આચાર્ય આનંદશંકર ધ્રુવ

સ્મારક ગ્રંથ

[ગુજરાતી વિભાગ]

કૈ વા ડૉ આચાર્ય શ્રી આનંદશંકર બા ધ્રુવ

જન્મ ૨૨-૧-૧૮૬૯] [અવસાન ૭-૪-૧૯૪૨

આચાર્ય આનંદશંકર ધ્રુવ સ્મારક ગ્રંથ

(ગુજરાતી-હિંદી વિભાગ)

સંપાદકો :

રસિકલાલ છોટાલાલ પરીખ
રતિલાલ મોહનલાલ ત્રિવેદી
ઉમાશંકર જેઠાલાલ જોષી

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી : અમદાવાદ

પ્રકાશક
જેઠાલાલ જીવણલાલ ગાંધી
આસિ સેક્રેટરી,
ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી
ભદ્ર, અમદાવાદ

આવૃત્તિ ૧ લી
પ્રત ૧૦૦૦

* *
*

વિ સ ૨૦૦૦
ઈ. સ ૧૯૪૪

કીમત આઠ રૂપિયા

મુદ્રક :
મણિલાલ કલ્યાણદાસ પટેલ
સૂર્યપ્રકાશ પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ
પાચકૂવા દરવાજા બહાર,
અ મ દા વા દ

પ્રાસ્તાવિક

આચાર્ય આનંદશંકર ધ્રુવ ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના પ્રમુખપદે હતા તે દરમિયાન તેમનું અવસાન થયું. સોસાયટીની કારોબારી સમિતિએ તેમનું સ્મારક રાખવું અને એક સ્મારક-ગ્રંથ પ્રકટ કરવો એવો ઠરાવ કર્યો. 'બુદ્ધિપ્રકાશ'ના ખાસ અંક તરીકે તે બહાર પાડવા પ્રથમ વિચાર કરેલો, પરંતુ સદ્‌ગતના અનેક મિત્રો સબંધીઓ અને ઓળખીતાઓનો વિચાર કરતાં આ યોજના યોગ્ય ના જણાઇ. ખાસ કરીને પર પ્રાંતના તેમના પરિચયવાળા સજ્જનો ગુજરાતીમાં ન લખતાં અંગ્રેજી લેખો મોકલશે એ શકયતા પણ 'બુદ્ધિપ્રકાશ'ને સાનુકૂળ ન થાય. એ વિચારે જુદો જ ગ્રંથ કાઢવો અને તેને ગુજરાતી અને અંગ્રેજી વિભાગમાં વહેંચી નાંખવો એવો નિર્ણય કર્યો. પ્રથમ વખતે જ નક્કી કરેલું કે આચાર્યશ્રીના લેખનના, અભ્યાસના અને જીવનને લગતા તમામ વિષયો પરના લેખો ઉપરાંત વિદ્વત્તાપૂર્ણ લેખો પણ કોઇ તેમના પ્રશંસકો અગર મિત્રો સ્નેહીઓ લખી મોકલે તો તેનો પણ આ ગ્રંથમાં સમાવેશ કરવો. ધ્રુવ સાહેબ પ્રખર સાચા વિદ્વાન અને આજન્મ અભ્યાસી હતા એટલે તેમના સ્મારકમાં આવો અંશ હોય તો ગ્રંથ શોભે એમ અમને સર્વેને લાગેલું. અને સાચે જ ગ્રંથની મહત્તા તેથી વધી છે એ નિર્વિવાદ છે. પરંતુ તે પૈકી આ ગુજરાતી–હિંદી વિભાગના લેખો જોતાં કેટલાક મહત્ત્વના લેખો એ યોજનાથી ઓછા પ્રકાશમાં આવે એવો ભય મને રહે છે. સમિતિએ નિર્ણય કરેલો એટલે તેને વશવર્તી રહેવાનું છતાં આમાં આપેલું 'ચંદનમલયાગિરિ ચોપાઇ' જેવું સળંગ કાવ્ય છૂટું જ છપાવી શકાયું હોત તો ઓછી કીમતમાં સામાન્ય વાંચક વર્ગ તેનો લાભ લઇ શકત એમ મારો નમ્ર મત છે.

જુદે જુદે સ્થળેથી લેખો આવતાં તેમ જ મુદ્રણ અને કાગળની મુશ્કેલીએ ગ્રંથ પ્રકટ થવામાં વધારે વિલંબ થયો. પરિણામે આજે પણ ગુજરાતી–હિંદી લેખો સમાવતો પહેલો ભાગ જ પ્રકટ કરી શકાયો છે, જે માટે લેખોના લખનાર તેમ જ જનતાની ક્ષમા માગવી ઉચિત છે. અંગ્રેજી લેખો સમાવતા બીજા ખંડનું કામ ચાલુ છે. અને બને તેટલું જલદી પતાવવા પ્રયત્નશીલ છીએ.

પુસ્તકમાં લેખોનો ક્રમ પ્રથમ કૈ. વા. આચાર્યશ્રીના જીવનને લગતાં સંસ્મરણો, તે પછી તેમના સિદ્ધાંતને લગતા મતોની સમીક્ષા અને તે પછી અભ્યાસપૂર્ણ સ્વતંત્ર લેખો–આ પછી હિંદીમાં એક અભ્યાસાત્મક અને એક સંસ્મરણાત્મક લેખ અને છેવટે એક હિંદી કવિતા અને બે સં. પ્રશસ્તિ એવા પ્રકારનો રખાયો છે.

આ કાર્યનો આરંભ કર્યા પછી બે વર્ષે પણ આટલે પહોંચીને સદ્‌ગત પ્રત્યેની ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીની ફરજ અદા કરી એ સંતોષ થાય છે. તે સાથે એ કાર્ય સાથે મારું નામ જોડવાની આ પ્રાસ્તાવિકમાં મને તક મળી છે તેથી હું પોતાને કૃતકૃત્ય માનું છું. સોસાયટીના

શુદ્ધિપત્રક

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૯	૬	નગમા	વર્ગમા
૨૨	૩	M A LL B.	B A LL.B.
૩૨	૨૧	હિન્દ	હિન્દુ
૩૬	૧૭	પુત્રવધુઓ	પુત્રવધૂઓ
૪૬	૧૦	વાઇસ-ચૅન્સેલર	પ્રો વાઇસ-ચૅન્સેલર
૬૦	૨૫	મામાઓ	મામા
,,	૩૨	સત્ર	સર્વ
૬૯	૮	Theirg eneral	Their General
૬૪	૧૦	Dhruwa	Dhruva
,,	૧૫	Lojie	Logic
,,	૨૨	-ગુજરાતીનુ	સંસ્કૃતનું
૬૫	૨૬	જોખાવેલી	ઝોકાવેલી
૬૭	૨૯	નવને	અગિયારને
૬૯	૧૩	ક્રોશે	ક્રોચે
૯૦	૭	પાચમા	ચોથા
,,	૧૪	adjetive	adjective
૧૦૫	૮	પિડાતું	પીડાતુ
,,	૨૬	Transfution	Transfusion
૧૨૭	૨૫	પડતીતા	પડતીના
૧૩૨	૩	ઊચ	ઉચ્ચ
૧૬૦	૨	જીવરામ	જીવરાજ
૧૬૧	૧૩	મવનવોન્મેષ	નવનવોન્મેષ
૧૮૭	૩૦	કીર્ત્તનભજન	કીર્તનભજન
૨૨૦	ટિ ૫	श्रुयते	श्रूयते
૨૨૫	ટિ ૨૫	निहफ्फर	विहफ्फइ
૨૨૯	ટિ ૭૮	મળતા	મળતા તે દ્વારા
૨૭૭	૨૧	मल्या	मलया

૨૮૫	૩૩	woudd	would
૨૯૨	૧૬	"એ પણ ચિત્રલીલા છે"	"ચિત્રલીલા છે"
૩૩૭	ટિ. ૬	सहस्त्रेषा–	सहस्त्रेणा–
૩૪૦	૨૦	છીપનો	સાપનો
૩૪૩	૧૨	અગળને	આગળને
૩૪૫	૧૩	वाचारा–	वाचार–
૩૬૮	૧૦	શત્રના	શત્રુના
૩૮૫	૧૦	ચતુર્વિં–	ચતુર્વિં–
"	૨૦	વ્યાપર	વ્યાપાર
૩૮૬	૮	સાથી	સૌથી
૩૮૭	૧૯	સૌ	સો
૩૮૯	૧૭	प्राप्त	प्राप्ते
"	૨૦	–नै–	–ने–
૩૯૪	૧૯	સ્ણરણ	સ્મરણ
૩૯૮	છેલ્લી	આ નિક	આધુનિક
૩૯૯	૧૯	કોર્ટે–	કોર્ટ–
૪૦૦	આકૃતિ^{2}	औ	ए^{1}
૪૦૦	ડાયાગ્રામમાં	ओ	એ$_{1}$
૪૦૧	૧૧	झेड^{1}	झेड^{2}
૪૦૩	૧૬	अम	एम
૪૦૪	૨	પરાવતન	પરાવર્તન
૪૦૪	૬	આકૃતિ ૫માં	આકૃતિ ૬માં
૪૦૪	૭	આકૃતિ ૫	આકૃતિ ૬
૪૦૮	૨૪	અધિકારી	અવિકારી
૪૧૦	૧૯	સી^{2}	વી^{2}
		વી^{2}	સી^{2}
૪૧૦	છેલ્લી	ફ્રેઝનેગે	ફ્રેઝનેલે
૪૧૨	૮	(ઇશ્વર)	ઇથર
૪૧૫	છેલ્લી	ધયાડિળો	ઘડિયાળો
૪૨૦	૧૬	જૂના	જૂદા
"	છેલ્લી	પ્રમાણે	પ્રમાણ
૪૨૨	૩૧	"ફેથોક"	"ફેથોડ"

૪૨૬	૬	दान मे	दान में
”	૭	समय	समय
૪૨૮	૮	वे	वे
૪૨૯	૮	पहुचते	पहुचने
૪૮૫	૧૬	रात्य	राज्य
૪૪૦	૮	ह	है
૮૪૩	૨૧	नये	नपे
૪૪૨	૨૦	मेँ	में
૪૪૨	૪	कोर्टकी	कोर्टकी
૪૪૪	૩	कटर	कदर
૪૪૪	૪	हानके	होनेके
૪૪૪	૬	लि-	लिट्
૪૪૬	શ્લો૦ ૨	विमदा	विमदो
”	શ્લો૦ ૧૨	लोक	लोके
૪૪૭	अंतिम	टेनिग	ट्रेनिंग
૪૪૭	શ્લો૦ ૯	विद्याल्य	विद्यालये

"હા રે કોઈ માધવ લ્યો"—એ લેખની પૂર્તિ

મીરાંનું એક બીજું પદ હિંદી સ્વરૂપમાં પ્રાપ્ત છે તેમાં ગોપીને જે સંભ્રમ થાય છે તેનું કારણ કોઈ કામણ-ટુમણ ('ટોના') હોવાની કલ્પના કરી છે —

"યા બ્રિજમેં કછુ દેખ્યો રી ટોના—
લે મટકી શિર ચલી ગુજરિયા
આગે મિલે બાબા નંદજીકે છોના—યા બ્રિજમેં૦
દધિકો નામ બિસરી ગયો પ્યારી,
'લે લેહુ રી કોઉ શ્યામ સલોના'—યા બ્રિજમેં૦
બિંદ્રાબનકી કુંજ ગલિન મેં
આંખ લગાય ગયો મનમોહના—યા બ્રિજમેં૦
મીરાં કે પ્રભુ ગિરિધર નાગર
સુંદર શ્યામ સુઘર રસ લોના—યા બ્રિજમેં૦"

આચાર્ય આનંદશંકર ધ્રુવ સ્મારક ગ્રંથ

मान. मालवीयजी अने स्व. आनंदशंकर ध्रुव

डॉक्टर आनन्दशङ्करजी ध्रुव के साथ मुझे हिन्दू विश्वविद्यालय की सेवा करने में सहयोग अप्रेल १९२० से १३ मार्च १९३६ तक रहा। इसके लिये मैं सदा अपने भाई महात्मा गांधी का कृतज्ञ हूँ, क्यों कि उन्हीं के प्रस्ताव पर डा. आनन्दशंकरजी ध्रुव हिन्दू विश्वविद्यालय की सेवा करने के लिये आये थे।

डा. आनन्दशङ्करजी ध्रुव की सेवा को हिन्दू विश्वविद्यालय कभी भूल नहीं सकता है। मुझको व्यक्तिगत उनसे कितनी सहायता पहुँची यह मैं कह नहीं सकता। उन्होने मेरा भार आधासे अधिक हल्का कर दिया था। यदि उनकी ऐसी सहानुभूति और सहाय न होती तो मैं हिन्दू विश्वविद्यालय के कार्य के साथ देश के और कामों में इतना समय नहीं दे सकता था, इसके लिये मैं डा. आनन्दशंकरजी ध्रुव का बहुत कृतज्ञ हूँ।

म. मो. मालवीय

આનંદશંકર અને રવીન્દ્રનાથ

આચાર્ય ક્ષિતિમોહનસેન

ભારતના પુરાતત્ત્વવિદોમાં શ્રી. આનંદશંકર ધ્રુવનું નામ મહત્તા પામ્યું છે, તેનું સ્મરણ કરાવવા આપણા પ્રયાસોની જરૂર નથી, કારણ કે તેઓ જે આપી ગયા છે તે જ આપમેળે સ્મરણરૂપે આપણા મનમાં સ્ફુરી ઊઠે છે. સૂર્ય સ્વયં જ્યોતિર્માન છે. તેને પ્રદીપના પ્રકાશથી પ્રદર્શિત કરવાની જરૂર નથી.

શ્રી. આનંદશંકરનું નામ હું ઘણા દિવસથી સાંભળતો આવ્યો હતો, પણ તેમને પ્રત્યક્ષ જોવાનો સંજોગ સાંપડયો ન હતો. જ્યારે ઇ. સ. ૧૯૨૦માં ગુરુદેવનું અમદાવાદમાં ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના છઠ્ઠા અધિવેશનમાં પ્રમુખઅતિથિ તરીકે નિમંત્રણ થયું હતું ત્યારે મને તેમને પ્રત્યક્ષ જોવાનો સંજોગ પ્રાપ્ત થયો હતો. અમે જ્યારે મુંબઈ જઈ પહોંચ્યા ત્યારે ગુજરાતના સાહિત્યકાર શ્રીયુત નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દિવેટિયા તથા અન્યાન્ય સાહિત્યકારોએ અમારો ભવ્ય સત્કાર કર્યો અને ત્યાંથી જ અમો ગુજરાતના અતિથિપણાનો સ્વાદ ચાખવા લાગ્યા. મુંબઈમાં ગુરુદેવ ઘણા જ કામમાં વ્યગ્ર રહેતા. અમદાવાદમાં પણ પ્રથમ તેઓને જરાપણ અવકાશ ન મળ્યો, પણ પછી અવકાશ મળતાં જ્યારે તેઓ શ્રી. આનંદશંકર જોડે એકાન્તમાં વાતો કરતા હતા ત્યારે ત્યાં સુભાગ્યે હું હાજર હતો. આ બંને મહાપુરુષોનું મિલન ગંગા–જમુનાના મિલનસમ પવિત્ર હતું. તે મહાતીર્થના સ્નાનનું સૌભાગ્ય મને પ્રાપ્ત થયું હતું.

તેઓ બંને ભારતની પ્રાચીન સંસ્કૃતિ ઉપર વાર્તાલાપ કરતા હતા. આ પ્રસંગે શ્રી. આનંદશંકરે કહ્યું: “ભારતીય સંસ્કૃતિ સાદી અને સરળ પ્રતિષ્ઠાભૂમિ ઉપર સ્થપાયેલી છે તે તેની વિશેષતા છે. આ સંસ્કૃતિના સાધક તો બ્રાહ્મણ જ હતા. તેઓનું જીવન ઘણું જ સાદું, સીધું અને સરળ હતું. તેઓ શક્તિશાળી તેમ જ વિત્તશાળી નહોતા, પણ ફક્ત તપસ્વી જ હતા. શક્તિ ક્ષત્રિય માટે હતી, વિત્ત વૈશ્ય માટે અને તપશ્ચર્યા બ્રાહ્મણ માટે. ભારતમાં તપશ્ચર્યાને મહાન સ્થાન દેવામાં આવ્યું છે, જ્યારે શક્તિ, વિત્ત બંને તપશ્ચર્યાથી નીચી પંક્તિમાં આવે છે. આ માટે જ ભારતમાં પહેલું સ્થાન બ્રાહ્મણોનું, બીજું ક્ષત્રિયનું અને પછી વૈશ્યશૂદ્રજનોનું રાખવામાં આવ્યું છે. શૂદ્ર કરતાં યે બ્રાહ્મણ ધની ન હતા, પણ તેમનું ઐશ્વર્ય ફક્ત તપશ્ચર્યામાં જ હતું.

“યુરોપની વ્યવસ્થા અન્ય પ્રકારની છે. તેઓની સંસ્કૃતિ શકિત તેમ જ ઐશ્વર્ય ઉપર અવસ્થિત છે. માટે જ અનેક પાસેથી શકિત તથા વિત્ત લઈ ન લેવામાં આવે તો તેમની સંસ્કૃતિ મૂળ વગરની થઈ જાય છે. આ માટે જ્યારે યુરોપમાં સંસ્કૃતિ પ્રસરવા લાગી ત્યારે તેઓને દાસ-વ્યવસ્થા (Slave–trade) લેવી પડી જ. આંતરરાષ્ટ્રિય શરમને લઈને તેઓને દાસવ્યવસ્થા છોડવી પડી ત્યારે તેઓને એક નવી યોજના ઘડવી પડી, જે હાલમાં Imperialism (શાહીવાદ)ના નામથી ઓળખાય છે.”

આનન્દશંકરભાઈ

શ્રી કનૈયાલાલ મા મુનશી

આનન્દશંકરભાઈના વ્યક્તિત્વ ને જીવન તાલબદ્ધ હતા સૌમ્યતા અને સંવાદ એ એમને શબ્દે ને ડગલે ઝરતા હતા એમને અકળાયેલા કે અસ્વસ્થ મે કદી જોયા નથી

સંયમ, ભાવનામયતા, અને વ્યવહારિતાનું એમનામા સુંદર સંમિશ્રણ હતું એ બધુ ઊંડી વિદ્વત્તા ને ચિંતનનુ પરિણામ હતુ સામા માણસના હૃદયમા એ તરત પ્રવેશી શકતા, કારણ કે બીજાનુ દૃષ્ટિબિંદુ જોવાની ને સમજવાની એમનામા શક્તિ હતી

વિદ્વત્તાએ એમને શુષ્ક કર્યા ન હતા સંયમે એમને અભિમાની બનાવ્યા ન હતા એ હસી શકતા, હસાવી શકતા એ ગમે તેની વાતમા રસ લઈ શકતા પણ એમની માનવતાના રંગો નિકટ પરિચયમા આવનારને જ દેખાતા હતા એમની મૈત્રી એ જીવનનો મોટો લહાવો બની રહેતી

એમનુ વાચન અગાધ હતુ પણ એનાથીય વધારે એમની રસિકતા હતી જેમ બીજા હવામા શ્વાસ લે તેમ એ સાહિત્યનો શ્વાસ લેતા ભાગવતના એમના ઊંડા ને સતત અભ્યાસથી એમની રસવૃત્તિ પોષાઈ હતી આર્ય ધર્મના અઠંગ અભ્યાસી હતા એના સિદ્ધાન્તો વડે અર્વાચીન પ્રશ્નો ઉકેલવા અને અર્વાચીન આચાર તેની કસોટી પર ચઢાવવા એ એમનો હંમેશનો—ઘણી વખત અણજાણ્યો—ક્રમ હતો

શૈલીકાર તરીકે એ અનન્ય હતા સુરુચિ, શબ્દપ્રભુત્વ, સુસંબદ્ધતા અને કથનગૌરવ એમના વાક્યે વાક્યે દેખાતા

એમને છેલ્લીવાર મળ્યો ત્યારે એમને મે ગુજરાતના અંતિમ વિદ્વાન બ્રાહ્મણ તરીકે ઓળખાવ્યા હતા એ કથન દિવસે દિવસે ખરુ ઠરતું જાય છે

આચાર્યશ્રી આનંદશંકરભાઈના જીવનનાં થોડાં સ્મરણો

શ્રી. મૂળચંદ આશારામ શાહ

ભાઈ આનંદશંકરભાઈને ઈશ્વરે મારા પહેલાં ઝડપી લીધા. તેમના સ્વર્ગવાસનો ખેદ અને અભાવ મન ઉપર રહ્યા કરે છે. તેમના લાંબા પરિચયનાં થોડાંક સ્મરણો લખીને મારા હૈયાનો ભાર હળવો કરવાનો આ પ્રસંગ હું લઉં છું.

સ્વ. આનંદશંકરભાઈ સાથે અંગત પરિચય ધરાવનારી વ્યક્તિઓમાં સૌથી લાંબા પરિચયમાં આવનારાઓમાં હવે હું એકલો જ રહ્યો છું, એમ માનું છું.

તેમનો અને મારો સમાગમ પ્રથમ સને ૧૮૮૪ માં શરૂ થયો. ત્યાંસુધી મારો હાઈસ્કૂલનો અભ્યાસ કાઠિયાવાડમાં થયો હતો. હું અહીં અમદાવાદ આવ્યો અને છઠ્ઠા ધોરણમાં જે કલાસમાં આનંદશંકરભાઈ હતા તે જ કલાસમાં મને હેડમાસ્તરે દાખલ કર્યો. તે વખત સુધી અમદાવાદથી હું કેવળ અજાણ્યો હતો. કલાસમાં થોડા દિવસ ગયા બાદ તરત જ જેમ દૈવનો કોઈ યોગ હોય તેમ મારો અને આનંદશંકરભાઈનો સ્નેહસંબંધ શરૂ થયો, અને ઈશ્વરકૃપાથી તે જીવનપર્યંત કાયમ રહ્યો. તે વખતે હાઈસ્કૂલ, હાલમાં જ્યાં મિડલ સ્કૂલ બેસે છે તે મકાનમાં, બેસતી હતી. અને તે મકાનમાં પૂરો સમાસ નહિ થવાથી અમારી કલાસ હાઈસ્કૂલ નજીકમાં જ ભાડે રાખેલા મકાનમાં બેસતી. અમારા કલાસમાસ્તર મિ. કાપડિયા હતા. કલાસમાં પહેલો નંબર આનંદશંકરભાઈનો હતો. બીજો સ્વ. કાશીરામભાઈ સેવકરામ દવે, જે ગુજરાત કોલેજ અને વડોદરા કોલેજમાં પ્રોફેસર હતા તેમનો, અને ત્રીજો નંબર મારો રહેતો. અમે ત્રણે જણ આવી રીતે એક પ્રકારની હરીફાઈમાં હતા, તેમ છતાં અમો ત્રણે વચ્ચે ઘણો સ્નેહ અને મૈત્રી હતાં.

સને ૧૮૮૫ માં અમો ત્રણે મેટ્રિક કલાસમાં દાખલ થયા. તે વખતે ગુજરાત કોલેજ બી. એ. કલાસ સુધી ચાલતી નહોતી. ઘણું કરીને ફર્સ્ટ બી. એ. સુધીની કલાસો હતી. ગુજરાત કોલેજને માટે જુદું મકાન નહોતું. અને તેની જે કલાસો ચાલતી હતી તે હાઈસ્કૂલના જ મકાનમાં બેસતી હતી. ગુજરાત કોલેજના જે પ્રોફેસરો હતા તે મેટ્રિક કલાસમાં સૌ સૌના વિષયો શીખવવાને આવતા. આ પ્રથાથી તે વખતના મેટ્રિક કલાસને ઘણા સારા પ્રોફેસરોના શિક્ષણનો લાભ મળતો. સને ૧૮૮૫ ની શરૂઆતમાં કોલેજના પ્રિન્સિપાલ અને હાઈસ્કૂલના હેડમાસ્તર એક મિ. બેસ્ટ કરીને હતા. તે અમો મેટ્રિક કલાસમાં દાખલ થયા બાદ થોડા જ માસમાં વિલાયત ગયા. તેમની જગ્યાએ મિ. જમસેદજી અરદેશર દલાલ આવ્યા હતા. ગણિતના પ્રોફેસર મિ. સંજાણા સાહેબ હતા અને સંસ્કૃતના પ્રોફેસર મિ. આબાજી વિષ્ણુ કાથવટે હતા. મેટ્રિક કલાસમાં દાખલ થયા પછી તરત જ ભાઈ આનંદશંકરભાઈએ તેમનો સંસ્કૃતનો અભ્યાસ બહુ સારો થાય અને તે બહુ જ વૃદ્ધિ પામે તેને માટે ઘટના કરી. તે વખતે જે પ્રથા હતી તે પ્રમાણે હાઈસ્કૂલમાં સંસ્કૃત

શીખવવાને શાસ્ત્રી આવતા અમારા વખતમાં મિ ભાસ્કરરાવ શાસ્ત્રી તરીકે કામ કરતા તેમની પાસે 'સિદ્ધાંતકૌમુદી'નું શિક્ષણ લેવું આનંદશંકરભાઈએ શરૂ કર્યું તેથી સ્કૂલ બંધ થયા પછી જ્યારે બીજા છોકરા ઘેર જતા, તે વખતે તે શાસ્ત્રી પાસે બેસતા ને 'સિદ્ધાંતકૌમુદી'નો અભ્યાસ કરતા

ભાઈ આનંદશંકરભાઈનો સ્વભાવ મૂળથી જ અભ્યાસ માટે વધારે પડતી ખંત ધરાવનારો હતો તે ઘણા ઉદ્યોગી હતા અને જરાપણુ નકામો વખત ગાળતા નહિ

ક્લાસનો વખત પૂરો થયા પછી સંસ્કૃતના અભ્યાસ માટે ભાસ્કરરાવ શાસ્ત્રી પાસે બેસતા, તેથી તેમને હરવા ફરવાનો અગર વધતા આરામનો વખત રહેતો નહિ

ઉપર જે કાશીરામભાઈનું નામ લખ્યું છે તેમણે સને ૧૮૮૪ માં છઠ્ઠા ધોરણમાંથી મેટ્રિકની પરીક્ષા પસાર કરી તેથી અમારાથી તે છૂટા પડી ગયા હતા મેટ્રિક ક્લાસમાં આનંદશંકરભાઈએ સંસ્કૃત અભ્યાસ વધો કર્યો

સને ૧૮૮૫ માં અમે બેઉ જણે મેટ્રિકની પરીક્ષા આપી તે વર્ષની પરીક્ષાનો નોંધવા જેવો ઇતિહાસ છે પરીક્ષા લેવાય તે પહેલાં નિયમ મુજબ જે પરીક્ષા લેવાઈ તેના સવાલપત્રો જે તૈયાર થયેલા તે કોઈ ગફલતથી ફૂટી ગયા, એટલે બહાર પડી ગયાનું જણાયું, તેથી પહેલીવાર લેવાયેલી પરીક્ષા રદ કરી ને ફરી તે પરીક્ષા લેવામાં આવી અને તેમાં અમે બેઉ પાસ થયા

સને ૧૮૮૫ માં જ્યારે અમે મેટ્રિક્યુલેશન ક્લાસમાં સાથે અભ્યાસ કરતા હતા તે વખતે આનંદશંકરભાઈનો સંસ્કૃતનો અભ્યાસ જોતા તેમના સહાધ્યાયીઓને એવી આશા હતી કે તે વખત સુધીમાં સંસ્કૃતમાં જે પહેલું ઈનામ દક્ષિણીઓને ભાગે જતું હતું તે આ વખતે આપણા ગુજરાતના એક વિદ્યાર્થીને મળશે તે વખતે સંસ્કૃતના પરીક્ષક મિ એલ આર વૈદ્ય કરીને હતા તે પોતે એમ એ હતા અને સારા વિદ્વાન હતા તેમણે પહેલીવાર લેવાયેલી મેટ્રિક્યુલેશનની પરીક્ષામાં જે સંસ્કૃતનો પેપર કાઢ્યો તે અસાધારણ રીતે કઠિન હતો પહેલીવારની પરીક્ષા રદ થવાથી બીજીવારની પરીક્ષા સારુ તેમણે બીજો પેપર જે કાઢ્યો તે એટલો કઠિન ન હતો તે પરીક્ષકે આનંદશંકરભાઈના પેપર સંબંધમાં તેમના સ્નેહીને જે કહ્યું હતું તે મને અત્યારે પણ બરાબર યાદ છે અને તે આ સ્થાને કહેવું અયોગ્ય નહિ લાગે મિ વૈદ્ય સંસ્કૃતના પેપરો તપાસતા હતા અને તપાસવાના છેલ્લા ૨૫ પેપરો બાકી રહ્યા ત્યાંસુધી બધા વિદ્યાર્થીઓમાં આનંદશંકરભાઈનો નંબર પહેલો હતો અને છેલ્લા ૨૫ પેપરમાં બે વિદ્યાર્થીના પેપર એવા નીકળ્યા કે આનંદશંકરભાઈનો નંબર પહેલો આવ્યો નહિ આ પરિણામથી અમો તેમના મિત્રો નિરાશ થયા હતા મેટ્રિક્યુલેશનની પરીક્ષામાં તે આખી યુનિવર્સિટીમાં બીજે નંબરે પાસ થયા હતા અને ગુજરાતમાં તે વખતે તેમનો નંબર પહેલો હતો તે વખતે મારી માન્યતા પ્રમાણે આખી યુનિવર્સિટીમાં ઘણું કરીને આસરે ૩૦૦૦ વિદ્યાર્થીઓએ ઉમેદવારી કરી હતી

અત્રે કહેવાની ખાસ જરૂર નથી કે તે વખતના ચાલતા સાંસારિક ધોરણો મુજબ અમે બેઉ જણ વિવાહિત હતા અને વિદ્યાર્થી અવસ્થા સાથે તે વ્યવહારનું પણ અમે વહન કરતા હતા

ઊછરતા યુવાનની ભાવના મુજબ જે આનંદ અને વિનોદ જોઇએ તે પણ અમે કરતા હતા. જ્યારે આ ઉમરે પાછલા જીવન ઉપર નજર નાંખીએ છીએ ત્યારે આનંદિત હૃદયથી અમે જોઈ શકીએ છીએ કે તે જીવનનો પ્રવાહ નીતિ અને ધર્મને અનુસરીને ચાલ્યો હતો. આનંદશંકરભાઇ તે વખતે પણ હમેશાં પ્રાતઃકાળમાં તેમની પૂજા કરતા હતા અને કપાળમાં ત્રિપુંડ્ર અગર ચાંદલો તેમના નિયમ પ્રમાણે હમેશાં તે કરતા. તે વખતના નાગર બ્રાહ્મણ ગૃહસ્થના જૂની રૂઢિથી ચાલ્યા આવતા નિયમોનું પાલન કરતા હતા.

મેટ્રિક્યુલેશનની પરીક્ષા થાય અને તેનું પરિણામ જણાય તેમાં આશરે એક માસ વીત્યો હતો. તે વખતનો લાભ લઈને આનંદશંકરભાઈએ મને શકુન્તલા નાટક વંચાવ્યું. તે ઘણી સારી રીતે મને સમજાવ્યું તથા શીખવ્યું. તે વખતના વાચનના કેટલાક સંસ્કારો અને તેમણે બતાવેલા વિચારો હજુ પણ મારા સ્મરણમાં છે. અને અમે બેઉ એકલા મળતા, ત્યારે કોઈક વખત તેની વાતો યાદ કરતા.

૧૮૮૬ ની સાલની શરૂઆતમાં ગુજરાત કૉલેજને હાઇસ્કૂલથી છૂટી કરવામાં આવી. કૉલેજના પ્રોફેસરોના શિક્ષણનો જે લાભ મેટ્રિકના વિદ્યાર્થીઓને ત્યાંસુધી મળતો તે ત્યારથી બંધ થયો. કૉલેજના તે વખતના પ્રિન્સિપાલ મિ. જમસેદજી અરદેશર દલાલ હતા. તે પોતે મૅથેમૅટિક્સના ખાસ અભ્યાસી હતા અને શિક્ષક તરીકે તે ઘણી ખ્યાતિ પામ્યા હતા. તે પોતે એમ. એ., એલએલ. બી. હતા, તેમ છતાં કેળવણી તરફ તેમને પક્ષપાત હોઈને તેમણે જ્યુડિશિયલ લાઇનનું જીવન પસંદ નહિ કર્યું અને કેળવણી ખાતામાં રહી તે ઊંચે હોદ્દે પહોંચ્યા હતા. તે પોતે તેમ જ સંસ્કૃતના પ્રોફેસર મિ. કાથવટે સરકારી નોકરીમાંથી વધેલા હતા. અને સરકારી નોકર તરીકે તેમની નોકરી ગુજરાત કૉલેજને ઊછીતી (lent) આપવામાં આવી હતી.

આ સ્થળે ગુજરાત કૉલેજ બોર્ડ વિશે બે શબ્દ લખ્યા વગર રહેવાતું નથી.

ગુજરાત કૉલેજનો વહીવટ સને ૧૮૮૬ થી ગુજરાત કૉલેજ બોર્ડના નામથી ઓળખાતી સંસ્થાના હાથમાં બધી રીતે આવ્યો. તે બોર્ડના તાબામાં એક ફંડ હતું. તે ઉપરાંત અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટી દર વરસે રૂ ૩૦૦૦ આપતી, અને નામદાર સરકાર દર વરસે રૂ. ૧૦૦૦૦ દસ હજાર આપતી. બોર્ડના મેમ્બરમાં કલેક્ટર, ડિસ્ટ્રિક્ટ જજ્જ તથા એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર તે સરકારનિયુક્ત મેમ્બરો હતા. એક મેમ્બર મ્યુનિસિપાલિટી તરફથી મોકલવામાં આવતો અને છ અથવા તો સાત મેમ્બરો ફંડ આપનાર ગૃહસ્થો તરફથી ચૂંટાતા હતા. પ્રેસિડેન્ટ કલેક્ટર હતા. આવી રીતના બંધારણવાળા બોર્ડના હાથમાં કૉલેજનો વહીવટ ૧૮૮૬ થી આવ્યો.

ઉપર જણાવ્યા મુજબ સને ૧૮૮૬ ની સાલમાં કૉલેજના પ્રિન્સિપાલ મિ. દલાલ હતા. તેઓ બહુ સારા પ્રોફેસર હતા, ઘણા બાહોશ હતા. સરકારી નોકરીમાં તેમના બુદ્ધિબળથી તે દરજ્જે પહોંચેલા હતા, તેમ છતાં કૉલેજના પ્રિન્સિપાલ તરીકે એક દેશી (Indian) ચાલે નહિ અને ઇંગ્લાંડનો માણસ જોઇએ તે ધોરણનો અમલ થયો. સરકાર દસ હજારની ગ્રાંટ આપતી હતી, તે

પૂનામા આનંદશંકરભાઇની ધર્મયુક્ત રૂઢિ સંબંધમા એક બે બનાવ બાબત લખવાનુ મને મન થાય છે જમતા પહેલા તે હમેશ નાહતા હતા મને યાદ છે તે પ્રમાણે અમે અશાડ વદ અમાસના દિવસે પૂના પહોચ્યા હતા અને વર્ષાઋતુ હોવાથી રસ્તામા તેમ જ પૂનામા વરસાદ હતો હવામા શરદી હતી તેથી તે વખતે મે આનંદશંકરભાઈને કહ્યુ તમે તમારી રૂઢિમા કાંઈ ફેરફાર કરો અને આવી શરદીમા ટાઢા પાણીએ નાવાની વાત ન રાખો તો સારુ પણ તેમના વિચારોની દૃઢતાને લઇને તેમણે મારુ આ કહેવુ માન્ય કર્યું નહિ અને ટાઢા પાણીએ નાહ્યા અને પરિણામે પૂનાથી અમે પાછા આવ્યા ત્યારે તેમને સખત શરદી થઈ આવી હતી અને મને જે ભય હતો તે ખરો પડચો

સને ૧૮૯૨ મા હુ એલએલ બી. મા પાસ થયો તે વરસમા કે તે પછી મને બરોબર યાદ નથી ગુજરાત કૉલેજના તે વખતના પ્રોફેસર મિ. આબાજી વિષ્ણુ કાથવટે હતા તેમની બદલી પૂને થઇ તેથી ગુજરાત કૉલેજમાથી સરકારી નોકરીવાળાની જગ્યાએ નવા પ્રોફેસરની નિમણૂક કૉલેજ બોર્ડ કરવાની હતી તે વખતે કાથવટે સાહેબે રા આનંદશંકરભાઈને બોલાવી તેમને સૂચના કરી કે 'તમારુ જ્ઞાન અને વિદ્યા તરફનો તમારો પ્રેમ જોતા, જો ગુજરાત કૉલેજમા સસ્કૃતના પ્રોફેસર તરીકે કામ કરવા તમે હા પાડો તો સારુ ' આ ઉપરથી મે અને રા આનંદશંકરભાઈએ વિચારણા કરી આનંદશંકરભાઈ એલએલ બી નો અભ્યાસ પૂરો કરી સોલિસિટર કે એડવોકેટનો અભ્યાસ કરવા ધારતા હતા તેમનુ બુદ્ધિબળ અને શકિત જોતા તે લાઇનમા પણ તે સારી રીતે સફળતા પ્રાપ્ત કરત એમ મારુ માનવુ છે પરતુ વિદ્યાદેવીની ઉપાસના તેમને વધારે પ્રિય હતી જીવનપ્રવૃત્તિની રૂપરેખા માટે આ પ્રસગ ઉપસ્થિત થયો હતો ભવિષ્યનુ જીવન કેવા પ્રકારની પ્રવૃત્તિમા ગાળવુ તેનો વિચાર કરીને નિર્ણય કરવાનો પ્રસગ દૈવે આણ્યો તેમના સ્વભાવની ભાવનાને વધારે અનુકૂળ ,સતત વિદ્યાવૃદ્ધિ થાય, અને તે દિશામા ઉપયોગી થવાય તેવુ જીવન વધારે પ્રિય, તે ઉપર અમો બનેએ વિચાર કરી ગુજરાત કૉલેજની પ્રોફેસરની જગ્યાને માટે તેમણે હા કહેવી એવા નિર્ણય ઉપર અમે આવ્યા આ પ્રસગ આનંદશંકરભાઇના જીવનક્રમને માટે મોટો હતો અને તે પ્રસગને લઈને જ આપણે સૌ તેમની જે કારકિર્દી વિદ્યા માટે અને બીજી સેવાઓ માટે જોઈ તે જોવાને ભાગ્યશાળી થયા છીએ તે પ્રસગ આવ્યો ના હોત તો કદાચ આનંદશંકરભાઈની જીવનદોરી બીજી કોઇ દિશા તરફ વળી હોત

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે રા આનંદશંકરભાઈના પ્રથમ પત્ની સ્વર્ગવાસી થયા હતા તે વખતે તેમના માતાપિતા હયાત હતા આનંદશંકરભાઈ બીજી વખત લગ્ન કરવાની આનાકાની કરતા હતા અને તેમના માતાપિતાના મનની લાગણી જોતા આનંદશંકરભાઈ બીજી વખત લગ્ન નહિ કરે તો તેમને આઘાત થશે, આવી સ્થિતિમા તેમના બેઉ વડીલોએ મને બોલાવેલો અને આનંદશંકરભાઈના જૂના મિત્ર તરીકે વણી વખત તે સબધમા તેમણે મારી સાથે વાત કરી અને આનંદશંકરભાઈ બીજી વાર લગ્ન કરે તેવો તેમને આગ્રહ તથા દબાણ કરવા મને ભલામણ કરેલી મારાથી જે કહેવાય તેટલુ મે આ બાબતમા ભાઈ આનંદશંકરભાઇને કહ્યુ હતું તે પોતે ડાહ્યા

અને સમજુ તેમ જ વ્યવહારકુશળ હતા. તેમનું યૌવન, વડીલોની ભાવના, કૌટુમ્બિક સ્થિતિ વગેરે અનેક ધર્મોનો વિચાર કરી છેવટે ફરીને લગ્ન કરવા માટે તેમણે સંમતિ આપી. અને તેમનાં બીજી વખતનાં લગ્ન ગ્વાલિયરવાળા મુનશીની પુત્રી સાથે થયાં. કઈ સાલમાં તે મને ચોક્કસ યાદ નથી. તેમનાં માતાપિતાને તેથી સંતોષ થયો અને યથોચિત બ્રાહ્મણવિધિ પ્રમાણે લગ્નક્રિયા અથથી ઇતિ સુધીની મેં જોઇ હોય તો તે મારા પરમ સ્નેહી આનંદશંકરભાઈનાં જ આ લગ્નની હતી. ગ્વાલિયરવાળાં તેમનાં બીજાં પત્ની પણ લાંબું આયુષ ભોગવ્યા વિના સ્વર્ગવાસી થયાં તે રા. આનંદશંકરભાઈના જીવનમાં બીજી વખતની ખેદની વાત હતી. તેમ છતાં થોડે અંશે તે ખેદનું નિવારણ થયું હતું, કેમકે તે તેમની પાછળ બે પુત્રરત્નો અને એક પુત્રી મૂકતાં ગયાં હતાં. તે સંબંધમાં વધારે કાંઈ લખવાની જરૂર નથી. બેઉ ભાઈઓ હાલમાં સારી રીતે ઊંચો અભ્યાસ કરીને સારા હોદ્દા ભોગવે છે. અને તેમના પિતાશ્રી આનંદશંકરભાઈની ઉત્તરાવસ્થામાં તેમણે ઘણી સારી સેવા ઉઠાવી તેમને હરેક પ્રકારે સંતોષ આપીને કુટુંબની પ્રતિષ્ઠામાં અભિવૃદ્ધિ કરી છે તે આપણે સૌ જાણીએ છીએ. તેઓ બંને તેમના પિતાને દિલાસાનું સ્થાન હતા.

સાંસારિક બાબતો માટે મેં જે થોડા શબ્દો લખ્યા છે તે પૂરું કરતાં પહેલાં મારે જણાવવું જોઈએ કે આનંદશંકરભાઈ પોતે પણ મને મારા સાંસારિક વ્યવહારમાં સૂચના તથા સલાહ આપતા અને તેમની સલાહના પરિણામને લઈને મારા જીવનપ્રવાહને અસર થઈ છે. સને ૧૮૯૮ ની સાલમાં નામદાર સરકારે એક સબજજ્જ તરીકે નિમણૂક કરીને તે સ્વીકારવા મને પુછાવ્યું. જીવનપ્રવાહ માટે જ્યુડિશિયલ લાઇનમાં જવું કે વકીલાતનો ધંધો કાયમ રાખવો, તે દરેક યુવકને માટે વિકટ પ્રશ્ન હોય છે. તે વખતે રા. આનંદશંકરભાઈનો અભિપ્રાય સરકારી નોકરી નહિ લેવાનો થયો. અને મારું જીવન તે મુજબ અમદાવાદમાં વ્યતીત કરી રહ્યો છું.

સુભાગ્યે એવું બન્યું કે આનંદશંકરભાઈ પ્રોફેસર થયા અને મેં મારી વકીલાત અમદાવાદમાં શરૂ કરી, તેથી અમે બેઉ એક સ્થળે અને એક બીજાના સતત પરિચયમાં રહી શકયા.

ગુજરાત કોલેજમાં પ્રોફેસર તરીકે તેઓ બહુ બાહોશીથી કામ કરતા અને શિષ્યવર્ગને તથા તેમના ઉપરી વર્ગને તે બહુ પ્રિય થયા. છેવટે Acting Principal થયા. તે કેવા ઊંચા પ્રકારનું શિક્ષણ આપતા તે લખવાનું અહીં મારે માટે યોગ્ય નથી. તેમના શિષ્યો તે લખશે અને જો કદાચ તેઓ કાંઇ ન લખે તોપણ તેમનું નામ તથા કામ ગુજરાતના કેળવણીના ઇતિહાસમાં હમેશાં રહેશે. તેમનું વાચન અને વિદ્યા–ઉપાસના એવા ઊંચા પ્રકારનાં હતાં કે કોલેજમાં સંસ્કૃત ભાષાના જ માત્ર સંસ્કૃત પ્રોફેસર તરીકે જ તે કામ કરતા એમ ન હતું. તત્ત્વજ્ઞાન તેમ જ અંગ્રેજી સાહિત્ય(Literature)ના પ્રોફેસર તરીકે પણ ઘણી વખત તેમણે કામ કર્યું હતું. અને જે જે વિષયો તેમને સોંપવામાં આવતા તેમાં ઘણું ઊંચા પ્રકારનું કામ કરી તેમના શિષ્યોને સંપૂર્ણ સંતોષ આપતા. તેમનું બહુશ્રુતપણું કેટલું ઉચ્ચ કોટિનું હતું અને તેમની કાર્યશક્તિ કેવી સરસ હતી તે તેમના જુદી જુદી દિશાના કામ ઉપરથી સૌ કોઇ જોઈ શકે છે.

મુબઈમા તે કામ કરતા હતા અને જ્યારે તે તેમની ૫૫ વર્ષની વયે રિટાયર થવાના હતા ત્યારે (મને ચોક્કસ યાદ નથી) પૂજ્ય પડિત મદનમોહન માલવીયાજી તરફથી પૂજ્ય મહાત્મા ગાંધીજીની દરમિયાનગીરીથી આનંદશકરભાઈ ને બનારસ યુનિવર્સિટીમા કામ કરવા જવાનુ નિમત્રણ મળ્યુ

તે વખતની હિંદુ યુનિવર્સિટીની સ્થિતિ જોતા, એક વિદ્વાન હોવા ઉપરાત તેમને સારા નિયામકની જરૂર હતી ત્યા જુદા જુદા સ્વભાવના અનેક અધિકારીઓને શાત રાખીને સપૂર્ણ શાતિથી કામ લેવાની શક્તિ ધરાવનાર પુરુષની જરૂર હતી, તે શક્તિ આનદશકરભાઈમા હતી હુ તેમને વિનોદમા ઘણીવાર કહેતો કે 'તમે જો કોઇ દેશી રાજ્યના દીવાન થયા હોત તો તમે બહુ કાર્યકુશળતાથી કામ કરી શકત અને બધાને સતોષ આપી શકત' તેમની આ શક્તિની કસોટી હિદુ યુનિવર્સિટીના કામમા થઈ તેમા તેમણે કેવી સતોષકારક રીતે કામ કર્યુ અને બધાને સતોષ આપીને યશ મેળવ્યો તે આપણને સુવિદિત છે

આ પ્રસગે પણ અમે બનેએ મળીને વાતચીત કરી અને બનારસ જવુ કે નહિ તે બાબતની ચર્ચા કરી મે તેમને જણાવ્યુ કે સસ્કૃતનો ઊંડો અભ્યાસ અને તે વિદ્યાનુ તમારુ જ્ઞાન કાશી જવાથી આખા હિદુસ્તાનને જાણવા મળશે અત્યાર સુધી તમારી વિદ્યાનો લાભ માત્ર મુબઈ ઈલાકાને જ મળતો અને કાશી જવાથી તે લાભ આખુ હિદુસ્તાન લઈ શકશે તેમ જ તમે કેટલા વિદ્વાન છો તે પણ દુનિયા સારી રીતે જાણી શકશે છેવટે કાશી જવાનુ તેમણે સ્વીકાર્યું

તે કાશી સારો વખત રહ્યા ત્યા તેમની કારકિર્દી ઘણી યશસ્વી નીવડી તેમણે ગુજરાતના ગૌરવમા વધારો કર્યો પૂરા માન સાથે ત્યાથી પોતાની વયને લીધે અમદાવાદ આવ્યા કાશી ક્ષેત્રના તેમના કામ માટે તપસીલવાર અન્ય લેખકો લખશે સ્વર્ગવાસ પહેલા થોડી મુદતથી તેમણે અમદાવાદ આવી નિવાસ કર્યો તે આપણે સૌ જાણીએ છીએ અમદાવાદમા તેમણે નિવાસ કર્યો ત્યારપછી તેમની શારીરિક શક્તિ જ્યાસુધી સારી રહી ત્યાસુધી અમદાવાદની જુદી જુદી સસ્થામા ઘણી સારી સેવા તે કરતા રહ્યા અને તેમના અનુભવનો લાભ આપતા રહ્યા થોડોક વખત શ્રીભગવદ્ગીતા ઉપર પ્રેમાભાઈ હોલમા પ્રવચન કરી સામાન્ય જનતાને પણ તેમની વિદ્યાનો લાભ તેમણે આપ્યો હતો પરતુ કોઈ દુર્દૈવના યોગથી તે પ્રવચનો તે પૂરા કરી શક્યા નહિ

આનદશકરભાઈના વિચારો જુદી જુદી દિશામા તથા આધુનિક પ્રવૃત્તિઓ સબધે કેવા હતા તે સબધમા બીજાઓ લખશે એમ હું માનુ છુ તેમના વિચારો સાધારણ રીતે 'વસત' માસિકમા આપણને વાચવાને મળતા છેક નાનપણથી તે એક રૂઢિચુસ્ત બ્રાહ્મણ તરીકે ઊછર્યા હતા ચુસ્ત બ્રાહ્મણનો ધર્મ પાળતા બ્રાહ્મણના આચારવિચારોને માન આપતા તે એક લક્ષ્મીવાન પિતાના એકના એક પુત્ર હતા, તેથી ખૂબ લાડ અને વૈભવમા તે ઊછર્યા હતા અમે જ્યારે હાઈસ્કૂલમા અભ્યાસ કરતા ત્યારે તેમના પહેરવેશ માટે ઊચામા ઊચા વિલાયતી કપડાનો ઉપયોગ થતો ગુજરાત કલબમાથી જ્યારે ચા મગાવવામા આવતી ત્યારે તેમની ચા જર્મન સિલ્વરના પ્યાલામા આવતી અને ચીનાઈ પ્યાલાનો તે ઉપયોગ કરતા નહિ એક વખત તેમના વિચારો ઉપર

જણાવ્યા મુજબના હતા, પરંતુ તેમની વિદ્યાના સંસ્કારોથી તેમનું મન વિભૂષિત થયું. અને તે હંમેશ વિકાસને પાત્ર હતું. નવા સારા વિચારો ગ્રહણ કરવાને તે સદૈવ તૈયાર હતા. અને તેમની બુદ્ધિ અને વિચારો કેટલાં પ્રતિભાવાળાં હતાં તે સૌ કોઈને વિદિત છે. સ્વદેશાભિમાનની તેમની લાગણી પ્રદીપ્ત હતી. આપણે જોઈ શકયા કે અંગ્રેજી ઊંચામાં ઊંચું કાપડ છોડી, મિલનું પણ નહિ વાપરતાં પૂરા શુદ્ધ ખાદીધારી તે થયા હતા અને ધાર્મિક રૂઢિમાં હરિજન સાથે પણ આપણો સંસર્ગ હોવો જોઈએ અને તેમને અસ્પૃશ્ય ગણવા ના જોઈએ તેવા વિચાર ઉપર તે પાછળથી આવ્યા હતા. આ વિષયો મહાન છે અને તે સંબંધમાં પણ બીજાઓ લખશે એમ હું માનું છું, પરંતુ મારા એક જૂના મિત્રની મનોભાવના અને બુદ્ધિબળ કેવાં હતાં તે જણાવવાને માટે આ બે દાખલા આપી થોડા શબ્દો લખ્યા છે.

રાજકીય વિષયમાં પણ તેમના વિચારો, ‘વસંત’માં આવેલા જુદા જુદા લેખોથી જણાઈ આવે છે.

તેમનો સ્વભાવ સુશીલ અને શાંત હતો. જનતાને પ્રિય થઇ પડે તેવા તેમના ગુણો હતા અને કટુવચન કહેતાં તે ક્ષોભ પામતા.

તેઓ છેવટ સુધી તેમનો સેવાધર્મ બજાવતા. તેમનું ઉપયોગીપણું ઘણું હતું. ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીની પ્રવૃત્તિઓને તે બહુ સારી દોરવણી આપતા, તેમ જ અમદાવાદ એજ્યુકેશન સોસાયટીના નેતા તરીકે તે સંસ્થાના વહીવટની કોલેજોને તેમની સલાહ અને દોરવણી બહુ ઉપયોગી હતાં. પ્રભુએ તેમને વધારે આયુષ આપીને અમદાવાદ તથા ગુજરાતને તેમની સેવાનો લાભ આપ્યો હોત તો આપણને સંતોષ રહેત. પરંતુ દૈવાધીન જે ચક્ર છે તેમાં આપણે નિરુપાય છીએ. તેમના સ્વર્ગવાસથી આપણને સર્વને, તથા દેશને અને ખાસ કરીને ગુજરાતને મોટી ખોટ પડી તે ખોટ પુરાય તેવી નથી. ગુજરાતના તે એક મહાન પુત્ર હતા. તેમનું જ્ઞાન વિદ્યા તથા જીવન એક આદર્શરૂપ હતાં. તેમના ગુણોનું તથા કામનું સ્મરણ કરતાં દેશને અભિમાન આવે છે. આ પુરુષની ખોટનું સ્મરણ થતાં હૈયું ભરાઈ આવે છે.

પ્રભુ તેમના આત્માને શાંતિ આપો. આપણા ગુજરાતમાં તેવા બીજા પુરુષો પાકો અને તેમની ખોટ તેમના બે સુપુત્રો મટાડશે તેવી પ્રાર્થના કરીને મારી આ યથામતિ નોંધ પૂરી કરું છું.

સ્વ. ગુરુ ડૉ. આનંદશંકર ધ્રુવ

માનનીય શ્રી ગણેશ વાસુદેવ માવલંકર

ગુજરાતમાં તેમ જ સમગ્ર ભારતવર્ષમા જૂની સંસ્કૃતિના અભિમાની અને ઉપાસક, સંસ્કૃતજ્ઞ, શિક્ષણશાસ્ત્રવિશારદ એવા જે કોઈ થોડા શ્રેષ્ઠ પુરુષો છે, તેમા સ્વ ગુરુવર્ય આનંદશંકરભાઈની આગળ પડતી ગણના થાય છે મંગળવાર તા ૭ એપ્રિલ ૧૯૪૨ને રોજ બપોરે ૩–૫૫ વાગ્યે તેઓ દિવંગત થવાથી સરસ્વતી દેવીના હારમાનુ ગુજરાતનુ એક અમૂલ્ય રત્ન ખરી પડ્યુ, ભારતના વિદ્વાન મંડળમાનો એક દીપક બુઝાઇ ગયો સ્વ ગુરુવર્ય આનંદશંકરભાઇનો જન્મ ગુજરાતમા થયો એટલુ જ, પણ સંસ્કૃતિથી, મનથી, વર્તનથી તેઓ સર્વથા ભારતવર્ષીય જ હતા સંકુચિત પ્રાંતીયતા અને પ્રાંતભેદનો તેમને કદી પણ સ્પર્શ થયો ન હતો

ગુરુવર્ય આનંદશંકરભાઇનો અને મારો પ્રથમ પરિચય ૧૯૦૫ની શરૂઆતમા જ્યારે હુ ગુજરાત કૉલેજમા પ્રિવિયસ (First Year Arts)ના વર્ગમા દાખલ થયો ત્યારે થયો તેઓ સંસ્કૃતના પ્રાધ્યાપક (પ્રોફેસર) હતા માથા ઉપર વાળ ન રાખતા સુદર ઘેરાવવાળી, ગાયની ખરી જેટલી ધારીવાળી મોટી અને લાબી ચોટલી, કપાળ ઉપર ચન્દનનુ ટીલુ, નિત્યે ધોતિયુ અને ખેસ, ગુજરાતી અમદાવાદી પાઘડી, તેજસ્વી અને પ્રસન્ન મુદ્રામૂર્તિ જોઇને જ આદર ઉદ્ભવે તો પછી પરિચય થયા પછી તો ખરેખર જ પૂજ્યભાવ ઉત્પન્ન થાય એમા તો લેશમાત્ર પણ શંકા નથી એમના વિદ્યાર્થી થવાનુ સદ્ભાગ્ય મને પ્રાપ્ત થયુ એનુ મને હંમેશા ગૌરવ રહ્યા કરે છે અર્થાત્ હુ એમની પાસેથી કાઇ વિશેષ મેળવી શક્યો નહિ, તે એ મહાન સાગરનો દોષ નથી, પણ નાનુ વાસણ લઇ જનારનો જેવો દોષ તેવો જ મારો હતો B A માટે સંસ્કૃત ઐચ્છિક વિષય ન લેતા મે Physics અને Chemistry (પદાર્થવિજ્ઞાન અને રસાયનશાસ્ત્ર) એ વિષયો લીધા, તો પણ તે વખતે B A મા સંસ્કૃત—બીજી ભાષા તરીકે—લેવી જ પડતી, તેથી ગુરુવર્ય આનંદશંકરભાઇ સાથે પરિચય દૃઢ થતો ગયો. ગૂજરાત કૉલેજમા હુ કુલ પાચ વર્ષ સુધી હતો, ૧૯૦૫ની શરૂઆતથી ૧૯૦૯ સુધી ચાર વર્ષ વિદ્યાર્થી અને એક વર્ષ દક્ષિણા–ફેલો આ પાચે વર્ષમા બીજા વિદ્યાર્થીઓના પ્રમાણમા મારો તેમની સાથે પરિચય કાઇક વધારે હતો એક કારણ તો એ કે બીજાઓના પ્રમાણમા મારુ સંસ્કૃતનુ જ્ઞાન વધારે સારુ અને કૉલેજમાના "વિવાદ મંડળ", "વિદ્યાર્થી મંડળ", વગેરે ચળવળોમા હુ હોઉ એટલે સને ૧૯૦૮મા તે કૉલેજ સરકારી નહોતી, ત્યારે તેઓ કૉલેજના આચાર્ય (પ્રિન્સિપાલ) હતા

ગુરુવર્ય આનંદશંકરભાઇ વિદ્યાસાગર હતા ઉત્તમ ભણાવે વિદ્યાર્થીઓની સાથે મળતાવડા અને મીઠો સ્વભાવ આ સાથે તેઓ ઉત્તમ વ્યવહારજ્ઞ પણ હતા આ બધા સદ્ગુણોને લીધે એમના વિશે પ્રેમ, આદર, પૂજ્યભાવ આવે પણ મહારાષ્ટ્રિય એટલે મને સંસ્કૃત ઉચ્ચારો વિશે

જે અભિમાન પોતાને માટે થાય, એમાં પણ તેઓ મહારાષ્ટ્રિયોના ગુરુ શોભે એવા હતા તેથી વિશેષ આદર ઉદ્‌ભવે. બી. એ. ના વર્ગમાં "કાવ્યપ્રકાશ" શિખવાડતાં ચિત્રકાવ્યનો દાખલો આપવાનો એટલે "भिद्यादुद्यद्दुदारदर्दुरदरी......" વગેરે શ્લોક આવ્યો. વર્ગમાંના દરેકને ઊભા કરીને "વાંચો" એમ કહેવા લાગ્યા. મારો વારો આવ્યો ત્યારે બોલ્યા, "બેસો, પછી કહું ત્યારે તમે વાંચજો." આખા વર્ગનો પ્રયત્ન પૂર્ણ થયો ત્યારે છેવટે મને કહ્યું, "માવળંકર, તમે આ શ્લોક આખા વર્ગમાં વાંચી બતાવો." હું તે ભૂલ રહિત અને બરાબર બોલ્યો. એમણે બહુ પ્રેમથી મારું કૌતુક કરીને અભિનંદન કર્યું અને "આવા ઉચ્ચાર જોઈએ અને એમ બોલાવો જોઈએ" એમ એમણે વર્ગને કહ્યું. મહારાષ્ટ્રિયોના સંસ્કૃત ઉચ્ચાર તેમને ગમે.

તેમની શુદ્ધ અસ્ખલિત સંસ્કૃત વાણી વિશે મેં સાંભળેલી એક હાસ્યકારક વાત કહું. બી. એ. ના તેઓ સંસ્કૃતના પરીક્ષક હતા. પરીક્ષા મુંબઈમાં હતી. પ્રશ્નપત્રિકામાં થોડીક છાપખાનાની ભૂલો સુધારવા માટે તેઓ પરીક્ષાના મંડપમાં આવ્યા. તેમને જોઈને, તેમનો ગૂજરાતી પોશાક જોઇને, પોતાના ઉચ્ચારો વિશે અભિમાન ધરાવતા મહારાષ્ટ્રિય વિદ્યાર્થીઓ કાંઈક મઝાકમાં સ્મિત કરીને એક બીજા સામે જોવા લાગ્યા. હવે ગૂજરાતી ઉચ્ચારોની મશ્કરી કરવા જેવું સાંભળવા મળશે એવી અપેક્ષા. પણ ગુરુવર્ય આનંદશંકરભાઈએ વાંચવાની શરૂઆત કરી એટલે તરત જ બધા પોતાની જગ્યાએ માથું નીચે નમાવી સાંભળતા જ રહ્યા. ઉચ્ચારોમાં મહારાષ્ટ્રિયો જ શ્રેષ્ઠ એ ભૂલ છે એમ તેઓની સમજમાં આવ્યું અને તેઓ તરત જ ભોંઠા પડી ગયા.

ગુરુવર્ય આનંદશંકરભાઈને બધા ભારતીય વિદ્વાનો વિશે, દેશભક્તો વિશે બહુ આદર હતો. ગમે ત્યારે તેઓ કોઈના દોષ ન કહેતાં માત્ર ગુણ હોય તેટલા જોતા અને ગૌરવ કરતા.

તેમનો જન્મ ઇ. સ. ૧૮૬૯ (સંવત–૧૯૨૫ ના માઘ માસમાં), ૨૨ મી જાન્યુ. સોમવારના થયો હતો. તેઓ જાતે વડનગરા નાગર ગૃહસ્થ હતા. પિતાના એકના એક પુત્ર હતા. તેમના પિતાશ્રી ધર્મનિષ્ઠ અને જૂની પદ્ધતિથી રહેનારા હતા. ગુરુ૦ આનંદશંકરભાઈને આ આનુવંશિક સંસ્કાર મળેલા હતા.

શિક્ષણ નાનપણથી જ ગામડાની નિશાળ પ્રમાણે ગૂજરાતી શાળામાં શરૂ થયું. યુનિવર્સિટીમાં મેટ્રિકની પરીક્ષામાં બીજો નંબર મેળવ્યો. સ્વ. પ્રા. આબાજી વિષ્ણુ કાથવટે અને સ્વ. વે. શા. સં. ભાસ્કરશાસ્ત્રી આ તેમના ગુરુજનોમાંના. સંસ્કૃત અધ્યયન તેમણે જૂની અને નવી બન્ને રીતે કર્યું હતું. એમના પિતાને સંસ્કૃતનો શોખ બહુ અને પોતાનો છોકરો ઉત્તમ સંસ્કૃતજ્ઞ પંડિત થાય માટે એમણે જુદા જુદા પંડિતો પાસે તેમને (ગુરુ૦ આનંદશંકરભાઇને) રાખીને અધ્યયન કરાવ્યું. પ્રા. કાથવટે આધુનિક પદ્ધતિથી ભણાવનારા એમના ગુરુ, ત્યારે વે. શા. સં. ભાસ્કરશાસ્ત્રી, મિથિલાપુરીના સુપ્રસિદ્ધ વિદ્વાન બંધુદ્વય બચ્ચા ઝા અને મૃદુનાથ ઝા વગેરે એમને જૂની પદ્ધતિથી શિખવાડનારા ગુરુ.

બી. એ. ની પરીક્ષા તેઓ ગૂજરાત કોલેજમાંથી પાસ થયા. આગળ અનુક્રમે એમ. એ.

અને એલએલ બી થયા પ્રા કાથવટેનુ ગૂજરાત કૉલેજમાથી સ્થળાતર થવાથી એમની જગ્યાએ ૧૮૯૩ મા ગુરુ૰ આનદશકરભાઈની સસ્કૃતના અધ્યાપક તરીકે નિમણુક થઈ ત્યારથી લગભગ ૧૯૨૦ સુધી તેઓ ગૂજરાત કૉલેજમા જ સસ્કૃતના પ્રાધ્યાપક હતા એલ્ફિન્સ્ટન કૉલેજમા તે જ અરસામા તેમની બદલી થઈ, પણ તે જ વખતે તેના કરતા પણ વિશાળ ક્ષેત્રમા જવાનો તેમનો યોગ હતો બનારસ હિંદુ યુનિવર્સિટીના જનક ભારતભૂષણ પડિત મદનમોહન માલવીયને તે યુનિવર્સિટી માટે એક ઉત્તમ શિક્ષણજ્ઞ અને હિંદુ સસ્કૃતિનો નીવડેલો વિદ્વાન જોઈતો હતો સ્વર્ગસ્થ ન્યા મૂ લલ્લુભાઈ શાહ અને મહાત્મા ગાધીજી આ બન્નેએ પડિતજીને ગુરુ૰ આનદશકરભાઈનું નામ સૂચવ્યુ અને નાનકડા કૉલેજના ક્ષેત્રમાથી વિશ્વવિદ્યાલયના—હિંદુ વિશ્વવિદ્યાલયના—વિશાળ ક્ષેત્રમા તેમનુ ૧૯૨૦ થી પદાર્પણ થયુ ત્યા એમણે ઉપકુલગુરુ (Pro-Vice-Chancellor) તરીકે લગભગ ૧૬ વર્ષ સુધી અવિશ્રાત શ્રમ કરીને સુદર કાર્ય કર્યું એ હિંદુ વિશ્વવિદ્યાલયના ઇતિહાસમાથી કદી ભુસાશે નહિ

ત્યાથી નિવૃત્ત થઈને સને ૧૯૩૫ મા તેઓ અમદાવાદ આવ્યા અમદાવાદમા એક વિશ્વ-વિદ્યાલય જોઈએ એવી તેમની તીવ્ર ઇચ્છા હતી આ વિશ્વવિદ્યાલય ફક્ત સિક્કા આપનારુ નહિ, પણ સારકૃતિક પ્રગતિ, પ્રાચ્ય વિદ્યા સશોધન વગેરે કરવા સારુ કાર્યક્ષમ થાય એવુ શિક્ષણ તેમને જોઈતું હતું હિંદુ વિશ્વવિદ્યાલયનો અનુભવ હતો જ રાષ્ટ્રિય શિક્ષણનો પણ વિચાર એમણે બહુ કર્યો હતો અધ્યાપનનુ કાર્ય પણ બહુ કર્યું હતુ ગૂજરાતી વિશ્વવિદ્યાલયની રૂપરેખા અને ભાવી ધોરણ આકના તેમના પ્રમાણમા બધી રીતે યોગ્ય એવો બીજો કોઇ પુરુષ નહોતો

તેમના અવસાનથી ગૂજરાત વિશ્વવિદ્યાલયના કાર્યમા પડેલી ખોટ નાબૂદ કરવી અશકય છે આ વિશ્વવિદ્યાલય સ્થાપવાની કલ્પના બહુ જૂની છે ગુરુ૰ આનંદશકરભાઇના આગમનથી તેને વધારે વેગ મળ્યો હતો “ આવુ વિશ્વવિદ્યાલય ” સ્થાપવુ એ જ તેમની એક રીતે “ ઉત્તમ સ્મૃતિ. ” આ વિચારનુ પ્રેરક બળ પણ તેમનુ મળશે અને વિશ્વવિદ્યાલયની કલ્પનાનુ મૂર્તિસ્વરૂપ થોડા જ વર્ષોના કાળમા આપણને દેખાશે એવી આશા રાખીએ.

અહીં બ્રહ્મચારી વાડી નામની એક સસ્થા છે હિંદુ સસ્કૃતિ, તત્ત્વજ્ઞાન, શાસ્ત્રો વગેરેનો પુનરુદ્ધાર, સસ્કૃત વિદ્યાનુ અધ્યયન અધ્યાપન, પુનરુજ્જીવન વગેરે આ સસ્થાના ઉદ્દેશ છે બદલાયેલા સંજોગો અનુસાર આ સસ્થાએ નવા ધોરણથી કાર્ય કરવુ જોઇએ માટે ગૂજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીને ૧૯૩૦ થી ૧૯૩૫ સુધી કોર્ટમા જૂના ટ્રસ્ટી સાથે વાદવિવાદ કરીને નવી યોજના મજૂર કરી લેવી પડી આ યોજના પ્રમાણે પાચ જણનુ કાર્યવાહી મડળ કરવાનુ હતુ ગુરુવર્ય આનદશકરભાઇ બનારસથી નિવૃત્ત થઈને આવવાના હતા એટલે આ મડળનુ અધ્યક્ષપદ તેમના માટે રાખવુ એવો વિચાર કરીને કાર્યવાહી મડળની ચૂટણી કરી તેઓ આવે ત્યાસુધી કામચલાઉ અધ્યક્ષ મારે થવુ એવો મિત્રોનો આગ્રહ હતો, તેથી મે તે સૂચના માન્ય કરી, અને ગુરુવર્ય આવ્યા પછી, મારા અધ્યક્ષપદનુ રાજીનામુ સ્વીકારવા માટે તેમને વિનતી કરી તે મારુ સાભળે જ નહિ અને મને પૂછે પણ નહિ હુ અધ્યક્ષ અને તેઓ કાર્યવાહીના સભ્ય એટલે

મને તો એ વિચિત્ર લાગે અને પેટમાં સળવળે. બ્રહ્મચારી વાડી સમિતિનું મુખ્ય કાર્ય એટલે શૈક્ષણિક કાર્યક્રમ આંકવો, સંસ્કૃત પાઠશાળા વિશે અભ્યાસક્રમ, પંડિત વર્ગની પસંદગી, સાંસ્કૃતિક અને તત્ત્વજ્ઞાનના મુદ્દાઓ વિશે સૂચના વગેરે કાર્ય કરવા સારુ તેમના સિવાય કોણ અધિકારી? પણ ગમે તે થાય, અધ્યક્ષપદ ન જ સ્વીકારે. ઊલટું મને જ અધ્યક્ષ તરીકે રાખવાનો આગ્રહ તેમનો હતો. "આપ ગુરુસ્થાને, વડીલ, આપે અધ્યક્ષપદ સંભાળવું જોઈએ; હુકમ કરવા, અમે બને તેટલું કરીશું જ" એમ મારું કહેવું, પણ એમણે પોતાનો આગ્રહ છોડયો નહિ; ફક્ત સાદા સભ્ય જ રહ્યા. અને કામ માત્ર તેમણે બધું કર્યું. કેટલો શિષ્યપ્રેમ, મનની કેવડી મોટાઈ! ફક્ત કામ સામે નજર. "બ્રહ્મચારી વાડીની સાધન સામગ્રી ગોઠવવા માટે તમે જ હોવા જોઈએ. શૈક્ષણિક અંતર્વ્યવસ્થા હું જોઈશ. બહારની ગોઠવણ તમે કરો," આ તેમનો મુખ્ય મુદ્દો. ગૂજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના તેઓ પ્રમુખ હતા, પણ સાહિત્યિક કામોમાં તેમ જ બીજી બાબતોમાં તેમના હાથ નીચે અથવા તેમની સાથે રહીને કાર્ય કરનારને સંપૂર્ણ છૂટ—એટલું જ નહિ પણ ઊલટું પ્રોત્સાહન. અમદાવાદ એજ્યુકેશન સોસાયટીની બાબતોમાં પણ આ જ પ્રકાર. દિશા-સૂચન કરાવવાનું, ચર્ચા કરવાની, પોતાના વિચારો માંડવાના, પણ બધું કરવા માટે હું અમુક અધિકાર ઉપર હોવો જોઈએ એવો આગ્રહ નહિ. ઊલટું "આ બધું તો હું કરીશ જ અને કરવું જ જોઈએ. તેને અમુક અધિકારનું સ્થાન શા માટે જોઈએ" એવો યુક્તિવાદ. આ બધું બીજા કરે તેમ કરવાનું. "न धरीं शस्त्र करीं मी, गोष्ठी सांगेन युक्तिच्या चार" (હું હાથમાં શસ્ત્ર નહિ ધરું અને યુક્તિની ચાર વાતો કહીશ) આ કામનો પ્રકાર! વારુ.

બનારસથી અમદાવાદ આવ્યા પછી તેમણે પોતાનો બધો વખત શૈક્ષણિક, સાહિત્યિક અને સાંસ્કૃતિક પ્રગતિ માટે કામ કરનારી સંસ્થાઓનો ઉત્કર્ષ સાધવામાં ગાળ્યો. ગૂજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી, ગૂજરાત સાહિત્ય સભા, અમદાવાદ એજ્યુકેશન સોસાયટી, ઉચ્ચ વિદ્યા વિષયની (Research and Post-Graduate) શાખા વગેરે સંસ્થાઓના તે પ્રમુખ હતા. હું વિદ્યાર્થી હતો ત્યારે તેમના પરિચયનો લાભ મળ્યો હતો અને આ ૬–૭ વર્ષમાં તેમનો નિકટ પરિચય થતાં તેમના હાથ નીચે અને તેમની પ્રેરણાથી ગૂ. વર્નાક્યુલર સોસાયટી, એજ્યુકેશન સોસાયટી વગેરે કાર્યક્ષેત્રોમાં સેવા કરવાનું સુભાગ્ય મને મળ્યું એ એક મોટી ઐશ્વરી જ કૃપા હું સમજું છું.

તેમનો ગૃહસ્થાશ્રમ બહુ જ થોડો ચાલ્યો હતો. સને ૧૮૮૨ માં—૧૪ વર્ષની ઉમરે—તેમનો પ્રથમ વિવાહ થયો. તેમના ઘરના જૂના રીતરિવાજો જોતાં આમાં આશ્ચર્યનું કાંઈ કારણ નથી. તે વખતની લોકપદ્ધતિ પ્રમાણે આ થયું. ૮ વર્ષ પછી તેઓ વિધુર થયા—સને ૧૮૯૧ માં (૨૩ વર્ષની ઉમરે) તેમનો દ્વિતીય વિવાહ થયો. ૧૯૦૩ માં દ્વિતીય પત્ની પણ અવસાન પામ્યાં. ૩૪ વર્ષની ઉમરે વિધુર થયા. આ વિવાહથી તેમને એક કન્યા અને બે પુત્ર એમ ત્રણ બાળકો થયાં હતાં. તેમણે ફરીથી વિવાહ ન કર્યો. ૩૪ વર્ષની ઉમરથી આમરણ વિધુરાવસ્થામાં રહી તેમણે અધ્યયન અધ્યાપનનું જ કાર્ય કર્યું. કેટલા મહાન અને મનોનિગ્રહી! તે વખતે

હતો થોડો વખત થોભીને તેમને વધારે તસ્દી ન પડે માટે "જઉ છુ, આવતી કાલે સવારે આવીશ જ", એમ મે કહ્યુ જરાક સ્મિત વદનથી બોલ્યા, "જરૂર આવો." મે કહ્યુ "સાજે પણ આવીશ જ", ત્યારે બોલ્યા "સાજનુ ચોક્કસ ન કહેવાય" મૃત્યુ નજીક અને સામે છે એ જોયુ છતા પણ તેમની ભાવનાઓ સ્થિર હતી, મુદ્રા શાત હતી. "પરમ દિવસે બે વાગ્યે છૂટો થઈશ" એમ અસ્પષ્ટ બોલ્યા એને બદલે ૩–૫૫ વાગ્યે પ્રાણોત્ક્રમણ થયુ ઘરના દેવાલય પાસે, ઈશ્વરનુ સ્મરણ અ તરાત્મામા કરતા કરતા[1] ધન્ય તેમનુ જીવન તેમના સ્મરણથી પણ ધન્યતા લાગે છે

"**વસ ત**"—રજત-મહોત્સવને વખતે મહાત્મા ગાધીજીએ મોકલેલા સ દેશામા તેમણે ગુરુવર્ય આન દશ કરભાઈનુ વર્ણન થોડામા પણ યથાર્થ કર્યુ છે. તે આપીને આ સ્મરણાજલિ તેમને અર્પણ કરુ છુ

"આન દશ કરભાઈ સુધરેલા અને સનાતનીની વચ્ચે એક સુ દર પૂલ છે તેની ઉપર આવ જા કરીને સહુ એક બીજાની ભેટ કરીએ છીએ ભારતભૂષણ માલવીજીને આપણે આન દશ કરભાઈ ને આપ્યા તેના કરતા વધારે મારી ભેટ ન કરી શકત. પ્રાચીન અને અર્વાચીનનો કીટ મેળ તેઓ બાધી રહ્યા છે"

---

૧ મૂળ "समाजपत्रिका-(૧૯૪૨ એપ્રિલ)મા છપાયેલા મૂળ મરાઠી લેખનો તેમના ચિરજીવી નરહરિએ ગુજ અનુવાદ આ કરેલો તે અહી છપાવવામા આવ્યો છ —સંપાદકો

આચાર્યશ્રી આનંદશંકર ધ્રુવ

લેડી વિદ્યાબહેન ર. નીલકંઠ

સ્વ. આનંદશંકરભાઈ અમદાવાદના વડનગરા નાગરજ્ઞાતિના હોઈ બાલપણથી તેઓ અમને સહુને જાણીતા હતા. જોકે તેમનો અંગત પરિચય પ્રથમ બિલકુલ નહોતો. તેમના પિતાશ્રી પ્રખર ધર્મચુસ્ત છે, એમ અમે જાણતાં હતાં અને એ વાતાવરણમાં સ્વર્ગસ્થ ઓતપ્રોત થયેલા. મારા માતામહ સ્વ. રા. બ. ભોળાનાથ સારાભાઈ (દિવેટીયા)નું કુટુંબ સુધારકમાં લેખાતું એટલે અને બંને કુટુંબો જ્ઞાતિનાં આગેવાન ગણાતાં હોવાથી કંઈક પ્રતિસ્પર્ધાનો ભાવ ઘરમાં કાયમ રહેતો એવી યાદ છે. સ્વ. ભીમરાવ ભોળાનાથ—પ્રોફેસર વીરમિત્ર દિવેટિયાના પિતા તે સ્વ. આનંદશંકરનાં બહેન સાથે પરણેલા. એટલે વીરમિત્ર તેમનાં ભાંડુઓ તેમ જ માતાને લીધે ઘણી વાતો એકબીજાની જાણવામાં આવતી અને તે પર ચર્ચાઓ પણ થતી. સ્વર્ગસ્થની પ્રથમ વીશી સંબંધે આ કથન છે.

સને ૧૯૯૧–૯૨માં એમ. એ.ની પરીક્ષામાં આનંદશંકરભાઈ ઉત્તીર્ણ થયા. અને ગુજરાત કૉલેજમાં સંસ્કૃતના અધ્યાપક નિમાયા. ત્યારથી તેમના પ્રત્યેનો પૂજ્યભાવ અને માનની વૃત્તિ અમારા સર્વેની થઈ. ગુજરાત કૉલેજમાં વીસ એકવીસ વર્ષ અને લગભગ તેટલાં જ વર્ષ બનારસ યુનિવર્સિટીમાં આચાર્ય તરીકે તેમણે હજારો વિદ્યાર્થીઓનો સંપર્ક સાધ્યો હશે અને તેમના માનને પાત્ર બન્યા હતા. ગુજરાત કૉલેજમાં સંસ્કૃત તેમની પાસે શીખવાનું મને સદ્‌ભાગ્ય પ્રાપ્ત થયેલું અને ત્યારથી મારા અભ્યાસમાં એમણે અસાધારણ રસ લેવા માંડચો. તેના પુરાવા તરીકે, અમને બી. એ.માં ઐચ્છિક વિષયો—ફિલસૂફી શીખવવાનું પોતે માથે લીધું એ છે. સંસ્કૃત અંગ્રેજી સાહિત્ય વગેરેના અધ્યાપન ઉપરાંત ખાસ તૈયારી કરી અમારો અભ્યાસ તેમણે અત્યંત કાળજી-પૂર્વક કરાવ્યો એ ઋણ અમે કદી ભૂલીએ તેમ નથી. આજથી ચાલીસ વર્ષની એ વાત છે. ગુજ-રાત કૉલેજમાં ફિલસૂફી ઐચ્છિક વિષય તરીકે શીખવવામાં નહોતી આવતી. દોઢસો વિદ્યાર્થીઓની બનેલી. કમિટીની વ્યવસ્થા નીચે ચાલતી, કૉલેજમાં–માત્ર સાત આઠ પ્રોફેસરોવાળી કૉલેજમાં ફિલસૂફી શીખવવાની ગોઠવણ નહોતી. આજે લગભગ આઠસો વિદ્યાર્થીઓ, ઓછામાં ઓછા વીસ પ્રોફેસરો, (આ માહિતી ચોક્કસ નથી) સરકારને લાખો રૂપિયાની સુપરત કરીને સરકારને સોંપેલી એ કૉલેજમાં ફિલસૂફી શીખવવા માટે હજી પણ સાધન નથી. ડૉ. આનંદશંકરે જે બોજો ઉઠાવવાનો માથે લીધો તે વર્ગો થોડા વર્ષ પછી બંધ પડચા. સંસ્કૃત અને પશ્ચિમની ફિલસૂફીની તુલનાત્મક માહિતી જોકે બી. એ.ના અભ્યાસક્રમમાં નહિ હોવા છતાં આચાર્યશ્રીના શિક્ષણમા અમને કિંચિત્ મળેલી, અને તેમના અંગ્રેજી સાહિત્યના અત્યંત વિશાળ અભ્યાસનો અમે અનુભવ કરેલો. તેમના વિવિધ અભ્યાસનો પરિપાક 'વસંત'દ્વારા ગુજરાતીવાચક જનતાએ મેળવ્યો છે. સને ૧૯૦૨માં 'વસન્ત'

પત્ર પ્રકટ કર્યું, ત્યારથી લેખક તરીકેનુ તેમનું જીવન શરૂ થયુ. વાતચીતમા તેઓ કહેતા કે ત્રીસ વર્ષની ઉમર થયા પછી જ લખવાનુ શરૂ કરવુ જોઈએ, તે પહેલા પરિપક્વ વિચારો ન બની શકે 'વસન્ત' મારફત સેકડો પૃષ્ઠો તેમણે પ્રકટ કરેલા છે 'સુદર્શન'મા પણ ઘણા લેખો તેમણે લખેલા છે છતા ગુજરાતી સાહિત્યને તેમની વિદ્વત્તાના પ્રમાણમા સળગ પુસ્તકો થોડા પ્રાપ્ત થયા છે મારી પોતાની માન્યતા એવી છે કે ગુજરાતી ભાષાના વાચન કરતા અગ્રેજી ભાષાનું તેમનુ વાચન અતિ વિસ્તૃત હતુ, અને 'વસત' માસિકે તેમની પાસેથી લેખો કઢાવ્યા ન હોત તો સ્વય આટલા જથ્થામા તેઓ ગુજરાતીમા લખત કે નહિ તે કહી શકાય નહિ આ હકીકત બીજા ઘણા લેખકોને પણ લાગુ પડે છે, અને તે સર્વના ઉત્તમ લખાણો આવી ફરજદ્વારા મળે છે એ સત્ય છે દી બ કેશવલાલ ધ્રુવ કહેતા કે નવા ગુજરાતી સાહિત્યનો તેમને અલ્પ પરિચય છે અને ચાલુ સમયના માસિકો તેઓ જોતા નથી 'વસત' માસિકના તત્રી અને તે પણ તે સમયનુ એક પૂરુ—કોઈ પણ પક્ષને નહિ રજૂ કરનારુ—સર્વ ગુજરાતી લેખકોને પોતાના વિચારો દર્શાવવાની તક આપનારુ માસિક, એના તત્રીને આસપાસના સ્વસાહિત્યનુ દુર્લક્ષ કરવાનુ બની શકે નહિ ગુજરાતી સાહિત્ય માટે ગર્વ ને પ્રેમમા તેઓ કોઈને નમતુ આપે તેમ નહોતુ છતા એમણે લેખનવ્યવસાયનો આરભ કર્યો ત્યાર પહેલા અગ્રેજી ભાષા અને સાહિત્ય સાથેનો સબધ એટલો ગાઢ થઈ ગયેલો કે તેમની શૈલી એક જુદા જ પ્રકારની અગ્રેજી શૈલીના મરોડવાળી બનેલી હતી વિચારપ્રાકટ્યને કદાપિ આથી વધારે વેગ મળ્યો હશે વખતના વહેના સાથે એ શૈલીએ પોતાનુ સ્વતત્ર રૂપ ધારણ કર્યું, અને 'વસન્ત'મા 'હિન્દહિતચિતક'ની સજ્ઞાથી લખાતા લેખો લાક્ષણિક અને મનનીય બન્યા

સને ૧૯૨૦ મા તેમનુ પ્રવૃત્તિનું કેન્દ્ર બદલાઈ બનારસ બન્યુ અમદાવાદના મર્યાદિત તથા સરકારી કોલેજના ગૂગળાવનારા વાતાવરણ બહાર જવાથી આ સસ્કારી પુરુષનો અણધાર્યો અને વણકલ્પ્યો વિકાસ થયો એમ હુ માનું છુ અમદાવાદને કદાચ નુકશાન થયુ હશે—જોકે તે પણ સશયગ્રસ્ત બીના છે, કેમકે ત્રીસ વર્ષ સતત એક જ ધારુ શિક્ષણનુ કામ કર્યા પછી, માણસ કટાળી જાય તો આશ્ચર્ય પામવા જેવુ નથી અને તે પણ જકડાયેલા તત્રમા બનારસમા સારા હિદના નિષ્ણાતો સાથે ભળવાનો તેમને પ્રસગ મળ્યો અને પ્રાચીન તથા અર્વાચીન ભાવનાનુ સુયોગ્ય મિશ્રણ સાધતી હિદની અજોડ સસ્થાના સમ્માનનીય સચાલકના હોદ્દા પર જવાથી મનની વિશાળતા, કલ્પનાનુ દૂરગામીપણુ (Vision) અને દેશના ગૌરવની ભાવના તેમનામા સચોટપણે આવી ગયા દેશપ્રીતિનો જુવાળ પણ ત્યાથી જ જોરમા આવ્યો પડિત મદનમોહન માલવીયાના તેઓ બહુમાન્ય સહકાર્યકર્તા હતા મહાત્મા ગાધીજીએ તેમનુ નામ સૂચવીને માલવીયાજીને તેમને બોલાવવાનો આગ્રહ કર્યો તેથી આનદશકરભાઈના જીવનનો આ એક મહત્ત્વનો બનાવ બન્યો, જેથી પરોક્ષે ગુજરાતને પણ લાભ થયો ત્યા રહ્યે રહ્યે પણ ગુજરાતનુ હિત રાતદિવસ તેમના ચિતનમા રહેતુ વેકેશનમા અમદાવાદ આવી ઘણી ઘણી યોજનાઓ અને વિચારોની આપલે કરતા

ગુજરાત કોલેજમા અમને નીતિશાસ્ત્ર (Ethics)નુ શિક્ષણ આપવા માટે ભૂમિકા

તેમણે તૈયાર કરેલી હતી. સને ૧૯૧૩માં ઇંગ્લાંડથી નીતિશાસ્ત્રવેત્તા, વ્યાવહારિક નીતિ (Practical Ethics) નું દિગ્દર્શન કરાવનાર મિ. એફ. જે. ગુલ્ડ (Gould) અમદાવાદ આવેલા તેમણે એવાં અસામાન્ય, હૃદયસ્પર્શી, વ્યાખ્યાનો આપ્યાં કે આચાર્યશ્રીને તેની પ્રબળ અસર થઈ અને 'નીતિશિક્ષણ, નામનો ગ્રંથ તેમણે રચ્યો. આમ મારું પોતાનું અનુમાન છે. ઘણાં વર્ષની ઓળખાણ છતાં મારે તેમની સાથે એટલું બધું અંતર રહેતું કે આવી બાબતો પૂછીને નક્કી કરવાની તક પણ મળેલી નહિ એ સ્વીકારું છું. આ દિશામાં એટલે કે નીતિશિક્ષણમાં કોઈએ પ્રયત્ન કરેલો નહિ અને સૌ. શારદાબહેન મહેતાએ પ્રાચીન પુરાણોની બાળબોધક વાર્તાઓનો સંગ્રહ પ્રકટ કર્યો ત્યારે તેમના મનને અત્યંત આનંદ થયેલો. નવા વિચારનાં બહેન તરફથી આવો ગ્રંથ પ્રકટ્યો તેથી તેમને આશ્ચર્ય પણ થયું હશે.

સને ૧૯૩૨ની સાલમાં હિંદુ યુનિવર્સિટી જોવા હું ગયેલી તે વખતે સ્વર્ગસ્થને ઘેર રહેવાનો લાભ મને મળેલો. મારા પ્રત્યે જે મમતા અને સદ્‌ભાવ તેમણે ત્યાં દર્શાવેલાં તેનું સ્મરણ હમેશ રહેશે. લખનૌમાં ભરાયેલી અખિલ હિંદ મહિલા પરિષદ All India Women's Conference ના પ્રમુખપદે મારી નિમણૂક થયેલી એ કાર્ય પતાવી બનારસ યુનિવર્સિટી જોવાની તક મેળવી. કાશીતીર્થ તો મેં ઘણાં વર્ષ પર જોયેલું અને પ્રાચીનતાપ્રિય હિંદુ ધર્મના સુરક્ષક આપણા આચાર્ય તે તીર્થસ્થાનમાં વાસ કરે છે એ માન્યતા સહિત હું ત્યાં ગયેલી, પરંતુ કાશી અને બનારસ યુનિવર્સિટી વચ્ચે તો દસ માઈલનું લગભગ અંતર હશે. વાતાવરણ પણ તદ્દન અકલ્પ્ય, અને આચાર્યશ્રી શિક્ષણસંસ્થાની કોઈ નવીન ગંગાના તટ પર રહેલા જણાયા. યુનિવર્સિટીના વિવિધપ્રાંતીય સ્ટાફ વચ્ચે તેમનું માનનીય સ્થાન જોયું. ગુજરાતનું પ્રતિનિધિત્વ અધ્યાપકો તેમ જ વિદ્યાર્થીઓમાં અલ્પ હતું એટલે સ્વભાવિક રીતે મારી તરફના પક્ષપાતને લઈ તેમણે પોતાની પ્રાંતીય બહેનને બહુ મોટા પદ પર દર્શાવી દીધી. એ સર્વનો મેળાવડો કરી મારી અપ્રસ્તુતપ્રશંસા કરી જેને ખરી રીતે ગુજરાતની પ્રશંસા કરવાનો યોગ હું માની લઉં છું. બનારસમાં નહિ જોયેલાં સ્થળો સારનાથ વગેરે જાતે બતાવ્યાં અને યુનિવર્સિટીની બારીકમાં બારીક વિગતોની માહિતી આપી. ચારે તરફ પુસ્તકોના ઘોડા, ખડકલા અને તે સિવાય બીજા કોઈના પણ સહવાસ વગરના, હિંડોળાખાટે રાતદિવસ અભ્યાસમાં મચ્યા રહેલા એ મારા ગુરુવર્યને મારાં અનેક નમન છે.

અમદાવાદ શહેર વિસ્તાર પામતું ગયું અને એમાં વસ્તીના વધારા સાથે શાળામાં જનાર અને તેમાંથી ઉત્તીર્ણ થઇ કોલેજોમાં જનાર વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા દિવસે દિવસે વધવા લાગી. અહીંના રહેવાસી વિદ્યાર્થીને દુઃખ વેઠી ખરચ કરી બહાર ગામ ઉચ્ચ અભ્યાસ માટે જવાની જરૂર પડવા લાગી. તે સાથે યુવાનોની દેશપ્રીતિની ઉત્કંઠાને દાબી દેતા બનાવો શિક્ષણ સંસ્થાઓમાં બનવા લાગ્યા. ગુજરાતના દીર્ઘદર્શી શહેરીઓએ ગામેગામ ફરી તેમ જ શહેરમાંથી નાણાં ઉઘરાવી ઊભી કરેલી પોતાની શિક્ષણસંસ્થા તેમના હાથમાંથી સરી ગઇ હતી અને શહેરના દાનવીર શહેરીની બાદશાહી સખાવત વડે પુષ્ટ થયેલી સંસ્થામાં વિદ્યાર્થીઓનું માન ભંગ થાય તેવા કિસ્સાઓ બનતા હતા.

આ કારણોને લઈ ને કેટલાક ભાઈબહેનોના મનમા અમદાવાદમા એક કરતા વધારે કોલેજની જરૂરિયાત લાગી વિદ્યાર્થીઓની સખ્યા તો દિન પર દિન વધવાની જ હતી આ સબધી વિચાર કરવા મળીને આચાર્યશ્રી આનદશકરનો મત પુછાવ્યો તેમણે મારા પર તારથી જવાબ વાળ્યો કે 'મારી સેવાઓ અમદાવાદ માટે સદા તૈયાર છે' આ સસ્થા મૂર્ત સ્વરૂપ પામી નહિ, પરતુ ત્યાર પછી અમદાવાદ એજ્યુકેશન સોસાયટી સ્થપાઈ જે સસ્થાના પ્રમુખ તરીકે આનદશકરભાઈએ પોતાના જીવનના અત સુધી અત્યત મમત્વથી કામ કર્યું એ સુવિદિત છે ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના પ્રમુખનુ સ્થાન દી બ કેશવલાલ ધ્રુવના અવસાનથી ખાલી પડયુ, જેના પ્રમુખ તરીકે પણ તેમણે તેમા living interest એટલે કે જીવતરસ લઈ તે વડે એ પદને શોભાવ્યુ એ સસ્થાને સ્થાપન થયાને લગભગ શતાબ્દી વીતવા આવી છે એટલે તેની પ્રગતિનુ વલણ સમયાનુસાર નવા પથે દોરવાનુ માન સ્વર્ગસ્થને ઘટે છે એના ઉત્સાહી અને ખતીલા ભૂતપૂર્વ આસિસ્ટટ મત્રી સ્વ રા હીરાલાલ પારેખને એ સસ્થાના વિકાસ માટે જે જે સ્વપ્ના હતા તે તેમણે સ્વર્ગસ્થ આચાર્ય આગળ રજ કર્યા મુબાઈ સરકારે દખણ કોલેજને અનુસ્નાતક કોલેજમા ફેરવી નાખી તે કાર્ય માટે અલાહેદી ગ્રાન્ટ આપવાનુ નક્કી કર્યું પ્રધાનમડળના અનુકૂળ સજોગો આવી મળવાથી ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીને બાર હજારની વાર્ષિક ગ્રાન્ટ સરકાર તરફથી મળવાનુ નક્કી થયુ શરૂઆતની સ્થાપના માટે આઠ હજાર રૂપિયાની ખાસ ગ્રાન્ટ મળી આ સહાયતાને પરિણામે મુબાઈ યુનિવર્સિટીએ ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીને સશોધન (Research) અને અનુસ્નાતક (Post-graduate) અભ્યાસનુ કેન્દ્ર બનાવવાની પરવાનગી આપી આ સસ્થામા નેવુ વર્ષ પછી નવીન પ્રાણસચાર થવાથી આચાર્યશ્રીને ઘણો સંતોષ થયો, તથાપિ અમદાવાદમા ગુજરાત યુનિવર્સિટી સ્થપાય એ ભાવના તેમના મનમા અગ્રસ્થાને હતી મહારાષ્ટ્રિયો પૂનામા મહારાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી સ્થાપવા પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે તેવા પ્રયાસ આપણે પણ કરવા જોઈએ એમ તેઓ વારવાર કહેતા, પરતુ પોતાની લથડી ગયેલી તબિયતને લઈને, જાતે દોડધામ કરી શકાય તેમ નહોતુ બાકી તેમની પ્રતિષ્ઠા એટલી બધી હતી, અમદાવાદના ધનિકોમાથી ઘણાકને તેમની કાર્યનિષ્ઠા પર એટલી શ્રદ્ધા હતી કે સ્વસ્થ દેહે તેઓનુ જીવન લબાયુ હોત તો આ ભાવના જરૂર ટૂક સમયમા અમલમા મૂકવા તેઓ શક્તિમાન થાત

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી ગુજરાત યુનિવર્સિટીની પ્રવૃત્તિનુ મધ્યબિન્દુ થવા યોગ્ય છે એમ તેમને સપૂર્ણ શ્રદ્ધા હતી અને એ સસ્થા પ્રત્યે પોતાનો ખાસ પક્ષપાત હતો તેને લઈને જ તેઓએ પોતાનો કીમતી અને વિવિધ પુસ્તકોથી સમૃદ્ધ એવો પુસ્તકસગ્રહ એને ભેટ આપ્યો છે, જે એ સસ્થાની બઢતીમા જરૂર ઉપયોગી થઈ પડશે ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીનો દરજ્જો વધ્યો, ઉચ્ચ શિક્ષણનો તેમનો પ્રિય વિષય એમા પ્રવેશ પામ્યો એથી કરીને એ સસ્થા તરફની એમની મમતા અનેકગણી વધી ગઈ એમ એમની વાતચીત પરથી જણાઈ આવતુ પોતાની માદગીને બિછાનેથી પણ તેની કાળજી તેઓ સતત કરતા હરીફરી ના શકાય તો વિદ્યાર્થીઓ તેમ જ અધ્યાપકોને પોતાને ત્યા બોલાવી યોગ્ય શબ્દોમા પ્રોત્સાહન આપતા 'વસત' માસિક

તો બંધ પડી ગયું હતું. એજ્યુકેશન સોસાયટીનું કામ તેમને ફાળે બનતાં સુધી ઘણું પડવા દેતા નહિ—સિવાય કે ખાસ અધ્યાપનને લગતું. અધ્યાપકોની નિમણૂકો વગેરે—એટલે તેમની રાત દિવસની મમતા અને કાળજીનો વિષય તે ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના નવા વર્ગો હતા. તેમાં કેમ કામ ચાલે છે, કેવી વ્યવસ્થાથી એનો ઉત્કર્ષ સાધવો વગેરે સલાહ તેઓ હંમેશ આપતા. તેમના અવસાનના એક દિવસ અગાઉ, તેમનું સ્વાસ્થ્ય બગડયું છે એમ જાણી ખબર કાઢવા ગયેલાં ત્યારે પણ તેઓએ આ વર્ગો સંબંધે પૂછપરછ કરી ને અમે જે કાંઈ અભિપ્રાય માગ્યો તે સારી રીતે આપ્યો. પોતાની હાર્દિક આશિષ તેને આપી. પ્રમાણમાં દીર્ઘકાળ હોદ્દે નહિ રહેલા છતાં તેમણે ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના ઇતિહાસમાં જે ઉજ્જવલ પ્રકરણ ઉમેર્યું છે અને તેનું સ્થાન ઊંચું કરવામાં પોતાની સેવાદ્વારા ફાળો આપ્યો છે તે ભવિષ્યમાં ગુજરાત પ્રાંતની પ્રગતિમાં નોંધવા લાયક રહેશે.

આચાર્ય ડૉ આનન્દશંકર બાપુભાઇ ધ્રુવના જીવનનો પરિચય

રા મા જનુભાઇ અચરતલાલ સૈયદ

સ્વ. ડૉ **આચાર્ય** આનન્દશંકર બાપુભાઈ ધ્રુવના સ્મારક રૂપે અત્રેની ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીએ સદ્‌ગતના મિત્રો, સ્નેહીઓ, પ્રશંસકો, સબંધીઓ ૪૦ ને વિજ્ઞાપ્તપત્રો લખી લેખો મંગાવી એક ગ્રંથ પ્રકાશિત કરવાનો નિર્ણય કર્યો છે મને પણ સૂચના થઈ છે સદ્‌ગતનો હું નિકટનો સગો હોવાથી તટસ્થ રહેવાનો મારો વિચાર હતો, પરંતુ કેટલાક મિત્રોની સૂચના થવાથી આ લેખ લખવા પ્રેરાયો છુ

સ્વ ડૉ આચાર્ય આનન્દશંકર બાપુભાઈ ધ્રુવનો જન્મ સંવત ૧૯૨૫ના માઘ માસની શુક્લ પક્ષની નોમ (૨૨–૧–૧૮૬૯) ના દિવસે થયો હતો તેમના પિતા સ્વ બાપુભાઈ દયાશંકર વડનગરા નાગર જ્ઞાતિના એક પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થ હતા કાઠિયાવાડ એજન્સીમાં દફતરદારના હોદ્દા ઉપરથી નિવૃત્ત થયા બાદ વડોદરા સરકારની નોકરીમાં માનવંતા હોદ્દા ઉપર નિમાયા હતા અંગ્રેજીનું જ્ઞાન નહોતુ છતાં પોતાના ઉપરી અધિકારીઓ તેમની કાર્યદક્ષતાથી સંતુષ્ટ હતા, અને "રાવ સાહેબ"નો ઈલ્કાબ બક્ષ્યો હતો તેમને છ પુત્રીઓ હતી અને સ્વ ડૉ આનન્દશંકરભાઈ એકના એક પુત્ર હતા પિતાનો તેમના પ્રત્યે બહુ પ્રેમ હતો. મુબઇ પરીક્ષા આપવા જતા ત્યારે તેમની નાની ઉમર અને પિતાના વાત્સલ્યના પરિણામે તેમને એકલા મોકલતા નહિ પ્રિવિયસની પરીક્ષા વખતે આખુ કુટુમ્બ તેમની સાથે મુબઇ ગયુ હતું, કેમકે તેમની પ્રકૃતિ અસ્વસ્થ હતી મારી માતાનુ નાની વયમા અવસાન થવાથી હું, મારા બહેન સ્વ સૌ રમુબા તથા લઘુ બન્ધુ શ્રીયુત લીનુભાઈ (લીનકરરાય) મોસાળમા ઊછર્યા મોસાળમા રહેવાનુ પ્રાપ્ત થવાથી સ્વર્ગસ્થના જીવનપ્રસંગોની માહિતી હોવાથી આ લેખ લખવા પ્રેરાયો છુ

નાનપણથી સદ્‌ગતને 'મામા' તરીકે સંબોધેલા માટે આ લેખમા ક્વચિત્ એ શબ્દનો પ્રયોગ થાય તો વાચકવર્ગ ક્ષમા કરશે

ગૃહજીવન

પિતાના મોંઘા પુત્ર હોવાથી તેમનુ બાલજીવન સુખી હતુ સંસ્કારી અને ધાર્મિક જીવન ગાળનાર પિતાના આ પુત્રનુ જીવન નાનપણથી જ પવિત્ર, સસ્કારી અને ધાર્મિક બન્યુ તે વખતની રૂઢિને અનુસરી તેમના ઉપનયન સંસ્કાર તથા લગ્ન નાની ઉમરે કરવામા આવ્યા હતા પ્રથમ પત્ની (સ્વ સૌ અંદુબા)થી એક પુત્રી અને એક પુત્ર સંતાનરૂપે જન્મ્યા પુત્ર જન્મ બાદ નાની વયે અવસાન પામ્યો. પુત્રી (સૌ ચીનુબા) હાલ હયાત છે બીજી વારનુ લગ્ન ગ્વાલિયરના મુનશીજી અત્રેના નાગર ગૃહસ્થ ભગવતરાવ ગણપતરાવના પુત્રી શ્રીમતી અમીરબા સાથે

થયું હતું. આ લગ્નથી સંતતિમાં બે પુત્રો (શ્રીયુત ધ્રુભાઈ ને શ્રીયુત પ્રહ્‌લાદભાઇ) અને એક પુત્રી (સૌ. જોલી બ્હેન) છે. સ્વ. સૌ. મામી (સૌ. અમીરબા) અકસ્માત્ ક્ષયવ્યાધિગ્રસ્ત થયાં. મુ. સ્વ. મામાને કૉલેજની નોકરી ચાલતી હતી. દાક્તરી સલાહ હવાફેરની થઈ. આણુ આખું કુટુમ્બ ગયું. પોતે અવારનવાર રજાના દિવસોએ આવી જતા. દર્દ જીવલેણ સ્વરૂપનું જણાયાથી બધાં અમદાવાદ આવ્યાં. પરિણામે સન ૧૯૦૩—સંવત્ ૧૯૫૯ના ભાદરવા વદ ૪ને દિવસે સૌ. અમીરબા (મામી) સ્વર્ગસ્થ થયાં. આ આઘાત તેમને અસહ્ય લાગ્યો. સંસારી જીવન તરફ વિરક્તિ થઈ. માતાની ઇચ્છાનો અસ્વીકાર કરી ૩૫ વર્ષની જુવાન વયે વિધુર સ્થિતિ કાયમની અંગીકાર કરી, અને બ્રહ્મચર્યનું જીવન ગાળ્યું. માતાવિહોણાં નાનાં બાળકોને ઉછેરવાનું કાર્ય સ્વહસ્તક લીધું અને પોતાની માતાની સહાયતાથી સુંદર રીતે બજાવ્યું. પોતાની નોકરી, ખાનગી પ્રવૃત્તિઓ, અને વિદ્યાવિલાસી જીવનમાંથી અવકાશ મેળવી પોતાનાં બાળકોને અંગત કાળજીથી ઉછેર્યાં.

પ્રથમથી જ દેવપૂજા કરનાર, ધાર્મિક જીવનવાળા, સ્વ. મુ. મામાને દ્વિતીય પત્નીનું અવસાન દુઃખદ લાગવાથી પૂજાક્રમમાં વધુ સમય ગાળી ઈશ્વરભક્તિમાં દોરાયા. પ્રતિદિન પ્રાતઃસ્નાન કરી દેવપૂજાથી પરવારી શ્રીમદ્‌ભાગવત, શ્રીરામાયણ, શ્રીમહાભારત, ઉપનિષદ, વેદ પુસ્તકો, ગીતાજી ઇત્યાદિ પુસ્તકોનું રોજ દેવમંદિરમાં વાચન, અધ્યયન કરતા અને નોટબુકોમાં નોંધ લખતા.

વિદ્યાર્થિજીવન

તેમના સમયની રૂઢિ અનુસાર ગામઠી નિશાળમાં દાખલ થઈ પછીથી ગુજરાતી નિશાળનો અભ્યાસ પરિપૂર્ણ કરી, મિડલ સ્કૂલમાં અંગ્રેજી શિક્ષણનો પ્રારંભ કર્યો. તે વખતના હેડ માસ્તર સૂરતના નાગર સ્વ. રેવાશંકર હતા. હાઈસ્કૂલમાં તેમના એક વર્ગશિક્ષક મિ. ખંભાતા હતા. હાઈસ્કૂલમાં પોતે નિપુણ વિદ્યાર્થી મનાતા. શિક્ષકોનો પ્રેમ સંપાદન કર્યો હતો. આ હકીકત મારા સ્વ. પિતાશ્રી જે તેમના શિક્ષકો પૈકી એક હતા, તેમની વાતચીતથી સાંભળેલી તેમ જ સ્વ૦ના સહાધ્યાયીઓનો વાત ઉપરથી વર્ણવી છે. ઇસ્વીસન ૧૮૮૫માં મેટ્રિકની પરીક્ષા માનભેર પસાર કરી. આખી યુનિવર્સિટીમાં બીજે નંબરે ઉત્તીર્ણ થયા હતા. વધુ અભ્યાસ માટે મીરજાપુર રોડ ઉપર તે વખતે આવેલી ગુજરાત કૉલેજમાં દાખલ થયા. કૉલેજની લગભગ બધી પરીક્ષાઓ પહેલે વર્ષે પાસ કરી હતી. માત્ર ફર્સ્ટ બી. એ.માં એક સાલ નિષ્ફળ પરિણામ આવવાથી ઘણા જ દિલગીર થયા. તેમના એક સહાધ્યાયી ઉત્તીર્ણ થયા. આ મિત્રથી છૂટા પડ્યા તે દિલગીરીનું એક વિશેષ કારણ પણ હતું. પ્રિન્સિપાલ સાહેબની ભલામણથી ફર્સ્ટ બી.એ. અને બી. એ.ની પરીક્ષા એક સાથે આપવાની મંજૂરી મળી. બંનેમાં સફળ પરિણામ પ્રાપ્ત કર્યું. સાંભળ્યા પ્રમાણે બી. એ. ઇ. સ. ૧૮૮૯માં પસાર કરી. એમ. એ. ની પરીક્ષા ૧૮૯૨ માં અને એલએલ. બી. ઇ. સ. ૧૮૯૭માં પસાર કરી. વિદ્યાર્થિજીવનમાં સંસ્કૃત એમનો પ્રિય વિષય હતો. હાઈસ્કૂલમાં શ્રીયુત ભાસ્કર શાસ્ત્રી અને કૉલેજમાં પ્રો. કાથવટે, તથા મુંબઈમાં થોડા વખત ડૉ. ભાંડારકર પણ તેમના સંસ્કૃતના વિષયના અધ્યાપકો હતા. બી. એ. ની પરીક્ષા પસાર કર્યા

પછી એમ એ મા ઉત્તીર્ણ થયા એક અણધાર્યા પ્રસગને પરિણામે નોકરીની શરૂઆત થઇ તેમનુ ધ્યેય વકીલાતનો ધધો કરવાનુ હતુ, પરંતુ ગુજરાત કોલેજના સસ્કૃતના અધ્યાપક પ્રો કાથવટે ટૂક સમયની રજા ઉપર જતા હોવાથી કામચલાઉ અધ્યાપક નીમવાનો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થયો ગુજરાત કોલેજનુ તત્ર તે સમયે એક બોર્ડના હસ્તક હતુ, જેમા કલેક્ટર પ્રમુખ ગણાતા અને શહેરના કેટલાક પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થો સભ્ય હતા અરજીઓ મગાવનારામાં આવી સ્વ મામાનો નોકરી કરવાનો બિલકુલ વિચાર ન હોવાથી અરજી કરી નહોતી પ્રો કાથવટેનો તેમના જ્ઞાન અને લાયકાત વિશે ઊંચો અભિપ્રાય હોવાથી સ્વ મુ મામાને નીમવા તેમણે ભલામણ કરી મદદે આવ્યો મને સ્મરણ છે કે એક બે ગૃહસ્થો જે બોર્ડમા સભ્ય હતા તે સદ્ગત મામાના પિતાશ્રીને મળ્યા પિતાની ઇચ્છા માન્ય રાખી હગામી જગ્યા હોવાથી તે સ્વીકારી આ જગ્યા કાયમની ખાલી પડી કરી નિમણૂકનો પ્રશ્ન ઊભો થયો પોતે નાખુશ હતા ફરી દબાણનો પ્રયોગ શરૂ થયો, અને મિત્રો તથા સ્નેહીઓ સાથે રાત્રે ત્રીજા માળની અગાશીમા વાર્તાવિનોદ કરતા હતા તે વખતે કલેક્ટરની ઑફિસના કલાર્ક અમારી જ્ઞાતિના તેમના સમવયસ્ક શ્રી ચદુલાલ છબાઈ મુ મામાની નિમણૂકની વાત લાવ્યા હુ હાજર હતો અને મે તે દશ્ય જોયુ હતુ તથા મિત્રોની ચર્ચા સાભળી હતી નિષ્પક્ષપાતપણે મારે કહેવુ જોઇએ કે પોતે તદ્દન અસ્વીકારની વૃત્તિવાળા હતા, પણ વડીલાનને બન્ધ નોકરી કરવાનુ નિર્માણ થયેલુ હોવાથી બોર્ડે બીજા હરીફોની નિમણૂક ન કરતા સદ્ગત મુ મામાની પસદગી કરી કોલેજના અધ્યાપક તરીકે ઇ સ ૧૮૯૫ થી ૧૯૧૯ સુધી રહ્યા થોડોક સમય પ્રિન્સિપાલ તરીકે પણ નિમાયા હતા આ નોકરી દરમિયાન સસ્કૃત ઉપરાત અગ્રેજીનો વિષય પણ શીખવતા ન્યાય અને તત્ત્વજ્ઞાનના વિષયના અધ્યાપકને અભાવે કેટલાક વિદ્યાર્થીઓને અમદાવાદની બહાર જવુ ન પડે તે માટે એ વિષયનુ શિક્ષણકાર્ય પણ સ્વેચ્છાથી સ્વીકાર્યું નોકરીમાથી નિવૃત્ત થતા અગાઉ તેમની એલ્ફિન્સ્ટન કોલેજમા બદલી થઈ ને ત્યાથી તેમની પસદગી બનારસ હિન્દ યુનિવર્સિટીના આચાર્ય તરીકે પડિત માલવીયાજીએ કરી નિવૃત્ત થતા અગાઉના સમય માટેની રજા લઈ બનારસ—કાશી વિદ્યાપીઠની સેવામા જોડાયા આ નિમણૂક કેવા સજોગોમા થઈ તે હકીકત પણ જાણવા લાયક છે. બનારસ યુનિવર્સિટીનુ તત્ર અવ્યવસ્થિત ચાલતુ હતુ કેટલાક આચાર્યો અલ્પ સમય નોકરી કરી રાજીનામુ આપતા પડિતજીને જણાયુ કે પજાબ, યુ પી, બગાળ મદ્રાસ પૈકી કેટલાકમાના નિષ્ણાતોને નીમ્યા પણ વસ્તુસ્થિતિમા ફેર ન પડયો મુબઈ ઇલાકા તરફ નજર ફેરવી મહાત્મા ગાધીજી તથા સ્વ સર લલ્લુભાઈ સામળદાસને પત્ર લખી યોગ્ય વ્યક્તિનુ નામ સૂચવવા વિજ્ઞપ્તિ કરી બન્નેએ સ્વતત્ર રીતે સદ્ગત મુ મામાનું નામ સૂચવ્યુ પત્રવ્યવહાર ચાલ્યો અને આચાર્યપદે નિમાયા આ પદે ઇ સ ૧૯૩૭ સુધી રહ્યા જે સ્થાને બીજા પ્રાન્તોના પ્રતિષ્ઠિત અને યુનિવર્સિટી-પદવીધારીઓ અલ્પ સમય જ ટકી શક્યા તે સ્થાન તેમણે લગભગ ૧૮ વર્ષ ભોગવ્યુ, ને અભ્યાસની જુદી જુદી શાખાઓના અધ્યાપકો અને આચાર્યોની પ્રીતિનુ પાત્ર બન્યા, એટલુ જ નહિ પણ બધાનો આદરભાવ તથા મમતા મેળવી વિશ્વવિદ્યાલયનુ નાવ ખરાબામા અથડાઈ ભાગી

ન જતાં વિશેષ દૃઢ, ચિરસ્થાયી અને ઇષ્ટ માર્ગે હંકાર્યું. દરેક અધ્યાપક સાથે મિત્રભાવે વર્તતા. થોડા સમય ઉપર પંડિત માલવીયાજીની નિવૃત્તિ અને સર રાધાકૃષ્ણન સર્વપલ્લીની નિમણૂકને અંગે એક સમારંભ યોજાયો હતો, તે વખતે પોતાની નાદુરસ્ત તબિયત છતાં બનારસ જવા નિર્ણય કર્યો. સાથે મારે જવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો. આઠ કે દસ દિવસ રહ્યા, એમાં મેં શું જોયું? સ્વ. સુ. મામા પ્રત્યે ત્યાં હાજર રહેલા જૂના વિદ્યાર્થીઓ,–ત્યાંના તેમના વખતના જૂના અધ્યાપકો વગેરેનો તેમના તરફ પૂજ્યભાવ, સ્નેહ ઇ૦ વાળી મુલાકાતો પુષ્કળ થતી. પોતે પણ એક સરખી કક્ષાના અધ્યાપક હોય તેમ બધાને મળ્યા. તે વખતે તેમના માનમાં યોજાયેલા કેટલાક સમારંભોમાં auto-graphની પડાપડી એટલી બધી થતી કે સંચાલકો, વિદ્યાર્થીઓ, અને વિદ્યાર્થિનીઓને વધુ પરિશ્રમ ન આપવા વિનંતી થતી.

કાશી વિશ્વવિદ્યાલયની તેમની સેવા, પ્રતિષ્ઠા, કાર્યદક્ષતા, લોકપ્રિયતા એટલી બધી સુવિદિત છે કે મારા જેવી નિકટ સગપણ ધરાવનાર વ્યક્તિના ઉદ્‌ગાર એકપક્ષી મનાય. ત્યાં પોતે પ્રો-વાઈસચેન્સેલર હતા અને તેમની વિદ્વત્તાની કદર રૂપે ડી. લિટ. ની પદવી તેમને એનાયત થઈ હતી.

ઇ. સ. ૧૯૩૭માં કાશીથી નિવૃત્ત થઈ અમદાવાદ આવ્યા. અમદાવાદમાં પણ વિદ્વત્તાને લીધે ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી તથા સ્થાનિક એજ્યુકેશન સોસાયટીના પ્રમુખ નિમાયા. આ બન્ને સંસ્થાને સદ્‌ગતની સલાહ તથા પ્રવૃત્તિથી જે આબાદી પ્રાપ્ત થઈ તે સંચાલકોને વિદિત છે.

તેમનું જ્ઞાન એકદેશીને બદલે સર્વદેશી હતું. માત્ર સંસ્કૃત ભાષા સાહિત્યના જ્ઞાન ઉપરાંત અંગ્રેજી ભાષા સાહિત્ય તથા તત્ત્વજ્ઞાનનાં પુસ્તકોનું વાચન–અધ્યયન સંગીન હતું. વાચનપદ્ધતિનું ખાસ લક્ષણ એ હતું, કે પોતાને જે વિષયજ્ઞાનનું અધ્યયન અપૂર્ણ જણાય તે પરિપૂર્ણ કરતા. તેમનું સંસ્કૃત જ્ઞાન વિશાળ હતું. છતાં એક વર્ષ મિથિલાના શાસ્ત્રી અમદાવાદ આવેલા ત્યારે તેમને ઉતારે જઈ, સિદ્ધાન્ત કૌમુદી, તર્કશાસ્ત્ર ઇ૦ વિષયો શીખ્યા હતા. ટૂંકામાં સંસ્કૃત ભાષાજ્ઞાન ઊંચા તથા પરિપૂર્ણ સ્વરૂપનું હતું. પ્રો. કાથવટે નિવૃત્ત થયા ત્યારે સંસ્કૃત શ્લોકોથી તેમનાં ગુણગાન કર્યાં હતાં. પંડિત માલવીયાજીએ તેમને નિમણૂક સંબંધી પત્ર લખેલો તેમાં એક સંસ્કૃત શ્લોકથી તેમનાં વખાણ કરી આચાર્યપદવીસ્વીકારની સંમતિ પુછાવી હતી. સદ્‌ગત મામાએ સંસ્કૃત શ્લોક દ્વારા ઉત્તર આપ્યો હતો. પોતાના પિતાના તથા માતાના અવસાનની ક્રિયા બાદ એક બ્રાહ્મણસભા બોલાવી હતી. તેમાં ચર્ચાવિવાદ સંસ્કૃત ભાષામાં થયો હતો. સદ્‌ગત મામા સંસ્કૃતમાં વાત કરી શકતા તેથી પોતે ચર્ચામાં ભાગ લીધો હતો. આ ઉપરાંત તે અંગ્રેજી ભાષાનાં સાહિત્ય, અર્થશાસ્ત્ર, તત્ત્વજ્ઞાન ઇ૦ નાં પુસ્તકો વાંચી જ્ઞાનની વૃદ્ધિની વિશાળતા તથા સંગીનતા ચૂક્યા ન હતા. પુસ્તકો જાતે ખરીદતા. તેમનું ખાનગી પુસ્તકાલય જુદી જુદી ભાષાનાં ઉત્તમ તથા ઉપયોગી પુસ્તકોવાળું હતું. કૉલેજમાં સંસ્કૃતના અધ્યાપક તેમ જ અન્ય વિષયોના અધ્યાપક તરીકેની તેમની ખ્યાતિ અને વિદ્યાર્થીઓનો આદર તથા પૂજ્યભાવ સુવિદિત છે.

અત્રેની કૉલેજમાં અધ્યાપક હતા ત્યારે સાંજના ગુજરાત ક્લબમાં રોજ જતા. તેમના જૂના સહાધ્યાયી મિત્રો–સ્વ. મણિલાલ ભગુભાઈ, સ્વ. પાટીલ, સ્વ. નવલશંકર, સ્વ. જીવણલાલ વ્રજરાય,

રા મૂળચંદભાઈ આશારામ વગેરે ભેગા બેસી વાર્તાવિનોદ અને ચર્ચા કરતા, જેમા યુવક વર્ગ પણ રસ લેતો

વિશિષ્ટ બાબતો

પોતાના શરૂઆતના વિદ્યાર્થિજીવનમા એટલે મેટ્રિક્યુલેશન પરીક્ષામા પાસ થયા ત્યાસુધીમા અંગત મિત્રોમા રા મૂળચંદભાઈ આશારામ, સ્વ ડાહ્યાભાઈ શાહપુરનિવાસી અને સ્વ ડાહ્યાભાઈ બ્રાહ્મણ સજ્જન જે એમની જ પોળમા રહેતા હતા તે હતા ત્યાર બાદ તેમની મૈત્રી પાટણના નાગર ગૃહસ્થ સ્વ મોતીશંકર ઉદેશંકર ઘોઘારી અને સ્વ ઉત્તમલાલ કેશવલાલ ત્રિવેદીની બંધાઈ હતી, જે આજીવન કાયમ રહી હતી પોતાનાથી ઉમરે મોટા એવા કેટલાક વિદ્વદ્વર્યોમા સ્વ મુ નરસિંહરાવભાઈ અને સ્વ મુ ગોવર્ધનરામભાઈ સાથેનો પરિચય અન્તે મૈત્રીરૂપે જ પરિણમ્યો હતો મુ નરસિંહરાવ એમના પ્રથમ પત્નીના સંબંધે સાઢુ હતા ઉમરે મોટા હોવાથી નિકટ પરિચય ઘણા વર્ષો સુધી સામાન્ય સ્વરૂપનો હતો, પરંતુ "સુદર્શન" અને "વસંત"ના તંત્રિપદ લીધા પછી મુ નરસિંહરાવભાઈનો પ્રેમ તથા મૈત્રી ગાઢ બન્યા સ્વ પૂજ્ય ગોવર્ધનરામભાઈ સાથે પણ તેવી જ રીતે મૈત્રી ઉદ્ભવી બન્ને વડીલો તરફ પોતે આદરભાવથી જોતા અને સમ્માનતા આ ઉપરાંત સ્વ મણિલાલ નભુભાઈ સાથેનો પરિચય અદ્ભુત પ્રસંગોમા થયો હતો પોતે યુનિવર્સિટીની એકાદ પરીક્ષામા પરીક્ષ્ય હતા, પ્રો મણિલાલ નભુભાઈ સંસ્કૃતના પરીક્ષક હતા સ્વ મુ મામાના પ્રશ્નપત્રના ઉત્તરો વાચી અત્યંત તુષ્ટ થઈ તેમની ઓળખાણ કરી ત્યારથી પરિચયનો આરંભ થયો, પછી "સુદર્શન" માસિકમા લેખો લખતા આમ સંબંધ ગાઢ થયો સ્વ મણિલાલભાઈના વિશ્વાસપાત્ર સ્નેહી તરીકે તેમના અવસાન સમયે "સુદર્શન"નુ તંત્રિપદ સોપ્યુ.

તે પત્ર કેટલોક સમય નિભાવ્યુ પછી સ્વ મણિલાલના નાનાભાઈ માધવલાલને સોપી પોતે "વસંત" માસિક શરૂ કર્યુ કોલેજનુ તંત્ર સરકારહસ્તક સોપાતા સ્વ સર રમણભાઈને તંત્રી તરીકેનુ નામ છાપવા વિનંતી કરી, જે સર રમણભાઈએ ઉદાર દિલથી સ્વીકારી આ ઉપકાર સ્વ મામાએ અહર્નિશ સ્મરણમા રાખ્યો હતો સ્વ મણિલાલ નભુભાઈ તથા સ્વ નરસિંહરાવ વચ્ચે મતભેદો હતા, તેમ છતા સ્વ મુ મામા બન્નેની પ્રીતિનુ પાત્ર હતા સ્વ ગોવર્ધનરામભાઈ, સ્વ કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુ, સ્વ મણિશંકર રતનજી, પ્રો બળવંતરાય ઠાકોર, સ્વ સર રમણભાઈ, ઇ० વિદ્વાનો, ધાર્મિક અને સાહિત્ય ક્ષેત્રમા જુદા મત ધરાવનારા અને પત્રો કે માસિકોમા વિદ્વત્તાભરી ચર્ચા કરનાર, છતા અરસપરસ માન તથા આદરભાવની લાગણી દર્શાવતા સ્વ મુ મામાને ખાસ કરીને સ્વ નરસિંહરાવ અને સ્વ કેશવલાલ ધ્રુના સાહિત્ય વિષયને લગતા અમુક મંતવ્યોમા ચર્ચા ચાલેલી, છતા તે સ્વ. મુ મામાના તરફ સ્નેહભાવથી જ જોતા આ આપણા વિદ્વદ્વર્યોના પરસ્પર માન, પ્રેમ અને સ્નેહ

કોલેજના અધ્યાપકોમા સ્વ આચાર્ય ધ્રુવને પ્રો (સ્વ) કાશીરામ દવે અને પ્રો ભૂલાભાઈ

દેસાઈ સાથેનો સંબંધ મૈત્રી જેવો જ હતો. પોતાની નોકરીના આરંભનાં વર્ષોમાં સ્વ. દી. બ. નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતા કૉલેજમાં ફેલો હતા તેમની સાથેનો સંબંધ મિત્રતાવાળો બન્યો હતો.

સ્વ. મુ. મામાની કેટલીક બીજી અંગત જાણવા લાયક બાબતો રજૂ કરવાની રજા લઉં છું.

પોતે પિતાના તથા માતાના વિનયી અને આજ્ઞાંકિત પુત્ર હતા. પિતાના અવસાન સમયે પોતે ઉમરમાં નાના હતા એટલે પિતૃસેવાના ખાસ પ્રસંગો નોંધ્યા નથી; પરંતુ તેમનાં માતુશ્રીની માંદગી લાંબી ચાલી, તેની સારવારમાં પોતાની એકે બહેન તેમ પોતાનાં પત્ની હયાત ન હોવાથી જાતે દેખરેખ રાખવી પડતી. પોતાનો પ્રિય ત્રીજો માળ તજી વચલે માળ બેઠક અને સૂવાની ગોઠવણ કરી. પિતાના અને માતાના અવસાન નિમિત્તે ધાર્મિક ક્રિયાઓ એ બે વ્યક્તિઓને અંગે જે કરી હતી તે સાચા દિલથી કરી હતી.

પોતે વિદ્વાન અને સંસ્કૃતના પ્રબળ જ્ઞાતા તેમ જ દરેક આચારને બુદ્ધિપૂર્વક તપાસીને સ્વીકારનાર, અંધશ્રદ્ધારહિત હતા. છતાં રૂઢિને માન આપી વર્ત્યા. પિતાનું અવસાન માગશર માસમાં થયેલું તે સમયની ટાઢને લીધે નદીસ્નાનમાં શરદી લાગુ પડી અને સખત માંદગીમાં ઝપટાયા. દાક્તરની સલાહથી તેલ, મરચું અને આંબલી ત્યજ્યાં. આ નિયમ જીવનપર્યંત પાળ્યો હતો, જે મુખ્યત્વે મનોબળને લીધે જ થઈ શક્યું.

મર્હૂમના જીવનમાં નજરે પડેલી કે બનેલ કેટલીક હકીકત રજૂ કરવાની રજા લઉં છું.

તેમનું સંસ્કૃત ભાષાનું જ્ઞાન વિશાળ અને ઊંચા સ્વરૂપનું હતું. મેટ્રિકની પરીક્ષા પસાર કરી ત્યારે પ્રસિદ્ધ થયેલાં બધાં સંસ્કૃત પુસ્તકોનું અધ્યયન કર્યું હતું. પંડિતો સાથે ચર્ચા કે વાતચીત પણ સંસ્કૃત ભાષામાં કરતા. વેદોચ્ચારવાળા મુખપાઠી બ્રાહ્મણોને ખરી જ્ઞાનપદ્ધતિનો ઉપદેશ આપતા. પુસ્તકપ્રેમી જીવન હતું. ફેફસાંની નબળાઈ સુધારવા મળેલી સલાહથી સિતારશિક્ષણ મેળવતા હતા. સંગીત શ્રવણના શોખીન હતા. તેમના સહવાસમાં આવેલી વ્યક્તિઓ તેમના વાર્તાલાપ મધુર સ્વભાવ, વિનોદ ઇત્યાદિથી મુગ્ધ અને સંતુષ્ટ બનતી એમ પણ સાંભળ્યું છે.

સદ્દગત આચાર્ય ડૉ. આનન્દશંકરનું જીવન તથા વિદ્યાર્થિ–અવસ્થા નોકરી દરમિયાન બહુધા પુસ્તકવાચનમાં પસાર થતું. જીવનમાં બે ત્રણ વખત સખત માંદગીમાં સપડાયા હતા, છતાં નિત્યનિયમનું પાલન જાળવતા. પોતાની બહેનો તથા તેમનાં સંતાનોવાળા મોટા કુટુમ્બના એ વડીલ મનાતા. બે ભાણેજ ડૉ. પરમોદરાય ઇશ્વરરાય દ્વિવેટિયા તથા રા. વ્યકંટરાવ ભીમરાવ દ્વિવેટિયા સમવયસ્ક હતા. રા. વ્યંકટરાવ વર્ષ ઉપર સ્વર્ગવાસી થયા અને ડૉ. પરમોદરાય જે સદ્દગત મામાના અંગત દાક્તર હતા તે એક માસ ઉપર સ્વર્ગવાસી થયા. તેમના ભાણેજો પૈકી પ્રો. વીરમિત્ર દ્વિવેટિયા, ભાઇ લીનકરરાય અને હું હયાત છીએ. સદ્દગત મામા તરફ ભાણેજોનો આદરભાવ, તેમના ગુણોનું પરિણામ હતું. નાનપણમાં ઘોડા ઉપર સવારી કરી ફરવા જતા. વિદ્યાર્થી હતા ત્યારે સવારનો અભ્યાસ પરવારી ભોજન સમય અગાઉ, નહાઈ પૂજા પાઠ નિત્ય કરતા. પોતાના પુત્રો તથા પુત્રીઓ અને અન્ય કુટુમ્બીઓ પ્રત્યે સ્નેહભાવથી વાતાવિનોદ કરતા.

તેમણે નોકરી દરમિયાન ખોટી ખુશામત આચરી નથી તેમના સહવાસમા આવનાર મિત્રો, સ્નેહીઓ તથા અન્ય વ્યક્તિઓને તેમનામા જ્ઞાન, વિદ્વત્તા, શાંતિ, વાર્તા વિનોદ ઇ૦ ગુણો નજરે પડતા

પોતાના નિત્યજીવનમા ખાનગી વાચન તથા મિત્રમેળાપમાથી સમય કાઢી ક્રિકેટ મેચો જોવાનો ઉલ્લાસ ઘણો હતો પોતે બનારસ વિદ્યાપીઠમા એક ' સિલ્વર કપ ' આ નિમિત્તે અર્પ્યો છે એવુ સાભળ્યુ છે

પિતૃભક્તિ, માતૃસેવા, કુટુમ્બવત્સલતા, સૌજન્ય, વ્યવહારદક્ષતા ચૂક્યા નથી તેમની છેવટની માદગી ઉપરાત જીવનમા બીજી ત્રણ ચિંતાજનક માદગી પ્રાપ્ત થઈ હતી પ્રથમ માદગી પોતાના પૂજ્ય પિતાશ્રીના અવસાન પછી તરત આવેલી જેને પરિણામે તેલ, મરચુ, આબલીનો દાક્તરી સલાહથી ત્યાગ થયો અને આ નિયમ જીવનપર્યંત પાળ્યો બીજી માદગી ત્રિદોષની મુબઈમા તેમના મિત્ર સ્વ ઉત્તમલાલ કેશવલાલ ત્રિવેદીના મુકામે પ્રાપ્ત થયેલી પોતાના મિત્ર, સગા, અને સ્વ મુ નરસિહરાવભાઈ તેમ જ નિષ્ણાત દાક્તરની મદદથી તેમાથી બચ્યા બનારસમા તેવી જ સ્થિતિમા સપડાયા હતા પ્રભુકૃપાથી વ્યાધિમુક્ત થયા છેવટ પોતાને લકવાનો ઉપદ્રવ થયો પગના દુખાવે બહુ હરીફરી—જાતે ચાલી—શકતા નહિ આ માદગીમા ડૉ મોહીલેની સલાહ અને ડૉ સિન્ધુવિહારી દિવેટિયાની દેખરેખ નીચે ઉપચારો લેતા પોતાના ભાણેજ જમાઈ ડૉ મુકુન્દરાય સામળપ્રસાદ ઉપર શ્રદ્ધા હોવાથી જ્યારે તબિયત પૂછવા આવતા ત્યારે હકીકત કહી માનજત કરાવતા આ છેલ્લી માદગી લાબી ચાલી અસ્વસ્થતા પ્રાપ્ત થઈ. આ બધો સમય તેમની સારવાર તેમના પુત્રો, પુત્રીઓ, પુત્રવધુઓ અને અન્ય નિકટના સગાઓએ કરી હતી. પુત્રવધૂઓની શુશ્રૂષા બદલ પોતે અનેક વખત સતોષસૂચક ઉદ્‌ગારો કાઢતા તેમની આવી પ્રકૃતિમા પોતાના ભાણેજ લીનકરરાય જે ઘણો સમય હાજર રહેતા તેમની પાસે ગીતાજી કે ભાગવતનુ વાચન કરાવતા પ્રસગોપાત્ત કીર્તન પણ તબૂરાવાળાને બોલાવી સાભળતા વ્યાધિનુ સ્વરૂપ બગડવાથી માત્ર ત્રણ ચાર દિવસના જ્વરને પરિણામે તા ૭–૪–'૪૨ ને રોજ સાંજે ૪ વાગ્યે સગા, કુટુબીઓ, સ્નેહીઓની હાજરીમા સ્વર્ગવાસી થયા માદગીની સ્થિતિમા વખતોવખત શેઠ અબાલાલ સારાભાઈ, સૌ સરલાદેવી બહેન, શેઠ કસ્તૂરભાઈ લાલભાઈ, શ્રીમતી લીલાવતી બહેન લાલભાઈ, શ્રીમતી મનોરમા બહેન, અન્ય કુટુમ્બીઓ તથા સર ગિરજાપ્રસાદ અને તેમના કુટુમ્બીઓ વગેરે અંગત સબધે હકીકત જોતા આવતા શ્રીમતી લીલાવતી બહેન અને શ્રીમતી મનોરમા બહેન સદ્‌ગત પ્રત્યે પૂજ્યભાવની લાગણીથી છેવટના દિવસોએ પણ તેમની સમીપ રહી સારવાર માનજત ચૂક્યા નથી છેવટની માદગીમા અસ્વસ્થ તબિયત છતા સબધીઓની મુલાકાત તથા સ્નેહીઓ અને સસ્થાસચાલકો સાથે વાતચીત કે પ્રશ્નો પરત્વે અભિપ્રાય આપ્યા છે તેમના સ્વર્ગવાસથી સાહિત્ય, કેળવણી વગેરે જે સસ્થાઓના અધ્યક્ષ હતા તેને ખોટ જ પડી છે તેમના પુત્રો, પુત્રીઓ અને અન્ય કુટુમ્બીઓને તેમની સલાહ તથા ઉપદેશની પણ ખોટ છે પ્રભુ તેમના આત્માને શાંતિ અર્પો

આનંદશંકર બાપુભાઈ ધ્રુવ

શ્રી. પોપટલાલ ગોવિંદલાલ શાહ

સ્વ. આનંદશંકરને માટે ગુજરાતીમાં કાંઈ લખાય તો ગુજરાતી વિદ્વાનોમાં તેમનું શું સ્થાન એ વિશે જરૂર કાંઈ વિવેચન થવાનું. તેમના લગભગ તોંતેર વર્ષ જેટલા આયુષ્યમાં તેમણે બેતાળીસ વર્ષ સુધી "સુદર્શન" અને "વસંત" એ માસિકોના તંત્રી તરીકે સતત કામ કર્યું છે, અને તે સમયમાં કેવળ કવિતા કે સાહિત્ય, નવલકથા કે નાટકની દૃષ્ટિથી નહિ પણ સમગ્ર દેશની સંસ્કૃતિ અને ઉન્નતિની દૃષ્ટિથી તેમણે ગુજરાતી વાઙ્મયની અવિરત સેવા બજાવી છે. તેમની મહત્તા કેવળ સાહિત્યકાર (સાક્ષર !)ની દૃષ્ટિએ જોનાર તેમને અન્યાય કરે છે; કારણ કે ગુજરાતી વાઙ્મયની સેવા ઉપરાંત તેમણે વિચારસંસ્કૃતિની સર્વદેશીય અને સમગ્ર દૃષ્ટિ હંમેશ પોતાની સમક્ષ રાખી છે. કેટલાએક સાહિત્યકારો પોતાના વિષયની બહાર ચંચુપાત કરવાને અશક્ય નીવડ્યા છે અને કેટલાકો તો શુદ્ધ સાહિત્યની સંકુચિત દૃષ્ટિમાં જ સર્વસ્વ માનતા શીખ્યા છે. ગુજરાતી સાહિત્યનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ સમજનાર, અને શુદ્ધ સાહિત્ય ઉપરાંત તત્ત્વજ્ઞાન, વિજ્ઞાન, અર્થશાસ્ત્ર, ઇતિહાસ અને સંશોધનની યોગ્ય કીમત સમજનાર અને કદર કરનાર તેઓ પ્રથમ વિદ્વાન હતા. "વસન્ત" માસિકના તંત્રી તરીકે, કોલેજમાં સંસ્કૃત અને તત્ત્વજ્ઞાનના અધ્યાપક તરીકે, કોલેજના પ્રિન્સિપાલ તરીકે, અને બનારસ યુનિવર્સિટીના પ્રો–વાઇસચેન્સેલર તરીકે તેમનામાં વિહંગદૃષ્ટિ, હૃદયની વિશાળતા, અને કાર્યક્ષમ દૃષ્ટિ સુદૃઢ પ્રાપ્ત થઈ હતી, એટલું યાદ રાખીએ તો જ તેમના જીવનની મહત્તા સમજી શકાય એમ છે.

આનંદશંકરભાઈની ખ્યાતિ ગુજરાત બહાર પ્રસરેલી હોવા છતાં તેમનામાં ગુજરાતીપણું અને ગુજરાતી માટેનો તેમનો પ્રેમ ઓતપ્રોત હતાં; તેથી જ તેમનું નામ લેતાં તેમની સૌમ્ય સુખાકૃતિ તરત જ યાદ આવે છે. એમનો પહેરવેશ તો એમના માનસિક સંસ્કાર અને વૃત્તિના સ્મારક રૂપ ચિરસ્મરણીય રહેશે. ભવ્ય કપાળમાં આર્યસંસ્કૃતિના ભૂષણરૂપ મોટો ગોળ ચાંલ્લો, ગુજરાતી સંસ્કૃતિના પ્રતીક રૂપ એમની પાઘડી, અને હિંદુધર્મનો વાવટો ફરકાવતું એમનું ધોતિયું અને ખાદીનો કોટ એ કેવળ ગુજરાતમાં નહિ પણ આખા હિંદમાં તેમને એક શ્રેષ્ઠ વિદ્વાન તરીકે ઓળખાવતાં. હાલમાં જો કે પાઘડીની કીમત ખાદીધારીઓમાં તેમ જ બીજા વિદ્વાનોમાં ઓછી થઈ છે, છતાં આનંદશંકરભાઈએ તે પહેરવેશ છેવટ સુધી ચાલુ રાખ્યો હતો. અને એ આનંદશંકરભાઈના માનસનું એક અંગ વ્યક્ત કરે છે. તે ઉપરાંત એમનાં ઘણાં ખરાં પ્રસિદ્ધ ફોટો–ચિત્રોમાં યુનિવર્સિટીનો ઝભ્ભો જોવામાં આવે છે તે પણ તેમની યુનિવર્સિટીની તરફનો અનહદ પ્રેમ દર્શાવે છે. સરકારી નોકરીમાં હોવા છતાં નવાયુગની ખાદીની નવી પ્રણાલિકાને પણ તેમણે ઘણાં વર્ષથી ઝીલી હતી એ એમની દેશભક્તિ અને એમના પ્રગતિપૂજક માનસનું

કરાવે છે આનંદશંકરભાઈના ગુજરાતી સાહિત્યમાં સ્થાન વિષે ઘણુ લખાયુ અને લખાશે પરંતુ એમને વિષે એટલુ તો બધા કબૂલ કરશે કે તેમણે 'વસન્ત' મારફત કરેલી ગુજરાતની સેવા અપ્રતિમ અને અનુપમ છે

ગુજરાતી વિદ્વાનોમા કોઈને પણ શુદ્ધ સાહિત્ય ઉપરાંત બીજા વિષયો ઉપર સતત મમતા હોય તો તે આનંદશંકરભાઈ હતા સંસ્કૃત સાહિત્યના અભ્યાસી અને શિક્ષક તરીકે તેમ જ અંગ્રેજી સાહિત્ય અને પાશ્ચાત્ય તેમ જ પૌરસ્ત્ય ન્યાયશાસ્ત્ર અને તત્ત્વજ્ઞાનના અધ્યાપક અને પરીક્ષક તરીકે તેમણે ખ્યાતિ મેળવેલી આ વિશાળ અને અનેકદેશીય જ્ઞાનને લીધે તેમના લેખોમા જે ઉચ્ચ સાહિત્યદૃષ્ટિ જોવામા આવતી તે ભાગ્યે જ બીજા સાહિત્યકારોમા જોવામા આવે છે વિજ્ઞાન અને સંશોધન જેવા શુષ્ક લાગતા વિષયો ઉપર તેમણે મમતા રાખીને તે વિષયોના અભ્યાસ માટે જે આગ્રહ બતાવ્યો છે તે તેમની લાક્ષણિક માનસિક વૃત્તિનુ પરિણામ છે

આનંદશંકરભાઈ વિદ્વાન સાહિત્યકાર હોવાથી તેમને "સાક્ષર" શબ્દ ગમતો નહિ એમનામા સંકુચિત દૃષ્ટિ, દ્વેષભાવના તેમ જ લડાયકવૃત્તિ ન હતી એમનામા ગોવર્ધનરામની ભાષા-સમૃદ્ધિ કે પ્રતિભા ન હોય, કેશવ હર્ષદ ધ્રુવની પંડિતાઈ કે નાટ્યશક્તિ ન હોય, નરસિંહરાવની મધુર આર્દ્રતા ન હોય, નાનાલાલની કાવ્યશક્તિ ન હોય, કે રમણભાઈ નીલકંઠની રસિક મૃદુતા ન હોય તે છતા, એમનામા વિશાળદૃષ્ટિ, તાક્ષણિક વિચારશ્રેણી, વિશ્વપ્રેમની ભાવના, મર્માળુ હાસ્યવૃત્તિ, શૈલીની વિવિધતા, અને ગૂઢ વિચારશક્તિ હતા એને લીધે તેમનું સ્થાન ચિરસ્થાયી અને હિમાલયના જેટલુ ઊંચુ રહેશે

એમણે વધારે પુસ્તકો લખ્યા નથી છતા જે લખ્યા છે તે વિદ્વત્તાપૂર્ણ, મનનીય અને ઉચ્ચ કોટિના છે મુંબઈ સરકારી સંસ્કૃત સિરીઝમા સ્યાદ્વાદમંજરી, ગાયકવાડ ઓરિએન્ટલ સિરીઝમા ન્યાયપ્રવેશ, તેમનુ શ્રીભાષ્ય એ સમર્થ પુસ્તકો એમની સંસ્કૃત ભાષા, સાહિત્ય અને તત્ત્વજ્ઞાનના વિષયમા મેળવેલા જ્ઞાનના કીર્તિસ્તંભ રૂપ છે "આપણો ધર્મ"ની ત્રણ આવૃત્તિ અને "હિંદુ ધર્મની બાળપોથી" 'ધર્મવર્ણન' અને 'નીતિશિક્ષણ' એ દરેક તેમની અદ્ભુત શક્તિનુ ભાન કરાવે છે "વસન્ત"મા આવતા કવિતા અને સાહિત્ય ઉપરના લેખો નવા રૂપમા પ્રકટ કરીને ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી કૃતકૃત્ય થઈ છે હજુ તેમના જૂના અપ્રાપ્ય પુસ્તકો અને લેખો ફરીથી છપાવવાનુ કામ પણ સોસાયટી ઉપાડશે, એવી આશા રાખી શકાય ગુજરાતના વિદ્વાનો આનંદશંકરભાઈની સાર્વત્રિક વિદ્વત્તાનુ અને તેમની સેવાભાવી, સદ્ભાવી, સૌમ્યવૃત્તિનુ પાલન કરે તો સદ્ગતના આત્માને આનંદ થશે એ નિઃશંક છે

આચાર્યશ્રી આનંદશંકર બાપુભાઈ ધ્રુવનાં સંસ્મરણ

શેઠશ્રી કસ્તૂરભાઈ લાલભાઈ

છેલ્લાં પચાસ વર્ષમાં ગુજરાત પર સંસ્કારની જે છાપ પડી છે, તેમાંનો ઓછોવત્તો યશ આચાર્યશ્રી આનંદશંકરભાઈ ધ્રુવને ફાળે જાય છે. પ્રખર અભ્યાસી અને અનન્ય ચિંતક (ફિલ્સૂફ) તરીકે તેમણે પોતાનું જીવન ગુજાર્યું અને તપસ્વી જેવી જિંદગી ગાળવા છતાં પણ સમાજને ઉપયોગી એવાં ઘણાં કાર્યો એમણે કર્યાં છે, જેની જનતાને પૂરેપૂરી યાદ કદાચ નહિ પણ હોય.

મારી સાથેના તેમના પરિચયની ટૂંકી રૂપરેખા જો આપું તોપણ તેમની નિર્લેપ સેવાભાવી પ્રવૃત્તિઓનો ખ્યાલ આવી શકે તેમ છે. ગુજરાત કૉલેજના અધ્યાપકપદે તેઓ હતા ત્યારે મારા સ્વ. પિતાશ્રી લાલભાઈ દલપતભાઈ તે કૉલેજની વ્યવસ્થાપક સમિતિના સભ્ય હતા. પરસ્પરના પરિચયે કૌટુંબિક રૂપ પકડ્યું, અને તેમની સાથેનો અમારા કુટુંબનો પરિચય મને વારસારૂપે મળ્યો, અને તેમના સંસર્ગનો લાભ અમારા કુટુંબને તેઓ જીવ્યા ત્યાંસુધી મળતો રહ્યો.

સને ૧૯૨૧માં મારાં બહેન તથા ભત્રીજાભત્રીજીને તેમની પ્રેરણા નીચે બનારસ અભ્યાસ અર્થે મોકલ્યાં, ત્યારે તેમણે તેઓની તરફ જે વાત્સલ્યભાવ બતાવ્યો તેથી તેઓ અમારા કુટુંબના મુરબ્બી તરીકે ગણાયા.

આ પહેલાં પણ પૂજ્ય ધ્રુવસાહેબ સાથે મારે ઔદ્યોગિક કારણો નિમિત્તે સંસર્ગમાં આવવું પડ્યું. સને ૧૯૧૭ના પ્લેગના રોગચાળા પછી જે પગારનો વધારો કારીગરોને આપવો પડ્યો તે ચાલુ રાખવો કે નહિ એ બાબત પર મહાત્મા ગાંધીજી અને મિલમાલિકો વચ્ચે સને ૧૯૧૮-માં મતભેદ પડ્યો. મહાત્મા ગાંધીજી ઉપવાસ ઉપર ગયા અને અમદાવાદના મિલમાલિકોએ લવાદની પદ્ધતિનો સ્વીકાર કર્યો, ત્યારે પહેલવહેલા પંચ તરીકે તેમની બંને પક્ષ તરફથી નિમણૂક થઈ. મિલમાલિકો વીસ ટકા વધારો આપવા માંગતા હતા અને ગાંધીજીની માગણી પાંત્રીસ ટકાની હતી. તેમનો ચુકાદો તદ્દન સરળ હતો. પહેલે દિવસે વીસ ટકા, બીજે દિવસે પાંત્રીસ ટકા અને ત્રીજા દિવસથી સાડીસત્તાવીસ ટકા પ્રમાણે વધારો આપવો. આ પ્રમાણેનો બંને પક્ષને સંતોષતો તેમનો ચુકાદો માન્ય રાખવામાં આવ્યો અને અમદાવાદની ઔદ્યોગિક શાંતિના પાયારૂપ લવાદની પદ્ધતિના પાયા તેમને હસ્તે નંખાયા. આજ સુધીની અમદાવાદની ઔદ્યોગિક શાંતિ તે પદ્ધતિને ઋણી છે.

ત્યારપછી ઘણી વખતે મિલમાલિકો અને મજૂરમહાજન વચ્ચેના મતભેદોમાં તેઓએ પંચ યા સરપંચ તરીકે કામ કર્યું. સને ૧૯૨૩માં મિલમાલિકોએ પગાર ઘટાડવાનો સવાલ પંચ પાસે લઈ જવાની માગણી કરી, અને મજૂર મહાજને તે સ્વીકારી નહિ. મિલમાલિકોએ પગારનો ઘટાડો જાહેર કર્યો, અને મજૂરો હડતાલ પર ગયા. આ હડતાલ નવ અઠવાડિયાં સુધી ચાલી

અને આનંદશંકરભાઈના વચ્ચે પડવાથી તેમના પ્રયાસે તે પ્રશ્નનો પણ નિકાલ આવ્યો. આવી રીતે તેમણે અમદાવાદની આર્થિક પ્રવૃત્તિઓમાં મહત્ત્વનો ફાળો આપ્યો હતો.

તત્ત્વજ્ઞાન, ઉદ્યોગ વગેરે પ્રવૃત્તિઓમાં રસ લેવા છતાં તેમની સતત ભાવના એ જ હતી કે, અમદાવાદ ગુજરાતભરની કેળવણીનું કેન્દ્રસ્થાન બને અને ગુજરાતની અલગ યુનિવર્સિટી સ્થપાઈ ગુજરાતભરમાં કેળવણીનો પ્રચાર વધુ પ્રમાણમાં થાય. બનારસ હિંદુ યુનિવર્સિટીના પ્રો વાઇસચાન્સેલર પદેથી નિવૃત્ત થયા પછી તેમણે અમદાવાદ એજ્યુકેશન સોસાયટીના પ્રમુખપદની જવાબદારી માથે લીધી, અને પોતાની નિવૃત્તિનો આખોયે સમય સોસાયટીને અર્પ્યો. સોસાયટીની આજે જે બે કોલેજો ચાલુ છે, તેની વ્યવસ્થા તથા તેના અધ્યાપકોની ચૂંટણી કરવામાં પણ તેમણે અથાગ જહેમત ઉઠાવી. તેમની નિષ્પક્ષપાત પસંદગીને અંગે ઉચ્ચશ્રેણીના અધ્યાપકો તે બે કોલેજોને મળ્યા છે, તેનો ખ્યાલ તેમાં શિક્ષણ લેતા યુવાનો જ્યારે વ્યવહારમાં ઊતરશે ત્યારે જ આવશે.

આ ઉપરાંત તેમના જીવનની બીજી આકાંક્ષા એ હતી કે, ગુજરાતમાં પોસ્ટ ગ્રેજ્યુએટ કેળવણીનો વિકાસ થાય. તે અંગેની તેમની પ્રવૃત્તિઓ તેઓએ ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી મારફતે આદરી અને આજે તેના પણ સુંદર પરિણામો ઊતરી રહ્યાં છે.

જાજરમાન દેહ, ભવ્ય મનોબળ, તપસ્વી જેવું જીવન અને તત્ત્વજ્ઞાનના અનેરા સમીક્ષક એવા આનંદશંકરભાઈની સેવાનો લાભ અમદાવાદ તથા ગુજરાતને વધારે મળ્યો હોત, તો તે તેમને માટે વધારે યશોદાયી થાત, એટલું જ નહિ પરંતુ અમદાવાદ અને ગુજરાતના વિકાસ માટે, વધુ ઉપયોગી નીવડત. તેમના જ્ઞાન, તેમની પવિત્ર જીવનશક્તિ અને તેમના સમાજના સ્થાનને અંગે વિચાર કરતાં એમ લાગે છે કે આજના જમાનામાં શિષ્યો માટે આચાર્યદેવો ભવ એ વાક્ય કોઈ પરત્વે યોગ્ય ઠરે એમ હોય તો તે આચાર્યશ્રી આનન્દશંકરભાઈ માટે જ.

સદ્‌ગત આનંદશંકરભાઈ

અધ્યા. રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક

સદ્‌ગત આનંદશંકરભાઈ બનારસ હતા તે દરમિયાન જ્યારે જ્યારે અહીં આવતા ત્યારે ત્યારે હું તેમને મળવા જતો. કોઈવાર કંઈ પ્રસંગ હોય તો મને એ બોલાવતા. તે પછી બનારસથી નિવૃત્ત થઈ અહીં આવ્યા ત્યારે તો વારંવાર મળવા જતો. છતાં અત્યારે એમ લાગે છે કે તેમનો જોઈએ તેવો લાભ ન લેવાયો; તેમને જોઈએ તેટલી વાર મળવા ન જવાયું; તેમને જાણવા હતા તેવા જાણી ન શકાયા; એમની અંતિમ શ્રદ્ધાઓ શી શી હતી તે સમજી ન શકાયું.

તેમ છતાં તેમના પરિચયમાં આવતો ગયો, તેમતેમ તેમના સ્વભાવનું વધારે સારું દર્શન થતું ગયું. તેમાં કેટલુંક સમજાતાં તો મને તત્કાલ આશ્ચર્ય થયેલું. એવું એવું કેટલુંક અહીં કહેવા—નોંધવા પ્રયત્ન કરીશ.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠમાં થોડો સમય કામ કર્યા પછી મને એકવાર ગુજરાત સાહિત્ય સભા તરફથી એક વ્યાખ્યાન આપવા નિમન્ત્રણ મળ્યું. મેં તે વખતે 'કાવ્યમાં વર્ણનું મહત્ત્વ' એ મારો લેખ વાંચ્યો. ઘણે ભાગે અમદાવાદમાં જાહેરમાં સાહિત્યના વિષય ઉપર બોલવાનો એ મારો પહેલો પ્રસંગ. આનંદશંકરભાઈ પ્રમુખપદે હતા. આખું વ્યાખ્યાન થઈ રહ્યા પછી તેમણે ઘણા જ મમત્વથી એ વ્યાખ્યાન 'વસંત' માટે માગ્યું. મેં જણાવ્યું કે એ એક બીજા માસિકમાં આપવાનું નક્કી થઈ ગયું છે. ખરું તો એ 'પ્રસ્થાન'માં જ આપવાનું નક્કી કરેલું, પણ 'પ્રસ્થાન' માસિકનો હું તંત્રી છું એવું સૂચવતાં મને ક્ષોભ થયો. હું કયા માસિકમાં આપવાનો છું તે તેમણે પૂછ્યું પણ નહિ. મને કહેઃ "એ છપાય એટલે બસ. ગુજરાતનાં બધાં માસિકોને હું સારાં જ ગણું છું." હું એમની સામે જ જોઈ રહ્યો. તેમાં જરા પણ ખોટો શિષ્ટાચાર કે બહારનો વિવેક નહોતો.

'પ્રસ્થાન'ને થોડાં વરસ થઈ ગયાં હશે. કેવી રીતે વાત ઉપસ્થિત થઈ તે યાદ નથી. તે બહુ પ્રસ્તુત પણ નથી. 'પ્રસ્થાન'ના પ્રકાશક શ્રી. મિસ્ત્રીએ મને કહ્યું કે 'પ્રસ્થાન'ને 'વસંત' સાથે જોડી દેવાનું શકય છે, અને મારે એ માટે તેમને મળવા જવું. હું મળવા ગયો. બન્ને માસિકો જોડવાની વાત નીકળી. 'પ્રસ્થાન'નું તંત્ર એક મંડળને અધીન હતું. મેં કહ્યું, આપ તેના પ્રમુખ થાઓ. તેમણે તરત સ્પષ્ટ કર્યું કે તેઓ એ રીતે તંત્ર કોઈને સોંપવા તૈયાર નહોતા. મને તેમણે જણાવ્યું કે, 'વસંતે' હજી ઘણું કરવાનું બાકી છે. જે ખરું કામ તેણે કરવાનું છે તે તો હજી શરૂ પણ નથી થયું. 'વસંત' તેમના આદર્શ પ્રમાણે ન ચાલી શક્યું તેનો તેમને ગમે તેટલો અસંતોષ હશે, પણ તે પ્રમાણે કરવાનો ઉત્સાહ અને આગ્રહ તેમનો ઠેઠ સુધી એવો ને એવો રહેતો. એ એમનું એક ગંભીર જીવનકાર્ય હતું. અને છતાં વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યની અને પોતાના કામ માટે કોઈને વધારેપડતો આગ્રહ ન કરવાની એમની ભાવના એવી ઉદાર કે હું 'પ્રસ્થાન'માં

લખતો હતો તેથી કોઈ દિવસ મને 'વસન્ત'મા લખવાનું તેમણે કહ્યું નથી

એમના સસર્ગમા આવેલાને, તેમના ભોજનવ્યવહારમા, બ્રાહ્મણાચારનું કે ચુસ્ત વડનગરા નાગર–આચારનુ પાલન જોઈ આશ્ચર્ય થયુ હશે તેમણે તેમના ચિરજીવી ધ્રુવભાઈને વિલાયત અભ્યાસ માટે મોકલ્યા અને વિલાયત જઈ આવેલા માણસના વ્યવહારમા તેમણે કદી કશો ભેદ કર્યો નથી છતા તેમણે કદી જાહેર ખાણા કે મિજલસમા અછડું ગણાય તેવુ કશુય બીજાને અડીને ખાધુ નથી મિજલસની શરૂઆતમા બની શકે તો કાજુ કે દ્રાક્ષ કે એવો કોઈ સૂકો મેવો હાથમા લઈ ટેબલથી જરા દૂર જઈ જરા જરા ચણતા ચણતા તેઓ બધા સાથે વાર્તાવિનોદ જ કર્યા કરતા ઘેર પરપરાથી જે શોળો પળાતો આવ્યો હતો તે જ તેઓ પાળતા રાત્રે નાહી શકાય એવી તબિયત ન હોય કે સગવડ ન હોય તો દૂધની દશમી જ જમતા બીજી તરફ તેમના લેખો જોતા સ્પષ્ટ જણાય છે કે તેઓ વર્ણભેદને હિદુધર્મનુ રહસ્ય માનતા નહોતા વર્ણને એક પ્રાચીનકાલની સમાજવ્યવસ્થા માનતા મને ઘણીવાર વિચાર થતો કે તો પછી તેઓ આવો આચાર આટલી ચુસ્ત રીતે કેમ પાળે છે એ હુ એમને કદી પૂછી શકયો નથી પણ હુ માનું છુ, એ એક એમને મન સ્વચ્છતા કે શૌચનો આચાર હશે સ્વચ્છતા અને શૌચ–શુદ્ધિનો યોગ એમના જેવો મે બહુ વિરલ વ્યક્તિઓમા જોયો છે એને એ બ્રાહ્મણોની—આર્યોની વિશેષતા અને એમના તરફનો મળેલો વારસો ગણતા. અને અડવા આભડના તરફ તિરસ્કારથી જોનારને પણ એમની સ્વચ્છતા અને શુચિ જોઈ એકવાર તો આદર થાય એમ હુ માનુ છુ હમેશા સવારમા વહેલા ઊઠી નાહવુ, પૂજાપાઠ કરવો, અને વહેલા સવારમા પરવારી સ્વચ્છ થઈ બહાર આવી કામ પર ચઢવુ, એમા ભલે ધાર્મિકતા ન હોય પણ, એ ઓછુ સુદર છે?—સુઘડ છે? અને સુદરતા, સુઘડતામા ધાર્મિકતા પણ નથી રહી? તેમના કપડામા કદી ડાઘ પણ ન હોય તેમના નખમા કદી મેલ ન હોય કયાંઈથી કોઈ પણ જાતની જરા પણ દુર્ગન્ધ આવતી ન હોય કશી ટાપટીપ નહિ, પણ પૂરી સ્વચ્છતા, પૂરી શુચિતા

આ સવારમા નાહીને પૂજાપાઠ કરવાની ટેવ તેમને એટલી સ્વાભાવિક થઈ ગયેલી કે, સામાન્ય માણસ જેમ પોતાની માદગીના દિવસો લાઘણથી કે પથારીવશ રહ્યાના કે ટેપરેચર રહ્યાના દિવસોથી ગણે, તેમ તેઓ સ્નાન ન કરી શકયાના દિવસથી અને ભાગવતના પડેલા પાઠથી ગણતા "એ માદગીમા મે આટલે દિવસે સ્નાન કર્યું," અથવા "એ માદગી દરમિયાન ભાગવતના મારા આટલા અધ્યાય પડયા"—એ રીતે તેઓ સ્નાન કરીને હમેશા ભાગવતનો એક અધ્યાય વાચતા, અને માદગી દરમિયાન ચઢેલા અધ્યાયો પછી વધારે વાચીને પૂરા કરી નાખતા

આપણે એમને બુદ્ધિપ્રધાન માનતા—એ ખરુ પણ હતુ, છતા ભાગવત જેવો ભક્તિપ્રધાન ગ્રન્થ તેમણે નિત્યપાઠ માટે પસદ કરેલો તેમને ભાગવત ઉપર ઘણી જ શ્રદ્ધા હતી આપણી રાજકીય પરિસ્થિતિમા આવેલા એક અત્યન્ત નિરાશાના અને નિષ્ક્રિયતાના પલટા દરમિયાન તેમણે માલવીયજીને કહેલું, "ચાલો આપણે નિવૃત્ત થઈને ભાગવત વાચવા બેસી જઈએ" કે એ મતલબનું

એમને તુલસીકૃત રામાયણ ઉપર પણ એવો જ ભાવ હતો.

કુલસંસ્કારો વિશે વિચાર કરતાં એક વાત યાદ આવે છે. તેમને માંસાહારીઓ પ્રત્યે કશો દ્વેષ નહોતો, પણ તેમને માંસાહારની અત્યન્ત સૂગ, ઘૃણા, જુગુપ્સા હતી. ડૉ. બાલકૃષ્ણ પાઠકે એકવાર મને કહેલું કે લીવર એક્સ્ટ્રેક્ટ લેવાની ભલામણ કરતાં તેમણે તે લેવાની ના પાડેલી. તેઓ બનારસ રહેતા તે દરમિયાન બનેલી એક વાત મને શ્રીમતી મનોરમાબહેને કેટલાંક વરસો પહેલાં કરેલી યાદ છે. મનોરમાબહેન અને ધ્રુવસાહેબ ફરીને પાછાં આવતાં હતાં, ત્યાં ધ્રુવસાહેબે યુનિવર્સિટીના કેટલાક બંગાળી છોકરાઓને માછલાં પકડતા જોયા. ધ્રુવસાહેબના ગુસ્સાનો પાર ન રહ્યો અને તેઓ એકદમ છત્રી લઈ મારવા દોડયા. મારે તો શું, પણ છત્રી ઉગામી પછવાડે દોડયા અને છોકરાઓને ખૂબ ધમકાવ્યા. આ વાત એમણે પુષ્કળ હસતાં હસતાં કરેલી. એ એમની જીવહિંસા તરફની ઘૃણા બતાવે છે.

એકવાર સર ચીનુભાઈને ત્યાંના ખાનગી મેળાવડામાં તેમણે પોતાનાં અંગત મંતવ્યો કહેલાં તેમાં જણાવેલું કે નાગરોમાં ગુજરાત પ્રાંત બહાર કન્યાઓને ન આપવાના રિવાજમાં એક ડહાપણ એ હતું કે ગુજરાત બહારના નાગરોની રહેણીકરણી (આ ખાદ્યાખાદ્ય વિષયની તેમ જ બીજી) એવી કે આપણી કન્યા દુઃખી થાય. મેં તે વખતે જરા જક્કીપણાથી પૂછેલું: "પણ આ નાતજાતના ભેદો આપણી રાષ્ટ્રીયતાની ભાવનામાં નડતરરૂપ છે એમ માનો છો કે નહિ?" તેમણે હા કહેલી.*

નિરામિષાહારને તેઓ મનુષ્યજાતિનું પ્રગતિનું એક ચિહ્ન માનતા. અત્યારે નિરામિષાહારના પક્ષવાદીઓ, નિરામિષાહારથી પણ શરીરસ્વાસ્થ્ય અને બળ આમિષાહાર જેટલાં જ મેળવી શકાય છે, કે એકંદર નિરામિષાહાર આમિષાહાર કરતાં વધારે પથ્ય છે એ ભૂમિકા ઉપર લડે છે, ત્યારે આનંદશંકરભાઈનું એ સંબંધી કહેવું એવું છે કે શરીરબળ એ એક જ આચારનિર્ણયનું દૃષ્ટિબિન્દુ ન હોઈ શકે, અધ્યાત્મદૃષ્ટિએ વધારે સારું શું છે તે વિચારી નક્કી કરવું જોઈએ. અને હિન્દુધર્મે કેળવેલી નિરામિષાહારની ટેવ તે ધર્મે મેળવેલો માનવપશુ ઉપરનો વિજય છે. આ બાબતમાં જૈનધર્મે હિન્દુઓની પ્રગતિમાં આપેલ ફાળાને તેઓ અભિમાનપૂર્વક સ્વીકારતા.

આ ખાનગી મેળાવડામાં થયેલી વાતચીતમાંની બીજી પણ એક બે બાબત મને યાદ રહી ગઈ છે. તેમણે તે વખતે કહેલું કે હિંદના રાજ્યપ્રકરણમાં હું હજી સર ફિરોઝશાહ મહેતાનો અનુયાયી. તેમની આખી વાતચીત યાદ નથી. પણ આ વાક્યનો અર્થ એ હતો કે હિંદને સ્વાતંત્ર્યપ્રાપ્તિમાં ખુદ અંગ્રેજો તરફથી જેટલો ફાયદો થવાનો છે તેટલો કોઈ બીજાથી નથી થવાનો. એનો અર્થ એવો પણ નહિ કે એ લોકો કંઈક પરોપકારદૃષ્ટિથી આપણને આપી દેવાના છે. પણ એમના લોહીમાં જ એટલું પ્રજાસ્વાતંત્ર્ય ભરેલું છે કે એમના દાખલ કરેલા રાજ્યતંત્રમાં એ જાણ્યે અજાણ્યે આવી જ જાય. એટલા માટે ઇંડિયા ઑફિસ ત્યાં ઇંગ્લંડમાં જ રહે અને હિંદના નિવાસથી કલુષિત નહિ થયેલો

* માંસાહારની સૂગ એ જમાનામાં બ્રાહ્મણ કુલાચારથી ઊછરેલા આખા જ વર્ગમાં એટલી હતી. કવિશ્રી નાનાલાલને પણ એવી સૂગ એટલી જ છે એ જાણું છું.

અગ્રેજ ગજદારી પુરુષ તેનો ઉપરી અધિકારી હોય તેમા જ આપણને વધારે ફાયદો છે આ તેમની માન્યતા ઘણા વરસ રહેલી પણ છેલ્લા પાચસાત વરસમા તેમને અગ્રેજો ઉપરથી આ આસ્થા ઊઠી ગયેલી એ પ્રજા પણ પોતાના સ્વાર્થની બાબતમા સત્યાસત્ય કે ન્યાયાન્યાય જરા પણ જોવા રોકે એવી નથી એની એમને ખાતરી થઈ ગયેલી તેનું એક મોટુ કારણ તો છેલ્લા કેટલાક વરસના અગ્રેજી પ્રજાના આપણા દેશ ઉપરના અને જુદીજુદી વ્યક્તિઓ ઉપરના અન્યાયો અને જુલ્મો ખરા જ એમનો મિત્રવર્ગ મોટો હતો, તેમને ઘણા ઊચી સ્થિતિ કે અમલની જગ્યા ભોગવતા પુરુષો સાથે સબધ હતો તેમ જ આપણા સમાજના સામાન્ય અને તેની નીચેના થરોમા શુ ચાલી રહ્યુ છે તે જાણી શકે એવા માણસો સાથે તેમને સસર્ગ હતો તેમા તેમણે પેપરોમા આવે છે તેથી ઘણુ વિશેષ સરકારના કામો સબધી જાણ્યુ હશે કદાચ બનારસ યુનિવર્સિટીના વાઇસ-ચેન્સેલર તરીકે અને પડિત માલવીયજીના સસર્ગથી તેમણે કઈ વિશેષ જાણ્યુ હશે, પણ તે કહી શકાતુ નથી પણ અગ્રેજ પ્રજાની ભલાઈ ઉપરથી એમને વિશ્વાસ ઊઠી ગયો હતો, એ હું સ્પષ્ટ જોઈ શક્યો હતો

તેમ છતા અહી મારે નોધવુ જોઈએ કે એ પ્રજાને માટે અને તેની કેટલીક શક્તિઓ માટે તેમને ઘણુ માન હતું એ તેમની શક્તિઓ તેમની પાસેથી જ આવી શકે એમ પણ તેઓ માનતા હતા એક વાર કઈક વાતને પ્રસગે મને કહે, ‘અગ્રેજોને આપણે માટે ક્યાથી માન હોય? આપણા લોકો એશઆરામી અને વિષયી છે તેમને માટે અગ્રેજો જેવી austere (કઠિન જીવનપ્રિય કે તપશીલ) પ્રજાને ક્યાથી માન હોય?’*

એ જ પ્રમાણે એમને ઇગ્લડની યુનિવર્સિટીઓ માટે પણ ઘણુ માન હતુ એ યુનિવર્સિટી-ઓને તે આદર્શ માનતા આપણી યુનિવર્સિટીઓ એવી ઘડાવી જોઈએ એમ કરવા માટે ત્યા જઈ આવેલા પ્રોફેસરોને આપણે આપણી કોલેજોમા રાખવા જોઈએ અને તેમ છતા ઘણા ઉપર ત્યાની યુનિવર્સિટીના સસ્કારો પણ ઉપરછલ્લા જ હોય છે અને તેથી તેમને ચારપાચ વરસે ફરી ઇગ્લડ મોકલવા જોઈએ “ચારેક વરસે ફરી એનેમલ ચઢાવવા તેમને ઇગ્લડ મોકલવા જોઇએ,” તેમણે એક વાર કહેલુ

અગ્રેજ પ્રજા માટેનો આ જ આદર ક્રિકેટની રમત માટે પણ મે તેમનામા જોયો છે રમત તો એ જ સાચી, કોલેજોમા એ જ જોઈએ એનો King of Games (રમતનો રાજા) તરીકેનો ઉલ્લેખ મે તેમને મોએ સાભળ્યો છે નાનપણમા તેઓ ક્રિકેટ રમેલા કે નહિ તે હું જાણતો નથી પણ આ રમતનો તેમને ઘણો જ રસ હતો સામાન્ય રીતે એમના જેવા વિદ્યા-વ્યાસગીમા તે એટલો હશે એમ કોઈ માને નહિ અમદાવાદમા સારી મેચ હોય તો જોવા ગયા વિના રહે નહિ અને મુબઈમા મોટી મેચો ચાલતી હોય ત્યારે તેના બયાનો અથથી ઇતિ રેડિયો ઉપર પણ સાભળે પણ અહી મારે કહેવુ જોઇએ કે એમના જમાનાના ઘણાઓમા, બીજી બધી

* ઇગ્લડ જઈ આવેલા બીજા વિચારશીલ ગુજરાતીઓ પાસેથી પણ મે આ તુલના અને આ ટીકા સાંભળી છે

રીતે સાદી દેશી રીતે રહેનારાઓમાં પણ, ક્રિકેટનો આટલો રસ મેં જોયેલો છે.

સર ચીનુભાઇને ત્યાંની બેઠકમાં તેમણે એક બીજી વાત પણ કહેલી, તે તેમને વિશે જાણવા જેવી છે. તેમણે કહેલું કે એ પોતે વિદ્યાર્થી હતા ત્યારે વિદ્યાર્થીઓમાં એક એવી માન્યતા ચાલતી હતી કે પરીક્ષામાં નિબંધ સારો લખી શકાય એટલા માટે બધાં વિજ્ઞાનો ઉપર તેનાં મૂળ-તત્ત્વોનાં પુસ્તકો વાંચી જવાં જોઈએ. અલબત એ માન્યતા ખોટી હતી પણ અમે એને લીધે બધાં વિજ્ઞાનો વિશે વાંચતા અને તેથી વિજ્ઞાનો માટેનો ખરો રસ મારામાં હમેશને માટે ઉત્પન્ન થયો, અને રહ્યો. અને આ મેં તેમના જીવનમાં પણ જોયું છે. માંદગી દરમિયાન પણ પોતાને શો રોગ થયો છે, કેમ થયો છે, અને તેની સારવાર કયા સિદ્ધાન્ત ઉપર ચાલે છે તે સમજવાનો એ હમેશાં પ્રયત્ન કરતા. મને કહેતા કે, ઊંટવૈદાથી સારાં થવું તેના કરતાં શાસ્ત્રીય રીતે રોગ અસાધ્ય છે એમ સમજીને મૃત્યુને ભેટવું એ વધારે સારું છે. મને પણ કંઈક શરીરની પ્રક્રિયાઓ સમજવાનું કૌતુક છે, એટલે એમની સાથે આવી વાતો પણ હું કરતો. અને આવી વાતોમાં પણ કોઈ દવાનું નવું નામ આવે તો એ દવાના નામના લાટિન શબ્દનો અમુક અર્થ થાય એમ કહી ચર્ચા કરતા.

દુનિયાની વાતોમાં એમને રસ જ નહોતો એમ તો ન કહી શકાય. ઊલટું દુનિયાના જે વ્યવહારમાં આપણે રહેતા હોઈએ તેના બનાવો આપણે જાણવા જોઈએ એમ તેઓ માનતા, અને અનેક પ્રકારના માણસો તેમને મળવા આવે તેથી વ્યવહારની આંટીઘૂંટી, લોકો વિશેની માહિતી વગેરે પણ તેઓ જાણતા. સાહિત્ય પરિષદમાં પોતે ન ગયા હોય તો જઈ આવેલા માણસોથી ઝીણામાં ઝીણી વિગત પણ જાણી લેતા. પુસ્તકો ઘણાં વાંચતા પણ તેમનું જ્ઞાન કેવળ પુસ્તકિયા જ હતું એમ ન કહી શકાય. માણસોની ઊજળી તેમ જ કાળી બાજૂ પણ જાણતા. હલકા સમાજમાં તેમને બહુ હરવાફરવાનું ન થતું, પણ તે સમાજને વાસ્તવિક રૂપે ઓળખતા. એ સમાજ તો ભોળો છે કે નિષ્પાપ જ છે, એવા કોઈ અતિવ્યાપ્તિવાળા અભિપ્રાયો એ ધરાવતા નહોતા. એમની સ્થિતિ એવી હતી કે મોટામાં મોટા માણસ વિશે પણ બધી માહિતી એમને મળી રહે. પણ એ સઘળું છતાં મનુષ્યસ્વભાવ વિશેનો એમનો ખ્યાલ એટલો વિશાલ હતો અને વ્યવહારનો અનુભવ અને ડહાપણ પણ એવું હતું કે કોઇ પણ બાબતના એકતરફી ખ્યાલથી તેઓ ઘસડાઈ ન જાય. એટલું જ નહિ પણ કોઇને વિશે અભિપ્રાય બાંધવામાં પણ કદી અન્યાય ન કરી બેસે. માણસની મોટાઈ તેઓ સ્વીકારતા, તે સાથે માણસ ગમે તેમ તોય પંચમહાભૂતનો બનેલો છે, તેની શક્તિ—ધીરજ મર્યાદિત છે, તેનામાં નિર્બળતા પણ હોય, એ દૃષ્ટિએ માણસની નિર્બળતા સમજીને તેના તરફ ઉદાર દૃષ્ટિ રાખતા. એક વાર પ્રો. દાવરે કોઈ પયગંબર વિશે બોલતાં તેની અમુક નિર્બળતાઓનો ઉલ્લેખ કરેલો, ત્યારે પ્રમુખ તરીકે તેમણે કહેલું—અને તેમના શબ્દોમાં માત્ર બૌદ્ધિક ઉદારતા નહિ પણ સાચા દિલની પ્રતીતિનો રણકાર મેં સાંભળેલો—કે, આપણે ગમે તેવી આદર્શની વાતો કરીએ પણ આપણું જ હૃદય તપાસી જુઓને, કેટલી નિર્બળતાઓ તેમાં ભરેલી છે! અને એમના વિશેની એક બાબતે મને બહુ જ અસર

કરેલી છે શાસ્ત્રો અને વિદ્યાથી પ્રાપ્ત કરેલા સત્યોને તેઓ વ્યવહારજગતના પણ એટલા જ વિશ્વસનીય સત્યો માનતા શાસ્ત્ર અને વ્યવહાર તેમનામા અલગ રહેતા નહિ અગ્રેજ સરકારનો પ્રપચ વગેરે તેઓ સ્વીકારતા અને છતા કહેતા કે હિટલર વધારે દુષ્ટ છે એટલે અને હિટલર ફતેહમદ નથી જ થવાનો ઈશ્વરનો ઇનકાર કરતા છતા પણ બોલશેવિકો જ અત્યારે ધર્મના ખરા અર્થમા માનવજાતિ તરફ વધારે ધાર્મિક વર્તનવાળા છે એમ એમણે કહેલુ અને તે સાથે સમાજનું બોલશેવિક યોજના પ્રમાણે સપૂર્ણ ઘડતર થાય તોપણ આ ત્રિગુણાત્મક પ્રકૃતિનું સ્વરૂપ બદલાવાનુ નહિ, પ્રકૃતિ ત્રિગુણાત્મક છે ત્યાસુધી કલહો તેમા રહેવાના જ પ્રકૃતિના આ સ્વરૂપને લીધે જ, તેઓ કહેતા કે, ગમે તેવા ઉન્નત સિદ્ધાન્તને તમે વ્યવહારમા ઉતારો તો વ્યવહારમા ઉતારવાને લીધે જ એની ઉન્નતિ ત્યા જ નષ્ટ થવાની.

સામાન્ય માણસની મર્યાદા તેઓ તરત પારખી જતા તેમની આખ ઘણી ચપળ હતી ત્રણચાર માણસો બેઠા હોય, બધાની સાથે વાત ચાલતી હોય તેમા વાત કરનાર માણસ તેમનો એકાદ શબ્દ ન સમજી શકે તો તે તેઓ તત્ક્ષણ સમજી જતા, અને સામો માણસ પોતાના અજ્ઞાનના ભાનથી શરમાય કે ઝખવાય નહિ એ રીતે બીજો શબ્દ વાપરી તેને સમજાવી લેતા એક કુશળ અધ્યાપકનુ આ લક્ષણ છે, પણ આખા વ્યવહારમા તેઓ આ કુશળતા બતાવતા

સામાન્ય માણસની મર્યાદા—નબળાઈઓ જાણતા છતા, વર્તનમા તેઓ સામાન્ય માણસ સાથે પણ બહુ જ વિવેકથી વર્તતા ગમે તેવો મોભાગ્રબુદ્ધિનો માણસ આવી ચઢયો હોય તો તેની સાથે પણ સામાન્ય વિવેકથી વર્તતા જોકે મે એ પણ જોયેલુ છે કે ઘણીવાર આવો માણસ જોઈએ તે કરતા તેમનો વધારે વખત લઈ લે કે નકામી વાતોથી હેરાન કરે તો તેમને તેનો થાકકટાળો લાગતો, જે પાછળથી તેઓ વ્યક્ત પણ કરતા—ઘણીવાર જરા મશ્કરીમા.

આવી જ રીતે સભાનું કામ ચલાવતા પણ કદી કોઈ સભ્ય ગમે તેમ બોલ્યે જતો હોય તોપણ તેઓ તેને અટકાવતા નહિ, સાભળતા. આપણે કાયર થઈ જઈએ એટલી ધીરજથી તેઓ સાભળતા, અને જરા પણ મિજાજ ગુમાવ્યા વિના તેને સમજાવવા પ્રયત્ન કરતા કાયદેસર જે વિધિ નક્કી થઈ હોય તે પ્રમાણે કરવાની તેઓ બહુ જ કાળજી રાખતા તેમનો અભિપ્રાય બધા સ્વીકારવાના છે એમ ખાતરી હોય તોપણ રીતસર ઠરાવ મૂકીને જ કામ કરતા સભામા પોતાનો અભિપ્રાય સ્પષ્ટપણે દર્શાવતા, પણ બહુમતી વિરુદ્ધ હોય તો સમજાવવાનો એક સામાન્ય પ્રયત્ન કરી પછી તેનો આગ્રહ ન રાખતા એટલુ જ નહિ બહુમતી માગે તેવો તેને સહકાર પણ ખુલ્લા દિલે આપતા ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી એ નામમા અગ્રેજી શબ્દો છે તે કાઢી નાખવા માટે ઠરાવ પેશ થયો કેટલાકે વર્નાક્યુલર શબ્દમા પરાધીનતાની ગધ છે એવો વાધો ઉઠાવ્યો, તો પ્રમાણભૂત શબ્દકોશોથી તેનો જવાબ આપ્યો, અને પોતાને એ રૂઢ નામ ફેરવવાના કશા કારણો જણાતા નથી એમ સ્પષ્ટ કહ્યુ, છતા આખા પક્ષના આગ્રહ આગળ તેમણે પોતાનો આગ્રહ છોડી દીધો અને સામા પક્ષે નવાં ગુજરાતી શબ્દોવાળા નામો માગ્યા તો તેવા પોતે સૂચવી આપ્યા *

* કાયદાના અમુક વાધાને લીધે પછી આ બાબતમા કાઈ થઈ શક્યું નહોતું

આ પ્રમાણે બધું કાયદેસર રીતે કરવામાં બીજી પણ વૃત્તિઓ કામ કરતી, જે પણ કેટલેક અંશે એમના સ્વભાવની ખાસિયત ગણાય. તેમાં સામાન્ય માણસના હકનો આદર છે તે સાથે નકામા વ્યકિતવ્યકિત વચ્ચેના ઘર્ષણ અને કલેશથી દૂર રહેવાની વૃત્તિ પણ છે. કોઈ માણસ સાથે લડવું ઝગડવું પડે તે તેમને પસંદ ન પડે, તેની તેમને સૂગ, કંટાળો! તેમને એવા પ્રસંગો નહિ જ આવ્યા હોય એમ કહીએ તો ચાલે. સમગ્ર જીવન તેઓ એની સંભાળ રાખીને ચાલ્યા છે. કવિશ્રી નાનાલાલની પ્રથમ જયંતી વખતે તેમણે આનંદશંકરભાઈ ઉપર કેટલાક આક્ષેપો કરેલા. તેનો તેમણે જવાબ પણ આપેલો છે. તેમને એનું દુઃખ લાગેલું અને તે આપણે તેમના જવાબમાં પણ જોઇ શકીએ છીએ. એ પ્રસંગે તેમણે મને કહેલું—પોતા વિશે એ શબ્દોમાં બોલતાં સંકોચ પામતાં પામતાં કહેલું કે, આ એક પ્રસંગ સિવાય એમનું જીવન 'અજાતશત્રુ'નું હતું. ઠેઠ સુધી અજાતશત્રુ રહેવું એ એમના જીવનનો એક આદર્શ ખરો.

જીવનમાં આવી જ સંભાળ તેઓ પ્રતિષ્ઠાની પણ રાખતા એમ પણ કહેવું જોઈએ. આનો અર્થ ખોટી રીતે થવાનો સંભવ છે માટે કહું છું કે આ પ્રતિષ્ઠા, કીર્તિ અને સંપત્તિનું સાધન છે એ તરીકે નહિ, પણ નિષ્કલંક યશ એક પુરુષાર્થ છે, આર્યોએ બહુ માનેલી ચીજ છે, અને માણસે ઐહિક ભૂતિનો પણ પ્રમાદ ન કરવો જોઇએ એવી દૃષ્ટિથી, એમ હું સમજું છું. એમની રીતભાત, વર્તન બધું આ દૃષ્ટિએ અનવદ્ય. આ પ્રતિષ્ઠામાં સાહિત્યપ્રતિષ્ઠાનો પણ સમાવેશ થાય છે. એમના વિશે કોઈ જગ્યાએ ગેરસમજૂતી થઈ હોય તો તે અવિલંબે સુધારે, ખુલાસો કરે, અને કોઈએ ખોટું વિધાન કરેલું હોય તો આગ્રહપૂર્વક સુધરાવે. એ બાબતમાં કદી દુર્લક્ષ, બેપરવાઈ કે આળસ કરે નહિ.

એમના જીવનમાં બીજી કોઈ પણ વસ્તુ કરતાં વિદ્યા માટે એમને સૌથી વિશેષ ઉત્સાહ હતો. જીવનમાં રસ હોવા છતાં, બીજી કોઈ બાબતમાં તેમને એટલો ઉત્સાહ નહોતો. સામાન્ય વાતચીત કરતાં કંઈ પણ વિદ્યાની, વિજ્ઞાનની, સાહિત્યની વાત આવે તો તેમના મોં પર તરત તેજ દેખાતું, નવો ઉલ્લાસ દેખાતો, વાતમાં નવો જ રસ જણાતો. એમને વિશે ઘણા એવી ટીકા કરે છે કે આટલી વિદ્વત્તા છતાં તેમણે ગુજરાતને કાંઈ આપ્યું નહિ. આ ટીકામાં અલબત કડવાશ કે તીખાશ હોતી નથી એ હું સ્વીકારું છું. ઊંડેઊંડે તેમાં, તેમની વિદ્વત્તાને માટેનું માન પણ રહેલું છે. અને છતાં લાંબા આયુષમાં નિયમિત કામ કરીને એમણે કેટલું આપ્યું છે તે હવે તેમના સંગ્રહ બહાર પડતા જાય છે તેમ તેમ જણાતું જાય છે. અને છતાં આમાં તથ્ય પણ છે. એ તથ્યને માટે કંઈક આપણી પરિસ્થિતિ જવાબદાર છે. પણ એ તથ્યનો એમણે જે ખુલાસો કરેલો તે તેમનો સ્વભાવ સમજવામાં બહુ મહત્ત્વનો છે. બનારસ યુનિવર્સિટીએ તેમને ડી. લિટ.ની ડિગ્રી આપી તે માટેના ખારમાં ભરાયેલા એક માનના મેળાવડામાં તેમણે કહેલું કે હું એક રીતે સ્વાર્થી છું. મારા પોતાના જ્ઞાનને માટે હું વાંચું છું, અને એ પ્રવૃત્તિને ભોગે લોકો માટે લખવાનું મને મન નથી થતું. હું માનું છું, તેમનું આ તદ્દન સાચું કથન છે. સાચું એટલે? પોતે વિશેષ ન લખી શકયા તેનું સાચું કારણ આમાંથી મળે છે. અલબત એવા કારણ માટે આપણે એમને સ્વાર્થી

ન કહી શકીએ પોતાના જીવનના ધ્યેયની સાધના કરવી એ સ્વાર્થ નથી દરેક માણસ પોતાના ધ્યેયને રસ્તે જ ચાલી શક આપણે એમની પાસેથી વધારે સાહિત્ય ઇચ્છતા હોઈએ એ જુદી વાત છે, પણ દરેક માણસ, દરેક લેખક, પોતાના ધ્યેયને છોડી બીજે ન જ જઈ શકે, ધ્યેય તરફ બેવફા થઈને કશુ ન કરી શકે। અને એમના જીવનનુ પ્રધાન ધ્યેય વિદ્યોપાર્જન હતું અને તેના તરફ તેમણે એકસરખી નિષ્ઠા રાખી છે, અને તેમા વિરલ સિદ્ધિ પણ મેળવી છે—એવી સિદ્ધિ, જેને માટે ગુજરાત અભિમાન લઈ શકે

આનંદશંકરભાઈ

(કેટલાંક અંગત સંસ્મરણો)

શ્રી. ગટુલાલ ગોપીલાલ ધ્રુ

ધોળો લાંબો કોટ, ધોળી રેશમી કોરનું ઝીણું, ઊજળું બંગાળી ધોતિયું, મોટી પહોળી દીવાલની 'ફ્લશ'ની ટોપી, કપાળમાં મોટો ગોળ ચાંલ્લો, આંખે સોનાની ફ્રેમનાં ચશ્માં અને પગે દક્ષિણી જોડા–આનન્દશંકરભાઈનું આ મને સૌથી પ્રથમ સ્મરણ. તે વખતે એ તરતના એમ. એ.માં પાસ થયેલા.

આનન્દશંકર સંસ્કૃતમાં બહુ વિદ્વાન છે, જૂના સાંપ્રદાયિક આચારવિચાર બહુ ચુસ્તપણે પાળનારા છે, શ્રીમન્ત પિતાના એકના એક પુત્ર છે અને અમદાવાદની નાગરની જ્ઞાતિમાં એમના જેટલું કોઈ ભણેલું નથી, એવું મેં એમને માટે તે વખતે સાંભળેલું.

આ સ્મરણ મને જરા ઝાંખું છે. મારી ઉમર તે વખતે બહુ નાની હતી. પરન્તુ ત્યાર પછી પ્રોફેસર આનન્દશંકર ધ્રુવ તરીકે હું એમને ઓળખતો થયો. ટોપીને બદલે મોટી લાલચકટ પાઘડી, ઝીણી ધોળી રેશમી કોરનો અક્કડ અસ્ત્રીબંધ ખેસ અને દોરીવાળાં શૂઝ તથા લાંબાં મોજાં–એટલો તે વખતે ફેરફાર થયેલો. અમારા ઘરની સાથેના જ ડેલામાં એમની ઘોડાગાડી બંધાય. ત્યાં દરરોજ આકાશેઠના કૂવાની પોળેથી બહાર આવી ગાડીમાં આનન્દશંકરભાઈ બેસે, ગાડીવાળો સોનાજી ડેલામાં હોય તો ધીમેથી બૂમ પાડે: "સોનાજી, ચાલજો." પાછળ એક માણસ ચોપડીઓનો મોટો થોકડો લઈ આવે તે ચોપડીઓ ગાડીમાં ખડકાય અને ગાડી ચાલવાની સાથે એ ચોપડી વાંચવા માંડે. આ દૃશ્ય મને બહુ સ્પષ્ટ યાદ છે.

એ વખતે હું હાઈસ્કૂલમાં ભણતો હતો. હાઈસ્કૂલના અમારા હેડમાસ્તર મિ. એદલજી તલાટીએ એવી ગોઠવણ રાખેલી કે મેટ્રિકની પ્રિલિમિનરીની પરીક્ષા ગુજરાત કૉલેજના પ્રોફેસરો પાસે લેવડાવે. આનન્દશંકરે મને સંસ્કૃતમાં નાપાસ કર્યો (હું નાપાસ થયો—સોમાંથી માત્ર વીસ જ માર્ક મળ્યા) એટલે એમને માટેની માનવૃત્તિમાં વિક્ષેપ પડ્યો. મને એમ જ લાગ્યું કે પોતે સંસ્કૃતમાં વિદ્વાન છે એટલે એ ધોરણે અમારી પાસે પણ બહુ જ્ઞાનની એ આશા રાખતા હશે. વળી એવા પ્રોફેસર પાસે કૉલેજમાં શીખવાનું અને તેમણે મારા સંસ્કૃત જ્ઞાન (?)ની તો કસોટી કરેલી એટલે કૉલેજમાં શી સ્થિતિ થશે એવો પણ વિચાર આવેલો.

આથી, કૉલેજમાં હું દાખલ થયો ત્યારે આનન્દશંકરભાઈ માટે અમુક પૂર્વગ્રહ સાથે ગયેલો.

પરન્તુ થોડા જ વખતમાં મારી મનોદશા બદલાઈ ગઈ. અમારે તે વર્ષે 'શાકુન્તલ' શીખવાનું હતું. સંસ્કૃત વ્યાકરણ મારું કાચું હતું, પરન્તુ કૉલેજના સંસ્કૃત અભ્યાસમાં સંસ્કૃત વ્યાકરણના

જ્ઞાનનો ઝાઝો ખપ પડતો નથી એટલે એ મારો ભય અને ચિન્તા ઘણે અંશે ઓછા થયા આનન્દશંકરભાઈ પાસે સંસ્કૃતના ત્રણચાર નાટકો હુ શીખ્યો છુ, પણ 'શાકુન્તલ' એમણે શીખવ્યુ એની તોલે બીજુ કોઈ ન આવે 'શાકુન્તલ' એમનુ પોતાનુ પ્રિય નાટક હતુ, એટલે સંસ્કૃત નાટ્યસાહિત્યની એ ઉત્તમ કૃતિ અતિ ઉત્તમ રીતે શીખવાનો અમને લાભ મળ્યો કવિની ઉદાત્ત ભાવના ઉપરાન્ત સંસ્કૃત કાવ્યની રસિકતાની કદર કરવાનુ એમના 'શાકુન્તલ'ના શિક્ષણે અમને શીખવ્યુ

'रम्याणि वीक्ष्य मधुरांश्च निशम्य शब्दान्' ઇત્યાદિ પાંચમા અંકનો બીજો શ્લોક શીખવતા

तच्चेतसा स्मरति नूनमबोधपूर्वं
भावस्थिराणि जननान्तरसौहृदानि।

એ છેલ્લી બે પંક્તિઓનો ભાવાર્થ એમણે જે ઝીણવટથી સમજાવ્યો, 'जननान्तरसौहृदानि' અને 'भावस्थिराणि' એ શબ્દોનો ભાવાર્થ જે રીતે સમજાવ્યો તે હજુ આજે પિસ્તાળીમ વર્ષે પણ મને સ્પષ્ટ યાદ છે વર્ષો પછી રવીન્દ્રનાથના 'પ્રાચીન સાહિત્ય'નુ સદ્ગત મહાદેવ દેસાઈનુ ભાષાન્તર મે વાચ્યુ ત્યારે 'શાકુન્તલ'ની મધ્યવર્તી ભાવના અને પ્રાચીન સંસ્કૃત સાહિત્યની આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિ વિશેનુ વિવેચન વાચતા મને આનન્દશંકરભાઈએ શીખવેલા 'શાકુન્તલ'નુ સ્મરણ થયુ ટાગોરે દર્શાવી છે એ જ દૃષ્ટિએ એમણે 'શાકુન્તલ' અમારી સમીપ રજૂ કર્યું હતું

સંસ્કૃતના ઉત્તમ અધ્યાપક ઉપરાન્ત અંગ્રેજી કવિતાના અતિ કુશળ પ્રોફેસર તરીકે આનન્દશંકરભાઈનુ મને સ્મરણ થાય છે ઇન્ટરમીડિયેટમા અમારે ટેનિસનના Selections શીખવાના હતા તે વખતે ગુજરાત કોલેજમા દરેક વિષયના સંખ્યાબંધ પ્રોફેસરો રાખી દરેકને અઠવાડિયામાં માત્ર છ કલાકનુ શિક્ષણકાર્ય કરવાનુ આવે એવી ખર્ચાળ વ્યવસ્થા નહતી આનન્દશંકરભાઈ સંસ્કૃતના અધ્યાપક હોવા છતા ટેનિસનનો તેમનો ઊંડો અભ્યાસ હોવાથી, અને અંગ્રેજી કાવ્યસાહિત્ય તેમનો પ્રિય વિષય હોવાથી એ પુસ્તક શીખવવાનુ પણ તેમણે માથે લીધુ વિલસન કોલેજમા ડૉ સ્કોટ પાસે 'ગોલ્ડન ટ્રેઝરી' હુ શીખ્યો છુ તેમના સિવાય બીજા કોઈ પ્રોફેસરે અંગ્રેજી કાવ્યનુ શિક્ષણ, આનન્દશંકરભાઈએ ટેનિસન અમને શીખવ્યો તેના જેવુ આપેલુ મને યાદ નથી અંગ્રેજી કાવ્યપુસ્તકો ગુજરાત કોલેજ તેમ જ વિલ્સન તથા એલ્ફિન્સ્ટનમા હુ અંગ્રેજ પ્રોફેસરો પાસે શીખ્યો છુ એટલે આ મારો અભિપ્રાય અનુભવથી બંધાયેલો છે ઘણા વર્ષો પછી સદ્ગત દયારામ ગિદુમલ સાથે ટેનિસનનુ 'In-memorium' વાચવાનો મને પ્રસંગ મળેલો ત્યારે એમના વિવરણ વખતે આનન્દશંકરભાઈના સૂક્ષ્મ વિવરણનુ મને સ્મરણ થતુ હતુ

ગુજરાત કોલેજમા તે વખતે ફિલોસોફીના કોઈ અધ્યાપક હતા નહિ (અત્યારે પણ કોઈ હોય એવુ મારી જાણમા નથી, કદાચ હશે તોપણ એ વિષય શીખવાતો તો નથી જ) વિદ્યાબહેન ઇન્ટરમા પાસ થયા, પછી એમણે ઐચ્છિક વિષય લૉજિક અને મૉરલ ફિલોસોફી લેવો એવો રમણભાઈ-

નો આગ્રહ હતો. પણ એ વિષય શીખવે કોણ ? આનન્દશંકરભાઈએ એ કામ માથે લીધું. પ્રાચીન સંસ્કૃત દર્શનો અને તત્ત્વજ્ઞાનના ગ્રન્થો ઉપરાન્ત પશ્ચિમનાં તત્ત્વમીમાંસાનાં પુસ્તકોનો આનન્દશંકરભાઈનો ઊંડો અભ્યાસ હતો, એટલે આ વિષયને એ સંપૂર્ણ ન્યાય આપી શક્યા. વિદ્યાબહેન સીનિયર વર્ષમાં હતાં તે વખતે હું જુનીયર બી.એ.માં આવ્યો અને મેં પણ એ વિષય લેવાનો નિશ્ચય કર્યો. ત્યાર પછી હું એલ્ફિન્સ્ટનમાં ગયો અને ત્યાં બહુ નિષ્ણાત ગણાતા બે પ્રોફેસરો પાસે મારે એ વિષય શીખવાનું આવ્યું. પરન્તુ માર્ટીનોની 'એથિક્સ' તથા કેન્ટ હું, અહીં ગુજરાત કોલેજમાં શીખ્યો તેવું બીજે ક્યાંય શીખવાનું મને ન મળ્યું. કેન્ટનું અમારે તો એક નાનું પુસ્તક શીખવાનું હતું, પરન્તુ આનન્દશંકરભાઈએ 'ક્રિટિક ઓફ પ્યોર રિઝન' વિશે ખૂબ ઝીણવટથી અને કેન્ટના સિદ્ધાન્તો વિશે બહુ જ વિસ્તારથી શીખવેલું. સંસ્કૃત મીમાંસાના એમના વિશાળ અભ્યાસને લીધે એ તુલનાત્મક દૃષ્ટિથી શીખવી શકતા.

અધ્યાપક આનંદશંકરભાઈનાં અનેક સંસ્મરણો આજ પ્રત્યક્ષ થાય છે. ચારેક વર્ષ ઉપર પ્રેમાભાઈ હોલમાં ભગવદ્‌ગીતા ઉપરનાં એમનાં વ્યાખ્યાનો સાંભળતાં એમની પાસે કોલેજમાં ગાળેલાં અત્યન્ત સુખદ વર્ષોનું સ્મરણ થતું હતું. અમારો ફિલોસોફીનો વર્ગ માત્ર દસેક વિદ્યાર્થીનો એટલે એમના બહુ નિકટ પરિચયમાં અમે બધા આવતા. કેવા ઉત્સાહથી, કેટલા સ્નેહભાવથી, જ્ઞાનપિપાસા જાગ્રત કરવાની કેટલી ધગશથી અને વિષયના કેટલા ઊંડા અને વિશાળ અભ્યાસને અંતે અમને આનંદશંકરભાઈ પાસે શિક્ષણ મળતું તેનો વિચાર કરું છું ત્યારે આજના કોલેજના વિદ્યાર્થીની કેવળ દયા આવે છે. આજે એ સ્થિતિ અનેક કારણોને લીધે સર્વથા અશક્ય છે.

ગુજરાત કોલેજના મારા અનુભવ ઉપરથી, તેમ જ આનંદશંકરભાઈના અનેક પ્રસંગના નિકટ પરિચયથી મને એમને માટે અત્યંત માનવૃત્તિ ઉત્પન્ન થઈ હતી. હું મુંબઈ અભ્યાસ માટે ગયો ત્યારે સ્વ. લલ્લુભાઈ સામળદાસને ત્યાં રહેતો હતો. ત્યાં વીરુભાઈ (પ્રો. વીરમિત્ર દ્વિવેટિયા) પણ રહેતા હતા. અમારી બન્નેની વચ્ચે અનેક વખતે રમૂજી વાદવિવાદ થતો. હું વીરુભાઈને કહું કે તમારા મામા (આનંદશંકરભાઈ) વધારે વિદ્વાન અને એ મને કહે કે તમારા મામા (નરસિંહરાવ) વધારે વિદ્વાન. નરસિંહરાવ એમના કાકા થાય. આમ અમે પરસ્પર એકબીજાના મામાની વિદ્વત્તાની સરખામણી કરતા અને લલ્લુભાઇ અમારી તકરારનો નિવેડો લાવતા. એ પ્રસંગો મને બહુ સ્પષ્ટ સાંભરે છે.

આનંદશંકરભાઈ માટે એવી સામાન્ય માન્યતા છે કે, તે કદી પણ, પોતાનો અભિપ્રાય કોઇ બાબતમાં સ્પષ્ટ રીતે જણાવતા નહિ. કોલેજમાં અભ્યાસ કરતો ત્યારે મને પણ એમ લાગતું હતું. અત્યારે મને લાગે છે કે જાહેર વ્યાખ્યાનોમાં, લેખોમાં, તંત્રિસ્થાનેથી, ચર્ચાઓમાં અને પુસ્તકોમાં પોતાનો સ્પષ્ટ અભિપ્રાય દરેકે જણાવવો જ જોઇએ. પરન્તુ શિક્ષકે અગર અધ્યાપકે તો દરેક પ્રશ્નની બધી બાજૂ સ્પષ્ટ રીતે નિષ્પક્ષપાતવૃત્તિથી અને રાગદ્વેષ વિના વિદ્યાર્થી સમક્ષ રજૂ કરવામાં જ પોતાના કર્તવ્યની સમાપ્તિ માનવી જોઈએ. તેણે પોતાનો અંગત અભિપ્રાય વિદ્યાર્થી સમક્ષ રજૂ ન કરવો જોઈએ. શિક્ષકના અભિપ્રાયને મોટા ભાગના વિદ્યાર્થીઓ વેદવાક્યસમાન ગણે

છે એટલે પોતાનો અંગત અભિપ્રાય શિક્ષક રજૂ કરે તો વિદ્યાર્થી વગર વિચારે તે ગ્રહણ કરી લે છે વિદ્યાર્થીની વિચારશક્તિને આ રીતે કુંઠિત કરવાનો કોઈ શિક્ષકને અધિકાર નથી એટલે આનંદશંકરભાઈ કૉલેજમાં પોતાનો અંગત અભિપ્રાય રજૂ કરતા નહોતા એ પદ્ધતિ મને સર્વથા વાજબી લાગે છે

જીવનના અનેક પ્રસંગોએ આનન્દશંકરભાઈ સાથે મારો નિકટ સંબંધ વધતો ગયો અહીં માત્ર બેચાર સંસ્મરણો જ નોંધું છું સને ૧૯૧૨માં મારા એક નજીકના પિત્રાઈના મૃત્યુપ્રસંગે મેં જ્ઞાતિના રિવાજ મુજબ મૂછ ન ઉતરાવી તેથી અમદાવાદની વડનગરા નાગર ગૃહસ્થની 'ઉચ્ચ સંસ્કારી' જ્ઞાતિએ મને ન્યાતબહાર મૂકવાનો ઠરાવ કર્યો મને તે વખતે મુંબાઈમાં સેકંડરી ટીચર્સ કૉલેજમાં કેળવણીખાતા તરફથી અભ્યાસ કરવા મોકલવામાં આવ્યો હતો મારા માતપિતાએ જ્યારે મને મુંબાઈમાં અહીંની ન્યાતના ઠરાવ વિષે લખ્યું, ત્યારે મેં જ્ઞાતિબહાર રહેવાની મારી સંપૂર્ણ તૈયારી વિશે એમને જણાવ્યું એ અરસામાં આનન્દશંકરભાઈ મુંબાઈ આવવાના હતા, તેમને મને સમજાવવાનું કાર્ય મારા માતપિતાએ સોંપ્યું આનન્દશંકરભાઈ સદ્‌ગત ઉત્તમલાલ ત્રિવેદીને બંગલે સાન્તાક્રૂઝમાં ઊતરેલા હું રહેતો હતો તે જગ્યા ઉત્તમલાલના બંગલાની નજીકમાં જ હતી આનન્દશંકરભાઈએ મને બોલાવ્યો અને ઘણી દલીલો કરી છેવટે તેમણે કહ્યું, "આટલી નજીવી બાબત માટે જ્ઞાતિનો સંબંધ તોડવો એ ઠીક લાગે છે? કોઈ મહત્ત્વનું કાર્ય કરવા માટે જ્ઞાતિત્યાગ કરવો પડે તો વાજબી ગણાય" મેં જવાબ આપ્યો, "આટલી નજીવી બાબત માટે જ્ઞાતિમાંથી બહિષ્કાર કરવામાં આવે એ વાજબી છે? સંસારમાં સૌથી ઉત્તમ પોતાને માનતી અને શ્રેષ્ઠ ગણાતી જ્ઞાતિ આટલી નજીવી બાબતને આટલું મોટું મહત્ત્વ આપે એથી બીજી જ્ઞાતિઓ આ જ્ઞાતિ માટે શું ધારે? આપના જેવા વિદ્વાન અને જ્ઞાતિના પ્રતિષ્ઠિત આગેવાન હોવા છતાં આવી ક્ષુલ્લક બાબત માટે પોતાનામાંથી કોઈ વ્યક્તિનો બહિષ્કાર કરનાર જ્ઞાતિ બીજી જ્ઞાતિઓની નજરે હાસ્યાસ્પદ નથી બનતી?" આનંદશંકરભાઈએ કાંઈ જવાબ ન વાળ્યો પરન્તુ ત્યારપછી કેટલેક વર્ષે પ્રાયશ્ચિત્ત કરી કરી જ્ઞાતિમાં મને દાખલ કરવાની વાટાઘાટ ચાલતી હતી, ત્યારે આનન્દશંકરભાઈએ મને ઘણી જ મદદ કરેલી અને મારા સિદ્ધાન્ત વિરુદ્ધ પ્રાયશ્ચિત્ત ન કરવાની સ્પષ્ટ સલાહ આપેલી આનંદશંકરભાઈએ તે વખતે મને જે રીતે મારા સિદ્ધાન્તોને અનુસરવામાં પરોક્ષ રીતે સહાયતા કરેલી તેનું આજ આભારપૂર્વક હું સ્મરણ કરું છું

ત્યારપછી, આજથી ચારેક વર્ષ ઉપર, એમની જ્ઞાતિમાં જ્ઞાતિભોજન પ્રસંગે એકબે જણને ત્યાં બીજી જ્ઞાતિનાં સ્ત્રીપુરુષો એક પંક્તિએ જમવા બેઠેલાં અને જ્ઞાતિનાં યુવકયુવતિઓ જ્ઞાતિના નિયમોનો ઉઘાડી રીતે ભંગ કરતાં જણાયાં, ત્યારે આનન્દશંકરભાઈએ મને કહેલું "ઉત્તમલાલને ત્યાં આપણે વાત થઈ હતી તે યાદ છે? તમારું કહેવું હવે મને સાચું લાગે છે તમે તો છૂટી ગયા-આજ પચીસ વર્ષથી છૂટ્યા છો મને હવે આ જ્ઞાતિનાં માણસોની રીતભાત જોતાં, એમની જ્ઞાતિનો કહેવડાવતાં ઘણો સંકોચ થાય છે"

આનન્દશંકરભાઈ મારી સાથે બહુ જ નિખાલસતાથી અનેક વિષયોની અને અનેક જાહેર

વ્યક્તિઓની ચર્ચા કરતા. એમના છેક નિકટના સંબંધીઓ કરતાં પણ મારી સાથે એમનો આ રીતનો સંબંધ વિશેષ ગાઢો હતો. સમાજસુધારાના અને ધર્મના અનેક પ્રશ્નો બાબત અમારો મોટો મતભેદ હતો. પરન્તુ એમણે મારી સાથેની ચર્ચામાં કદી પણ ગુરુ-શિષ્યનો સંબંધ રાખ્યો નહતો. મારા કરતાં ઉમરે ઘણા મોટા હોવા છતાં બે સમાનવયના મિત્રો જેવી રીતે ચર્ચા કરે તેવી ઉદાર અને નિખાલસ વૃત્તિથી એ ચર્ચા કરતા.

એમના અવસાનને આગલે વર્ષે અમદાવાદ પ્રાર્થના સમાજના ઉત્સવપ્રસંગે મેં એમને વ્યાખ્યાન આપવાની વિનન્તી કરી. એમણે બહુ સદ્ભાવપૂર્વક જણાવ્યું, "સમય બહુ ટૂંકો છે, એટલે આ વર્ષે તો હું નહિ આપી શકું પણ આવતે વર્ષે જરૂર આપીશ, તમે જરા પણ એમ ન ધારશો કે પ્રાર્થના સમાજમાં વ્યાખ્યાન આપવામાં મને કોઈ પ્રકારનો વાંધો છે" એમ એમણે જણાવ્યું. બીજે વર્ષે તો એમનું અવસાન થયું, એટલે પ્રાર્થના સમાજને એમના વ્યાખ્યાનનો લાભ ન મળી શક્યો.

પ્રાર્થના સમાજનો ધર્મ અને ઉપાસનાપદ્ધતિ બાબત એમનો મતભેદ હતો, પરન્તુ એના ધર્મસિદ્ધાન્તો, ધર્મપ્રવૃત્તિ અને ધર્મપરાયણ અનેક આગેવાનો માટે એમને બહુ માનવૃત્તિ હતી, એ હું સારી રીતે જાણું છું. ઘણાં વર્ષો ઉપર વડનગરા નાગર ગૃહસ્થ ઍસોસિયેશન સમક્ષ એમણે હિંદના ધર્મસંપ્રદાય—કે એવા કોઈ વિષય ઉપર બહુ જ વિદ્વત્તાપૂર્ણ અને મનનીય વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું, ત્યારે બાબુ કેશવચન્દ્ર સેનના 'Oriental Christ' નામના સુપ્રસિદ્ધ પુસ્તકમાંથી જે ઉતારા વાંચ્યા હતા અને કેશવચન્દ્ર સેનની ઊંડી આધ્યાત્મિકતા માટે પ્રશંસાના જે ઉદ્ગાર કાઢ્યા હતા તે ઉપરથી એમની એ ધર્મ પ્રત્યેની ઉદાર વૃત્તિ સ્પષ્ટ જણાતી હતી.

એમના છેલ્લા મંદવાડ વખતે, એમના અવસાનના થોડા જ દિવસ અગાઉ, હું એમને મળવા ગયેલો. બીજી અનેક વાતો કર્યા પછી. એમણે મને પૂછ્યું, "પ્રાર્થના સમાજ કેમ ચાલે છે?" મેં કહ્યું, "માત્ર હયાત છે, ચાલતી બિલકુલ નથી," એમણે કહ્યુંઃ "હયાત રાખજો—બનતા પ્રયત્ને એને જીવતી રાખજો. એનું ભવિષ્ય મને ઉજળું લાગે છે. અત્યારે જે બધાં ધર્મ-વિમુખ થઈ ગયાં છે તે, અગર તેમની પછીના જમાના ધર્મપ્રત્યે ફરી પાછાં જરૂર વળવાનાં છેઃ તે વખતે આપણાં મંદિરો અને દેવસ્થાનો એમને નહિ રુચે, એમાં એમની શ્રદ્ધા નહિ રહી શકે—એ વખતે પ્રાર્થના સમાજ જેવી સંસ્થા હયાત હશે તો એ બધાંને અવલમ્બનનું સ્થાન થશે."

આનન્દશંકરભાઈ સાથે વાર્તાલાપ કરવાનો આ મારો છેલ્લો પ્રસંગ હતો, અને એમના વાર્તાલાપના આ છેલ્લા શબ્દો હતા!

કાશીમાં આનન્દશંકરભાઈ

ડૉ. કાન્તિલાલ છગનલાલ પંડયા

કાશીના હિન્દુ વિશ્વવિદ્યાલય—'બિનારસ હિન્દુ યુનિવર્સિટી'ની સાથે ગુજરાતીઓનો કેટલો ગાઢો સમ્બન્ધ છે તે અત્યારે ઘણા ગુજરાતીઓના જાણવામા નહિ હોય હમેશા એમા ગુજરાતી વિદ્યાર્થીઓની સખ્યા સારી હોય છે (ગુજરાતી મડળ પણ છે), અધ્યાપકવર્ગમા અગ્રેજીના અધ્યાપકોમા બે ગુજરાતીઓ છે, આયુર્વેદિક કોલેજના પ્રિન્સિપાલ ગુજરાતી[1] છે, યુનિવર્સિટીના રજિસ્ટ્રાર ગુજરાતી[2] છે, અને મુખ્ય મડળોમા ય એકબે ગુજરાતી હોય છે[3] 'Mining and Metallurgy' કોલેજના શરૂથી વડા ગુજરાતી હતા,[4] જે ઘણા વર્ષો પછીથી ગયે વર્ષે મુબાઈ પાછા ફર્યા છે અને સસ્કૃત, ફિલસૂફી, 'Oriental' studies વગેરેના મુખ્ય આચાર્ય, સેન્ટ્રલ હિન્દુ કોલેજના પ્રિન્સિપાલ તથા સત્તરેક વર્ષ લગી યુનિવર્સિટીના પ્રો-વાઇસ-ચેન્સેલર તરીકે, પડિત માલવીયજીથી જ બીજે નબરે, એવા આપણા આનન્દશકરભાઇ તો આ સસ્થાના એક પ્રાણરૂપ હતા આ ઉપરાત દ્રવ્ય વગેરેના દાન પણ ગુજરાતી શેઠિયાઓએ તથા રાજવીઓએ કરેલ છે તે નાનાસૂના નથી શ્રીમન્ત સયાજીરાવ ઘણા વખત લગી ચેન્સેલર રહ્યા આમ હિન્દુ વિશ્વવિદ્યાલયની સ્થાપના, એનો વહીવટ, એની સફળતા તથા એની પ્રતિષ્ઠામા ગુજરાતીઓએ સારો હિસ્સો આપ્યો છે

એના જન્મમા બીજા એક મહાગુજરાતીનો બહુ ભારે હાથ હતો ખરુ કહીએ તો તે સમયે એમનું નામ પડિત મદનમોહન માલવીયજીની સાથે જ મુકાતું તેઓ અલ્લાહાબાદના વિશનગરા (ગુજરાતી) નાગર પડિત સર સુન્દરલાલ હતા હિન્દુ યુનિવર્સિટિની સ્થાપના પછી તરત જ એમનુ અકાળે ને ઓચિંતુ અવસાન થયુ એ આ યુનિવર્સિટીને માથે પડેલી આફતોમા સૌથી પહેલી, ને કેટલીક રીતે, મોટામા મોટી હતી આ એપ્રિલ માસના આરભમા પડિત માલવીયજીના દર્શને હું ગયો હતો, ત્યારે એમણે પણ સુન્દરલાલજીને ગદ્ગદ કઠે સભાર્યા હતા

હકીકત એ છે કે આ અનુપમ ને અપૂર્વ સસ્થા ઉપાડી લેવાનુ મુખ્ય કામ આ જુગલ-જોડીએ જ કર્યું હતું બન્ને ઘણે અશે એકબીજાના પૂરક હતા ને તેઓનો યોગ સોના ને સુગન્ધના યોગથીય વધુ સરસ હતો જો આ સયોગ ને સહકાર પચીસ વર્ષ પણ ચાલ્યો હોત, તો ઘણો સભવ છે કે હિન્દુ યુનિવર્સિટીને જે જે મુસિબતો ખમવી પડી છે તેમાથી તે બચી ગઈ હોત અને તેની પ્રગતિ તથા પ્રતિષ્ઠા ઘણી જ વધુ થઈ હોત

આ બન્ને જણા અસલ તો સયુક્ત પ્રાન્તના નહિ જ માલવીયજી માળવી બ્રાહ્મણ,

---

૧ ડૉ પાઠક, ૨ ગગાપ્રસાદ મહેતા ૩ સ્વ રાયબહાદુર બળદેવરાય દવે તથા રાયબહાદુર કનૈયાલાલ દવે ૪ પ્રો નાગરદાસ પુ ગાધી

સુન્દરલાલજી વિશનગરા—'વિશલનગરા' ગુજરાતી નાગર બ્રાહ્મણ. પણ બન્ને સંયુક્ત પ્રાંતમાં ઘર કરીને સ્થાયી વસેલા. બન્ને બ્રાહ્મણો, બન્ને હિન્દુધર્મના ભક્તો, બન્ને (કદાચિત્ જુદીજુદી રીતે) આ હિન્દુ યુનિવર્સિટીના આદર્શમાં ખૂબ માનનારા અને બન્ને કમર કસીને આ હિન્દની નવી તથા અનોખી સંસ્થાને સફળ કરવાને તૈયાર થયેલા.

આદર્શની—ઉદ્દેશ્યની આમ એકતા હતી, ને પરસ્પર મૈત્રી તથા વિશ્વાસ હતો; છતાં બન્નેની 'personalities' તદ્દન જુદી, અને બન્નેની સેવા પણ તદ્દન જુદા જ પ્રકારની ધારી શકાય એમ હતું. બન્ને એક બીજાના પૂરક, એક બીજાના નિયંત્રક, એક બીજાના ગુણોને તથા સેવાને દિપાવનાર હતા.

શરીરે તેમ જ અન્ય ગુણથી આ જોડી પહેલી નજરે અન્યોન્યથી તદ્દન જુદી—લગભગ વિરોધક લાગે. શામળા, કદાવર, કસરતી ને પહેલવાની સુન્દરલાલજીની આગળ ગૌર, સુકુમાર એકવડી કાઠીના, મધુર આકૃતિવાળા માલવીયજી તદ્દન જુદા જ પ્રકારના લાગે. બળ, કાર્યદક્ષતા, વ્યાવહારિક કુનેહ ને સિદ્ધિ આ થોડાબોલા નાગરમાં સ્પષ્ટ હતાં; ત્યારે માલવીયજી પુરાણા ઋષિના નવા અવતાર સમા, દૂરદૂરના આદર્શ માટે અખૂટ ઉત્સાહ, ધગશ ને લાગની શક્તિવાળા, મધુર વક્તૃતાથી લોકમાં નવી પ્રેરણા ને નવો પ્રાણ સંચારવાની શક્તિવાળા હતા. સુન્દરલાલજીનું વક્તૃત્વ અદાલતોમાં, ધારાસભામાં, યુનિવર્સિટીમાં ને સમિતિઓમાં પૂરો પ્રભાવ પાડતું. માલવીયજી તે વખતે કૉંગ્રેસની તથા બીજાં સંમેલનોની જનતાની પ્રચંડ મેદનીમાં પોતાની જીભના રૂપેરી મધુર રણકારથી હજારોનાં ચિત્તને મોહમાં નાખી દેતા, હજારો હૈયાંને હલમલાવી નાંખતા, અને દેશભક્તિ, ધર્મ, શ્રદ્ધા વગેરેની અલૌકિક છોળો ઉડાડતા. એવું બીજું હિન્દી વક્તૃત્વ તે સમયે દેશમાં ન હતું: હજી પણ થયું નથી.

સુન્દરલાલજી અલ્લાહાબાદની હાઈકોર્ટના વકીલમંડળ(Bar)ના અગ્રેસર ને તે સમયે હાઈકોર્ટના એક ન્યાયાધીશ હતા. વકીલાતમાં પુષ્કળ ધન, યશ ને પ્રતિષ્ઠા મેળવ્યા ઉપરાંત ધારાસભામાં એમનું ઘણું વજન હતું: અલ્લાહાબાદ યુનિવર્સિટીના એ ત્રીજી વાર વાઇસ-ચૅન્સેલર નિમાયા ને હિન્દુ યુનિવર્સિટીના પહેલા વાઇસ-ચૅન્સેલર તરીકે સરકારના ને શિક્ષિતવર્ગના પૂરા વિશ્વાસને પાત્ર હતા. હિન્દુ યુનિવર્સિટીના જેવા તદ્દન નવા ને ગંજાવર મોટા પ્રયોગનું સુકાન આ નાગરના હાથમાં તદ્દન સલામત હતું. ખરે, હિન્દભરમાં આવા કામને માટે એમના જોટાનો—એમનાથી ચઢિયાતો—બીજો એક જ માણસ હતો—ન્યાયમૂર્તિ સર આશુતોષ મુખરજી, કલકત્તા યુનિવર્સિટીના વાઇસ-ચૅન્સેલર, હિન્દના યુનિવર્સિટી-શિક્ષણના એક અજોડ અગ્રણી.

માલવીયજી ધંધે વકીલ, છતાં આગ્રા-અલ્લાહાબાદના મહાન નેતા પંડિત અયોધ્યાનાથ કુંઝરુની પ્રેરણાથી કૉંગ્રેસમાં જોડાયેલા. નવાં દર્શન કરવાની, એ દર્શનને માટે આમવર્ગમાં અપ્રતિમ ઉત્સાહ તથા સમર્પણ પ્રકટાવવાની, તથા નવાં સર્જન કરવાની અસાધારણ શક્તિ એમનામાં હતી. હિન્દનો આ મોટામાં મોટો કેળવણીનો પ્રયોગ શરૂ કરવાનું એમને જોમ હતું. કરોડ કરોડ રૂપિયા પોતાના જાતબળથી ભેગા કરવાની હોંશ ને શક્તિ હતી.

ખરે, માલવીયજી ને સુન્દરલાલજી એક રીતે બ્રહ્મા-વિષ્ણુ સમા ગણી શકાય પણ સુન્દરલાલજીનુ આયુષ તૂટ્યુ ને એમની જગ્યા પૂરવાના કેટલાક નિષ્ફળ પ્રયત્ન પછી માલવીયજીને એકલે હાથે કામ કરવાની ને કામ ચલાવવાની જરૂર પડી તેમા એમને પૂરેપૂરી સફળતા ન મળી હોય તો એમા એમનો દોષ શો ? બે ભિન્ન પ્રકૃતિ તથા બે તદ્દન જુદા જ પ્રકારની વ્યક્તિઓનું કામ એક જ વ્યક્તિ બરોબર કેવી રીતે કરી શકે ? ખરુ જોતા તો એમની હિંમત, ખંત, શ્રદ્ધા ને શક્તિને ધન્ય છે કે એમણે એને પોતાનુ સર્વસમર્પણ કરીને પણ યુનિવર્સિટીને જિવાડીને ખીલવી

એમની સફળતામા બીજા એક ગુજરાતી, તદ્દન જુદા પ્રકારના ગુજરાતી, આનન્દશંકરભાઇનો ઘણો હાથ હતો પણ સુન્દરલાલજીના દેહાન્ત ને આનન્દશંકરભાઇની નિમણૂંની વચ્ચેના વચગાળામા ઘણી ગડબડ થઈ ગઈ હતી

હિન્દુ યુનિવર્સિટીના વહીવટમા મુશ્કેલીઓ તથા મતભેદો, દ્રવ્યની ખોટ, અવ્યવસ્થા તથા હાનિ, અધ્યાપકોમા અસંતોષ, પક્ષાપક્ષી, ઝગડાઓ, વિદ્યાર્થીઓની વધતી જતી સંખ્યાની અગવડો—વગેરે ખૂબ ઝડપથી વધી ગયા ફી ઓછી હોવાથી, તથા કાંઇક ભક્તિભાવથી ઉશ્કેરાઈ વધુ ને વધુ વિદ્યાર્થીઓ ઊભરાવા લાગ્યા વ્યવસ્થા, સગવડ, શિક્ષણ વગેરે તેઓને માટે પૂરતા રહ્યા નહિ તેવામા પ્રખ્યાત ગણિતશાસ્ત્રી ડો ગણેશપ્રસાદની નિમણૂંક પ્રિન્સિપાલ તરીકે કરવામા આવી

સંયુક્ત પ્રાન્તના આ કાયસ્થ પ્રોફેસર ગણિતમા ખરેખર વિદ્વાન હતા દૂબળી, ઠીંગણી, શામળી અને કાંઇક કદરૂપી કાયામા અનહદ કાર્યશક્તિ હતી કુટુમ્બમા લગભગ કોઈ ન હોવાથી પોતાનો પૂરો વખત એમણે યુનિવર્સિટીને આપવા માંડ્યો, અને ગણિતની ગૂંચો ઉકેલનારુ મગજ હવે શિક્ષણ, વહીવટ, શિસ્તપાલન, ટાઇમ-ટેબલો, વગેરેની ગૂંચોમા રોકાયુ

એમની એક મોટામા મોટી ફતેહ આજે વીસરાઈ ગઇ છે 'ગોકુળ નાનું ને ભગત ઝાઝા'ના જેવી હિન્દુ યુનિવર્સિટીની હાલત તે વખતે હતી એ મુશ્કેલીનો સચોટ ફડચો એમણે એકદમ કરી નાખ્યો હિંમતથી આખી કોલેજનુ કામ બે ફેરામા—બે 'shifts'મા કરી નાખ્યુ કોલેજના જે મકાનો ચોવીસ કલાકમાથી છ કલાક જ વપરાતા, તેઓને હવે બાર કલાક વપરાતા કરી દીધા અર્ધા છોકરાઓ સવારથી બપોર લગી, બીજા અર્ધા બપોરથી સાંઝ લગી ભણે કેટલાક અધ્યાપકો સવાર સાંઝ બે વાર આવે, બીજાઓ બપોરે—એમ બેવડા શિક્ષકો નીમવાની તથા બેવડા મકાનો બાંધવાની જરૂર એકતડાકે ટાળી દીધી ગણિતના શિક્ષકો ટાઇમ-ટેબલ બનાવવામા હમેશ એક્કા હોય છે, ગણેશપ્રસાદે એવુ ટાઇમ-ટેબલ રચ્યુ કે આ મહાભારત મુશ્કેલી રમતમા નીકળી ગઈ એના એ જ મકાનો, તથા લગભગ એટલો જ શિક્ષકવર્ગ હવે બમણા વિદ્યાર્થીઓને વિદ્યાદાન આપી શક્યા થોડા વધુ અધ્યાપકો, થોડા વધુ પટાવાળા ને કારકુનો જરૂર આવ્યા પણ બેવડા મકાનનુ ખર્ચ બચ્યુ, બેવડી ફી મળી, અને ઊંડો અસંતોષ જતો રહ્યો કહેવાતુ હતુ કે પ્રાતઃકાળથી સાયંકાળ લગી એ પોતે આ બધી વ્યવસ્થાની દેખરેખ રાખતા

આશ્ચર્ય તથા ઊંડા ખેદની વાત છે કે શિક્ષણમાં આ હિંમતભર્યા પ્રયોગનું કોઈએ અનુકરણ કર્યું નથી, ને કાશીમાં ય તે થોડા વખત પછી બંધ પડ્યો. આ બેવડી કે ત્રેવડી 'shifts'-નો ક્રમ હવે તો માત્ર મિલોમાં, ખાણોમાં, (આજને પ્રસંગે) બીજાં કારખાનાંઓમાં અને સિનેમાઓમાં જ સચવાઈ રહ્યો છે!

ડૉ. ગણેશપ્રસાદના ઘણા ગુણોની ભેગો એક અવગુણ હતો ને તે નાનો ન હતો. હસ્તિપદન્યાયની અનુસાર એ અવગુણે એમનું ઘણું સારું કામ ડુબાવ્યું. સન ૧૯૨૮ પછી તે મરણપર્યન્ત આગ્રા યુનિવર્સિટીમાં ય એમણે ઘણો રસ લીધો હતો ને ઘણી સેવા અર્પી હતી. તેવામાં મારે એમનો ઘણો પરિચય થઇ ગયો. એમનામાં જાણે કે કુદરતી જ હોય તેમ ખટપટિયાપણું, પક્ષાપક્ષી, લડાઈઝગડો કરવાની ને વેર લેવાની વૃત્તિ ખૂબ રૂઢ થયાં હતાં. એમનાં તરકટોથી હસવુંય આવે, નવાઈ પણ લાગે, રીસ પણ ચઢે. કાશીમાં સત્તા હાથમાં આવતાં જ આ વૃત્તિઓ નિરંકુશ થઈ: પરિણામે અધ્યાપકમંડળમાં ફાટફૂટ વધી, તડો બંધાયાં; કાયસ્થો, બંગાળીઓ, એમ કંઈ કંઈ પક્ષો થયા. ગણેશપ્રસાદની વાણી ને વર્તન કદી કદી માઝા મૂકી દેતાં. રોજ કંઈ ને કંઇ કિસ્સાઓ થતા. એકબે વાર તો એમના અનુચિત વ્યવહારથી ક્રોધે ભરાયેલા બીજા અધ્યાપકની લાઠીથી બચી જવા એ જીવ લઇને નાઠેલા. શિક્ષકો, શિષ્યો, શિક્ષણ—એ સૌ જાણે સ્થાનભ્રષ્ટ થયાં. વાતાવરણ જ બદલાઇ ગયું. વિશ્વવિદ્યાલયને બદલે મ્યુનિસિપાલિટી હોય, બજાર હોય એવી કદી કદી સ્થિતિ થઇ જતી. માલવીયજીમાં બળ કે કળ ન હતાં કે આને અટકાવી શકે.

આગ્રા લગી પણ આની ખરીખોટી ઘણી વાતો આવ્યા કરતી. આ હાલતમાં ગાંધીજીની ભલામણથી માલવીયજીએ આનન્દશંકરભાઇને ત્યાં બોલાવી લીધા. સન ૧૯૨૦નો આરંભ હતો.

આનન્દશંકરભાઈ ખાનદાન નાગર તરીકે, સંસ્કૃતના લોકપ્રિય અધ્યાપક તરીકે, 'વસન્ત'-ના તંત્રી તરીકે તથા એક સમર્થ 'સાક્ષર', લેખક તરીકે મશહૂર હતા. પણ એમની ખ્યાતિ ગુજરાત–મુંબાઇની બહુ બહાર ગઈ ન હતી. એમનો વિષય સંસ્કૃત ને એમનું જીવન સરળ, સંસ્કારી ને ધાર્મિક; તે બધું માલવીયજીને તથા હિન્દુ યુનિવર્સિટીને અનુકૂળ હતું. પણ કાશીમાં જે ગંજાવર વહીવટી કામ એમને માથે આવ્યું તે માટે સુન્દરલાલજીના જેવો અનુભવ એમને ન હતો. લગભગ અજાણ્યા તરીકે જ એમણે કાશી વિશ્વવિદ્યાલયના ઊંચા પદ ઉપર પ્રવેશ કર્યો: મુંબાઈની બહારની કૉલેજો, યુનિવર્સિટીઓ વગેરેનો એમને પરિચય નહિ, અને આટલી બધી કૉલેજો—Arts, Sience, Engineering, Mining & Metallurgy, Oriental Studies, અને પાછળથી આયુર્વેદ વગેરે અનેક વિષયોની કૉલેજો એકત્ર થઈ હોય તેવું સ્થળ તે વખતે અન્યત્ર ન હતું. ને તે સર્વના વહીવટના તથા વિકાસના પ્રશ્નો એકદમ હાથમાં ધરવાના હતા. હિન્દી બોલી, હિન્દી સાહિત્ય, આ તરફની રીતભાતો વગેરેનો પરિચય પણ એમને કરવાનો બાકી હતો. બધી રીતે કામ વિકટ હતું, ને ડૉ. ગણેશપ્રસાદના વહીવટે એને અનેક રીતે વધુ મુશ્કેલ બનાવી મૂક્યું હતું.

એ કાશીમાં ગયા પછી થોડા જ માસમાં (૧૯૨૦ ના માર્ચમાં) મારે કાશી જવાનો પ્રસંગ

તથા કાશીમા એમના પહેલીવારના દર્શન કરવાનો તથા એમને મળવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો.

પણ એ ટૂંકા વખતમા જ એમની સુજનતાની અસર ચારે તરફ થઈ ગયેલી માલૂમ પડી ગણેશપ્રસાદ કલકત્તે વિદાય થયા, અને યુનિવર્સિટીના વાતાવરણમા શાન્તિ, સ્વસ્થતા, ઉત્સાહ વગેરે સ્પષ્ટ જણાયાં પક્ષાપક્ષી ને તકરારો મન્દ પડી ગઈ હતી—દુર્ભાગ્યે થોડીઘણી હજી લગી ચાલુ છે. છતા આનન્દશંકરભાઈની નિષ્પક્ષ ને ન્યાયી વૃત્તિ, સૌનું કામ કરી આપવાની તત્પરતા, સૌનુ સમજી લેવાની ઇચ્છા તથા શક્તિ, સમાધાન કરવાની ખૂબી તથા મીઠાશ—એ સૌની જાદૂઈ અસર સ્પષ્ટ હતી અગ્રેજી કહેવત છે તે મુજબ સાગરના ઊછળતા, તોફાની અને ખદખદતા જળની ઉપર તેલની વૃષ્ટિ થઇ ચૂકી હતી અને બીજી તરફથી એમના જ્ઞાનની તથા રસની વિશાળતા, વિવિધતા તથા ગભીરતા વડે તથા ઉચ્ચ સસ્કારિતાના પ્રસાદથી ત્યાનો ખરેખરો સસ્કારી ને વિદ્વાન એવો વર્ગ હરખાયો ધીમેધીમે એમણે ઘણાના મન હરી લીધા અને હિન્દુ વિશ્વવિદ્યાલયની અદર સસ્કારનુ—Culture નુ—એક મોટુ ને જીવતુ કેન્દ્ર રચાઇ ગયુ યુનિવર્સિટીને ઉચિત એવુ માનસ પોષણ પામ્યુ અને આખી સસ્થાની પ્રગતિ ને પ્રતિષ્ઠા સ્પષ્ટ રીતે વૃદ્ધિ પામી.

નાના મોટા કોઈ પણ અધ્યાપક કે કોઈ પણ વિદ્યાર્થી બેધડક એમની પાસે જાય અને પોતાની વાત કહી શકે યુનિવર્સિટીના અધ્યાપકોની કલગમા તો એમની રોજ સાઝની મુલાકાતો તથા વાર્તાલાપ હજી ય ઘણાઓ રસથી સભારે છે રાજ્ય, અર્થ, ફિલસૂફી, ભાષા, ઇતિહાસ, શિક્ષણ, વિજ્ઞાન, હવાપાણી—વગેરેની ગોષ્ઠીમા એમના જ્ઞાન ઉપરાંત રમૂજીપણુ, આનન્દીપણું ને માર્મિક ટીકાઓ ઘણાને ત્યા આકર્ષતા તથા રોકી રાખતાં

હું ૧૯૨૪ મા આગ્રે પાછો ફર્યો ત્યારથી તે આનન્દશકરભાઈ નિવૃત્ત થયા ત્યા લગીના ગાળામા દરવર્ષ એક કે બે કે ત્રણવાર મારે કાશી જવાના પ્રસગ આવતા અને એમની personality ની આ ખાસ અસર દરેક વખતે બહુ સ્પષ્ટતાથી જોઈ શકતો આજે હવે જ્યારે કાશી જાઉ છુ, ત્યારે એક ઘણી મોટી શૂન્યતા ત્યા અનુભવુ છુ અને ત્યાના કેટલાક અધ્યાપકો પણ એ જ વાતની સાક્ષી પૂરે છે આનન્દશકરભાઇનું સ્થાન ખાલી જ છે મારા અગત જીવનમા તો એમની સાથે ગાળેલા કલાકોના કલાકો, એમની મીઠી મમતા, એમની મોહક વાતચીત વગેરે મારા જીવનમા મોટામા મોટા સાસ્કારિક આનન્દો તથા અનુભવોમા ઊચું ને અવિસ્મરણીય સ્થાન લે છે સર્વ રીતે મારા ગુરુ એવા એ, મારા મામાઓ ને પિતાશ્રીના (જેમને માટે એમને ઘણો આદર ને સ્નેહ હતો તેઓના) ગયા પછી મારે એ એકજ ગુરુજન રહ્યા હતા છતા સર્વ રીતે એ મિત્ર થઈ વર્ત્યા એ એમના ચારિત્ર્યનુ એક ખાસ મોહક લક્ષણ હતું

એક વાત છેલ્લીછેલ્લી ઉમેરવી જોઇએ હિન્દુ યુનિવર્સિટીને માટે એમણે શુ શુ કર્યું તેની તો કાંઈક ઝાખી જ ઉપર કરાવી છે, તેની વિગતમા ઊતરવાનુ આ સ્થળ નથી પણ હિન્દુ યુનિવર્સિટીએ પણ એમને માટે ઘણુ કર્યું એમના આવા મોટા ગુણો, એમની દક્ષતા ને એમની વિદ્વત્તા વગેરેને આટલુ મોટુ ક્ષેત્ર તે વિના મળ્યુ જ ન હોત કાશીમા રહીને હિન્દના લગભગ સર્વ પ્રાન્તોનું એમને ઓળખાણ થયુ વિદ્યાર્થી તથા અધ્યાપકોના ગણની ઉપરાત હિન્દના લગ-

ભગ સર્વ મહત્ત્વના જનો અહીં મુલાકાત કરવા આવી જતા. તે ઉપરાંત હિન્દની બહારના પણ અનેક મુસાફરો આવતા ને આનન્દશંકરભાઈનો એ સૌની સાથે મેળાપ થતો. અખિલ ભારતની ફિલસૂફીની કોંગ્રેસના એ પ્રમુખ થયા, ને ઇન્ટર યુનિવર્સિટી બોર્ડના લાંબા કાળ લગી સભ્ય રહ્યા—એ સંસ્થાઓ દ્વારા પણ એમનાં ઓળખાણો, સમ્બન્ધો ને સંપર્કો વિશાળ ને ઉચ્ચ બન્યાં. ગુજરાતી પ્રોફેસરોમાં આવું ઊંચું સ્થાન ને આટલા બધા સંબન્ધો બીજું કોઇ પામી શક્યું નથી.

ગુજરાતભરમાં એમનું સ્થાન લઈ શકે એવું આજ કોઇ નથી. અમદાવાદ પાછા ફર્યા પછી એમનું આરોગ્ય ને એમનું આયુષ વધુ રહ્યાં હોત તો કેવું સારું થયું હોત—એમ એમના જાણકાર સૌને થયું જ હશે. એમણે ગુજરાતમાં ઘણાં કામો કરવાનાં ધાર્યાં હતાં–તેમાંથી થોડાંક જ થયાં. પણ “કાન્તિલાલ, મને તેનો લગારે ય શોક નથી. જેના હાથથી એ કામ કરાવવાનાં હશે તેના હાથથી તે કામ થશે જ—” એ એમનું લાક્ષણિક દર્શન. એમનાં છેલ્લાં વચનોમાંનાં આ થોડાંક છે. કાશીમાં તેમ જ અમદાવાદમાં મારાથી બનતો તેટલો સમય હું એમની સોબતને અર્પણ કરતો. વારંવાર થતું કે એમની પાસે જ બેસી એમનાં સ્મરણો, વિચારો, ટીકાઓ વગેરે સર્વ એમની ઇચ્છાનુસાર કાગળની ઉપર ઉતારું—વારંવાર મન ઇચ્છતું કે તેટલો નિરવધિ સમય મને મળે અને એમને એટલી શક્તિ કાયમ રહે!

મારી કાશી–અમદાવાદની મુલાકાતોમાં જ નહિ પણ આખા જીવનમાં એક વધુ પ્રકારની શૂન્યતા આવી છે—જે સાધારણ રીતે બને છે તેમ હવે સંસ્મરણોથી જ ભરાશે.

ધ્રુ'સાહેબનાં સસ્મરણો

પ્રો અતિસુખશંકર કમળાશંકર ત્રિવેદી

ટાપટીપિયા પણ ગભીરતાવિહોણા આચાર્યના કરતા ગભીર પણ ટાપટીપવિહોણા આચાર્યને હુ બેલાશક વધારે પસદ કરુ

× × ×

ટૂકા પણ ન લખાય તેવા અઘરા પ્રશ્નપત્રોના કરતા લખી શકાય તેવા પણ લાબા પ્રશ્નપત્રો ધ્રુ'સાહેબ વધુ પસંદ કરતા

× × ×

શોરબકોર કરીને પણ દલીલ વિના સ્વપક્ષનુ સમર્થન કરવુ તેના કરતા દલીલ સાથે પણ શોરબકોર વિના સ્વપક્ષનુ સમર્થન કરવુ ધ્રુ'સાહેબને વધારે પસદ પડતુ

× × ×

માધુર્યનો નાશ કરીને નિયમનુ પાલન કરવા કરતા માધુર્યનુ પાલન કરવા ખાતર નિયમનો નાશ કરવો ધ્રુ'સાહેબ વધારે પસદ કરતા

× × ×

નિષ્પ્રયોજન સમતિ આપવા કરતા સપ્રયોજન અસમતિ આપવી ધ્રુ'સાહેબ વધારે પસદ કરતા

× × ×

ધ્રુ'સાહેબને ખોતાં અમદાવાદે કેટલુ બધુ ખોયુ છે તેનું અમદાવાદને ભાન નથી

× × ×

એ મહાન વિભૂતિના પરમ પુરુષને આ સ્મરણકુસુમોથી મારી છેવટની હાર્દિક અજલિ આપુ છુ

દશ્ય પહેલુ'

કોલેજના ઓટલા ઉપર ૧૯૦૧ના જાન્યુઆરીની ૩જી તારીખ નજર સમક્ષ ખડી થાય છે તે દિને હું ગુજરાત કૉલેજના પ્રિવિયસ ક્લાસમા દાખલ થવા માટે કોલેજને પગથિયે પહેલી જ વાર પગ મૂકતો હતો મે ત્રણ વ્યક્તિઓને ઓટલા પર જોઈ એક વ્યક્તિ હતી એક સૂરતી સહેલાણી પ્રોફેસરની, એક હતી એક ઈરાનના સહેલાણી પ્રોફેસરની, ને એક હતી સાદા પોશાકમા પણ દેખાવથી જ ગભીરતાની છાપ પાડનાર પ્રોફેસરની ઓટલા પર ત્રણે મિત્રો ગપ્પા મારતા હતા ત્રણેને જોતા વારને જ મારી નજર ત્રીજી વ્યક્તિ પર ઠરી ગઈ એ વ્યક્તિ પ્રોફેસર આનન્દશકર ધ્રુવ એમનો સાદો પણ મર્યાદાવાળો દેશી પોશાક, એમનો લખલખતો ચહેરો, એમનો મોટો ચાલ્લો, એમની અમદાવાદી પાઘડી, એમનો સરળ રૂઆબ એ બધુ પ્રથમ દર્શને એમને

માટે માન ઉપજાવવાને માટે પૂરતા કરતાં પણ વધારે હતું, ને એમના શિક્ષણનો સુંદર સ્વાદ ચાખ્યા પહેલાં જ મને એમને માટે પ્રથમ દર્શને કોઈ અગમ્ય રીતે અપૂર્વ માનની લાગણી ઉત્પન્ન થઈ ગઈ હતી.

દૃશ્ય બીજું

ભાવવાહી શિક્ષણ: શિક્ષણ શરૂ થયું. ધ્રુ'સાહેબે સંસ્કૃત લેવા માંડ્યું. એ વિષયમાં હું સાધારણ વિદ્યાર્થીઓના કરતાં ઘણું વધારે સારી રીતે ધ્યાન આપી શકતો. કારણ શાળામાં મને સંસ્કૃતનું શિક્ષણ ઘણું સુંદર રીતે પ્રાપ્ત થયું હતું. અમારે 'विक्रमोर्वशीय' ને 'रघुवंश' ૧ થી ૫ સર્ગ શીખવાનાં હતાં. ધ્રુ'સાહેબ વાચન જ એટલી રસિક રીતે કરતા કે તે સાંભળતાં વારને જ પુસ્તકનું હાર્દ અત્યન્ત આનંદથી સમજી શકાતું. વચમાં વચમાં વ્યાકરણનું સ્પષ્ટીકરણ તેઓ એવી સરળ રીતે કરતા કે તેની છાપ દૃઢતાથી મન પર બેસી જતી.

શિક્ષણ પછી પરીક્ષણ. સત્રાન્ત પરીક્ષા આવી. એ વિશે અનુભવ થયો કે એમનો પ્રશ્નપત્ર ખૂબ લાંબો નીકળેલો. ગમે તેટલી ઉતાવળ કરતાં છતાં અમુક ભાગ તો મૂકી જ દેવો પડેલો. અને આવું જ તે વર્ષની યુનિવર્સિટીની પરીક્ષામાં અમને માલૂમ પડેલું. યુનિવર્સિટીની પરીક્ષામાં પણ તેમની ખ્યાતિ ઘણા લાંબા પેપર કાઢનાર તરીકે થયેલી. મારે કાને કંઈક એવું આવેલું કે તેઓ એમ માનતા કે પેપર ટૂંકો ને અઘરો કાઢ્યો હોય તો ઉમેદવારો લખી ન શકે ને નપાસ થાય. જ્યારે તે લાંબો—સાધારણ સહેલો પણ ખૂબ લાંબો કાઢ્યો હોય, તો જોકે ઉમેદવારો વધારે માર્ક ન મેળવી શકે, છતાં થોડું થોડું લખીને પાસ તો જરૂર થઈ જ શકે. આ ખરેખર તેમનું મન્તવ્ય હશે કે કેમ તે તો શી ખબર? પણ મને કંઈક આવો ખ્યાલ ઉત્પન્ન થયો હતો ખરો. વિદ્યાર્થીઓને પાસ કરવાની બાબતમાં તેઓ ઉદાર, પણ વધુ સારા માર્ક આપવાની બાબતમાં અનુદાર.

દૃશ્ય ત્રીજું

તર્કશાસ્ત્રની અભિરુચિનું રસાસંચન: તે વખતે ઈંટરના વર્ગને તેઓ સંસ્કૃત ઉપરાંત થોડુંક અંગ્રેજી પણ શીખવતા. તેમનું અંગ્રેજી કાવ્યોનું વાચન પણ સંસ્કૃત કાવ્યોના વાચન જેટલું જ રસિક. ધ્રુ'સાહેબની બહુશ્રુતતા વિશે તે વર્ષે મારા મન પર સુંદર છાપ પડી. સંસ્કૃતના તે વખતના અભ્યાસક્રમ મુજબ અમારે 'तर्कसंग्रह' શીખવાનો હતો. તે તો તેમણે એટલી ઝીણવટથી ને એટલી રસ પડે તેવી રીતે શીખવ્યો કે, તે પુસ્તકની સરખામણીમાં અમને Fowler's 'Deductive Logic' તો બાળપોથી જેવું લાગ્યું. તે પુસ્તકનું શિક્ષણ અમને તે વખતના ગુજરાત કૉલેજના સાયન્સના પ્રોફેસર આપતા હતા. તેમનું સાયન્સનું જ્ઞાન જેટલું ઉપલકિયું હતું તેટલું બલકે તેથી ઘણું વધારે રીતે Fowler's 'Logic'નું તેમનું જ્ઞાન ઉપલકિયું હતું. આશ્ચર્ય જેવું નહોતું કે તેઓ Fowler's 'Logic' શીખવે તેમાં અમને જરા પણ રસ પડતો નહોતો. હું તો લૉજિકના કલાકમાં તે સમયે નવી બંધાતી અમદાવાદ–ધોળકા

રેલવે લાઈનના રસ્તા પર ફરવા નીકળી પડતો માત્ર હુ જ નહિ પણ અમે ચારપાચ ગોઠિયાઓ એ વિષયમા રખડવા નીકળી પડતા આવુ બેચાર દિવસ હોય તો નભે, પણ રોજનુ રોજ કઈ નભે ! લૉજિકના પ્રોફેસર મારા પિતાને સારી રીતે ઓળખતા હતા ને મને તેઓ 'મારા મિત્રના પુત્ર' તરીકે જ વર્ગમા જોતા તેથી એક દિવસે તેમણે મને પોતાના ઓરડામા બોલાવ્યો ને જરા કરડી રીતે કહેવા લાગ્યા, 'Your passing the Previous Examination in the second class is no guarantee that you will even pass in the Inter Examination Logic is a difficult subject, you should know, and you should be regular in class attendance" જેવો કરડાકીમા આ ઉપદેશ મળ્યો તેવોજ તરત ઉત્તર મે આપ્યો, 'Sir, I shall ask my difficulties if any to Professor Dhruwa' ધડાક દઈને આ ઉત્તર મે આપી તો દીધો, પણ તે વખતે મને એટલુ પણ ભાન ન રહ્યુ કે આ તો તેમનુ અપમાન થયુ તેઓ તો રાતાપીળા થઇ ગયા ને હું ભોયમા સમાઇ જાઉ એવુ મને તેમનો ચહેરો જોતા થયુ મે તેમનો ઓરડો છોડયો અને મને લાગ્યુ કે મે તે દિવસે તેમનો ગુનો કર્યો છે, ને પછીથી રસ ન પડે તોપણ શાન્તિથી તેમના વર્ગમા હું નિયમિત હાજરી આપવા માડયો તે તો જાણે ઠીક, પણ ધ્રુ'સાહેબ શીખવતા હતા 'तर्कसंग्रह' ને મને તેમને વગર શીખવ્યે આવડતુ હતુ Fowler's Lojic મને તે સમયથી લૉજિકમા રસસિચન થયુ તે થયુ, અને એ વિષયના વર્ગોને રસ પડે તેવી રીતે શીખવવાની મારામા પાછળથી જે કંઈ શક્તિ ઉત્પન્ન થઈ તેનું માન મારા હૃદયમાં હું તો પોતે ધ્રુ'સાહેબને જ આપુ છુ

દૃશ્ય ચોથું

અસાધારણ કર્ત્તવ્યબુદ્ધિ ઇંટર પાસ થયા પછી વિદ્યાર્થીઓને ઐચ્છિક વિષયની પસદગી કરવાની હોય છે ગણિત, સસ્કૃત, અગ્રેજી કે અન્ય કોઈ વિષય વિશે હું વિચાર કરતો હતો ગણિતનો મને શોખ હતો ને તેમા મારુ પ્રાવીણ્ય ઉત્તમ હતુ, છતા સાહિત્યનો મને વધુ શોખ હતો ને તેથી મે અગ્રેજી–ગુજરાતીનુ દ્વન્દ્વ પસદ કર્યુ તે વિષયના પુસ્તકો પણ લીધા પણ બેચાર દિનમા જ પાછી મનોવૃત્તિ બદલાઈ ગઈ મને થયુ કે કઈક ચિંતનાત્મક વિષય લીધો હોય તો વધારે સારુ તે વિષયને માટે ગુજરાત કૉલેજમા ખાસ પ્રોફેસર નહોતો છતા મારે તો **વિષય** પસદ કરવો હતો, કયા **પ્રોફેસર** પસદ કરવાનો હતો? ને મે તત્ત્વજ્ઞાનનો વિષય પસદ કર્યો તે વિષયનો પ્રોફેસર કૉલેજમા હતો નહિ, તેથી ત્યા તે વખતે એવી ગોઠવણ કરવામા આવી કે અર્ધુ પ્રિ હર્સ્ટ શીખવે ને અર્ધું પ્રો ધ્રુવ હર્સ્ટને કઈ પણ આવડતુ જ નહિ, ન આવડે સાહિત્ય કે ન આવડે અન્ય વિષય, અને તે ઉપરાત રીતભાતમા અસભ્યતાનો તેમણે ઇજારો લીધો હતો એટલે તે વખતે એલિસબ્રિજ પર સ્થળે સ્થળે લખાતુ 'હર્સ્ટ ઇઝ વર્સ્ટ' આવી રીતે જાણીતા થયેલા હર્સ્ટની સાથે Mill's 'Logic' શીખવાનુ અમારે પાને પડયુ તેમને તે આવડતું નહોતુ ને તેઓ તો માત્ર વાચન જ કરતા, એટલે અમે ચારપાચ વિદ્યાર્થીઓ પ્રો પી એ વાડિયાને બગલે ઊપડતા ને તેઓ ખાનગી રીતે તે પુસ્તક પર અમને સુદર નોટ્સ

આપતા. કૅંટના તત્ત્વજ્ઞાન પર પ્રો. ધ્રુવ અમને શિક્ષણ આપતા. તેમણે આધુનિક તત્ત્વજ્ઞાનના ઇતિહાસથી આરંભ કર્યો ને ધીમેધીમે અમને વિષયપ્રવેશ રસિકતાથી થવા માંડ્યો. અંધકારમાંથી અમે પ્રકાશમાં આવવા મંડ્યા. અમને વધુ ને વધુ રસ પડવા મંડ્યો. તે વખતના મારા સહાધ્યાયીઓમાં સ્વ. રણજિતરામ વાવાભાઇ પણ હતા. અમે બે અઠવાડિયામાં બેત્રણવાર ઘેર મળતા ને ધ્રુ'સાહેબ શીખવતા તે વિશે વાટાઘાટ કરતા. તેને લીધે અમારો માનસવિકાસ વધારે ને વધારે થઇ શક્યો. તે સંજોગમાં ધ્રુ'સાહેબનાં પત્ની ઘણાં માંદાં પડવાને કારણે રજા લઇને તેમને આબુ જવાનું થયું. એટલે અમારે મોટી આફત આવી પડી. છતાં તેમણે આબુથી પોતાનાં શિક્ષણટિપ્પણો તેમના મિત્ર ઉત્તમલાલ કેશવલાલ ત્રિવેદીને મોકલી આપ્યાં, અને તે ટિપ્પણો ઉત્તમલાલભાઇ વર્ગમાં આવીને અમને ઉતરાવી જતા. કેવી અજબ કર્તવ્યબુદ્ધિ! ધ્રુ'સાહેબની આ કર્તવ્યબુદ્ધિમાં તેમનો અનહદ વિદ્યાર્થિપ્રેમ વ્યક્ત થતો હતો, અને તેનાથી તે વખતે અમારા બધાનાં મન પર તેમને વિશે સુંદર છાપ પડેલી, જેથી અમારામાં તેમના પ્રતિ પૂજ્યવૃત્તિ ઉત્પન્ન થયેલી.

દૃશ્ય પાંચમું

વચ્ચટમાર્ગઆહિત્વ: સૂરતમાં કૉંગ્રેસનું સત્ર હતું તેનો પ્રસંગ નજર આગળ આવે છે. મારા પિતાશ્રીની નોકરીને પ્રસંગે અમદાવાદ, નડિયાદ, ભરૂચ વગેરે સ્થળોએ અનેક મિત્રો ને ઓળખાણો થયેલાં, તેથી કૉંગ્રેસની બેઠક વખતે અમારા સૂરતના મકાનમાં મોટી મંડળી ઊતરી હતી. તેમાં બે વિભાગ જામ્યા હતા: એકમાં ધ્રુ'સાહેબ તથા ઉત્તમલાલ કેશવલાલની મંડળી ને બીજામાં ચંદ્રશંકર પંડ્યા તથા અંબાલાલ જાની, રમણીયરામ ત્રિપાઠી વગેરેની મંડળી. સાંઝ પડે એટલે બધા ઘેર આવે ત્યારે ગરમાગરમ ચર્ચાઓ ચાલે. તેવી ચર્ચાઓ માટે તે પ્રસંગ પણ આબાદ હતો. ચંદ્રશંકર પંડ્યા ધ્રુ'સાહેબ કરતાં ઉંમરે ઘણા નાના, છતાં ચર્ચા વખતે ગાંજ્યા જાય તેવા નહોતા. તે તો જે દૃષ્ટિબિન્દુ રજૂ કરે તે વિશે ઠોકીને જ બોલે. તેમનું દૃષ્ટિબિન્દુ એટલે તિલકપક્ષનું દૃષ્ટિબિન્દુ ધ્રુ'સાહેબ એટલે તો મૂર્તિમન્ત સ્યાદ્વાદ: તેઓ તો વચ્ચટમાર્ગ જ ગ્રહણ કરવાના. મને બરાબર યાદ છે કે ચંદ્રશંકરને ઠંડા પાડવા ધ્રુ'સાહેબ સબળ પ્રયત્ન કરતા, ને તિલકપક્ષ તેમ જ ફિરોઝશાહપક્ષ બંને પક્ષમાં થોડું થોડું સત્ય છે એમ મીઠાશથી સાબિત કરવા તેઓ પ્રયત્ન કરતા. બેઠકની બપોરે ગરમીને કારણે મંડપ આગળ ફળ વેચાતાં હતાં તેમાંથી ધ્રુ'સાહેબે ઉત્તમલાલભાઈની સોબતમાં મીઠી લીલી દરાખ બશેરેક જોખાવેલી: તેને પરિણામે તેમને એકદમ જ શરદી થઇ આવેલી ને તેમનો ઘાંટો બેસી ગયેલો. તેમની તબિયત નાજુક હતી જ તેથી આ તદ્દન સ્વાભાવિક હતું, ને આ હકીકત તેમણે પોતે જ સૌને વિદિત કરેલી. ટકોર કરતાં ચંદ્રશંકર પંડ્યા ચર્ચા વખતે બોલતા જતા કે દરાખને કારણે ધ્રુ'સાહેબને શરદી થઇ છે, માટે ચર્ચા હવે નહિ કરે. ધ્રુ'સાહેબ મીઠી ટકોર કરતા: "વાંધો નથી. મારે તો સાંભળવું વધારે છે, બોલવાનું તો તમારું કામ છે; હું તો નહિ જેવું જ બોલું છું ને?" અને ખરેખર થતું પણ તેમ જ. પાઅર્ધો કલાક ચંદ્રશંકર એમની લાક્ષણિક દૃઢાગ્રહિતાથી લંબાણથી લમણાઝીક કરતા

તેનો ધ્રુ'સાહેબ સંદિગ્ધ એવો એકાક્ષરી મીઠો જવાબ આપી દેતા ચંદ્રશંકર એકદમ ઠંડા પડતા અને મારા મન પર અસર થતી Shouting is not arguing શોરબકોર કંઈ દલીલ નથી આ પ્રમાણે ત્રણેક દિવસ ચાલ્યું ને તેમાંથી ધ્રુ'સાહેબની માધુર્યમયી ખંડનશક્તિ ને પાંડિત્યભરી સ્યાદ્વાદવૃત્તિ વિશે મને સાક્ષાત્ અનુભવ થયો ધ્રુ'સાહેબની દિનચર્યા જોવાનું પણ ઠીકઠીક પ્રાપ્ત થયેલું. તેઓ સવારે વહેલા નાહીને કલાકેક પૂજામાં પરોવાય પછી જમીને સભાગૃહમાં જાય અને સાંજે ચંદ્રશંકર-અંબાલાલ જે રંગ જમાવે તેમાં વયનું ને જ્ઞાનનું અત્યંત અંતર ન ગણકારતા મિત્રની પેઠે વાતમાં જોડાય ધ્રુ'સાહેબ કેવા ધર્મનિષ્ઠ, કેવા સાદા, કેવા મીઠા, ને કેવા થોડાબોલા ને છીછરા અભિપ્રાયને વિશે કેવા નારાજ, તે સર્વ બાબતનું મને પ્રત્યક્ષ અનુભવથી ભાન થયું સૂરતના પ્રસંગ પછી મને ધ્રુ'સાહેબ પ્રતિ જે કંઈ સંકોચ હતો તે પૂરેપૂરો દૂર થયો

દૃશ્ય છઠ્ઠું

ભિન્નમતસહિષ્ણુતા—'વસન્ત' માસિકે ગુજરાતની સાહિત્યક્ષુધાને સંતોષવા અજબ શરૂઆત કરી હતી તેના આરંભના સમયમાં મેં મારી યુનિવર્સિટી કેળવણી સમાપ્ત કરી હતી હું જ્યારે વિદ્યાર્થી હતો ત્યારે લેખક થવાની મને લેશ પણ ઇચ્છા નહોતી પરંતુ લખવાની પ્રવૃત્તિમાં હું ત્રણ પ્રોત્સાહનોથી ધકેલાયો હતો તેમાંના બે પ્રોત્સાહનના પ્રસંગો મને ધ્રુ'સાહેબ તરફથી પ્રાપ્ત થયા હતા તે હું અહીં વર્ણવું છું એકસવારે મારા ઉપર ગુ વ સોસાયટીનો પત્ર આવ્યો કે મને 'Education in Japan' એ નામનું પુસ્તક ભાષાન્તર માટે સોંપવામાં આવ્યું છે મને તે કામ માટે રૂા ૨૦૦ નું ઑનરેરિયમ મળવાનું હતું મેં તો તે કામ માટે અરજી પણ કરી નહોતી ને આ પુસ્તક શું હશે તેનું મને ભાન પણ નહોતું મને આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન થયું કે આ કામ મને સોંપાયું કેવી રીતે! પણ મને પાછળથી ખબર પડી કે ધ્રુ'સાહેબે એ કામને માટે મારી પસંદગી કરવી હતી મને સોંપાયેલું કામ આ પ્રમાણે ગુરુની શિષ્ય પ્રતિ પ્રથમ પ્રેમપ્રસાદી હતી એ ભાષાન્તર મારો પ્રથમ પ્રયાસ હતો તે પ્રયાસથી મને લેખનમાં રસ ઉત્પન્ન થયો અને મને તેમાંથી અસાધારણ લાભ મળ્યો બીજું પ્રોત્સાહન મને 'વસન્ત'માં લેખો મોકલવાની ગુરુશ્રીની સૂચનાઓથી મળ્યું હતું એક પણ પ્રસંગ એવો નહિ આવ્યો હોય કે જ્યારે જેવો ફાવ્યો તેવો લેખ મેં મોકલ્યો હોય છતાં તે 'વસન્ત'માં ન સ્વીકારાયો હોય 'વસન્ત'માં લેખ છપાય એ તે વખતે ગૌરવ ગણાતું ને ઘણા લેખોનો અસ્વીકાર થતો તે પણ સાધારણ અનુભવની બાબત હતી છતાં મને એવો એક પણ અંગત અનુભવ થયો નહોતો મને એક ખાસ પ્રસંગ યાદ આવે છે એક લેખમાં મેં ધ્રુ'સાહેબના અંગત ગાઢ મિત્ર સાક્ષરશ્રી નરસિંહરાવ પર જબરો વાક્પ્રહાર કર્યો હતો, છતાં તે લેખ પણ તેમણે જરા પણ અણગમો દર્શાવ્યા વિના સ્વીકાર્યો હતો એ મારા લેખે તે વખતે માસિકોમાં રસ લેતી સાક્ષરજનતા માત્રનું ઠીકઠીક ધ્યાન ખેંચ્યું હતું મેં તેમાં નરસિંહરાવ પર Ipse dixitismનો, એટલે કે હું કહું છું તે જ સાચું એવા પ્રકારની અહંતાનો, આક્ષેપ મૂક્યો હતો Ipse dixitism એ લેટિન શબ્દો જ એવા ભારે ને અસરકારક હતા કે તે તેમણે ઘણા મોટા વર્ગને ચકિત પણ કર્યો હતો નરસિંહરાવનું

Ipse dixitism ખૂબ ચર્ચાયું, છતાં ધ્રુ'સાહેબના મનમાં મારી સખ્ત ટીકાથી જરા પણ ક્ષોભ થયો નહોતો. 'વસન્ત' પ્રતિ મારો પ્રેમ વધુ ને વધુ વધતો ગયો, ને તેમાં છપાવવા માટે લેખો ને કાવ્યો લખવાનો મને નાદ લાગ્યો. મારો સાહિત્યનો ને લેખનનો શોખ ત્યારથી સતત ચાલુ થયો.

દૃશ્ય સાતમું

આર્ય વિનીતતા: અમદાવાદમાં આશરે દશ વર્ષ હું પ્રેમચંદ રાયચંદ ટ્રેનિંગ કૉલેજના મકાનમાં રહ્યો હતો. તે દરમિયાન બેસતા વર્ષના દિવસના આનંદદાયક પ્રસંગો મને હમેશ યાદ આવે છે. અમદાવાદના લોકો બહુ મળતાવડા ને સ્નેહાળ હોય છે, અને તેથી બેસતા વર્ષની સવારે મારા પિતાશ્રીને નૂતનવર્ષાભિનંદનાર્થે મળવા ઘણું બહોળું મંડળ આવતું, બલકે તેની પડાપડી થતી એમ કહું તો જરા પણ અતિશયોક્તિ નથી. દર વર્ષે, અપવાદ વિના, સૌથી પહેલું, સવારમાં વંદન થતું તે આચાર્ય ધ્રુ'સાહેબનું જ થતું. અભિનંદન આપતાં ધ્રુ'સાહેબ વંદન કરતા તે આર્ય વિનીતતાથી પ્રાચીન ઢબે કરતા અને તેવી રીતે તેઓ પોતાની ગુરુભક્તિ શુભ સવારે પ્રદર્શિત કરતા. આ દૃશ્યથી મહત્તા સાથે નમ્રતા કેવી સુંદર રીતે સંલગ્ન હોય છે તેની ને ધ્રુ'સાહેબની આર્ય વિનીતતાની ઊંડી છાપ મારા મન પર હમેશ માટે રહી ગઈ છે. પ્રતિવર્ષ લગભગ પહો ફાટતાં જ, પોતાના અમદાવાદી શગરામમાં સ્વચ્છ સફેદ પોષાકમાં, મોટા આકર્ષક ચાંલ્લા સાથે ભસ્મવિભૂષિત મુખકમલથી આચાર્યશ્રી અભિનંદનવંદન કરતા તે દૃશ્યથી વિદ્યા વિનયેન શોભતે, તેનું મને મારા જીવનમાં ગુપ્ત પણ અત્યંત આબાદ શિક્ષણ મળતું હતું. મારા પિતાશ્રી ધ્રુ'સાહેબના હાઈસ્કૂલમાં શિક્ષક હતા ને તે પણ મને ખબર છે તે પ્રમાણે બહુ જ થોડા સમય માટે. તેમને ધ્રુ'સાહેબ હમેશ 'માસ્તરસાહેબ' એ શબ્દોથી સંબોધતા.

દૃશ્ય આઠમું

સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ: ૧૯૧૪ માં મારા પિતાશ્રી નોકરીમાંથી નિવૃત્ત થયા. તેમણે પોતાની નોકરીમાં ઘણાં વર્ષ અમદાવાદમાં ગાળ્યાં હતાં, ને તે જમાનો એવો હતો કે તે વખતની શિષ્ટ જનતામાં ભાગ્યે એવો કોઈ હશે કે જે મારા પિતાનો શિષ્ય નહિ હોય. મારા પિતાશ્રીની લોકપ્રિયતાનું એક કારણ તેમની દૃઢ કર્તવ્યબુદ્ધિ હતું. તેમને નિવૃત્તિસમયે માન આપવાના એક મેળાવડામાં ધ્રુ'સાહેબે પ્રશંસા આપતાં જે રીતે શરૂઆત કરી હતી તે હજી મને યાદ છે. ધ્રુ'સાહેબ રોજ અમારા બંગલા આગળ થઈને પોતાના શગરામમાં ગુજરાત કૉલેજ જતા. તેઓ હમેશ એકાદ પુસ્તક વાંચતા ને તેમાં મશગૂલ નજર સાથે જ ગાડીમાં જોવામાં આવતા: સારાંશ, તેમની નજર આઘીપાછી થતી મેં કોઈ પણ દિવસ જોઈ નહોતી. છતાં તેઓ સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ આબાદ કરી શકતા. તેમણે રોજ જલદીથી છતાં સૂક્ષ્મતાથી જોયું હશે તેવું જ મેળાવડામાં કહ્યું: "નોકરીને છેલ્લે દિવસે રોજની માફક બરાબર નવને ટકોરે માસ્તરસાહેબને મેં પગથિયાં ઊતરી કૉલેજમાં જતા જોયા તે દૃશ્યથી તેમની કર્ત્તવ્યબુદ્ધિને વિશે મને અનહદ માન ઉત્પન્ન થયું છે. સાધારણ રીતે નોકરીને છેલ્લે દિવસે માણસને આરામ લેવાનું મન થાય, પણ માસ્તરસાહેબને

હમણા દાબશે એમ અમને પ્રત્યેક ક્ષણે લાગતું હતુ કારણ આગળી ઘટડી પર હતી એટલું જ નહિ પણ તે પર અગાઉ વળેલી ને વળેલી ચાલુ હતી, મારાશ દાબુ, દાબુ થતી હતી, છતા તે ન દબાઈ તે ન જ દબાઈ બારની પદર, પદરની સત્તર, સત્તરની વીસ મિનિટ થઈ, છતા પેલી વળેલી આગળી હજુ વળેલી ને વળેલી ચોટી રહી, પણ તે પર નિર્ણાયક દબાણ ન મુકાયું તે ન જ મુકાયુ આ કેવુ અજબ સૌજન્ય! ધ્રુ'સાહેબ એટલે માધુર્ય, સાક્ષાત મૂર્તિમત માધુર્ય જરા પણ કડવાશ ન થવા દેવી એવી વૃત્તિ તેમની રગેરગમા વહેતી હતી મારા પરમ મિત્ર પ્રોફેસર ગોવિન્દલાલ ભટ્ટ મારા ગુપ્ત માનસનુ પૃથક્કરણ કરતા મને કહે છે તે મુજબ યત્કિંચિત્ માધુર્ય હુ શીખ્યો છુ તેમા જરૂર પ્રો ધ્રુવના માધુર્યની અસર હશે જ બીજો બનાવ નોધવા જેવો છે ધ્રુ'સાહેબ સુંદરતાથી પોતાનુ ભાષણ આપ્યા જતા હતા તે વખતે મહારાજાસાહેબ શ્રીમત સયાજીરાવ મહારાજ પરિષદમા આવ્યા હતા ને એકમાથી બીજા વિભાગમા જતા હતા તે વખતે અમને બધાને લાગેલુ કે શ્રીમત અમારા વિભાગમા આવશે જ છતા તે શકયતાથી ધ્રુ'સાહેબના મન પર વધારે ઉત્સાહ દર્શાવવાની કે ક્ષોભ પામવાની સહેજ પણ અસર થઈ નહોતી તેઓ એક ખરા તત્ત્વયોગીની માફક પોતાનો વાકપ્રવાહ સુમધુર ગીને વહેવડાવ્યા જતા હતા કોણ ને કેટલા સાભળે છે તેની તેમને પરવા નહોતી, તેમને તો તેમની વિચારસરણીની જ પરવા હતી ને તેમા જ તેઓ મગ્ન હતા

દૃશ્ય અગિયારમુ

અંગત પ્રેમ ૧૯૩૬નુ વર્ષ સ્મરણપટ પર તરી આવે છે તે વર્ષમા ગુજરાતી સાહિત્ય સમેલનનુ ૧૨મુ સત્ર મહાત્મા ગાધીજીના પ્રમુખપદ નીચે અમદાવાદમા ભરાયુ હતું તે સત્રમા ધર્મ–તત્ત્વજ્ઞાનના વિભાગનો પ્રમુખ હુ હતો ગાધીજીનું ભાષણ થઈ ગયુ, પછી વૈભાગિક પ્રમુખોના ભાષણો સમગ્ર સભા સમક્ષ ગોઠવાયા હતા ગાધીજી ભાષણ આપીને ચાલ્યા ગયા હતા, ને તેમને સ્થાને ધ્રુ'સાહેબ પછી બેઠા હતા તેમણે વિભાગના પ્રમુખોને દરેકને પોતપોતાના ભાષણ માટે અર્ધો કલાક આપવા જાહેર કર્યુ હતું તે મુજબ અમલ કર્યા વિના તેમને છૂટકો નહોતો, કારણ કે કેટલાક વૈભાગિક પ્રમુખોના ભાષણ ત્રણત્રણ કલાક ચાલે તેટલા લાબા લખાયા હતા એટલે અર્ધો કલાક થાય કે વ્યક્તિ તરફ જરા પણ નજર કર્યા સિવાય તરત ધ્રુ'સાહેબની ઘટડી વાગે જ મારુ ભાષણ આવ્યુ જોકે હુ વૈભાગિક પ્રમુખ હતો, છતા ધ્રુ'સાહેબનો તો શિષ્ય જ હતો, એટલે તેમને જરા પણ નારાજ કરવા કે તસ્દી આપવા હુ રાજી નહોતો મારુ ભાષણ ૩૦થી ૩૧ મિનિટ પહોચે તેટલું જ હતું, છતા તેમની ઘટડીનો ભય મને વાચવાની શરૂઆત કરતા પહેલા જ ઉત્પન્ન થવા માડયો હતો પોતે મારી મૂઝવણ સમજી ગયા તે કારણથી હો, યા મારુ છાપેલુ ભાષણ નાનુ જણાતું જ હતું તે કારણથી હો, પણ હુ ઊભો થયો તે પહેલા જ મને ધીમેથી પોતે કહી દીધુ, "ગમનભાઈ! પૂરુ કરજો, હો!" મને હિંમત આવી, ને તેમના આ પ્રેમથી મળેલા પ્રોત્સાહનને પરિણામે મારુ આખુ ભાષણ હુ ૨૮ કે ૨૯ મિનિટમા નિરાતે વાચી ગયો, જેથી તેમને પોતાને તેમજ સમગ્ર સભાને અત્યન્ત આનદ પ્રાપ્ત થયો હતો તે હુ જોઈ શકયો હતો

એ સંમેલનને અંગે ધ્રુ'સાહેબના મનમાં એક ઉત્કટ ઇચ્છા ઉદ્‌ભવી હતી. તેઓ કહેતા કે તમે બધા મદદ કરો તો આપણે એક એવું મંડળ ઊભું કરીએ કે જે સંસ્કૃત ને ગુજરાતીમાં સંશોધનનું કામ ઉપાડી લઈ શકે ને જેવું કામ પૂનામાં થાય છે તેવું અમદાવાદમાં પણ થઈ શકે. મેં કહ્યું, 'તેવું જ શા માટે તેથી ચઢિયાતું કામ આપણે કરી શકીએ, પણ આપે નેતૃત્વ લેવું જોઈએ અને અમદાવાદમાં રહેનારા આપના શિષ્યોએ સક્રિય સાથ આપવો જોઈએ. હું તો બોલાવશો ત્યારે કામ કરવા તૈયાર છું.' આ વાત પછી આગળ ન ચાલી તે ન જ ચાલી.

દશ્ય બારમું

ધાંધલનો કંટાળો: એક જમાનો એવો હતો કે પંડિતો જેને આપણે સક્રિય પ્રવૃત્તિઓ ગણીએ છીએ તેને ધાંધલિયા પ્રવૃત્તિઓ ગણતા ને તેથી દૂર રહેતા. મારા પિતાશ્રીને ધાંધલિયા પ્રવૃત્તિઓ લેશ પણ રુચતી નહિ, અને તે મુજબ જ ધ્રુ'સાહેબને પણ તે રુચતી નહિ. મારી યુનિવર્સિટીની ચૂંટણીઓ વિશેની પ્રવૃત્તિઓમાં હું પ્રથમ દાખલ થયો, ત્યારે જોકે પ્રેમવશાત્ મારા પિતાશ્રીએ મને અસાધારણ મદદ કરેલી છતાં તેમને મારી પ્રવૃત્તિ બિલકુલ પસંદ પડેલી નહિ. તેવું જ મેં ધ્રુ'સાહેબને વિશે જોયેલું. જ્યારે જ્યારે મારે ચૂંટણીમાં ઊભા રહેવાનો પ્રસંગ આવે, ત્યારે ત્યારે મને ધ્રુ'સાહેબનો મત અવશ્ય મળતો જ: તેનો એક પણ અપવાદ થયો નથી કે મત વિશે કોઈ પણ પ્રસંગે મારે આગ્રહથી તેમને લખવું પડ્યું નથી. મારું નામ જ ઉમેદવાર તરીકે જાહેર હોય કે ધ્રુ'સાહેબનો મત મારે માટે નોંધાઈ જ મુકાતો. એટલું જ નહિ, પણ પોતે કાશીથી અમદાવાદ પાછા ફર્યાં પછી એક વખત મારે તેમની સબળ મદદ લેવાની જરૂર પડી હતી. તે મદદ પોતાના નિયમની બહાર જઈને પણ પોતે મારે માટે લખાય તેને પત્રો કે ચિઠ્ઠીઓ લખીને આપી હતી. તે માત્ર મારા પર તેમને અસાધારણ પ્રેમ હતો તેને લીધે જ બનવા પામ્યું હતું. એક મેળાપ વખતે યુનિવર્સિટીની ચૂંટણીઓની ઝપાઝપી ને ગૂંચવણો ને ખટપટોનો મેં તેમને આબેહૂબ ચિતાર આપ્યો હતો. તે વખતે તેઓએ પોતાનું હૃદય મને સ્પષ્ટ જણાવી દીધું હતું કે, "ગમનભાઈ! હવે જવા દોને! આ ધમાલો ક્યાંસુધી?" તે તો હું પણ સમજતો, પરંતુ આ તો દૃષ્ટિફેરનો પ્રશ્ન હતો: ચાહે તો અમુક સૂત્ર આપણે હાથમાં લઈએ, કે ચાહે તો આપણું સૂત્ર બીજાઓ હાથમાં લે—એ પ્રશ્ન હતો. સુરાજ્ય કે સ્વરાજ્ય, તેના જેવી એ બાબત હતી. ધ્રુ'સાહેબનો જમાનો જુદો હતો; પછીના જમાના જુદા આવ્યા. એમના અંગત અણગમાને સમજ્યા છતાં ન ગણકારતાં મેં મારી પ્રવૃત્તિ ચાલુ રાખી, અને ધ્રુ'સાહેબે મને આપવાની મદદ પણ ચાલુ રાખી. મને કાર્ય-સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ તેથી તેમને પણ આનંદ થયો.

દશ્ય તેરમું

સપ્રયોજન હા-ના: ૧૯૪૧ની સાલ યાદ આવે છે. મેં 'આત્મવિનોદ' ધ્રુ'સાહેબને અર્પિત કરવા ઇચ્છા કરી. બને ત્યાંસુધી મારા દરેક પુસ્તકને કોઈ માનપાત્ર કે કોઈ પ્રેમપાત્ર વ્યક્તિને સમર્પિત કરવાનો મેં નિયમ રાખ્યો છે, કારણ તેથી મને અત્યંત આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે.

ને મારા પ્રયત્નમા અમુક જાતનું ઉચ્ચીકરણ પ્રાપ્ત થતુ મને માલૂમ પડે છે હુ ધારત તો ધ્રુ'સાહેબ-ને 'આત્મવિનોદ' પૂછ્યા વિના કે રજા વિના સમર્પિત કરત, કારણ કે તેમ કરવા માટે પરવાનગીની જરૂર ગણાતી નથી છતા ધ્રુ'સાહેબની સમતિ હોય તો જ મારે તેમને મારુ પુસ્તક સમર્પિત કરવુ એમ મે મારા મનથી નક્કી કર્યુ મે તેમને પત્ર લખ્યો ઉત્તર આવ્યો "મારા તરફથી તમને પુસ્તક સમર્પણ કરવાના વિષયમા શો જવાબ લખવો એ વિશે મે બેત્રણ દિવસ વિચાર માટે લીધા. છેવટે નિર્ણય કર્યો કે તમારી ઇચ્છા મુજબ ખુશીથી કરો" મને આ ઉત્તરથી અત્યત હર્ષ થયો સાધારણ વિદ્વાનો તરત હા પાડી દે તેવી બાબતમા પોતે વિચાર માટે બેત્રણ દિવસ કેમ લીધા ? તે વિચાર મને પણ આવ્યો તેનુ સમાધાન એ જ છે કે પ્રયોજન વગર કઇ જ કરવુ નહિ, એ મહાપુરુષોનુ લક્ષણ છે મે વિનતી કરી માટે મને માત્ર ખુશ કરવા ખાતર સમતિ આપવી તેવી વૃત્તિ તો પ્રાકૃત જનની વૃત્તિ થઈ, તેવી વૃત્તિથી નહિ, પણ હુ જે વિનતી કરુ છુ તે પાછળ સમીચીનતા છે તેની ખાતરી કરવા પૂરતો પોતે સમય લીધો ને તેવી ખાતરી થઈ ત્યારે જ ઉત્તર હા કે ના, શો આપવો તેનો પોતે નિર્ણય કર્યો તેમને પ્રશસાની પરવા નહોતી, તેમને ખુશામત ગમતી નહોતી, તેમને સમર્પણોની ઇચ્છા નહોતી, જો લેશ પણ તેમ હોત તો તેમના જેવા ગુરૂણાં ગુરુ ને હજારેક પુસ્તક જરૂર સમર્પિત થઈ ચૂક્યા હોત મને ખબર છે ત્યાસુધી મારા સિવાય અન્ય કોઈ એમના શિષ્યમડળમાના એમના જાણીતા શિષ્યનુ એક પણ પુસ્તક એમને સમર્પિત થયુ નથી એમણે જલદીથી સમતિઓ આપી હોત તો તેવા સમર્પણોની ગણતરી ન રહેત પણ તેમ થયુ મારી જાણમા નથી, અને તેથી જ મારા પુસ્તકનું સમર્પણ એમણે સ્વીકાર્યુ તે મને ગર્વનુ કારણ બન્યુ

દશ્ય ચૌદમુ'

છેલ્લુ દર્શન ઉપર્યુક્ત પત્ર તા ૨૯–૩–૪૧ નો લખેલો હતો તે વખતે ધ્રુ'સાહેબનુ આરોગ્ય શિથિલ તો ખરુ જ, છતા પત્ર પોતાના જ હસ્તાક્ષરમા હતો ને સાધારણ લાબો પણ હતો. ત્યારબાદ તેમનો મદવાડ વધારે ને વધારે થતો ગયો હુ તે વિશે મારા મિત્રો પ્રો ધ્રુ'ભાઇ ને શ્રી લીનુભાઈ મારફતે વખતોવખત વાકેફ રહેતો પોતે અમદાવાદમા ને હુ વડોદરામા એટલે ઘણા પાસે, તેથી મારે તેમને મળતા રહેવુ જોઈએ એવી તીવ્ર ઇચ્છા તેમણે મને અનેકવાર વિદિત કરેલી મને થયુ કે મારે તેમને મળવુ જ જોઇએ, કદાચ પોતે ગત થાય તો ન મળ્યાનો અસતોષ મારા મનમા રહી જાય આવા વિચાર મને આવ્યા કરતા તેમના અવસાનના એકાદ માસ અગાઉ તેમની પાસે ભાઇ લીનુભાઈ મુબઈમા હતા તે સમયે મને પોતે ખાસ સભારેલો ભાઇ લીનુભાઈએ મને સૂચન કર્યુ કે મારે "મામા"ને મળવુ જ જોઈએ હુ તેમને મુબઈને નિવાસસ્થાને તેમને મળ્યો પોતે પથારીવશ હતા, છતા પથારીમા દોઢેક કલાક બેઠા બેઠા મારી સાથે યુનિવર્સિટીની ને કોલેજોની વાતો પોતે કરી ને મે ફરી તે પોતે રસ લઈને સાભળી મે બેત્રણ વાર ઊઠવા પ્રયત્ન કર્યો, છતા પોતે વાતમા મગ્ન રહ્યા ને મને ફરી ફરી બેસાડ્યો મે પણ યુનિવર્સિટીની વર્તમાન સ્થિતિની નાનીમોટી અનેક વાતો પેટ ભરીને કરી, ને એ મહાપુરુષનુ સ્ને સુ

મુખ તે વખતે જોયું તે જ છેવટનું જોયું. મારો તેમની સાથે તે છેવટનો મેળાપ હતો. તે મેળાપથી તેમને ને મને અત્યંત સંતોષ થયો.

આ પ્રમાણેનાં મારાં કેટલાંક સંસ્મરણો એ મહાન પુરુષને અંજલિરૂપે અત્રે રજૂ કરું છું. એમના જતાં ગુજરાતે એક માધુર્યમૂર્તિ મહાપંડિતને હમેશને માટે ખોયો છે. ધ્રુ'સાહેબને ખોતાં અમદાવાદે કેટલું બધું ખોયું છે તેનું અમદાવાદને ભાન નથી. તે તો ગયા, ને બીજાં સો વર્ષમાં પણ બીજી કોઇ તેમના જેવી વિભૂતિ અમદાવાદને પ્રાપ્ત થશે કે કેમ તે મારા મનમાં બહુ શંકાનો વિષય છે. તેઓ જાતે એક જીવતીજાગતી સંસ્થાતુલ્ય હતા, અને મને દિલગીરી એ છે કે તેમના અવસાન બાદ તેમના નામમાં કોઈ પણ એક સંસ્થા તેમના નામ સાથે જોડાયેલી અસ્તિત્વમાં આણવા અમદાવાદે કશું કર્યું નથી. ભાંડારકર જતાં પૂનાએ ભાંડારકર ઇન્સ્ટિટયૂટ સ્થાપ્યું ને એ મહાન પંડિતના પાંડિત્યની પ્રણાલિકા જીવતી રાખી, પણ ધ્રુ'સાહેબ જતાં સાધનસંપત્તિ અખૂટ હોવા છતાં તેમની જન્મભૂમિએ તેમના નામમાં કશું મહાન કર્યું નથી. તેઓ દેશભરમાં વિખ્યાત હતા, અને જે કોઇ ઇતર પ્રાન્તોમાં ફર્યો છે તે જાણે છે કે તેમના તરફ દેશના મહાપંડિતોને અસાધારણ પૂજ્યબુદ્ધિ હતી. એ મહાન વિભૂતિના પરમ પુરુષને આ સ્મરણકુસુમોથી મારી છેવટની હાર્દિક અંજલિ આપું છું.

બ્રાહ્મણ–શ્રમણ ધ્રુવજી

પં. સુખલાલજી સંઘવી

ગૂજરાતમા ધ્રુવ ઘણા છે અને હતા, પણ ધ્રુવજી તો એક જ જેમ ગાધી ઘણા પણ ગાધીજી એક માલવીય ઘણા પણ માલવીયજી એક મદનમોહન તેમ ધ્રુવજી કહેતા જ આનંદશંકરભાઇનો બોધ સૌને થઇ જાય આ 'જી 'પદનુ મહત્ત્વ ધ્રુવસાહેબના જીવનમા જ જોવા મળે છે, તે અહી બતાવવાનો ઉદ્દેશ છે,

ધ્રુવજી જન્મે બ્રાહ્મણ અને તેમાય મુત્સદ્દી નાગર એટલે વિદ્યાવૃત્તિ, ડહાપણ અને ભાષાસૌષ્ઠવ પરંપરાગત હોય એ તો સામાન્ય તત્ત્વ થયુ પણ એમણે એ તત્ત્વનો બીજાઓએ નહિ સાધેલ એવો અસાધારણ વિકાસ સાધ્યો હતો શ્રમણદીક્ષા લે તેનામા કર્મકાંડી અહિંસાવૃત્તિ ઊતરવા મંડે છે અને પરંપરાગત તપોવ્રતો પણ સહેજે હોય છે પણ ધ્રુવજીની અહિંસાવૃત્તિ અને તપોવૃત્તિ જુદા પ્રકારની હતી તે અંદરથી ઊગેલી અને બ્રાહ્મણદર્શનથી પરિમાર્જિત થયેલી હતી, જેને લીધે તેમનુ વ્યક્તિત્વ ઘડાયુ

લગભગ ત્રીસ વર્ષ પહેલા અધ્યયન કરી પહેલવહેલો હુ કાશીથી ગૂજરાતમા ગયો ત્યારે 'વસંત'માના થોડાક ધ્રુવજીના લખાણો જોયા અને એમના તરફ ખેંચાયો ક્રમે ક્રમે એમના 'નીતિશિક્ષણ', 'હિન્દુ ધર્મની બાળપોથી,' 'ધર્મવર્ણન', 'આપણો ધર્મ', 'હિન્દુ વેદધર્મ' આદિ પુસ્તકો જોયા અને તેમની મારા ઉપર એવી ઊંડી અસર થઈ, જે અદ્યાપિ કાયમ છે, કે પછી તો મને કોઈ પણ ધાર્મિક પાઠ્યક્રમ બાબત પૂછે ત્યારે હુ ધ્રુવજીના એ પુસ્તકો સર્વ પ્રથમ સૂચવુ છુ, જોકે ઘણા સાંપ્રદાયિક જૈનો મારી સંપ્રદાય બહારના પુસ્તકોની આવી સૂચનાથી નવાઈ પામતા પણ મારો તો જાણે એ વ્યવસાય જ થઈ પડેલો તે એટલે લગી કે ગૂજરાત બહારના પ્રાંતોમા પણ હુ ધ્રુવજીના પુસ્તકોની સૂચના કરવાનુ ચૂકતો નહિ બીજી બાજૂ તે વખતે કોઈ છાપામા ધ્રુવજી વિશે એમ લખાયેલુ વાચ્યાનુ યાદ છે કે 'ધ્રુવજી બેશક અઠંગ અભ્યાસી અને ઢગલાબંધ વિવિધ વિષયોના પુસ્તકોનુ સતત અવલોકન કરનાર છે તેમ જ સુયોગ્ય અધ્યાપક છે, પણ તે એટલા બધા મિલનસાર નથી એમનામા નાગરસુલભ અતડાપણુ અને વૈયક્તિક મુલાકાતમા કાંઈક રૂખાપણુ છે ' ઇત્યાદિ આની મતલબના એ લખાણે હુ એમ માનતો થયો કે ત્યારે તો ધ્રુવજીને મળવા ચેગ ન જવુ આ માન્યતાથી પ્રેરાઇ હુ તે વખતે અમદાવાદમા જતો આવતો અને રહેતો છતા ધ્રુવજીને મળેલો નહિ એમને વિશે એવો પૂર્વગ્રહ બંધાયા છતા એમની વિદ્વત્તા પ્રત્યે તો ઉત્તરોત્તર મારો આદર વધ્યે જ જતો હતો, અને સાથે સાથે તેમના લખાણોના વાચનનો પ્રચાર પણ કર્યે જતો હતો

દરમિયાન ૧૯૨૦—૨૧ આસપાસ ફરી હુ કાશીમા આવ્યો, અને મારા ઉતારા પાસે જ

આવેલ દિગંબર જૈન વિદ્યાલયમાં પ્રમુખસ્થાનેથી ધ્રુવજીનું ભાષણ થઇ રહ્યું છે એ જાણતાં જ તે સાંભળવા ગયો. ધ્રુવજી અહિંસા અને તપના મહત્ત્વ વિશે તેમની વિકસિત વિચારસરણીમાં પણ ગૂજરાતી ટોન—લય—વાળી હિન્દીમાં બોલ્યે જતા હતા, અને પ્રસંગે 'ઉત્તરાધ્યયન' તેમ જ 'આચારાંગસૂત્ર'નો આધાર લેતા. તેમની મધુર વાણી અને સ્પષ્ટ વિચારસરણીથી હું વધારે આકર્ષાયો. સભા પૂરી થતાં જ તેમને હું મળ્યો. અને સાદર નમસ્કાર કરી મેં કહ્યું કે 'હું આજ લગી આપનો પરોક્ષ શિષ્ય હતો. હવે પ્રત્યક્ષ શિષ્ય બનીશ.' તેમણે સ્મિત સાથે કહ્યું, 'તમે ગૂજરાતી છો ? અને બંગલે જરૂર આવજો.' એ 'જરૂર' શબ્દે મારામાં બંધાયેલ તેમના વિશેના પૂર્વગ્રહને બહુ શિથિલ કરી નાખ્યો. જ્યારે હું તેમને બંગલે ગયો ત્યારે તેઓ એટલી સહૃદયતાથી મળ્યા અને વાત કરી કે પેલા પૂર્વગ્રહનો રહ્યોસહ્યો અંશ પણ મારા મનમાંથી તદ્દન વિલીન થઈ ગયો. તેમણે અહિંસા વિશેની ચર્ચામાં તે વખતે મને કહ્યું કે 'ગાંધીજી દેશમાં અહિંસાના પાયા ઉપર સરકાર સાથે બાથ ભીડવાનો વિચાર કરે છે, પણ શું દેશમાં પ્રજાની અહિંસાવૃત્તિ એટલા બધા પ્રમાણમાં કેળવાઈ છે કે જેથી તે ગાંધીજીને પૂરો સાથ આપે ?' તેમણે જ એ પ્રશ્નના જવાબમાં કહ્યું કે 'હજી તો દેશને વધારે તાલીમ આપવાની જરૂર છે, હજી શિક્ષણ નજીવું છે,' ઇત્યાદિ.

હું જ્ઞાનયોગી ધ્રુવજીના કથનનો ધ્વનિ એમ સમજ્યો હતો કે દેશવ્યાપી સક્રિય હિલચાલ કર્યાં પહેલાં આધારભૂત સિદ્ધાંતની બાબતમાં સમગ્ર દેશને તરેહતરેહથી શિક્ષણ આપવું જોઇએ. અને દેશને એ સિદ્ધાંત વિશે પ્રતીતિ થઈ છે એમ ખાતરી થાય ત્યારબાદ જ તેવી હિલચાલ પાયાદાર નીવડે. જ્યારે કર્મયોગી ગાંધીજીની નેમ તે વખતે અને આજ પણ એ રીતે સમજું છું કે આ દેશને તો હજારો વર્ષ થયાં અહિંસાની તાલીમ એક અથવા બીજી રીતે મળતી જ આવી છે. દેશની મનોભૂમિકા અને બીજી પરિસ્થિતિ એવી છે કે દેશવ્યાપી સક્રિય પગલું ભરવા સાથે જ એની ખરી તાલીમ શરૂ થાય છે. એટલે એક બાજૂ પ્રત્યક્ષ ક્રિયા દ્વારા અને બીજી બાજૂ તેની સમજૂતી દ્વારા જ આખા દેશમાં અહિંસા વિશેની જાગરિત શ્રદ્ધા અને અપેક્ષિત અહિંસા સમજૂતી ઉત્પન્ન કરી શકાય—પહેલું શાબ્દિક શિક્ષણ અને પછી ક્રિયા એ ક્રમ આખા દેશ માટે વ્યવહારુ નથી. હું તો એમને સાદર સાંભળવા જ ગયો હતો. અમારા વિશેષ પરિચયના આ શ્રીગણેશ થયા.

હું અમદાવાદ ગૂજરાત પુરાતત્ત્વમંદિરમાં 'સન્માતતર્ક'નું સંપાદન કરતો. એનો પહેલો ભાગ ધ્રુવજીને મળ્યો ત્યારબાદ તેઓ જ્યારે અમદાવાદ આવે ત્યારે મોટે ભાગે પુરાતત્ત્વમંદિરમાં આવે અને મળે. હું સંશોધન વિશે એમને પૂછ્યા પણ કરતો. એક વાર અનેક પ્રતો ફેલાવી હું મારા ખંડમાં કામ કરી રહ્યો હતો અને અણધાર્યા જ ધ્રુવજી પધાર્યા અને ચટાઈ ઉપર બેસી ગયા. થતું કામ જોઈ રહ્યા હતા. દરમિયાન એક અધ્યાપક ત્યાં આવી ચઢ્યા. વાતચીત શરૂ થતાં જ એ આવનાર અધ્યાપકે નિખાલસ દિલે પણ રોષપૂર્વક ધ્રુવજીને તીખુંતમતમતું સંભળાવ્યું. હું તો મૂંઝવણમાં પડ્યો. એક તરફ આવા દિવ્ય અતિથિ અને બીજી બાજૂ સહવાસી અધ્યાપક. એ અધ્યાપક તો ચાલ્યા ગયા, પણ પાછળથી મેં જોયું કે ધ્રુવજી એ કડવો ઘૂંટડો

એટલી કુનેહથી પી ગયા અને પચાવી ગયા કે તેની અસર જ તેમની પાછળની વાતચીતમા મે ન જોઇ મને લાગ્યુ કે ધ્રુવજીમા અહિંસાવૃત્તિ સ્થિરપદ છે ક્યારેક ગૂજરાતના એક જાણીતા કવિએ યદ્વાતદ્વા કહેલુ કે લખેલુ તેનો જવાબ આપતા તેમણે પોતાની વ્યંગવાણીમા એવી મતલબનુ લખેલુ યાદ છે કે 'ધમ્મપદ'નુ નિત્ય પરિશીલન કરવાથી પણ એમણે કહેલા શબ્દો ભુલાય તેવા નથી આવા કાઈક ઉપક્રમ સાથે જે જવાબ તેમણે લખેલો છે તે એમની માનસિક અહિંસાનો સ્પષ્ટ પુરાવો છે ૧૯૩૫ મા કાશીમા જ તેમની સાથે મારે અમુક મુદ્દા નિમિત્તે પત્રવ્યવહાર કરવો પડ્યો તેમા કયારેક હુ તેમના ઉપર પ્રો-વાઈસ-ચૅન્સેલર તરીકે લખતો અને ક્યારેક વ્યક્તિગતરૂપે એ પત્રવ્યવહારમા મે બહુ જ નમ્રભાવે પણ તદ્દન સ્પષ્ટ રીતે યુનિવર્સિટીના વ્યવહાર વિશે ટીકા કરતા તેમને લખેલુ કે 'આપ જેવા પણ અમુક બાબતો નભાવ્યે જાઓ છો' તેમણે તે જ ક્ષણે જવાબ લખી પટાવાળા સાથે મારા ઉપર મોકલાવી દીધો એમા એમણે લખેલુ કે આ બાબત હવે હુ ઉદાસીન છુ પ્રસગે અમે બન્ને જ્યારે મળ્યા ત્યારે એમણે મને કહ્યુ કે 'તમારા પત્રમા કાઇક રોષની છાંટ મને લાગી' મે કહ્યુ, 'જરાય નહિ આપ એ જ પત્રમા મારુ એ લખેલ યાદ કરો કે જો આપ ગૂજરાત જવાના અને ગૂજરાત વાસ્તે કાઇક કરવાના છો તો આદેશ મળતા હુ આપને શિષ્યભાવે અનુસરીશ અને કાશીનો મોહ છોડીશ' તેઓ એકદમ ખીલી ઊઠયા સારાશ એ છે કે તેઓ પોતાના તરફથી કોઈને શત્રુ બનવાનુ નિમિત્ત પૂરુ ન પાડવા પૂરતા અજાતશત્રુ હતા એ જ રીતે એમણે અહિંસાવૃત્તિ વિકસાવી હતી

આ કથનની પુષ્ટિ માટે એક પ્રસગ નોંધપાત્ર છે. થોડા વર્ષ અગાઉ દક્ષિણમા ક્યાંક યજ્ઞ થયેલ તેમા બકરાઓનો શાસ્ત્રીય વધ પણ થયેલો આ વિરોની ચર્ચામાં એઓશ્રીએ મને સબોધી કહ્યુ કે 'હવે તો અમારે બૌદ્ધ યા જૈન થવુ કે શુ?' ધ્રુવજી વૈદિક અને તેમાય સનાતની હતા. તેમનુ વેદ-વેદાંત વિશેનુ જ્ઞાન અગાધ હતુ. તેમની શ્રદ્ધા પણ વ્યાપક અર્થમાં વેદાંતગામિની જ હતી પરતુ ધ્રુવજી તેમ છતા સ્પષ્ટપણે ઐતિહાસિક બળોને જાણતા તેઓ સમજતા કે બૌદ્ધ, જૈન આદિ અહિંસક પ્રબલ હિલચાલોને પરિણામે જૂના હિંસાપ્રધાન વૈદિક કર્મકાણ્ડની ભૂમિકા નામશેષ થઈ છે અને એને સ્થાને વ્યવહારમા અહિંસક વૈદિક ધર્મનુ રૂપાન્તર થયુ છે, જે કાલ અને માનવજાતિના વિકાસને અનુરૂપ છે હવે આવી સિદ્ધ થયેલ અહિંસાની ભૂમિકામાથી વૈદિક કર્મકાંડીઓ પ્રાચીનતાને મોહે પાછી પાની કરી હિંસા તરફ વળે, તો જેઓ માનસિક અહિંસાની ભૂમિકાવાળા પરપરાથી વૈદિક ધર્માવલબીઓ છે તેમણે શુ કરવુ? શુ બુદ્ધિગમ્ય અહિંસાની ભૂમિકાને છોડી તેમણે કાળજૂના હિંસાપ્રધાન કર્મકાંડ તરફ વળવુ, કે કુલધર્મનો મોહ છોડી અહિંસા-પ્રચારક સુધારક પથોમા ભળી જવુ? હુ ધ્રુવજીના સક્ષિપ્ત કથનનો એ પ્રમાણે અર્થ સમજેલો જો મારી સમજ ઠીક હોય તો ધ્રુવજીની અહિંસાવૃત્તિની સમજ અને શ્રદ્ધાના વિકાસ વિશે વધારે ભાગ્યે જ કહેવાનુ રહે છે

તેમની તપોનિષ્ઠા પણ જુદી જ હતી મે તેમને એકવાર પૂછ્યું કે, 'આપ કાશી છોડી જવાના છો એમ સભળાય છે' તેમણે કહ્યુ, 'પ્રભુઇચ્છા હશે તેમ બનશે' મે કહ્યુ, 'આપ

ગૂજરાતમાં કાંઈક મહત્ત્વનું કામ તો કરવાના જ.' તેમણે કહ્યું, 'હું હજી લગી કાંઈ ગૂજરાત માટે કરી શક્યો નથી એનું દુઃખ તો છે જ. પણ કાંઈ શરૂ કરવું તે પહેલાં મારે ગાંધીજીના આશીર્વાદ જોઈએ. હું તપસ્વીના આશીર્વાદમાં માનનાર છું.' ઇત્યાદિ. ક્યાં જન્મે નાગર બ્રાહ્મણ અને શિક્ષણે તથા કાર્યે નવા રંગથી રંગાયેલ અને ક્યાં આવી તપસ્વીના આશીર્વાદની બુદ્ધિ-શુદ્ધ શ્રદ્ધા ! અહિંસા અને તપની બુદ્ધિશુદ્ધ ભૂમિકામાંથી જ તેમનામાં સમન્વયવૃત્તિ કે જૈન પરિભાષામાં અનેકાંતવૃત્તિનો ઉદય થયેલો. તેમનાં ગમે તે વિષયનાં લખાણો કે ગમે તે વિષય પરત્વેનાં ભાષણો જુઓ તો તરત સમજાશે કે એમણે પોતાના વિચારમાં પોતાની જ ઢબે અનેકાંત ઘટાવેલો હતો, જેમ ગાંધીજીએ પોતાના વિચાર અને કાર્યમાં પોતાની ઢબે ઘટાવેલો છે.

ધ્રુવજીએ કુલપરંપરાગત વિદ્યાસંસ્કારને કેટલા વિશાળ પ્રમાણમાં અને કેટલી વિશદ રીતે વિકસાવ્યો હતો એ તેમના પરિચયમાં આવનાર અને તેમનું સાહિત્ય વાંચનાર સૌ જાણે છે. પણ તેમની સંસ્કારશુદ્ધિ અને ભાષાસૌષ્ઠવ વિશે કાંઈક લખવું આવશ્યક છે. ખાસ કરી જેઓ નવાં વહેણોમાં વગર વિચાર્યે ઘસડાઈ જાય છે, તેમને વાસ્તે તો લખવું સવિશેષ પ્રાપ્ત થાય છે. ધ્રુવજી કોલેજમાં ભણ્યા, કોલેજમાં અને યુનિવર્સિટીમાં ઊંચા હોદ્દાઓ ઉપર રહ્યા. માત્ર અંગ્રેજ જ નહિ પણ ગવર્નર અને વાયસરોય જેવા ઊંચા અધિકારીઓને પણ મળવાના એમને અનેક પ્રસંગ આવ્યા. દેશદેશના વિદ્વાનો પણ મળતા જ. કોટ–પાટલૂન અને ટોપીના આનખશીખ દેશી–પરદેશી વાતાવરણમાં તેઓ આજન્મ રહ્યા છતાં હું નથી ધારતો કે કોઈએ તેમને પોતાનો નક્કી કરેલ ગૂજરાતી વેશ બદલી બીજા વેશમાં સજ્જ થયેલ જોયા હોય. જેમ પોષાકનું તેમનું પોતાનું જ લાક્ષણિક સૌષ્ઠવ હતું, તેમ તેમનો ખાનપાન અને પૂજાવિધિનો પણ એક ખાસ સંસ્કાર હતો. આ સંસ્કારો બીજા બ્રાહ્મણોની પેઠે એમણે અંધપણે પોષ્યા ન હતા. કેમકે પોતાનાથી જુદી રીતે વર્તનારને તેઓ કદી પતિત કે ઊતરતી કોટીના માનતા નહિ. ભાષાસૌષ્ઠવ વિશે તો એટલું જ કહેવું બસ થશે કે તેઓ જ્યારે વાતચીત કરતા હોય કે ભાષણ આપતા હોય ત્યારે અનુભવ એવો થાય કે જાણે કાનમાં અમૃતસેચન થઈ રહ્યું છે. ગૂજરાતી ભાષાસૌષ્ઠવનો સંસ્કાર તો એમનામાં એટલી હદ સુધી વિકસેલો હતો કે ક્યારેક ગાંધીજીએ પણ કહેલું કે હવે ધ્રુવજીનું મધુર—પ્રસન્ન ગૂજરાતી ભાષણ તમે સાંભળો. ધ્રુવજીની વાત કરવાની અને જવાબ આપવાની એક ખાસ ઢબ હતી. તે બોલે ત્યારે તેમાં બહુશ્રુતત્વ છલકાતું હોય. કડવામાં કડવો જવાબ પણ તે એવી અન્યોક્તિ અને મધુર ભાષામાં આપે કે સાંભળનારને રોષનો પ્રસંગ જ ન આવે.

જ્યારે તેમણે હિન્દુ યુનિવર્સિટીમાંથી વિદાય લીધી ત્યારે પંડિતો કે પ્રોફેસરો, વિદ્યાર્થીઓ કર્મચારીઓ એ બધાને એવો અનુભવ થયો કે હવે આવો માણસ યુનિવર્સિટીમાં મળવો સુલભ નથી. મોટા હોદ્દેદારને ત્યાં ગમે તે માણસ સરલતાથી જઈ શકતો નથી, પણ ધ્રુવજી વિશે એમ ન હતું. જ્યારે જાઓ ત્યારે એમની બેઠક મુક્તદ્વાર. કોઈ પટાવાળો રોકે જ નહિ. જનાર સાધા-રણ વિદ્યાર્થી હોય, પંડિત હોય કે પ્રોફેસર હોય. મારા કાશી આવ્યા પછી તેઓ લગભગ પાંચેક વર્ષ અહીં રહ્યા. યુનિવર્સિટીમાં અનેક કોલેજો, અનેક નાની મોટી સંસ્થાઓ અને અનેક વિદ્યાર્થી

મડળો, જાતીય મડળો અને સાપ્રદાયિક મડળો જ્યારે જુઓ ત્યારે મીટિંગોનો પ્રવાહ ચાલતો જ હોય અને હમેશા પ્રોફેસરોની કલબમા તો કાઈક ને કાઈક હોય જ પણ એક દિવસમા થતી અનેક મીટિંગોમા પણ ધ્રુવજી તો હોય જ અને તે મોટે ભાગે પ્રમુખસ્થાને જ હોય. તેમને અનેક વિષયોમા પ્રસગાનુરૂપ બોલવાનું પણ હોય પરતુ મે કદી જોયુ કે સાભળ્યુ નથી કે ધ્રુવજી કાઈ અપ્રસ્તુત બોલ્યા હોય અગર વધારેપડતુ બોલી નાખવાના આ યુગના અભખરાને વશ થયા હોય આ બ્રાહ્મણસુલભ વિદ્યાવૃત્તિ અને શ્રમણસુલભ વિકસિત સયમવૃત્તિ એ જ ધ્રુવજીની વિશેષતા છે અને તેથી જ તેઓ 'જી' પદે પહોચ્યા

છેલ્લે તેમની મિલનસારવૃત્તિ વિશે થોડુક લખી દઉ, કારણ એની વિરુદ્ધ મારે મિથ્યા પૂર્વગ્રહ બધાયો હતો જ્યારે તેઓ અમદાવાદ આવે ત્યારે પોતાના બધા જ પરિચિતોને મળે અને કોઈ ન મળ્યુ હોય તો યથાસભવ તેમને ત્યા પહોચે તેઓ ઘણી વાર મારે ત્યા બ્રહ્મક્ષત્રિય સોસાયટીમા અચાનક આવી ચઢે એકવાર મે કહ્યુ, 'આપ શા માટે પધાર્યા ? હુ આવવાનો જ હતો' તેમણે કહ્યું, 'અહી એક મારા પરિચિત મિત્રના વિધવા છે તેમને તો મળવુ જ હતુ તો પછી તમને શા માટે તકલીફ આપુ ?' મારા કાશી આવ્યા પછી તો મે એવુ જોયેલુ કે જ્યારે પણ રજામા અમદાવાદ હોઈએ ત્યારે તેઓશ્રી ઘેર ડોકિયુ કરી જ જાય હુ ૧૯૩૮ મા ઓપરેશન-માથી ઊઠી અમદાવાદ આવ્યો અને કાઈક સ્વસ્થ થયે ધ્રુવજીને બગલે જવા નીકળ્યો રસ્તામા મને જોઈ કહ્યુ કે 'તમે કયા જાઓ છો ? હુ જ તમને મળવા આવવાનો હતો' મે કહ્યુ, 'હવે આપણે અહી જ મળી લીધુ એટલે તકલીફ ન લેશો.' તેમણે કહ્યું, 'ના, હુ તો મારા સકલ્પ પ્રમાણે બીજી વાર તમારે ઘેર જ આવવાનો રસ્તા ઉપર મળ્યા એ તો તમે મળવા આવ્યા, કાઈ હુ થોડો આવ્યો છુ ?" ઇત્યાદિ છેવટે બીજે દિવસે તેઓ ઘેર આવ્યા અને યુનિવર્સિટી વિશે તથા અમદાવાદની સસ્થાઓ વિશે મુક્ત મને ખૂબ જ વાત કરી. મે કહ્યુ, 'આપનો સમય અમદાવાદમા સારી રીતે જતો હશે' તેમણે કહ્યુ 'બધા જ મિત્રો સહૃદય મળ્યા છે હુ મારે કરવુ જોઈએ તેટલુ કરી શકતો નથી એ જ મને દુખ છે પણ બૌદ્ધિક વાતાવરણ ઠીકઠીક જામેલુ હોવાથી મને સતોષ છે' ધ્રુવજીના મિલનસારપણાનુ આવુ માધુર્ય અનુભવવાનુ મને સદ્ભાગ્ય પ્રાપ્ત થયુ હતુ

શ્રી આનંદશંકરમાહાત્મ્ય

શ્રી. હિંમતલાલ ગણેશજી અંજારિયા

શ્રી. આનંદશંકરની મહત્તા ગુજરાતીઓની જાણબહાર તો નથી, જોકે તે મહત્તાની ઇયત્તા સમજનારા થોડા હશે.

શ્રી. આનંદશંકર જન્મથી જ મહાન હતા. રાજમાન્ય અધિકારીના પુત્ર હતા. સાંસારિક સુખસંપત્તિના વૈભવભર્યા તેજમાં વિહરવા નાનપણથી જ ભાગ્યશાળી બન્યા હતા. અનુકૂળતાઓને લીધે કેટલાક કુમારો ઘણી વાર વિપથગામી બની જાય છે, બાપદાદાની બુદ્ધિ અને ધનની કમાણીને વેડફી નાખે છે, વિભૂતિના તેજમાં અંજાઈ આંધળા થાય છે. શ્રી. આનંદશંકર જેવા સદ્ભાગી જ સારા સંજોગોમાં વિકાસ અને ઉન્નતિ મેળવી શકે છે.

શરીરની સંપત્તિ બહુ સારી ન કહેવાય. નાનપણથી જ અવારનવાર સળેખમ—શરદી—જેવું રહ્યા કરતું; છતાં બુદ્ધિની સંપત્તિને વધારવામાં શરીર નડતરરૂપ નહોતું થયું.

ઘણાક જુવાનિયાઓ પોતાની બુદ્ધિની સૂક્ષ્મતા પર વિશ્વાસ રાખી, અભ્યાસનો શ્રમ લેવામાં શિથિલ રહે છે. બુદ્ધિની જન્મપ્રાપ્ત શક્તિ અભ્યાસથી વૃદ્ધિ પામે છે, ચિન્તનથી સૂક્ષ્મતા પામે છે, નિદિધ્યાસથી પવિત્રતા પામે છે, યોગ્ય શ્રમ લેવાથી તીક્ષ્ણતા અને તીવ્રતા પામે છે. આવશ્યક શ્રમ ન લેવાથી કેટલાક બુદ્ધિશાળી જુવાન બુદ્ધિનો પૂરેપૂરો લાભ લઈ શકતા નથી, દઈ પણ શકતા નથી. શ્રી. આનંદશંકરે જન્મપ્રાપ્ત બુદ્ધિને કસવા અને વિકસાવવા ખૂબ ધ્યાન રાખ્યું હતું. આખી જિંદગી જ્ઞાનપ્રાપ્તિ માટે અને અભ્યાસશીલતા માટે જે ઉદ્દામ આગ્રહ સેવ્યો હતો, તેથી તેમના મનોબળ અને નિશ્ચયબળની આપણે કદર કરી શકીએ છીએ.

શ્રી. આનંદશંકર નાનપણથી જ સાધનમાં મહાન હતા, બુદ્ધિમાં મહાન હતા, મનોબળ અને નિશ્ચયબળમાં મહાન હતા. તે તેમની મહત્તા વર્ષો સાથે વધતી જ ગઈ. પહેલાં બુદ્ધિમાન વિદ્યાર્થી, પછી જ્ઞાનલોભી અનવરત અભ્યાસી, પછી શક્તિશાલી વિદ્વત્તાપૂર્ણ અધ્યાપક અને છેવટ કાર્યદક્ષ પ્રતિષ્ઠાપૂજ્ય કુલપતિઃ આમ મહત્તાની શ્રેણી પર ઉત્તરોત્તર મક્કમતાથી ચઢતાં આયુષ પણ ઠીક ભોગવી, શ્રી. આનંદશંકર મહાન ગુજરાતી અને મહાસાક્ષર તરીકે ઊંચું માહાત્મ્ય પ્રકટ કરી ગયા છે.

જુદા જુદા મહાપુરુષોના અમર કીર્તિદેહમાં પણ પ્રકારફેરને લીધે પ્રકાશફેર હોય છે જ. રાજ્યસત્તા કે પરાક્રમશીલતાને લીધે મહાન બનેલા નરવીરોનું માહાત્મ્ય પ્રજાનો મોટો ભાગ સમજે છે અને પૂજે છે. પરંતુ જ્ઞાનસત્તાથી જે માહાત્મ્ય મળે છે તેના કરતાં તો રાજ્યસત્તાનું માહાત્મ્ય ગમે તેટલું વિપુલ અને સર્વજ્ઞાત હોવા છતાં, નીચી કોટિનું જ ગણાય છે. અલેક્ઝાન્ડર અને વિક્રમના કરતાં પણ શેક્સ્પિયર અને વ્યાસ વધારે લોકપ્રિય અને વધારે લોકોપકારક ગણાય છે,

એ નિર્વિવાદ છે જ્ઞાનસત્તાવાળા મહાપુરુષો અક્ષરસેવાથી જે કીર્તિ મેળવે છે, જે માહાત્મ્ય મેળવે છે, તે લોકપ્રિય અને લોકોપકારક હોય છે, એટલુ જ નહિ પણ ચિર જીવી અને કોઈ કોઈનુ તો અમર રહે છે

શ્રી આનંદશંકરના અક્ષરદેહનુ માહાત્મ્ય એટલુ મોટુ છે કે તેનુ વર્ણન, વર્ણન કરનારની શક્તિની અલ્પતાથી જ મર્યાદા પામે

'શ્રીભાષ્ય'નુ ગુજરાતીમા ભાષાતર એ તો આનદશંકરભાઈનુ નાનું કામ 'શ્રીભાષ્ય' જેવા ગ્રથના તત્ત્વજ્ઞાનને ગુજરાતીમા ઉતારવા માટે ઊંચી શક્તિ અને ઊંચી બુદ્ધિ જોઇએ તેવુ કામ સાધારણ માણસ માટે તો મોટો વિજય ગણાય પણ આનદશંકર જેવા મહાપ્રતાપી જ્ઞાનમૂર્તિને માટે તો તે કામ નાનુ જ કહેવાય આનદશંકર માત્ર બીજાના વિચારોને ગુજરાતીમા ઉતારે એ તો મામૂલી જ કામ ગણાય જોકે ભાષાતરકારમા મૂળ લેખકના ગુણોની છાપ બરાબર પડે તો જ ભાષાતર ખરુ ભાષાતર બને શ્રીરામાનુજાચાર્યના સર્વ ગુણોનુ સ્પષ્ટ પ્રતિબિબ ઝીલના માટે બુદ્ધિની નિર્મળતા અને ગ્રહણશક્તિની ઉચ્ચતા વિશિષ્ટ પ્રકારના જ જોઈએ—આવી યોગ્યતા શ્રી આનદશંકરભાઈમા ઉત્તમ જાતની હતી એટલે જ ભાષાતર સફળ અને સુંદર થયુ છે તે કામ ખૂબ યશસ્વી હોના છતા આનદશંકરભાઈના બીજા કામોની સરખામણીમા તો સાધારણ જ ગણાય

'વેદધર્મ', 'ધર્મવર્ણન', 'હિન્દુધર્મની બાળપોથી' આ પુસ્તકોમા જ્ઞાનની અને લેખનકૌશલની જે ઉચ્ચતા પ્રકટ થાય છે તે આનદશંકરની શક્તિની ઊંચી કોટિ બતાવી આપે છે

પચાસ સાઠ વર્ષ પહેલા તો 'ધર્મ તો જાણે ખાવુ' એવો ખોટો ખ્યાલ ગુજરાતમા ખૂબ પ્રસર્યો હતો ખાસ કરી શહેરોમા એટલે કે શહેરી અને નવી ભણેલી પ્રજામા ધર્મ માટે વિરોધ અને તિરસ્કાર માલૂમ પડતા હતા ધર્મના બહારના બગડેલા સ્વરૂપની પાછળ, અને મિથ્યા આડબરના જાળાની અદર, ધર્મનુ જે કાંઈ ખરુ રહસ્ય વસી રહ્યુ હતુ તેને નહિ સમજનારા તો ધર્મને શાપરૂપ જ માનતા હતા આમ થવાનુ મુખ્ય કારણ તો એ હતુ કે ધર્મના સાચા સ્વરૂપનુ જ્ઞાન કે ભાન કોઇને હતું જ નહિ ધર્મના વિકૃત સ્વરૂપ પાછળ કાંઈક સત્ત્વ કે સત્ય છે કે કેમ એ જોવા તપાસવા જેટલો પણ તે વખતના ઉતાવળિયા લોકોને સમય નહોતો

તેવા લોકોને યોગ્ય રીતે સમજાવવામા આવે તો ધર્મની ભાવના ફરી જાગ્રત કરી શકાય, અને વિનાશ પામેલી ધાર્મિક બુદ્ધિ ફરી સન્માર્ગગામી બનાવી શકાય એવુ વિચારનારા હળવે હળવે નીકળના લાગ્યા તેના વિચારકોમા આનદશંકરનું સ્થાન ઘણુ ઊંચુ છે

ગોવર્ધનરામે અને મણિલાલ નભુભાઇએ એ કામ કરેલુ છે—ગોવર્ધનરામે એક રીતે, મણિલાલે બીજી રીતે મણિલાલની રીતને શ્રી આનદશંકરે સરસ પલટો આપી, ખૂબ સમર્થ બનાવી છે આપણા ધર્મપુસ્તકોમા શી શી બાબતો કેવી કેવી રીતે કહેવામા આવી છે એ વિશે પ્રજાસમસ્તને માહિતી આપવી એ પહેલી જ જરૂરિયાત હતી ખરી માહિતી મળે, એટલે સમજદાર પ્રજાવર્ગ પોતાની મેળે વિચાર કરવા પ્રેરાય 'વેદધર્મ' અને 'ધર્મવર્ણન'થી પ્રજાના

વિચારક વર્ગ પાસે પુષ્કળ માહિતી રજૂ કરી, 'ધર્મવર્ણન'માં તો હિન્દમાંના બધા જ ધર્મોની ટૂંક માહિતી આપી શ્રી. આનંદશંકરે પ્રજાના સમસ્ત સમુદાયને ઉપકારવશ બનાવ્યો.

'હિન્દુધર્મની બાળપોથી' આ બે પુસ્તકોથી પણ આગળ વધી, હિન્દુધર્મનાં રહસ્યને સમાજ પાસે સરળતાથી રજૂ કરી, હિન્દુધર્મની અને હિન્દુ પ્રજાની સેવા કરવામાં બહુ જ યશસ્વી બને છે.

'નીતિશિક્ષણ' ઉપદેશપૂર્ણ માર્ગદર્શક ગ્રંથ છે. જીવનને ઉચ્ચગામી બનાવી, સાર્થક કરવા માટે એ નાના સરખા ગ્રંથમાં અમૂલ્ય સત્ત્વ છે. તેમાં જીવનને નીરોગી અને નિર્મળ બનાવવા માટે એટલાં જીવંત અને જોરદાર બીજો છે કે તે બીજોને યોગ્ય પુષ્ટિ મળે તો જીવનવૃક્ષ વિશાળ અને ફળદ્રૂપ બન્યા વગર રહે જ નહિ.

આટલા જ ગ્રન્થો આનંદશંકરભાઈનું માહાત્મ્ય પુરવાર કરવા માટે પૂરતા છે. આ ઉપરાંત પણ શ્રી. આનંદશંકરે અનેકવિધ અતિ મૂલ્યવાન લેખો લખી, ભાષણો આપી, ગુજરાતી જનતાને જ્ઞાનનું લહાણુ એવા ઔદાર્યથી આપ્યું છે કે તેવું ઔદાર્ય દાખવનારાનું માહાત્મ્ય સ્વીકાર્યા વગર રહે જ નહિ.

આ જાતના લખાણનો લગભગ સઘળો ભાગ 'વસંત' માસિકમાં છપાયો છે. જ્યાંસુધી 'વસન્ત'ના અંકોમાં જ તે છપાયેલો પડ્યો હતો ત્યાંસુધી શ્રી. આનંદશંકરની શક્તિ અને તેમની સેવા 'વસન્ત'ના વાચકો જ જાણતા હતા. સંવત્ ૧૯૭૨ માં 'આપણો ધર્મ' એ નામથી કેટલાક લેખો ગ્રંથાકારે સંગૃહીત થયા ત્યારે જ શ્રી. આનંદશંકરની જ્ઞાનસમૃદ્ધિ અને કલ્પનાપૂનિત કાવ્યમુદ્રાંકિત લેખોમાં જ્ઞાનને નિબંધરૂપે ઉતારવાની મહાન કુશળતા ગુજરાતમાં જાણવામાં આવી. તે ગ્રંથમાં કરેલી જ્ઞાનચર્ચા, તેમાં અપાયેલી તત્ત્વજ્ઞાનની માહિતી, તેમાંના કવિત્વભર્યા સાહિત્ય-ગૌરવવાળા નિબંધો અને આપણા ધર્મ માટે આપવામાં આવેલી સરળ અને ઉત્કૃષ્ટ સમજૂતી એ બધાથી તે ગ્રંથ ગુજરાતી સાહિત્યમાં અપૂર્વ માન અને મહત્તાને પાત્ર બન્યો છે.

હિન્દુ તત્ત્વજ્ઞાનને યુરોપીય વિદ્વાનો સ્વીકારતા જ નથી. તેમના તત્ત્વજ્ઞાનના ઇતિહાસમાં આજ સુધી હિન્દુ તત્ત્વજ્ઞાનને કશું સ્થાન આપવામાં આવ્યું નથી. આપણે હિન્દીઓ એવા તો પરમતમુગ્ધ છીએ કે આપણી યુનિવર્સિટીઓમાં પણ તત્ત્વજ્ઞાનના અભ્યાસક્રમમાં હિન્દુ તત્ત્વજ્ઞાન માટે આકર્ષણ જ નથી. આ ઉદાસીનતા ટાળવા શ્રી. આનંદશંકરે હિન્દુ તત્ત્વજ્ઞાનનાં મૂળતત્ત્વો સમજાવી, ગુજરાતને અને હિન્દને બતાવી આપ્યું કે હિન્દનું તત્ત્વજ્ઞાન યુરોપીય તત્ત્વજ્ઞાનથી જરાય ઊતરતી કોટિનું નથી. યુરોપીય તત્ત્વજ્ઞાનની ગુજરાતીમાં માહિતી આપનાર શ્રી. આનંદ-શંકર પહેલા જ છે. સંક્ષેપમાં સાર આપનારા શ્રી. આનંદશંકરના લેખો પ્રાથમિક માહિતી માટે ખૂબ ઉપયોગી છે. 'આપણો ધર્મ' એ તો એવું પુસ્તક છે કે જે ગુજરાતમાં જ નહિ, સકલ હિન્દમાં વર્ષો સુધી માર્ગદર્શક અને તત્ત્વજ્ઞાપક બની રહેશે.

સાહિત્યનાં લખાણોમાં સારાં ગણાતાં લખાણો પણ સર્વકાલ માટે ઉપયોગી ભાગ્યે જ

હોય છે—ઘણા તો તત્કાલ માટે જ કામના હોય છે પોતાના સમયમા ખૂબ પ્રિયતા મેળવી હોય, અને સમયના પ્રવાહને અસર કરનારા નીવડ્યા હોય તેવા લખાણ બધા સનાતન ઉપયોગિતા-વાળા નથી હોતા આવા દશકાજીવી લખાણો ખૂબ ઉચ્ચ કોટિના હોય તોપણ સદાકાળ તો ટકી શકતા નથી સાહિત્યમા સદાકાળ જીવત રહે તેવી અમર કૃતિઓ પ્રમાણમા જૂજ હોય છે, તેવા લેખકો જૂજ હોય છે, તેવા લેખકો ગણ્યાગાઠ્યા જ હોય છે ગુજરાતીમા અમર ગણીએ, અથવા તો શતકજીવી ગણીએ તેવુ સાહિત્ય પ્રમાણમા થોડું જ છે નરસિહ, અખો કે મીરા, દયારામ કે પ્રીતમ જેવા કોઈ કોઈ લેખકની કોઈ કોઇ કૃતિ અમર સાહિત્ય તરીકે ગણાવી શકાય તેવી છે પ્રેમાનદે પુષ્કળ લખાણ કર્યું છે અને તેમાનુ ઘણુ લોકપ્રિય પણ ગણાય છે પરતુ તેનું સાહિત્ય તત્કાળજીવી જ હતુ આજે કાવ્યાનદ મેળવવા માટે પ્રેમાનદને વાચનારા બહુ થોડા જ હશે ખાસ આગ્રહ રાખી કેટલાકને જીવત રાખવા પ્રયત્ન થાય છે, પણ જો ખરુ સત્ત્વ ન હોય તો પ્રયત્નોનો ટેકો દૂર થતા લખાણ વિસારે પડે છે ગુજરાતીમા જૂના લેખકોમાથી જેમ થોડા જ અમર કૃતિઓ આપી ગયા છે, તેમ વર્તમાન સમયમા પણ અમર ગ્રથોના લખનારા જૂજ જ છે 'સરસ્વતીચદ્ર,' 'સાક્ષરજીવન,' 'સિદ્ધાતસાર' અને નાનાલાલની કેટલીક કાવ્યકૃતિઓથી આપણા અમર સાહિત્યની ગણના અટકી જાય છે તેવા સમયમા શ્રી આનંદશકરનો 'આપણો ધર્મ' બહુ આવકારલાયક થઇ પડે છે તે ગ્રથમા જે માહિતી છે, તેમા જે નિબધો છે, જે સાહિત્ય-બોધ છે, તે બધુ અમુક સમયે જ નવુ લાગે કે ઉપયોગી ગણાય તેવુ નથી સમગ્ર લખાણ સદા-કાળ નવુ ને નવુ જ લાગ્યા કરશે, હમેશા જ તેની ઉપયોગિતા જણાયા કરશે આપણા સાહિત્યના અમર ગ્રથોમા તેનુ સ્થાન સિદ્ધ છે

તે ગ્રથના અભ્યાસ માટે શ્રમ લેવો પડે તેવો અને શિષ્યમાનસને તેમા રસ લેતું કરવા અધ્યાપકને પૂર્વ તૈયારીની જરૂર પડે તેવો છે, સાધારણ અધ્યાપક તો તેવા કઠણ ગ્રથને શીખવવા હિમત પણ કરે નહિ પણ દુર્બોધ્ય અને કઠણ હોના માટે તેવા ગ્રથને અભ્યાસ-ક્રમમા રાખવામા ન આવે, તો તો અભ્યાસના મૂળ હેતુઓ જ ભુલાય છે એમ કહેવુ પડે નવા અને નહિ સમજાતા વિષયને સારી રીતે સમજાવવો એ અધ્યાપકની ફરજ કહેવાય. વિદ્યાર્થી-ઓની બુદ્ધિને કસોટીએ ચઢાવે એવા ગ્રથો તો અભ્યાસ માટે ખાસ જરૂરના ગણવા જોઈએ તેને બદલે જો અધ્યાપકો જ આવા ગ્રથને અભ્યાસક્રમમા રાખવા આનાકાની બતાવે તો તો ઊંચા સાહિત્યનો લાભ જ મળી ન શકે. શ્રી આનદશકરની કૃતિઓ હાઇસ્કૂલ અને કૉલેજના અભ્યાસક્રમમા લાગલાગટ ચાલુ જ રહેવી જોઈએ એટલું ધ્યાન વિદ્યાપીઠોના નિયામક અને કાર્યકર્તાઓએ રાખવુ ઘટે છે

શ્રી આનદશકરભાઈના બીજા કેટલાક લેખોનો સગ્રહ પણ થયો છે ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીએ 'કાવ્યતત્ત્વવિચાર' 'સાહિત્યવિચાર' અને 'દિગ્દર્શન' એ ત્રણ સંગ્રહો છપાવ્યા છે, સદાકાળ ઉપયોગી ગણાય એવા ઘણાખરા લેખો હવે ગ્રથસ્થ થઈ ગયા એમ કહેવાય કેટલાક તત્કાલો-પયોગી લેખો પણ બહુ મહત્ત્વના છે, પણ તે તો હજી 'વસન્ત'ની ફાઈલોમા જ રહ્યા છે 'વસત'ની

તંત્રીની નોંધોમાં વિવિધ વિષયોનાં મૂળતત્ત્વોનું તલસ્પર્શી અન્વેષણ સૂક્ષ્મતાથી અને તજ્જ્ઞના કૌશલથી કરવામાં આવતું; રાષ્ટ્રિય વિચારોમાં આનંદશંકરના સ્વભાવમાં જ વસી રહેલ સમતોલપણું અને દીર્ઘદૃષ્ટિ પ્રચંડ તેજથી પ્રકાશી રહ્યાં છે; સામયિક નોંધોમાં માનવો અને મંતવ્યોની પરીક્ષા અને સમાલોચના કરવામાં શ્રી. આનંદશંકરનું નિષ્પક્ષપાતપણું, બંને પક્ષના ગુણાવગુણોની રહસ્યદૃષ્ટિભરી સમીક્ષા કરવાની ઉત્તમ શક્તિ, પ્રાપ્ત પ્રસંગો પરથી પર્યેષણાનાં ઊંચાં શિખરો પર વિહાર કરવાની નૈસર્ગિક પ્રતિભા, વગેરે ગુણો એવા તો સુંદર સ્વરૂપે શબ્દમય બન્યા છે કે તે જાતનું લખાણ આપણા સાહિત્યમાં હજી સુધી અદ્વિતીય જ રહ્યું છે. તે બધા લેખોને સંપૂર્ણ રીતે સમજવા માટે બહુ મોટી નોંધો અને ખુલાસાઓની કદાચ જરૂર જણાય. તાત્કાલિક વાતાવરણમાં જે વિચારો સહેલાઈથી સમજાય, તે વાતાવરણ બદલાતાં દુર્બોધ્ય બને અને વાચકોનો રસ મોળો પડી જાય. આ વસ્તુસ્થિતિ ખરી હોવા છતાં, એમ તો કહેવાનું મન થાય છે કે આનંદશંકરભાઈની રસભરી અને ચટકભરી નોંધો ગ્રંથસ્થ થાય તો ઘણું સારું.

આનંદશંકરભાઈનાં પુસ્તકો અને લખાણોની સાથે તેમની ભાષા, તેમનો સ્વભાવ, તેમનું સમગ્ર જીવન બહુ સરસ સુમેળ સાધી રહેલ છે અને તેથી લેખક અને ચિંતક તરીકેનું તેમનું માહાત્મ્ય કાંઈક અનેરા ઓજસથી પ્રકાશી રહે છે.

તેમની ભાષા કાંઈક અઘરી, એટલે કે સાદી ગુજરાતી ભાષા જ જાણવાવાળાને પરિચિત ન હોય એવા શબ્દોવાળી, પણ સીધી, અને અર્થની સ્પષ્ટ વ્યક્તિ માટે મહાન શક્તિ ધરાવનારી છે. સંસ્કૃતપ્રચુર લાગે ખરી, પણ એક વાર સમજાયા પછી તો એમ જ લાગે કે શબ્દોનો પ્રયોગ યથાયોગ્ય જ નહિ, પણ અનિવાર્ય જ છે. એક શબ્દમાં એટલો બધો મર્મ ભર્યો હોય છે કે તેને બદલે બીજા અનેક શબ્દોથી પણ અર્થનિષ્પત્તિ શિથિલ જ રહે. ગોવર્ધનરામ, નરસિંહરાવ અને બીજા લેખકો ભાષાને સંસ્કારપૂનિત અને અર્થવાહક બનાવવા માટે સંસ્કૃત શબ્દોનો ઉપયોગ કરે છે, તેનાથી આનંદશંકરભાઇએ કદાચ સંસ્કૃત શબ્દો વધારે વાપર્યા હશે—ખાસ કરી નોંધોમાં સંક્ષિપ્તતા અને સામર્થ્ય લાવવા તેવા શબ્દો વધારે વપરાયા છે; છતાં આનંદશંકરભાઈનાં લખાણ વાંચતાં, તે લખાણ સંસ્કૃતમય હોય એવું લાગતું નથી. સંસ્કૃત શબ્દો ગુજરાતી તળપદા શબ્દો જેટલા જ જરૂરના અને યથાસ્થાને હોય છે, અને તેથી ભાષાનું સ્વરૂપ એવું બંધાઇ ગયું છે કે ગુજરાતી ભાષાના ઘડનારાઓમાં આનંદશંકરભાઇને બહુ ઊંચું સ્થાન અપાશે; તે સ્થાન સારી પેઠે ઊંચું હશે એટલું નહિ, પણ કદાચ ગોવર્ધનરામ અને ગાંધીજીના જેવા પ્રથમ પંક્તિના આપણા સાક્ષરોની સાથે ગણવામાં આવશે. 'સરસ્વતીચંદ્ર'ની, 'સાક્ષરજીવન'ની, 'કાદમ્બરી'ની, 'સિદ્ધાંતસાર'ની, નાનાલાલનાં કાવ્યોની, અને નરસિંહરાવ તથા ગાંધીજીના લેખની ભાષા સાથે આનંદશંકરની ભાષા સરખાવી તે બધાં લખાણોના મુકાબલાની અને સમગ્ર અસરની દૃષ્ટિથી અભ્યાસ કરનારને આનંદશંકરભાઈની ભાષાનું વ્યક્તિત્વ એકદમ ધ્યાનમાં આવશે. આનંદશંકરમાં ગોવર્ધનરામ જેવી કવિત્વભરી બાણશૈલી નથી, નાનાલાલ તથા 'કાદમ્બરી' જેવું શબ્દબાહુલ્ય અને સંસ્કૃતપ્રાચુર્ય નથી, નરસિંહરાવ જેવી ઝીણવટભરી પંડિતાઈ કે ગુણદોષદર્શનમાં તન્મયતાજન્ય તીક્ષ્ણતા નથી, ગાંધીજી જેવી

ગગાપ્રવાહની શીતળતા અને નિર્મળતા નથી, છતા શ્રી આનદશકરની ભાષામા કવિત્વ છે, કલ્પના છે, પડિતાઈ છે, તીક્ષ્ણતા વગરની તીવ્રતા છે, પ્રતિભા છે, પ્રમાદ છે, પ્રકાશ છે

આનદશકરભાઈનો સ્વભાવ પણ તેમના જીવનમાહાત્મ્યને અનુરૂપ જ હતો રાગદ્વેષના ઉગ્રતાભર્યા ઉમળકાથી તેઓ ભાગ્યે જ સંક્ષુબ્ધ થયા હશે મૌન, ગાભીર્ય, સાલસપણું અને શાતિ એ તેમના સ્વભાવના કાયમના જ ગુણો છે એમ બહારના જણને ખાતરી થાય એવો તેમનો એકમાર્ગી, લક્ષ્યસાધક અને નિતાન્તપ્રસન્ન સ્વભાવ હતો સ્વભાવમા કોઇ પણ જાતની ઉગ્રતા પેસવા દીધી જ નહોતી એટલુ જ નહિ, પણ મતાગ્રહને પણ તેમના સ્વભાવમા સ્થાન નહોતું પરસ્પરવિરુદ્ધ મતોમા પોતાને સારુ લાગે તે સ્વીકારનારા અને સમજાવનારા હતા, અને તેથી મધ્યમમાર્ગી તરીકે તેમની ગણના થતી હતી છતા, પોતે કરેલા અમુક નિશ્ચયોને દૃઢતાથી વળગી રહેનારા હતા તેવા નિશ્ચયોમાથી વિચલનનો પ્રસગ આવે, તો યુધિષ્ઠિરના જેવી नरो वा कुंजरो वा વાળી નીતિનો આશ્રય લેતા આવુ હોવાથી મનોબળ, મતબળ અને નિશ્ચયબળમા તેઓ જોઈએ તેટલા મહાન નહોતા એવો એક અભિપ્રાય બધાયો હતો પરતુ સમાજમા અમુક ઉત્કૃષ્ટ સ્થાન પામેલા મહાપુરુષો, પોતાના નિશ્ચયને વળગી રહેવામા કોઈવાર શિથિલતા બતાવે, તો તે શિથિલતા બાહ્યાચાર પૂરતી જ હોય છે સજોગોની સામે થવાની જરૂર ન લાગે, કે સ્વભાવગત નિર્બળતાને ખખેરવા જેવી હિમત ન હોય, તેથી કોઈવાર આચરણમા અણઘટતી નરમાશ આવી જાય છે. અલબત્ત, તેવા શિથિલ આચરણના ફળ તો ભોગવવા જ પડે છે યુધિષ્ઠિરનો રથ પૃથ્વીથી અધ્ધર રહેતો તે અશ્વત્થામાપ્રસગ પછી પૃથ્વીને અડતો થયો એમ કહેવાય છે આવા ફળ એક કે બીજે રૂપે ભોગવ્યા વિના છૂટકો નથી પણ તેથી ચારિત્ર્યના માહાત્મ્યને કાયમનું કલક લાગી શકતું જ નથી આનદશકરભાઇના સ્વભાવની સમતોલવૃત્તિ, તેમના સ્વભાવની નિર્મળ પ્રસન્નતા, તેમના સ્વભાવનુ સાલસપણુ, અને સ્વભાવની એકદર ઉચ્ચતા તેમના માહાત્મ્યને વધારે શોભાવે છે એ નિર્વિવાદ છે

શ્રી આનદશકર જીવનની શરૂઆતથી જ મહાન હતા સસ્કારી અને સપત્તિવાન ઘરમા જન્મ, શૈશવ અને કૌમાર્ય સારામા સારી રીતે ગાળવાની સરળતા, બુદ્ધિબળથી યશસ્વી યૌવન, ઊંચી લાયકાતને લીધે અધ્યાપકની માનવત પદવી, અને છેવટે કાર્યદક્ષતાની [illegible] તેવી કુલપતિ તરીકેની સેવા આમ આખુ જ જીવન ભાગ્યશાળી અને મહત્તાપૂર્ણ [illegible] અનેક પ્રકારની જાહેર સેવાઓ બજાવી, ગુજરાતના મહાન નરોમા અગ્રગણ્ય બની, ઠીક [illegible] ભોગવી બ્રહ્મત્વમા લીન થવાનુ વિરલ સદ્ભાગ્ય આનદશકરભાઇને મળેલુ હતું તે[illegible] દુખનો કે પ્રતિકૂળતાનો અનુભવ જ નહોતો થયો એમ તો નહોતું સહધર્મચારિણીનો લાબો વખત ભોગવી શક્યા નહોતા જીવનના પાછલા ભાગમા એકલવાયાપણાનો કપરો મળેલો હતો, છતા જ્ઞાનદૃષ્ટિથી દિલાસો મેળવી, જીવનની પ્રવૃત્તિઓને અનેક દિશામા [illegible] પોતાના સમયનો અને પોતાની શક્તિનો લાભ ગુજરાતને અને અમુક અગે હિન્દને પણ આપવામા તેમણે જીવનને સફળ રીતે હોમી દીધુ હતુ સત્પ્રવૃત્તિઓમા અનવરત લગની,

અને સુતીવ્ર બુદ્ધિ, તીક્ષ્ણ વ્યવહારદૃષ્ટિ અને નિતાન્તપ્રસન્ન શાંતિઃ આવા ગુણો આનંદશંકરભાઇના માહાત્મ્યને સિદ્ધ કરે છે.

આનંદશંકરભાઈની સાહિત્યસેવા અને દેશસેવા બીજા સમકાલીન સેવકોના જેવી ચમકારા મારતી કે ગર્જના ગજવતી નહોતી. તેમના સમયના બીજા લેખકો અને કાર્યકરોમાંના કોઈ લોકપ્રિયતામાં બહુ આગળ પડતા હશે; જુવાનવર્ગને રંગ ચઢાવવામાં વધારે સફળ થયા હશે; તાત્કાલિક પરાક્રમોના યશ મેળવવામાં વધારે પ્રતિષ્ઠિત ગણાયા હશે. પરંતુ શ્રી. આનંદશંકરની સનાતન અને વ્યાપક સેવાઓની સરખામણીમાં કાર્યકરો અને સેવકોની કીર્તિ માત્ર ક્ષણિક અને ક્ષુલ્લક જ નીવડશે. સાહિત્યપ્રવૃત્તિથી અને જીવનપ્રણાલીથી, સામાજિક સ્થિતિની ઉચ્ચતાનો, તત્ત્વચિંતનની શ્રેષ્ઠતાનો, આર્ય આર્ષદૃષ્ટિનો અને આર્ય સંસારશુદ્ધિનો જે પરિચય શ્રી. આનંદશંકરની સેવાદ્વારા મળ્યો છે, તે એકલા ગુજરાતને જ નહિ, પણ આખા આર્યખંડને માન અને અભિમાન અપાવનારો છે. આનંદશંકરભાઈનાં પુસ્તકોમાંનો જ્ઞાનપ્રવાહ સદાસર્વદા અસ્ખલિત અને અપ્રતિબદ્ધ વહેતો રહેશે; સંગીન અભ્યાસ અને સંગીન ચિંતનથી તે પુસ્તકોદ્વારા જે તેજ પ્રસરી રહ્યું છે તે યાવચ્ચંદ્રદિવાકરૌ સ્થિર પ્રકાશથી ઝળહળ્યા કરશે; આવા આપણા શ્રી. આનંદશંકરનું માહાત્મ્ય ગુજરાતમાં જેમ જેમ વધારે સમજાતું જશે તેમ તેમ ગુજરાતીઓના ભવિષ્યની સુધારણા વધારે સરળ બનતી જશે, ગુજરાતીઓનું ભાગ્ય વધારે સરળતાથી ઊઘડતું જશે.

ધ્રુવસાહેબના સંસ્મરણો

શ્રી રતિલાલ મોહનલાલ ત્રિવેદી

આચાર્યશ્રી આનન્દશંકરભાઈનું મારુ સહુથી પહેલુ સ્મરણ આજથી પાત્રીસ–છત્રીસ વર્ષ ઉપરનું છે ધ્રાગધ્રામા હું અંગ્રેજી પાચમા ધોરણમા ભણુતો હતો તે વારે મારા બાળસ્નેહી ભાઈશ્રી શ્રીપતરાવ બળવતરાય જુન્નરકરે એમના મોટાભાઈ શ્રીયુત પરશુરામભાઈ પાસેથી સાંભળેલી ધ્રુવસાહેબની સ્તુતિ અમને મહાધ્યાયી મિત્રોને એકનાગ કહી સભળાવી શ્રીયુત પરશુરામ જુન્નરકર ધ્રુવસાહેબના તે સમયના એક બુદ્ધિમાન વિદ્યાર્થી હતા અને ગૂજરાત કૉલેજમાથી બીજા વર્ગમા બી એ થઈ એલએલ બીની પરીક્ષા પસાર કરી ધ્રાગધ્રામા સરન્યાયાધીશના પદ ઉપર નિમાયા હતા મારા મિત્ર ભાઈ શ્રીપતરાવે કહેલી પ્રશંસામા ધ્રુવસાહેબની વિદ્વત્તા, સચ્ચારિત્ર્ય, ઉત્તમ અધ્યાપન અને દામ્પત્યસ્નેહ ઉભરાતા હતા સ્તુતિકાર ભાઈ શ્રીપતરાવની વાત કહેવાની શૈલી (હાલ એઓ કરાચીમા એન્જીનિયરિંગ કૉલેજના પ્રિન્સિપાલ છે) એટલી સુકુમાર વયે પણ એવી હૃદયંગમ હતી અને શબ્દો એટલા શ્રુતિમનોહર હતા કે આજ આટલા વર્ષે પણ ધ્રુવ-સાહેબ પ્રત્યે મારી ભક્તિનુ બીજ બની રહેલ એ પ્રસંગ મને તે જ કાલ અને તે જ સ્થાન સાથે એવો ને એવો તાજો યાદ આવે છે પરશુરામભાઈના સાભળેલા વચનો મારા અન્તરના ઊંડાણમા કોતરાઈ ગયા અને એ મહાન શિક્ષાગુરુ પાસે શીખવાનુ સદ્‌ભાગ્ય પ્રાપ્ત કરવાની ભાવના કાઈક અસ્પષ્ટ રૂપે તે વયે મારામા જાગ્રત થઈ

એક બીજો પ્રસંગ અંગ્રેજી છઠ્ઠા ધોરણમા હું હતો ત્યારે બન્યો. ધ્રાગધ્રાની સર અજિત-સિંહજી હાઈસ્કૂલના છઠ્ઠા ધોરણના અમે કેટલાક વિદ્યાર્થીઓએ કાઈક દેશપ્રેમને અધીન થઈને અને કાઈક સુવાચન વધારવાના હેતુથી ૧૯૧૦–૧૧ની સાલમા ‘ભારતપુત્રોદય’ નામનું એક નાનુ પુસ્તકાલય સ્થાપ્યુ અને છ માસનુ ત્રણ આના પોસ્ટેજ ભરી ‘વસન્ત’ પત્રના ગ્રાહક બન્યા! ધ્રુવસાહેબ પ્રત્યે સ્થાપિત થયેલા માન અને પ્રેમને લીધે અંગ્રેજી પાચમા ધોરણમાથી જ મે ‘વસન્ત’ પત્રનુ નિયમિત વાચન રાજ્યના પુસ્તકાલયમા કરવા માડ્યુ હતું અને એમાના કેટલાક કાવ્યો અને લેખો થોડાક સહૃદય મિત્રો પાસે વાચવાનો પણ આરંભ કર્યો હતો ધ્રુવ-સાહેબના લેખો સમજાય કે ન સમજાય પણ વચાતા અને ‘વસન્ત’માના કાવ્યો જાણે કંઠે કરવાનુ પણ લીધુ હોય તેમ પ્રત્યેક અંકમા પ્રસિદ્ધ થતા કાવ્યોની પંક્તિઓ મુખે ચઢી જતી કવિ ખબરદારની ‘ગંભીર સાગર ઊછળતો ધ્રૂજવે ધરા ગર્જન કરી, ને ઘોષ તેનો ગગનમા ઘુમાવતો ખૂબ ધૂન ભરી’ વગેરે પંક્તિઓથી શરૂ થતુ કાવ્ય કોણ જાણે અર્ધથી પણ અધિક વિનાશ્રમે મને યાદ રહ્યુ હતુ અને ધ્રાગધ્રાના નવા તળાવમા ચોમાસામા ભરતી આવે ત્યારે સમુદ્રની કલ્પના કરી મિત્રો સમક્ષ કોઈ કોઈ વાર ગવાતુ પણ ખરુ

અમારા વિદ્યાર્થીઓના લઘુ પુસ્તકાલયને માન આપીને ધ્રુવસાહેબે ‘વસન્ત’ લવાજમ વિના મોકલ્યું એટલું જ નહિ પરંતુ અમે છ માસનું પોસ્ટેજ ભર્યું હતું તોપણ નવ માસ પર્યંત ‘વસન્ત’ મોકલવાનું એમણે ચાલુ રાખ્યું. આ પ્રસંગથી ધ્રુવસાહેબ પ્રતિ મારાં માન અને પ્રેમ દ્વિગુણિત બન્યાં.

મેટ્રિક્યુલેશનની પરીક્ષા પાસ કરી ગૂજરાત કૉલેજમાં અભ્યાસ કરવા જતાં માર્ગમાં વઢવાણ કેમ્પના સ્ટેશન ઉપર મારા પિતાશ્રી દ્વારા મને સ્વર્ગસ્થ શિવલાલ પાનાચંદ શાહ આઇ. સી. એસ.ની ઓળખાણ થઈ. શ્રીયુત શિવલાલ શાહ અને શ્રીયુત વાલજી દેસાઈ અમારા અભ્યાસ-કાળમાં વિદ્યાર્થીઓના પરમ આદર્શ હતા. એ તેજસ્વી તારાઓને નેત્ર સમક્ષ ઝગઝગતા રાખી અમે વિદ્યાર્થીઓ આગળ વધતા હતા. શ્રીયુત શિવલાલે મને કહ્યું, “ગૂજરાત કૉલેજમાં જાઓ છો તે બહુ સારું કરો છો. ત્યાં ધ્રુવસાહેબ છે. એમનો પૂરેપૂરો લાભ લેજો. એમના જેવા ગુરુ મળવા દુર્લભ છે. એઓ અઘરામાં અઘરા વિચારોને સુન્દર અને સમતોલ વાણીમાં ઉતારી શકે છે. ધ્રુવ-સાહેબ કોઈક વાર જ્યારે બોલતાં અટકે ત્યારે એમ ન માનવું કે એમને શબ્દ જડતો નથી, પરંતુ સંપૂર્ણ રીતે યોગ્ય શબ્દ યોજવા માટે જ પોતે જાણી જોઈને અટકે છે, અને તમને અવશ્ય જણાશે કે એમ સહેજ અટકીને શોધી કાઢેલા શબ્દ કરતાં ભાગ્યે જ વધારે સારો શબ્દ કોઈને જડી શકે.”

શિવલાલના આ સંકીર્તનને અન્તરના ઊંડાણમાં રાખી હું ગૂજરાત કૉલેજમાં દાખલ થયો.

* * *

કૉલેજના પ્રવેશદ્વાર પાસે નિસરણી પાછળના મધ્યખંડમાં ‘પ્રિવિયસ’ ક્લાસ તે વખતે બેસતો. પહેલો સમય સંસ્કૃતનો હતો. પહેલે દિવસે આશરે અઢીસો વિદ્યાર્થીઓ બેઠા હતા. સવા અગિયારનો ઘંટ વાગતાં જ ધ્રુવસાહેબે ધીર ગમ્ભીર ગતિએ વર્ગમાં પ્રવેશ કર્યો અને વિદ્યાર્થિગણ વિદ્યુતની પેઠે એ ગુરુવર્યને આદર આપવા ઊભો થયો. પુસ્તક ધારણ કરેલો હાથ વારંવાર ઊંચો કરી પ્રણામ સ્વીકારતા ધ્રુવસાહેબ પ્લૅટફૉર્મ ઉપર ચઢ્યા, ટેબલ આગળ પડેલી ખુરશીમાં પરમ સ્વસ્થતાથી બેઠા અને વિદ્યાર્થિવૃન્દ ઉપર મન્દ-મન્દ સ્મિત ફેલાવતાં એક સર્વ-સંગ્રાહક દૃષ્ટિ એમણે નાંખી. એ મંગલ વ્યાપક દૃષ્ટિ નાંખતાં સાથે જ ‘Gentlemen, I congratulate you on your passing the Matriculation Examination’ એમ સર્વને અભિનન્દન આપી વર્ગનું કાર્ય શરૂ કર્યું. કાલિદાસનું ‘વિક્રમોર્વશીયમ્’ અને અશ્વઘોષનું ‘બુદ્ધચરિતમ્’ એ વર્ષે સંસ્કૃતમાં અમારે શીખવાનાં હતાં. કાલિદાસનો પરિચય આપતા પહેલાં ધ્રુવસાહેબે અમને નવા આવનાર વિદ્યાર્થીઓને કહ્યું, “સદ્‌ગૃહસ્થો! તમે ‘પંચતન્ત્ર’માંની પ્રાણીઓની વાર્તાઓ શીખીને અહિયાં આવો છો. પરંતુ હવે તમારે આપણા દેશના મહાકવિ કાલિદાસનું મનોહર નાટક શીખવાનું છે. પ્રાણિજીવન કરતાં મનુષ્યજીવન કેવું ચઢિયાતું છે અને મનુષ્યજીવનની સુન્દરતા અને મધુરતા કેવી રમણીય છે એ જ્ઞાન કાલિદાસનાં નાટકોમાંથી—તમારા ‘विक्रमोर्वशीयम्’ નાટકમાંથી—તમને મળશે.” આમ કહી કાલિદાસનો પરિચય આપવો એમણે શરૂ કર્યો અને સાથે સાથે

અમારી નવા આગન્તુકોની કસોટી પણ આરંભી. ' अस्ति कश्चिद् वाग्विशेष ' એ સામાન્ય ઉક્તિ ટાંકી અમારામાથી કોને કોને अस्ति, कश्चित्, અને वाग्‌થી શરૂ થતા કાલિદાસના શ્લોકો યાદ છે એમ પોતે પ્રશ્નો પૂછવા માંડ્યા અમારામાથી કોઈ કોઈ વિદ્યાર્થીઓએ ' કુમારસંભવ ', ' મેઘદૂત ' અને ' રઘુવંશ 'ના પ્રથમ શ્લોકો અણિશુદ્ધ લલકાર્યા અને ધ્રુવસાહેબના ભવ્ય વદન ઉપર સુન્દર સ્મિત દેખાયુ !

' विक्रमोर्वशीयम् ' નાટકના પહેલા શ્લોકનો આરંભ કરતા ' वेदान्तेषु यमाहुरेकपुरुष व्याप्य स्थित रोदसी ' ઇત્યાદિ પંક્તિઓ શાન્ત સ્વસ્થ અને સમતોલ વાણીમા ધ્રુવસાહેબે ઉચ્ચારી અને કાલિદાસ —કાલિનો દાસ—નામધારી કવિ, ' निःश्रेयस ' માટે—પરમ કલ્યાણ—માટે એક અને અદ્વિતીય એવા મંગલકારી શિવની સ્તુતિ કેમ કરે છે એ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત કરી અમારામા કુતૂહલ જગાડી, અમને પોતે સૂચક વાણીમા સમજૂતી આપી. આ ઉપરાત ' नाटक ' શુ, ' त्रोटक ' શુ, ઇત્યાદિની સમજણ પણ ' સાહિત્યદર્પણ 'નું સ્મરણ કરી અમને પચી શકે તેટલા પ્રમાણમા એ જ સમયમા આપી

અધ્યાપક તરીકે ધ્રુવસાહેબની ઉત્તમતામા એમના અનેક વિષયોના ઊંડા અને વિશાળ અભ્યાસ ઉપરાત એમનુ વિશિષ્ટ વ્યક્તિત્વ પણ એક પ્રધાન કારણ હતું આ વ્યક્તિત્વ પુષ્પની ચોપાસ સુવાસ ફેલાય તેમ સ્વાભાવિક રીતે વિસ્તરતુ હતું અને જિજ્ઞાસુઓને મધુર સૌરભથી ચિત્તની પ્રસન્નતા અને સૌમ્યત્વ આપતુ હતું કોઈ પણ શબ્દનો, વાક્યનો કે વિષયનો રહસ્યાર્થ કે એનું સ્પષ્ટીકરણ ધ્રુવસાહેબ પ્રકટ કરતા હોય તે વારે એમની તેજસ્વી મુખાકૃતિ, એમના તત્ત્વભેદી નેત્રોની ચમક, એમનો આત્મવિશ્વાસથી ઉભરાતો અભિનય, અંગ્રેજી ભાષા ઉપર એમની સંપૂર્ણ પ્રભુતા, એમની વિશુદ્ધ વાગ્ધારા, એમનું અભિનવ અર્થદર્શન ઇત્યાદિ એમના વ્યક્તિત્વના ખાસ અંશો શ્રોતાઓને બુદ્ધિનો નિશ્ચય કરાવવામા બહુ ઉપકારક થતા ધ્રુવસાહેબના વ્યક્તિત્વમા પ્રદીપ્ત સૂર્યનો જાજ્વલ્યમાન પ્રકાશ અને શીતલ ચન્દ્રનું મધુર તેજ—ઉભય—નો વિરલ સમન્વય થયો હતો સત્ય અને પ્રેમ—Truth and Love—ને જીવનમા સમન્વિત કરનાર ધ્રુવસાહેબ અપ્રતિમ હતા

ધ્રુવસાહેબનુ અર્થદર્શન કેટલુ મૌલિક અને ઊંડુ હતુ એના અનેક સ્મરણો ઉતારી શકાય તેમ છે ' વિક્રમોર્વશીયમ્ ' નાટકમા ' ऊरूद्भवा नरसखस्य मुने सुरस्त्री ' એ ઉક્તિ પોતે સમજાવતા હોય કે ' મેઘદૂત 'માના ' गोपवेषस्य विष्णो ' એ વચન ઉપર પ્રકાશ નાખતા હોય, પરંતુ એમનો વસ્તુમાત્રમા અન્તઃપ્રવેશ કેટલો મર્મગામી હતો એ સંભારતા એ સદ્ગુરુના ચરણ સમીપ વારંવાર મસ્તક નમે છે ઉર્વશી એ સૌન્દર્યની ભાવના હતી અને એ સાક્ષાત્ નારાયણના ઊરુસ્થલમાથી જન્મી હતી એમ કહીને ધ્રુવસાહેબે ' નર ' અને ' નરસખા ' નારાયણ એ બન્ને શબ્દોના અર્થો અમને પ્રિવિયમના વર્ગના વિદ્યાર્થીઓને સમજાવ્યા જે ગન્તવ્યસ્થાને લઈ જાય તે નર અને નરોનો સમૂહ તે નાર, અને એ સમૂહનુ અયન નામ ગન્તવ્યસ્થાન તે નારાયણ—પરમાત્મા આમ બન્ને શબ્દોનુ અર્થસ્ફોટન કરી સુન્દરતાની ભાવના પરમાત્મામાથી પ્રકટ થઈ છે, એ પરમાત્માની લીલા છે અને આ જગતમા સ્ત્રીરૂપે વિલસે છે, ઇત્યાદિ સૂચક વચનો

કહ્યાં. પરંતુ ધ્રુવસાહેબમાં આદર્શ અધ્યાપકના અસંખ્ય ગુણો હતા. કૉલેજના પ્રથમ વર્ગના વિદ્યાર્થીઓને એઓ પરમ સંયમપૂર્વક અમુક હકીકત જ કહેતા, પરંતુ ઉપલા વર્ગના વિદ્યાર્થીઓને ઉત્તરોત્તર અધિક કહેતા.

બી. એ.ના વિદ્યાર્થીઓને 'गोपवेषस्य विष्णोः' એ 'મેઘદૂત' ના શ્લોકનું ચરણ સમજાવતાં પ્રિવિયસના વર્ગમાં નર અને નારાયણના—અર્જુન અને કૃષ્ણના—સંબંધનો ઇતિહાસ જે અનુક્ત—'અણકહેલ' રાખ્યો હતો, તે છેક ઋગ્વેદસંહિતાથી માંડી મહાભારત સુધી પોતે વિસ્તારથી કહી સંભળાવ્યો. 'ગોપવિષ્ણુ'નું ઋગ્વેદના વિષ્ણુસૂક્તમાં જે વર્ણન કર્યું છે તે સર્વવ્યાપક પરમાત્મા વિષ્ણુનું વર્ણન છે. એ વર્ણન કરતાં ઋષિ કહે છે :

'त्रीणी पदा विचक्रमे विष्णुर्गोपा अदाभ्यः ।
अतो धर्माणि धारयन् इन्द्रस्य युज्यः सखा ॥'

વિષ્ણુ 'અદાભ્ય ગોપ' અર્થાત્ કોઈથી દબાય નહિ તેવો ગોપ છે, ધર્મનો ધારક છે અને ઇન્દ્રનો સખા છે. વળી આ 'ગોપવિષ્ણુ' સાથે મોટાં શીંગડાંવાળી ગાયો—ઇન્દ્રિયો—પણ જોડવામાં આવી છે.—

'यत्र गावो भूरिशृंगा अयासः'

'ગોપવિષ્ણુ'નું આ વર્ણન પુરાણના 'ગોપકૃષ્ણ'ના વર્ણન સાથે મળે છે. વળી, વિષ્ણુને એના આધિભૌતિક સ્વરૂપમાં આકાશના સૂર્યરૂપે વેદના ઋષિઓએ જણાવ્યો છે. આકાશ નીલ છે, એટલે કૃષ્ણ પણ શરીરે શ્યામસુન્દર (नीलवपुः) છે. સૂર્યનાં કિરણો ચારે દિશાઓમાં ફેલાય છે અને પીત છે, એટલે કૃષ્ણ પણ 'चतुर्भुज' અને 'पीताम्बर' અર્થાત્ ચાર ભુજાઓવાળા પીતામ્બર ધારણ કરનાર છે.

નારાયણ એ નરનો સખા છે—કૃષ્ણ એ અર્જુનનો સખા છે—એ પ્રતિપાદન કરવા માટે ઋગ્વેદનાં સૂક્તોમાં વિષ્ણુ અને ઇન્દ્રનો સખાભાવ ((इन्द्रस्य युज्यः सखा) અર્થાત્ વિષ્ણુરૂપી પરમાત્મા અને જીવરૂપી ઇન્દ્રનું સખ્ય, ઉપનિષદમાં 'द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया' આદિ વેદાન્તની વાણીમાં જીવાત્મા અને પરમાત્માનો સુપ્રસિદ્ધ થયેલો 'સખાભાવ', અને આગળ ચાલતાં મહાભારતમાં 'नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम्' એ મંગલાચરણમાં નિર્દિષ્ટ થયેલો 'नर' અને 'નારાયણ'નો એ જ સખાભાવ ઊતરેલો છે. મહાભારતમાંની શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુનની કથામાં પણ પરમાત્મા અને જીવાત્માના અનુસંધાનની ઋગ્વેદમાંથી ઊતરી આવેલી એ જ સખાભાવની કથા છે, એમ બી. એ.ના વિદ્યાર્થીઓને તાત્પર્ય સમજાવ્યું.

ધ્રુવસાહેબની રસિકતા સર્વથા સંયમની મર્યાદામાં મૂર્તિમન્ત થતી. કાલિદાસ જેમ ધ્વનિ અને સંક્ષેપ—suggestion and brevity—નો મહાન સ્વામી છે, તેમ ધ્રુવસાહેબનું પણ આ બંને ગુણો ઉપર સંપૂર્ણ સ્વામિત્વ હતું. રાજા પુરૂરવાનું ચિત્રલેખાના સંગાથમાં મન્દ સુમન્દ ડગલે પાસે આવતી શરમાળ ઉર્વશીનું મનોહર કલ્પનાદર્શન ધ્રુવસાહેબના 'आनीयेत पदात्पदं चतुरया

सख्या ममोपान्तिकम् 'ના કુશલ ઉચ્ચારણ માત્રથી અમારા નેત્ર સમક્ષ ખડુ થઈ શકતુ અને એ સમર્થ વિદ્યાગુરુના એટખે વાકયો દ્વારા જ એ રમ્ય દર્શન અંતરમા કોતરાઈ જતુ

ધ્રુવસાહેબની રસવૃત્તિ ઉન્નત અને વિશુદ્ધ પ્રકારની હતી એના અનેક ઉદાહરણો આપી શકાય તેમ છે કાલિદાસ જેવામા અપુષ્ટાર્થ–વિશેષણનો દોષ હોય કે પુનરુક્તિદોષ હોય અથવા ક્યાક વિસ્મરણદોષ હોય તે ધ્રુવસાહેબની નજરબહાર રહી શકતા નહિ દોષદર્શન કરે ત્યારે પણ ધ્રુવસાહેબનો નિસર્ગરમણીય વિનય આગળ તરી આવ્યા વિના રહે નહિ 'વિક્રમોર્વશીયમ્' નાટકના પાચમા અકમા બેત્રણ સ્થળે ધ્રુવસાહેબે અમને કાલિદાસના દોષો દેખાડયા. નીચે ઉતારેલો શ્લોક પોતે પ્રથમ વાચ્યો —

हृतोष्ठरागैर्नयनोदबिन्दुभिर्निमग्ननाभेर्निपतद्भिरङ्कितम् ।

આ પક્તિમા 'निमग्ननाभे '—જેની નાભિ ઊંડી છે તેની—એમા 'निमग्न' વિશેષણ અનાવસ્યક છે એમ દોષ દર્શાવતા ધ્રુવસાહેબે નીચે પ્રમાણે કહેલા શબ્દો યાદ આવે છે —

'Gentlemen, it is ungenerous on the part of a critic to find fault in such a beautiful verse of Kalidas. But a critic is after all a critic The adjeitive 'निमग्न' is superfluous and does not at all add to the meaning.' આગળ ચાલતા 'रथाङ्गनामन् रथाङ्गश्रोणि,' ઇત્યાદિમા ધ્રુવસાહેબે ટીકા કરી કે 'The repetition is made generally for the sake of alliteration' અર્થાત્ પ્રાસને માટે કવિએ પુનરુક્તિ કરી છે વળી 'गुरुशापसंमूढहृदया'—ગુરુના શાપથી સમૂઢ બનેલા હૃદયવાળી ઉર્વશી એ વિશેષણ પાછળથી કાલિદાસ સરતચૂકથી ભૂલી જાય છે,' ઇત્યાદિ વચનો સયમપૂર્વક કહેતા

ડો રામકૃષ્ણ ભાડારકર વિશે ધ્રુવસાહેબને સપૂર્ણ માન હતું હિન્દુસ્તાનના સર્વ વિદ્વાનોને એક પલ્લામા મૂકીએ અને ડો ભાંડારકરને બીજા પલ્લામા મૂકીએ, તો ડો ભાડારકરવાળુ પલ્લુ નમે એમ પોતે અમને કહેતા તથાપિ જ્યા જ્યા એમની સાથે પણ પોતાનો મતભેદ સ્પષ્ટ હોય, ત્યા ત્યા પોતે પરમ વિનય અને સયમપૂર્વક પરતુ પૂર્ણ સામર્થ્યથી પોતાનુ મતવ્ય પ્રકટ કરતા એવો એક પ્રસગ અત્રે નોધુ છુ ભાગવતની સમીક્ષા કરતા 'ભક્તિધર્મનો આરભ ગૌતમ બુદ્ધના સમયની લગભગમા થયો છે' એ ડો ભાડારકરની માન્યતા મને યોગ્ય જણાતી નથી' એમ પોતે સ્પષ્ટતાથી કહ્યુ હતુ ધ્રુવસાહેબના અભિપ્રાય પ્રમાણે "ભક્તિ એ હૃદયની ઊર્મિ છે અને ધર્મ એ મનુષ્યના સમગ્ર આત્માનો અર્થાત્ બુદ્ધિ, હૃદય અને કૃતિ ત્રણેનો વ્યાપાર છે એટલે કોઈ પણ ધર્મ કોઈ પણ કાળે ભક્તિરહિત હોય એ સભવતું નથી ઋગ્વેદસહિતામા દેવોની સ્તુતિ એ ભક્તિ જ છે અલબત્ત, ભક્તિ જે ઋગ્વેદસહિતાથી ચાલતી આવતી હતી તેની વ્યવસ્થા નારદ, શાડિલ્ય આદિ મુનિઓએ કરી"

પરતુ જ્યા જ્યા નીતિ અને સયમની શિથિલતા જણાય ત્યા ત્યા નિસકોચપણે અને પરમ દક્ષતાથી ધ્રુવસાહેબ ટીકા કરતા અશ્વઘોષના 'બુદ્ધચરિત'મા સિદ્ધાર્થનું દર્શન કરના નારીઓમા

ખીચોખીચ ઊભેલી નગરનારીઓનું વર્ણન ઓગણીસ શ્લોકમાં કવિ કરે છે અને એ વર્ણનમાં સ્ત્રીઓનાં વદન ઉપર કવિ વધારેપડતી દૃષ્ટિ ઠરાવે છે એટલે જ્યારે છેલ્લો શ્લોક

'मुखानि रेजुः प्रमदोत्तमानां बद्धाः कलापा इव पङ्कजानाम्।'

આવે છે, ત્યારે સમય (Period) પૂરો થાય છે અને ધ્રુવસાહેબ એ વર્ણનથી કાંઈક કંટાળીને યુવાન વિદ્યાર્થીઓને સંભળાવે છેઃ—

"Perhaps the Poet's eyes are fixed upon those windows' કવિની આંખ પેલી બારીઓ ઉપર ચોંટેલી છે. આટલા ટૂંકા વચનની શ્રોતાઓ ઉપર જાદુઈ અસર થતી.

ભવભૂતિના 'માલતીમાધવ'ના પાંચમા અંકનો કેટલોક ભાગ અશ્લીલ વર્ણનથી ભરેલો છે. એ વર્ણન વિશે વિદ્યાર્થીઓને સૂગ ચઢે એટલા માટે ધ્રુવસાહેબે સખ્ત શબ્દો વાપર્યાઃ—

"Gentlemen, tell me when we approach those downright slang and obscene things wherefrom we have to stop"

'મેઘદૂત' શીખવતા અને એનાં સૌન્દર્યસ્થાનો ઉપર વિદ્યાર્થીઓની નજર ખેંચવા છતાં એના કથાપુરુષ (hero)ની મર્યાદા વિશે કે કવિની સામાન્ય ઉક્તિઓમાં રહેલા અપવાદ વિશે પોતે પૂરી સ્પષ્ટતા કરતા. 'મેઘદૂત'ના બીજા શ્લોકની પહેલી લીટી—'तस्मिन्नद्रौ कतिचिदबलाविप्रयुक्तः स कामी' વાંચતાંજ ધ્રુવસાહેબે વિદ્યાર્થીઓને સાવચેતી આપી, 'Notice that the यक्ष is a कामी– a lover and this line sums up the character of the यक्ष. યક્ષનું સ્વરૂપ સમજવામાં એ અબલાથી વિખૂટો પડેલો કામી છે એ ધ્યાનમાં રાખો. વળી,

'आशाबन्धः कुसुमसदृशं प्रायशो ह्यङ्गनानाम्
सद्यः पाति प्रणयिहृदयं विप्रयोगे रुणद्धि।'

ઇત્યાદિ પંક્તિઓમાં આપણા યુવાનોનો સંસાર ધ્યાનમાં રાખીને ધ્રુવસાહેબે અમને સહેજ સંભળાવ્યુંઃ

"Gentlemen, notice the word प्रायशः which means 'generally' and not 'always'"—અર્થાત્ સ્ત્રીઓનું કુસુમ જેવું કોમળ હૃદય આશારૂપી બંધથી ઘણી વાર વિયોગમાં ટકી રહે છે.

ધ્રુવસાહેબ કાંઈક વિશેષ વિવેચન કરશે એ અમારામાંથી કેટલાકની આશા અસિદ્ધ જ રહી!

* * *

બી. એ. ના ઓનર્સ કોર્સમાં ભગવદ્ગીતા, રામાનુજભાષ્ય અને મનુસ્મૃતિ અમે ધ્રુવસાહેબ પાસે શીખ્યા એ અમારું પરમ સદ્ભાગ્ય અમે સમજીએ છીએ.

સાત ટીકાવાળી ગૂજરાતી પ્રેસની ગીતા ધ્રુવસાહેબે અમને લેવરાવી હતી. આરંભમાં જ પોતે એક પ્રશ્ન ઉપસ્થિત કર્યોઃ

'ગીતા' એટલે 'ગાયેલી' એમ સ્ત્રીલિંગ કેમ? દરેક અધ્યાયને અંતે भगवद्गीतासूपनिषत्सु' એમ આવે છે એ એમ બતાવે છે કે 'ગીતા' એ 'उपनिषद्' શબ્દ જે સંસ્કૃતમા નારીજાતિમા વપરાય છે તેનુ વિશેષણ છે, તેથી 'ગીતા' એમ સ્ત્રીલિંગ પ્રયોગ થયો છે ગીતા એ ઉપનિષદના તત્ત્વવિચારોનું દોહન છે અર્થાત્ સર્વ ઉપનિષદોનો એકત્ર કરેલો સાર છે

આ સત્ય અમારા ચિત્તમા ઠરાવ્યા પછી એક બીજો પ્રશ્ન એ પૂછ્યો કે 'ગીતા'ને 'યોગશાસ્ત્ર' કેમ કહેલ છે? 'યોગ' એટલે જીવાત્માનુ પરમાત્મા સાથે જોડાણ (युज्=જોડવુ) જે જ્ઞાન જીવાત્માને પરમાત્મા સાથે જોડે તે જ્ઞાનયોગ જે કર્મ જીવાત્માને પરમાત્મા સાથે જોડે તે કર્મયોગ જે ભક્તિ જીવાત્માને પરમાત્મા સાથે જોડે તે ભક્તિયોગ. આ અર્થમા 'ગીતા' 'યોગશાસ્ત્ર' છે એમ ગીતાનો પરમ ઉપદેશ અમને ચિત્તમા સ્થિર કરવા જણાવ્યુ.

ધ્રુવસાહેબના ગીતાના અધ્યાપનમાથી અમે રસના અનેક ઘૂંટડા પીધા છે બીજા અધ્યાયમા 'આત્માના અમૃતત્વ'નો સિદ્ધાન્ત અમારામા બુદ્ધિનો નિશ્ચય થાય તે માટે પરમ વિશદતાથી અમને સમજાવ્યો

પ્રથમ તો 'The Doctrine of Immortality is the foundation of Ethics' અર્થાત્ અમૃતત્વનો સિદ્ધાન્ત એ નીતિશાસ્ત્રનો પાયો છે એમ સૂત્ર ઉપસ્થિત કર્યું

આ પ્રશ્નના ઉત્તરમા કઠોપનિષદ, Sidjwick's Methods of Ethics, અને પ્લેટો અને કેન્ટના વિચારોનો ધ્રુવસાહેબે અમારી સમક્ષ છૂટથી ઉપયોગ કર્યો પ્રથમ 'શ્રેય' અને 'પ્રેય'નો અર્થાત્ 'કર્તવ્ય' અને 'સુખ'નો ભેદ અમારે સમજવો જોઈએ અલબત્ત, ઇન્દ્રિયોનું સુખ—creature comforts—તે સુખ નહિ મિલ કહે છે તેમ સોક્રેટિસ અને ડુક્કરના સુખના ખ્યાલ વચ્ચે વિવાદનો પણ પ્રશ્ન રહેતો નથી નચિકેતા હાથી, ઘોડા, નૃત્ય, ગીત, રાજ્ય, સ્ત્રી, આદિ પદાર્થોથી લોભાતો નથી, કારણ કે તે આત્માની નિત્યતાના સાક્ષાત્કારમાં બાધક છે પરન્તુ અહી એક સૂક્ષ્મ વિવેક કરવાનો રહે છે કર્તવ્ય અને સુખ બહુ વિરુદ્ધ છે એ સામાન્ય સમજણ છે સુખ નિર્દિષ્ટ વસ્તુ નહિ પરંતુ આનુષંગિક હોય તો તે ભોગવો જગતના કલ્યાણની સાથે આપણુ કલ્યાણ થાય તો તે થવા દેવુ અને પરિણામે સુખ મળે તો તે ભોગવવુ. હંમેશા સુખ અને કર્તવ્ય સાથે ન જોડાય એવુ આ જગતનુ સ્વરૂપ નથી કર્તવ્યના પરિણામરૂપે મનુષ્ય સુખ ભોગવતો હોય માટે એ દુષ્ટ છે એમ માનવુ એ ખોટો સન્યાસ છે પ્રભુની સૃષ્ટિમા જો અંધેરીનગરી ન હોય તો સુખ અને કર્તવ્ય મળવા જોઇએ—કદાચ આ જન્મે નહિ તો જન્માન્તરે પણ કેન્ટ કહે છે તેમ "Virtue and happiness are sure to be reconciled if not in this life, in the life hereafter" આ નૈતિક શ્રદ્ધા (moral faith) જ આત્માની નિત્યતાનો ખુલાસો કરે છે. કેન્ટ Moral Argument યાને નૈતિક દલીલથી પ્રતિપાદન કરે છે કે જો આત્મા નિત્ય ન હોય તો સમસ્ત નીતિશાસ્ત્ર નિરર્થક છે આત્માની નિત્યતાને લઈને જ નીતિ શક્ય બને છે વળી સોક્રેટિસે ઉચ્ચારેલુ સિજિવકનુ અવતરણ પણ અમને કહી સંભળાવ્યું "If the Rulers of the universe do not prefer

a just man to the unjust, it is better to die than to live."

આટલાથી આત્માની નિત્યતા અમારા ચિત્તમાં ન ઠરે તો ધ્રુવસાહેબે સહેજ રૂપાન્તર કરીને અમને સમજણ પાડી. જેમ વિજ્ઞાન જે પ્રત્યક્ષનો વિષય છે તેમાં પણ કાર્યકારણનો સિદ્ધાન્ત અગાઉથી સ્વીકારીને આગળ ચાલવું પડે છે, તેમ ધર્મ જે પરોક્ષનો વિષય છે તેમાં અમુક સિદ્ધાન્ત આગળથી સ્વીકારીને ચાલવું પડે તો આશ્ચર્ય નથી. ગણિતમાં તમે 'ક્ષ' નામનો કોઈ અજ્ઞાત પદાર્થ સ્વીકારો છો જ. પ્લેગ અને કેન્સરનાં સર્વ કારણો વૈજ્ઞાનિકો શોધી શક્યા નથી, તથાપિ પ્રત્યેક કાર્યને કારણ હોય છે અને સમાન કારણ સમાન કાર્યને ઉત્પન્ન કરે છે એ પોતાના નિયમમાં વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીની શ્રદ્ધા અચલ છે. આ જ રીતે આ જીવનમાં સુખ અને કર્તવ્ય કદાપિ સાથે ન જોડાય તો જન્માન્તરે પણ સાથે જોડાવાનાં જ એ પ્રકારની આત્માની નિત્યતાની ધાર્મિક આત્માની શ્રદ્ધા અચલ છે.

જીવન, મૃત્યુ અને અમૃતત્વના આ રસિક પ્રશ્નના નિરૂપણમાં ધ્રુવસાહેબની વાણીમાં મેં ઋષિની વાણીનો ઉદ્દ્ઘોષ સાંભળ્યો હતો. જે વિષયનું સત્ત્વ એમના આત્માના અંશ પ્રત્યંશમાં વ્યાપી રહ્યું હતું, તેનું સ્વરૂપદર્શન પરમ સામર્થ્યથી એમણે અમને કરાવ્યું. સમસ્ત પ્રશ્નનું સમાપન કરતા શ્રદ્ધા અને વૃકતૃત્વનો કોઇ વિરલ સમન્વય કરીને ધ્રુવસાહેબે સંકેલ્યું:—

"Philosophy is the meditation on Death according to Plato and this exactly corresponds with the story of Nachiketas who learnt from यम the secret of Immortality. Gentlemen, remember that death is not annihilation. It is merely a change. There is no absolute destruction. The Bhagavad Gita preaches a two-fold immortality, viz., the inmortality of Transmigration and the Metaphysical Immortality. According to the former the आत्मा is immortal as persisting through an endless cycle of births and deaths, and according to the latter the आत्मा is beyond the infinite cycle of births and deaths. He is the Metaphysical background of all change and is Himself changeless."

* * *

ગૂજરાત કોલેજની વિવિધ પ્રવૃત્તિઓમાં ધ્રુવસાહેબ આનંદપૂર્વક ઘણો ભાગ લેતા. કોલેજની 'ડિબેટિંગ સોસાયટી'માં પોતે અનેકવાર પ્રમુખ થતા. ઘણાખરા ગંભીર વિષયોમાં તો ધ્રુવસાહેબને જ પ્રમુખસ્થાન અપાતું. એકવાર એમણે માર્મિક વાણીમાં કાંઇક આમ કહ્યું, "I don't know why my name is particularly associated with life, death and immortality. Please give me the opportunity of presiding when other interesting subjects are discussed"— મારું નામ જીવન, મૃત્યુ અને

અમૃતત્વ સાથે કેમ જોડાયુ છે તે હુ જાણુતો નથી કૃપા કરીને બીજા રસિક વિષયો ચર્ચાતા હોય ત્યારે મને પ્રમુખસ્થાન આપો"

કૉલેજની 'સોશ્યલ ગેધરિંગ'મા પણ ધ્રુવસાહેબ ઉત્સાહપૂર્વક ભાગ લેતા એને અગે 'કોન્સર્ટ' ભજવવો હોય ત્યારે "જે ન હોય તે થવામા જીવનની કલા રહેલી છે" એમ ઉત્તેજનના શબ્દો કહીને વિદ્યાર્થીઓને સ્ત્રીપાત્રોના પાઠ લેવા પોતે સમજાવતા અને સફળ થતા નાટકશાળામા 'રિહર્સલ' વખતે પણ ધ્રુવસાહેબ હાજર રહેતા અને પ્રસગોપાત્ત સૂચનાઓ પણ કરતા

કૉલેજની 'ક્રિકેટ' ટીમના ધ્રુવસાહેબ કેટલોક સમય મત્રી હતા કૉલેજ ગ્રાઉન્ડ ઉપર 'ક્રિકેટ મેચ' રમાતો હોય તેમા ધ્રુવસાહેબની હાજરી હોય જ એકવાર એક ગૃહસ્થ ધ્રુવસાહેબ સાથે 'તત્ત્વજ્ઞાન'ની ચર્ચા કરવા પરગામથી આવેલા, પરતુ તે દિવસે 'ક્રિકેટ મૅચ' હોવાથી ધ્રુવસાહેબે એમને સભળાવ્યુ, "હુ ક્રિકેટનો રસ જતો કરી તત્ત્વજ્ઞાનની ચર્ચા કરવા બિલકુલ ઇચ્છતો નથી" આમ ધ્રુવસાહેબને જીવનમા અનેક ક્ષેત્રોમા અપાર રસ હતો

* * *

ધ્રુવસાહેબનો હાસ્યરસ ઉજ્જ્વલ, મધુર અને માર્મિક હતો અમારા કૉલેજના દિવસો દરમિયાન 'ગૂજરાત સોશ્યલ કૉન્ફરન્સ'ની બેઠક પ્રેમાભાઈ હૉલમા શ્રી નરસિહરાવ ભોળાનાથ દિવેટિયાના પ્રમુખપદે ભરાઈ હતી સભામા લાજ કાઢવાનો રિવાજ કાઢી નાખવા વિશે ઠરાવ પસાર કરવામા આવ્યો ધ્રુવસાહેબે વિરામના સમયમાં પ્રમુખને કહ્યુ, "નરસિંહરાવ, થોડીક પણ લાજ નહિ ?—किंचिदवलसद्धतम्—?" નરસિહરાવ ખડખડાટ હસી પડ્યા

એક વાર રામાનુજનુ 'શ્રીભાષ્ય' સમજાવતા પૅરેગ્રાફને અંતે 'इति उपशाम्यतु भवान्' એ વચન આવ્યુ એટલે અમારામાથી એક જણથી કાઈક ઊચે સાદે બોલાઈ ગયુ 'હવે ટંડા પડો' ધ્રુવસાહેબે બિલકુલ આખનો ખૂણો લાલ કર્યા વગર હસીને શબ્દો પાછા વાળ્યા, "ઠડા પડો' એમ જ મે ભાષાન્તર કર્યું છે" ધ્રુવસાહેબે 'શ્રીભાષ્ય'નું બે વિભાગમા ગૂજરાતીમા ભાષાન્તર કર્યું છે

એક સવારમા 'પરિમલ સોસાયટી'મા ધ્રુવસાહેબને ત્યા હું બહારની પરસાળમા એમની પાસે બેસીને વાત કરતો હતો ત્યા બહારના રસ્તા ઉપર કોઈ ખેડૂત સ્ત્રીપુરુષ તકરાર કરતા એક બીજાની પાછળ ચાલી આગળ જતા હતા ધ્રુવસાહેબે એકાએક વાત બધ રખાવી મને કહ્યુ, "મિ. ત્રિવેદી, આ એકબીજા સામસામા તો થતા નથી ને?" મે હસતા હસતા કહ્યુ, "ના, જી" "ત્યારે તો હરકત નહિ," એમ કહી પોતે પણ સ્મિત કર્યું

આજથી સાડાત્રણેક વર્ષ ઉપર નાદુરસ્ત તબિયત છતા મારા ખાસ આગ્રહથી ધ્રુવસાહેબ મારી શાળામા પધાર્યા મારુ શિક્ષકમડળ અને હું એમનું સ્વાગત કરતા હતા પોતે મોટરમાથી નીચે ઊતરીને શાળાની અદરના ભાગમા જ્યારે આવતા હતા, ત્યારે એમના જમણા હાથને મેં

સહેજ ટેકો આપ્યો હતો અને ડાબા હાથને ભાઈ મધુસૂદન મોદીએ ટેકો આપ્યો હતો. ધ્રુવસાહેબે મંદ મંદ સ્મિત કરી મજાક કરી, 'આ લોકો (સામે ટેબલની આસપાસ બેઠેલા કેટલાક શિક્ષક-ભાઈઓ) એમ ધારશે કે તમે કોઈ કેદીને બે હાથે પકડીને લાવ્યા છો." અમે લગભગ હાથ છોડી દીધા અને ખડખડ હસી પડ્યા.

એકવાર સરદારજી શ્રી. ગુરુમુખસિંહજી અને હું ધ્રુવસાહેબના ખાટલા પાસે બેઠા હતા, ત્યારે બનારસની અને બીજી અનેક વાતો કરતાં સરદારજીએ ધ્રુવસાહેબની સંમોહક (bewitching) આંખો વિશે વાત કાઢી. ધ્રુવસાહેબે કહ્યું કે, "સદ્‌ગત પ્રિન્સિપલ ગિદવાણીએ મારી આંખો 'bewitching' છે એમ મને કહ્યું ત્યાર પછી તો મેં દર્પણમાં પણ જોયું! પણ મને તો એમાંનું કાંઇ જ માલૂમ પડયું નહિ." એમ કહી અમને હસાવ્યા.

* * *

અમારા અભ્યાસકાળ દરમિયાન અમને આચાર્યશ્રી આનન્દશંકરભાઈનો અને મહાત્મા ગાંધીનો એમ બેવડો લાભ મળ્યો હતો. ૧૯૧૫ અને ૧૬ ની સાલમાં ગાંધીજી શ્રીયુત જીવણલાલ બૅરિસ્ટરના કોચરબના બંગલામાં જ્યારે આશ્રમ સ્થાપી રહેતા હતા, ત્યારે અમે કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ ગાંધીજી પાસે વારંવાર જતા અને ઘણા પ્રશ્નો એમને પૂછતા. ખાસ કરીને અહિંસાના વિષયમાં અમે ધ્રુવસાહેબનું દષ્ટિબિંદુ ગાંધીજી પાસે રજૂ કરતા અને ગાંધીજીના સિદ્ધાન્ત ધ્રુવસાહેબને સંભળાવતા. એક પ્રસંગે 'ભગવદ્‌ગીતા'નું પુનરાવર્તન ધ્રુવસાહેબે આરંભ્યું કે તુરત જ મેં વર્ગમાં પ્રશ્ન પૂછ્યો "Sir, how can killing be a duty?" અર્થાત્ "હિંસા ધર્મ કેમ થાય?" ધ્રુવસાહેબે જે વિગતવાર ઉત્તર આપ્યો તે અદ્યાપિ હૃદયમાં અને મગજમાં ગુંજે છે અને નીચે પ્રમાણે શબ્દોમાં ગોઠવાય છેઃ

"આપણા પ્રાચીન શાસ્ત્રકારોએ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર, એવા જનસમાજના ચાર વર્ણો પાડયા છે, જે એના વિશાળ અર્થમાં સમગ્ર જગતના સર્વદેશના અને સર્વકાળના જન-સમાજને લાગુ પડે છે. આ ચારે વર્ણો સ્વાભાવિક નિયમને અનુસરીને જ જનસમાજમાં ઉત્પન્ન થાય છે અને એમાંનો પ્રત્યેક વર્ણ અખિલ જનમંડલના હિત માટે જરૂરનો છે. તદનુસાર પ્રજાના રક્ષણ માટે ક્ષત્રિયને યુદ્ધ આવશ્યક અને ધર્મ્ય બને છે અને તેથી યુદ્ધની હિંસા પણ અનિવાર્ય બને છે. ધર્મ્યયુદ્ધ કરતાં વધારે કલ્યાણકારી વસ્તુ ક્ષત્રિય માટે બીજી કશી જ નથી એવો ઉપદેશ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને અર્જુનને આપ્યો છે. પરંતુ ધર્મયુદ્ધનો અધિકારી અર્જુન પણ કેવી ઉમદા વૃત્તિઓવાળો છે તે જુઓ! એને વિજયની આકાંક્ષા નથી, એને રાજ્ય જોઈતું નથી, એને સુખની પણ દરકાર નથી. અરે! એને આપણી પૃથ્વીનું તો શું પણ ત્રણે લોકનું રાજ્ય મળે, તોપણ એ ગુરુજનો અને વડીલો સામે યુદ્ધ કરવા તૈયાર નથી. લોહીથી ખરડેલા ભોગ ભોગવવા કરતાં તો ભીખ માગીને ખાવું એને વધારે સારું લાગે છે. ગીતાના ઉપદેશનો અધિકારી યુધિષ્ઠિર જેવો દેવ (angel) નથી કે દુઃશાસનના રુધિરનું પાન કરતો ક્ષણવાર નરપશુ (brute) અને એવો ભીમ પણ નથી; પરંતુ સાચો નર—સાચો મનનશીલ મનુષ્ય—અર્જુન જ પ્રભુના ઉપદેશનો અધિકારી છે.

વળી સ્મરણમા રાખો કે શ્રીકૃષ્ણે પાડવો તરફથી માત્ર પાચ ગામડા માગ્યા તથાપિ દુર્યોધને સમાધાન ન કર્યું અને સોયની અણી જેટલી પૃથ્વી આપવાની પણ ના કહી ત્યારે જ યુદ્ધ અનિવાર્ય બન્યુ આવે પ્રસગે જો માત્રો ક્ષત્રિય બ્રાહ્મણધર્મની અહિસા સ્વીકારે અને પ્રજાનુ રક્ષણ ન કરે તો એ અધર્મનું આચરણ કરે છે. એવા ક્ષત્રિયની અહિસા એ ગુણુ નથી પણ દોષ છે

વળી એ પણ સ્મરણમા રાખો કે પ્રત્યેક એકાન્તિક આદર્શ (every single ideal) લાભને બદલે જનસમાજને હાનિકારક છે જો પ્રજા એકસૂરે ચઢી જાય અર્થાત્ સમાજના બધા જ મનુષ્યો વૈસ્યો—વેપારીઓ બને અથવા બધા જ લડવૈયા ક્ષત્રિયો બને તો જનસમાજને પરમ હાનિ થાય. વળી, મને ખાસ ઉદ્દેશીને કહ્યુ 'Take your splendid ideal of spiritualism'—તમારી દેદીપ્યમાન આધ્યાત્મિક ભાવના જ લો કોઈ એક જનમમાજમા સર્વે અહિસાવાદી બ્રાહ્મણો બને તો જનમડલનું અસ્તિત્વ અપાર જોખમમા આવી પડે જુઓ' જર્મનીમા (એ વખતે ૧૯૧૪–૧૮ નુ યુદ્ધ ચાલતું હતું) એના અધ્યાપકો—એના બ્રાહ્મણો—પણ એકસૂરે ચઢી ગયા છે આજે ચારે વર્ણો ત્યા યુદ્ધમા ઝઝૂમે છે'"

* * *

અવસાન પહેલા એક વર્ષ ઉપર પૂર્વોક્ત પ્રશ્ન સાથે નિકટ રીતે સકળાયેલો એવો બીજો પ્રશ્ન મે ધ્રુવસાહેબને પૂછ્યો "પરમ જીવન—Ultimate state of Existence—ની અવસ્થામા પણ વિરોધની સ્થિતિ તો ખરી જ ને?"

ધ્રુવસાહેબે ઉત્તર આપ્યો "વિરોધની સ્થિતિ એ જ Rock-bottom truth"

ત્યાર પછી જે વાતચીત ચાલી તેનો સગૃહીત સ્મૃતિસાર નીચે પ્રમાણે છે.

સત્ત્વગુણ એ રજોગુણ અને તમોગુણ કરતા બેશક ચઢિયાતો છે પરતુ નિર્ગુણની અવસ્થા અર્થાત્ ગુણાતીતની સ્થિતિ સર્વથી ચઢિયાતી છે અહિસા એ સત્ત્વગુણની અવસ્થા છે પરંતુ એ પણ એક extremeની—એક છેડાની—જ અવસ્થા છે

પાડવોએ દુર્યોધન પાસે પાચ ગામડા માગ્યા એટલે સુધી આત્મત્યાગ કરી સમાધાન કરવા પ્રયત્ન કર્યો. છેવટની આટલી નાની હદ બાધી, પરતુ એ હદથી તેઓ આગળ જઈ શક્યા નહિ આત્મત્યાગની પણ સીમા હોય છે એ સીમાનુ ઉલ્લઘન મનુષ્ય કરી શકતો નથી કહો કે એ થઈ શકતું નથી એટલે યુદ્ધ આવે છે આવુ યુદ્ધ આવશ્યક અને ધર્મ્ય બને છે

વિરોધોના સમન્વયની અવસ્થા એ પરમ અવસ્થા એ જ ઊચામા ઊંચી સ્થિતિ સસલુ, વરુ, બકરુ અને વાઘ એ પ્રકૃતિની સ્થિતિ, પરતુ એ સર્વ એકસાથે રહી શકે એવી સ્થિતિ ઉત્પન્ન કરવી એમા કલા રહેલી છે આ ઊચી સ્થિતિ ઉત્પન્ન કરવા માટે કેટલીક વાર હિસા અનિવાર્ય બને છે અમુક હદ પછી અહિસા એ ગુણ બની શકતી નથી, એ સ્મરણમા રાખવા જેવુ છે

પ્રકૃતિની અવસ્થામા કલહ—struggle for existence—છે, નીતિની અવસ્થામા સત્ત્વગુણનું પ્રાધાન્ય છે, પરતુ ગુણાતીત અવસ્થામા બને વિરોધો ખરા પરતુ ડંખ વગરની સ્થિતિ

એમાં બંને વિરોધોની પરસ્પર ઉપકારક સ્થિતિ છે. આ દ્વન્દ્વાતીત અવસ્થા એ જ 'નિર્વૈરની સ્થિતિ,' જેમાં જગતના વિરોધો કાયમ રહે અર્થાત્ ઈશ્વરસૃષ્ટિ કાયમ રહે પરંતુ જીવસૃષ્ટિને વિરોધ ન રહે. આ જ અર્થમાં 'अहं ब्रह्मास्मि', 'तत्त्वमसि', सर्वं खल्विदं ब्रह्म' ઇત્યાદિ વેદાન્તવાક્યોમાં વર્ણવેલા પરમ જીવનનો જીવને સાક્ષાત્કાર થાય છે.

* * *

ધ્રુવસાહેબ પરમાત્માની વિશાળતાને સર્વત્ર અનુભવનાર પરમ બ્રાહ્મણ હતા. એમનામાં ઇન્દ્રિયજય અને મનોજય ઉપરાંત અપાર આત્મતૃપ્તિ હતી. 'आत्मतृप्तस्य का स्पृहा' એ વચન એમના મુખમાંથી ક્વચિત્ પણ પરમ દૃઢતાપૂર્વક નીકળી જતું. કોઈકવાર એ વિશે વિવેચન પણ કરતા: "મોહનાં પડ ઉપરનાં છે. એની પાછળ જે આત્માનું બળ છે તે જ સાચું છે. આપણી નાની નાની ઇચ્છાઓને દિવ્ય પ્રેમ—Divine Love—રૂપી મહેચ્છામાં સમાવવાની છે. આત્મતૃપ્તિ એ મહાન કામ છે, જેમાં સર્વ નાના કામ સમાપ્ત થાય છે. એ મહા પ્રેમમાં સર્વ નાના પ્રેમ સમાઈ જાય છે. આત્માને સહુ કરતાં ઊંચા સ્થાને મૂકવાનો છે." આ જ 'Transvaluation of all values' યાને મૂલ્યપરિવર્તન.

ધ્રુવસાહેબના આત્માની વિશાળતાનાં અનેક ઉદાહરણો મારી સ્મૃતિમાં કોતરાયેલાં છે. મારા કૉલેજના દિવસોથી માંડીને એમના કૈલાસવાસ સુધીના અનેક પ્રસંગોનાં સ્મરણો ઉભરાઈ આવે છે. માત્ર થોડાં જ સ્મરણો ટાંકીશ:

આજથી ઘણાં વર્ષ પહેલાં ધ્રાંગધ્રાના મારા એક ગરીબ અને લગભગ અભણ મિત્રને ધ્રુવસાહેબને મળવાનું બહુ મન હતું. એ મિત્રને વેદાન્તનો બહુ શોખ હતો. એઓ આકાશેઠની કૂવાની પોળમાં ધ્રુવસાહેબને મળવા ગયા. ઘણું કરીને ધ્રુવભાઈ બહુ માંદા હતા. મંદવાડની પથારી પાસેથી ઊઠીને એ મિત્રની જિજ્ઞાસા તૃપ્ત કરવા ધ્રુવસાહેબે લગભગ પોતાનો અમૂલ્ય પોણો કલાક આપ્યો. એ મિત્ર જ્યારે ધ્રાંગધ્રા પાછા આવી મને મળ્યા ત્યારે અપાર સંતોષથી મને ધ્રુવસાહેબ સાથે થયેલી વાતચીત એમણે કહી. "નિત્ય શું અને અનિત્ય શું એનો વિવેક કરવામાં એટલે કે 'સાધનચતુષ્ટય'માંનું પહેલું જ સાધન સિદ્ધ કરવામાં આપણું આ જીવન પૂરતું નથી; બીજાં ત્રણ સાધનોની તો વાત જ ક્યાં?" એ ધ્રુવસાહેબના કહેવાનો સાર મને એમણે કહી સંભળાવ્યો.

એક બીજા મિત્રને પણ ધ્રુવસાહેબને મળવાની આકાંક્ષા હતી. એઓ 'ઇન્ટરમિજિયેટ આર્ટ્સ' સુધી પહોંચેલા હતા અને જિજ્ઞાસુ અને સાહસિક હતા.

ગોલ્ડ્સ્મિથની પેઠે પગે ચાલીને જગતની મુસાફરી કરવાની એમને તીવ્ર અભિલાષા હતી. એ ન બને તો હિન્દુસ્તાનની પગપાળા મુસાફરી કરવી. અને એ પણ ન બને તો રેલ્વેગાડીમાં બેસીને પણ આપણા દેશનાં સુપ્રસિદ્ધ યાત્રા અને વિદ્યાનાં ધામો જોવાં. એ અનુસાર એ મારી પાસે સને ૧૯૧૯ની સાલમાં સિદ્ધપુર આવ્યા, અને ધ્રુવસાહેબ ઉપર ભલામણપત્ર માટે માંગણી કરી. "ધ્રુવસાહેબ ઉપર ભલામણ હોય જ નહિ; તમે એમની પાસે જશો એટલે તમે

એમને ઓળખશે," આમ મે એમને કહ્યુ અને એ બનારસ ગયા મારા મિત્ર જ્યારે હિન્દુ યુનિવર્સિટીમાં ધ્રુવસાહેબની ઓફિસમા ગયા, ત્યારે ધ્રુવસાહેબે એમને આદરપૂર્વક પોતાની પાસે બેસાડ્યા અને થોડુક લખાણ કરતા હતા તે પૂરુ થયે વાતચીત કરીશ એમ પોતે જણાવ્યું. દરમિયાન બે ક્રિશ્ચિયન ક્લાર્ક ઊંચે સાદે બોલતા તકરાર કરતા ઓફિસમા ધસી આવ્યા એમાનો એક ક્રોધથી લગભગ ગાડા જેવો બનીને ધ્રુવસાહેબ સામે ઊભો રહ્યો અને બોલ્યો, "Sir, this man (બીજો ક્લાર્ક) is harassing me like anything"

ધ્રુવસાહેબે ઊંચુ કે સામુ જોયા વગર જ કાંઈક ઉદાસીનતાથી કહ્યું, "Forgive him" પેલા ક્લાર્કે ટકોર કરી, "Sir, I have forgiven him seven times" તત્કાલ ધ્રુવસાહેબે એ ક્લાર્ક સામે દૃષ્ટિ ઠરાવી અને ગભીર અને અસરકારક વાણીમા કહ્યું, "But I say unto you, seven times seven" આ ચુકાદો સાભળીને બને ક્રિશ્ચિયન ક્લાર્ક ઠરી ગયા અને ધ્રુવસાહેબને નમન કરી પોતપોતાને સ્થાને ચાલ્યા ગયા.

મારા મિત્રે પણ ધ્રુવસાહેબની રજા માગી. ધ્રુવસાહેબે કહ્યુ, 'જરા થોભો, હું હમણાં જ પૂરુ કરુ છુ' પરતુ મારા મિત્રે પરમ ઉપકારવૃત્તિથી ઉત્તર વાળ્યો, "સાહેબ, આ થોડીક ક્ષણોમા મે જે જોયુ અને સાભળ્યુ તેનુ હું મનન કરુ તોપણ મારુ જીવન સાર્થક થાય તેમ છે આપની આટલી કૃપા થઈ એ મારે મન બહુ છે. હું આપનો ઋણી છુ" આટલું કહી મારા મિત્રે પ્રણામ કરી વિદાય લીધી

બનારસથી નિવૃત્ત થઈને અત્રે આવ્યા બાદ કેવા સજોગોમા બનારસ છોડવાનો પોતે તત્કાલ નિર્ણય કર્યો એ હકીકત મને એમણે જણાવી હતી બનારસ છોડ્યા પહેલા છેલ્લાં કેટલાક વર્ષો થયા પંડિત માલવીયજીને ત્યાથી છૂટા કરવા માટે ધ્રુવસાહેબ વારવાર વિનતી કરતા પરતુ પોતે નિવૃત્ત થયા પછી ધ્રુવસાહેબ યુનિવર્સિટી છોડે એમ પડિતજી ઉત્તર વાળતા છેવટે ચાલુ વર્ષ કરતા વધુ ન રહેવુ એવા નિર્ણય ઉપર ધ્રુવસાહેબ મનથી આવ્યા હતા દરમિયાન એક અણધાર્યો બનાવ બન્યો ધ્રુવસાહેબે 'ત્રિરગી વાવટા' વિશે બનારસ શહેરમા હિદીમા એક ભાષણ આપ્યુ રિપોર્ટરે સમજવામા ભૂલ કરી અને ધ્રુવસાહેબ બોલ્યા હતા તેના કરતા જુદા રિપોર્ટની સરકારને જાણ કરી પરિણામે બનારસ યુનિવર્સિટીની ગ્રાન્ટ અટકી, અને ધ્રુવસાહેબના ભાષણ વિશે જે ગેરસમજૂતી થઈ હતી તે વિશે પડિતજી ઉપર ચેન્સેલરનો પત્ર આવ્યો પડિતજીએ ધ્રુવસાહેબને વાત કરી ધ્રુવસાહેબે એ પ્રસગને વધાવી લીધો અને પડિતજીને કહ્યુ, "કોઈ પણ એક મનુષ્ય યુનિવર્સિટી કરતા વધારે અગત્ય ધરાવી શકે નહિ ઘણા વખત થયા હું અહીથી નિવૃત્ત થવા ઉત્સુક છુ યુનિવર્સિટી છોડવાનો મારે માટે આ શુભ અવસર આવ્યો છે, એમ હું માનું છુ" આ વચન સાભળીને પડિતજીના નેત્રોમાથી અશ્રુધારા વહેવા માડી ગદ્ગદ કઠે પડિતજી બોલ્યા, "ધ્રુવજી, મારા ગયા પહેલા તમે ન જાઓ છેવટે આપણે બને સાથે છોડશુ" પરતુ ધ્રુવસાહેબ આ પ્રસગે તો કૃતનિશ્ચય થયા હતા પડિતજીના દુખથી પોતે દુખી થયા પણ બનારસ છોડ્યુ બનારસ છોડતી વખતે સમગ્ર યુનિવર્સિટીએ ધ્રુવસાહેબ પ્રત્યે જે અપાર

પ્રેમ વ્યક્ત કર્યો તે વિશે આ સંગ્રહમાં અન્ય સદ્‌ગૃહસ્થોએ વિસ્તારથી વર્ણન કર્યું છે.

ધ્રુવસાહેબે ધાર્યું હોત તો બનેલી ગેરસમજણ પોતે દૂર કરી શકત. પરંતુ ધ્રુવસાહેબનાં જીવનનાં મૂલ્યો જુદાં હતાં. પોતાનું વક્તવ્ય સરકારને કે કોઈને પણ સમજાવવાની એમને લેશ પણ અપેક્ષા જણાઈ નહિ. તેમજ યુનિવર્સિટીમાં પોતાના સ્થાનને એક ક્ષણ પણ વિશેષ વળગી રહેવાની એમને બિલકુલ ઇચ્છા નહોતી.

આવા બીજા પ્રસંગો પણ ધ્રુવસાહેબના જીવનમાં આવ્યા હતા અને તે સર્વમાં એમણે અદ્‌ભુત આત્મમાન સાચવ્યું હતું.

* * *

બનારસની એક બીજી હકીકત જે ધ્રુવસાહેબે મને કહી હતી તેનું પણ નિરૂપણ અત્રે કરું છું. સર રાધાકૃષ્ણન્‌ને વાઇસચૅન્સેલરના પદે નિયુક્ત કરવા યુનિવર્સિટી કાઉન્સિલમાં એકમત નહોતો. ધ્રુવસાહેબ છેલ્લીવાર બનારસ ગયા ત્યારે એ ચર્ચા ચાલતી હતી. એ ચર્ચામાં ધ્રુવસાહેબે ભાગ લીધો અને રાધાકૃષ્ણન્‌ના સત્ય ગુણો કાઉન્સિલના સર્વસભ્યોને ખાતરી કરાવે તેવી વાણીમાં વર્ણવ્યા. ધ્રુવસાહેબે છેવટે કહ્યું, "રાધાકૃષ્ણન્ આપણા દેશનું પરમ ભૂષણ છે અને પરદેશમાં આપણી સંસ્કૃતિના એક 'outpost'—છે. એવા પુરુષને નીમીને આપણે પોતાની જાતને જ માન આપીએ છીએ." કાઉન્સિલે સર રાધાકૃષ્ણન્‌ની નિમણૂક સર્વાનુમતે કરી.

* * *

ધ્રુવસાહેબનાં જીવનનાં છેલ્લાં છસાત વર્ષમાં હું એમના વધારે નિકટ સંબન્ધમાં આવ્યો હતો એમ કહું તો અત્યુક્તિ નથી. એ સમય દરમિયાન પોતાના જીવનની તેમ જ અન્ય વિષયોની અનેક બીનાઓ એમણે મને જણાવી છે. કેટલીક વાર હું એમની પાસે બેત્રણ કલાક બેસતો અને કોઈ કોઈ વાર સાથે ફરવા પણ જતો. આ સર્વકાલ દરમિયાન હું અનેક પ્રશ્નો પૂછતો અને એમની પાસેથી અનેક સમાધાનો સાંભળતો. એમની કૃપાને લીધે જ આ સર્વ બની શકતું.

એકવાર ધ્રુવસાહેબે મને કહ્યું, "ત્રિવેદી, મને પ્રભુએ સર્વ વાતે સુખી રાખ્યો છે—માત્ર એક અપવાદ (પત્નીની હયાતી) સિવાય—પરંતુ એ પ્રસંગથી હું મારી ધાર્મિક વૃત્તિને આગળ પાડી શકયો." પત્નીના પરલોકવાસ પછી ધ્રુવસાહેબે ધર્મગ્રન્થોનું પારિશીલન બહુ વધારી દીધું હતું એ હકીકત હું જાણતો હતો એટલે એ અપવાદ અને એ ધાર્મિકવૃત્તિનો વિકાસ ઇત્યાદિ હું સમજ્યો હતો. "અલબત્ત, મારા જીવનમાં worries યાને ચિંતાઓ નહોતી એમ નહિ, પરંતુ મારામાં peace of mind—ચિત્તની શાન્તિ ખરી એટલે એ સર્વ હું સારી રીતે સહન કરી શકયો. કેટલાક કહે છે કે મેં બહુ વાંચ્યું અને જ્ઞાન મેળવ્યું. પરંતુ એમાં ખાસ આશ્ચર્ય જેવું કાંઈ જ નથી. હું સાધનસંપન્ન રહ્યો એટલે મેં મારાં સ્વાસ્થ્ય અને આરામના સમયનો વાચનમાં ઉપયોગ કર્યો. હા, ઉપયોગ કર્યો એટલો ગુણ કહેવાય. બાકી તો ઘણાયને ભારે જિજ્ઞાસા હોય છે, પરંતુ સાધનના અભાવે બની શકતું નથી." એકે બીજા પ્રસંગે મને ધ્રુવસાહેબે કહ્યું, "મારાં માતુશ્રીની

ઇચ્છા મારે એકવાર ફરી લગ્ન કરવા એવી ખરી એક વખત ગોવર્ધનભાઇ (ગોવર્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠી) મારે ત્યા હતા ત્યારે માતુશ્રીએ એ વાત કાઢી. પરતુ ગોવર્ધનભાઈ સમજુ હોવાથી એમણે મારી પાસે એ વાત બિલકુલ કરી નહિ, પણ માતુશ્રીને એક બીજી વાત કહી સભળાવી ગોવર્ધનભાઇએ કહ્યુ, "એક વિધુર મને લગ્ન કરવુ કે નહિ તે સબન્ધી સલાહ પૂછવા આવ્યા મે તુરત જ એવી સલાહ આપી કે એમણે રસ્તામા લગ્ન નક્કી કરીને પછી જ ઘેર જવુ પરતુ ભાઈ (ધ્રુવસાહેબ) જેવાને આપણાથી કેમ કાઈ કહેવાય!"

થોડાક વર્ષ પહેલા કાગડી ગુરુકુળના આચાર્ય ગમદેવજીનુ ભાષણ અત્રેના લલ્લુભાઈ કરસનદાસ હોલમા હતું ધ્રુવસાહેબ પ્રમુખ હતા હું પણ ધ્રુવસાહેબના ઘેરથી એમની સાથે થયો હોલમા પ્રવેશ કર્યાં પહેલા ધ્રુવસાહેબે મને ગેલેરીમાથી ચોકના છેડે એક નાની જગ્યા બતાવી અને કહ્યુ, "પ્રથમ ત્યા પતરાની ઓરડીઓ હતી હું કોલેજમા હતો ત્યારે એક પ્રસિદ્ધ ન્યાયાચાર્ય અત્રે આવ્યા હતા એમની પાસે બેસીને દિવસના સાતઆઠ કલાક ઉનાળાના પ્રખર તાપમા પણ મહિનાઓ સુધી મે ન્યાયનુ અધ્યયન કર્યું છે હિદુસ્તાનમા મારું 'અસાધારણ સ્થાન'—unique position—છે તેનો યશ આવા ગુરુઓને છે. જ્ઞાન માટે મે આવી તપશ્ચર્યા કરી છે." ભાષણ સમાપ્ત થયા પછી હોલમાથી ઘેર પાછા વળતા ધ્રુવસાહેબે મને પૂછ્યુ, "પેલા એક બહેને પોતાના ભાષણમા 'ढोर गमार शूद्र अरु नारी ए सब ताडनके अधिकारी' એ તુલસીદાસજીની ઉક્તિ ટાકી અને સ્ત્રીજાતિની દયા ખાધી તે વિશે તમને કેમ લાગ્યુ?" મે કહ્યુ, "ગાધીજીએ તો એ ઉક્તિને ક્ષેપક ગણી છે" ધ્રુવસાહેબે તુરત જ ઉત્તર વાળ્યો," મારી સમઝણ જુદી છે આપણા મધ્યકાલીન સમાજમા સ્ત્રીજાતિમા ઘોર અજ્ઞાન પ્રવર્તતું હતું આપણી અજ્ઞાન સ્ત્રીઓ બાવા જતિઓ પાસે જ્ઞાન મેળવવાની હોશ રાખતી પરતુ આ બાવા-સાધુઓએ એમના સમર્થ ગુરુઓના ઉપદેશને અનુસરીને સ્ત્રીનો સસર્ગ સેવ્યો નહિ અને ઉપદેશ અર્થે પોતાના આવાસમા સ્ત્રીઓ પ્રવેશ કરે તોપણ ઉદ્ધત તિરસ્કારપૂર્વક એ તેમને કાઢી મૂકતા બાવાઓના આવા આકરા વલણથી આપણો સસાર મલિનતામાથી ઊગરી ગયો છે આ બાવા-સાધુઓએ સ્ત્રીઓના રૂપગુણની ખુશામત ન કરી એ આપણા સમાજને એમની નાનીસૂની સેવા નથી આપણે આપણા પહેલાના થોડાક સૈકાઓનો ઇતિહાસ બરાબર જાણવો જોઇએ અને સમજવો જોઈએ"

ધ્રુવસાહેબનું હૃદય બહુ જ કુટુમ્બવત્સલ હતુ આજથી દશેક વર્ષ ઉપર એમણે એકવાર મને વાતમા કહ્યુ, "મારા પિતાશ્રીની ઉમર જોતા મારે પણ દશેક વર્ષ જીવવાનુ છે એમ સામાન્ય રીતે કહી શકાય એ સમયમા મારા ચિરજીવીઓ સાથે મારે રહેવુ છે એમને મે પાલણામાથી ઉછેર્યાં છે પડિત માલવીયજીને પણ મને ત્યાથી છૂટો કરવાનું મે જણાવ્યુ છે હવે તો હુ અને મારા પ્રભુ અને પુત્રોનો સહવાસ માણસે સાઠ વર્ષે નિવૃત્ત થઈ જવુ જોઇએ એમ કરવાનો એને અધિકાર પણ પ્રાપ્ત થાય છે" એક પ્રસગે મારી શાળાનુ છાપેલુ મેગેઝિન મે ધ્રુવસાહેબના હાથમા મૂક્યુ અને એમણે ધીમે ધીમે પાના ફેરવવા માડ્યા એટલામાં 'બહેન ગઈ' એના શીર્ષક નીચે એક વિદ્યાર્થીના લેખ ઉપર પોતે નજર ઠરાવી એ લેખ વાચ્યા પછી મને કહ્યુ,

"હું અંગ્રેજી છઠ્ઠા ધોરણમાં ભણતો હતો ત્યારે જનુભાઈની બા—મારી બહેન—પણ ગઈ! એનો અંતકાળ હતો એ વખતે હું પૂજા કરતો હતો. તે ઉમરના મારા જ્ઞાન પ્રમાણે મનમાં કેટલીક વહેમી માન્યતાઓ ખરી. એટલે હું એમ માનતો હતો કે મારી પૂજા પૂરી થયા પહેલાં મારી બહેન જશે નહિ. પરંતુ મારા પિતાશ્રી બહેનની આખર અવસ્થા આવી પહોંચી છે એમ સમજી ગયા અને એને દેવઘર પાસે નીચે ઉતારવાની પોતે તજવીજ કરવા માંડી. અવસાન પહેલાં થોડાક વખતે એના બંને પુત્રોને—જનુભાઈ અને લીનુભાઇને—એ મને ભળાવતી ગઈ."

કુટુમ્બવાત્સલ્યનો એક અધિક પ્રસંગ મને કહેલો સ્મરણમાં આવે છે. પિતાશ્રીના અવસાન પછી ધ્રુવસાહેબ તુરત જ માંદા પડ્યા. એમના મામા અમૃતરાય મેઢ બહુ ડાહ્યા પુરુષ હતા. એમણે સ્નાન અને શ્રાદ્ધ વગેરેના રિવાજને બહુ મહત્ત્વ ન આપતાં ધ્રુવસાહેબની તબિયત સચવાય તે તરફ પૂરતું લક્ષ આપ્યું. પરિણામે પિતાશ્રીની શ્રાદ્ધાદિ ઉત્તરક્રિયા જનુભાઈએ કરી. "આ રીતે જનુભાઈને મારા ભાણેજ ઉપરાંત મારા નાનાભાઈ તરીકે પણ હું ગણું છું," એમ પોતે મને કહ્યું.

* * *

ધ્રુવસાહેબની સ્વદેશભક્તિ નક્કર હતી. હિન્દહિતચિન્તન એમના જીવનનો પ્રધાન વ્યવસાય હતો અને 'વસન્ત'માંના 'હિન્દહિતચિન્તક'ની સહીથી અને પોતાની સહીથી લખેલા અનેક લેખો એમની ઉજ્જ્વલ સ્વદેશપ્રીતિનાં જ્વલંત ઉદાહરણો છે. અવસાન પહેલાંનાં છેલ્લાં બે વર્ષમાં પણ માંદગીને બિછાને સૂતા સૂતા દેશહિતના અનેક પ્રશ્નો શક્તિ ક્ષીણ થતી હતી તથાપિ પોતે ચર્ચતા અને રસપૂર્વક સાંભળતા. વર્તમાન યુદ્ધ સંબન્ધી પણ વારંવાર અવલોકન કરતા અને આપણા દેશ ઉપર એની શી અસર થશે એની ચિન્તા વ્યકત કરતા. તા. ૬–૧૧–૪૦ના રોજ મુંબાઇથી મારા ઉપર લખેલા એક પત્રમાં પોતે લખે છે કે "વર્તમાન યુદ્ધનો પ્રધાન સૂર સૂક્ષ્મતાથી સાંભળવા જેટલી આપણી શ્રવણેન્દ્રિય કેળવાઈ નથી? . . . મને હજી હિન્દુસ્તાનની ચિન્તા રહે છે."

આ વિચારના અનુસંધાનમાં પોતે આવા અર્થનું કહેતા કે આ આખું સુધરેલું જગત યુદ્ધ-રૂપી સળગતા જ્વાળામુખીઓના વિનાશક મુખોમાં સપડાયું છે! એ ફાટેલા પહાડોની જ્વાળાઓ ફેલાતી ફેલાતી હિન્દુસ્તાનની સીમા સુધી પહોંચી ગઈ છે અને આપણે ઊભા છીએ તે ભૂમિની આસપાસ પણ એ ફરી વળે તો જરા પણ આશ્ચર્ય નથી. એકવાર મેં પ્રશ્ન કર્યો, "કદાચ હિન્દુસ્તાન આ યુદ્ધરૂપી દાવાનળમાંથી બચી જાય તો હિંદુસ્તાનને ખાતર બીજું યુદ્ધ ભવિષ્યમાં લઢાય એમ આપને લાગે છે?" ધ્રુવસાહેબે ઉત્તરમાં કહ્યું, "એમ થાય તો સહેજે નવાઈ પામવા જેવું નહિ." હિન્દુસ્તાનની ચિન્તા ધ્રુવસાહેબને જીવનના છેલ્લા દિવસો સુધી હતી.

* * *

ગાંધીજી પ્રત્યે ધ્રુવસાહેબનો અપાર પ્રેમ એમની વાતચીતમાં વારંવાર જણાઇ આવતો. પોતે બનારસથી નિવૃત્ત થઈને અમદાવાદ આવ્યા ત્યારપછી ગાંધીજીએ હરિજનપ્રવૃત્તિમાં સક્રિય ભાગ

લેવા ધ્રુવસાહેબને પત્રદ્વારા જણાવ્યુ એ પત્રમા ધ્રુવસાહેબે જીવનમા અનેક સિદ્ધિઓ મેળવી છે એનો ઉલ્લેખ હતો અને હરિજનોને ઉપદેશ આપવાનું કાર્ય ધ્રુવસાહેબ કરે તો 'મારુ એ કાર્ય સફળ થઈ જાય' એમ ગાધીજીએ લખ્યુ હતું આ પત્રનો સાર ધ્રુવસાહેબે મને કહી સભળાવ્યો, અને પોતે ગાધીજીને જે ઉત્તર લખ્યો તેનો સાર પણ મને કહ્યો એ ઉત્તરમા આ પ્રમાણે હતુ' "આપ મને ઓળખો છો તેના કરતા હું મારી જાતને વધારે જાણુ છુ હું તો માત્ર લેખક છુ, વક્તા નથી એ કાર્યને માટે પંડિત માલવીયજી જેવાની યોગ્યતા ગણાય, મારા જેવાની નહિ." ગાધીજી પ્રત્યે સપૂર્ણ માન અને પ્રેમ છતા ધ્રુવસાહેબનું આત્મભાન એટલું સબળ હતું, કે હૃદયથી બુદ્ધિ માને તો જ કોઈ પણ કાર્ય પોતે હાથ ઉપર લેતા કીર્તિની તો એમણે જીવનમા કદાપિ દરકાર કરી નહોતી

પોતાના જીવનના છેલ્લા પચ્ચીસ વર્ષ દરમિયાન ગાધીજીની પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિ સાથે ધ્રુવસાહેબે પરમ સહાનુભૂતિ રાખવા પ્રયત્ન કરેલ છે ગાધીજીની 'હરિજનપ્રવૃત્તિ' સાથે ધ્રુવસાહેબે જે પરમ સદ્ભાવ દર્શાવ્યો છે, તેના ઉદાહરણોમા 'શાસ્ત્રાર્થ' ઉપર 'વસન્ત' અને 'Young India'મા પ્રસિદ્ધ થયેલો એમનો લેખ અને પૂનામા ગાધીજીની ઇચ્છાથી શાસ્ત્રીઓની સભામા થોડોક ફેરફાર કરીને સસ્કૃતમા વાચેલો અને પાછળથી પ્રસિદ્ધ કરેલો 'શાસ્ત્રાર્થ' ઉપર નિબધ એ આગળ તરી આવે છે પોતે ઘણીવાર કહેતા કે "કામ, ક્રોધ, લોભ વગેરે ખરા ઢેઢ છે અને સ્પર્શ કરવા યોગ્ય નથી, કોઈ વ્યક્તિવિશેષ કદાપિ અસ્પૃશ્ય હોઈ શકે જ નહિ"

પોતાના પાછળના મદવાડમા અહી આવે ત્યારે આચાર્ય કૃપાલાણીજી દ્વારા કે સ્વ૦ મહાદેવભાઈ દ્વારા કે ક્વચિત્ પોતે ગાધીજીને પોતાની તબિયતના સમાચાર મોકલતા અને ગાધીજી પણ પ્રસગોપાત્ત પૂછપરછ કરાવતા જીવનના છેલ્લા બે વર્ષ દરમિયાન ગાધીજીના એક પ્રિય વૈદ્ય વલ્લભરામ સાથે મારે પરિચય થયો અને હું એમને ધ્રુવસાહેબ પાસે તેડી લાવ્યો 'વૈદ્ય વલ્લભરામે પોતાની દવા લેવા ધ્રુવસાહેબને વિનતી કરી ધ્રુવસાહેબને કોઈ પણ વસ્તુનો ઘૂટડો ઉતારવો એ સહેલુ નહોતુ પરતુ ગાધીજી પ્રત્યેના પરમ પ્રેમને વશ થઇને ધ્રુવસાહેબે કહ્યુ, "ગાધીજી મારા છે અને આ (મારા તરફ આગળી કરીને) પણ મારા છે દવા સબધી બધુ આને (મને) કહેજો હું ખુશીથી દવા લઈશ" વૈદ્ય પણ ગાધીજીને ધ્રુવસાહેબની તબિયત વિશે જણાવતા રહેતા અને ગાધીજી પણ એમની સભાળ લેવા વિશે વૈદ્યને કોઈ કોઈવાર સંદેશા મોકલતા. હું જ્યારે મળવા જતો ત્યારે પોતે કહેતા, "હું દવા નિયમિત રીતે લઉ છુ" "I would die a martyr for science' એમ વિજ્ઞાન પ્રત્યે વલણ હોવા છતા ગાધીજી પ્રતિ પ્રેમને લીધે વૈદ્યની દવા પણ કેટલીક વખત પોતે લીધી એમના જેવા મહા બુદ્ધિમાન પુરુષ પ્રેમને આમ અધીન થતા

* * *

આપણા યુવાનોમા આપણા દેશની સસ્કૃતિનું જ્ઞાન વિસ્તારવાની ધ્રુવસાહેબની એક પરમ અભિલાષા હતી. એને માટે ઇતિહાસના જ્ઞાનની અપેક્ષા ઉપર પોતે વારવાર ભાર મૂકતા.

'Transition Periods in History' વિશે એક ગ્રંથ રચવાની ધ્રુવસાહેબની ઇચ્છા હતી. કોઈવાર મને કહેતા, "હર્ષ પછીનો આપણો ઇતિહાસ સમજવા જેવો છે. સાતમા સૈકાથી અગિયારમા સૈકા સુધીના આપણા દેશના ઇતિહાસનું અન્વેષણ ઊંડાણથી કરવાની જરૂર છે. એ સમય—જેમાં શંકરાચાર્ય અને ભાગવતકાર શુકદેવના ગ્રન્થો પ્રકાશમાં આવ્યા—તે આપણો 'આત સંસ્કૃતિ'—'Over civilization'નો ઇતિહાસ છે. જેમ અસંસ્કૃતિ કે ઓછી સંસ્કૃતિ હાનિકારક છે, તેમ જ અતિસંસ્કૃતિનું પણ સમજવું. વળી તેરમા–ચૌદમા શતકથી ભાષાયુગ અથવા સાધુસન્તોની વાણીના યુગનું જે મંડાણ થયું અને જેને સ્વર્ગસ્થ મહર્ષિ રાનડે 'Eruptions' કહે છે તે 'Eruptions' તો ખરા પરંતુ એ પૃથ્વીના પડમાં—એના ગર્ભમાં—બની રહ્યા હતા. એનો ગર્ભકાલ નવમાથી બારમા શતક સુધીનો છે." વર્તમાન સમયમાં ઇતિહાસના અભ્યાસની ખાસ જરૂર છે એમ એઓ ભારપૂર્વક કહેતા.

* * *

જીવનના અંતિમ વર્ષમાં એક પ્રભાતકાલે હું ધ્રુવસાહેબને મળવા ગયો. એમણે એકાએક મને પ્રશ્ન પૂછ્યો, "કેમ ભાઈ, વસન્તોત્સવ ઊજવશું?' પ્રશ્નનું સ્વરૂપ હું કળી શક્યો નહિ, એટલે પોતે સ્પષ્ટીકરણ કર્યું, "તમે તો જાણો છો કે આકા શેઠના કૂવાની પોળના મકાનના ત્રીજા માળના ખંડમાં જે પુસ્તકો પડેલાં છે, તેમાંથી જ જીવનની વસન્ત અનુભવતા હું શીખ્યો છું. મારા જીવનનું ઘડતર એ ખંડમાં થયું છે. એ મારું પરમ પ્રિય સ્થાન છે. એમાં રહેલાં સર્વ પુસ્તકોને એક વાર એકસાથે ગોઠવીને એમનું સમગ્ર દર્શન કરીને પ્રણામ કરવાનો મને મનોરથ છે. એક સર્વસંગ્રાહક દર્શન કર્યા પછી નીચે એક નાના પાટિયા ઉપર હું આટલું જ લખીશ: These have made me. આ જ મારા જીવનનો વસન્તોત્સવ."

આ મહાપુરુષની જ્ઞાન પ્રત્યે આવી ઉત્કૃષ્ટ ભક્તિથી મારાં નેત્ર ભીનાં થયાં.

* * *

છેવટના વર્ષમાં ધ્રુવસાહેબ 'વિચારમાધુર્ય' ઉપર જ નભતા એમ કહીએ તો ચાલે. મને કહેતા, "I can enjoy my own thoughts. પ્રભુની કૃપા છે કે મારા વિચારો મને આનંદ આપે છે." વિશેષે કરીને જીવનમાં મધુર સ્મરણો પોતે વારંવાર સંભારતા. કોઈ વાર મારી સમક્ષ પોતાના યૌવનકાળમાં પત્ની સાથે મુંબઈથી નીકળી રાત્રે બે વાગે સૂરત ઊતરતા તેનું સ્મરણ કરતા કે મણિલાલ, ઉત્તમલાલ, ગોવર્ધનરામ, નરસિંહરાવ, ભૂલાભાઈ, કાશીરામભાઈ વગેરે સદ્‌ગત કે વિદ્યમાન મિત્રો સાથેના મધુર પ્રસંગો સંભારતા અથવા બનારસ યુનિવર્સિટીના કેટલાંક પ્રિય સ્મરણો કહેતા. પોતાનાં બાલ્યકાળનાં અને અભ્યાસકાળનાં સુન્દર સ્મરણો પણ પ્રસંગોપાત્ત મને એમણે કહ્યાં છે. ભાસ્કર શાસ્ત્રી, ખંભાતા માસ્તર અને પ્રો. કાથવટેની સ્તુતિ ધ્રુવસાહેબ કેટલીકવાર કરતા. ડૉ. ભાંડારકર સાથેના કેટલાંક પ્રસંગો પણ જણાવતા. એકવાર ધ્રુવભાઈ અને પ્રહ્લાદભાઈ નાના હતા ત્યારે બંનેને ડૉ. ભાંડારકરને પગે લગાડવા પોતે મુંબઈમાં સાથે લઈ ગયા અને 'ધ્રુવ' અને 'પ્રહ્લાદ' એ નામો સાંભળીને ડૉ. ભાંડારકર બહુ જ રાજી થયા

ઇત્યાદિ વાતો પણ પોતે કહેતા પંડિત માલવીયજી અને ગાંધીજી સાથેના કેટલાક પ્રસંગો પોતે પરમ પ્રેમથી નિવેદન કરતા બનારસ યુનિવર્સિટીમાં પ્રસિદ્ધ વક્તાઓના ભાષણોની અને એને અંતે પોતે આભારદર્શન વખતે જે બે શબ્દો કહેતા તે વિશે પણ મને વાતો કરતા અનેક પ્રસંગોમાંથી એકનું સ્મરણ ટાંકુ છું "એક વાર પંડિત જવાહરલાલના માતુશ્રી સ્વરૂપરાણી નહેરુએ યુનિવર્સિટીમાં ભાષણ આપ્યું જવાહરલાલ પાસેથી જે ગોળી પસાર થઈ અને જવાહરલાલ બચી ગયા એ પ્રસંગનું વર્ણન કરતા માતાનું હૃદય પુત્ર માટે પરમ પ્રેમથી નીતરતું હતું 'મારા જવાહરને પ્રભુએ બચાવ્યો' ઇત્યાદિ વચનો વડે પ્રેમની મધુરતા શી ચીજ છે એનું અદ્‌ભુત ભાન શ્રીમતી સ્વરૂપરાણીએ શ્રોતાજનોને કરાવ્યું—આ પ્રમાણે ધ્રુવસાહેબે બહુ લાગણીપૂર્વક પ્રસંગ વર્ણવ્યો

ગૂજરાત કોલેજના પણ ઘણા પ્રસંગો પોતે સંભારતા ગૂજરાત કોલેજના સત્તાવીશ વર્ષો અને બનારસના સત્તર વર્ષો—જેને પોતે પોતાની 'કેળવણીનો કાળ' કહેતા—એ બેમાંથી કયો સમય વધારે સારો છે એ પોતે પસંદ કરી શકતા નહિ ભવભૂતિ 'ઉત્તરરામચરિત'માં જે સાધુતાનું સ્વરૂપ આલેખે છે, તે પ્રમાણે તો જેનું જીવન આદિથી તે અંત સુધી એકરસ છે, એને જીવનનો કયો ભાગ વધારે સારો અને કયો ઓછો સારો એ પ્રશ્ન જ રહેતો નથી, એને તો સમસ્ત જીવન એ નિત્ય વસન્ત છે "સમગ્ર જીવન ફરી જીવવાનું આવે તો હું ઘણી જ ખુશીથી મારું જીવન ફરી જીવું," એમ પોતે કેટલીકવાર ઉલ્લાસથી કહેતા

ધ્રુવસાહેબે 'ઉત્તરરામચરિત'માનું રામચન્દ્રજીનું જીવન પોતાના અંતરમાં અમૃતાક્ષરે કોતરી રાખ્યું હોય એમ જરા સૂક્ષ્મતાથી જોતા જણાતું હતું જેમ 'ચિત્રદર્શન'માં એક પણ કડુ સ્મરણ રામને ગમતું નથી, બધી મધુર સ્મૃતિઓ જ ગમે છે, તેમ ધ્રુવસાહેબને જીવનના મધુર સ્મરણો જ યાદ કરવા ગમતા.

ભવભૂતિના દામ્પત્યસ્નેહના 'અદ્વૈત'નું ધ્રુવસાહેબ 'अद्वैत सुखदु:खयोरनुगत" વગેરે પંક્તિઓ કોઈ કોઈવાર ઉચ્ચારી કહેતા કે "કોણ જાણે ભવભૂતિ કેવો કદ્રૂપો બ્રાહ્મણ હશે પરંતુ એના આત્માનું સૌન્દર્ય ખરેખર અદ્‌ભુત હતું વૃદ્ધાવસ્થામાં પણ 'Sublime' અને 'Beautiful' બંને હયાત હોય એવા ધન્ય આત્માઓ ધારે તો જીવનનું અપાર માધુર્ય અનુભવી શકે છે"

* * *

મૃત્યુને પણ જાણે કોઈ નિત્યકાર્ય હોય—routine હોય—તેમ પોતે ગણતા એક વાર મને પૂછ્યું, "મુંબઈમાં અવસાન થાય તે સારું કે અમદાવાદમાં? મુંબઈમાં દાક્તરોની સગવડ વધારે ખરી ખાસ કરીને ડૉ ચોક્ષ તો મારી તબિયતને બહુ સારી રીતે જાણે છે પરંતુ અમદાવાદમાં દાક્તરો ખરા અને સગાસ્નેહીઓ પણ ખરા વળી આ જન્મસ્થાન પણ ખરું, અને જીવનનું વાતાવરણ પણ અહીં જ" એક બીજા પ્રસંગે જન્મભૂમિ અમદાવાદ વિશે પોતે કહ્યું, "૧૯૨૪ની સાલમાં હું બનારસમાં બહુ માંદો પડ્યો તે વખતે શરીર પડી જશે એમ ઘણાને લાગતું હતું પંડિતજીને પણ એમ જણાતું હતું મેં મને અમદાવાદ લઈ જવા આગ્રહ કર્યો" પંડિતજીએ કહ્યું,

'ધ્રુવજી, આ ગંગાનો કાંઠો છે.'' ધ્રુવસાહેબે ઉત્તર વાળ્યો, "પણ ત્યાં તો (અમદાવાદમાં) દધીચિ ઋષિનો આરો છે." પ્રભુકૃપાએ ધ્રુવસાહેબની તબિયત તે વખતે સુધરી ગઈ. અમદાવાદ પ્રત્યે ધ્રુવસાહેબને પરમ પ્રેમ હતો. એનું એક બીજું સ્મરણ પણ ટપકાવું છું. મદ્રાસમાં ચોથી તત્ત્વજ્ઞ પરિષદનું ભાષણ પૂરું થયું એટલે સર શિવસ્વામી આયરે તુરત જ ધ્રુવસાહેબને પૂછ્યું, "મિ. ધ્રુવ, તમે ખરેખર અમદાવાદના જ છો ?'' ધ્રુવસાહેબે જવાબ આપ્યો, "હું અમદાવાદનો નિવાસી છું, અને મારી ઘણી પેઢીઓ પણ અમદાવાદમાં જ થયેલી છે."

* * *

ધ્રુવસાહેબનું શરીર અત્યંત જર્જરિત થતું હતું. તેવામાં એક સાંઝે ફરીને પાછા વળતાં મેં કહ્યું, "આપે શરીર પાસેથી બહુ કામ લીધું છે. તાવથી શરીર પિડાતું હોય તેવી અવસ્થામાં પણ આપ કેટલીકવાર પુસ્તકો પણ વાંચતા, અને મળવા આવનાર સાથે વાતો પણ કરતા. આખું જીવન આપે વિચારમાં જ વ્યતીત કર્યું છે." ધ્રુવસાહેબે ઉત્તરમાં કહ્યું, "એ વાત ખરી. મેં શરીર પાસેથી બહુ કામ લીધું છે. પરંતુ જીવન વિચાર (Thought) નહિ તો બીજું શું છે ? અલબત્ત, મારું શરીર જોતજોતામાં આટલું જીર્ણ થઈ ગયું એ મને પણ એક puzzle—કોયડો —તો છે !'' એમ કહીને પોતાની રીત પ્રમાણે વાત છોડી દીધી.

* * *

અવસાન પહેલાં એકાદ માસ ઉપર પણ મૌલિક પ્રશ્નોની સમજણમાં ધ્રુવસાહેબની બુદ્ધિનું સામર્થ્ય પ્રથમ જેવું જ જણાતું હતું. એ વખતે ધ્રુવસાહેબ સાથે થયેલી એક વાતચીત પ્રશ્નોત્તરના રૂપમાં રજૂ કરું છું:—

પ્રશ્નઃ—લોકો Emotional life—લાગણીનું જીવન—વિશેષ ગાળે છે. આપણામાંના કેટલાક ઉત્તમ પુરુષો પણ બુદ્ધિ કરતાં લાગણીને આગળ પાડે છે. આપણા દેશના ઉત્તમ ત્યાગવીરો પણ લાગણીના ઉછાળામાં ઘણો ત્યાગ કરી બેસે છે. અને પાછળથી દિલગીર બને છે. લાગણીને આગળ પાડીને જ સિદ્ધિ થઈ શકે ? બીજી કોઈ રીતે નહિ ?

ઉત્તરઃ—બુદ્ધિના જીવન સાથે લાગણીના ઉછાળાથી જ—Emoional pullથી જ,—જીવનમાં કાંઈક સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. બુદ્ધિના જીવનથી—Rational lifeથી—એવી સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ શકતી નથી.

પ્રશ્નઃ—એકંદર કયું જીવન સારું ?

ઉત્તરઃ—એકંદર બુદ્ધિનું જીવન એ જ ઉત્તમ જીવન.

પ્રશ્નઃ—આધ્યાત્મિક જીવનમાં બુદ્ધિ અને લાગણીનો સમન્વય "Transfution''—હોય છે તે કેવું ?

ઉત્તર—એ મારે મન શંકા છે. હજી એનું સમાધાન મને થયું નથી. એ મારો કોયડો છે. એ સ્થિતિનો હું સાક્ષાત્કાર કરી શકતો નથી.

પ્રશ્ન—ક્રાઇસ્ટનો છેલ્લો આત્મત્યાગ—ક્રૂસારોહણ—એ લાગણીનુ કાર્ય કે બુદ્ધિ અને લાગણીના ' transfusion 'નું પરિણામ ?

ઉત્તર—ક્રાઇસ્ટના જીવનનું એ અતિમ કાર્ય જે કહેવા એ રહ્યા નહિ એ વિશે આપણે શુ કહીએ ? આપણે તો એ વિશે અધારામા જ રહ્યા આપણે તો અધારામા જ મરવાનુ રહ્યુ

એક બીજો ટૂકો સવાદ પણ ટપકાવુ છુ —

પ્રશ્ન—રામરાજ્ય કે પ્લેટોના આદર્શ રાજ્યમા પણ વહેમો તો રહે જ છે. એ ક્યારે જાય ?

ઉત્તર—જ્યાસુધી ભ્રાન્તિ—error—રહેશે, ત્યાસુધી એ રહેવાના જ, અને તેથી જ સુવર્ણયુગો પણ થોડો સમય રહે છે અને વળી જગત પાછુ ભ્રાન્તિમા પડી જાય છે

* * *

મૃત્યુ પહેલા લગભગ વીસ દિવસ ઉપર એક સવારે હું ધ્રુવસાહેબને ત્યા ગયો. પોતે બહાર ફળિયામા ખુરશી ઉપર આરામથી બેઠા હતા ભાગવત વિશે વાત નીકળી "ભાગવતના મે અનેક પારાયણો કર્યાં છે, અને ભગવદ્ગીતા કરતા પણ એ ભક્તિનો—નિરતિશય પ્રેમનો—ગ્રન્થ મને વધારે ગમે છે એ પારાયણની સંખ્યા પણ મે ક્યાક નોધી છે પ્રપત્તિયોગ એ જ પરમ યોગ છે" આમ કહેતા કહેતા જાણે મને છેલ્લો સદેશો આપતા હોય તેમ પૂછ્યુ, "દત્તાત્રેય અવધૂતે કેટલા ગુરુઓ કર્યા ?" મે કહ્યું, "ચોવીસ." પોતે પૂછ્યુ, "એટલા બધા કેમ ?" મે ઉત્તર વાળ્યો, "એક કરતા અનેક ગુરુઓના ઉપદેશનો લાભ મળે તે માટે" પોતે કહ્યુ, "ત્યારે આ જગત અપૂર્ણ છે એક ગુરુના ઉપદેશથી જ્ઞાન સુસ્થિર થતું નથી અને તેમા વધારો પણ થતો નથી તેથી જગત સાહિત્યમાથી અનેક દૃષ્ટાન્તો દ્વારા પ્રત્યક્ષ પ્રભુને કરવો જોઈએ."

એ મહાન ગુરુવર્યનું આ છેલ્લુ વચનામૃત હતું

છેલ્લા આઠદશ દિવસ ઉપર મૃત્યુની સમીપ પોતે જઈ રહ્યા છે એ વાતની પોતાને ખાતરી થઈ હતી અન્નમાથી સ્વાદ ચાલ્યો ગયો આ ઉપર પણ અરુચિ થઈ બને ત્યાસુધી એ દિવસોમા પણ સાઝે ભદ્રકાળી સુધી મોટરમા ફરવા જવાનુ ચાલુ રાખ્યુ માત્ર છેલ્લા ચારેક દિવસ ફરવા જવાનો ક્રમ બધ થયો એકાદ અઠવાડિયા થયા અનશનવ્રત શરૂ કર્યું છેલ્લા ત્રણ દિવસ થયા વ્યાધિ વધતા માંડી એ દિવસોમા મૃત્યુના પોતે દ્રષ્ટા રહ્યા તા ૫–૪–૪૨ની રાત્રે સાડા આઠ વાગ્યે હું એમના ખાટલા નજીક ઘડીક બેઠો મને ઇશારો કરીને નજીક આવવા કહ્યુ હું નજીક ગયો મદ સ્વરે પોતે કહ્યુ, 'બને તો સવારે આવજો ' મારે માટે આ છેલ્લા શબ્દો હતા બીજે દિવસે સાઝે મારી સાથે આવેલા વૈદ્યને પોતે હાથ હલાવી આશીર્વાદ આપ્યા રાત્રે સર્વ કુટુમ્બીજનોને આશિષો આપી તા ૭મી એપ્રિલે સવારમા એક પછી એક ઇન્દ્રિયોનું કાર્ય બધ થવા માડ્યુ જમણી આખનુ દર્શન જતું હતુ ત્યારે જમણા હાથને મહામુસિબતે હલાવીને પોતાના મોટા પુત્ર ધ્રુવભાઈને એ ઇન્દ્રિયનું કાર્ય બધ થાય છે તેમ સમજણ પાડી 'દેવઘર પાસે મને હવે લઈ જાઓ,' એ એમના અતિમ શબ્દો હતા અવસાન પહેલા થોડાક કલાક ઉપર હાથમા ગોઠવેલી બે માળાઓ પણ પોતે યન્ત્રવત્ ઝડપથી ફેરવી કાઢી

પરમાત્માના અનુસંધાનમાં જ એ પરમભાગવતે મૃત્યુની ' અત્યન્ત વિસ્મૃતિ 'માં પ્રવેશ કર્યો.

ચૈત્ર વદ સાતમ ને સંગળવારે બપોર નમતાં ૪–૫ મિનિટે જીવન અને મૃત્યુ બંનેમાં મહાન પૂજ્ય આનંદશંકરભાઈએ દેહ છોડયો !

જે દધીચિ ઋષિનો આરો એમને ગંગાના કિનારા કરતાં પણ અધિક પ્રિય હતો, ત્યાં જ એમના મૃતદેહને અગ્નિસાત્ કરવામાં આવ્યો. આ નગરમાં અને સમસ્ત હિન્દમાં સત્યધર્મની સેવામાં સમસ્ત જીવન સમર્પણ કરનાર આવા દધીચિ જેવા પવિત્ર પુરુષ ક્યારે થશે અને એમનું અધૂરું રહેલું કાર્ય ક્યારે આગળ ચલાવશે ? ક્યારે ? को अद्धा वेद ?

આચાર્યશ્રી આનંદશંકરનું બ્રાહ્મણજીવન

પ્રો. અનંતરાય મ. રાવળ

ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम् ।
—गीता

શ્રી. મુનશીએ સ્વ. આચાર્ય આનંદશંકરને અંજલિ આપતાં તેમને 'અર્વાચીન યુગના છેલ્લા બ્રાહ્મણ' કહ્યા છે તેમાં 'બ્રાહ્મણ' શબ્દનો મુનશીને ઉદ્દિષ્ટ અર્થ બ્રાહ્મણશ્રેષ્ઠ ઋષિવરોએ પ્રવર્તાવેલ આર્ય સંસ્કૃતિ અને સંસ્કાર જે કંઈ સૂચવે તેનું પોતાના જીવન અને લેખનમાં મૂર્ત ઉદાહરણ પૂરું પાડનાર એવો હશે. અહીં હું 'બ્રાહ્મણજીવન' શબ્દ વાપરવા ઇચ્છું છું જેને ગોવર્ધનરામે 'સાક્ષરજીવન' કહ્યું છે તે અર્થમાં. ગોવર્ધનરામે એ નામના પોતાના જ્ઞાનગરવા બુહન્નિબંધમાં 'સાક્ષરજીવન'ને બદલે 'બ્રાહ્મણજીવન' કે 'ઋષિજીવન' શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો હોત[1] તો તે આપણે ત્યાંની તે શબ્દના અર્થસંસ્કારની પ્રણાલિકા જોડે સારી રીતે સંગત થાત. 'સાક્ષર' શબ્દથી તો અંગ્રેજી શબ્દ man of lettersનો જ સંસ્કારબોધ થાય છે. ગોવર્ધનરામે બોધેલા આદર્શને માટે બ્રાહ્મણ શબ્દ જ વધુ અર્થવંતો છે. જ્ઞાનીઓ, તત્ત્વદ્રષ્ટાઓ, સ્મૃતિકારો, વૈજ્ઞાનિકો, સાહિત્યકારો, ઇતિહાસકારો, વિદ્વાન અધ્યાપકો એ સૌ સર્વ પ્રજાના બ્રાહ્મણો કે ઋષિઓ જ ગણાય. આ અર્થમાં આચાર્યશ્રી આનંદશંકરના જીવનકાર્યને તપાસતાં મુનશીમાન્ય બ્રાહ્મણી વિશિષ્ટતાઓનો પણ સમાવેશ તેમાં થઈ જશે એ સ્પષ્ટ છે.

ભારત અને ગ્રીસના પુરાણા ઋષિજીવનના આદર્શથી પ્રેરાઈને, પણ વધુ તો પોતે લીધેલા વાનપ્રસ્થની પ્રેરક ભાવના સમજાવવાને ઇરાદે, ગોવર્ધનરામે પ્રતિપાદેલ સાક્ષરજીવનના આદર્શને દૃષ્ટાન્તથી સમજવો હોય તો તેમાં બે વ્યક્તિઓ કામ આવશે, એક ગોવર્ધનરામ પોતે, અને ત્યાર પછી બીજા આનંદશંકર. ગોવર્ધનરામ માને છે તેમ, આત્મકલ્યાણ સાથે લોકકલ્યાણ સાધવાના અભિલાષીઓ અન્નપૂર્ણાના પ્રસાદથી સવેળા તૃપ્ત થઈ, પછી કાં બને શારદાના વાહન મયૂર, કાં બને તેની વીણાના ગાનમાં લયલીન ભક્ત.[2] જીવનના કુરુક્ષેત્રજંગમાં કામનાં તો 'ક્રિયા અને જ્ઞાન બેઉ વાનાં છે.' 'અર્જુનનું યુદ્ધ અને કૃષ્ણનું અશસ્ત્ર સારથિત્વ ઉભયના યોગથી જ લોકકલ્યાણ સાધ્ય છે.'[3] આનંદશંકરે 'સરસ્વતીદેવીના પવિત્ર રમણીય ભારને ઊંચકી' પોતાની અધ્યાપકીય તેમ જ 'વસંત'કીય પ્રવૃત્તિ દ્વારા થોડું મયૂરકૃત્ય કર્યું છે એની ના નહિ, પણ અંદરે તો તેઓ વીણાધારિણીના ગાનલીન ભક્ત જ વધુ છે. એમની સરસ્વતીની ઉપાસના માટે તો કશા સર્ટિફિ-

---

૧ ગોવર્ધનરામ પોતે આ જાણે છે જ. જુઓ, "પ્રાચીન બ્રાહ્મણો સાક્ષરજીવન ગાળતા એટલું જ નહીં, પણ તેમનો મોટો અથવા ન્હાનો ભાગ દેશકાળ પ્રમાણે લક્ષણદ્રષ્ટાઓનો અને લક્ષ્યદ્રષ્ટાઓનો હતો." ('સાક્ષરજીવન,' પૃ. ૧૪૮)

૨. 'સાક્ષરજીવન,' પૃ. ૪૧ ૩ 'સાક્ષરજીવન,' પૃ. ૪૦

કેટની એમને જરૂર જ નથી. એમનાં લખાણોનો સમગ્ર જથ્થો જેઓ તપાસશે, 'વસંત' માસિકના પાછલા પૂંઠા પર દર અંકે જે વિવિધ મનનીય ઉતારાઓ એ આપતા તે જેઓ જોશે, અને તેમના અવસાન બાદ તેમના સુપુત્રોએ ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીને બક્ષિસ તરીકે આપેલ એમના ગ્રંથભંડારની જે કોઈ ઊડતી ય મુલાકાત લેશે, તેમને સ્વર્ગસ્થનાં વિદ્યાપ્રીતિ અને વિશાળ વાચનનો તત્કાળ ખ્યાલ આવી જશે. સાચા અર્થમાં એ આપણા એક બહુપાઠી (well-read) પંડિત, અને બહારના પ્રાન્તો આગળ ગુજરાતને ગૌરવ લેવા જેવા વિદ્વાન તરીકે વિનાસંકોચ ધરી શકીએ તેવા વિદ્વાન હતા. એમની એ વિદ્યાપ્રીતિ સાંકડા પટમાં જ સીમિત નહોતી બની. સંસ્કૃતના અધ્યાપકને સંસ્કૃત સાહિત્ય અને હિંદુ તત્ત્વદર્શનનું પ્રશંસનીય જ્ઞાન હોય જ, હોવું જ જોઈએ, એટલે એની બહુ નવાઈ ન ગણાય. નવાઈ તો ત્યાં છે કે એ પુરાણા સાહિત્ય ને તત્ત્વ-જ્ઞાનની જૂની દુનિયામાં પુરાઈ ન રહેતાં આ સંસ્કૃતના અધ્યાપકે ગુજરાતી ને અંગ્રેજી સાહિત્ય, પાશ્ચાત્ય તત્ત્વજ્ઞાન, સમાજશાસ્ત્ર, શિક્ષણશાસ્ત્ર, નીતિશાસ્ત્ર, વિજ્ઞાન, ઇતિહાસ, રાજ્યતંત્રશાસ્ત્ર આદિ વિવિધ વિષયોના વિકસતા જ્ઞાનરાશિને ય પોતાનો કરવાની ઉત્સાહી વૃત્તિ સેવી. એને લીધે જ વિકાસશીલ યુગબળોની સાથે રહી કેળવણી, નીતિ, ધર્મ, સમાજ, રાજકારણ આદિ પ્રશ્નોમાં જીવન્ત રસ લેનાર અને નવાં વલણોને જૂની દૃષ્ટિથી અને જૂનવાણીને નવીથી અજવાળી સંસ્કારનાર સમન્વયદર્શી વિચારક પણ એ બની શકયા.

શારદાની વીણાના ગાનની શ્રુતિ માટે, અન્નપૂર્ણાથી તૃપ્ત રહી ઇતર પ્રવૃત્તિઓમાંથી નિવૃત્ત થવાનું જે ગોવર્ધનરામ આવશ્યક માને છે તે સ્વ. આનંદશંકરને કરવું પડયું નથી. એમનો અધ્યાપક તરીકેનો જીવનવ્યવસાય જ એવો કે તેમાં રહ્યે રહ્યે તે આવી જ્ઞાનોપાસના કરી શકે તેમ હતું. વળી ગોવર્ધનરામની સાક્ષરજીવનની ભાવના એકલી આત્માર્થી જ્ઞાનોપાસના આગળ અટકતી નથી. એનું પૂર્ણવિરામ તો આવે છે આત્મકલ્યાણ સાથે જ કે તે દ્વારા સાધવાના લોકકલ્યાણની પછી. એવા લોકકલ્યાણ માટે એવું સાક્ષર-બ્રાહ્મણ-જીવન જીવનારના દૃષ્ટ વિષયનું પ્રતિફલન ગોવર્ધનરામ ખાસ આવશ્યક માને છે. ' એ પ્રતિફલન ગ્રન્થદ્વારા તેમ જિહ્વાદ્વારા કરવામાં આવે છે.'[૪] આવું જિહ્વામુખી પ્રતિફલન સ્વ. આનંદશંકરને માટે તેમના આ અધ્યાપકીય જીવને શકય બનાવ્યું હતું. લેખિની દ્વારા પણ તેમના જ્ઞાત-દૃષ્ટ વિષયનું પ્રતિફલન અને વિતરણ તેમને હાથે 'સુદર્શન' અને 'વસંત' મારફત થયું છે. એમાંના ધર્મ-તત્ત્વજ્ઞાન-નીતિ સંબંધી લેખોના સંગ્રહ 'આપણો ધર્મ' અને સાહિત્ય, કેળવણી આદિ વિષયો પરનાં લખાણોના ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીએ પ્રકટ કરેલા સંગ્રહો 'કાવ્યતત્ત્વવિચાર' અને 'સાહિત્યવિચાર'માં હવે પ્રકટનાર સમાજ-રાજકારણ વિયયક લખાણો ને નોંધોના 'દિગ્દર્શન' નામી સંગ્રહને ઉમેરીએ, અને તે સાથે 'હિંદુ ધર્મની બાળપોથી', 'નીતિશિક્ષણ' ને 'હિંદુ વેદધર્મ' જેવાં એમનાં વડોદરા રાજ્યે પ્રકટ કરેલાં પુસ્તકોનો ખ્યાલ રાખીએ, તો તેમણે પ્રતિફલિત કરેલા પોતાના દૃષ્ટ વિષયોનું પ્રમાણ આપણને સમજાઈ જશે.

પણ એટલું પ્રતિફલન અપૂરતું છે એવો અસંતોષ ગુજરાતને રહી ગયો છે. એ, સ્વ.

૪. 'સાક્ષરજીવન', પૃ. ૧૪૭-૪૮

આનંદશંકર પાસે તેમણે આપ્યું તેથી ઘણું વધુ અપેક્ષવા જેટલું જ્ઞાનધન હતું એમ સૂચવી, એકપક્ષે તેમના પ્રત્યેનો તેથી ઉપજતો આદરભાવ સૂચવે છે બીજે પક્ષે એ હકીકત એ મુદ્દા તરફ પણ આગળી ચીંધે છે કે મણિલાલે જે ને જેટલું ચાલીસ વર્ષની અને ગોવર્ધનરામે બાવન વર્ષની આયુષ્યાવધિમાં આપ્યું તેટલું ૭૪ વર્ષના આયુષમાં આનંદશંકરથી અપાયું નથી. આનું શું કારણ હશે? બાહ્યાભ્યંતર શુચિ રહેવાને પ્રયત્નશીલ અને વ્યવહારમાં દક્ષ એવા આ નાગર પંડિતને વાચનમનનથી રળેલી જ્ઞાનમૂડીના વિતરણની પ્રવૃત્તિ પરત્વે સાવ ઉદાસીન અને સર્વારમ્ભપરિત્યાગીની કોટિમાં તો નથી બેસાડી શકાતા કારણ, મણિલાલના અવસાન બાદ કર્તવ્યબુદ્ધિપૂર્વક 'સુદર્શન'નું સંપાદન તેમણે હાથ ધર્યાનું, તેમ જ ત્યારપછી ગોવર્ધનરામમાન્ય 'સાક્ષર'ના જેવી જ અતંત્સ્થ વાસના કે ભાવનાથી 'વસંત'નું સંચાલન વર્ષો સુધી તેમણે કર્યાનું આપણે ભૂલી શકતા નથી પણ જીવનના મધ્યાહ્નનો એ ઉત્સાહ તેમનાથી પાછળથી દાખવાયો નથી વાચવાની મઝા જેટલી ફાવે તેટલી લખવાની કડાકૂટ ન ગમે એવી વૃત્તિ હોય, કે વૃત્તિ તો હતી પણ શ્રમ કરી કે ખમી ન શકે એવી શક્તિ (energy) હીણી એમની તબિયત બનતી ગઈ હોય, કે પછી વૃત્તિ ને શક્તિ બને હતા પણ બનારસ હિંદુ યુનિવર્સિટીના કારભારમાં રોકાયેલા રહેવાથી જોઈતો અવકાશ ને નિરાંત એમને મળી શક્યા નહિ—આ ત્રણમાંથી કોઈ એક યા વધુ કારણે કે પછી બીજા કોઈ કારણે, પણ પરિણામ એ આવ્યું છે કે આચાર્યશ્રીથી પાછળના વર્ષોમાં પોતાના જ્ઞાનનો ને વાચનનો લાભ અક્ષરરૂપે ગુજરાતને આપી શકાયો નથી સ્થૂળ પરિણામને જ જોતો માનુષી લોભ તો એમ ઇચ્છાવે છે કે જે ભાવનાથી ગોવર્ધનરામે માત્ર બેતાળીસમે વર્ષે પોતાની જામેલી વકીલાત છોડી દઈ નિવૃત્તિ લીધી તે જ ભાવનાથી પ્રેરાઈ સ્વ આનંદશંકરે કંઈ નહિ તો સાઠમે વર્ષેય નિવૃત્તિ લીધી હોત! તો તેઓ ઘણાને દેખાયા છે તેવા પોતાપૂરતા જ્ઞાનાનંદમાં જ (અને તે રીતે આત્મકલ્યાણમાં જ) રત લાગવાને બદલે લોકકલ્યાણાર્થ જ્ઞાનવિતરણનો બ્રાહ્મણધર્મ વિપુલ પ્રમાણમાં બજાવી શક્યા હોત, અને ગુજરાતને થયેલી થોડી હાનિ* ઓછી થાત પણ નિમિત્તમાત્ર એવા માનવીઓમાંથી કોના દ્વારા ઈશ્વરી શક્તિ કેટલું કરાવવા માગે છે તે આપણે શું જાણીએ? તેથીજ કદાચ તેણે સ્વ આનંશકરમાં ગોવર્ધનરામ ને મણિલાલની આકાંક્ષાઓ અને પોતાની લોકકલ્યાણકારી ભાવનાને કર્તવ્યમાં આચરવાની મિશનરીના જેવી ધગશને ઉત્કટ માત્રામાં મૂકયાં નહિ હોય અથવા, કોને ખબર આનંદશંકરની જીવનકલા, (Art of life) અને વૃત્તિને જ એક જીવતા ગ્રંથ તરીકે રજૂ કરવાનો એ પરમ શક્તિનો સંકેત નહિ હોય?

આ તો તેમના પ્રતિફલનની સ્થૂલ જથ્થાદૃષ્ટિએ વાત થઈ બાકી જે કંઇ તેમણે લખ્યું છે ને જે રીતે તેઓ બોલ્યાવ્યવહર્યા છે તેમાં તેમણે પાળ્યું તો છે ગોવર્ધનરામોક્ત સાક્ષર-

* તેમના દૃષ્ટિવિષય તેમના શરીરની સાથે નાશ પામે તો સંસારને હાનિ થાય, માટે જ તે વિષયના લોકોપકારક સંગ્રહને માટે તેનું પ્રતિફલન આવશ્યક છે અને તેથી જ આ પ્રતિફલન કરવાનો આ દ્રષ્ટાઓનો અધિકાર છે [સાક્ષર જીવન, પૃ ૧૪૮]

જીવન જ. 'સાક્ષરજીવનનું વ્યાવર્તક લક્ષણ તો એની તટસ્થતા, દૃષ્ટિ અને તૃપ્તિ છે.'[૫] અને સ્વ. આનંદશંકરે જાહેર રીતે નિવૃત્તિ લીધા વિના ય, સંસારમાં સરસા રહીને ય, સાધેલી અલિપ્તતાને બળે આ શરત પૂરી પાળી છે. દેશી તથા પરદેશી જ્ઞાનગંગાના પ્રવાહોના તેમ જ દેશમાંના વિચાર, વાતાવરણ અને પ્રવૃત્તિના પ્રવાહોના તેઓ તટસ્થ દ્રષ્ટા અને આલોચક હતા અને તેવા રહ્યા હતા પણ છેક સુધી. 'તટસ્થ સાક્ષીને અનિવાર્ય' એવી 'ગુણાનુરાગિણી દૃષ્ટિ'[૬] પણ તેમને થોડીક તો સ્વભાવસહજ હતી ને બાકી તેમની આ તટસ્થ સાક્ષિતાએ કેળવી આપી હતી. કોઈપણ પ્રશ્નની ચર્ચા કરતાં, કોઈ વ્યક્તિ અને તેના જીવનકાર્ય સંબંધમાં વાત કરતાં, અથવા કોઈ ગ્રંથને અવલોકતાં, એમની દૃષ્ટિ પ્રથમ એના ગુણભાગ તરફ વળતી દેખાય છે તે આ કારણે. નરસિંહરાવ, નાનાલાલ, મુનશી, રમણલાલ આદિ માટે એમણે જે કંઈ કહ્યું છે તે આ સંબંધમાં યાદ આવવું જોઈએ. એઓ તો સત્ય, સુંદર ને શિવના ઉપાસક. જ્યાંથી તેમને એમાંનું કંઈક મળે ત્યાંથી એનો પ્રસન્ન ચિત્તે સ્વીકાર કૃતજ્ઞભાવે એ કરવાના જ. આનો અર્થ એવો નથી કે ઊણપો, ન્યૂનતાઓ કે દોષો તરફ એ બેધ્યાન રહે છે. વસ્તુનો તલસ્પર્શ કરી આવનારી તેમની ઊંડી ને તત્ત્વદર્શી નજરથી દોષપક્ષ અદીઠ રહી શકતો નથી, અને તેની તરફ ધ્યાન દોર્યા વિના તેઓ રહેતા નથી.

પણ આ બધું તેઓ કરે છે સ્વસ્થ અને સૌમ્ય વૃત્તિથી. ગુણ જોઇને તાળીઓ પાડવા અને દોષ જણાયા કે હથોડો લઈ તેના પર પ્રહાર કરવા મંડી પડવાનું તેમની પ્રકૃતિમાં જ નથી. કારણ, એ પ્રવાહના પાણીથી અણભીંજાયેલા તટસ્થ સાક્ષી જ રહે છે, અને તેથી પ્રવાહપતિતોના રાગદ્વેષને એ પોતાના કરતા નથી. પ્રવાહપતિતોને પોતાનાં ગુણલક્ષણો ખૂબ મોટાં લાગે ને સ્વદોષ તો દેખાય પણ નહિ, પણ તટ પર ઊભેલો દ્રષ્ટા તો એની શુભ અને અશુભ, સારી અને નબળી બંને બાજૂને સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શકે અને તેમને ઉચિત સ્થાને તેમને મૂકી તેનું સ્વસ્થ મૂલ્યાંકન કરી શકે છે. એને કશા ય અંગત ગ્રહો ને રાગદ્વેષ ન હોવાથી તેની પ્રશંસામાં ભાટાઈ કે દોષદર્શનમાં તીખાશ ને કટુતા આવતાં નથી. દૃષ્ટિ અને વિચારણાની શાસ્ત્રીય બિનંગતતા (objectivity), માનવી પૂર્ણ ગુણી કે નિર્ભેળ દોષી નથી હોઈ શકતો એ જ્ઞાનવાળી માનવતાભરી સમજ, અને હૃદયમાં રમી રહેલી સત્યની ભાવનાનો ઊંચો આદર્શ, આચાર્ય આનંદશંકરના આ વલણને પ્રેરે છે. આને અંગે ઉદારતા એમનો સહજ ગુણ બની જાય છે.

આથી એ દરેક દૃષ્ટિ પ્રત્યે સહાનુભૂતિ બતાવી શકે છે અને તે તે ભૂમિકાએ ઊભા રહી તે દૃષ્ટિકોણથી જોઈ શકે છે. આમ કરતાં તેઓ સ્યાદ્વાદી પણ કેટલેક અંશે બની ગયા છે. એકવાર કોઈ જૈન સભામાં વ્યાખ્યાન આપતાં તેમણે કહેલું પણ ખરું કે હું જેટલો બ્રાહ્મણ છું, તેટલો જૈન પણ છું, અને તે આ દૃષ્ટિએ. મનુષ્ય ને તેનાં મન, બુદ્ધિ, દૃષ્ટિ, ક્રિયાશક્તિ અમુક હદ સુધી જ પહોંચી શકતાં હોઈ અપૂર્ણ છે. તેથી સંપૂર્ણ કે સમ્યગ્ સત્ય, કોઈને એકલાને એક સાથે મળી શકે નહિ. દરેક જણ જે સંસ્કારની, બુદ્ધિની, ભૂમિકાએ ઊભો હોય છે ત્યાંથી તે દૃષ્ટિકોણથી તે સત્યને જુએ છે. સત્યનું અમુક પાસું જ, તેને દેખાય છે; સમ્યગ્દર્શન નહિ પણ અપાંગદર્શન જ તેને થાય છે;

---

૫. 'સાક્ષરજીવન', પૃ. ૫૯ ૬. 'સાક્ષરજીવન', પૃ. ૬૦

અને તેટલુ તેને દેખાય તેટલા પૂરતુ સાચુ હોય છે બીજી જ દિશામાથી બીજા દષ્ટિકોણથી સત્યને જોનારનુ દર્શન પણ એટલુ જ સાચુ હોઇ શકે છે આમ જાણનાર ને સર્વ દષ્ટિકોણથી થતુ સત્યના વિવિધ પાસાનુ દર્શન સમગ્રતાએ જોઇ શકાય તેવી ઉન્નત ભૂમિકાએ ઊભનાર, બે કે વધુ પક્ષોમાથી કોઇ એકને જ સત્ય કહી અન્યને જૂઠો કે જૂઠા કઇ રીતે કહી શકે વારુ? આવા સ્યાદ્વાદી આનદશકર બનેમા સત્યાશ જોવાને લીધે બેમાથી કોઇ એક પક્ષ કે દષ્ટિ વિશે અનાગ્રહી દેખાયા, તો એ અનાગ્રહીપણાને લીધે એમનુ વલણ સમાધાનપ્રિય સ્વીકારનુ જ માની લઇ તેમના પર દહીંદૂધિયાવેડાનો આક્ષેપ કેટલાકે મશ્કરીમા ને કેટલાકે ગભીરતાથી મૂક્યો છે પરન્તુ, સત્યનો એકાદ અશ પોતાના દષ્ટિકોણથી હાથ લાગ્યો ન લાગ્યો ત્યા તો 'મે બધુ સત્ય જાણી લીધુ છે આ એ સત્ય આ જ સત્ય છે એને જ ભજો ને અનુસરો એ જ એક તરણોપાય છે' એમ જકપૂર્વક ને 'જ'કારપૂર્વક એકપાર્શ્વ (one dimensional)ને તેથી હીન કે અર્ધ સત્યને ઉદ્ઘોષતા દોડી જવા મડનારી આધુનિક ચચળ રજોગુણી મનોદશાને મુકાબલે આ સાત્વિક સ્વસ્થ અનાગ્રહીપણુ આખરે સત્યોપલબ્ધિ માટે અનેકગણુ વધુ ચઢિયાતુ છે એમા શક નથી

પણ વાત એમના આ અનાગ્રહીપણા આગળ અટકી જતી નથી. આ દૂધ છે, આ દહીં છે, ને ઘી તો બીજુ જ છે એ તેઓ નથી જાણતા એમ નથી ખરુ સત્ય તો અખડદર્શનમા રહેલુ છે એ તેમની ખાસ પ્રતીતિ છે એથી જ તો નરસિહરાવના જોડણીવિષયક ચર્ચાલેખમા એમને ખડદર્શન લાગ્યુ હતુ અખડદર્શનમા સત્યની અનેકરૂપતાનો સ્વીકાર હોય, પોતાના અગત ગ્રહને અભીષ્ટ એવા તેના કોઈ એક રૂપનુ જ અતિગૌરવ કરી બીજા તરફ આખ મીચવાની ને મગજના દ્વાર બધ કરી દેવાની સકુચિત અભિમાનજન્ય હઠીલાઈને ત્યા અવકાશ નથી રુચિ વૈચિત્ર્ય અને અધિકારભેદને ધર્મભાવના અને તત્ત્વદર્શનમા જગ્યા કરી આપનારી તથા તેના પ્રત્યે સમભાવી ઉદારતા શીખવતી ભારતીય આર્ય દષ્ટિ દ્રષ્ટવ્ય તો માને છે અખડ-સમગ્ર સત્ય-દર્શનને, અને ખરુ જ્ઞાન તો ગણે છે 'अविभक्तं विभक्तेषु'[7] અને 'विनश्यत्स्वविनश्यंतं'[8] ના જ્ઞાનને જ એ આર્યદષ્ટિ આચાર્ય આનદશકર પણ કેળવવા મથ્યા છે એ રીતે તેઓએ ગોવર્ધનરામના 'સાક્ષર'નો અને મુનશીકથિત બ્રાહ્મણનો ધર્મ બરાબર બજાવ્યો ગણાય

એવા 'સાક્ષર' કે બ્રાહ્મણ તરીકે આનદશકર ગોવર્ધનરામે બતાવેલા પ્રકારોમાથી ક્યા પ્રકારના કહેવાય? અખડદર્શનના અસપ્રજ્ઞાત અભિલાષથી પ્રેરાઈ વિચારવિષયની આસપાસ પ્રદક્ષિણા ફરી વળી परितः ईक्षण કરી, પર્વતટોચે ઊભા રહી નીચેની વસ્તુ જોનાર જેમ દિગ્વિસ્તાર-મા તેનુ સ્થાન નક્કી કરે તેમ જ્ઞાનની ઊચી ભૂમિકાએ ઊભા રહી અખિલ જ્ઞાન-સત્ય-વિસ્તારમા તેનુ ઉચિત સ્થાન નક્કી કરી, અત્રત્ય તેમ જ પાશ્ચાત્ય વિચારકો તે સબધમા શુ કહે છે તે તપાસી જોઈ, પછી પોતાની આતર પ્રતીતિનો અભિપ્રાય ઉચ્ચારવો એવો મનોવ્યાપાર તેઓ કેટલીક વાર દેખાડે છે તે પરથી તેમ જ ઐતિહાસિક અને તુલનાત્મક એ બને પદ્ધતિઓને ઓછાવધતા પ્રમાણમા તેઓ

---

૭ ભગવદ્ગીતા, અ ૧૮, શ્લો ૨૦, ૮ ગીતા, અ ૧૩, શ્લો ૨૮

કામે લગાડે છે તે પરથી તેમનામાં પર્યેષકદ્રષ્ટાનાં લક્ષણો[૯] સારા પ્રમાણમાં દષ્ટિગોચર થાય છે એમ કહેવાશે. આવો પર્યેષકદ્રષ્ટા 'આ ચારે (શુકદષ્ટિ, બાલદષ્ટિ, લક્ષણદષ્ટિ અને લક્ષ્યદષ્ટિ) જાતની દષ્ટિઓથી અથવા તેમાંની ગમે તે એક અથવા અનેક દષ્ટિઓથી જુવે છે'[૧૦]. આચાર્ય આનંદશંકર પોતાના પર્યેષણમાં લક્ષણદષ્ટિ અને લક્ષ્યદષ્ટિનો સારો વિનિયોગ કરતા જણાય છે. લક્ષણદષ્ટિનો અક્ષરપ્રવાહના અંતર્ગૂઢ સત્ત્વની અપૂર્વતાની બોધક દષ્ટિ એવો પરિચય આપી, ગોવર્ધનરામે એનાં દૃષ્ટાન્તો તરીકે આપણી સંસ્કૃત ભાષામાં લખનાર ભાષ્યકારો, વાર્ત્તિકકારો અને ટીકાકારોને અને પરદેશમાં શેક્સ્પીયરના ગ્રંથો ઉપર થયેલા શ્લેજલ અને જર્વાઇનિસ જેવા વાર્ત્તિકકારોને ગણાવ્યા છે,[૧૧] અને આગળ જતાં કહ્યું છે કે 'આજ પણ આપણાં શાસ્ત્રોને આધારે પ્રાચીન વસ્તુ ઉપર દષ્ટિ નાખનાર અને દષ્ટિ કરાવનાર લેખકો લક્ષણદ્રષ્ટાઓના જ ધર્મ માથે લે છે.'[૧૨] આ હિસાબે સ્વ. આનંદશંકરને, તેમણે 'આપણો ધર્મ'માંનાં ઘણાં લખાણોમાં હિંદુ ધર્મ, નીતિ અને તત્ત્વદર્શનના વાર્તિકકાર તરીકે જ કામ કર્યું છે તેથી, લક્ષણદ્રષ્ટાના વર્ગમાં મૂકી શકાશે. એવા લક્ષણદ્રષ્ટા તરીકે તેમણે પોતાના બે પુરોગામી લક્ષણદ્રષ્ટાઓ મણિલાલ અને ગોવર્ધનરામનાં કાર્યની પોતાની રીતે પૂર્તિ કરી છે. પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિના પહેલવારકા પ્રકાશથી અંજાઈ આપણા પ્રાચીન હિંદુ ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન ને સંસ્કૃતિ તરફ પૂંઠ ફેરવનાર નર્મદ એના આયુષના શેષ ભાગમાં તેના તરફ વળ્યો તો ખરો, પણ તેની લક્ષણદષ્ટિ પૂરી ખીલેલી નહિ અને બહુ ઊંડી પણ નહિ, તેથી તેનું પુરસ્કરણ કરતાં તેણે ભાર મૂકયો તેનાં બાહ્ય આચારલક્ષણો પર જ.[૧૩] પ્રાચીન હિંદુ ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન ને સંસ્કૃતિનું રહસ્ય અને ગૌરવ ઊંડી લક્ષણદષ્ટિથી ઉત્સાહભેર સમજાવવાનું કાર્ય તો કર્યું મણિલાલે. તેમણે ધર્મરૂપ માનેલું એ કાર્ય બજાવતાં નવી સંસ્કૃતિને ય થોડી આવકારી હતી. તે વલણને ગોવર્ધનરામ નવીજૂનીના સમન્વયના ઇષ્ટ આદર્શ સુધી લઈ ગયા (ઊંચી લક્ષણદષ્ટિ અને લક્ષ્યદષ્ટિ બતાવીને). આનંદશંકર એ ભિન્ન તત્ત્વોના સમન્વયની નહિ પણ વિભક્તોમાં અવિભક્ત તત્ત્વની વાત કરી એ રીતે લક્ષ્યદ્રષ્ટા પણ બની સંક્રાન્તિકાળના સંઘટ્ટનોત્તર સમન્વયની ત્રીજી ભૂમિકામાં ગોઠવાઈ જાય છે, અને ક્યારેક પ્રચારક ને વકીલ જેવા લાગતા મણિલાલ ને ગોવર્ધનરામના કરતાં પોતાની પ્રકૃતિ સહેજ જુદી—વિવેકી પર્યેષક કે ન્યાયાધીશનીના જેવી—હોવાની છાપ પાડે છે. ધર્મચિંતન ઉપરાંત સાહિત્ય, સમાજ, કેળવણી, રાજકારણ આદિની વિચારણામાં પણ સ્વર્ગસ્થે જેમ સારા લક્ષણદ્રષ્ટાનું સત્ત્વ દેખાડયું છે તેમ એવી ઊંચી

૯. '...જોતાં જોતાં અથવા જોઈને દશ્ય વસ્તુની ચારે પાસે–પરિતઃ ફરી વળી એ વસ્તુનું. તત્ત્વ પામવા एषण કરે છે, અને તે પર્યેષણ કરી તે વસ્તુનું તત્ત્વ જોનાર પર્યેષકદષ્ટિ—philosophical eye-થી એ તત્ત્વને પામે છે. નિબન્ધો–શાસ્ત્રની ઉત્સર્ગ પૂર્વેની અવસ્થાના ગ્રંથો, વિચાર, વિવેચન ઇત્યાદિ પર્યેષક લેખન આ દષ્ટિના પરિણામ હોય છે.' [સાક્ષરજીવન, પૃ. ૯૮] ૧૦. એજન, પૃ. ૯૮. ૧૧. એજન, પૃ. ૧૪૯–૫૦ ૧૨. એજન પૃ. ૧૭૩ ૧૩. એક અપવાદ સિવાય. પૂર્વની અને પશ્ચિમની સંસ્કૃતિઓનાં અનુક્રમે આધ્યાત્મિકતાને અર્થે નિવૃત્તિ અને સ્થૂલ ભોગસુખ ઐશ્વર્યને તાકતી પ્રવૃત્તિ એવાં સ્વભાવ-લક્ષણો તારવી બતાવી તે બે વચ્ચેનો દષ્ટિભેદ ને લક્ષણભેદ (જેની તેને થયેલી પ્રતીતિ જ આખા 'ધર્મવિચાર'માં બોલી રહી છે.) તેણે 'ધર્મવિચાર'માં સમજાવ્યો છે ત્યાં થોડું ઊંડું જોનારી લક્ષણ-દષ્ટિ તેણે બતાવી છે

લક્ષ્યસસ્કારક દૃષ્ટિ બતાવી છે કે તેનુ પરિશીલન અનેક 'લક્ષણદ્રષ્ટાઓને જાગૃત અને સજીવ' કરે તેવુ નીવડશે

મતમતાતરોથી ઊર્ધ્વ રહેવાપણુ, આવુ તાટસ્થ્ય અને સ્થિરમતિત્વ એ આચાર્ય આનદશકરનો પ્રકૃતિગુણુ છે, પોતે કોઈથી કે કશાથી મુગ્ધ બની જતા કે અજાઈ જતા નથી અને પોતાને સ્વતત્ર એવુ દૃષ્ટિબિદુ છે એવુ દેખાડવા મથતા કોઈ પડિતમન્યનો દભ—pose—નથી 'હુ આમ કહુ છુ, હુ બીજાથી જુદો પડુ છુ' એવા હુકારગંધી વાકયો એમના લખાણમા ઓછા જ મળવાના પોતાની પર નહિ પણ મૂળ વક્તવ્ય પર જ એમનો ભાર હોય છે. વક્તવ્ય બાને બરાબર તર્કપુષ્ટ ને અનુભવપુષ્ટ સત્ય છે કે નહિ તે બતાવવાનો જ એમનો આશય હોય છે એમની દૃષ્ટિ વિશાળતા પર ફરી વળનારી અને ઊડી છે અને તર્ક તેમ જ હૃદયપ્રતીતિ બને એકમેકને પાડવા નહિ પણ પુષ્ટ કરવા તેને સાથ આપતા જણાય છે કોઈ ધીર, આસ્તિક, તત્ત્વદર્શી, અનુભવી, મમજુની નિર્મળ પ્રતીતિવાળી વાણી આપણે સાભળી રહ્યા હોઈએ એવો અનુભવ તેમના લખાણુ વાચતા આપણુને થાય છે

વ્યક્તિત્વની આ સાત્વિકતા એમના પ્રતિપાદનમા પણ પૂરેપૂરી ઊતરી છે પ્રશાન્ત, સરળ, પ્રસન્ન ને સાત્વિક એવી તેમની ભાષાને દારૂ ભરેલી ફૂલખરણી જોડે નહિ પણ સૌમ્યપ્રકાશ ઘૃતદીપ જોડે જ સરખાવાય રજોગુણી આવેશ, અતિશયોક્તિ ને વાક્ચાપલ્ય, ઉગ્રતા, કટુતા કે તીખાશ એમા નહિ જડે. આચાર્યશ્રી ઊનોક્તિ (under-statement) કરશે પણ અત્યુક્તિ (over-statement) નહિ જ કરે ભાષાનો ભાષાને ખાતર વિલાસ એમની પ્રકૃતિને રુચે તેમ નથી કપડા નહિ પણ કપડા જેને ઢાકે છે તેના પર વધુ નજર હોવાથી, ભાષાને વિચારવ્યક્તિના સાધન તરીકે જ તેઓ ઉપયોગી માને છે આથી નિરર્થક વાણીખેલ સત્યશોધક અને તત્ત્વદર્શીને કદી કરવા ગમ્યા નથી એમનુ ધ્યાન તો વિચારને કહેવા પર વધુ હોય છે તેથી અર્થં વાચોઽનુધાવતિ જેવુ એમના સબધમા તો થયુ છે આમ શૈલીનો ઠાઠ કેળવવા તેમણે પ્રયત્ન કર્યો નથી, પણ એ જ કારણુથી એમને હાથે કેટલુક અકૃત્રિમ સૌદર્યવાળુ, અર્થગરવુ છતા સરળપ્રસન્ન એવુ ગદ્ય લખાયુ છે, જેની નોધ સાહિત્યના ઇતિહાસકારે અવશ્ય કરવી પડવાની

આવી રીતે વૃત્તિમા, વિચારણામા અને પ્રતિપાદનમા આદર્શ બ્રાહ્મણના સુલક્ષણો વ્યક્ત કરતા આનદશકર ધ્રુવને 'આચાર્ય' એ પદ કેવુ બધબેસતુ થઈ જાય છે। પ્રોફેસર આનદશકરને થોડા વખતના ગુજરાત કોલેજના અને પછી લાબા સમય સુધીના બનારસ હિંદુ યુનિવર્સિટી કોલેજના પ્રિન્સિપાલપદે 'આચાર્ય' (=પ્રિન્સિપાલ) બનાવ્યા એ તો બાહ્ય અકસ્માત પણુ એ વિના પણુ, જોકે આચાર્યપદ કદાપિ એમણે કાક્ષ્યુ નથી છતા, ખાસ કરીને વેશવાણીવર્તન જેવા બાહ્ય આચારે, ज्ञानयोगव्यवस्थिति વાળી હૃદયવૃત્તિએ, અધ્યયન ને અધ્યાપનના વ્યવસાયે, અને 'સુદર્શન,' તથા 'વસત'મા ધર્મ, સમાજ, રાજકારણુ, કેળવણી, સાહિત્ય આદિ વિષયો પર લખતા રહીને બજાવેલા ગુજરાતી સમાજના સાસ્કારિક નેતૃત્વે તેમને 'આચાર્ય' પદના અધિકારી તો અવશ્ય બનાવ્યા છે 'મોડર્ન રિવ્યૂ'મા સ્વ રામાનદ ચેટરજીની નોધો વાચકો જે રસથી

વાંચતા તેવા જ રસથી ગુજરાતના અનેક સંસ્કારપિપાસુઓ 'વસંત'માં સૌપ્રથમ આનંદશંકર-ભાઈની પ્રાસંગિક નોંધો જ વાંચી જતા. એ રીતે આનંદશંકર ગુજરાતના શિક્ષક કે આચાર્ય સાચી રીતે બન્યા હતા. એટલે હવે તો 'આચાર્ય' શબ્દને તેમના નામ આગળ મુકાયેલો જોવાનું ને ઉચ્ચારાતો સાંભળવાનું સાવ સ્વાભાવિક લાગવું જોઈએ. ચિત્તરંજન દાસને 'દેશબંધુ,' સી. એફ. એન્ડ્રુઝને 'દીનબંધુ,' પંડિત મદનમોહન માલવીયને 'ભારતભૂષણ,' બાલ ગંગાધર ટિળકને 'લોકમાન્ય,' ગાંધીજીને 'મહાત્મા' અને રા. વલ્લભભાઈ પટેલને 'સરદાર' એવાં નામ આપનાર જનતાની અંતરસૂઝ કે સહજવૃત્તિ બહુ સાચી હોય છે. સ્વ. આનંદશંકરના નામ સાથે 'આચાર્ય' પદ જોડાયેલું રાખવાનું કદાચ સંસ્કારી જનતાની સહજવૃત્તિને હાથે જ થઈ જશે એમ લાગે છે.

આવા આચાર્ય આનંદશંકરે એકંદર સરવાળે ગુજરાતના સંસ્કારવાંછુઓની અપેક્ષાઓને ધરવે એટલું ન આપ્યું કે તેમનાથી ન આપી શકાયું એને ગ્લાનિનો વિષય ગણનારા ભલે ગણે. '...તટસ્થ અંતરર્દષ્ટિમય જીવનમાં લક્ષણદષ્ટિ અને લક્ષ્યદષ્ટિ પર્યન્ત જ સંસિદ્ધિ મળે, તોપણ તે પ્રવૃત્તિમય જીવન કરતાં આત્મકલ્યાણ તેમ લોકકલ્યાણ ઘણું ઘણું વધારે સાધે છે, એટલું તો સિદ્ધ છે.'[૧૪] ખરી રીતે તો જેટલું તેમણે લખ્યું છે તેમાં જણાતી એ ઉદાર, સ્વસ્થ, નિર્મળ, તત્ત્વગામી દષ્ટિને અને જેમાંથી એ આવી એ તેમના બ્રાહ્મણજીવનને જ તેમનું કીમતી પ્રદાન કે સંદેશ ગણવાનો છે. 'દરેક પ્રશ્નને બે બાજૂ હોય છે' કહેતા વિક્ટોરિયાયુગના ઉદારનીતિ લિબરલનાં જેવાં એમનાં વૃત્તિવલણોને બાલિશ તુચ્છકારે અત્યારે હસી કાઢવાં સહેલાં છે. પણ સાહિત્ય, રાજકારણ આદિ જીવનનાં અનેક ક્ષેત્રોમાં અહમહમિકા અને તેની સંતતિ રાગદ્વેષ, કટુતા, ઝનૂન, પક્ષપાત આદિને બેકાબૂ મહાલતાં કોઇથી અટકાવાય નહિ એવા આ સમયમાં તો એ જ દષ્ટિ ને વૃત્તિ આપણને સત્યદર્શન કરાવશે ને તારી શકશે. આ વૃત્તિ જાતે એકપાર્શ્વી વિચાર કે ભાવના જેટલી ઝનૂનપૂર્વક કર્તવ્યમાં દોડી જાય કે કર્તવ્યની હાકલ (Call to action) કરે એમ ભલે ન બને, પણ પ્રવાહપતિત કર્તવ્યરત માનવીઓને કે જમાનાને તેઓ જોઈ ન શકે એવા પ્રવાહના વળાંકો ને જોખમી વમળોનું ભાન કરાવી તેમની ગતિને સાચી દિશામાં પ્રેરી તો જરૂર શકે. જીવનના કુરુક્ષેત્રને જીતવા ધનુર્ધર પાર્થો એકલા બસ નહિ થાય, તેમને દોરવણી આપનાર અશસ્ત્ર સારથિ કૃષ્ણો પણ જોઈશે જ. આપણા હવે પ્રવૃત્તિપ્રવાહમાં પડેલા ગુજરાતને આચાર્ય આનંદશંકર જેવા પ્રવાહના તટસ્થ સાક્ષી દ્રષ્ટાઓ અને વિચારકોની મોટી સંખ્યામાં જરૂર છે. આચાર્યશ્રીનાં દષ્ટિ, જ્ઞાન, ભાવના આદિનો લાભ તેમના વિદ્યાર્થીઓને અને તેમના સહવાસ કે સંપર્કમાં આવેલી અનેક વ્યક્તિઓને મળ્યો હશે જ, પણ હવે તો એમના અક્ષરદેહ પાસેથી જ આપણે એ મેળવવો રહ્યો છે. એમની દષ્ટિને ને વૃત્તિને આપણે આપણી કરીએ તો देवो भूत्वा देवं यजेत् એ સૂચના આપણે પાળી ગણાશે, તેમ તેમનું યોગ્ય શ્રાદ્ધ પણ સાર્થું ગણાશે. એમનું ક્ષર શરીર ભલે પંચમહાભૂતોમાં વિલીન થઇ ગયું, પણ અક્ષરદેહે તો પોતાની સદા અનુકરણીય એવી ઉચ્ચ સાત્વિક દષ્ટિ ને વૃત્તિનો પ્રેરણાસંદેશ એ આપતા જ રહેવાના છે. એથી આપણે ખુશીથી કહી શકીશું, 'આચાર્ય આનંદશંકર અવસાન પામ્યા છેઃ (તો ય) આચાર્ય આનંદશંકર ઘણું જીવો!'

---

૧૪. 'સાંક્ષરજીવન'નો પ્રવેશક પૃ. ૯૭

ગુરૂણાં ગુરુઃ

પ્રો ચતુરભાઈ શં પટેલ

શરીરિણી સાક્ષરતા સનાતન,
સસ્કારિતા મૂર્તિમતી પુરાતન,
અપૂર્વ પ્રાચ્યપ્રતીચી-સમન્વય,
સાહિત્યતત્ત્વદ્વય એક આશ્રય.

આચાર્યશ્રી આનન્દશકરભાઈ વિશે ઊડો વિચાર કરતા ઉપરની પક્તિઓની યથાર્થતા પ્રતીત થાય છે ખરે જ એઓ વિદ્વત્તા અને ધાર્મિકતાની મૂર્તિસમા હતા જૂનુ અને નવુ ઉભય એમના આચાર અને વિચારમા પ્રતિબિમ્બિત થતુ પૂર્વ અને પશ્ચિમના સત્તત્ત્વોનું સમ્યગ્ અવ-લોકન કરી બેઉને એમણે એકસરખા અપનાવ્યા હતાં. સાહિત્ય અને ફિલસૂફીનો એ રસિક વિદ્વાનમા સુભગ સુમેળ સધાયો હતો

પ્રથમ દર્શને જ એમના પ્રભાવશાળી વ્યક્તિત્વની છાપ સૌ કોઈના મન ઉપર સચોટ પડતી એમની પ્રસન્નગભીર મુખમુદ્રા, નિર્મલતાભર્યાં સાત્ત્વિક નયનો, ભરાવદાર મૂછ અને કુંકુમચદ્રક-વિરાજિત ભાલ એમના માટે પ્રેમ અને પૂજ્ય ભાવ ઉત્પન્ન કરતા અને લાબી શિખાના વાળ છૂટા રાખી બેઠા હોય ત્યારે તો જાણે કોઈ પુરાણા ઋષિવરનુ મ ગલ દર્શન થતું ! એમની વાણી પણ સત્ત્વશુદ્ધ, સસ્કારી અને ગૌરવભરી હતી, અને મહાનદના ધીરગંભીર સ્રોતસમો એનો ઘેરો છતાં મધુર સૂર શ્રોતૃગણનાં હૃદયને સભર ભરતો

સને ૧૯૧૯–૨૦મા હું અમદાવાદની ગુજરાત કોલેજમા ફર્સ્ટ ઇયર આર્ટ્સનો અભ્યાસ કરતો હતો, ત્યારે તેઓ ત્યા સસ્કૃતના પ્રોફેસર હતા તેઓ ફર્સ્ટ ઇયરમા સસ્કૃત શીખવતા ન હતા, એટલે એમના શિક્ષણનો પ્રત્યક્ષ લાભ મને મળી શકયો નહિ પરતુ કોલેજમા એમના પ્રભાવની છાપ અપૂર્વ પડતી એમની વિદ્વત્તાની ફોરમ અજબ ફોરતી અને સૂટ-સજ્જિત પ્રાધ્યાપક વર્ગ વચ્ચે ધોતિયુ પહેરનાર આ પ્રાચ્ય પડિતની આચારશુદ્ધિ નિરાળી તરી આવતી તેઓ વાઈસ-પ્રિન્સિપાલના ઉન્નત પદે હતા, અને પ્રિન્સિપાલ તરીકે પણ એમણે કેટલોક સમય કામ કર્યું હતુ એટલે પ્રાધ્યાપક તરીકેના પ્રભાવ ભેગા અધિકારના ઓજસ્ ભળ્યા હતા, અને એઓ સર્વ કોઈના એક સરખા પૂજનીય–સમ્માનનીય બન્યા હતા

એમના પ્રત્યક્ષ શિક્ષણના સદ્ભાગ્યથી વચિત વિદ્યાર્થીઓને પણ એમને સાભળવાનો લાભ અનેકવાર મળતો, અને ચશ્માની દાઢી ઉપર હાથ રાખી જ્યારે તેઓ એકધારી જાદૂભરી વાગ્ધારા વહાવતા ત્યારે વિદ્યાર્થિવર્ગ વિસ્મયચકિત અને મંત્રમુગ્ધ બનતો, અને ' ગુરૂણા ગુરુ ' તરીકે એમને અભિવદતો

અને સાચે જ તેઓ ગુરુઓના ગુરુ હતા—સર્વશ્રેષ્ઠ વિદ્યાગુરુ માત્ર નહિ, પણ અનેક વિદ્યાગુરુઓનાય ગુરુ હતા. કૉલેજના કેટલાય પ્રોફેસરો એમના હાથ નીચે ભણ્યા હતા. મૅથેમેટિક્સના પરમ નિષ્ણાત અને પ્રખ્યાત પ્રોફેસર જે. સી. સ્વામિનારાયણ પણ એમના શિષ્ય હતા! એ ગણિતશાસ્ત્રીએ લખેલા સંસ્કૃત નાટકમાં ગુરુવર્યનું વિદ્યાપ્રદાન પ્રકટ પરખાય છે, અને એના ભાવભર્યા અર્પણશ્લોકોમાં શિષ્યની ગુરુભક્તિ નિતાન્ત નિરખાય છે. આવા પ્રોફેસરોનાય પ્રોફેસર માટે 'ગુરૂણાં ગુરુઃ' નું બિરુદ જ બરાબર ગણાય.

મહાત્મા ગાંધીજીને એમના માટે અપાર માન અને મમત્વ હતું, અને એમની સાથેના ઊંડા સ્નેહસંબંધને પોતે 'આશકમાશૂકના સંબંધ'રૂપે ઓળખાવતા. ભારતભૂષણ માલવીયજીને પોતાની બનારસ હિન્દુ યુનિવર્સિટી માટે એક સમર્થ વિદ્વાનની જરૂર જણાતાં મહાત્માજીએ એમનું નામ સૂચવ્યું હતું, અને ત્યાં એમણે પ્રિન્સિપાલ અને પ્રો-વાઈસ-ચાન્સેલર તરીકે યશસ્વી કાર્ય કરી ગુજરાતના ગૌરવને ભારતભરમાં દિપાવ્યું હતું.

અમદાવાદ છોડી એઓ વારાણસી જવાના હતા એ વ્યતિકરે વિદ્યાર્થીઓને સ્વાભાવિક રીતે જ શોકવ્યાકુલ બનાવી મૂક્યા હતા. વસમી વિદાયના એ હૃદયસ્પર્શી પ્રસંગે રચાયલું મારું "વિદાયનાં વંદન" કાવ્ય, જે ગુજરાત કૉલેજ મૅગેઝીનના માર્ચ ૧૯૨૦ના અંકમાં છપાયું હતું તે, અહીં ઉતારી આ લઘુ લેખ પૂરો કરું છું.

વિદાયનાં વંદન

(મિશ્ર હરિગીત)

૧

કયમ ખિન્નતા છાઈ સદા આનંદમય આ સ્થાનમાં?
કયમ શાન્તતા, ગંભીરતા, ઉરવ્યગ્રતા પથરાઈ હ્યાં?
કયમ આજ હૃદયો ગદ્‌ગદિત સૌ થઈ ગયાં?
કયમ આજ વચનો કંઠમાં રૂંધાઈ રહ્યાં?
આનન્દી શિષ્યસમિતિ આજે કેમ અશ્રુ સારતી?
...પ્રિય-પૂજ્ય ગુરુવરની પ્રતિમા આંખથી આઘી જતી.

૨

સહુ ધન્ય દર્શનલ્હાવ આજ વિદાય પહેલાં લીજીએ;
ગુરુવર્ય કેરા પુણ્ય પાદે વંદનો સહુ કીજીએ.
ગુર્જરભૂષણ વિદ્વદ્‌વિભૂષણ હે ગુરો!
કર્તવ્યપર સદ્ધર્મધર નરવીર ઓ!
ગુરુઋણમાં અમ હૃદય કેરા અમિત ઉમળકા ભરી,
સ્વીકારશો ગુરુવર! અમારાં વંદનોની અંજલિ.

૩

વિભુવર ! વિનવીએ વ્હાલથી ગુરુને નિરંતર રક્ષજો,
નવશક્તિ—નવચેતન સભર ભરી, દીર્ઘઆયુ બક્ષજો
કીર્ત પરિમલ ચોદિશે પ્રસરાવજો,
ગગને વિજયધ્વજ સર્વદા લહરાવજો
ગુરુદેવ ! દૂર પડયા છતા પણ બોધ અમને આપજો,
અમ દીનના વંદન વિદાય તણા હૃદયમા સ્થાપજો.

આચાર્ય આનન્દશંકર ધ્રુવ

એમના જીવન અને વિચાર વિશે કાંઈક

શ્રી. રામમોહનરાય જસવંતરાય દેસાઈ

वदनं प्रसादसदनं सदयं हृदयं सुधामुचो वाचः ।
करणं परोपकरणम् ॥

૧

આચાર્ય આનન્દશંકર ગૂજરાતી ભાષાસાહિત્ય અને સમાજમાં, જૂના અને નવા જમાનાની સન્ધિમૂર્તિ સમાન હતા. એમનો આત્મવિકાસ ધીમેધીમે, છતાં સમર્થ યુગનેતા ગૂજરાતીઓના પ્રસંગમાં થયો હતો; એમના યૌવનકાળમાં સાક્ષરશ્રી મણિલાલ નભુભાઈની, ધાર્મિક–મધ્યાવસ્થામાં સાક્ષર શ્રીનરસિંહરાવ દિવેટિયાની, સાહિત્યવિષયક અને પ્રૌઢાવસ્થામાં મહાત્માશ્રી મોહનદાસ ગાંધીની રાષ્ટ્રભાવમય અસરો જ્વલન્ત દેખાતી હતી. પરન્તુ આનો અર્થ એમ નહિ કે તેઓ એ બારીઓમાંથી જ પ્રકાશ પીતા. દાખલા તરીકે, નરસિંહરાવ અને ગાંધીજી સાથે એમનો કેટલોક મતભેદ (અથવા એમના પોતાના શબ્દોમાં કહીએ તો ‘ દષ્ટિભેદ ’) દેખાતો હતો. એમનું અહોરાત્ર વિશાળ વાંચન અને ઊંડું ચિન્તન તથા એમની કુદરતી સારગ્રાહી પ્રકૃતિ, એમને એક જ વ્યક્તિની અથવા અમુક જ વિચારશ્રેણિની અન્ધ ભક્તિમાંથી મુક્ત રાખતાં. ઉપરાન્ત, એમને એક વિશેષ લાભ પણ મળ્યો હતો, જેની ઉત્તમ શિક્ષાગુરુ અથવા પ્રામાણિક પત્રકારનાં અતિ કઠિન કર્ત્તવ્યમાં વિપુલ પ્રાપ્તિ છે. આ બંને વ્યવસાયો એમણે પ્રથમથી જ સ્વીકાર્યા હતા; અને તેને અંગે એમને જુદાંજુદાં દષ્ટિબિન્દુઓ વિચારવાં, ચર્ચવાં પડતાં, જે એમના જેવી અસામાન્ય બુદ્ધિ–જ્ઞાન–પ્રતિભાશાળી વ્યક્તિને જરૂર ફળદાયી નીવડે. વળી સમાધાન અને સમન્વયના ગુણો તો એમના પોતાના જ હતા; એટલે सर्वदेवनमस्कारः केशवं प्रति गच्छति । એવા મન્તવ્યને લઈને સઘળાં જલાશયોમાંથી વિશિષ્ટ તત્ત્વ મેળવવું, અપનાવવું તથા તેમાંથી નિર્મળ અમૃત આપવું, એ એમનો સ્વાભાવિક ગુણ થઈ પડયો હતો, જે એમના લેખોને અજબ જ્યોતિ અર્પી રહ્યો છે.

આમ નવા અને જૂના સાક્ષરત્વ વચ્ચે,—નવા અને જૂના દેશનેતાઓ વચ્ચે તેઓ સંયોગીભૂમિ સમાન હતા. ઉપરાન્ત જૂના જમાનાની વિદ્વત્તા અને નવાના શાસ્ત્રિપદને પણ તેઓ સુન્દર રીતે દિપાવતા હતા. આપણા ભાષાસાહિત્યની પ્રખર સાક્ષરતાના યુગના અધિષ્ઠાતા મણિલાલ ગોવર્ધનરામ તથા નરસિંહરાવ કેશવલાલ ધ્રુવની પંક્તિમાં, એમની કોટીના જ આનન્દશંકર લગભગ છેલ્લા વિદ્વાન હતા. અત્યારની સાક્ષરતામાં વિશાળતા હશે, પણ એટલું ઊંડાણ તો નથી: આજ ઘણું વાંચન–લેખન હશે, પણ એ જમાના જેટલું જ્ઞાનનું પાચન અને સંદોહન તો નથી જ.

આનન્દશંકરે ગાંધીજીના મિત્રવર્ગમાં હોવા છતાં, પોતાના સામાજિક—રાજકીય વિચાર-વર્તનમાં બહુ ફેર થવા દીધો ન હતો. તેઓ સર ફિરોજશાહ મહેતા અને દી બ. અંબાલાલ સાકરલાલ, શ્રી રાનડે અને શ્રી ગોખલેના જ અભિપ્રાયોને અનુસરતા ગુજરાતી આગેવાનોમાં પણ લગભગ છેલ્લા જ હતા. આમ જોઈ શકાશે કે ચાલુ સમયપ્રવાહમાં ભળ્યા (અથવા તેની સાથે જરૂર પૂરતા સહમત રહ્યા) છતાં, આચાર્યશ્રીએ પોતાનું આત્મત્વ બહુધા માનવન્ત રીતે જાળવી રાખ્યું હતું, અને ગૂજરાત સમસ્તમાં ભિન્નભિન્ન માનસવાળા, અને કદીકદી પરસ્પર વિરોધી મતાગ્રહીઓ ઉપર પણ એમણે નેતૃત્વ પ્રાપ્ત કર્યું હતું એ એમની શક્તિ જેવીતેવી નહોતી.

૨

આનન્દશંકરના પિતાજી લક્ષ્મીવાન અને રાજ્યમાન પામેલ પ્રસિદ્ધ અધિકારી હતા, અને પોતે સાત બહેનો વચ્ચે એક જ ભાઈ હતા. આમ ગર્ભશ્રીમન્ત છતાં, વિદ્યાવ્યાસંગ એમને મૂળથી હતો, અને ગ્રન્થાલય અથવા વિદ્યાર્થિસમૂહ વચ્ચે એમના જીવનનો મોટો ભાગ વ્યતીત થયો, તોપણ એમનો કુટુમ્બસ્નેહ પણ ગાઢ હતો. એમણે પિતાજીને 'આપણો ધર્મ' એ પુસ્તકની નિવાપાંજલિ આપી છે, અને એમના માતુશ્રી તરફના એમના પૂજ્યભાવનો તો એમના પ્રસંગમાં આવનાર સહુને અનુભવ થતો. આ સિવાય, એમના સન્તાનો, બહેનો, ભાણેજો, સહુ સ્વજન તરફની એમની લાગણી અને વત્સલતા ઊંડી, આદર્શરૂપ હતી. એમની નાની પુત્રીને જોતાંની સાથે એમની આંખોમાં સ્નેહ ઉભરાતો આ લેખકે પણ જોયો છે.*

એમનું સંસારસુખ બે લગ્ને પણ ભર યુવાવસ્થામાં નષ્ટ થતાં, ફરીવાર લગ્નનો વિરોધ એમણે દૃઢતાથી કર્યો, અને પ્રભુએ આપેલ કુળરત્નોથી સન્તોષ માન્યો હતો. ઈશ્વરકૃપાથી એ બધાંને સુખી, ઉત્કર્ષપન્થે મૂકીને તેઓએ જે શાન્તિમાં પરલોક પ્રયાણ કર્યું, તે પણ સંસારને એવી સદ્‌ગુણી, સચ્ચારિત્ર્યવાન, સદ્ધર્મી જિન્દગીના બોધપાઠરૂપ છે.

આનન્દશંકર મૂળથી ધર્મિષ્ઠ હતા. પ્રથમ તેઓ કૌટુમ્બિક દેવોની પૂજા અને બ્રાહ્મણના આહ્નિકમાં માનતા, પાછળથી એ રૂઢિયુક્ત વૃત્તિ બદલાઈ હશે, એમ જણાય છે. તથાપિ એ પરમ ધાર્મિક તો છેવટ સુધી રહ્યા હતા. એ પોતાને પાછળથી 'બ્રાહ્મ' જણાવતા, જો કે બ્રાહ્મ-સમાજી કે પ્રાર્થનાસમાજવાદી તેઓ નહોતા. વળી, પ્રાતઃસ્નાન કરીને કેટલોક સમય પોતાના ઘરના દેવાલય (દેરાસર)માં ગાળવાનો બાલ્યકાળનો રિવાજ (ગમે તો સાત્વિક વાતાવરણ મેળવ-વાને પણ) એમણે લગભગ ચાલુ રાખ્યો હતો અને અવસાન સમયે પણ પોતાને દેવાલય સમક્ષ લઈ જવાનો આગ્રહ કરી ત્યાં દેવનાં દર્શન કર્યાં હતાં. હિન્દુશાસ્ત્રોમાં અન્તકાળના આવા

* સદ્‌ગત આચાર્યશ્રીનો અંગત પરિચય મને બહુ ન હતો, અને તેટલો પણ પાછળથી કૌટુમ્બિક કારણોને લઈને થવા પામ્યો હતો. એમના કેટલાક અભિપ્રાયોના સમ્બન્ધમાં, મારો એમની સાથે મતભેદ (અથવા 'દૃષ્ટિભેદ'?) પણ હતો, જેનો સહેજ નિર્દેશ આ લેખમાં થયો છે. છતાં, હું એમને એક આગેવાન હિન્દી, મહાન ગૂજરાતી અને સાક્ષર અને મોટામાં મોટા નાગર તરીકે માન આપતો આવ્યો છું.

ભાવને વાજબી રીતે ઊંચું સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે; અને તપોબલી આત્માને જ એવી વૃત્તિ થાય છે, એમ પણ દર્શાવાયેલું છે. मरणे या मतिः सा गतिः ।

આચાર્ય આનન્દશંકરના કુટુમ્બસ્નેહનો આગળ ઉલ્લેખ થયો છે. એમના કુટુમ્બમાં કોઈની પણ પ્રકૃતિ અસ્વસ્થ થાય, તે વખતે એમને ગમે તેટલું બીજું રોકાણ હોય છતાં એ માંદાની પથારી આગળથી ભાગ્યે આઘા ખસે ! એટલું એમનું હૃદય મૃદુ અને વાત્સલ્યમય હતું. એક બીજો મહાગુણ એમનામાં આતિથ્યની ઉચ્ચ ભાવનાનો હતો. ગમેતેવા ભારે વ્યવસાયમાં પણ અને એમનું શિક્ષાગુરુનું તથા પત્રકારનું, એ બંને કામને લઈને એમને સતત ઉદ્યોગશીલ રહેવાની ફરજ પડચા જેવું થતું, છતાં કોઈ, ગમેતેવી વ્યક્તિ, નાની કે મોટી એમને મળવાને આવે તો પોતાનું સઘળું રોકાણ દૂર કરીને પણ તેઓ એની સાથે મીઠાશથી, હસતે વદને વાત કરતા.

ઉપરાન્ત એમના જેવા તત્ત્વજ્ઞાન અને ઉચ્ચ વાઙ્મયના અભ્યાસીને પ્રાકૃત વિષયોમાં ભાગ્યે જ બહુ રસ હોય, એ સંભવિત છે, તથાપિ કોઈ વાર્તા કહેનારની વાતો સાંભળવાની ફરજ પડે, તો તેમાં પણ તેઓ પોતાનો સમય કીમતી હોય તેનો દુર્વ્યય થાય છે, એવું કદીય જાણવા દેતા નહિ. એથી ઊલટું સામો મનુષ્ય પ્રસન્ન થઈને જાય, એમ વર્તતા. આને પરિણામે એમને કેટલોક અકલ્પિત લાભ પણ ન થતો એમ નહિ. જુદાંજુદાં વૃત્તિવિચારનાં ભિન્નભિન્ન સ્થિતિનાં, મનુષ્યોનો પ્રસંગ આ રીતે એમને મળતો, જેમાંથી એમના જેવા સારગ્રાહી વિદ્વાનને ઘણું જાણવાનું પણ મળતું હોવું જોઈએ.

એમની આવક સારી હતી; છતાં દ્રવ્યવ્યય તો એમને હાથે છૂટથી થતો. ઘણી સંસ્થાઓ, ઉઘરાણાંઓ, સહુની માગણીનો પણ એમને સ્વીકાર કરવો પડતો. પરન્તુ, વાસ્તવિક રીતે, એમની આર્થિક વૃત્તિમાં લઘુતા હતી જ નહિ, એમ પણ કહી શકાય. અમદાવાદના સ્વજ્ઞાતિમંડળને પોતાના રાજમાર્ગ ઉપર આવેલા ડહેલાની મેડી વર્ષો સુધી, એમણે વિના ભાડે વાપરવા આપી હતી. અને એક વખત એ મકાનને આગ લાગતાં તેનો કેટલોક ભાગ ફરીથી કરાવવો પડયો, તો તેમ કરીને પણ તે ઉક્ત સંસ્થાને જ પાછી સોંપી—સલાહકારોનો વિરોધી અભિપ્રાય, અને એ મંડળનું અસ્તિત્વ ભાગ્યે જ વર્ષમાં બેચાર વખત મળતી સભાઓમાં નિહાળાતું છતાં એમનું પોતાનું એક રહેવાનું મકાન પણ એમના કારકુનનું કુટુમ્બ વર્ષોથી વિના ભાડે વાપરતું આવ્યું છે. 'વસન્ત' માસિકનું ખર્ચ એ પત્રની બહુ લોકપ્રિયતાના સમયમાં પણ ભાગ્યે જ તેનાં લવાજમમાંથી વળી રહેતું !

આનન્દશંકરે હિન્દુ યુનિવર્સિટીના પ્રધાનાચાર્ય તરીકે કાશીવાસ કર્યો, તથાપિ એમનો સામાન્ય પહેરવેશ તથા દેખાવ બદલાયો નહોતો. ભવ્ય કપાળ ઉપર કુંકુમનો ચાંલ્લો, માથે ગૂજરાતી પાઘડી અને સામાન્ય કોટ તથા ધોતિયું, એ રૂપે જ એ પ્રસિદ્ધ હતા. એક ફેરફાર પાછળથી થયો હતો; બૂટ મોજાંને બદલે એમણે ચંપલ પહેરવા માંડયાં હતાં.

એમનું ઉલ્લાસ—પ્રસાદપૂર્ણ વદન, સ્મિતભરી મિઠ્ઠી વાણી, સૌજન્યમય વર્તન અને ભાવ-

ભર્યાં નયન, એ સહુ અસામાન્ય હતુ અને તેની સાથે કાઇક ડોલનમય પદ્ધતિ, એય બહુ આકર્ષક બનતી આ સિવાય બને ત્યાસુધી અવિરોધે ધૈર્યથી, દઢતાથી કામ લેવાની એમની શક્તિ પણ એમની લોકપ્રિયતામા જરૂર વધારો કરતી આમ અજાતશત્રુ હોઈ, પ્રકૃતિથી તેમ જ પરિસ્થિતિથી નિજ આત્મત્વના બળે જ એમણે ધીમેધીમે સમાજમા પોતાનું ઉચ્ચ સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું હતુ

૩

નરસિંહરાવ, ગાધીજી અને માલવીયજી જેવા અગ્ર સાક્ષર, રાષ્ટ્રનાયકના એ મિત્ર હતા આ સિવાય સર લલ્લુભાઈ શાહ, પ્રો કાશીરામ દવે, સર રમણભાઈ, સ્વા શ્રી ઉત્તમલાલ, દી બ નર્મદાશકર, દી બ કૃષ્ણલાલ ઝવેરી, શ્રી ભૂલાભાઈ દેસાઈ અને શ્રી. કનૈયાલાલ મુનશી, આદિ અનેક વિદ્વાનો તથા લોકનેતાઓનું પણ એમને મળવાનુ થતુ ઉપરાન્ત, શહેરના શ્રીમન્તો તથા શાહ વ્યાપારીઓની સાથે એમનો સબન્ધ ગાઢ થયો હતો આમ નિસર્ગભિન્ન સરસ્વતી અને લક્ષ્મીના ઉપાસકોના સમેલનનું કેન્દ્ર એમનુ ગૃહ બનતુ. તે પણ એમના સૌજન્ય, સદ્‌ભાવિતા તથા અન્ય વિવિધ આકર્ષક ગુણોનું જ પરિણામ હતુ.

એવા ગુણોને લઈને, મહાત્મા ગાધીનો પૂર્ણભાવ પણ તેઓ પ્રાપ્ત કરી શકયા હતા, એમ દીસે છે, કારણ કે એમ હોઈને જ એમના જેવા માત્ર એક પ્રોફેસરને (તે સમયે આચાર્યશ્રીની અસાધારણ વિદ્વત્તા અથવા પત્રકારતાની બહુ પ્રસિદ્ધિ ન હતી) અમદાવાદના મિલમાલિકો તથા મજૂરોની વચ્ચેની, તકરાર જેવા વિકટ સવાલની લવાદી સોપવામા આવી હતી આમા તેઓ ઘણે-ભાગે બને પક્ષોને સન્તોષ આપી શકયા હતા આ પછી ઘણે વર્ષે, એક બીજુ એથીય અધિક વિષમકાય ગાધીજીએ એમને સોપ્યુ હતું તે અવર્ણોની અસ્પૃશ્યતાને અગે સનાતની શાસ્ત્રીઓની સાથે હિન્દુ ધર્મશાસ્ત્રોની ચર્ચાનુ હતુ આવી ચર્ચાઓ બહુધા નિષ્ફળ જાય છે, તેમ આનુ પણ થયુ હતુ, કારણ કે બને પક્ષ પોતપોતાને અનુકૂળ પ્રમાણો રજૂ કરે, અને ખૂબી એ છે કે એ મન્તવ્ય વિશેષત આચારધર્મ હોઈ, શાસ્ત્રગ્રન્થો, જે જુદાજુદા કાળમા રચાયેલા હોવા જોઈએ તેમા બને મતને સમર્થન કરતા વચનો પ્રાપ્ત કરી શકાય, એ દેખીતુ છે।

તથાપિ ગાધીજીના એના એમના પ્રત્યેના સ્નેહ અને વિશ્વાસને લઇને, એમણે ભારતભૂષણ માલવીયજીને કોઈ સુયોગ્ય વિદ્વાન્ અને પ્રધાનાચાર્યની કાશીની હિન્દુ યુનિવર્સિટી માટે જરૂર હતી, તે કાર્ય માટે સદ્‌ગત આનન્દશકરની ભલામણ કરી

આચાર્યશ્રીના યૌવનપ્રારમ્ભનો એક રસભર્યો પ્રસગ જ્ઞાત છે એમના પિતાશ્રી કાઠિયાવાડમા દફતરદારને મોટે પદે અને પાછળથી વડોદરામા ગાયકવાડ મહારાજાના મન્ત્રિમડળમા હતા, જ્યાથી તેઓ વાનપ્રસ્થ થયા હતા આનન્દશકર ગ્રેજ્યુએટ થયા પછી ગૂજરાત કૉલેજની દક્ષિણા ફેલોશિપ એમને મળી હતી એવામા એમના પિતાજીના સ્નેહી એક મોટા રાજ્યના દીવાન સાહેબે એમની કોઈ સારી જગ્યા પર નિમણૂક કરવાનુ જણાવ્યુ આચાર્યશ્રીએ બહુ ઉપકાર સાથે તે સૂચનાનો અસ્વીકાર કર્યો કારણ તરીકે એમ જણાવ્યુ કે પોતાને કૉલેજના પ્રોફેસરનું કામ પ્રિય

હતું. દીવાન સાહેબે ટીકા કરી કે "પિતા મોટા અમલદાર હતા, મુત્સદ્દી હતા, એમને પગલે જ ચાલવાનું નાગરને શોભે. મહેતાજી થવામાં શી મોટાઈ છે ?"

પરન્તુ એ મુત્સદ્દી પિતાના પુત્રે, પોતાને વારસામાં મળેલો એ ગુણ પણ ગુમાવ્યો નહોતો. એમનામાં સુજનતા ઉપરાન્ત અસાધારણ કુનેહ અથવા મુત્સદ્દીપણું ન હોત, તો જેમ અમદાવાદના વર્ગવિગ્રહની લવાદીમાં પ્રતિષ્ઠાભેર સફળતા મેળવી, તેમ હિન્દુ યુનિવર્સિટીનાં પરસ્પર વિરોધી તત્ત્વોનું સમાધાન જાળવીને, શરૂઆતની મુશ્કેલીઓ ઉપર એમણે પ્રશંસનીય વિજય મેળવ્યો હતો; અને માલવીયજીને બીજી પ્રવૃત્તિઓ માટે સ્વતન્ત્ર રાખ્યા, તેમ પણ ભાગ્યે જ બનત.

૪

હવે, આચાર્યશ્રીની કાંઈક ન્યૂનતાઓ હોય, તે તરફ પણ દૃષ્ટિ કરીશું. આવા પ્રસંગના લેખમાં તેને બહુ સ્થાન ન ઘટે; પરન્તુ એ પૂર્ણ રીતે Human હતા, એમનામાં માનવભાવ પુષ્કળ હતો, અર્થાત્ એમનુંયે નિજ સિદ્ધાન્તપથથી સ્ખલન થયું જ ન હતું, એમ નહિ, એ જોવું પણ આવશ્યક છે. આવાં સ્ખલન મનુષ્ય માત્રને સ્વાભાવિક છે, એ સત્યનું આ સમ્બન્ધમાં વિસ્મરણ કરવાનું નથી.

આનન્દશંકરમાં લાગણીની ઉષ્ણતા બહુ હતી; જેને લઈને તેઓ કદી 'અત્યુત્સાહી' પણ થઈ જતા! પરિણામ એ આવતું કે તેવે વખતે ન્યાય્યપથથી ખસીને તેઓ સ્નેહપન્થે વિચરતા દેખાતા.

દાખલા તરીકે—'વસન્ત'માં એમણે ગાંધીજીની 'અસહકાર'ની ચળવળ પ્રસંગે, અસહકાર વિરુદ્ધ એક સચોટ નોંધ લખી હતી, જે મહત્ત્વની હોઇ બીજાં કેટલાંક પત્રોએ પણ પ્રકટ કરી. એમના આવા સકારણ વિરોધથી ગાંધીજીને ખૂબ માઠું લાગ્યું જણાયું. તે ઉપરથી, પછીના અંકમાં આચાર્યશ્રીએ જે રીતે પોતાનો અભિપ્રાય બદલ્યો અથવા વિરોધ નિર્બળ કરી નાંખ્યો, તેથી એમના ઘણા ગુણપૂજકોનેય સાશ્ચર્ય ખેદ થયો હતો!

આવા એમના વર્તનનો એક બચાવ, ઘણાં વર્ષો પૂર્વે, એમણે નરસિંહરાવની સાથે 'યુધિષ્ઠિર અસત્ય કેમ બોલ્યા ?' એ ચર્ચાને અંગે કરી દીધો હતો. નરસિંહરાવ જ્યારે Law (ન્યાય) ઉપર ભાર મૂકતા હતા, ત્યારે આનન્દશંકરે Love (સ્નેહ)ની નજરે આવા પગલાને આપદ્ધર્મરૂપ દર્શાવ્યું હતું.* પણ આ સિવાય, જ્યારે ગાંધીજીની માત્ર ચળવળ પૂરતી દાંડીકૂચના પ્રસંગને એમણે શ્રીબુદ્ધ ભગવાનના 'મહાભિનિષ્ક્રમણ' સાથે સરખાવી દીધો, ત્યારે તો એમ જ લાગ્યું હતું કે એમનો ઉષ્ણ સ્નેહભાવ તુલનાવૃત્તિને ગળી તો નહિ ગયો હોય?

છતાં આગળ જણાવ્યું તેમ લાગણીની અતિશયતા મૃદૂનિ કુસુમાદપિ જેવાં કોમળ હૃદયોને

---

*આ ચર્ચા રસભરી છે, જે 'આપણો ધર્મ'માં વિસ્તારથી આપી છે. જો કે એવી પરિસ્થિતિમાં, ગાધીજીએ પોતે શ્રીમદ્ રાજચન્દ્રના લેખસંગ્રહની પ્રસ્તાવનામાં પણ સહેજ અતિશયોક્તિ દોષ સ્વીકારવા ના પાડી હતી.

૨. જ.

"દુનિયાના સઘળા અનિષ્ટો દૂર કરવાનો બળવો એ જ એક માર્ગ છે, એમ કહેવામા બુદ્ધિને શ્રમ નથી, પણ એટલાથી જ બુદ્ધિને સન્તોષ નથી"

"ખેદ એ છે કે રાજ્યપ્રકરણી પ્રશ્નનો અભ્યાસ અને જ્ઞાન બન્ને જિજ્ઞાસામા ચાલ્યા ગયા છે અને માત્ર મન્ત્રમહિમા એને સ્થાને બેઠો છે"

"ઘોડા ઉપર ઘોડેસ્વાર નહિ હોય તો લગામ આમ ગોઠવ્યે શુ થવાનુ હતુ ? રાષ્ટ્રનુ ચૈતન્ય 'પોલિંગ બૂથ'મા નહિ આવે, ત્યા તો એ ફક્ત પ્રકટ થશે"

"નાદિરશાહે છાવણીમા જેમ આખો જન્મારો ગાળ્યો હતો તેમ શુ આ નવો યુગ પણ 'પોલિંગ બૂથ' અને 'કાઉન્સિલ ચેમ્બર'મા જ જીવનક્ષપણ કરશે ?"

"લોકમત, વિદ્વન્મત, તાજાવિચાર, પક્વવિચાર, એ સર્વને એકત્ર કરી, એમાથી સાહિત્ય-વિકાસની દિશાઓ શોધી કાઢવી, અને પથિકોને બતાવવી એ (સાહિત્ય) પરિષદ્નો એક મુખ્ય હેતુ અને ઉચ્ચ અધિકાર છે"

"મનુષ્યના હૃદયમા કેવા કેવા રાક્ષસો—'રક્તબીજો'—ભર્યા છે, એની એને પોતાને પણ ખબર હોતી નથી. એની સાથે યુદ્ધ કરવાને માટે પરમાત્માના સાહાય્યની બહુ અપેક્ષા છે"

"ભગવન્નામોચ્ચાર અખિલ અજ્ઞાન અને પાપ અને નિર્મળતાને હરી વિશ્વમા ઊચે સ્વરે સભળાતુ પરમાત્માનુ ગાન—ઉદ્ગીથ (ઓમ્) આત્મામા પૂરે છે"

(आ)

આનન્દશકરના લખાણોમાંથી અહી થોડા ઉતારા એમની દેશદાઝ અને ધાર્મિક ભાવના બતાવવા આપ્યા છે એમનું સાહિત્યકાર અને કેળવણીકાર તરીકેનું કાર્ય સુપ્રસિદ્ધ છે, તેથી તેના ઉતારા જરૂરી ધાર્યા નથી આ સિવાય, એમના લખાણો (ખાસ કરીને 'આપણો ધર્મ'માના કેટલાક)મા આપણને કવિની લેખની તથા કવિની દૃષ્ટિનુ પણ સુન્દર દર્શન થાય છે અર્થાત્ એમના હૃદયમા કવિતાનુ વહેણ પણ સજીવ હતુ, એમ સમજાયા વિના રહેતું નથી દાખલા તરીકે, મહાકવિ કાલિદાસના એક કાવ્યમાથી એમણે જે રહસ્યપૂર્ણ ઉરભાવનુ દોહન કરી, કવિત્વપૂર્ણ વાણીમા તેનુ આલેખન કર્યુ છે, તેવા એમના લખાણો વાચકોને બહુ પ્રિય હોવાનો સંભવ છે, આ લેખકનો એ જાતિઅનુભવ પણ છે

"અમે મહાત્માજી પાસે માગીએ છીએ કે ખાદી અને મિલનુ કાપડ બન્નેને એ હાથમા લે અને બન્નેનો સમન્વય કરી દેશને દારિદ્ર્યમા તણાતો અટકાવે. ખડકાર્ય એ ગાધીજી જેવા સેનાધિપતિને માટે નથી એ કાર્ય તે તે અગના નાયકોને સોપી પોતે સર્વનુ અખડાકાર તન્ત્ર ચલાવે, એમ દેશ ઇચ્છે છે ખાદી અને મિલનો વિરોધ પણ એ જ રીતે અટકાવાશે, અને બન્નેના એકત્રિત બળનો વિરોધ પણ દેશને ત્યારે જ મળશે (ખાદીપ્રચારની ખાસ જરૂર સ્વીકારતા પણ—) દીવા ઓલવી નાખવાથી કે કૂકડા બોલવાથી સવાર થતું નથી ગાધીજી જેમ ગામડા તરફ દૃષ્ટિ નાખે છે તેમ બીજી તરફ મુબઈના બદર ઉપર દૃષ્ટિ નાખે એમ અમે એમને વિનતી

કરીએ છીએ. જેમ ગરીબ પ્રત્યે અનુકંપાની દૃષ્ટિ મોટી છે, તેમ સમગ્ર દેશહિતની દૃષ્ટિ પણ થોડા મહત્ત્વની નથી.''

"આ રેંટિયો એ તમારો તંતુયજ્ઞ છે, યજ્ઞ જેટલી પવિત્ર બુદ્ધિથી કાંતવાનું અને વણવાનું કામ કરો, પણ એ સાથે એ યજ્ઞની ક્રિયામાંથી જ્ઞાન પણ પામો. રૂમાંથી સૂતરનો તાંતણો ખેંચો તે જ રીતે તમારા મગજમાંથી બુદ્ધિનો તાંતણો પણ ખેંચો. એ જેમ ઝીણો અને લાંબો તેમ સુન્દર. બેશક એ તૂટી જાય એમાં શોભા નહિં. એ તો નિર્બળતાનું ચિહ્ન. પણ જાડી બુદ્ધિ કે જાડા સૂતરમાં ખાસ વખાણવા જેવું નથી. બુદ્ધિ અને સૂતર જેમ ઝીણાં તેમ જ સારું.

"પણ બુદ્ધિના ઝીણા ને લાંબા તાર કાઢ્યા પછી એ તારને આત્મામાં વણવાનું કામ બાકી રહે છે. એ કામ વણાટના જેવું જ કઠણ છે. પણ વણાટ જેટલું જ આવશ્યક છે. સૂતરનાં ગૂછળાંમાંથી પટ ન વણાય ત્યાંસુધી એ ગૂંછળાં શા કામનાં? આપણા વિદ્યાર્થીઓ ઉપર એક ખરોખોટો આક્ષેપ છે કે તેઓ જે જ્ઞાન સંપાદન કરે છે, તે પરીક્ષાપત્રમાં લખી જવા માટે જ હોય છે. એ જ્ઞાન......એમના અંતરમાં ઊતરી એમના જીવનનો પ્રકાશ બનતું નથી...જે જે જ્ઞાન મેળવો તેને તમારો સિદ્ધાન્ત બનાવી દો...પુસ્તકની વિદ્યા તે પુસ્તકની જ રહેવા દેશો નહિં, એને તમારા આત્મપટમાં વણજો.''

"......ગૃહજીવનની શાન્તિ અને મીઠાશ બતાવનાર કોઈ કવિતા નહિં જોઈએ? સિંહ હસ્તિકુમ્ભ વિદારતો શોભે છે, પણ સિંહિકા પાસે કોમળ બનતો થોડો શોભતો નથી, તેથી રાષ્ટ્રના વિશાળ હકમાં ગૃહજીવનનો હક ડૂબી ન જાય, તેની સંભાળ રાખવાની છે. એ સંભાળ કોઈપણ તરેહની દલીલોથી કે કાયદાઓથી રાખી શકાવાની નથી. એને માટે કવિપ્રતિભામાંથી ઉદ્ભવેલાં ગૃહજીવનનાં મધુરાં ચિત્રો જ જોઈશે જે આપણા હૃદયને આકર્ષશે, અને આપણા જીવનમાં નિઃશબ્દ ઉન્નતિ પ્રેરશે. એમ કહેવાય છે કે પ્રાચીન ગ્રીસમાં મહાન દેવ વા મનુષ્યની મૂર્તિ ઘરમાં રાખવામાં આવતી, એટલા હેતુથી કે એનું દર્શન કરતી ગૃહિણી તત્સદૃશ પુત્ર ઉત્પન્ન કરે; અને અરબ સ્ત્રીઓ પોતાના ઓરડામાં મૃગલાં પાળતી, એટલા માટે કે એનું ચિન્તન કરતી પોતે મૃગનયનાં છોકરાંને જન્મ આપે; આવો ભાવનાનો મહિમા મનાયો છે.''

"આપણા ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનના મન્દિર તરફ નજર કરો, એ મન્દિર ઘણું પ્રાચીન છે. પણ એ પ્રાચીનતાને લીધે......આપણા......ચઢતી પડતીના સમયોમાં આપણે એ વિશાળ મન્દિરને જોઈએ તેવું સાફસૂફ રાખી શક્યા નથી. તેને લીધે—એમાં અજ્ઞાનનાં પુષ્કળ જાળાં બાઝ્યાં છે, ખૂણેખૂણે ચામાચીડીઆંએ વાસ કર્યો છે, ભવ્ય અને સુન્દર ચિત્રો સેંકડો વર્ષની ધૂળથી અને જ્યાં ત્યાં ફરેલા અણસમજુ કડીઆના કૂચડાથી ઢંકાઇ ગયાં છે, અને કેટલેક ઠેકાણે દિવ્ય મનુષ્યાકૃતિ બાળકોએ કાઢેલા કોયલાના લીટાથી વાનર જેવી બની ગઇ છે. એના કેટલાક ભાગમાં સૂર્યનું એક કિરણ પણ પડતું નથી, અને કોઈક પૂજારીએ પ્રજવાળેલા ઝાંખા બળતા દીવા પણ ઘણાખરા હોલાઈ ગયા છે. આવા વિશાળ અને અદ્ભુત મન્દિરનો જીર્ણોદ્ધાર કરવાનું કોઇપણ એક વ્યક્તિમાં સામર્થ્ય નથી. બલ્કે, એ મન્દિરમાં સર્વત્ર ફરી વળી એવું યથાસ્થિત જ્ઞાન મેળવે

એટલી પણ કોઈની શક્તિ નથી એ પ્રાચીન દેવાલયનો ઉદ્ધાર કરવામા, અને એની દિવાલો ધોઈને ફરી સાફ કરવામા, કાઈ નહિ તો એકાદ બે જાળા ખખેરી કાઢવામા, કે અધારામા જગા બત્તી ફેરવવામાં, ભાગ લેવો એ દરેક સનાતન હિન્દુધર્મીની ફરજ છે"

"અમને તો લાગે છે કે—મૂર્તિપૂજા એ ખરી ધાર્મિકતાનો ઉદ્ગાર છે, પરતત્ત્વને પ્રત્યક્ષ કરી જોવા, સેવના, અને આલિંગવાનો યત્ન છે જૂના યાહુદીધર્મના વખતમા અને તે પહેલા વર્ષો વખત, બેબિલોનિયા વગેરે દેશોમા ધાર્મિકવૃત્તિ બહુ નિકૃષ્ટ દશામા ઊતરી પડી હતી અને તે વખતે મૂર્તિપૂજાએ બહુ બહુ અયોગ્ય સ્વરૂપો ધારણ કર્યાં હતા, એ કારણથી કેટલાક જૂના યાહુદીઓ અને ક્રાઇસ્ટ વગેરે નવીન યાહુદીઓએ મૂર્તિપૂજા ઉપર પ્રહાર કર્યો પણ એટલા ઉપરથી, મૂર્તિપૂજાની ઐતિહાસિક સદોષતાને ત્રૈકાલિક સદોષતારૂપે માની લઈ, અને પરમેશ્વર સચરાચર વ્યાપી રહેલો છે—જગતથી પર (Transcendent) છે તેમ જગતમાં (Immanent) છે—એ વાત ભૂલી જઈ, ઉપર સ્વર્ગમા બેઠેલો છે તેથી મૂર્તિથી ભિન્ન છે, એમ ભ્રાન્તિમાં પડી, ક્રિશ્ચિયનો અને મુસલમાનોનુ અનુકરણ કરી, આપણા આર્વાચીન સુધારકો મૂર્તિપૂજાનુ ખડન કરવા જાય છે મોટી ભૂલ છે."

"હિન્દુ ધર્મનુ રહસ્ય જાણવુ હોય તો હિન્દુઓના જીવનમા જીવો અને એ જીવન પરદેશી વિદ્યાથી રૂપાન્તર પામી ગયેલા કે શહેરના એશઆરામથી વિકાર પામેલા હિન્દુજીવનમા નહિ જણાય—તે માટે તમારે અભણ અને ગરીબ લોકોના ઝૂપડામા જઈ ત્યાનુ જીવન જોવુ જોઈશે —અને એ પણ બહારના પડ ઉતારીને અદર દૃષ્ટિ નાખવાથી જ જણાશે આ દૃષ્ટિબિન્દુ પૂર્વે સૂઝ્યુ ન હોય તેમને મારી વિનતી છે કે તે ઉપર સ્થિર ચિત્તે મનન કરવુ અને મને ખાતરી છે કે કીટ્સ આગળ ચેપમનના 'હોમર' જેવા—હિન્દુ ધર્મની એક નવી જ પોથી એમની નજર આગળ ઉઘડેલી દેખાશે"

"રે પ્રભો!—જેના રસને વેદ 'સોમ' 'ઇન્દુ' નામે સ્તવે છે—તારી દૃષ્ટિ અન્તરમા પડતા, આ જન્મના અનેક સાસારિક અનુભવો અને લાલસાઓથી ખવાઈ ગયેલા, અરે! અસખ્ય જન્મોની માયાજાળથી છવાએલા જર્જરિત, આત્માઓના હૃદયો પણ ઊછળે છે રે પ્રભો! તારો દિવ્ય સમાગમ થતા, અત્યત શુષ્ક અને જીર્ણ થઈ ગએલી આત્મવૃક્ષની શુભવૃત્તિરૂપી ડાળીઓ પણ પુન ધીમે ધીમે પવિત્ર ધ્વનિ ઉચ્ચારે છે મૃતવસ્તુઓમા—ખરો ચિત્પદાર્થ ખોઈ બેઠેલા જીવોમા—પણ તારો શ્વેત શુભ્ર સત્ત્વગુણમય પ્રકાશ અને પ્રેમમય સુબન અલૌકિક ચૈતન્ય પ્રેરે છે આ ઇન્દ્રિયરૂપી સાયો, તારા પ્રેમની ચન્દ્રિકામા વીટાએલી, ઊંઘમા પણ—આ સંસારનિદ્રામા પણ દિવ્યક્ષેત્રોના સ્વપ્ના અનુભવે છે અસખ્ય મહાત્માઓરૂપી ગિરિવરો તારા દૃષ્ટિપાતથી પવિત્ર થવા મોટી મોટી આકાક્ષાભર્યા ઊભા રહે છે અને ને છના, એક અલ્પમા અલ્પ માનસગુહા, તારા આનન્દથી મીચાવા જેમ એક ન્હાનામા ન્હાની જગા, પણ તારી પ્રેમચન્દ્રિકા પામ્યા વિના રહી જતી નથી આ શરીરરૂપી માળામા રહી, પ્રવૃત્તિનિવૃત્તિરૂપ પાખો ફફડાવતુ આ જીવાત્મારૂપી પક્ષી પણ એની શાત દૃષ્ટિ વડે તારા મુખનુ અવલોકન કરી શકે છે, અને

એકાદ પવિત્ર ગ્રન્થરૂપી લતાપત્રોના આશ્રય નીચે રહીને તારી ઝાંખી લઇ શકે છે. ભક્તિરૂપી મોતીની છીપમાં ન્હાની આ બિચારી શાંત થઈ પડી રહેલી મનરૂપી માછલી પણ તારી શાંતિ પામે છે."

[કીટ્સના એક કાવ્યનો ભાવાનુવાદ]

આચાર્ય આનન્દશંકર હિન્દુ યુનિવર્સિટીની સત્તરેક વર્ષ સેવા કરી, ત્યાંની ડિ. લિટ્ની માન ભરેલી ઉપાધિ લઈ વાનપ્રસ્થ થયા. પરન્તુ અમદાવાદમાં આવતાની સાથે એમને માટે પાછી શહેરની સઘળી સત્પ્રવૃત્તિ રાહ જોતી જ હોય, એમ તે સર્વનાં સુકાન એમને હસ્તે સોંપાયાં. અને અવસાન સુધી પોતે કર્ત્તવ્યની એ ધુરા ધારણ કરી રહ્યા હતા. એમની એક જ મહેચ્છા હતી. જે એમની જિન્દગીમાં પૂર્ણ ન થઇ શકી અને તે ગૂજરાતની યુનિવર્સિટી સ્થાપવાની. શ્રદ્ધા છે કે એ એમની મહેચ્છા પણ પૂર્ણ થતાં હવે બહુ સમય નહિ વીતે.

આચાર્યશ્રીને ઘણાં સન્માનપત્રો, ઘણાં સ્તુતિવચનો, ઘણા પ્રશંસાપત્રો અપાયેલ છે. તેમાંના એકમાંથી એક ફકરો, જેમાં એમના જીવનકાર્યનો સુન્દર સમન્વય થયેલો દીસે છે, તે અન્તમાં આપીશું:

"પ્રજાના અભ્યુદયનાં પ્રધાન સાધનો, કેળવણી, સાહિત્ય, પત્રકારત્વ, વ્યાખ્યાનો તથા સમાજહિતચિન્તન, એ સર્વમાં આપનું અનુપમસ્થાન; આપના હૃદયબુદ્ધિના મહાગુણો જેવા કે સમન્વય, સમાધાન, સદ્ભાવ અને સહકારની પ્રબલ વૃત્તિઓ; તેમ જ આપનો ઉદાત્ત ઉરભાવ, આદર્શ ચારિત્ર્ય, વિશાલ વાચન, મર્મભેદી પર્યેષણા, વિરલ તુલનાશક્તિ અને રસદષ્ટિ, આર્યસંસ્કૃતિનો, ધર્મનો પરમ સ્નેહ, અને ઉદ્યોગપૂર્ણ, કર્ત્તવ્યશીલ, કાર્યદક્ષ, સંયમી જીવન; તથા વર્ણભેદ,—વર્ગભેદ,—ધર્મભેદથી પર આપનું રાષ્ટ્રપ્રેમી માનસ; એ સહુય આપને ઉત્તમ નાગરિક, ઉત્તમ સદ્ગૃહસ્થ, ઉત્તમ સાક્ષર તથા ઉત્તમ શિક્ષાગુરુ (—અનેકાનેક શિષ્યપરંપરાના તો આપ **ગુરૂણાં ગુરુઃ** છો જ—) સિદ્ધ કરે છે; અને આપની સર્વપ્રિય ઓજસ્વી કારકિર્દી આપને સ્વાભાવિક રીતે સર્વત્ર નેતૃત્વ અર્પે છે."*

* અમદાવાદની વડનગરા નાગર ગૃહસ્થ એસોશિયેશનની અભિનન્દનપત્રિકામાંથી

સદ્ગત આચાર્યશ્રી આનંદશંકરભાઈ બા૦ ધ્રુવનાં સંસ્મરણો

રા બ ડાહ્યાભાઈ આ. પટેલ

ઈ. સ. ૧૯૦૦ થી ૧૯૦૩ સુધી હું ગુજરાત કૉલેજમા વિદ્યાર્થી તરીકે હતો તે વખતે મારી બીજી ભાષા (Second Language) સસ્કૃત હોવાથી અને સદ્ગત આચાર્યશ્રી સસ્કૃતના અધ્યાપક (Professor) હોવાથી મને તેમના શિક્ષણનો લાભ મળેલો વળી બી એ મા ઐચ્છિક વિષય (Optional Subject) તરીકે Literature એટલે ઇંગ્લિશ અને સસ્કૃત પસદ કરેલ હોવાથી—તેમની પાસેથી હું કઠોપનિષદ, મુડકોપનિષદ તથા બાદરાયણના બ્રહ્મસૂત્રોનો ઘણો જ થોડો ભાગ શ્રી શાકરભાષ્ય સાથે તેમ જ ઋગ્વેદનો થોડો ભાગ તેમની પાસેથી શીખવાને હુ ભાગ્યશાળી થયો હતો પણ મારે કબૂલ કરવુ જોઈએ કે તે વખતની મારી આર્થિક સ્થિતિ એવી હતી કે આ બધા વિષયો પરીક્ષા પાસ કરવા પૂરતા મે વાચેલા—એટલે કે તે વિષયોને પૂરા સમજવાને બીજા જે પુસ્તકો વાચવાની જરૂર પડે તે વાચવાનો મને બિલકુલ વખત મળતો નહિ અને મુખ્ય નેમ વરસ બગડે નહિ અને પહેલે વર્ષે પરીક્ષા પાસ કરી જલદી જીવનનિર્વાહના સાધન મળે એ તરફ હતી—તેથી આ ઊંડા રહસ્યવાળા ગ્રથોમા જે મહાન સત્ય અને આખી દુનિયાના ધાર્મિક ગ્રથોમા જે તત્ત્વજ્ઞાન મળતુ નથી અને જે મેળવવા માટે જર્મન પ્રોફેસર મૅક્ષમૂલર જેવા વિદ્વાનોએ સસ્કૃત જેવી ભાષા શીખીને અથાગ શ્રમ ઉઠાવ્યો છે તે પૂર્ણ રીતે હું મેળવી શક્યો નહિ—છતા તે વખતે મારા મગજ ઉપર આપણી આર્ય સસ્કૃતિ વિશે જે શુભ સસ્કારો સદ્ગત આચાર્યશ્રીએ પાડેલા તે છેક ભુસાયા નહિ અને પાશ્ચાત્ય કેવળ વૈજ્ઞાનિક અને એક રીતે કહીએ તો નિરીશ્વરવાદી કેળવણીના વાવાઝોડામાથી જો હુ થોડેઘણે અશે બચ્યો હોઉ તો તે સ્વર્ગસ્થશ્રી આનદશકરભાઈના બોધનો પ્રતાપ એમ હું માનું છુ

બી એ પાસ થયા પછી શુ કરવુ ? એ પ્રશ્ન હાલ જેમ દરેક ડિગ્રી મેળવનારને મૂઝવે છે તેમ તે વખતે અને આજથી લગભગ ૪૦ વર્ષ પર પણ મને મૂઝવવા લાગ્યો માબાપ નાની ઉમરમા જ એટલે ૫–૬ વર્ષની વયમા જ ગુમાવેલા હોવાથી અને નિર્વાહ માટે મોટાભાઈના ટૂકા પગાર ઉપર આધાર હોવાથી કૉલેજમા આગળ અભ્યાસ થાય તેમ નહોતુ–વિલાયત જઈ I C S માટે ખતપૂર્વક મહેનત કરવાની મહત્ત્વાકાક્ષા પણ ઉદ્ભવેલી અને તેનો કોર્સ વગેરે પણ મગાવેલો પરતુ આર્થિક મદદના અભાવે મનની વાત મનમા જ રહી તે વખતે શ્રીયુત આચાર્યશ્રી આનદશકરભાઈ પાસે હું તથા મારા મોટાભાઈ "હવે શુ કરવુ ?" તે બાબત તેમની સલાહ લેવા ગયેલા ત્યારે તેમણે મને જે કહેલુ તે હજી પણ મારા કાનમા ગુજ્યા કરે છે

"તમે એક નાના ગામના તલાટી થાઓ કે પછી વડોદરા રાજ્યના દીવાન થાઓ, પણ તે વખતે તમારુ વર્તન કેવુ હશે અને તમારા સ્વાધ્યાય અને નિર્દેશ માટે શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા ગખતા

હશો કે બીજું એવું કંઈ નકામું પુસ્તક રાખતા હશો કે કંઈ નહિ રાખતા હો—તેના ઉપરથી તમારી કેળવણીની કીમત અંકાશે"—આ વાક્યોમાં કેટલો ગુહ્યાર્થ રહ્યો છે તે વાંચનાર સમજી શકશે. એટલે કે માણસની કેળવણીની પરીક્ષા તેના વેતન કે પદવી ઉપરથી નથી કરવાની પણ તેના ચારિત્ર્ય ઉપરથી તેમ જ તેની ધર્મભાવના ઉપરથી થાય છે.

તે પછી રેવન્યૂ ખાતામાં હું નોકરીમાં જોડાયો—અને રેવન્યુ ખાતાનો જેને અનુભવ છે તેઓ જાણે છે કે તે ખાતામાં જેઓ ખંતથી અને પ્રામાણિકપણાથી કામ કરે છે તેમને એટલું બધું કામ પહોંચે છે કે બીજા અભ્યાસ માટે તેમને બિલકુલ ફુરસદ મળે નહિ. કેટલાક નસીબદાર થોડા પ્રયત્ને પણ ફાવી જાય છે એ વાત ખરી છે. પણ આવા કેસો અપવાદરૂપ હોય છે. ઈ. સ. ૧૯૨૩—૨૪ માં હું ખેડાના કલેક્ટરનો ચિટનીસ હતો, તે વખતે વેદાન્તનો વિષય તાજો કરવાની ફરી ઊર્મિ થઈ આવી અને એક નવા થયેલા ગ્રેજ્યુએટ સાથે દરરોજ રાત્રે કલાક કલાક વેદાન્તસૂત્ર ઉપરનું શાંકરભાષ્ય વાંચવા માંડેલું—પરંતુ એક મહિનામાં જ બીજું વધારે કામ આવવાથી તે વાંચવાનું બંધ કરવું પડેલું.

ઈ. સ. ૧૯૩૭માં હું નોકરીમાંથી છૂટા થવાની રજા લેઈને અમદાવાદ આવ્યો ત્યારે આચાર્યશ્રી આનંદશંકરભાઇની મને ફરી મુલાકાતનો લાભ લગભગ ૩૪ વર્ષે મળ્યો. તે વખતે તેમને સહેજ યાદ દેવડાવતાં તેમણે મને તુરત ઓળખ્યો અને મારા સહાધ્યાયી બીજા બેત્રણ વિદ્યાર્થીઓ વિશે મને તેમણે ખબર પૂછી. આ ઉપરથી તેમની સ્મરણશક્તિ કેવી સારી અને તેજ હતી તે જણાઇ આવે છે.

ઉચ્ચ કેળવણી અને ઉચ્ચ અભ્યાસ માટે સ્વર્ગસ્થ આચાર્યશ્રીને કેટલી લાગણી હતી તે તે વખતના તેમના મારી સાથેના ટૂંકા વાર્તાલાપ ઉપરથી મને જણાયું. સરકારી નોકરીના શુષ્ક ક્ષેત્રમાં ઘણો વખત કામ કરવાથી અને ગ્રેજ્યુએટ થયેલા ઘણા યુવાનો ટૂંકા પગારની નોકરીઓ માટે ફાંફાં મારતા મારી પાસે આવતા હોવાથી તથા કેટલાક તો વગર પગારની ઉમેદવારી કરતા જોવાથી મારા મનમાં ઘણા વખતથી એમ થયા કરતું હતું કે આપણી કેળવણીની પદ્ધતિ ઘણી જ ખામીભરેલી છે. અને તે સુધારવાની ઘણી અગત્ય છે. ગામડાના ખેડૂતના છોકરાઓને અંગ્રેજી ભણાવી મૅટ્રિક કરવાથી શહેરી જીવનનો તેમને અભ્યાસ પડવાથી તેઓ ગામડામાં જઈ રહી પોતાનો અસલ ધંધો કરવા નાલાયક બને છે, અને બધા મૅટ્રિકોને રોકી શકાય એટલી સરકારી કે ખાનગી નોકરી મળતી નથી—અને તેથી अतो भ्रष्टस्ततो भ्रष्टः જેવી દયાજનક સ્થિતિ તેમની થાય છે. તેથી મેં કહ્યું કે ગામડાના છોકરાઓને ખપ જેટલું અંગ્રેજી જ્ઞાન ગામમાં જ આપવું અને અપવાદરૂપ છોકરા જે ઘણા બુદ્ધિમાન હોય અગર ઘણી સારી આર્થિક સ્થિતિના હોય તેઓ જ આગળ અંગ્રેજીનો અભ્યાસ કરવા શહેરમાં આવે.

કૉલેજનો અભ્યાસ તો ઘણા જ થોડાને આપવો, જેથી "Educated unemployed"-ની સંખ્યા વધવા પામે નહિ, અને વકીલોની સંખ્યા વધતાં કજિયા તથા કોર્ટોનું કામ જે વધ્યું છે તે કમી થાય અને ગામડાની ખેતી મજૂરો તથા ખેતી કરનાર સારા ખેડૂતોના

અભાવે નિર્જીવ થતી જાય છે તેનામા કઈક જીવ આવે આ મારો અભિપ્રાય આચાર્યશ્રીને પસદ પડયો નહિ અને તેમણે મને ચોખ્ખુ સભળાવી દીધુ કે તે બરાબર નથી " દરેકે દરેક વિદ્યાર્થીને ઊંચ કેળવણીનો લાભ મળવો જ જોઈએ એટલે દરેકને બી એ. સુધી તો જવાની સવડ 'આપવી જ જોઈએ અને તેની આગળ જેની લાયકાત અને સાધન હોય તે જાય —" તે સાભળી હું ચૂપ રહ્યો અને આચાર્યશ્રીના વિચારો વિશે વધારે વિચાર કરવા લાગ્યો

રિટાયર થઈને આવ્યા પછી હું તુરત જ ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીમા આજીવન સભ્ય તરીકે જોડાયો તથા વ્યવસ્થાપક મડળના સભ્ય તરીકે પણ ચૂટાયો -અને તેથી સદ્‌ગત આચાર્ય-શ્રીના થોડા થોડા સહવાસમા આવતો ગયો, તેમ તેમ તેમને માટેની મારી માનની લાગણીમા વધારો થતો ગયો ગુ૦ વ૦ સો૦ ના પ્રમુખ તરીકે સોસાયટીના વધતા જતા હિસાબ વગેરે બરાબર તદ્દન શુદ્ધ રીતે રાખવામા આવે તે બાબત તેઓશ્રી ઘણી જ કાળજી રાખતા અને તેમના તે પ્રયાસના પરિણામે જ " હિસાબ અને બધારણ ઉપસમિતિ " પ્રથમ હયાતીમા આવી

ઉચ્ચ અભ્યાસ તથા સશોધન વિભાગ માટે, તેમ જ સરકારી non—recurring રૂ ૮૦૦૦) ની અને વાર્ષિક recurring રૂ ૧૨૦૦૦) ની ગ્રાન્ટ માટે તેમણે લીધેલા પરિશ્રમ માટે સકળ ગુજરાત સારી રીતે માહિતગાર છે "ગુજરાત યુનિવર્સિટી" જલદી સ્થાપવા માટે તેઓશ્રીને ઘણી ધગશ હતી અને તે ધગશ અધૂરી રહી ગઈ છે—અને તેમનુ તે સ્વપ્ન ફળીભૂત કરાવવાનો બોજો હવે તેમની પાછળ રહેલા તેમના અનુયાયીઓ તથા પ્રશસકો અને ગુજરાતના ધન અને વિદ્યાથી સપન્ન આગેવાનોને માથે આવી પડે છે અને તેઓને તે બરાબર ઉપાડી લેવાનુ સામર્થ્ય પરમકૃપાળુ પરમાત્મા આપે તેવી નમ્ર પ્રાર્થના છે

આચાર્ય ડો. આનન્દશંકર બાપુભાઇ ધ્રુવનાં સંસ્મરણો

ડૉ. જોસેફ બેન્જામિન

સદ્‌ગત ડૉ. આનન્દશંકર બાપુભાઇ ધ્રુવનો જન્મ અત્રેની વડનગરા નાગર ગૃહસ્થ જ્ઞાતિમાં સંભાવિત કુટુમ્બમાં થયો હતો. તેમના પિતાશ્રી કાઠિયાવાડમાં દફતરદારના ઉચ્ચ હોદ્દા પર હતા. પોતે એમ. એ. અને એલએલ. બી. ની પરીક્ષાઓ પસાર કર્યા પછી ગુજરાત કોલેજમાં અધ્યાપક નિમાયા હતા. સને ૧૮૯૩માં તેઓ જ્યારે રાયપુર આકાશેઠ કૂવાની પોળમાં રહેતા હતા ત્યારે મારું દવાખાનું સ્વ. શેઠ વીરચંદ દીપચંદ, સી. આઇ. ઈ. ના રૂપા સૂરચંદની પોળ બહારના ડહેલામાં હતું. તે સમયે તેમના કુટુમ્બીજનોના ઔષધોપચાર માટે મને બોલાવવામાં આવતો હોવાથી હું તેમના સમાગમમાં આવવાનો લાભ મેળવી શકયો. બાદ મારે તેમને ઘેર ઘણી વખત જવાના પ્રસંગો મળવાથી તેમની વિદ્વત્તા, સૌજન્ય અને માયાળુ સ્વભાવની મારા ઉપર છાપ પડી. ગુજરાત કોલેજમાં તેઓ સંસ્કૃત શીખવતા, એટલું જ નહિ પરંતુ તેની સાથે અંગ્રેજી અને અન્ય વિષયો પણ શીખવતા. તેમણે તેમના વિદ્યાર્થીઓની પ્રીતિ સંપૂર્ણ રીતે સંપાદન કરી હતી. તેથી વિદ્યાર્થિવર્ગ તેમને તેમના ખરા ગુરુ તરીકે માનતો હતો.

સને ૧૮૯૫માં મેં જ્યારે અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટીની ખાડિયા વૉર્ડ નં. ૨ ની સામાન્ય ત્રિવાર્ષિક ચૂંટણી વખતે સભાસદ થવા માટેની ઉમેદવારી કરી ત્યારે મારા માટે તેમણે જ દરખાસ્ત કરી હતી, અને સ્વ. રા. બ. કમળાશંકર પ્રાણશંકર ત્રિવેદી જેઓ તેવામાં પ્રેમચંદ રાયચંદ ટ્રેનિંગ કોલેજના વાઇસ–પ્રિન્સિપાલ હતા તેમણે ટેકો આપ્યો હતો.

સને ૧૯૦૧માં મેં ગુજરાત કોલેજમાં "અમદાવાદનું આરોગ્ય" એ વિષય પર ભાષણ આપ્યું હતું તે આચાર્યશ્રી આનન્દશંકરભાઇના પ્રયાસથી ગોઠવાયું હતું.

પોતે મદ્યનિષેધના ચુસ્ત હિમાયતી હોવાથી સને ૧૯૦૦માં તેઓ અમદાવાદ મદ્યનિષેધક મંડળના સભાસદ તરીકે જોડાયા હતા; અને છેવટ સુધી સભાસદ તરીકે ચાલુ રહ્યા હતા. તેઓ આ મંડળની વ્યવસ્થાપક સમિતિના સભ્ય તરીકે સને ૧૯૦૨માં ચૂંટાયા ત્યારથી તે આખર સુધી તે પદે રહ્યા હતા. આ મંડળનો સુવર્ણ મહોત્સવ સને ૧૯૩૮માં ઉજવાયો. તે પ્રસંગે એક જાહેરસભા બોલાવવાની હતી. સદરહુ સભાનું પ્રમુખસ્થાન ડૉ. એમ. ડી. ડી. ગિલ્ડર, એમ. ડી. (લંડન), જે તે સમયે મુંબઈ સરકારના તંદુરસ્તી અને દારૂખાતાના પ્રધાન હતા તેઓને લેવા વિનંતી કરવી એવી ડૉ. આનન્દશંકરભાઈએ સૂચના કરેલી. તે સૂચનાનુસાર ડૉ. ગિલ્ડર સાહેબને સભાપતિનું સ્થાન લેવા વિનંતી કરેલી, જે તેઓએ સ્વીકારી. તેથી જ તે જાહેરસભા ફત્તેહમંદ નીવડી, જેનો યશ આનન્દશંકરભાઈને ઘટે છે.

સર્વધર્મપરિષદ સને ૧૯૩૬માં અત્રે હંસરાજ પ્રાગજી હોલમાં ભરાઇ હતી, તે પ્રસંગે

"પણ આપની રજા હોય તો હું કે મારા જેવો કોઈ લખનાર તો આપને જરૂર મળી આવે આપ કહો તે પ્રમાણે એ આપના વિચારોને નોંધી લે અને પછી એને છપાવી શકાય"

"એ વાત ખરી અને એમ તો ઘણા મારી પાસેથી લખવા તૈયાર છે પણ હવે મારી શક્તિ એટલી ક્ષીણ થઈ છે કે મગજને ક્રમબદ્ધ વિચારો રજૂ કરવાનો શ્રમ આપી નકાય તેમ નથી વળી તમે જુઓ છો કે તમે આવ્યા તે વખતે હું જેટલુ ઉતાવળે બોલી શકતો હતો, તેટલુ અત્યારે નથી બોલી શકતો મારા અવાજમા ફરક સ્પષ્ટ જણાય તેવો છે"

"તો પછી અમારે તો એમ જ માનવુ કે એ બધુ બહાર નહિ જ આવે?"

"અત્યારે તો એમ જણાય છે મારી તબિયત ફરીથી એ બધુ કરવા જેટલી સુધરે તો જુદી વાત નહિ તો મને એનો શોક પણ નથી અને એ કામ આગળ ચલાવનાર કોઈ નીકળી આવે એમ પણ બને"

"અત્યારે દેશમા જે ચાલી રહ્યુ છે તેને આપ કેટલુ મહત્ત્વ આપો છો?" મે વાતની દિશા બદલી

"એની પણ આપણને જરૂર તો છે જ અને મહાત્માજી વગેરેનુ કામ ખરેખર એ દિશામા મહાન છે પણ ખરુ તો આપણે એમ માનવુ જોઈએ કે આ પ્રશ્નો તો તાત્કાલિક મહત્ત્વના છે, હમેશને માટે આનુ મહત્ત્વ આટલુ નહિ રહે સર્વકાલીન મહત્ત્વ તો પ્લેટો અને પશ્ચિમના બીજા ફિલસૂફો અને આપણા આચાર્યોના ઉપદેશની સરખામણી કરવી, તેમાથી પરસ્પર કેટલો વિનિમય શક્ય છે તે જોવુ અને તે બહાર લાવીને મૂકવુ એવુ છે આમ કહીને હું મહાત્માજીના કામને ઉતારી પાડવા તો બિલકુલ માગતો નથી એનુ જ અત્યારે તો વધારેમા વધારે મહત્ત્વ છે મારે કહેવુ છે તે તો માત્ર એ જ કે આ નજીકના કાર્યની ભભકમા અજાઈને પેલા કાર્યને ભૂલી ન જઈએ"

આ પછી મે એમનો સમય લીધો માટે ક્ષમા માગી રજા લીધી એટલે એમણે કહ્યુ "ના, ના એવુ ન માનના મને તો કોઈ આવે છે ત્યારે ઊલટુ વધારે ગમે છે અને તમે આવ્યા તેથી બહુ આનદ થયો ફરીને પણ જ્યારે સમય હોય ત્યારે આવશો"

મારા જેવા અદના માણસ માટે પણ જે આટલો ભાવ રાખી શકે તેની મહત્તા સમજી શકાય એવી છે આવા માણસો ઘણા ઓછા જોવામા આવે છે વિરલ વ્યક્તિઓ આ પ્રકારનો વિવેક રાખી શકે છે એવી વિભૂતિ પાસેથી હવે નવુ મળવાનો સભવ ઓછો છે એમ જણાતા મને દુ ખ તો થયુ જ એમના પ્રત્યેનુ મારુ આકર્ષણ પહેલેથી જ હતું, અને તેમાં કારણભૂત તો મહાત્માજીના જન્મદિનની ઉજવણી બનેલી

શેઠ લાલભાઈ દલપતભાઈ આર્ટ્સ કૉલેજમા એ પ્રસગે આચાર્યશ્રીને પ્રમુખસ્થાને દક્ષિણામૂર્તિવાળા શ્રી નાનાભાઈ ભટ્ટે મહાત્માજીની સાથે રહેલા તે વખતના સસ્મરણો કહ્યા અને એમની વિચારસરણીની મહત્તા સમજાવી ત્યારપછી એમણે એમની ધીરગભીર અને અર્થ-

પ્રચુર વાણીમાં મહાત્માજીને અંજલિ આપી, તે વખતનો એમનો સંસ્કારી અને પ્રભાવશાળી, ધીરો અવાજ મને હજીયે બરાબર યાદ છે.

આચાર્યશ્રીએ ' આપણો ધર્મ ' માં સરળ, વિશદ, અને અર્થપ્રચુર ભાષામાં હિંદુધર્મના તત્ત્વનું જે નિરૂપણ કર્યું છે તે હરકોઈને આશ્ચર્યમુગ્ધ કરી નાખે તેવું છે. અને આટલા ગહન વિષયને જે સરળતાથી અને ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી, સમતુલાપૂર્વક એમણે વિવિધ રીતે રજૂ કર્યો છે, આપણાં પુરાણોના symbolsને જે રીતે એમણે સમજાવ્યાં છે તે નવાઈ પમાડે તેવાં છે. એ પુસ્તકનું વારંવાર અધ્યયન કરીએ તો જ એમાંથી આપણને પૂરતો લાભ મળવાનો સંભવ છે. એવા વિદ્વદ્જનોના સમાગમે જ માણસને નવી દૃષ્ટિ મળે છે. એમની સર્વગ્રાહી નજરથી નાની બાબતો પણ અછતી રહેતી નથી અને મોટી બાબતો પણ યોગ્ય મહત્ત્વ પામે છે જ. એમની ચર્ચા કરવાની પદ્ધતિ પણ એવી છે કે એમાં આપણને ક્યાંયે કડવાશ નહિ મળે. સત્ય અને પ્રિય વાત કહેવાની અપૂર્વ સિદ્ધિ એમની પાસે હતી. ભાગ્યે જ એમને કોઈની સાથે કજિયો થયો હશે. અને એમનો પ્રતાપ તે સત્તાના કોઈ રૂઆબને લીધે નહોતો, પણ જ્ઞાનગૌરવ, શાંતિ, ધીરજ, અને નમ્રતાને લીધે હતો. એમના પુસ્તકમાં આ વાત સ્થળે સ્થળે સ્પષ્ટ થાય છે.

નવી દૃષ્ટિથી ' આપણો ધર્મ 'ને જોતાં એમાં જ્યાં જ્યાં સામાજિક કે એવા ફેરફારો કરવાની જરૂર હોય ત્યાં તેમણે એ કરવાની જરૂર સ્વીકારી છે, એટલું જ નહિ પણ એનો પક્ષ પણ કર્યો જ છે. અસ્પૃશ્યતાવિષયક લેખોમાં આ વાત સ્પષ્ટ થઇ છે. જ્ઞાન, કર્મ અને ભક્તિનો પણ એમણે સુંદર સમન્વય કરી બતાવ્યો છે; એમાં વિરોધ નથી એ વાત ખૂબ સ્પષ્ટ કરી છે.

આ ઉપરાંત એમણે અનેક રીતે દેશની જે સેવા બજાવી છે, હિન્દી તત્ત્વજ્ઞાનને જે નવીન રીતે રજૂ કર્યું છે, એની વિશિષ્ટતા અને પશ્ચિમની ફિલસૂફી સાથેનું સામ્ય જે સમર્થ લેખો અને વ્યાખ્યાનો દ્વારા બતાવી આપ્યાં છે, તે ચિરકાળ સુધી સ્મરણીય અને આદર્શરૂપ રહેશે. એમને હજારો વંદન હો !

ગુર્જરી આનન્દ–વસંત

કવિશ્રી લલિતજી

૧

સર્વકાળમાં, ગુર્જર સુરાષ્ટ્રની જીવનસમૃદ્ધિમાંયે, માનવવિભૂતિ, જગતશૃંગારની કલગીરૂપ છે એ મર્મદૃષ્ટિએ, વર્તમાનકાલના નવયુગ દ્રષ્ટાઓમાંના એક તે ગંસતત્ત્વજ્ઞ આચાર્યશ્રી આનન્દશંકર બાપુભાઈ ધ્રુવ હતા આર્યસંસ્કૃતિના તે ધ્રુવતારક હતા તેમની સત્કીર્તિ ગંગાતટે બનારસ હિન્દુ વિદ્યાપીઠે હજી ઝળકે છે તત્ત્વજ્ઞાનની હિન્દી પરિષદના પ્રમુખપદનું તેમનું પ્રવચન જગતભરમાં સદૈવ ગર્જતું રહેશે

છતાં ગુજરાતના તો, તે "આનન્દ–વસંત"રૂપ, સદાય હસમુખા, એક, જનતાજનાર્દનના પરિચારક ને સમાધાની મધ્યસ્થ હતા સર્વકલ્યાણકર વિશ્વવિભૂતિઓ, સાબરમતીના જીવન–જળને, સચેત ને સતેજ રાખે છે તેમ આચાર્યશ્રી ધ્રુવમહાશયની સદ્‌ગૃહસ્થતા, આપણને સદૈવ સમર્થન અર્પ્યા કરશે

એમના ચરિત્રની અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓમાંથી, મને તો, એક જ સન્માર્ગદર્શક નીવડી છે ને તે તેમની પ્રભુપરાયણ પ્રેમભક્તિ. 'આપણો ધર્મ' નામના તેમના એક જ અને અદ્વિતીય ગ્રંથમાં તેમના હરિકીર્તન જેવાં—પ્રવચનો છે તેની મિતાક્ષરી મને અપૂર્વ માનવઐશ્વર્યનું સતત ભાન જગાડે છે

તેમને પ્રથમ તો હું સને ૧૮૯૯ માં મળેલો. તે પહેલાં મારાં 'હરિણી–કાવ્યો,' મારા સ્વર્ગસ્થ સન્મિત્ર રતિલાલ મગનલાલ અંતાણી, ગોંડળથી લઇ જઈ તેમને અર્પતા ત્યારે 'સુદર્શન'માં તેઓ છાપતા પછી તો 'વસંત'માં વારંવાર મારાં ગીતકાવ્યો તેઓ પ્રસિદ્ધ કરતા પ્રથમ સત્સમાગમ પ્રસંગે, લાઠીના સ્વ રાજવીર કવિશ્રી કલાપીરાજ અને તેમના સ્નેહરાજ્ઞી શોભનાબા સાથે, માથેરાન મુંબઇ થઇ, નડિયાદમાં, મારા સાહિત્યગુરુદેવ ગો મા ત્રિ ના પ્રથમ દર્શને, હું પાવન થયેલો, ત્યારે જ મેં ધ્રુવદેવ મહર્ષિને કાંઇક ઓળખી લીધા હતા તેમને સંગીત કીર્તનકાર પ્રાચીન કવિજનો જેવા, આજના કોઈક કવિની અપેક્ષા હતી તેથી, મને પ્રેમાનન્દ અને દયારામ તથા નરસિંહમીરાંને પુણ્ય પગલે, સરસ્વતીચંદ્રની કલ્યાણગ્રામની પરિચર્યા કરવાના પ્રોત્સાહન તેઓ આપતા સને ૧૯૧૨ની વડોદરાને વડલેની ચોથી ગુજ૦ સા૦ પ૦ માં—મેં પ્રથમ મંજીરા સાથેનું મારું સંગીતકીર્તન તેમના શુભાશીર્વાદે શરૂ કરેલું, ત્યારે તેમણે મને સૂચવેલું કે, ભક્તકવિ અનંતપ્રસાદભાઈ નગસિંહ મહેતાને પગલે કીર્તન કરતા, તેમ તેમણે મને આપેલ મંજીરાને, મારે યોગ્ય રીતે શોભાવવા જોઈએ ને એ જ રીતે વડોદરાને વડલે, સ્વર્ગીય

મોતીભાઈ અમીન સાહેબના માર્ગદર્શને, મેં ગુજરાત કાઠિયાવાડભરમાં ત્યાંના શ્રીમંત મહારાજાસાહેબનો લોકજાગૃતિનો સંદેશ, સૌને ઝિલાવ્યો હતો. ત્યાંથી હું મુંબઇ ગયો ને સને ૧૯૨૦ થી ૧૯૩૭ સુધી સ્વદેશકીર્તન મેં ધરેલાં. ત્યાંથી સને ૧૯૩૮માં લાઠીના સ્વરાજહંસાલયે વિમુક્તિનાં મોતી હજી આજે યે, ઝિલાવી શકું છું. તે સર્વ પ્રભાવ, પ્રાણપૂજ્ય આનન્દશંકરભાઇ, મહાત્મા ગાંધીજી અને મહર્ષિ દયાનન્દ સમાન્ ગુર્જર સંતવીરોના પ્રોત્સાહને હું ઝીલીને કૃતકૃત્ય થાઉં છું.

મહર્ષિ આનન્દશંકરભાઈનાં અપૂર્વ મંગલદર્શન તો મને કાશીમાં થયેલાં. ત્યાંનું તેમનું સત્કાર્ય મેં પ્રત્યક્ષ જોયું હતું. પ્રભુપ્રિય માલવીયજીને મહાત્મા ગાંધીજીએ ગુર્જરી કૌસ્તુભરત્નની ભેટ ધરી હતીઃ તે જ ધ્રુવમહાશય !

અમદાવાદમાં તેમનાં જૂનાં ને નવાં મકાનોએ અનેકવાર તેમનાં દર્શને હું જતો ત્યારે નડિયાદની ગુજ૦ સા૦ ૫૦ ના વ્યાખ્યાનમાં તેમણે દર્શાવેલું તેમ મદૂલીના તર્જની નિર્દેશની વિશિષ્ટ વાતો મને તે સમજાવતા.

ગુજરાતના લોકહૃદયે પ્રભુની પ્રેમભક્તિ સદૈવ ગુંજે છે, મુંબઈના ડૉ. થૂથીએ ગુજરાતની વૈષ્ણવતાના પોતાના ગ્રંથમાં સમર્થ રીતે તે વાત દર્શાવી છેઃ તેમ, દ્વારિકેશ શ્રીકૃષ્ણે ગિરિનારાયણગીતા ગજાવીને ગુર્જરી પ્રજાને ખાસ પડકાર કર્યો છે. તેના પડછંદ મહર્ષિ ધ્રુવમહાશયે ‘વસંત’ની અનેકવિધ મિતાક્ષરીમાં અજબ જગાડયા છે.

એમર્સન સૂચવે છે તેવા Plato-પ્લેટો સમાન તે આપણા સમયના Representative Superman હતા.

છતાં એ પ્રભુના પ્રેમભક્ત છેવટ સુધી રહેલા તે વાત તેમના અવસાનની પુણ્ય પળે સિદ્ધ થઈ છે. પ્રભુ તેમના પુણ્યાત્માને અનંત આનન્દશાંતિ અર્પે એ જ પ્રાર્થના છે.

: ૨ :

મહર્ષિ આનન્દશંકરભાઈને ધ્રુવ શાંતિ

૧

સદ્દગુણૈશ્વર્યની લીલા, આત્મ-સૌંદર્યની કલા,
ચરિત્ર-સૌષ્ઠવે પ્રેરે : એ મૃત્યુંજય વીર હો !

૨

આનન્દશંકર મહર્ષિ વિરામ પામ્યા :
ગાંધીજીના ય કરુણાર્દ્ર હતા વિસામા :
તત્ત્વજ્ઞ, ગુર્જર સુરાષ્ટ્રતણા, સુદ્રષ્ટા—
હિન્દે ય, જીવન-વસંતની વેણુ વાતા !

૩

આર્યસંસ્કૃતિની પીઠે, ચૈતન્યૈશ્વર્યથી ભર્યા—
સર્વકાલીન માનવ્યે, સંત સંસિદ્ધિ માણતા !

૪

જન્મ્યા, સાભ્રમતી તટે વ્રત, તપ્યા, પ્રેમાજને પુણ્યને,
સોહ્યા, જાહ્નવીને તટે, ગુરુપદે આચાર્ય સજીવને,
સયોગે નવયુગને જ, દીનને, ઉદ્ધાર, વાત્સલ્યથી,
સ્હાતા, દેશ, સુનિત્ય યૌવનપથે પ્રજ્ઞાન–આનન્દથી।

૫

વાનપ્રસ્થે, વિધુરત્વે, સસારે, વ્યવહારને,
ધ્રુવજી। જય–સન્યાસે, વિદેહે શાતિ પામજો।

• x •

મહર્ષિ આનદશકર ધ્રુવને કઠે

૧

પૃથ્વી–પુરાણુ, જગ–જાહ્નવી ધીરનીરે—
કાશી, ઝૂલે, સ્મિત ભરેલ સુરમ્ય તીરે—
ને ત્યા સુહાય શુચિ શારદ–પીઠ હિન્દુ—
આનન્દના સુર, પુજાય, વસત–ઇન્દુ।

૨

ચૈતન્યનો પરમ મર્મ પિછાણુનારા—
સૌન્દર્ય–સર્જનતણો રસ ઝીલનારા—
ને તત્ત્વ તૈજસ, જગે ઝળકાવનારા—
આનન્દશકર, મહર્ષિ મ્હલાવનારા।

૩

શ્રીકૃષ્ણુની અભય–યોગની એક ગીતા—
યોગે, સુગુર્જર સુરાષ્ટ્રતણે, પ્રણીતા
ગગાજીને શરણુ, ગુર્જર તત્ત્વવેત્તા।
આનન્દ–યોગ રચજો, ભવનો પ્રણેતા।

૪

સસારની પ્રણય—સુન્દરતાની દેવી—
સૃષ્ટિ સમી ઉરભરી તમને મળેલી
ને એ સખી–શરણુ, તારણુ હારિણીને,
આનન્દશાતિ પ્રભુના ફ્લ, ઝીલિયા, તે।

૫

ત્યારે 'સુદર્શન' 'વસત'ની પુણ્યલક્ષ્મી—
છાઈ રહેલ અમને ય ઉજાળનારી।
સોઽહમ્ સુણી, સૅંત ઉરે ધર્યું મેય, સોઽહમ્
અદ્વૈતને અનુભવ્યું, પ્રણુયે સદાનું।

સ્વ. આનંદશંકરભાઈ સાથેના પુણ્યપ્રસંગો

ડૉ. હરિપ્રસાદ વ્રજરાય દેસાઈ

સ્વ. હરિલાલ દેસાઈભાઈ વકીલના પિતા દેસાઈભાઈ વકીલને ત્યાં એક હંસસ્વરૂપ નામના સંન્યાસી આવ્યા હતા. તે સનાતનધર્મ ઉપર છટાદાર ભાષણો આપતા અને સેંકડો લોકોને આકર્ષી શક્યા હતા.

પરન્તુ એમનું દૃષ્ટિબિન્દુ પ્રગતિમાન ન હતું. જડ થઈ ગયેલા સામાજિક અને ધાર્મિક રીતરિવાજોના પણ એ બચાવ કરતા, અને સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતી તથા આર્યસમાજ ઉપર ખૂબ પ્રહારો કરતા હતા. તે બુદ્ધિસ્વાતંત્ર્યની મશ્કરી કરતા. પશ્ચિમના નવા વિચારોમાનું સારું હોય તે પણ આપણી સંસ્કૃતિમાં મેળવવા એ ઇચ્છતા ન હતા.

તેમ છતાં, આટલે સુધી તો પ્રામાણિક મતભેદ પણ હોઈ શકે. પરન્તુ લોકસમૂહમાં પોતાની વધતી જતી લોકપ્રિયતા જોઇને સ્વામીજીએ યોગના વર્ગો કાઢવાની, સાધના પ્રાણાયામ વગેરે શીખવવાની અને એનાં પાઠ્યપુસ્તકો વેચવાની તથા અનાહત નાદ સંભળાય તે માટે કાનમાં ખોસવાના લાકડાના દાટા પણ ચાર ચાર આને વેચવાની દરખાસ્તો એક પછી એક કરી.

લોક તો ગાંડું બન્યું હતું. સોંઘી ટિકીટે સ્વર્ગે જવાની તક લઈ લેવા બધા ચારેપગે ઉત્સુક થઈ ગયા હતા !

આ ભાષણોમાં પ્રો. આનંદશંકરભાઈનો પરોક્ષ લાભ મેં પહેલવહેલો અનાયાસે લીધો. પ્રેમચંદ રાયચંદ ટ્રેનિંગ કૉલેજના લોકપ્રિય પ્રિન્સિપાલ સ્વ. માધવલાલ હરિલાલ દેસાઈ અને એ પોતે મારી પાછલી જ લાઇનમાં બેઠા હતા. લોકોની અંધશ્રદ્ધા અને સ્વામીજીની વેદ અને યોગને નામે રળી ખાવાની દાનત વિશે એમણે ટીકા કરી. હું સમજી ગયો અને યોગના કે પ્રાણાયામના કલાસમાં એ જ ટીકાઓ સાંભળીને હું ના જોડાયો. પાછળથી જોડાયા હતા તે પસ્તાયા અને મારું અને મારા મિત્રોનું બુદ્ધિબળ વખણાઈ ગયું તે પ્રતાપ આનંદશંકરભાઇની સવેળા સાંભળેલી વાતચીતનો હતો.

આ વાતને ૪૦ વર્ષ થયાં હશે. એ દિવસથી મારો ગુરુભાવ સ્વ. આનંદશંકરભાઇ પ્રત્યે બંધાયો તે દિનપ્રતિદિન વધ્યે જ ગયો છે.

આ દરમ્યાન ‘સુદર્શન’ના એમના લેખો હું વાંચતો હતો અને પછી તો ‘વસંત’ નીકળ્યું તે તો અમારું આદર્શ શિક્ષક થઈ પડ્યું.

ભવ્ય, પ્રતાપી, તેજસ્વી, જ્ઞાની, ભક્ત, સાહિત્યકાર, બહુશ્રુત, રસિક એમ જુદાંજુદાં વિશેષણો હું એમને લગાડ્યા કરતો હતો.

બીજો પ્રસંગ સોશિયલ અને લિટરરી એસોશિયેશને, એક વ્યાખ્યાનમાળા યોજી હતી ત્યારે બનેલો

સ્વ પ્રો કાશીરામ દવેનું 'સહજાનંદ સ્વામી' ઉપર ભાષણ હતું એક દિવસમા એ પૂરુ નહિ થયેલું તે બે ભાગમા બે દિવસે કરવુ પડેલું એમા પ્રમુખ આનંદશંકરભાઇ હતા કાશીરામે સહજાનંદના જીવનના અનેક પ્રસંગો વર્ણવતા 'આચાર્યજી જ્યાજ્યા જતા, ત્યા કંકુની ઢગલીઓ થઈ જતી" એવુ કહ્યું, અને બધે હસાહસ થઇ રહેલી. સ્વ રમણભાઇ, નરસિંહરાવ ભોળાનાથ, કૃષ્ણરાવ ભોળાનાથ વગેરે સુધારકો એ સભામા હાજર હતા

સ્વ રમણભાઇએ તો એવા ચમત્કારો કાશીરામ જેવા પદવીધારી વિદ્વાન માની શકે છે તે માટે આશ્ચર્ય પ્રદર્શિત કર્યું અને કહ્યુ કે કોળી જેવી નિર્દય કોમ—જે કોળા વઘેરે એમ માણસને વઘેરી નાખતી તેવી કોમને સ્વામિનારાયણે સુધારીને અહિંસક બનાવી દીધી, એ જ મોટામા મોટો ચમત્કાર માનવો જોઇએ, બીજા ચમત્કારો માનવા લાયક નથી

અમારા હેડમાસ્તર ગુપ્તેએ બીજે દિવસે એ ભાષણ સંબંધમા અમને મેટ્રિક ક્લાસમા કહેલુ કે, "હુ તો કાલે સાઠ વર્ષની કોઈ ડોશીનુ ભાષણ સાભળતો હોઉં એવુ લાગેલું"

આનંદશંકરભાઈ પ્રમુખસ્થાનેથી શુ બોલે છે તે જાણવા બધા તલપાપડ થઈ રહેલા પણ એમણે રમણભાઈના જ વિચારોને ટેકો આપેલો, અને સનાતની હોવા છતા પોતે અંધશ્રદ્ધાથી પર છે એવી સાબિતી આપેલી.

રામાનુજાચાર્યના ભાષ્યનુ એમણે ગુજરાતી કર્યું તેમા વિશિષ્ટાદ્વૈત માર્ગની સમજૂત આપી છે તે ઉપરથી શાંકરમતાનુયાયીઓ એમના પર ગુસ્સે થયેલા, અને 'ગાયકવાડે પૈસા આપ્યા તેથી રામાનુજાચાર્યના વેદાંતની વકીલાત કરી' એવો આરોપ પણ એમના પર મૂકવામા આવેલો

પરન્તુ એ વાત ખોટી હતી એક જ સત્યને જુદીજુદી દૃષ્ટિથી કેવી રીતે મહાન પુરુષો સમજાવી ગયા છે એ ભાવથી એમણે એ ભાષ્યનુ વફાદારીપૂર્વક ભાષાતર કર્યું છે

શાકરજયન્તીના એક પ્રસંગે દી બ અંબાલાલના પ્રમુખપદ નીચે એમણે બહુ જ વિદ્વત્તાપૂર્ણ ભાષણ આપ્યુ હતું ત્યા પણ હું હાજર હતો એ ભાષણમા માયાવાદ એમણે બહુ જ સરળ રીતે સમજાવ્યો હતો માયાને એમણે ઈશ્વરની શક્તિના અર્થમા સમજાવી અને જાદૂ કે છેતરપિંડીનો અર્થ ખોટો છે એમ સિદ્ધ કર્યું 'જગત્ મિથ્યા' નો અર્થ એમણે આપણી આખે દેખાય છે તેના કરતા વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ વસ્તુમાત્રમા અણુપરમાણુના ભ્રમણ જ કેવા ભાસ ઉત્પન્ન કરે છે તે સમજાવ્યુ હતુ, અને સિદ્ધ કર્યું હતું કે જગતના પદાર્થમાત્ર શક્તિની વધતી ઓછી ગતિના જ પરિણામ છે વળી એમણે કહેલુ કે ઝાડને આપણે જોઈએ છીએ ને વનસ્પતિશાસ્ત્રી પણ જુએ છે, પરન્તુ બન્નેની દૃષ્ટિમા કેવો ફેર છે। અવિદ્યાથી એટલે અજ્ઞાનથી આપણને જગત દેખાય છે તેના કરતા જ્ઞાનદૃષ્ટિએ જુદુ જ છે એક જ તત્ત્વે બહુ રૂપ લીધા છે, એમ સમજાવી એમણે અઘરામા અઘરુ ગણાતુ અદ્વૈત સરળ કરીને સમજાવી દીધુ હતુ સૌથી

મોટામાં મોટો બોધ મને એમનાં લખાણોમાંથી બીજો જે એક મળ્યો છે તેને માટે તો હું એમનો જીવનભર ઋણી રહીશ.

ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચારે પુરુષાર્થ સમજાવીને એમણે એ બધા એકીવખતે જ પ્રાપ્ત કરવાના પ્રયત્નમાં આપણે લાગી જવું જોઇએ એમ શિખામણ દીધી હતી. "જુવાનીમાં તો પૈસો અને કામનાઓની પાછળ જ મંડ્યા રહો. ધર્મ અને મોક્ષનો વિચાર ઘરડા થઈશું ત્યારે કરીશું," એવી પ્રચલિત માન્યતા કેવી ભૂલભરેલી છે એ સમજાવી એમણે વિદ્યાર્થીઅવસ્થાથી અને ગૃહસ્થાશ્રમની સાથે સાથે જ ચારે પુરુષાર્થ મેળવતા રહેવા આગ્રહ કર્યો હતો. અને મોક્ષનો અર્થ સ્વતંત્રતા કરીને એમણે ધર્મ અને મોક્ષને ભેગાં ગણવા સમજૂત આપી હતી.

મને જણાવતાં અભિમાન થાય છે કે સ્વ. ગુરુજીની બીજી શિખામણો મારાથી બરાબર પળાઈ હોય કે નહિ, પરન્તુ આ ત્રણે પુરુષાર્થ તો નાનપણથી જ જોડેજોડે સાધવા મેં પ્રયત્ન કર્યો છે. એ કેટલા મેળવાયા એ તો હું કહી શકતો નથી, પણ અનુભવથી મને એમની શિખામણ તો સાચી લાગી છે. અપૂર્ણતા છે તે મારી છે.

કૉલેજમાં તો હું નહિ જઈ શકેલો. ગરીબાઈની એક બીજી કૉલેજનો લાભ મને મળેલો. પરન્તુ એમની કૉલેજના સારામાં સારા શિષ્યોએ જે લાભ લીધો હશે તેના કરતાં જરાયે ઓછો નહિ એવો આ પુરુષાર્થપ્રાપ્તિ માટેની યોજનાને અનુસરવાનો લાભ તો મેં લીધો છે, એમ જણાવતાં આજે મને કંઈક સંતોષ થાય છે.

મહાત્માજીના અમદાવાદ આવ્યા પછી, મજૂર મહાજન કાઢતાં પહેલાં, જ્યારે મિલમાલિકો અને મજૂરો વચ્ચે વાંધો પતાવવાનો વખત આવ્યો, ત્યારે મહાત્માજીએ આનંદશંકરભાઇને લવાદ નિમાવવા વિનંતી કરી હતી. એ વાત થતી હતી ત્યારે હું એ જ ઓરડીમાં હતો. આનંદશંકરભાઈ 'ના' કહેતા હતા. મેં વચ્ચે પડીને કહ્યું કે, "ગાંધીજી આપને આ કામ કેમ સોંપે છે તે આપ સમજ્યા ?"

આનંદશંકરઃ "કેમ સોંપે છે ?"

"આપ આખું જીવન પુસ્તકોમાં પરોવાયેલા રહ્યા છો. મહાત્માજી ઇચ્છે છે કે આપ સંસાર પ્રત્યક્ષ જુઓ. એમણે આપને બરાબર કહ્યું કે નિર્ણય આપતાં પહેલાં મજૂરોના વાસ, એમની ચાલીઓ, એમનાં ઘરની અંદરનું રાચરચીલું, અનાજ, ધન, દોલત બધું જોજો; ગરીબાઈ આપે નજરોનજર ભાગ્યે જ જોઈ હશે !"

આનંદશંકરઃ "ના, ના; છપ્પનિયા દુષ્કાળ વખતે હું ડૉ. જોસફ બેન્જામિન જોડે ગરીબોને રોટલા વહેંચવા પણ જતો હતો ત્યારે ગયેલો છું અને ગરીબાઈ તો મેં પ્રત્યક્ષ જોઈ હતી."

મહાત્માજીઃ "આપ લવાદ થાઓ એનું બીજું પણ કારણ છે. શેઠિયાઓને આપના પર વિશ્વાસ છે. અને મને તો આપની ન્યાયબુદ્ધિ પર વિશ્વાસ છે જ."

પછી પોતે લવાદ થયા—મહાત્માજીએ અપવાસ ભાગ્યા અને બન્ને પક્ષની જીત થઇ એમ

જાહેર કર્યું, કારણ કે આના ઝઘડાનો નિકાલ અરસપરસના લવાદ નીમીને કરવો એ સિદ્ધાંત શેઠિયાઓએ સ્વીકાર્યો હતો

પછી મજૂરોને સરઘસ કાઢવુ હતુ એમા શેઠિયાઓની ગાડીઓ જોઇએ તે લેવા પણ મહાત્માજીએ આનંદશંકરભાઈને જ મોકલ્યા એ ગયા ને શેઠિયાઓએ ગાડીઓ આપી, એટલું જ નહિ પણ મહાત્માજીની બીજી સૂચના અનુસાર મીઠાઈ પણ વહેચવા 'હા' પાડી તે દિવસે અમદાવાદ શહેરના તમામ કંદોઈઓની ફર્સ્ટ, સેકન્ડ અને થર્ડ કલાસ મીઠાઈઓ દુકાનોમા હતી એટલી વેચાઈ ગઈ અને વહેચવાના કામ પર મહાત્માજીના જ અનુયાયીઓ ગોઠવાઈ ગયા એમા મારા મિત્ર હરિપ્રસાદ પીતાંબરદાસ મહેતા પણ હતા મહેતા કહે "મારા હાથમા લાકડશી આવેલા, તે તો મજૂરો મોમા પણ ઘાલે નહિ ટુકડા કરીને ઉછાળે ને બોલે, દેખો શેઠિયા કી ઉદારતા—રૂપિયાના આઠ શેર! લક્કડશી લાડુ ખાય ગા વહ પસ્તાયેગા, નહી ખાય ગા વહ ભી પસ્તાયેગા"

મે ગાંધીજીને કહ્યુ "સાહેબ! શેઠિયાઓની રીસ તો હજી પૂરી ઊતરી નથી, અને ગાડીઓ ભલી આપી?"

ગાંધીજી "કેમ ના આપે? આપણે પૈસો ખર્ચવો જોઈતો હતો ત્યા પાઉંડ ખર્ચી નાખ્યો ને! (એટલે કે ગમે તેવા ખેપિયાને બદલે આનંદશંકરભાઈ જેવાને ગાડીઓ લેવા મોકલ્યા ને?)"

પછી તો આનંદશંકરભાઈએ નિર્ણય આપ્યો. ને તે પછી સમાધાન થયુ અને તે પછી મજૂર મહાજન સ્થપાયુ અને એની કીર્તિ અને ધારાધોરણ અત્યારે જગત્પ્રસિદ્ધ છે

તે દિવસથી ગાંધીજી અને આનંદશંકરભાઈ ગાઢ પરિચયમા આવ્યા અને ગાંધીજી કહેવા લાગ્યા કે "અમે તો આશકમાશૂક છીએ" એમા આશક કોણ અને માશૂક કોણ એ જેને જે ગણવા હોય તેને તે ગણવાની છૂટ હતી

ખેડા સત્યાગ્રહ પછી ગાંધીજી અંગ્રેજ સરકારને મદદની સૈન્ય ભરતી કરવા ઊપડેલા. જે ગામડા એમના સત્કારસરઘસ કાઢતા ને પાણી માગે ત્યા દૂધ લાવી આપતા, તે જ ગામડે ગામડે એમને ધર્મશાળામા ઊતરવુ પડવા લાગ્યુ ત્યાં સરદાર વલ્લભભાઈ રોટલા ટીપે ને બન્ને ખાતા સરદાર વલ્લભભાઈ પાકશાસ્ત્રમા તો એવા પ્રવીણ કે એ રોટલાથી ગાંધીજીને મરડો થયો ને મરડો મટ્યા પછી તાવ આવવા લાગ્યો!

શેઠ અંબાલાલભાઈએ હાલ મિરજાપરના જે બંગલામા ઇન્કમટૅક્સ ઑફિસ બેસે છે ત્યા ગાંધીજીને ઉતારો આપ્યો ને સારવાર માટે શહેરની વચ્ચે રાખ્યા, કારણ સત્યાગ્રહ આશ્રમ સાબરમતી ખસેડવામા આવ્યો હતો, અને લોકોને ત્યાસુધી જવુ મુશ્કેલ પડે એમ હતું

હું દરરોજ સાંજે ગાંધીજીને જોવા જતો, અને થોડીવારે આનંદશંકરભાઈ આવતા

તેવામા 'હિન્દુધર્મની બાળપોથી' બહાર પડી હતી હુ બહુ જ રસથી એ વાચી ગયો ગાંધીજીને મે એની વાત કરી, અને કહ્યુ "સનાતન હિન્દુધર્મ ગ્રંથમાળા વગેરે કરતા પણ આનંદશંકરભાઈની આ પોથી બહુ જ સરસ છે આપને હમણા ફુરસદ છે ને આપ વાચી

જાઓ તો હું કાલે લાવું."

ગાંધીજીએ હા કહી અને હું બીજે દિવસે લઈ ગયો.

ત્રીજે દિવસે રોજની માફક હું અને આનંદશંકરભાઈ ગાંધીજી પાસે ભેગા થઇ ગયા હતા ને ગાંધીજીએ વાત ચલાવી.

ગાંધીજી: "આનંદશંકરભાઈ! હું આપની બાળપોથી વાંચી ગયો. એ તો બાળ શું વૃદ્ધપોથી છે!"

આનંદશંકર: "તો, તો એના કરતાં મારી વિશેષ નાલેશી શી હોઈ શકે?"

બધા હસ્યા.

ગાંધીજીના કહેવાની મતલબ એ હતી કે બાળકોને શું પણ મારા જેવા વૃદ્ધોને પણ આપની હિન્દુધર્મની બાળપોથીમાંથી શીખવાનું મળે એમ છે. આનંદશંકરભાઇના જવાબનો મર્મ એ હતો કે બાળકો સમજી શકશે એ ઢબે મેં લખ્યું છે. પણ એને બદલે વૃદ્ધો જ સમજી શકે એવું થઇ ગયું હોય તો તો નાલેશી!

બન્ને એક બીજાને સમજ્યા તો હતા, પણ બન્નેએ અંતર–સ્પર્શી વિનોદ કર્યો!

પણ એ જ ચોપડી પરથી ગાંધીજીએ આનંદશંકરભાઈની વિદ્વત્તાનું માપ કાઢી લીધું હતું, અને માલવીયજીએ જ્યારે બનારસ વિદ્યાપીઠને માટે એક લાયક ગૃહસ્થની ગાંધીજી પાસે માગણી કરી ત્યારે ગાંધીજીએ બનારસને આનંદશંકરભાઈની ભેટ ધરી હતી.

કંઈ પગાર બાબત લંબાણ વાટાઘાટ ચાલતી હતી ત્યારે ગાંધીજીએ કહી દીધેલું કે: "Pay his price–એમની જે કીમત થાય તે આપી દ્યો."

બનારસની આનંદશંકરભાઇની યશસ્વી કારકીર્દી જાણીતી છે. માત્ર ત્યાંના 'જહાલ' વિદ્યાર્થીઓને એ બહુ 'મવાલ' માલૂમ પડતા અને એ વિશે અનેક ફરિયાદો મેં સાંભળી છે. ભેગાભેગું હું એટલું કહી દઉં કે extremist & moderate નાં 'જહાલ' અને 'મવાલ' એ ભાષાંતર દક્ષિણીઓએ કરેલાં છે. આનંદશંકરભાઈએ તો એ ભાષાંતર કરવામાં પણ પોતાની આંતરિક સુજનતા અને વિવેક દર્શાવતા જે શબ્દો 'વસંત'માં પહેલવહેલા વાપરેલા તે 'ઉદ્દામ' અને 'વિનીત' હતા.

સામાજિક, ધાર્મિક કે રાજકીય વિચારકોમાં પણ ઉદ્દામ અને વિનીતો પ્રત્યે એ એકસરખો ન્યાય કરી શકતા અને સત્ય ઘણી વખત બન્નેની વચમાં રહેલું હોય છે એમ બુદ્ધિપૂર્વક સમજાવતા.

એક સંસારસુધારા પરિષદ અત્રે મળવાની હતી. મિશન હાઇસ્કૂલની દક્ષિણ દિશાએ, સરદાર વલ્લભભાઈ રોડ પર, હાલ મૅજિસ્ટ્રેટની કોર્ટ છે એ બંગલો નરસિંહરાવભાઇનો હતો. પરિષદના પ્રમુખ નરસિંહરાવભાઇ હતા, એટલે પ્રાથમિક તૈયારીઓ માટે જે સભા મળી તે ત્યાં મળી હતી.

'સલૂણી સંધ્યા' હતી એ સ્થળ હાલ તો બહુ જ કોલાહલવાળુ થઈ ગયુ છે, પણ તે વખતે એટલે આજથી ૨૪–૨૫ વર્ષ પર, ત્યા તો ગામની ભાગોળ જેવુ એકાંત લાગતુ હતુ

આનંદશંકરભાઇ નિસાસો નાખીને બોલ્યા કે "રાનડે ગયા !" અમારામાંનો એક ઉદ્દામ બોલ્યો કે "The world goes on–દુનિયા તો આગળને આગળ ચાલ્યે જાય છે"

આનંદશંકર "I doubt whether it goes on (મને શંકા છે કે દુનિયા આગળ ચાલે છે !"—

ઉદ્દામ ભાઈ ગમ ખાઈ ગયા પણ એમણે પાછળથી મને કહ્યુ કે "એ તો રાજા મરી ગયા ત્યારે 'વસંત'મા નવા રાજારાણીની છબીઓ આપી હતી. બન્ને છબીઓ સામે રાખીને એમણે પોતે એમની પ્રશસ્તિનો લેખ લખેલો" તે વાચવા ભલામણ કરી હતી રાણી મેરી નીચે એમણે લખ્યુ હતું કે Aweful beauty of self–sacrifce' આત્મભોગનું અદ્‌ભુત સૌન્દર્ય— (એ સૌન્દર્ય તો પોતે રાજા જોડે પરણ્યા હતા એટલુ જ હતુ — રાજાના ભાઈ જોડે પોતાનો વિવાહ થયેલો તે શાહજાદો લગ્ન પહેલા મરી ગયેલો તે વિશે સ્વ નરસિંહરાવભાઈએ પણ 'પ્રિન્સ વિક્ટર અને પ્રિન્સેસ મેરી' નામનુ કાવ્ય લખ્યુ છે હવે અદ્‌ભુત સૌન્દર્ય તો એ પ્રેમનો કહેવાતો ભોગ આપી દિયેરવટુ કરેલુ તે જ હતો')

પરન્તુ તે વખતની પ્રસરેલી અંધ રાજભક્તિ અને ખુશામતથી આનંદશંકરભાઇ જેવા પણ નહિ રહી શકેલા, તેથી ઉપર મુજબ લખી બેઠેલા એમ અમને કેટલાકોને લાગતું

પેલા ભાઈ કહે "આનન્દશંકરભાઈની 'રાનડે ગયા' એ ઉક્તિમા પણ ખુશામત જ રહેલી હતી" અને તેથી એ કહે "હું તો કહેવા જ જતો હતો કે," આ વળી 'ઑફુલ બ્યુટી ઑફ સેલ્ફ-સેક્રિફાઇસ' જેવુ બીજુ શુ બોલ્યા ?" પણ એ કહે 'મે જવા દીધા રાનડેને માટે આટલું બોલવાથી નરસિંહરાવભાઇ વગેરેને સારુ લાગે એ શંકા પણ અમને તે વખતે હતી પરન્તુ આગળ ઉપર અમે સમજ્યા કે એ બધુ અમારુ માનવુ ખોટુ હતુ

પરન્તુ રાનડેની પદ્ધતિનો સંસાર અને ધર્મસુધારો આનંદશંકરભાઈ ચાહતા માત્ર બધુ જ પશ્ચિમનુ અનુકરણ કરવા જેવુ છે એમ એ માનતા નહિ ધર્મ પણ પ્રવાહી અને સજીવન હોવો જોઈએ એમ એ કહેતા આથી પ્રાચીનપ્રેમીઓ એમના કહેવા પ્રમાણે એમને પોતાના નહોતા માનતા, અને સુધારકો પણ પોતાના ન માનતા ત્યારે આનંદશંકરભાઇ કહેતા કે "અમારે જવુ ક્યા ?"

એક વખત ગૂજરાત કલબમાથી આનંદશંકરભાઇની એક વાત મારા મિત્ર પ્રાણલાલ કિરપારામ દેસાઇ લાવ્યા એ કહે· "આપણા દેશની પ્રગતિ જરૂર થશે–એમ, જાઓ, હવે હુ છાતી ઠોકીને કહુ છુ"

મે કહ્યુ "શાથી ?"

એ કહે "આજે તો આનંદશંકરભાઈએ બૂટ પહેરીને તીકડી ખાધી"

રસોડાધર્મ અને અભોટિયા આચાર બહુ જ ચુસ્ત રીતે પાળનાર આનંદશંકરભાઇની ટેવ પર અમને એટલો તિરસ્કાર હતો !

નાગપુર કૉન્ગ્રેસ માટે અમે જતા હતા. રસ્તામાં અમલનેર જંકશન પર ત્યાંના ગૂજરાતીઓએ સુંદર રસોઈ આખી ગૂજરાતની સ્પેશિયલ માટે કરેલી. ત્યાં આનંદશંકરભાઇ તો શાના જ જમે? પણ એમનું જોઈને કેટલાક બીજા વડનગરાઓ પણ જેઓ એકલા હોય ત્યારે ગમે ત્યાં અને ગમે તે ઝાપટતા તે પણ બિચારા ભૂખ્યા રહ્યા હતા.

એક દિવસ અમે ચર્ચા કરતા હતા કે "કોઈ લેખ માસિકમાં છપાય તો લેખકે તંત્રીનો ઉપકાર માનવાનો કે તંત્રીએ લેખકનો?" ચર્ચા બહુ તીવ્ર બની ગઈ હતી. અમારા મિત્ર સાકરલાલ દવે આનંદશંકરભાઈના ભાણેજ લીનુભાઈને કહી ચૂકયા કેઃ "જાઓ લીનુભાઈ! મામાને કહેજો કે આજથી તમારે મારો લેખ 'વસંત'માં છાપવો હોય તો છાપજો અને ન છાપવો હોય તો ન છાપજો. પણ હું તો એમ માનું છું કે એ લેખ માટે આપે મારો ઉપકાર માનવાનો. મારે તમારો નહિ."

લીનુભાઈને પણ ખોટું લાગેલું અને ઉશ્કેરાટ ઘણો થઈ ગયેલો. બીજે દિવસે દવે પોતે જ આનંદશંકરભાઇની ક્ષમા માગવા ગયા, અને પોતાને માટે આનંદશંકરભાઈએ એ ચર્ચા પરથી કંઈ અભિપ્રાય ના બાંધવો એવી યાચના કરી.

આનંદશંકરભાઈએ ઠંડે પેટે કહ્યું કે, "તમે બિલકુલ ચિન્તા કરશો નહિ. લીનુભાઈએ મને તમારી ચર્ચાની વાત તો કરી હતી. મને એમાં બહુ રસ પડ્યો હતો. પણ માણસો ડાયેલૉજિકલ મૂડમાં હોય એટલે વાદવિવાદે ચઢ્યા હોય ત્યારે જે કંઇ એ બોલી નાંખે તે ઉપરથી હું એમના સ્વભાવની પરીક્ષા કરી બેસું એવો નથી."

એ વાત દવેએ જ અમને પછી કહી, અને અને મેં પણ તે દિવસથી ગાંઠ વાળી કે કોઇ પણ માણસના સ્વભાવની પરીક્ષા એ જ્યારે એના સ્વાભાવિક વલણમાં હોય ત્યારે જ કરવી; વાદવિવાદે ચઢ્યો હોય કે ગુસ્સાના આવેશમાં હોય ત્યારે ના કરવી! અને એટલી શાન્તિ શીખવાથી કેટલા બધા કલહ અને કેટલા બધા ક્રોધમાંથી હું બચી ગયો છું એ પ્રસંગો ગણતાં પાર આવે એમ નથી!

પણ એવી ચર્ચાઓ તો આનંદશંકરભાઈના લેખોની એમના વિચારો અને આચારની અમે ઘણીય કરતા હતા. ઘણે પ્રસંગે લીનુભાઈ, એમના મોટા ભાઈ જનુભાઈ, કે કોઈ વાર ધ્રુવભાઇ અને પ્રહ્લાદભાઈની હાજરીમાં બહુ સખ્ત ટીકાઓ થતી.

આનંદશંકરભાઇ એવી વ્યક્તિ હતા. એમનું વાતાવરણમાં એટલું બધું દબાણ રહેતું અને એમનાં સાહિત્ય વિષયક, તત્ત્વજ્ઞાનનાં કે ધર્મ કે સામાજિક—રાજકીય વિચારોથી અમારા નાના મંડળમાં એટલો બધો ખળભળાટ થઈ જતો!

અમે માનતા કે અમારી ચર્ચાઓ એમના કાને જશે જ. પણ પાછળથી એક પ્રસંગે એમણે પોતે જ મને જાહેરમાં જણાવેલું કે, "તમારી ટપાલ જ કાણી હતી." એમના કાન સુધી અમારા

સખ્તપણે ઉચ્ચાગયેલા વિરોધી અભિપ્રાયો પહોચ્યા જ નહોતા ! પણ એ બધુ તો એમણે હસી જ કાઢેલુ

એટલી બધી ઉદારતા અને નાના પ્રત્યેની વત્સલતા હતી !

ગૂજરાતનુ જાહેરજીવન, સાહિત્ય પરિષદ અને સાહિત્યસભા પ્રવૃત્તિને અગે છેલ્લા બાવીસ વરસોમા હુ અનેક વાર એમના સબધમા આવ્યો છુ અને છેલ્લે છેલ્લે ગૂજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના કામ અગે

વધારે પરિચયથી એમના તરફનો ભક્તિભાવ વધ્યે જ ગયો છે

અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટીના અનેક જાહેર સમારભોમા પણ પોતે જ્યારે અહી હોય ત્યારે આવતા હતા છેવટે જ્યારે મ્યુનિસિપાલિટી પૂરેપૂરી પ્રજાકીય થઇ ત્યારે તો મારા અનુભવો વિશે એમણે મને વિગતવાર સવાલો પૂછેલા—

શહેરસફાઈ, હરિજનસેવા, કેળવણી, વ્યાયામવિદ્યાલય, સગ્રહસ્થાન, આરોગ્યપત્રિકા, મેદાનો, રમતગમતના સ્થાનો, સહકારી મડળીઓદ્વારા પ્રસરતુ નવુ અમદાવાદ, પોળોમા પથ્થર અને સડકો પર આસ્ફાલ્ટ તથા ફૂટપાથો ઇત્યાદિ તમામ સુધારાવધારાની વાતો એમણે મારી પાસેથી જાણી લઈ ને જરૂરી સૂચનાઓ પણ કરી હતી

આખરે બીજા સભ્યો કઈ ને કઈ પક્ષપાત પોતપોતાના કામોને અગે કરે છે, ત્યારે મે સ્વ કેશવલાલ ધ્રુવ જ્યા રહેતા હતા તે ગેટીની શેરી અને આનદશકરભાઈ રહેતા હતા તે આકાશેઠના કૂવાની પોળ એ બેમા સામાન્ય ક્રમમા થાત તેના કરતા જરા વહેલા પથ્થરો જડાવ-રાવ્યા અને ડામર ઢળાવેલા હુ ધારતો હતો કે બન્ને ગુરુઓ પાસેથી આ બાબત કઇક મ્યુનિ-સિપાલિટીના મારા કામને અગે સારુ સર્ટિફિકેટ મેળવી શકીશ પણ બન્નેમાથી એકેયે મોઢા-મોઢ તો એ વિશે કઈ કહેલુ યાદ નથી, પણ બન્નેની સારુ મ્યુનિસિપલ કામ અગેની પ્રસન્નતા અનુભવી છે ખરી

છેવટે ગૂ વ સો ના એક મિત્રમેળાપ વખતે એમણે મારી ઓળખાણ કરાવતા એક મહેમાનને કહેલુ "વાચન, લેખન, સાહિત્યસેવા, રાજકાજ, નગરસેવા વગેરેમા આ ભાઈ રસ ધરાવે છે, એટલુ જ નહિ પણ નિષ્કામ ભાવે અને જ્ઞાનપૂર્વક જે જે કામ એને કરવાના આવે છે તે તે કરે છે ગાધીજીના અનન્ય ભક્ત છે અને સરકારના મહેમાન પણ થઈ આવ્યા છે "

બીજી એક સભામા એમણે મારી ઓળખાણ કરાવતા કહેલુ કે, "આધુનિક સાહિત્યનો એનો અભ્યાસ અપૂર્વ છે " કોમર્સ કોલેજની ગાધી જયતી પ્રસગે મારી વક્તૃત્વશક્તિ અને હાસ્યરસની પ્રશસા કરી હતી

આ બધુ જણાવવામા મારી આત્મશ્લાઘાનો દોષ આવે છે તે માટે હું વાચકોની ક્ષમા માગુ છુ પરન્તુ જે વત્સલતાના ગુણ વિશે મે આગળ ઉલ્લેખ કર્યો છે, તે ઉમર વધવાની સાથે એમના-

માં કેવો વધ્યો હતો તે જણાવવા ખાતર ઉપરના પ્રસંગો લખવા પડ્યા છે. એમણે કહ્યા એ ગુણો મારામાં આવે એમ હું ઇચ્છું છું ખરો, પરન્તુ હજી તો એ બધામાં સૂંઠને ગાંગડે ગાંધી થઇ પડયો હોઉં એવું જ મારે વિશે રહેલું છે.

પિતાને પોતાના પુત્ર વિશે પક્ષપાત હોય છે એવો જ પક્ષપાત સ્વ. આનંદશંકરભાઇને મારે માટે થવા માંડયો હતો. પણ એટલામાં તો એ ચાલી ગયા! ઉમર એમની પાકી તો થઇ હતી, પરન્તુ પુત્રોને પિતા વગર જેવી નિરાધારતા હમેશાં લાગે છે, તેવી અમને એમના શિષ્યોને પણ લાગ્યાં કરે છે.

ગૂજરાતને કોઈ સુકાઈ ગયેલી સરસ્વતીનો દેશ કહે, ત્યારે હું આનંદશંકરભાઈ તરફ આંગળી કરતો હતો. જ્યારે મેં એમને વિદ્યામાં પોતે બૃહસ્પતિ જેવા છે એમ એક પ્રસંગે કહેલું, ત્યારે એમણે નિરભિમાનથી સાચે જ વાંધો લીધેલો. પણ હું ત્યારે પણ માનતો અને હજી માનું છું કે પોતે વિદ્યામાં બીજા બૃહસ્પતિ જ હતા.

સ્વ. આચાર્ય આનન્દશંકર ધ્રુવ

શ્રી માકરલાલ અમૃતલાલ દવે

સ્વ. આનન્દશંકરભાઈને મુબઈ યુનિવર્સિટીના મસ્કૃતના પરીક્ષક તરીકે મે પહેલવહેલા ઓળખ્યા એ વાતને આજે સાડત્રીશ વર્ષ થઇ ગયા પછી તો અમદાવાદમા આકાશેઠના કૂવાની પોળમા મારે પાચ વર્ષ રહેવાનુ થયુ, અને તે દરમિયાન આનન્દશકરભાઇનો પરિચય સાધવાનો મને સુયોગ મળ્યો

આનન્દશકરભાઈનુ ઘર એટલે સરસ્વતીનું સુવાસિત મદિર. ખુલ્લા ઘોડાઓ ઉપર વિવિધ વિષયના સેકડો પુસ્તકો અને તેમની વચ્ચે યોગારૂઢ થયેલા કેવલાભ્યાસી આનન્દશકરભાઈ બેઠેલા હોય જ્યારે જાઉ ત્યારે કા તો કોઈ ગ્રથ હાથમા હોય, અથવા તો કોઇ કૂટ પ્રશ્નનુ ચિન્તન ચાલતુ હોય. એમની સાથે ચર્ચા કરતા એમના હૃદયના અનેક ગુણુ ખાસ તરી આવતા, ખાસ કરીને ઉદારતા પ્રતિપક્ષીને પણુ રખેને અન્યાય ન થાય એ એમની ખાસ ચિન્તા

એમના પ્રિય માસિક 'વસન્ત'ના સચાલનને અગે અનેક ચર્ચાઓ થઇ હતી તેઓ નિખાલસપણે એમ માનતા ને કહેતા કે "વસન્ત"ની જરૂરિયાત પૂરી થઇ હશે તો એ એની મેળે જ બધ પડશે એટલી જ નિખાલસતાથી તેમણે 'વસન્ત'મા ધર્મ અને સાહિત્ય વિશે પોતાના અભિપ્રાયો દર્શાવ્યા હતા સ્વ કેશવલાલભાઇના 'વિક્રમોર્વશીય'ના ભાષાન્તર વિશે 'વસન્ત'મા વીસેક પાના ભરીને લાબી ને વિસ્તૃત ચર્ચા કરી હતી, ભાષાન્તરકારને ખોટુ લાગશે તેની જરા પણુ ફિકર કર્યા વિના તેઓ મોટે ભાગે ચિન્તક હતા દરેક પ્રશ્નની બધી બાજૂઓ તપાસવી ને સર્વદેશીય વિચાર રજૂ કરવો એવો એમનો મત હતો

અમદાવાદની ગુજરાત કલબમા તેઓ દરરોજ સાજે નિયમિત આવતા ને પોતાના સમવયસ્ક મિત્રોની સાથે અનેક વિષયો પર વાર્તાલાપ કરતા સ્વ ગોવિન્દરાવ પાટીલ, સ્વ શિવાભાઇ પટેલ, સ્વ. મણિલાલ ઝવેરી, શ્રીયુત ભાસ્કરરાવ મેઢ વગેરે એમની મડળીમા હોય એક વખત પોતે એકલા પડ્યા ત્યારે વિનોદમા કહે "બીડી પીતા પણુ શીખ્યા નહિ, નહિ તો વખત સહેજે પસાર કરી શકાત!' મે કહ્યુ 'હજી ક્યા મોડુ થઇ ગયુ છે?' તેઓ ખડખડાટ હસી પડ્યા, અને બોલ્યા 'આપણુને બ્રાહ્મણોને તે એ શોભે?'

ખરેખર એમના મુખારવિન્દ ઉપર એક પ્રકારનું બ્રહ્મવર્ચસ્વ હતુ, અને એમનો સહેજ પણુ પરિચય એમને માટે બહુમાન ઉપજાવતો એ અનુભવીઓ જાણે છે

મારા લાબા પરિચયમા મે સ્વ આનન્દશકરભાઇને કદી ગુસ્સે થયેલા જોયા નહોતા ક્રોધરિપુને એમણે પ્રયત્નપૂર્વક વશ કર્યો હતો એમ મારુ માનવુ છે ક્રોધનુ સ્થાન એમણે વ્યગ્યાર્થ અથવા કટાક્ષ અથવા વિનોદને આપ્યુ હતુ કોલેજના અધ્યાપક તરીકે એમણે વિદ્યાર્થીઓનો

આદર અને પ્રેમ સંપાદન કરેલા તેનું મુખ્ય કારણ તેમની વિદ્વત્તા ઉપરાંત તેમનો ક્રોધાભાવ હતો. વર્ગમાં મોડા આવનાર વિદ્યાર્થીને કટુ વચન સંભળાવી ઠપકો દેવાને બદલે "Gentleman, you are too early for the next period," એ એમનું કટાક્ષવચન બહુ જાણીતું હતું. મનુષ્યસ્વભાવમાં રહેલા ઈશ્વરી અંશ પર એમને અખૂટ શ્રદ્ધા હતી, અને માનવી દિલની નિર્બળતાઓ પ્રત્યે તેઓ ઉદારભાવે જોઈ શકતા હતા. એક વાર કૉલેજને દાદરે ચઢતી એક વિદ્યાર્થિનીને એકલી જોઈ તેની પ્રત્યે અપમાનજનક શૃંગારચેષ્ટા કરનાર યુવકને પાછળથી જોઇ જનાર ધ્રુવસાહેબ જ કહી શકે, કે "Gentleman, are you satisfied?" અને છતાં આ શબ્દો ધ્રુવસાહેબ જેવા સુપ્રતિષ્ઠિત પ્રોફેસરના મુખમાંથી નીકળતાં જ ધરતીમાતા માગ દે તો સમાઈ જાઉં એવી વૃત્તિ એ યુવકે અવશ્ય અનુભવી હશે. બીજા કોઈ પ્રોફેસર આવા નિર્લજ્જ વિદ્યાર્થીને પ્રિન્સિપલ પાસે ખડો કરાવે, તેવા સંજોગમાં સ્વ. આનંદશંકરભાઈએ લાક્ષણિક ધ્વન્યાત્મક રીતે તેને લજ્જિત કર્યો, અને કદાચ સદાને માટે સુધારી દીધો. આ એમની ખાસિયત એમના ઊંડા તત્ત્વદર્શનની સાક્ષી પૂરે છે.

કેટલાંક વર્ષ ઉપર શ્રીમદ્‌ભગવદ્‌ગીતાના દરેક અધ્યાયમાંથી એકેક મધ્યવર્તી શ્લોક પસંદ કરી તે ઉપર તેમણે બહુ સુન્દર વિવરણ કર્યું હતું. તેમણે પૌરસ્ત્યવિદ્યાનો જેટલો અભ્યાસ કર્યો હતો તેટલો જ પાશ્ચાત્ય તત્ત્વજ્ઞાનનો પણ કર્યો હતો, એ એમનાં બહુશ્રુત વિવરણોમાંથી ફલિત થતું હતું.

કાશી હિન્દુ વિદ્યાપીઠમાં જઈ આનન્દશંકરભાઈએ ગુજરાત અને ગુજરાતીઓનું ગૌરવ વધાર્યું એ નિર્વિવાદ છે. ગાઢ વિદ્વત્તા, સાચો સમભાવ અને વ્યવહારુ કુનેહથી તેમણે ત્યાંના કંઈ કંઈ કૂટ પ્રશ્નો ઉકેલ્યા હતા અને ભારતભૂષણ પંડિત મદનમોહન માલવીય સમેત સર્વ કોઈને સંતોષ આપ્યો હતો, એ સહુના જાણ્યામાં છે.

ગુજરાતની અનેક વિભૂતિઓમાં સ્વ. આનન્દશંકરભાઈ ઊંચે આસને વિરાજતા હતા એમ ભાવી ઇતિહાસકાર જરૂર કહેશે.

આચાર્યશ્રી આનંદશંકર ધ્રુવ : એક નમ્ર અંજલિ

શ્રી આંબુલાલ કિરપારામ દેસાઈ

સદ્‌ગત શ્રી આનદશકર ધ્રુવ એક પ્રખર વિદ્વાન, એક અગ્રગણ્ય કેળવણીકાર, એક સસ્કારી સદ્‌ગૃહસ્થ અને એક પવિત્ર બ્રાહ્મણ હતા ગુજરાત એમને માટે સકારણ ગર્વ લઈ શકે એમ છે. તેમની અગાધ વિદ્વત્તા, તેમની સસ્કારિતા, તેમનુ સૌજન્ય, તેમનુ ઉચ્ચ કોટિનુ અગત ચારિત્ર્ય તેમ તેમની વાણીનુ માધુર્ય એ બધાથી આપણે તેમના સમકાલીન સ્ત્રીપુરુષો એટલા બધા પરિચિત છીએ કે તે સબધી વિવેચન કરવાની મને કાઈ પણ જરૂર જણાતી નથી વળી કાશીના હિન્દુ વિશ્વવિદ્યાલયના ઉપ-કુલપતિ તરીકે એ સસ્થાની તેમણે જે અનુપમ સેવા બજાવી છે, તેમ એ સસ્થાના વિવિધ ક્ષેત્રોમા કામ કરતા વિવિધ પ્રકૃતિઓના અને વિવિધ અભિપ્રાયો ધરાવનારાઓનો સુદર સમન્વય કરી તેમણે જે કાર્યદક્ષતા બતાવી છે, એ સંસ્થાના તોફાનમા ઝોલા ખાતા નાવને ઠેકાણે પાડી તેમ પ્રસગ આવ્યો ત્યારે એ સસ્થાના હિતને જ ખાતર પોતાનુ સ્વમાન જાળવી એ સસ્થામાથી તેમણે વિદાયગીરી લઈ ગુજરાતના નામને તેમણે જે ઉજ્જવળ કર્યું છે, તેનાથી પણ ગુજરાત સારી પેઠે વાકેફ છે એટલે તે સબધી પણ વધુ વિવેચન કરવાની જરૂર મને જણાતી નથી નૂતન ગુજરાતની તેમણે જે ખાસ અમૂલ્ય સેવા બજાવી છે તે ઉપર જ હું આ લેખમા કાઈક જણાવવા માગુ છુ

સદ્‌ગત આનદશકરભાઈના સબધમા બોલતા મહાત્મા ગાધીજીએ એક વખત કહ્યુ હતુ કે, "આનદશકરભાઈ તો સુધારકો અને સનાતનીઓ વચ્ચે એક પૂલ સમાન છે" હુ તો એથી પણ આગળ વધીને કહુ છુ કે તેઓ આપણી પ્રાચીન આર્ય સસ્કૃતિના પૂજક તેમ એક રીતે સરક્ષક પણ હતા આનદશકરભાઈને આપણે આપણી પ્રાચીન સસ્કૃતિનુ એક સુદર પ્રતીક કહી શકીએ તેમ છે યુરોપિયન પ્રજાઓ સાથે સપર્કમા આવ્યાથી તેમ પાશ્ચાત્ય કેળવણીથી આપણા દેશને અનેક લાભો થયા છે એ વાત ખરી છે, પરતુ એ સપર્કથી તેમ એ કેળવણીથી આપણને નુકસાન પણ ઓછુ થયુ નથી અગ્રેજ રાજદ્વારી મુત્સદ્દીઓએ આપણા દેશના રાજકારણમા ધાર્મિક અને કોમી તત્ત્વો દાખલ કરી, આપણા દેશમા Divide and Rule—ભાગલા પાડી અમલ ચલાવવાની રાજનીતિ દાખલ કરી, આપણામા કોમ કોમ વચ્ચે, નાતો નાતો વચ્ચે જે વૈમનસ્ય ઉત્પન્ન કર્યું છે, તે અગ્રેજ મુત્સદ્દીઓની આપણા દેશની મોટામા મોટી કુસેવા છે. પાશ્ચાત્ય પ્રજાના સપર્કથી તેમ પાશ્ચાત્ય કેળવણીથી બીજુ નુકસાન આપણને એ થયુ છે કે આપણી શારીરિક તથા નૈતિક અધોગતિ થઈ છે આપણે તદ્દન નિર્માલ્ય, શૌર્યહીન, બાયલા, બીકણ, વિલાસી, સ્વાર્થી, દભી અને ચારિત્ર્યહીન થઈ ગયા છીએ એ સપર્ક અને એ કેળવણીથી ત્રીજુ નુકસાન આપણને એ થયુ છે કે આપણે પોતે આપણે જ હાથે આપણા પોતાના શુદ્ધ અને પવિત્ર આચારવિચારો, રીતરિવાજો અને રહેણી કરણી તેમ આપણી પ્રાચીન પવિત્ર

આર્ય સંસ્કૃતિનો નાશ કરી પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિ, પાશ્ચાત્ય રીતરિવાજો તથા પાશ્ચાત્ય રહેણીકરણીના ખોટા મોહમાં ફસાઈ પડચા છીએ.

અત્યારે તો એવી પરિસ્થિતિ ઉપસ્થિત થઈ છે કે આપણામાંથી જો કોઈ આપણી પ્રાચીન આર્ય સંસ્કૃતિની કે પ્રાચીન રીતરિવાજોની કે પ્રાચીન આચારવિચારોની પ્રશંસા કરે અને તે સંસ્કૃતિના શુદ્ધ અને પવિત્ર આચારવિચારોનું પાલન કરે તો રસ્તે ચાલનાર ત્રણ ટકાનો માણસ પણ એને 'ભદ્રંભદ્ર'નું ઉપનામ આપી એની ઠેકડી કરવાની હિંમત ધરી શકે છે. આચાર્યશ્રી આનંદશંકરભાઈ અહીંની ગુજરાત કૉલેજમાં પ્રોફેસર હતા તે વખતે તેમના જેવા એક સંસ્કારી સદ્‌ગૃહસ્થની પણ આવી ઠેકડી થતી અનેક વાર મારા સાંભળવામાં આવી છે. પરંતુ આવી જાતની ઠેકડીની બિલકુલ દરકાર કર્યા વગર, તેમ જાહેર સમારંભોમાં અનેક જાતની અગવડો વેઠીને પણ, તેઓ આપણા શુદ્ધ અને પવિત્ર પ્રાચીન આચારવિચારોને વળગી રહેતા હતા. અંગ્રેજી સાહિત્ય તેમ પાશ્ચાત્ય તત્ત્વજ્ઞાન અને ખ્રિસ્તી ધર્મનો જેટલો ઊંડો અભ્યાસ સદ્‌ગત આનંદશંકરભાઈનો હતો, તેટલો ગુજરાતમાં બીજા કોઈનો ભાગ્યે જ હશે. ઘણી બાબતોમાં તેઓ પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિના પ્રશંસક હોવા છતાં તેમણે કદી પણ એક શુદ્ધ અને પવિત્ર બ્રાહ્મણની રહેણીકરણી તથા આચારવિચારોનો ત્યાગ કર્યો નહોતો. બૂટમોજાં સાથે ખુરશી ઉપર બેસી જમવાની વાનીઓ ટેબલ ઉપર મૂકી ચમચા કાંટા અને છરી વતે જમવામાં તેમણે કદી આનંદ માન્યો નથી. બધા સાથે એક જ પંગતે જમવા બેસી ભ્રાતૃભાવ વધારવાની તેમણે કદી ઇચ્છા કરી નથી. બ્રાહ્મણોને અભક્ષ્ય ખોરાકને તેમણે કદી હાથ સરખો પણ અડાડચો નથી. ધોતિયું તથા પાઘડીનો ત્યાગ કરી તેમણે કદી પાટલૂન, હેટ કે નેકટાઈ–કૉલર પહેર્યાં નથી. જે સમયે અંગ્રેજી પહેરવેશ તથા અંગ્રેજી રહેણીકરણીને માનપ્રતિષ્ઠા મળતાં હતાં તેવે સમયે પણ સદ્‌ગત આનંદશંકરભાઈ આપણા પ્રાચીન પહેરવેશ, પ્રાચીન રહેણીકરણી તથા પ્રાચીન આચારવિચારોને દઢતાથી વળગી રહેલા હતા.

સદ્‌ગત આનંદશંકરભાઈમાં તરી આવતો બીજો ખાસ ગુણ સહિષ્ણુતા હતો. બંને પક્ષોના લાભમાં ઘણું કહી શકાય એમ છે એમ તેઓ ઘણી વાર કહેતા. આથી કરીને તેઓ અનિશ્ચિત પ્રકૃતિના છે, દૂધ અને દહીં બંનેમાં પગ રાખે છે, એમ કહી ઘણા તેમની ઠેકડી કરતા હતા, તે મેં સાંભળ્યું છે. પ્રજાના તેમ વ્યક્તિના જીવનમાં ઘણીવાર એવા પ્રસંગો આવે છે કે જ્યારે તાત્કાલિક એક તરફનો ચોક્કસ નિર્ણય કરી લેવો અને તે નિર્ણયનો એકદમ અમલ કરી દેવો એ ખાસ આવશ્યક બને છે, તે હું કબુલ કરવા તૈયાર છું. આનંદશંકરભાઈમાં કદાચ એ ગુણ નહિ હોય અને એટલે અંશે એમના ચારિત્ર્યબળમાં ખામી હશે એ પણ કબૂલ કરવા હું તૈયાર છું. પણ આનંદશંકરભાઇની સહિષ્ણુતાની પાછળ એક પ્રકારની મનની ઉદારતા હતી. પ્રતિસ્પર્ધીઓના સારા ગુણો પણ તેઓ જોઈ શકતા અને તેમનું દષ્ટિબિંદુ પણ તેઓ સમજી શકતા અને તેની યોગ્ય કદર પણ કરી જાણતા હતા. સામા પક્ષમાં જો સત્યના અંશો હોય તો પ્રામાણિકપણે તેનો સ્વીકાર કરવો એવી અદ્વિતીય ઉદારતા તથા સહિષ્ણુતા તેમનામાં હતાં. અત્યારે ઘણાં સહિષ્ણુતા અને સમભાવની ડાહી અને દાંભિક વાતો કરે છે, પણ આનંદશંકરભાઈની માફક

ઘણા થોડા પોતાના પ્રત્યક્ષ જીવનમા ઉદારતા અને સહિષ્ણુતા ઉતારી શકે છે, એટલું જ નહિ પણ ઘણાઓ તો જ્યારે તેમની પાસે લીણુઉછાળ સમય માટે સત્તા આવે છે, ત્યારે એ સત્તાનો દુરુપયોગ કરી તેઓ અસહિષ્ણુતા ધારણ કરે છે અને પોતાની વિરુદ્ધ અભિપ્રાયો ધરાવનારાઓને કચડી નાખવાની નીતિ ગ્રહણ કરે છે અને વિરોધીઓ પાસેથી જોરજુલમથી કે કાયદા કરી કે સત્તાના દોરે હુકમો બહાર પાડી તેમની પ્રામાણિક ધાર્મિક માન્યતાઓ તથા તેમના આચાર-વિચાર વિરુદ્ધ કાર્ય કરાવવાનો પણ પ્રયત્ન કરતા અચકાતા નથી. આવી જાતની અક્ષમ્ય અસહિષ્ણુતા, ધર્માંધતા અને અનુદારતા આપણા પ્રજાજીવનમા અત્યારે સામાન્ય બની ગઈ છે આવા ધર્માંધ અને અસહિષ્ણુ લોકોને સદ્ગત આનંદશંકરભાઇના જીવનમાથી ઘણું શીખવાનુ છે

શ્રીયુત કનૈયાલાલ મુનશી સદ્ગત આનંદશંકરભાઈ માટે કહે છે કે, ગુજરાતના સંસ્કારી, વિદ્વાન અને પવિત્ર બ્રાહ્મણોમા તેઓ છેલ્લા હતા શ્રીયુત કનૈયાલાલ મુનશીના આવા નિરાશા જનક ઉદ્ગારો સાથે હુ સહમત થઈ શકુ એમ નથી જે ગુર્જર ભૂમિએ ભૂતકાળમા મંડનમિશ્ર, વ્યાસ પ્રેમાનંદ અને સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતી જેવા વિદ્વાન, સંસ્કારી અને પવિત્ર બ્રાહ્મણો ઉત્પન્ન કર્યા છે, તે ગુર્જર ભૂમિ ભવિષ્યમા પણ એના જ સંસ્કારી વિદ્વાન અને પવિત્ર બ્રાહ્મણો ઉત્પન્ન કરશે જ, એવી મારી દૃઢ શ્રદ્ધા છે **બહુરત્ના વસુંધરા**

સદ્ગત આનંદશંકરભાઈના સમાગમમા આવવાનો મને લાભ મળ્યા છે તેમની સાથે સામાજિક, ધાર્મિક, રાજકીય તેમ સાહિત્ય અને કેળવણીને લગતા વિષયો ઉપર મે ઘણી વાર ચર્ચા કરી છે અને તેમની અગાધ વિદ્વત્તા તથા તેમના સૌજન્યની સુવાસનો લાભ મે લીધો છે તેથી આ પ્રસગે મારા તરફથી આ નમ્ર અંજલિ તેમને અર્પું છુ

કલારસિક સ્વ. આચાર્યશ્રી આનંદશંકરભાઈ ધ્રુવ

શ્રી. રવિશંકર મહાશંકર રાવળ

૧૯૨૦ માં અમદાવાદની ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના તેઓશ્રી સ્વાગત પ્રમુખ હતા. ગુરુદેવ રવીન્દ્રનાથ ટાગોરને તે પ્રસંગ નિમિત્તે ખાસ આમંત્રણ મ. ગાંધીજી મારફત મોકલવામાં આવ્યું હતું અને તેમણે સ્વીકાર્યું હતું. પરિષદની સાથે ગુજરાતની કલાકારીગરીનું પણ પ્રદર્શન કરેલું હતું. તેની યોજનાનો કારભાર મને સોંપાયો હતો. કવિવર ટાગોર સ્ટેશને ઊતર્યા ત્યારે માણસોની અપાર ગરદીમાંથી મારા સ્વ. મિત્ર છોટુભાઇ પરીખે (ગુજરાત ફોટો આર્ટગેલેરીવાળાએ) તેમની એક સુંદર છબી લીધી અને તાબડતોબ તેનું મોટું રંગીન એન્લાર્જમેંટ કરી બીજે દિવસે પ્રદર્શન નવ વાગ્યે સ્વ. શેઠ પુરુષોત્તમ વિશ્રામને હાથે ખુલ્લું મુકાવાનું હતું, તે પહેલાં ત્યાં હાજર કરી દીધું. એ જમાનામાં હાથના કે ખીસાના સ્નેપશોટ કેમેરાનું સ્વપ્નું પણ નહોતું. ઘોડી પર ચઢાવેલ પ્લેટ-કેમેરાથી આટલી ઝડપે એ ચિત્ર તૈયાર કરવું એ એક કૃતિકુશળતાનું દૃષ્ટાંત બન્યું. પ્રદર્શનની સન્મુખ હાર ઉપર જ અમે ચિત્ર ગોઠવી દીધું. ગુરુદેવની છેલ્લી અને ગઈ કાલની જ આવી સુંદર મોટી છબીએ દરેક જણને આકર્ષ્યા. ચિત્રકારે તેની ઉપર કંઈ જ કીમત મૂકી નહોતી, માત્ર માગણી પ્રમાણે (an offer) એટલું લખ્યું હતું.

ગુરુદેવ સાથે જ આચાર્યશ્રી પ્રદર્શન જોવા આવ્યા અને છબી જોઇ ગુરુદેવે પ્રસન્ન સ્મિત કર્યું. આચાર્યશ્રીએ 'ઓફર'નું લેબલ વાંચી મને તુરત બોલાવ્યો કે આ માણસ છેવટ ક્યાં સુધીની માગણી સુધી વેચવા ધારે છે. કલાકાર નજીકમાં જ હતા. તેણે તુરત ખુલાસો કર્યો કે છેવટ રૂ. ૧૧૫ સુધી તેની કીમત થશે. ધ્રુવસાહેબે મને કહી દીધું કે 'ઓફરનું લેબલ કાઢી નાખો, હું તે ચિત્ર રાખી લઉં છું.' એમના આ ત્વરિત નિર્ણયમાં હું તેમની ચકોર ઉદાત્ત વિચારણાનું દર્શન પામ્યો. એક તો ટાગોર જેવા પુરુષની છબી પર 'ઓફર'નું લેબલ ઝાઝો વખત ટકી રહે એમાં શોભા નથી. અમદાવાદના ઘણા ધનાઢયો ત્યાંથી પસાર થયા હતા. તેમના મોટરના ગલીચાની કીમત ચિત્ર કરતાં વધારે હશે, પરંતુ તેમણે ટાગોરની છબીને બહુ સમ્માનનીય ગણવાની કલ્પના પણ કરી નહિ તે આ સરસ્વતીપૂજકને જરા દુઃખપ્રદ પણ થયું હશે. એમને ય કંઈક પાઠ આપવાનો તેમનો હેતુ હશે. આવાં પ્રદર્શનો થાય ત્યારે કલાકારિગરીને માત્ર ઉત્તેજન આપવાના હેતુથી જ યુરોપ અમેરિકામાં શ્રીમંત પ્રેક્ષકો કંઇ ને કંઈ રકમ ખર્ચી પોતાની ખાનદાની સાર્થક થઇ માને છે.

*   *   *

તેઓશ્રી બનારસ હિંદુ યુનિવર્સિટીના વાઈસ ચાન્સેલર થયા ત્યારે બનારસના અસલ ખાનદાનમાંના રામકૃષ્ણદાસજીએ ભારત કલાપરિષદની સ્થાપના કરી અને તેના પ્રમુખ તરીકે અવનીન્દ્ર-

નાથનુ નામ મૂકી ઉપપ્રમુખના હોદ્દે આચાર્યશ્રી આનંદશંકરભાઈની વરણી કરી તેઓ વિદ્યા કળા પ્રાચીનતા અને અદ્યતન યુરોપી સંસ્કારોના સમર્થ મીમાંસક હતા એમાં શંકા નથી. એમના વિચારોમા અને વાણીમા જે સુડોળ સુઘડતા અને બંધારણ જણાય છે તે તેમનામા વિકસેલા કલાતત્ત્વને આભારી છે

ભારત કલાપરિષદના તેઓ ઉપપ્રમુખ થયા તેથી કલાપ્રદર્શન અને કલાચર્ચાના અનેક પ્રયોગો-માં તેમને મોવડી થવુ પડતુ એટલે એવી પ્રવૃત્તિઓ ગુજરાતના પણ થાય એવી તેમને સ્વાભા-વિક પ્રેરણા થઈ એક વેકેશનમા અમદાવાદ આવ્યા, ત્યારે તેમણે મને ખાસ તેડાવ્યો તે વખતે મને બહુ આશ્ચર્ય થયુ હતું પણ તેમણે જે ચીવટથી અને હોંશથી 'વસંત'મા કળાનુ એક નિયમિત અંગ શરૂ કરવાની તેમની ઇચ્છા જણાવી, ત્યારે મારી ખાતરી થઇ કે સાચા વિદ્વાનો માત્ર અક્ષરોના જ પૂજકો નથી હોતા પણ સૌમ્ય, સુંદર ભાવનાઓનાં મૂર્તિસ્વરૂપોના પણ ચાહકો છે એમની યોજનામા મુશ્કેલી માત્ર એ હતી કે પોતે સમીપ રહેવાના નહોતા, અને તેમની ચીવટ એ હતી કે એક પણ કૃતિ કે કલાપ્રસંગ એવો ન હોવો જોઈએ કે જે તેમના આદર્શમા ઊતરતુ લાગે. મે પોતે તેમા બધી સેવા આપવા તત્પરતા બતાવી હતી પણ રંગીન બ્લોકની છપાઈના મોટા ખર્ચોનો પ્રશ્ન આવ્યો, ત્યારે 'વસંત'નું ગજું તે ખમી ન શકે એ કારણે એ યોજના ફળીભૂત ન થઇ એ બની શક્યુ હોત તો એવા સમર્થ ચિંતક વિદ્વાનના કલાના આદર્શો અને સંસ્કારનો લાભ ગુજરાતને અમૂલ્ય થઇ પડત

* * *

ત્યારપછી 'વસંત' રજતમહોત્સવ પ્રસંગે તેમના અભ્યાસગૃહની છબીઓ લેવા હું ગયો હતો ત્યારે પણ તેમના પરિચયની વિશેષ તક મળી ટેબલ પરની છબી લેતા ચાનો પ્યાલો મે જરા આઘો ખસેડયો, ત્યારે કહે, 'એ પણ ભાગ નિત્ય વ્યવસાયનું સ્વરૂપ છે તે ભલે ને રહે'

* * *

પછી તો મને લાગ્યુ કે હું તેમના નિત્ય પરિચયમા ન છતા તેઓશ્રી ગુજરાતની કલા-પ્રવૃત્તિઓ પર બહુ બારીક નજર રાખ્યા કરતા અને કોઇ વિરલ ક્ષણે મળતા એક બે વાક્યોથી મને પ્રોત્સાહન આપતા તેમની પ્રસન્નતા દર્શાવતા કુલપતિ ડૉ જે ય કઝીન્સ તેમના અમેરિકાના પ્રવાસેથી આવ્યા પછી અમદાવાદની મુલાકાતે આવ્યા ત્યારે તેમને શ્રી ભારત કલામંડળ તરફથી સન્માન પણ આપવાનુ ઠરાવ્યુ તે વખતે પ્રમુખ તરીકે પ્રસિદ્ધ અને યોગ્ય પુરુષની જરૂર હતી, પરંતુ તેઓ એ વખતે બિમાર હતા, કોઇપણ સભામા જતા ન હતા પણ એ પ્રસંગ એમના વગર ઊણો જ લાગે, એટલે હું જ તેમની પાસે સભાપતિનું પદ લેવાની વિનંતી કરવા ગયો મને બહુ બીતિ હતી કે મારા જેવા અદના માણસની તેમના પર અસર થશે કે નહિ, પણ તેમણે પૂર્ણ સરળતાથી કહ્યુ 'હુ બીજે ક્યાય પણ જતો નથી પરંતુ તમે જ આવ્યા છો તો પ્રો. કઝીન્સ જેવા વિશ્વવિખ્યાત પુરુષનો સત્કાર કરવામા હુ જરા તકલીફ વેઠી લઇશ પણ હુ બહુ બોલી શકુ એમ લાગતું નથી.' મને તો તેમની હાજરીથી જ કૃતાર્થતા લાગી પ્રેમાભાઈ હૉલમા

એ સભા બહુ જ સરસ બની હતી. પ્રો. કઝીન્સ પણ એ સભાના કાર્યથી બહુ પ્રસન્ન થયા હતા. છેવટે આચાર્યશ્રીએ તેમની નિત્યની નિખાલસતાથી મને જણાવ્યું કે "માનપત્ર જેણે લખ્યું હોય તેણે બહુ સારી અને ઉચિત ભાષા વાપરી છે."

* * *

૧૯૩૬ માં ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદ્ અમદાવાદમાં થઇ ત્યારે પણ કલાપ્રદર્શનની યોજના મારે શિર આવી હતી. પ્રદર્શનનું ઉદ્‌ઘાટન કરવા બહારની વ્યક્તિઓ મેળવવા મુંબઈ વડોદરા વગેરે સ્થળે મેં વિનંતીઓ અને પ્રયત્નો કરી જોયા પણ કોઈ આવી શકયું નહિ; ત્યારે આગલી જ સાંજે આચાર્યશ્રીને શરણે જઇ બધી હકીકત અને મુશ્કેલી સમજાવી, ત્યારે હસીને કહ્યું કે, 'ઘરનો ઓરસિયો કંઇ ચંદન ઘસવાની ના પાડશે ?' અને બીજે દિવસે પ્રદર્શનના ઉદ્‌ઘાટનમાં તેમની હાજરીએ યથોચિત પૂર્ણતા કરી આપી.

* * *

કલાપ્રચારના મારા પ્રયત્નોમાં એક પ્રસંગ મુંબઈમાં પોલાન્ડના કોન્સલ મો. બાનાસિન્સ્કીને ઘેર રચાયો. એ ભલા અને નિખાલસ યુરોપિયન રાજદ્વારીએ તે માટે જ ઘણો ખર્ચ કરી બધી કોન્સલેટને પોતાને ઘેર નિમંત્રી મારી પાસે ગુજરાતની આજની કલાપ્રવૃત્તિ ઉપર પ્રવચન કરાવ્યું. તે વખતે મુંબઈ 'ટાઈમ્સ'ના યુરોપિયન પ્રતિનિધિઓ પણ હાજર હતા. બીજે દિવસે 'ઈવનિંગ-ન્યૂઝ'ના કોલમમાં ચિત્ર સાથે અમદાવાદમાંથી કલાના સૂર એવું કંઈ હેડિંગ બાંધી તેમણે તે પ્રસંગને પ્રકાશન આપ્યું. તેની અસર ઘણા ઉપર થઈ હતી. પણ ફરીવાર આચાર્યશ્રી એક સભામાંથી છૂટતાં મને જોઈ સામા આવ્યા અને મને અભિનંદન આપ્યું ને કહ્યું: "એ વાંચી હું બહુ રાજી થયો છું." એમના આશીર્વાદે મને ધન્યતા અર્પી.—

* * *

મુંબઈમાં એલ્ફિન્સ્ટન કૉલેજના ગુજરાતી વિદ્યાર્થીઓને સ્વ. નરસિંહરાવભાઈની મોટી છબી મૂકવી હતી. તેમણે તે માટે ગુજરાતી કલાકારને જ કામ સોંપવા સંકલ્પ કરી પ્રો. ભટ મારફત એ કામ મને સોંપ્યું. એ ચિત્રનું ઉદ્‌ઘાટન શ્રી આનંદશંકરભાઈને હાથે થઇ ગયું. ત્યાં બધાને એ પસંદ પડ્યું હતું છતાંય આચાર્યશ્રી મને અમદાવાદમાં મળ્યા ત્યારે રૂબરૂ ફરીવાર કહ્યું કે એ છબી ખરેખર life-like થઇ છે—

સાહિત્યચર્ચા, સમાજચર્ચા, કે કલામર્યાદામાં તેમની હાજરી હોય ત્યારે તેમની પાસેથી બધાય-ના કરતાં કોઈ જુદો જ વિચાર કે દૃષ્ટિબિંદુ મળતું. અમદાવાદ હંસરાજ હોલમાં એક વાર કલાનાં સર્વ અંગો પર ચર્ચા કરવા જુદા જુદા વક્તાઓએ સ્વીકાર્યું અને શ્રી. આનંદશંકરભાઈ પ્રમુખસ્થાને હતા. દરેક કલાનું સ્વરૂપ આવું હોવું જોઈએ. તેના પતન કે ઉન્નતિનાં કારણો વર્ણવ્યાં, લોકોના આઘાત પ્રત્યાઘાતો પર વિચારો થયા. પણ છેવટે આચાર્યશ્રીએ ઉપસંહાર કરતાં જણાવ્યું કે કલાની ચર્ચા કરતાં દરેક જણે કલાકારનું પોતાનું દૃષ્ટિબિંદુ જ પકડી રાખ્યું હતું. પણ કોઈએ તેના ઉપભોક્તાની બાજૂ રજૂ કરી નથી. કલા કેવી રીતે સમજવી, અનુભવવી તેનું જ્ઞાન જો

નહિ ઉત્પન્ન થાય તો કલાકારોની કૃતિઓ તેમની દૃષ્ટિ કે શ્રુતિને આનદ આપી અટકશે. તેને ગ્રહણ કરનારો રસિક વર્ગ તેથી વચિત રહેશે, માટે મને તો કોઈ એ સમજાવો કે કલાકાર ન થઈ શકાય, પણ કલાનો આસ્વાદ અને રસ શી રીતે ભોગવી શકાય આપણને એવી સસ્થાઓ અને મડળોની જરૂર છે કે જે કલાનો રસ વહાવે અને અનેકને તેઓ આનદ આપી કલાની કૃતાર્થતા સાથે—એ લોકો ભલે કલાકર્મ ન જાણે, કલાચર્ચા ભલે થોડા કરે, પણ કલાના સામીપ્યમા મસ્તી અને ડોલન પામે ત્યારે જ કલાકૃતિની સફળતા છે—

પ્રેમાભાઈ હોલમા ધરાની કલાકાર કાચાડિયાએ કરેલા પ્રાચીન હિદી ભીતચિત્રોનુ પ્રદર્શન થયુ ત્યારે તેઓ દાદર ચઢવાને પણ અશક્ત હતા, છતા તેમને માટે ખાસ કરી વેલીડોળી જેવી ખુરશીમા બેસી એ બધુ પ્રદર્શન ઝીણવટથી જોયુ અને તેની ફોટોગ્રાફિક નકલો મગવા માટે પોતાની સૂચના કરી પ્રાચીન સસ્કૃતિના શુદ્ધ અને સાચા નમૂનાઓ જાણી તેનો અભ્યાસ કરવાના પ્રાયોગિક સૂચનો કર્યાં હતા વળી તે જ વખતે એક સવાલ કર્યો કે, યુરોપે તેના નારી સૌંદર્યનું આદર્શ વીનસમા જોયુ છે મને આપણા ભારત વર્ષના વીનસ બતાવો એટલે કે તેમણે ભારતી શિલ્પમાથી એવુ સર્વોચ્ચ શિલ્પ તક્ષણ શોધી આપવા દરખાસ્ત મૂકી આમ અનેક પ્રસગોએ તેમના મનમાથી નીકળી આવતા વચનો વિચારો પરથી પ્રતીતિ થતી કે તેઓ કલાના ઊડા મમજ્ઞ અને તત્ત્વચિતક હતા એમનો લાભ ગુજરાત જોઈએ તેટલો ન પામી શક્યુ એ જ દુર્ભાગ્ય-કથા છે,

પૂજ્ય આચાર્યશ્રી ડૉ. આનન્દશંકર બાપુભાઇ ધ્રુવ

શ્રી. વિનાયકરાય શિવપ્રસાદ ત્રિવેદી

अन्या जगद्धितमयी मनसः प्रवृत्ति-
रन्यैव कापि रचना वचनावलीनाम् ।
लोकोत्तरा च कृतिराकृतिरार्तहृद्या
विद्यावतां सकलमेव गिरां दवीयः ॥

સદ્ગત પૂ. આચાર્યશ્રી ડૉ. આનન્દશંકરભાઇના અનેકદેશીય જીવનકાર્યનું સંપૂર્ણ મૂલ્યાંકન સંક્ષેપમાં કરવું કઠિન છે. પ્રોફેસર, પ્રિન્સિપાલ, પ્રો–વાઇસ–ચૅન્સેલર, અભ્યાસક, સાહિત્યકાર, વિવેચક, તત્ત્વચિન્તક, જાહેરસેવક, સદ્ગૃહસ્થ, બ્રહ્મર્ષિ એમ અનેકવિધ દૃષ્ટિબિંદુથી આચાર્યશ્રીનું પ્રેરણાદાયી જીવનકાર્ય જોઈ શકાય. હું તો મારા પૂજ્ય ગુરુ અને આચાર્ય તરીકે યત્કિંચિત્ પરિચયની અંજલિ વિનમ્રતાએ અર્પણ કરી કૃતકૃત્ય થઈશ. ૧૯૦૪ની સાલમાં ગૂજરાત કૉલેજમાં પ્રિવિયસ કલાસમાં મને તેમનો સંસ્કૃતના અધ્યાપક તરીકેનો પ્રેરક પરિચય પહેલા જ લેક્ચરમાં થયો. કવિ કુલગુરુ કાલિદાસના ‘અભિજ્ઞાનશાકુંતલ’ ની નાન્દીના પ્રથમ શ્લોકનું તેઓશ્રીનું વાચન એટલું સુંદર અને સુમધુર હતું કે મને સંસ્કૃત ભાષા એ ખરેખર ગીર્વાણભારતી છે તેનો આહ્લાદક અનુભવ થયો અને ઉચ્ચ વિદ્યાના મોહક અને પ્રેરક સ્વર્ગમાં હું છું એમ મને લાગ્યું. મારી આજીવન સંસ્કૃત–ભક્તિની પુણ્ય પ્રેરણા આપનાર પૂજ્ય આનન્દશંકરભાઈએ ઇંટરમાં ‘ઉત્તરરામચરિત’ અને ન્યાય, બી. એ. માં વેદાંત અને અલંકારશાસ્ત્ર, અને કોઈ કોઇવાર અંગ્રેજી સાહિત્ય એમ વિવિધ વિષયો અને ભાષાઓમાં પોતાના બહુશ્રુતપણાનો, તલસ્પર્શી અભ્યાસનો અને અધ્યાયનનૈપુણ્યનો અનેક શિષ્યોને દુર્લભ લાભ આપ્યો હતો. મારા પ્રત્યે તેઓ-શ્રીનું ખાસ મમત્વ હતું. બી. એ. માં પુસ્તકાલયનો ખૂબ લાભ લેવાય તેવી ખાસ સગવડ મને તેઓશ્રીએ કરી આપેલી અને અનેકવાર પોતાનાં અંગત પુસ્તકો પણ મને આપવાનો અનુગ્રહ કરેલો. પ્રણિપાત અને પરિપ્રશ્ન માટે વિનાસંકોચે હું તેમની પાસે જઇ શકતો. ૧૯૦૮માં તેઓશ્રી પ્રિન્સિપાલ થયા અને વ્યવસ્થાશક્તિ, કાર્યદક્ષતા અને કુનેહથી તે દરજ્જો તેમણે ગૌરવાંકિત કર્યો. અધ્યાપન ઉપરાંત ક્રિકેટ, સ્નેહસમારંભ વગેરેમાં તેઓશ્રી ઊંડો રસ લેતા. મોહક અધ્યાપન-શૈલી, બહુશ્રુતતા, તલસ્પર્શી અભ્યાસ, અને સુંદર વ્યક્તિત્વથી સદ્ગત આચાર્યશ્રી આનન્દશંકર-ભાઇ અધ્યાપક તરીકે ચિરસ્મરણીય રહેશે.

શ્રીધ્રુવજીનું પવિત્ર સ્મરણ

પંડિત બેચરદાસ જીવરાજ દોશી

प्राच्या-ऽऽधुनिकशास्त्रेष्व-धीती गम्भीरगम्भीरम् ।
गुर्जरजननीरत्न भारतख्यातकीर्तिमान् ॥
आर्षदृष्टिर्ज्ञानमूर्तिरपूर्वप्रतिभापति ।
'बापु'भक्तो युगद्रष्टा सर्वधर्मसमन्वयी ॥
यथार्थं ब्राह्मणो धीमान् श्रीमान्-आनन्दशकर ॥
तस्य श्राद्धाय भक्त्याऽह यते तत्स्नेहभाजनम् ॥

શ્રી ધ્રુવજીનુ અગત સસ્મરણ—

આશરે ત્રીશ—પાત્રીશ વર્ષ પહેલાની જ એક વાત છે આચાર્યશ્રી વિજયધર્મસૂરિજીએ કાશીમા સ્થાપેલી અમારી શ્રી યશોવિજય જૈન પાઠશાળા વિશે અમદાવાદના જૈનોમા એક ભારે ગેરસમજ ફેલાયલી 'બનારસની પાઠશાળામા આપણા વાણિયાના છોકરાઓ ભણતા નથી, એઓ તો ત્યા ખાઈ—પીને લહેર કરે છે વાણિયો તે સસ્કૃત—પ્રાકૃત ભણતો હશે?' ઉક્ત ગેરસમઝ એટલી બધી દૃઢ થયેલી કે તેને મોળી પાડવા બનારસ જૈન પાઠશાળાના વિદ્યાર્થી તરીકે અમારે અમદાવાદમા હાથીખાનામા એક સભા ભરી ભાષણ કરવાનુ હતું, તે સભા માટે અમે પ્રથમ તો જૈન આગેવાનોને વિનતી કરી, પરતુ ઉક્ત ગેરસમઝને કારણે એ વખતના આગેવાનોમા કોઈએ પણ અમારી વિનતી ન સ્વીકારી છેવટે આચાર્યશ્રી આનદશકરભાઈએ અમારી વિનતી સાભળી અને અમારી આપત્તિ સમઝી પ્રમુખ થવાનુ કબૂલ્યુ, તે વખતથી આચાર્યશ્રીને ઓળખ તો થયો પછી અમદાવાદમા સદ્ગત શેઠ પૂજાભાઈ હીરાચદની ઉદાર સહાયતાથી ચાલતી 'શ્રી જિનાગમ—પ્રકાશન સભા'ની પ્રવૃત્તિમા જોડાયો અને જૈન આગમોના ભાષાતરો કરવાના કામ માટે અમદાવાદમા રહેવા આવ્યો તે વખતે મારુ કામ બતાવવા અને તે વિશે આચાર્યશ્રીની સલાહસૂચના મેળવવા સભાના મત્રી સદ્ગત રા મનસુખલાલ રવજીભાઈ મહેતા, મને શ્રી ધ્રુવ-જીની પાસે લઇ ગયા, મને તેમનુ પ્રોત્સાહન મળ્યુ આ રીતે તેમનો અધિક નિકટતાથી વળી થોડો પરિચય થયો પૂનામા જ્યારે પ્રથમ પ્રાચ્ય—વિદ્યાપરિષદ (ઓરિયેન્ટલ કોન્ફરન્સ) થઈ ત્યારે તેમા 'કા નામ અદ્ધમાગહી?' (અર્ધમાગધી શુ છે?) એ વિશે મારે એક નિબધ વાચવાનો હતો પ્રમુખ સદ્ગત આચાર્ય વૂલનર હતા અને શ્રોતાઓમા મુખ્યત રા પટવર્ધન, રા નરસિંહરાવભાઈ, આચાર્યશ્રી અને મુનિ જિનવિજયજી હતા એમ મને યાદ છે મારો નિબધ

અર્ધમાગધીમાં જ લખેલો, હવે મને લાગે છે કે એ મારી વેદિયા પંડિતાઈ હતી, તેમ છતાં તે તરફ ઔદાર્ય બતાવી આચાર્યશ્રીએ મને હિન્દીમાં બોલવાની સૂચના આપી મારી મૂંઝવણ ટાળી અને એ વખતના તેમના 'વસંત'માં એ નિબંધ વિશે રા. નરસિંહરાવભાઈએ લખેલી નોંધ છાપી મારા જેવા ઊગતા છાત્રને વિશેષ ઉત્તેજન આપેલું. પછી તો ગુજરાત વિદ્યાપીઠમાં જોડાયાથી અમદાવાદમાં જ સ્થિર વાસ થતાં એમની અગાધ વિદ્વત્તાનાં—તેઓશ્રી જ્યારે અમદાવાદમાં હોય ત્યારે દર્શન અનેકવાર થયેલાં. સંશોધન સંપાદનનો એમને વિશેષ રસ. એવા જ કોઈ કાર્ય માટે એક વાર એમને પોળને ઘેર ગયેલો, પોતે પુસ્તકાલયવાળા ખંડમાં હિંડોળે બેઠેલા, ઋષિશી મુદ્રા, મારું કામ પૂરું થતાં ઊઠયો કે તુરત જ પોતે સંપાદિત કરેલું 'ન્યાયપ્રવેશનું' પુસ્તક પોતાના હસ્તાક્ષરથી અંકિત કરીને આપી, હું લઘુ પ્રતિ પણ એમણે અમીરસભરી દૃષ્ટિ વ્યક્ત કરી. છેક છેલ્લે છેલ્લે, જે કૉલેજના એ સર્વસ્વ હતા તેમાં દાખલ થયો ત્યારથી તો એમની સાથે સાહિત્યવાર્તાઓમાં પણ અનેકવાર મળી વિશેષ તૃપ્તિ અનુભવી. એમના પાછા થવાથી હમણાં તો ગુજરાત ગુરુ વગરનું અને ખરા બ્રાહ્મણ વગરનું છે એમ મને તો ભાસે છે.

એ ઋષિ જેવી દૃષ્ટિ, સર્વદેશીય અગાધ પાંડિત્ય, વિદ્યાનું તેજ, નવનવોન્મેષશાલિ પ્રતિભા, અભિનવ સમતા, યુગનું દર્શન એ બધું એમને જ વરેલું હતું. પૂ૦ ગાંધીજી તરફનો એમનો અર્જુન જેવો પ્રેમ, સદાકાળ એક જ પ્રકારની સાદગીવાળી વેશભૂષા અને ભાલમાં પ્રતિભાપુંજસમું તિલક એવા શ્રીમાન્ ધ્રુવજી આંખ પાસેથી ખસતા જ નથી.

ભાવાઞ્જલિ

શ્રી ડાહ્યાભાઈ મ પટેલ

લગભગ ૪૦ વર્ષ ઉપરની એ વાત. સદ્‌ગત વૈદ્યરાજ જટાશંકર લીલાધરના પ્રતાપે હુ મૃત્યુગ્રાસ-થી મુક્ત તો થયો હતો, પરતુ જીવન પ્રત્યે મારામા ઉપરામ વૃત્તિએ ઘર કર્યું હતું, મારા જીવનને નિરાશા ઘેરતી હતી અને હું અભિયુક્ત અનુકૂળ પ્રવૃત્તિશીલ થાઉ તે માટે વૈદ્યરાજે મને ગુજરાત ક્લબમા એક વખત શ્રી આનન્દશંકરભાઇ પાસે રજૂ કર્યો શ્રી આનન્દશંકર-ભાઈએ મને તેમની છાયા તળે લીધો તેમણે મને 'વસન્ત' સચાલનના કાર્યમા પલોટવા માડયો

લેખન–વાચન પ્રત્યે મારી અભિરુચિ તો હતી જ, પરતુ હુ તેના ખાસ સસ્કાર પામેલો નહોતો શ્રી આનન્દશંકરભાઈ કે જેમને અમે વડીલ તરીકે 'ભાઈ' જ કહેતા, તેમની પાસેથી હુ યથોચિત સસ્કાર મેળવતો ગયો, તેથી તેમની સાથે જે સમાગમ આ રીતે મારો સધાયો તે જાણે આચાર્ય–શિષ્યનો એક વિશિષ્ટ સમાગમ જ હતો શ્રી લીનુભાઈ તો તેમના મામાના ખાસ કૃપાપાત્ર શિષ્ય હતા જ

શ્રી આનન્દશંકરભાઈએ મારી પાસે કેટલાયે લખાણો તેમના શ્રીમુખે લખાવેલા તેમા મને ખાસ યાદગાર થઈ પડે તેવા લખાણો રામાનુજ ભાષ્ય જેવા વિદ્વત્તાપ્રચુર ગ્રથનો ગુજરાતી વિવરણસહિત અનુવાદ (થોડો ભાગ) અને ગુજરાતી વાચનમાળાના કેટલાક પાઠો હતા તે સિવાય કોઈ કોઇ ગ્રથોમાથી અવતરણો કરવાના હોય અને કેટલીક વખત 'વસન્ત' માટેના લેખો ફરીથી લખી કાઢવાના હોય

મરાઠી ભાષાનો મે થોડોઘણો પરિચય કરેલો શ્રી આનન્દશંકરભાઇ પણ 'केसरी'ના ગ્રાહક હતા અને તેમને 'केसरी'ના લખાણો પ્રત્યે આદર પણ હતો 'केसरी' માના કોઈ કોઈ લેખ–વિચારનોધ આદિનો ઉપયોગ તેઓ કવચિત જ કરતા, છતા રાજકીય ચર્ચા અગે—તેમાયે ખાસ કરીને આર્થિક રાજકારણની અને બજેટ વખતની નોધો માટે 'વસત' તેનો ઠીક ઉપયોગ કરતુ હુ પણ કોઈ કોઈ વખત 'મરાઠી' ભાષામાથી અનુવાદ કરતો મને કોઇ મરાઠી પુસ્તક પ્રથમ વાચવા મળ્યુ હોય અને જેનો મે કાઈક અનુવાદ કર્યો હોય તો તે શ્રી આનન્દશંકર-ભાઇએ મને વાચવા આપેલ 'हिंदू धर्म आणि सुधारणा' નુ શ્રી શિવરામ મહાદેવ ગોખે-રચિત હતુ શ્રી આનન્દશંકરભાઈનો આ પુસ્તક પ્રત્યે આદર જોયો અને જેમજેમ તેમનો વિચારપરિચય હું પામતો ગયો તે ઉપરથી મે જાણ્યુ કે શ્રી આનન્દશંકરભાઇ નવીન વિચારદષ્ટિ ધરાવતા હોવા છતા કટ્ટર સુધારક નહોતા, જુનવાણી કહેવાતી કેટલીક શિષ્ટ સસ્કારવાળી વિચાર–પ્રણાલિકાને તેઓ આચારથી વળગી રહેલા હતા

તેમની સાથેનો મારો 'વસન્ત' પરત્વે આવો સતત સમાગમ ત્રણચાર વર્ષ રહ્યો તે

દરમ્યાન તેમણે મને તેમના એક બાળક જેવો ગણીને મારા શરીરની ખૂબ કાળજી રાખેલી, અને મને કવીનાઈનની ગોળીઓ ખવરાવ્યા કરેલી તે મારા માટે જીવનભરની એક મીઠીમધુરી યાદ તો છે જ; પરંતુ તેમના સત્સમાગમથી સાહિત્યમાં હું ઠીકઠીક રસ ધરાવતો થયો અને લેખનવ્યવસાય પ્રત્યે જે કાંઈ અભિરુચિ મારા જીવનને આનન્દપ્રદ બની રહી તે શ્રી. આનન્દશંકરભાઈનો જ પ્રતાપ છે; એટલે જ્યારે જ્યારે હું લેખ–પ્રવૃત્તિમાં પરોવાઉં ત્યારે જાણે હું તેમના ચરણે બેસી તેમની આચાર્ય તરીકેની છાયામાં જ હોઉં એ ભાવના અત્રે પણ મને તેમના પ્રત્યે ભાવાંજલિ અર્પવા પ્રેરે એ સ્વાભાવિક છે.

એ ભાવાંજલિ અર્પતાં મારા હૃદય વિશે તેમનું જે ચિત્ર આલેખાયું છે તે ચિત્રની અમુક રેખાઓનું આછેરું દર્શન અત્રે કરી કરાવી લેવાનો મોહ ટાળ્યો ટળતો નથી.

શ્રી. આનન્દશંકરભાઈમાં યેનકેન સમન્વય સાધવાની અનુપમ કળા હતી. ગુણ–દોષ બન્નેનું મિલન ગુણ–દોષથી જે પર સનાતન તત્ત્વ છે તેની સાથે એવું તો હૃદયંગમ બનાવી દેતા કે જાણે તેમાંથી ગુણ–દોષ બન્નેનો લય થઈ જતાં કોઈ નવીન આવિષ્કરણની સૃષ્ટિ સર્જાઈ હોય. તેઓ શબ્દે શબ્દના રહસ્યના ઉકેલ અર્થે અનેરી નવીન કૌતુકમય દૃષ્ટિ આપણને અર્પતા. પૂર્વ–પશ્ચિમ, કે ઉત્તર–દક્ષિણ વા શુક્લ–કૃષ્ણ એવા અરસપરસ વિરોધી માર્ગો હોય તોપણ તેનુંયે સમીકરણ તેઓ કરી દેતા. તથાપિ ખૂબી એ હતી કે જે પુરાતન આર્ય સંસ્કૃતિના ધાર્મિક આચાર–વિચારની ધરતી ઉપર તેઓ ઊછર્યાં હતા તે ધરતીને તેઓ કદી ત્યાગતા નહિ. જે કાંઇ મિલન, જે કાંઈ નવીન આવિષ્કરણ, જે કાંઇ નૂતન અર્થનિષ્પત્તિ, જે કાંઈ સમીકરણ, સમન્વય તે બધું તેમની વારસામાં મળેલી ધાર્મિક આર્યોત્કર્ષ સાધતી સંસ્કૃતિની ધરતી ઉપર જ. તેથી સુધારકો કેટલીક વખત તેમના ઉપર ખિજાતા. તે જ પ્રમાણે સનાતની કહેવાતો વર્ગ પણ તેમના નવીન વિચારો માટે ખિજાતો, છંછેડાતો. પરંતુ શ્રી. આનન્દશંકરભાઇ સૌમ્યમૂર્તિ જ હતા. શ્રી. આનન્દશંકરભાઈમાં કટુતાને જરાય અવકાશ નહોતો મળતો. એ તેમનું પરમ ભૂષણ હતું. તેનાથી તેઓ સદા વિભૂષિત બની સર્વની તેઓ પ્રિયદર્શનીય મૂર્તિ બની રહેતા.

આવા કેટલાક પ્રસંગો મેં જાતે નિરખેલા છે. સદ્‌ગત સાક્ષર શ્રીયુત નરસિંહરાવભાઈનો સમાગમ શ્રી. આનન્દશંકરભાઈએ જ મને કરાવી આપેલો. અવારનવાર મારે શ્રી. નરસિંહરાવભાઇ પાસે જવાનું થતું. તેમની પાસેથીયે ‘ સાહિત્ય ’ રસની પ્રસાદી મેળવવા હું ભાગ્યશાળી થતો. તેમની અને શ્રી. આનન્દશંકરભાઇની વચ્ચે કેટલીક વખતે મતાગ્રહી ચર્ચાઓ—જોડણી તથા સામાજિક સુધારાના પ્રશ્નો પરત્વે થતી. તેવા પ્રસંગોમાં કોઈ કોઈ વખત શ્રી. નરસિંહરાવભાઇ અને તેમનાં પત્ની શ્રીમતી પ્રમિલાબહેન પણ શ્રી. આનન્દશંકરભાઇ પ્રત્યે ખીજેલાં, પરંતુ સૌમ્ય-મૂર્તિ શ્રી. આનન્દશંકરભાઇના શુદ્ધ, ઉદાત્ત, ભવ્ય અને ઉદાર હૃદયની તેઓ એટલી જ કદર કરતાં. હૃદયમાં તેઓ શ્રી. આનન્દશંકરભાઈ પ્રત્યે પરમ આદર ધરાવતાં, તે એટલે સુધી કે જો કાંઇપણ સુધારા કે પોતાના મત—અભિપ્રાયો સ્વીકારાવવા ને પ્રચારિત કરવા કરાવવા હોય તો શ્રી. આનન્દશંકરભાઈનો સહકાર ઇચ્છનીય રહેતો. તે જ પ્રમાણે સનાતનીઓમાં અગ્રગણ્ય સાક્ષર

શ્રી નગીનદાસ સઘવી પણ કેટલીક વખત ઠીક ખીજ શ્રી આનન્દશકરભાઈ ઉપર કાઢતા. તથાપિ શ્રી આનન્દશંકરભાઈ એક સનાતની ધાર્મિક પુરુષ છે એવો પરમ આદર રાખી તેમના વિશે અભિમાન ધરાવી સુધારાવાળાઓની સામે લડવામા શ્રી આનન્દશકરભાઇની ધાર્મિક વૃત્તિને એક ઢાલરૂપે પ્રસગોપાત્ત તેઓ વાપરી લેતા

શ્રી આનન્દશકરભાઇની આવી મધ્યસ્થ વિચારસરણી સ્પષ્ટ વિધાયક માર્ગ નથી દર્શાવતી એવો કેટલાકોનો અભિપ્રાય હતો પરતુ શ્રી આનન્દશકરભાઇની દૃષ્ટિ હમેશા તાત્ત્વિક જ રહેતી. તેથી તેઓ અમુક જ સર્વથા સદૈવ સત્ય એવો અતિઆગ્રહ નહોતા રાખતા તેમનાં વિવેચન-વિવરણ મોટા ભાગે તુલનાત્મક અને રહસ્યસ્ફોટક બની રહેતા તથાપિ કોઇકોઈ વખત પોતાના અમુક મત માટે તેઓ બરાબર કમર કસીને ચર્ચામા ઊતરતા તેવી ચર્ચાઓથી તેઓ કટાળતા નહોતા, બલ્કે જાણે વધાવી લેતા હતા પરતુ તેમની ચર્ચાઓ હમેશા મૃદુ વિવેકપૂર્ણ શિષ્ટ સભ્ય અને સુસસ્કૃત જ બની રહેતી તેમા તીખાશ ઉગ્રતા કે કટુતા ન હોય તેથી વિદ્વાનોના—સાક્ષરોના—કલહની અને साक्षरा विपरीता राक्षसा भवन्तिના વિપરીત રાક્ષસપદની શ્યામતા તેમને જરાયે સ્પર્શી નહોતી તેઓ એ રીતે સાહિત્યજગતમા શુભ્રધવલ મગલકારી મૂર્તિ હતા

તેમનુ લખાણ તેમનો અભિપ્રાય પૂરો વ્યક્ત કરે છે કે નહિ તેની કાળજી તેમને તેમનો લેખ પ્રકાશિત થતા સુધી ખૂબ રહેતી ત્યાસુધી કોઇક વખત તેમના લખાણોના પાના વારવાર સુધારા–વધારાથી અને છેકાછેકીથી ખરડાયેલા થઈ જતા તેથી તે વખતના યુનિયન મુદ્રણાલયના મુદ્રણકાર્યાધિકારી ભાઇ હઠીસિહ આવા લખાણો જોતા કટાળતા અને સશોધન વખતે યે શુદ્ધિવૃદ્ધિ છેવટ પર્યંત થતી રહેતી તેથી ‘વસન્ત’ના અક નિયમિત સમયે પ્રકટ થવામા વિલબ થતો કોઇક વખત યત્ર ઉપર ચઢેલો લેખ જો પાછો મગાવી લઇને તેમા વટતી શુદ્ધિવૃદ્ધિ કરવાની તક મળી શકે તેમ હોય તો તેને સાવધાન તક ગણી તેવી તકનો અભિષ્ટ ઉપયોગ તેઓ કરી લેતા કેટલીક વખત છપાયા પછી અશુદ્ધિદોષ માલૂમ પડે તો શુદ્ધિપત્ર છપાવી તેનાથી અશુદ્ધિને દાબી દેતા તાત્પર્ય એ જ કે તેમનો અભિપ્રાય સપૂર્ણ અર્થમા સપૂર્ણ વ્યક્ત થવો જોઇએ તેની અતિશય ચીવટ તેમનામા હતી અને તેઓ કવિ નહોતા, છતા કાવ્યો દ્વારા ક્ષણેક્ષણે નવીન અર્થ અને નવીન દૃષ્ટિ જેમ કવિ આપ્યા કરે અને પોતે ગગનવિહારી બની રહે તેમ તેઓ પણ પ્રસગોપાત્ત ક્ષણપૂર્વે વ્યક્ત કરેલા વિચારને કોઇ વખત નવીન વળણ આપવાનો તરગ સેવી નવી જ સૃષ્ટિનો વિહાર ખડો કરી દેતા પરતુ તેની પાછળ સાવધાનતા એ જ કે જે તાત્ત્વિક સત્ય છે તેનો પરિચય સપૂર્ણ થવો જોઈએ'

તેમનામા સપૂર્ણ રાષ્ટ્રીય વૃત્તિ હતી પરતુ તેનુ તેઓ પ્રદર્શન કરતા નહોતા, તેમ જ તેઓ ઉગ્ર, જહાલ નહોતા સ્વદેશીનો ખૂબ આગ્રહ રાખતા રાજકીય વિચારોમા યે તેઓ તત્ત્વચિતક તરીકે જ તરી આવતા એક તત્ત્વચિતકના વિચારો આપણા માનસોમા જે ઊથલપાથલ કરે તેવી ઊથલપાથલ તેમના વિચારોએ કરેલી ખરી, પરતુ તેઓની શાત અને મધ્યસ્થ વૃત્તિના પરિણામે કોઇપણ સ્થાયી વિચાર–ક્રાન્તિ તેઓ ઉપજાવી શકયા છે એમ તો ન જ કહેવાય તેમની પાસેથી

પ્રેરણા એ જ કે જીવનભર મૃત્યુપર્યંત વિદ્યાના ઉપાસક રહેવું. તેઓ પોતે તેવા વિદ્યાવ્યાસંગી હતા અને અનેકને તેવા તેમણે બનાવ્યા. તેઓએ પ્રાચીન–અર્વાચીનનો મેળ સાંધ્યો અને તેવો મેળ સાંધવાની દૃષ્ટિ અર્પી.

તેઓ વિધુર બન્યા પછી તેમની અહોરાત્રની જીવનસહચરી પુસ્તકોરૂપે પ્રકાશિત થયેલી વિદ્યા જ હતી. તેમનો જે ખંડ દીવાને–ખાસ કહો કે દીવાને–આમ કહો તે પુસ્તકોનો જ ખંડ હતો. તેમની બગલમાં, તેમના મસ્તકે, તેમની શય્યા ઉપર, હિંચોળાખાટ ઉપર, આસન ઉપર, જ્યાં જુઓ ત્યાં વિદ્યાસ્વરૂપી પુસ્તકોનું આક્રમણ હોય જ. લખવા માટે ખુરશીટેબલ રાખવા જેટલી જગ્યા ઉપર પણ પુસ્તકોએ આક્રમણ કરી દીધું હોય. તેમનો શય્યાખંડ પણ તે જ, તેમનું દીવાનખાનું પણ તે જ.

ભાલે સુવાસિત ચંદનમિશ્ર કુંકુમનો ચાંદલો, કર્ણે સુવર્ણખૂટી, સ્કંધપ્રદેશે શિખાગુચ્છના વિખરાયેલા વાળની લટો, પ્રભા પ્રસરાવતા ભવ્ય મુખમાં ઓષ્ઠોએ દાબેલી લેખની અને નોંધ–અવતરણાર્થે પુસ્તકાલયમાંના ઉપયુક્ત પુસ્તકને શોધવાના એકતાનમાં ગુલતાન્ એવા સ્વરૂપવાળા સંસ્કારમૂર્તિ આનન્દશંકરભાઇ અત્યારે યે જાણે જીવંત વિદ્યાઉપાસક બિરાજમાન જ છે.

તેમના ઠાકોરસેવાના નિજમંદિરમાં અત્યારે યે પણ જાણે તેઓ સ્નાનાદિ નિત્યકર્મથી પરવારી Meditations ચિંતનાર્થે ભાગવત ઉપનિષદાદિ ગ્રંથોનું પઠન કરી તેના ઉપર લાલ વાદળી પેન્સિલથી વિવરણનોંધ આદિ ટપકાવી રહ્યા છે.

શ્રી. આનંદશંકરભાઈનું ભક્ત હૃદય હતું, પરંતુ બુદ્ધિથી તે દબાતું હતું. તેમની અનેક તર્કન્યાયપુરઃસરની દલીલોથી તેવા દબાણમાંથી તેઓ છૂટવા માગતા હતા. પરંતુ प्रकृति यान्ति भूतानि निग्रहः किं करिष्यति ? એનો ખ્યાલ મને તેમના આ હૃદય અને બુદ્ધિના વિગ્રહ ઉપરથી આવતો. ઠાકોર મંદિરમાં શુભ પ્રાતઃકાળે તેઓ હમેશાં તેનો નિર્ણય કરવા ચિંતનશીલ રહેતા. ત્યાં તેઓ ખાસ કરીને ભકિતપ્રતિપાદક ગ્રંથોનું મનન કરતા, અને તર્કન્યાયની દલીલોથી સર્વ કાંઈ–કર્મ, ભક્તિ, જ્ઞાન એ ત્રણે–નો સમન્વય કરી સંતોષ મેળવતા.

સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયના સહજાનંદ સ્વામીનાં વચનામૃતોના ગ્રંથને અને શ્રીમદ્ રાજચંદ્રને યે જ્યારે ઠાકોરસેવા વખતે મેં તેમને આદર સહિત પઠન કરતા પેખ્યા ત્યારે હું તેમના પ્રત્યે આશ્ચર્યમુગ્ધ થઈ નયન ઢાળીને અંતરમાં તેમની પ્રશંસા કરતો ઊભો રહેતો હતો. તે પ્રસંગ અત્યારે યે તેમના ભક્તહૃદયની યાદ તાજી કરે છે.

રાજનગર–અમદાવાદમાં તે વખતે જેમને ગુજરાતના રામકૃષ્ણ પરમહંસ કહી શકીએ તેવા પરમહંસ મહારાજશ્રી 'સરયૂદાસજી'ની કથામાં પણ તેઓ પ્રસંગોપાત્ત પધારેલા. મહારાજશ્રીની અજબ શાંતિએ તેમને મનોમુગ્ધ કરેલા. તે વખતના એક સંન્યાસી શ્રી. સ્વરૂપતીર્થજી જેઓ સરયૂદાસજી મહારાજ પાસે શિષ્યભાવે આવતા જતા અને જેઓ એક સુશિક્ષિત સ્નાતક હતા તેમની આગળ શ્રી. આનન્દશંકરભાઈ મુક્ત કંઠે બોલી ઊઠયા હતા કે "આવી 'શાંતિ' આત્મા

સાથે તલ્લીન બનાવી દે છે અજબ 'શાંતિ' મહારાજે પ્રાપ્ત કરી છે " ભક્તહૃદય હોવાના કારણે તેઓ આવા સાધુ, સત, મહાત્માઓનો સંગ સાધતા અને તેના ભક્તહૃદયને લીધે જ તેઓને મહાત્મા ગાંધીજીએ પોતાના પ્રત્યે ખેચ્યા હતા

તેઓ તત્ત્વચિતનમા વિકસ્યા, તત્ત્વચિંતક બન્યા અને તત્ત્વચિતન કરતા કરતા જ આપણા થી અદૃશ્ય થયા છે, પણ તત્ત્વચિતન તેમને છોડે તેમ નથી, તેમણે તત્ત્વચિતનને છોડ્યુ નથી, બન્ને અનાદિ અનત બની રહ્યા છે

આ એક ભાવાલેખન, અને એ જ તેમના પ્રત્યે મારી એક ભાવાજલિ

૫. ધ્રુવસાહેબના જીવનમાંથી કેટલાક વિનોદ પ્રસંગો

શ્રી. દેવદત્ત ઇચ્છાશંકર ત્રિપાઠી

પૂજ્ય આચાર્યશ્રી આનન્દશંકરભાઈ વિશે લખતાં આજે પણ હાથ ભારે લાગે છે અને લેખની થંભી જાય છે. તેમનો અમારા કુટુંબ સાથેનો એક વડીલ તરીકેનો સંબંધ આજે પણ યાદ આવે છે. તેમને ત્યાં મારા પિતાશ્રીએ યુવાવસ્થાથી તે મરણ પર્યંત 'વસન્ત'ના વ્યવસ્થાપક અને મુનીમ તરીકે કામ કરેલું તેને લઇને અમે તેમના નિકટના સમાગમમાં વારે ઘડીએ આવેલા.

ધ્રુવસાહેબ સંસ્કૃતના અસાધારણ વિદ્વાન, તત્ત્વચિંતક, સાક્ષર વગેરે અનેક હતા તે સંબંધમાં આ પુસ્તકમાં જુદા જુદા લેખકોએ લેખ લખ્યા છે, પરન્તુ મને તેમની સાથે હું જે કાંઈ પ્રસંગોમાં પરિચયમાં આવેલો તેમાં તેમની અસાધારણ રમૂજ કરવાની બુદ્ધિ બહુ જ મર્મગ્રાહી લાગવાથી અને મારું બાલમાનસ તેનાથી તે વખતે બહુ જ આકર્ષાતું એટલે પૂજ્યશ્રીને જે રમૂજી પ્રસંગો તેમના જીવનમાંથી મારી યાદદાસ્તમાં રહ્યા છે તે અત્રે ટાંકી હું સ્મરણાંજલિ અર્પું છું.

એક વખત એવું બન્યું કે ધ્રુવસાહેબ બનારસથી અમદાવાદ આવતા હશે, તે વખતે તેમનો રસોઇયો આચારજ (તેઓ નાગર રસોઇયો જ રાખતા) તેમના સેકન્ડ ક્લાસના ડબ્બામાં તેનો થોડોઘણો સામાન ધ્રુવસાહેબના સામાન સાથે મૂકી, બીજા ડબ્બામાં બેઠેલો. આ બાબતની ધ્રુવસાહેબને ખબર હતી પણ આ રસોઈયાએ બે ત્રણ વખત આવી વસ્તુ કરેલી તેથી આ વખતે તો તેને કાંઇ શિખામણ મળે એ હેતુથી તેમણે ટિકીટ ચેકરને બોલાવ્યો અને કહ્યું કે આ સામાન કોઈ માણસ ભૂલી ગયો તો નથી! તેથી ટિકીટ–ચેકરે તે બધો સામાન પોર્ટરને બોલાવી સ્ટેશન પર મુકાવરાવ્યો. થોડીવાર થઇ એટલે પેલા રસોઇયાને કોઈ વસ્તુની જરૂર પડી, એટલે તે લેવા માટે આવ્યો ત્યારે તેણે એકે વસ્તુ જોઈ નહિ, તેથી તેણે ધ્રુવસાહેબને પૂછ્યું, ત્યારે ધ્રુવસાહેબે કહ્યું કે ટિકીટ–ચેકર કેટલીક વસ્તુઓ અહિયાંથી લઈ ગયો છે; તમારો સામાન હોય તો તમે ત્યાં જઇને લઈ આવો. આચારજ તો બિચારો હાંફળોફાંફળો ટિકીટ–ચેકર પાસે ગયો અને કહે કે સાહેબ, મારો સામાન છે. ત્યારે ટિકીટ–ચેકરે તે માટે સાબિતી આપવા જણાવ્યું. ત્યારે આચારજે ટ્રંક તેમની જનોઈએ બાંધેલી કૂંચીથી ઉઘાડી સાબિતી આપી. ત્યારે ટિકીટ–ચેકરે ધ્રુવસાહેબને પૂછી તેને સામાન આપ્યો. તે પછી આવી રીતે સામાન મૂકવાનું તે ભૂલી ગયો.

ધ્રુવસાહેબ અમદાવાદથી જ્યારે બહારગામ જવાના હોય ત્યારે પ્લેટફોર્મ ઉપર જે રમૂજી વાતો કરે તે તો જાણે આપણે સાંભળ્યા જ કરીએ. એવા સુંદર માર્મિક મુદ્દાઓની તેઓ ચર્ચા કરે કે આપણને આનંદ આનંદ જ થાય.

બીજો એક પ્રસંગ એવો બનેલો કે ધ્રુવસાહેબે મારા પિતાશ્રીને બનારસ અથાણું મોકલી આપવાનું લખેલું. તે વખતે થરમોસ તાજો જ નીકળેલો અને તેને માટે મારા પિતાશ્રીએ બહુ

વાત સાભળેલી તેથી તેમણે એક મોટો સારો થરમોસ બજારમાથી આણી અથાણુ ભરી બનારસ પાર્સલ કર્યું, એવી આશાથી કે કટાઈ જાય નહિ બનારસ થરમોસ પહોચના પહોચના તો લોચો થઈ ગયો અને અથાણામાં કાચના કકડાની કરચો ભરાઈ ગઇ ધ્રુવસાહેબે જરાપણ ખોટુ ન લગાડતા પત્ર લખ્યો કે તમારો અથાણાવાળો થરમોસ અમને પહોચી ગયો છે અને જ્યારે હુ અથાણુ ખાઉ છુ ત્યારે તમને સભારુ છુ પદરેક દિવસ પછી પત્ર આવ્યો કે થરમોસ લાડવો થઈ ગયો હતો પણ તે પણ રમૂજમા જ તે માટે કાઈપણ કડવા શબ્દો તેમણે વાપરેલા નહિ આવી એક સાધારણ વસ્તુમા પણ તેઓ આનદ લેતા અને જ્યારે કાઈ મગાવવાનુ હોય ત્યારે પત્ર લખે ત્યારે લખે કે થરમોસમા ન મોકલશો ' એમ આશ્ચર્યવિરામનું ચિહ્ન કરી મહુને આનદ કરાવે.

ત્રીજો પ્રસગ તેઓશ્રીએ એક વખત એવો કહેલો કે તેમની બાલ્યાવસ્થામા તેમના ઘરમા એક ઘરડો નોકર હતો તે ઘણા વર્ષોનો જૂનો અને ઘરમા મળી ગયેલો હતો, તેથી જેમ બને તેમ ઓછુ કામ કરવા માટે યુક્તિઓ કરે એક વખત એવુ થયુ કે જાણે બહેરો થયો હોય તેવો તેણે ડોળ કર્યો અને કોઈનુ સાભળે અને કોઈનુ ન સાભળે એમ ચાલવા દે આવુ કેટલોક વખત ચાલ્યુ અને તેમા તે માણસ ખળપણુ કરે છે એવુ એમને ચોક્કસ લાગવા માડ્યુ ત્યારે તેમણે એક યુક્તિ રચી તેમા એવુ કર્યું કે જ્યારે તેને બોલાવવો હોય ત્યારે બૂમ ના પાડવી પણ ઝીણી કાકરી મારવી આ પ્રમાણે કર્યું તેથી પેલો નોકર ગભરાયો અને તેની ધાક ઊતરી ગઈ છે એટલે હવે બધુ સાભળે છે એમ જણાવી દીધુ

ધ્રુવસાહેબ માથે ઉત્તમ પ્રકારનુ તેલ નાખતા હતા બનારસમા એવુ થયુ કે એમનો નોકર આ તેલની શીશીમાથી ચોરીને ધુપેલ માથામા નાખે, આની ખબર ધ્રુવસાહેબને પડી ગઈ તેમણે આ માણસને કેમ સુધારવો તેની તરકીબ યોજી બજારમાથી દવા મગાવી ધૂપેલની શીશીમા મેળવી જ્યા ધૂપેલની શીશી રહેતી હતી ત્યા મૂકી દીધી બીજે દિવસે નોકરે શીશી ઉઘાડી તેમાથી ધૂપેલ લઇ માથે નાખ્યુ અને થોડો વખત થયો ત્યા તો તેના માથામાથી વાળ ખરવા લાગ્યા, તેથી તે તો ખૂબ ગભરાયો અને દોડતો દોડતો હજામને ત્યા જઇ વાળ કઢાવી આવ્યો બધે તો શોધાશોધ ચાલી કે ક્યા ગયો છે, ક્યા ગયો છે એટલામા તો તે માથુ મૂડાવેલુ અને આવ્યો ધ્રુવસાહેબે મદ હાસ્ય કર્યું પણ પછી જાણે દિલગીર થયા હોય તેમ નોકરને પૂછવા લાગ્યા કે કોણ તારુ સગુ મરી ગયુ છે કે તે માથુ મૂડાવ્યુ ત્યારે તેણે કહ્યુ કે ના ના, સાહેબ મારા માથામા ખોડો થયો હતો તેથી માથુ મૂડાવ્યુ છે પણ નોકરને ખબર પડી ગઇ કે ધ્રુવસાહેબે તેને આબાદ પકડ્યો છે એટલે તે ધૂપેલ નાખવાનું સમૂળગો ભૂલી ગયો

ધ્રુવસાહેબ તેમનો કોઇ માણસ મોડો આવે તો તેને ઠપકો આપે નહિ પણ તેને એમ પૂછે કે જુઓને ઘડિયાળમા શો ટાઈમ થયો છે, એટલે પેલા ભાઈને ઘડિયાળમા જોવુ પડે અને ટાઈમ કહેવો પડે, એટલે શરમ આવે અને તેને જરૂરથી લાગે જ કે ધ્રુવસાહેબે રમૂજમા ટકોર કરી છે, એટલે ટાઈમસર આવવાનું જ રાખે

આવા આવા અનેક રમૂજી અને બુદ્ધિચાતુર્યના પ્રસંગો ધ્રુવસાહેબના જીવનમાંથી મળે છે અને આજે પણ ધ્રુવસાહેની છબી સામે જોઉં છું ત્યારે તેઓ ગુજરાતની સંસ્કૃતિ, વિદ્વત્તા અને સૌજન્યના પ્રતીક હોય તેવું લાગે છે. શ્રી અને સરસ્વતી બન્નેનો તેમને સુયોગ હતો. તેમનું જીવન એક આદર્શ જીવન હતું. વેર, કપટ, વગેરે અવગુણોથી તો તે પર હતા, અને સદા ઉચ્ચ-તર આદર્શો જ પોતાના જીવનમાં ઉતારતા હતા. અને પોતાના જીવનને તેમણે એક આદર્શ જીવન બનાવ્યું હતું, તે સૌ કોઈ જે તેમના નિકટ પરિચયમાં આવેલા તે સારી રીતે જાણે છે. તેઓએ વનવાસ સેવી ઋષિજીવન ગાળ્યું નહોતું પણ ઘરમાં રહી આદર્શ ઋષિનું જ જીવન ગાળ્યું હતું. સવારના પહોરમાં ચાર વાગ્યે વહેલા ઊઠે. અબોટિયું પહેરી સંધ્યા, પાઠ, પૂજા કરે. નાગર રસોઇયા વગર બીજા કોઈની રસોઇ ના જમે. ચારે તરફ પુસ્તકોના ઢગલામાં તેઓ બેઠેલા હોય અને અખંડ સરસ્વતીનું પુરશ્ચરણ ચાલતું જ હોય એટલે કે વાંચતા જ હોય. નાગર કોમ તેની વિદ્વત્તા અને ગૃહસ્થાઈ માટે પ્રખ્યાત છે તેનું પ્રતીક જ પોતે ન હોય એવું જ્યારે જ્યારે આપણે તેમને જોઇએ ત્યારે લાગે.

ગુરુવર્ય આચાર્યશ્રીને સ્મરણાંજલિ

શ્રી અવિનાશ ગજાનન મુનશી

સંધ્યાના રંગ જ્યારે આકાશે પથરાયા હતા, ત્યારે હું મારા મિત્ર સાથે એક દિવસ ઘર તરફ આવતો હતો સામેથી એક 'ટૂરિંગ કાર,' બહુ ત્વરિત નહિ એવી ગતિએ અમારા તરફ આવી રહી હતી મેં એ ઓળખી એ આચાર્યશ્રી આનન્દશંકરભાઈની હતી એ આવી મેં નમસ્કાર કર્યા. એમણે એમના સ્વભાવ મુજબ સસ્મિત વદને ઝીલ્યા, ને 'કાર' પસાર થઈ ગઈ મારા મિત્રે પૂછ્યું, "કોણ ડો ધ્રુવસાહેબ હતા?" મેં કહ્યું "હા"

એમની પાસે જતા સંકોચ નહોતો અનુભવાતો, હૃદય નહોતું થરથરતું એમની ભવ્યતા અજબ હતી એમનો ચેહેરો, સયમભર્યો નાદ સહુને મોહિત કરે એવો એમની ધીરગભીર આંખો વ્યક્તિને અંદરથી અને બહારથી માપવા તત્પર રહેતી—એમની સચ્ચારિતા, સયમશીલતા અને ઉદધિશા જ્ઞાનભંડારના પ્રતીકસમી

એમની સમાધાન કરવાની શક્તિ અદ્ભુત હતી તુલનાશક્તિ અપ્રતિમ હતી. સર્વને પ્રિય કહેવાની ટેવ એ એમની ખાસ વિશિષ્ટતા હતી એમની વિનોદશક્તિ અસરકારક હતી

એક પ્રસંગ સાભરે છે કોઈ સ્નેહી રાતના એમને ત્યા ગયા હતા અંદરથી મધ્યખંડમા પ્રવેશતા, તેઓશ્રીનો પગ સહેજ લથડાયો, એમણે કમ્મરે હાથ મૂક્યો. સ્નેહીએ પૂછ્યું, "કેમ આમ? શું કાંઈ દુખે છે?"

'હા ભાઈ, આજે તો હું જરા દાદરેથી પડી ગયો"

"એમ! શાથી?'

"ભાઈ," એમની વિનોદશક્તિ પ્રકટી, "ઘરડે ઘડપણ શોખ કરવા જઈએ પછી આવું જ થાય ને? તાજી જ આણેલી 'સ્લિપર' પહેરીને જૂને દાદરેથી ઊતરવા માડયું તે 'સ્લિપરે' એનો ભાવ ભજવ્યો, ને 'slip' થઈ ગયા નવી 'સ્લિપર' અને જૂનો પુરાણો દાદરો, જેમ 'નેગેટિવ' અને 'પોઝિટિવ' મળે, એમ મળતા જ આ દશા થઈ" બેઉ હસ્યા

આજે તો એઓ આપણી પાસે નથી. એમના જીવનના વર્ષો સ્વપ્નવત્ સરી ગયા છે આજે તો આપણે ઘડીભર શાંત ચિત્તે બેસીએ, નયનોને ઘડીભર નીચા ઢાળીએ, જીવનની જ્વાળાઓને ઘડી માટે ઠારીએ, અને એમનું સ્મરણ કરીએ, એમની ઝાંખી કરીએ, મનસા એમને પ્રણામ કરીએ

એમણે તો એમનું કર્તવ્ય બજાવ્યું પણ આપણે શું કરી શકીએ? એમને સભારીએ? એમના વખાણ કરીએ? કોઈ કવિતા કરીએ? એમના જેવું જીવન જીવવા મથીએ? એમણે જે લખ્યું છે તેનો અભ્યાસ કરીએ? અને બીજાને કરાવીએ? શું કરીએ?

તો આચાર્યશ્રીના સ્મરણાર્થે એક કાર્યક્રમ નક્કી કરવો જોઈએ. એઓશ્રી તો ગુરુ હતા. વિદ્યાર્થીઓને પ્રિય અને એમને વિદ્યાર્થી પ્રિય. ગુરુપૂર્ણિમાને દિવસે એ મહાતપસ્વી સમા ગુરુની પૂજા વિદ્યાર્થિવર્ગ કરે. એટલે કે એમની જ્ઞાનપરબે જેઓ જેઓ જળ પી પી કૃતાર્થ થયાં હોય, તેઓ સર્વ તેમની એક દિવસની કમાણી ફંડમાં આપે. એ ફંડમાંથી નિરક્ષરવર્ગ, ગરીબવર્ગ અક્ષર શીખે, અભ્યાસ કરે, અને વર્ષેવર્ષે કોઈ એક દિવસે, પૂજ્ય ગુરુજીને સ્મરી, સાહિત્યના એ મીઠા ઉદધિના વારિમાંથી અંજલિ ભરી લે.

સ્વ. આચાર્ય ધ્રુવને નિવાપાંજલિ

શ્રી હીનકરરાય અચરતલાલ મૈયદ

(ब्रह्मप्राप्तो विरजोऽभूद् विमृत्युरन्योऽप्येव यो विदध्यात्ममेव ॥
(कठोपनिषद् २–३–१८)

× ×

करोति कर्म क्रियते च जन्तु
केनाप्यसौ चोदित आनिपातात ।
न तत्र विद्वान् प्रकृतौ स्थितोऽपि
निवृत्ततृष्ण स्वसुखानुभूत्या ॥
(श्रीमद् भागवत ११–२८–३०)

+ +

Peace, Peace ! he is not dead he doth not sleep,
He hath awakened from the dream of life "
(Shelley)

× × ×

" A death-less face
+ + + +
Death our dies "
(Swinburne)

જીવન પરજીવન બે એક અખડ પ્રવાહ છે રે લોલ,
રૂપ બદલતું જીવન તે પર—જીવનમા વસે રે લોલ "
(નરસિંહરાવ)

+ + +

મારાથી માગ એ સદ્ગત માતુલનું વય આશરે પદરેક વર્ષ વધારે મોટુ હોવાથી, એમના ગાળા અને પાઠશાળાના અભ્યાસના અંતિમ સમયનુ જ મને પ્રથમ જ્ઞાન થયુ હતુ મારા વૃદ્ધ માતામહ આખા કુટુબને અમને સહુને લઈને પ્રયાગ, મથુરા, કાશી, વગેરે સ્થળે તીર્થયાત્રા કરવા ગયેલા ત્યારથી મારા પૂજ્ય માતામહનુ ધાર્મિક દેહસ્વરૂપ મને યાદ રહ્યું છે કાશીમા શ્રીવિશ્વનાથના દર્શન—પૂજન સમયે એમના હાથ પરની કોણી પરનુ નક્કર સુવર્ણનુ આભૂષણ—કડુ કોઈએ ચોરી—કાઢી લીધુ—અને તે બનાવે મારી સ્મૃતિમા એ સસ્કારો પાડયાનુ આજે હું યાદ કરુ છુ એક એમની ધર્મકાર્યમા મનની એકાગ્રતાનો સ્વભાવ—અર્થાત્ સાચા મનનો—સાચી શ્રદ્ધાનો—ધર્માચાર અને બીજુ એમના મનની શાંતિ—ગભીરતા— અવિહ્વળતા

આ કથનના સમર્થનરૂપે હું અહીં શ્રીયુત કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશીએ ઇ. સ. ૧૯૪૧ ના નવેમ્બર માસમાં અમે જ્યારે સદ્‌ગતની અંતિમ માંદગીના સમયે મુંબઈમાં દવા–ઉપચાર-અર્થે બે ત્રણ માસ રહી આવ્યા હતા, ત્યારે એક દિવસે શ્રી. મુનશી એમના પુત્રને લઈ ને સદ્‌ગત મામાની તબિયતના સમાચાર જાણવા માટે એમના નિવાસગૃહે — શ્રી. પ્રહ્‌લાદભાઈ ધ્રુવ (એડવોકેટ)ના નિવાસગૃહે—ગ્રામદેવીમાં આવ્યા હતા ત્યારે શ્રી. મુનશીએ વાતચીતમાં એમના પુત્રને સદ્‌ગત આચાર્યશ્રીનાં "Last of the typical (ideal) Brahmins of Gujarat" (આપણા ગુજરાતના આદર્શ બ્રાહ્મણવર્ગમાં અદશ્ય થતી વ્યક્તિઓ પૈકી છેલ્લી વ્યક્તિનાં) દર્શન કરાવવા પોતાના પુત્રને સાથે લઈ આવ્યાનું પ્રયોજન ભારપૂર્વક જણાવ્યું હતું. શ્રી. મુનશીએ એ વ્યક્તિ, એ સ્વરૂપનું છેલ્લાં ૨૫ વર્ષ પર્યન્ત અવલોકન કર્યું હતું, તેનો મારો અનુભવ સદ્‌ગતના છેલ્લાં ૫૦–૫૫ વર્ષનો હોઇ મને શ્રી. મુનશીના કથનમાં સંપૂર્ણ સત્યનું જ તે વખતે તે વાક્યનું શ્રવણ કરીને થયું હતું, એટલું જ નહિ પણ શ્રી. મુનશીએ એમને માટે ૨૫ વર્ષમાં ક્વચિત્ ક્વચિત્ સમયે અને સ્થળે જોયા હશે અને તેમ છતાં પૂર્વોક્ત સ્વરૂપ આલેખ્યું પરંતુ; મેં સદ્‌ગતના જીવનના આરંભનાં ૪૦ વર્ષોનો અને અંતનાં ૫–૭ વર્ષનો સમય એમના સહવાસમાં—નિકટ પરિચર્યામાં—વ્યતીત કરેલો હોવાથી મને એ સ્વરૂપમાં એક પ્રકારની અખંડતા રહી ગયાનો ખ્યાલ થયો. મનુષ્યના દીર્ઘાયુષી જીવનમાં તેને નાના પ્રકારના આચાર વિચાર ધરાવતા મનુષ્યોનો સંપર્ક થાય છે—નાના પ્રકારની પરિસ્થિતિમાં તે મુકાય છે—જ્ઞાન-પ્રાપ્તિમાં વૈવિધ્ય જણાય છે—વગેરે વગેરે જેને સંક્ષેપમાં 'કાલસ્વરૂપ'—'કાળનો મહિમા'—'The Mighty Force of Time' કહીએ છીએ—તેના અદ્‌ભુત પ્રભાવ નીચે તેનું જીવન નિર્ગમન થાય છે—તેમાં તે તે સંજોગોના બળવશાત્ તેના જીવનમાં પરિવર્તન પણ બહુધા અવશ્ય થયેલું દૃષ્ટિગોચર થાય છે. સદ્‌ગત આચાર્યશ્રી પણ મનુષ્ય હતા—દીર્ઘાયુષી જીવનમાં જીવનનું સદ્‌ભાગ્ય પામ્યા હતા તેમ છતાં તેમનામાં પૂર્વોક્ત નિયમનો અપવાદ મેં જોયો હતો. એક પ્રકારની અદ્‌ભુત વિશિષ્ટતા મેં તેમનામાં નીરખી હતી. એમની આ પ્રકારની ધર્મભાવના અને તેમાં ઓતપ્રોત થઇ રહેલી એકરૂપતા મેં એમના આખા જીવનમાં નિહાળી હતી અને જેમ એક કુદરતી નિયમ છે કે આખા જીવનમાં સેવેલી ભાવના જીવનના અંતિમ સમયે દશ્યમાન થયા વિના રહેતી નથી તેવું જ એમનું એ સ્વરૂપ હું એમના જીવનના અંતને દિવસે એમની સમીપ હતો ત્યારે મેં નીરખ્યું હતું. દાખલા તરીકે, પોતાના દેહના અવસાનનો સમય ઘણો જ સમીપ આવ્યો છે એવી પ્રતીતિ એમની થઈ હતી ત્યારે તે બોલ્યા હતા કે "હવે મને દેવ-મંદિરમાં (અર્થાત્ દેવસમક્ષ) લઈ જાઓ." વળી અંતના બે દિવસ પહેલાં હાથનાં આગળાં જાણે માળાના મણકા ફેરવતા હોય તેમ ફરતાં જણાયાં હતાં, અને તે પૂર્વે ૮–૧૦ માસ ઉપર જ્યારે માંદગીનું રૂપ બહુ ચિન્તાજનક નહોતું ને ચિત્તનું સ્વાસ્થ્ય પણ ઠીક હતું ત્યારે તે કહેતા હતા કે "હું કદાચ ભાનમુક્ત થાઉં એવી દેહની સ્થિતિ બને ત્યારે કોઈ અભક્ષ્યનું ભક્ષણ કે અપેય પદાર્થનું પાન કરાવીને મને ભ્રષ્ટ કરશો નહિ.—એમ હું સહુ માવજત કરનાર સગાંને ખાસ આગ્રહપૂર્વક વિનંતી કરું છું." અર્થાત્ જે ધાર્મિક આચારવિચારનું તેમણે તેમના આખા

જીવન દરમિયાન પાલન કર્યું હતું, તેનો ભંગ—તેમની અભાન અવસ્થામાં અન્યના હાથે પણ થઇ ન જાય એવી ખાસ ઇચ્છા એમણે પ્રદર્શિત કરી હતી. ધર્મના પુસ્તકોનો પાઠ અને માળાનો જપ સંધ્યા વગેરે એમણે આખા જીવન પર્યન્ત કર્યાં હતા અને છેલ્લા વર્ષમાં એટલું પણ કરવા માટે એમનામાં શક્તિ રહી નથી એમ એમને જણાયું તે દિવસથી તેમણે મને દરરોજ શ્રીમ ભ ગીતાનો એક એક અધ્યાય, અને શ્રીમ ભાગવતમાંથી અને તુલસીકૃત રામાયણમાંથી થોડુ થોડુ વાચી સંભળાવવાની આજ્ઞા કરી હતી અને તે નિયમ તેમના અવસાનના આઠેક પૂર્વના દિવસ સુધી પાળવામાં આવ્યો હતો. અંતના પૂર્વે દોઢેક વર્ષ ઉપર તેઓ ડાકોર શ્રી રણછોડરાયજીના દર્શન કરવા મહાપરિશ્રમની પરવા કર્યા વિના કુટુંબજનને સાથે લઈને ગયા હતા અને દ્વારકા જવાનો વિચાર કરેલો તે સંજોગોની પ્રતિકૂળતાથી અમલમાં મૂકી શક્યા નહતા. બનારસમાં ૧૫–૧૭ વર્ષ વિશ્વવિદ્યાલયના અતિ જવાબદારીવાળા પદે રહ્યા હતા ત્યાં પણ તેમનો ધાર્મિક આચાર વિચારનો નિયમ તેમણે આગ્રહપૂર્વક પાળ્યો હતો. તેમનો કપાલ-લલાટ પર કુંકુમનો ચાંલ્લો જીવનના આરંભના વર્ષોથી અંતના દિવસો સુધી સર્વદા જણાયો હતો.

એમના જીવનમાં વિશિષ્ટતાના ઉભય લક્ષણ મનાશે. એક ધર્મભાવના અને બીજુ વિદ્વત્તા. એમાં કેટલાક સજ્જન વિદ્વત્તાને મુખ્ય લક્ષણ માનતા હશે, અને હું એ ધર્મભાવનાને મુખ્ય લક્ષણ માનું છુ, અને ઉભયને સમભૂમિકાવાળા લક્ષણ માનવાનો પણ સ્વીકાર કરુ છુ.

ધર્મભાવના સદ્‌ગતના આન્તરજીવનમાં મે નિકટ મહવાસથી જ અનુભવી હતી. હવે હું એમના અન્ય ગુણોનુ સ્થળ અને સમયના સંકોચને લઈને સક્ષેપમાં જ વર્ણન કરીશ.

દયા અને દાન, એ બે ગુણોને ધર્મના પાયા માનવામાં આવ્યા છે એમ આપણા ધર્મશાસ્ત્રોમાં કહ્યું છે. સદ્‌ગત આચાર્યશ્રીમાં એ બે ગુણોનુ ગૂઢ સેવન મે નજરે જોયુ હતું અને પોતે અનુભવ્યુ હતુ. એમના અંતના વર્ષોમાં એ જ્યારે પોતાની કારમાં સવારમાં તેમ જ સાંજે બહાર ફરવા જતા હતા ત્યારે ઘણુ ખરુ મને એ પોતાની સાથે લઈ જતા હતા, જ્યારે માર્ગમાં કાર થોભતી ત્યારે ભિખારીઓના જૂથ કાર પાસે ખડા થતા ત્યારે તેમનું હૃદય દયાર્દ્ર થતુ મે અનુભવ્યુ હતું અને છૂટથી પર્સમાં જે કંઈ સિક્કા નજરે પડતા, તેનુ દાન વિના સંકોચથી કરી દેતા. આ ઉપરાંત શાળામાં અભ્યાસ કરતા વિદ્યાર્થીઓમાં કોઈ નિરાશ્રિત તેમની પાસે જઈને યાચના કરતો તો તેને પુસ્તક માટે યા અભ્યાસાર્થે ફીનુ દાન પણ તે કરતા હતા. એ મે નજરે જોયું હતું અને જાણ્યુ હતું. દાનમાં કીર્તિની એષણા સેવતા નહિ, તેથી ગૂઢતા જાળવી રહ્યા હતા. તેમની દાનવૃત્તિનો બીજો દાખલો એ હતો કે કોઈ વેદપાઠી બ્રાહ્મણ તેમની પાસે જતો ત્યારે તેને તેના વેદના મન્ત્રોનો પાઠ-સ્વરની શુદ્ધતાપૂર્વક-કરેલો જાણીને અક્ષત કે અન્નની પાલી અને દક્ષિણાનું દાન આપી વિદાય કરતા.

એક પ્રેરક પ્રસંગ

શ્રી. મોહિનીચંદ્ર

શાળામાં પ્રથમ દિવસે પાટી ઉપર ધૂળ નાખી પહેલો પાઠ શીખવા આવનાર વિદ્યાર્થી જેમ શિક્ષકની સોટીથી ભડકે અને ચમકે, તેમ હું પણ વગર સોટીએ ભડકતો ચમકતો, છતાં મારી જાતને ધૃષ્ટતાપૂર્વક છતો કરતો તેમના સામીપ્યમાં સરકયે જતો હતો. ટપ દઈને શેતરંજી પર બેસી ગયો. એ વિરાટ પુરુષની વેધકદૃષ્ટિ મારા ભણી વંકાઈ.

'ક્યાંથી આવ્યા છો?' જાણે આષાઢી મેઘ ગર્જ્યો. પ્રજ્ઞાચક્ષુ પુરુષની મહત્તમ મેધાનો નક્કર રણકાર તેમાં પરખાતો હતો.

'રાયપુર પખાલીની પોળમાંથી આવું છું. મારે આપને મારી કવિતાઓ બતાવવી છે.' મેં મારું વક્તવ્ય માંડ પૂરું કર્યું.

'કવિતા લેતા આવ્યા છો?' અવાજમાં આ વખતે સૌજન્યની મીઠાશ પણ ભળી હતી.

'હા, જી.'

'તમે શું કરો છો?' એ યુગપુરુષના નેત્રદ્વંદ્વમાંથી ઊંડે ઊંડે નાનેરા પ્રત્યેની હમદર્દીનાં તેજઃકિરણો પ્રસરતાં નિહાળ્યાં.

"નવજીવન'માં હતો. ત્યાંથી છૂટો થયો છું. ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીવાળા મણિભાઈ-(છબારામ ભટ્ટ)એ મુંબઇ—'ગુજરાતી'ના તંત્રી શ્રી. મણિલાલ ઇચ્છારામ દેસાઇ ઉપર લખી આપેલ ભલામણપત્ર લઇને આવતે અઠવાડિયે મારા ભાગ્યનો પાસો નાખવા હું મુંબઈ જવાનો છું.'

'વારુ, કવિતા જુદી લખી લાવ્યા છો? મને આપી જાઓ.'

'ના જી, આ સંગ્રહમાં છે.' અને મેં કવિતા બતાવી; તેમણે વાંચી.

'કવિતા સારી છે. 'વસંત'માં છાપીશ, મને આપી જજો.' હું તો આવ્યો હતો માર્ગ-દર્શન અર્થે, ત્યાં મળી ગયું સ્થાન. અચંબો પામ્યો.

'એ મારી નોટબૂકમાં છે.'

'નકલ કરીને ગમે ત્યારે ઇચ્છાશંકરને આપી જજો.'

'આપનો ઉપકાર માનું છું.'

આ એક મુલાકાતમાંથી આનંદશંકરભાઈના ત્રણ ગુણવિશેષો નિષ્પન્ન થાય છે. આનંદ-શંકરભાઈ ફળફૂલથી લચી રહેલા વૃક્ષની જેમ અમાપ વિદ્યાભારથી વિનમ્ર બની રહ્યા હતા, નાના માણસને પણ અપનાવી લેવાની મહાનુભાવ સાગરવૃત્તિવાળા તેઓ હતા, તથા ગમે તેવા દુર્બલ

જતુને પણ ગેબની જેમ સ્વસ્થ અને અખડ આશ્રય આપવામા તેઓ ઋજુ હતા ગુજરાતી વાઙ્મયના નવવિધાયકોએ આવા, આપણામાના ઉત્તુગ શિખર જેવા સાહિત્યસમ્રાટોના આ ગુણત્રયવિશેષમાથી ઘણુ ગ્રહણ કરવા જેવુ છે

પૂજ્ય આનદશકરભાઈ જૂની પેઢીના, ભારતની સસ્કૃતિના અદ્યતન યુગાવતાર હતા ગુર્જરીના પૃથ્વીઆરૂઢ થયેલા ગણતર સાહિત્યસ્વામીઓમા આનદશકરભાઈનુ સ્થાન મોખરે છે ગુર્જરીને જગતગૌરવતી લાધેલી લોચનજોડમાની પ્રથમમા વિશ્વવિભૂતિ ગાધીજી બિરાજમાન છે, બીજીમા આનદશકરભાઈ મૂર્તિમત હતા આજે તો કાળના મહોદધિમા આ કીકી લુપ્ત છે એ વજ્રપાત કરવાનો કે લખવાનો આ નાજુક કલમને તો અધિકાર પણ નથી

. આ એક નાચીઝ છતા મારે માટેના પ્રેરક પ્રસગમાથી આનદશકરભાઈનો જે સદ્ગુણસભાર મને સાપડ્યો તે દર્શાવી અજોડ સાહિત્યશિરોમણિ નરપુગવ સમક્ષ મારુ અત્યત લાઘવ પ્રસ્ફુટ કરવાનો આ મારો નમ્ર પ્રયાસ માત્ર છે.

મહા-આચાર્ય

આનંદશંકર ધ્રુવ

[એમની જીવનશૈલી ઉપર એક દૃષ્ટિ]

શ્રી. ગૌરીશંકર ગો. જોષી, 'ધૂમકેતુ'

કૉલેજજીવનમાં અમદાવાદનું નામ એક દૂરના અદ્‌ભુત સ્થાન સમું લાગતું તે વખતે જે બે ચાર વ્યક્તિઓનું કાલ્પનિક આકર્ષણ રહ્યા કરતું તેમાં એક નામ મહા-આચાર્ય આનંદશંકર ધ્રુવનું પણ હતું. કૉલેજજીવનના સહજ આકર્ષક વાતાવરણ સિવાય પણ એક વિશેષ કારણ એમાં રહેલું હતું. જીવનઘડતરનાં કેટલાંક પુસ્તકોમાં મહા-આચાર્યનું એકે પુસ્તક તો ન હતું, કારણ કે એમનું એકે પુસ્તક એવી રીતે હજી પ્રકટ નહિ થયેલું. પરંતુ કેવળ હાથલાથોરનાં [હવે તો આ હાથલોથોર નાશ પામ્યો છે] લાલઘૂમ ડોડવાં જોતાં જોતાં, જોજન જોજન વિસ્તારના, પોલંડનાં પેલાં બીડ વિશે બહુ વર્ણન આવે છે, એવાં ખેવ ને ઝિંઝોટી ને રાંપડાનાં ને ધોળિયાનાં બીડમાં થઈને દર અઠવાડિયે એકબે વખત પાસેના કસબામાં જવા માટે નીકળવું પડતું, ત્યારે એવા દૂરના એકાંત ગામડામાં એક માસિક આવતું તે પ્રિય મિત્રની જેમ સાથે રહેતું. ખાખરાનો ક્યાંક છાંયો આવે કે કોઈક જગ્યાએ ખજૂરી ઊગી હોય ત્યાં બેસીને એમાંથી નમતી સંધ્યાએ દરેકે દરેક લીટીનો ને દરેકે દરેક અક્ષરનો રાંકના ગોળની પેઠે વારંવાર આસ્વાદ લેવાતો. કાંઈક સમજાતું હશે, ઘણું નહિ સમજાતું હોય, કેટલુંક ખોટું સમજાતું હશે-પરંતુ જ્યાં આવળનાં ફૂલ એ શ્રેષ્ઠ ઉદ્યાનપુષ્પ હતાં, પીંજારા, વાઘરી, કોળી, ખાંટ ને ભરવાડનો પડોશ એ જ્યાં સંસ્કારક્ષેત્ર માટે હતાં, જ્યાં એક પોસ્ટકાર્ડનો એક ગરબડિયો અક્ષર ઉકેલતાં મહા 'વેદવાન'ની ઉપાધિ ગામના એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી પંદર જ મિનિટમાં ફેલાઈ જતી, જ્યાં સાત ગુજરાતીના જ્ઞાન ઉપર ત્રણ ત્રણ નાના શિક્ષકોની નાની મંડળી નદીના વેકરામાં બેસીને ગોવરર્ધનરામથી માંડીને કલાપી સુધીના સર્વે સાક્ષરોની સમાલોચના કરતી, ત્યાં આ માસિક એક જીવંત પ્રકાશ જેવું બની રહેતું. એ માસિક તે 'વસંત.' 'વસંત'માં લેખ છપાય-જીવનની એ મહત્ત્વકાંક્ષા આવા એક નાનકડા ગામડાની ભાગોળે કોઈક દિવસ ઉદ્‌ભવેલી. એમાંથી આચાર્ય આનંદશંકરનું નામ પણ સ્મરણમાં રહેલું. કૉલેજજીવનમાં આવતાં એ આકર્ષણ વધ્યું હતું. પરંતુ જૂનાગઢ ને ગિરનારની છાયા—એઓની મોહિનીએ કોઈ દિવસ અમદાવાદ આવી શકાયું નહિ. આચાર્ય આનંદશંકર ધ્રુવનો એ રીતે કૉલેજજીવનમાં લેશ પણ પરિચય મળી શકયો નહિ. પરંતુ કૉલેજજીવન દરમ્યાન 'વસંત'માં 'કેટલાક પત્રો' મોકલવા શરૂ કર્યા. પહેલો પત્ર મોકલ્યોઃ ધડકતે હૃદયે, અવિશ્વાસથી, અપ્રકટ જ રહેશે એવા ભયથી-અને એક દિવસ બે ત્રણ માસ પછી, જગ્યા કાંઈક ફાજલ પડી હશે એટલે, વ્યવસ્થાપક ઇચ્છાશંકર હરજીવન ત્રિપાઠીનો એકદમ ઉકેલી ન શકાય તેવો પત્ર મળ્યો—અને એ

પત્ર ટોપેજના મિત્રોને વંચાવતા બીજે જ દિવસે સૌને લાગ્યુ કે આ માણસને લખતા આવડે છે પછીથી એ પત્રો માટે નિયમિત માગણી આવતી 'વસંત'નું વર્ષો સુધી એકાંતમા કરેલુ પરિશીલન છેવટે ફળ્યુ

આચાર્ય આનંદશંકરની સાથે સીધા સંસર્ગમા આવેલા ત્રણેક પ્રસંગો અત્યારે યાદ આવે છે એ વખતે ઘણુ કરીને પોતે હજી આકાશેઠ કૂવાની પોળના મકાને રહેતા 'તણખા'નું પુસ્તક આપવા ગયેલો 'સમાલોચના અવશ્ય આવશે, પણ ન આવે તો એને મારી ઉપેક્ષાવૃત્તિ ન ગણતા'' આ એમના શબ્દો હતા 'વસંત', માટે વારંવાર નવલિકાની માગણી તો એમની રહેતી જ પાછળના સમયમા પણ પોતે 'કેટલાક પત્રો' જેવા નાના નિબંધો માટે હમેશા આતુરતા બતાવી હતી એ એક નવાઈની વાત હતી કે 'કેટલાક પત્રો' એમની સ્મૃતિમા સારા લખાણ તરીકે હમેશને માટે રહી ગયા હતા—ને જ્યારે જ્યારે મળતો ત્યારે ત્યારે એવી જાતના પત્રો વિશે વાત કરતા આ પત્રો હજી અપ્રકટ છે, પણ હમણા પાછા મેં હાથ ઉપર લીધા છે ને હવે પછીના કામમા એની નોંધ કરી છે

એક વખત આચાર્ય આનંદશંકર ધ્રુવ સૂર્યપ્રકાશ પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ પાસે નીકળેલા એ વખતે એ પ્રેસ પાનકોર નાકે સિવિલ હૉસ્પિટલ પાસે હતુ એમની મોટર ત્યા ઊભી રહી. અંદર ગંગાદત્ત શાસ્ત્રી વ્યવસ્થાપક હતા તેને બોલાવ્યા 'વસંત' માટેના એક લેખના પ્રૂફમા 'સરસ્વતીચંદ્ર'નો શબ્દ બરાબર નહિ છપાયેલો એ વિશે કહ્યુ પછી બોલ્યા 'સરસ્વતીચંદ્રની જોડણી પણ બરાબર ન સમજી શકે એવા કૉમ્પોઝિટર કેમ રાખો છો?' હું ત્યા બેઠો હતો આ વસ્તુએ તે જ વખતે મને આચાર્યની મહત્તા અને મર્યાદા બન્નેનો ખ્યાલ આપ્યો સાહિત્યભક્તિ—ખાસ કરીને તો જ્ઞાનપ્રાપ્તિ—એમા એમણે એટલી તલ્લીનતા મેળવી હતી કે ન્યૂટને જેમ મોટી બિલાડી માટે મોટુ ને નાની બિલાડીને માટે નાનુ કાણુ રાખ્યુ હતુ ને સમર્થ ગણિતશાસ્ત્રી મોટુ કાણુ નાના કાણાનો હેતુ સાચવશે એ વ્યવહારુ સત્ય ભૂલી ગયો હતો, તેના જેવુ જ કાંઈક આ સમર્થ વિદ્વાન વિશે થયુ ''કમ્પોઝિટર' કોઈ દિવસ પોતે શુ 'કમ્પોઝ' કરે છે' એમા ભાગ્યે જ રસ ધરાવતા હોય છે એમને તો 'મેટર' સાથે કામ હોય છે એમની દૃષ્ટિ નહિ—આંગળી કામ કરતી હોય છે વર્ષો સુધી 'વસંત' માસિક ચલાવવા છતા, આચાર્ય આનંદશંકર એને પોતાની પ્રિય વસ્તુ ગણતા છતા, એનાથી એ અલિપ્ત પણ રહી શકતા હતા, એનુ આ એક ઉદાહરણ છે અને એ એમના જીવનનુ દ્યોતક પણ છે

એક બીજો પ્રસંગ એમની ચારુ જીવનશૈલી દર્શાવે તેવો છે અત્યંત વિનમ્ર છતા એ પોતાનો વિરોધ જ્યારે દર્શાવતા ત્યારે એમા ન સમજી શકાય એવો ગહન કટાક્ષ—કટાક્ષ તો એને ન કહેવાય, પણ મર્મ કહી શકાય—રહેતો, આ મર્મનો આ જાતનો પ્રકાર એ કદાચ સ્વર્ગસ્થની અનોખી શૈલી હતી અને છતા એમા લેશ પણ કટુતા, ગ્રામ્યતા, ઉપાલંભ કે ક્રૂર વિનોદ ન રહેતા એમા તત્ત્વજ્ઞાનીનુ ઊર્મિવિહોણુ નર્મમર્મ હતુ એક વખત મે તિબેટ વિશે કાંઈ વાંચેલુ તેમાથી વર્ષો સુધી એકાંતજીવન ગાળનાર કોઈ સાધુની વાત એમની પાસે રજૂ કરી એની અનેક અદ્ભુત શક્તિઓમાથી એક—ગમે તેવા અંધારામા પણ દેખી શકવાની અજબ શક્તિ—એ વિશે વાત થયેલી

યોગને પોતે સંપૂર્ણ સત્ય જોનાર તરીકે ગણતા નહિ. કોઈ સિદ્ધિ કે કોઈ ઉપાસના વિશે એમનામાં, શ્રદ્ધા કરતાં શંકા વધારે રહેતાં. એટલે વાત પૂરી થયા પછી સામાન્ય વાત કરતા હોય તેમ એમણે પોતાનો હિમાલયનો અનુભવ કહેવા માંડ્યો. એમાં એમણે કહેલું એક વાક્ય આખી વસ્તુસ્થિતિનું સમગ્ર દર્શન કરાવતું હતું: 'ટેવ એવો પદાર્થ છે કે જે ઘણી વખત ઘણું ન સમજાય એવું કરી શકે છે. જ્ઞાન જુદી જ વસ્તુ છે.'

સાહિત્યકાર તરીકે આચાર્ય આનંદશંકર પાસે એક એવી શૈલી હતી કે જે શૈલી ગોવર્ધનરામ તેમ જ મણિલાલ બન્નેના સમન્વયમાંથી જન્મી હતી—અને છતાં પોતાનો જ અનોખો પ્રકાર પ્રકટ કરતા. જ્યારે પોતાના પ્રિય વિષયમાં એ રમમાણ થતા, ત્યારે એનો રણકો કદી પણ ન ભૂલી શકાય એવા મધુર પ્રવચનકારનો હતો. આપણે ત્યાં આવી પ્રવચનશૈલી. મણિલાલ, ગોવર્ધનરામ, કિશોરલાલ મશરૂવાળા, અને કાકા કાલેલકરમાં મળી આવે છે. એક જ વિષય ઉપર કે લગભગ સમાન કહેવાય એવા કોઈ વિષય ઉપર આ ચારેનાં લખાણો સરખાવવાનો કોઈ યોગ આવે તો એક રસિક અભ્યાસનો એ વિષય બની રહે એટલી વિવિધતા એમાંથી મળે. મણિલાલ વિશે કહેવાય કે એ પોતાના પૂર્વપક્ષીને ત્યાં હાજર રાખે છે, એને હરાવે છે, હંફાવે છે, પોતાના વિજયમાં પોતે રાચે છે, પોતાનો સિદ્ધાંત સ્થાપે છે, ને એ સત્ય હોવાની એ ઘોષણા કરે છે. ગોવર્ધનરામ સામા પક્ષની દલીલો લે છે, પોતાનો રદિયો આપે છે, પોતાના પક્ષો હાજર રાખે છે—ને પોતે કોઈ દિવસ હાજર રહેતા નથી. એ સત્યને શોધવા મથે છે, સિદ્ધાંત સ્થાપતા નથી—ને નથી સ્થાપ્યો એમ કહેતા પણ નથી. એ જીવનનો નિચોડ આપે છે, છતાં ઘોષણા કરતા નથી. આ બન્નેની સરખામણીમાં આચાર્ય આનંદશંકર પાસે જે છે તે અત્યંત મધુર પ્રસન્ન શૈલીમાં કહેવાયેલું છે. તલસ્પર્શી છતાં એ પૂર્વપક્ષ સ્થાપીને આગળ વધતા નથી. હિમાદ્રિ જેટલી ઊંચાઈએ જવા છતાં એ પૃથ્વીનો સંસર્ગ ગુમાવતા નથી. અને પ્રતીતિકર બનવા છતાં—એ કોઈ વસ્તુનું સમર્થન કરતા નથી. સત્યનું એમનું અન્વેષણ જલમાં ડૂબકી મારીને મોતીની છીપો લાવનાર જેવું છે. એમાં મોતી છે જ—એ વિશે તો શંકા નથી; થોડાં કે વધુ એ જ સવાલ રહે છે.

આચાર્ય આનંદશંકરનો એક લેખ એક વિદ્યાર્થીને સમજાવવાનો પ્રસંગ આવ્યો હતો. ઘણું કરીને ત્યાર પછી તરત જ એક બીજો નિબંધ પણ હતો. બન્ને પ્રકારો નિબંધના જ હતા. અને છતાં એક નિબંધ વાંચ્યા પછી બીજો વાંચતાં એટલો બધો તફાવત લાગ્યો કે આચાર્યની પ્રવચનશૈલીની મધુરતા એ એમના અત્યંત વિશાળ વાચનમાંથી પ્રાપ્ત થતી સહજ શક્તિ છે-ને પ્રયત્નથી મેળવેલી શક્તિ નથી, એની પ્રતીતિ થઈ. કેટલાકનું વાચન વિશાળ હોય છે પણ એમનું નિરૂપણ કઢંગું હોય છે. કેટલાકની પાસે જ્ઞાનની અશક્તિ ઢાંકવા માટે લાંબું પિષ્ટપેષણ હોય છે. કેટલાકની પાસે અછતને છત તરીકે ખપાવવાની કુનેહ હોય છે, તો કેટલાકની પાસે જે ખરેખર હોય છે, તેને એટલી બધી વખત 'આ જુઓ, છે હો, મારી પાસે છે; તમે કહેતા'તા ને નથી?' એવી જાહેરખબરી પદ્ધતિથી, ગ્રામ્યતાભરેલી રીતે રજૂ કરવાની કઢંગી શૈલી હોય છે કે, એમનું અરધું આકર્ષણ એમાં જ માર્યું જાય છે! આચાર્ય ધ્રુવ પાસે સાચ્ચો નગદ સોનાનો સિક્કો

હતો, એટલે એમનો રણકો હમેશા મધુરતાભર્યો હતો ગુજરાત પામે ખરા અર્થમા 'આચાર્ય' એવા માણસો બહુ થોડા જ હોય છે એમા સ્વ આનંદશંકર એક અદ્ભુત પુરુષ હતા એમની પાસે જ્ઞાન હતુ, અને એ જ્ઞાન મૂકવાની બહુ જ વિરલ એવી માધુર્યભરેલી પ્રસન્ન ગંભીર શૈલી હતી. આ એમની શૈલી અભ્યાસનો એક ખાસ વિષય થઈ શકે તેટલી મહત્તાભરેલી છે. બહુ જ થોડા શબ્દોમા કેટલી સુન્દરતાથી એમણે પોતાના વિચારો પ્રકટ કરવાની શક્તિ કેળવી છે, એ ત્રણચાર ઉદાહરણોથી પણ દેખાઈ આવશે

'આત્માને આપણે વ્યવહારનું ખાલી ખોખુ માની શકતા નથી, તેથી રાજકીય, આર્થિક કે સામાજિક સુધારણાનો બહિષ્કાર કરી શકીશુ નહિ માત્ર એ સર્વને કેન્દ્રસ્થાને—અગ્રસ્થાને નહિ પણ કેન્દ્રસ્થાને—અધ્યાત્મવિચારને મૂકીશુ '

'આપણા ઘઉ અને રૂના ભાવ અહીંની પેદાશથી નક્કી થતા નથી, અન્ય દેશોના પાક ઉપર એનો આધાર રહે છે; તે જ રીતે અત્યારે આપણે ધર્મ સંબંધી વિચારોમા પણ અહીંના જ શાસ્ત્રોના વચનો ટાંકીને બેસી રહી શકીએ તેમ નથી.'

'શંકરાચાર્યના સિદ્ધાન્તને પાશ્ચાત્ય કેળવણી પામેલો વિદ્વાન ગહનતાની પરિસીમા સમજે છે અને રસ્તે જતો ભિખારી પણ એના એકતારામા એને ગાય છે એ એની ખૂબી છે '

એથી વધારે સુદર એક ઉદાહરણ

ગાંધીજીનો પશ્ચિમ તરફનો વિરોધ અને કવિવર ટાગોરને એમાથી જે ગ્રહણ કરવા યોગ્ય હોય તે ગ્રહણ કરવાનો આગ્રહ—એ બન્ને વચ્ચે શ્રી આનંદશંકર ધ્રુવે મૂકેલા આ શબ્દો એમના જીવનનો ખરો ખ્યાલ આપી દે તેવા છે.

'પૂર્વે કાઇક પશ્ચિમને આપવાનુ હોય, પશ્ચિમે પૂર્વને આપવાનું હોય આ કહેવુ દેખીતું ઠીક છે પણ વસ્તુત સત્યના કકડા કરીને પરમેશ્વરે જગત ઉપર ફેંક્યા નથી અર્ધું સત્ય જાણે પૂર્વમા પ્રકટ કર્યું હોય અને અર્ધું પશ્ચિમમા,-અને પછી મનુષ્યજાતિને એ બે અરધિયા એકઠા કરવાનું સોંપ્યું હોય એમ નથી દરેકમા સત્યનું પૂર્ણ પ્રાકટ્ય જ હોય છે, હોવુ જ જોઈએ કારણ કે જ્યા મનુષ્યત્વ ત્યા સત્ય, અને મનુષ્યત્વ સર્વત્ર એમ સત્ય પણ સર્વત્ર પણ ઐતિહાસિક સંજોગોને લીધે સત્યના જુદાજુદા અંશો પૃથ્વીના જુદા જુદા ભાગમા પ્રાધાન્ય કે ગૌણતા પામે છે–એટલે એક બીજા દેશને એક બીજાની અપેક્ષા રહે છે તે એટલી જ કે ગૌણ અંશને યથોચિત પ્રાધાન્ય અપાવવુ આપણા પ્રાચીન સમયમા વ્યવહારની ગૌણતા નહોતી પણ ઐતિહાસિક કારણે આપણું વ્યાવહારિક જીવન ગૌણસ્થાને મુકાઈ ગયું છે તો એને યોગ્ય પદ આપણે પુન પ્રાપ્ત કરાવવુ અને પશ્ચિમના દેશો વ્યવહારમા ડૂબી પરમાર્થ ભૂલી ગયા છે તો તેઓએ એમના પૂર્વજોનુ જાણીતું પરમાર્થ જીવન ફરી સેવવુ ' 'વિવેકી સજ્જનો આહારમાત્રમા વિષાશ ને અમૃતાશ રહેલા છે એમ સમજી એમાથી વિષાશ દૂર કરશે સમગ્ર આહારને ફેંકી દેશે નહિ પણ અવિવેકી આહારી ને વિષાશનુ સ્મરણ આપવાની જરૂર છે '

હરેક વાદો સમજ્યા વિના અહી લાવવા મથતા બિનઅનુભવી કેવળ ઉત્સાહી કાર્યકરોને આમાથી કેટલુ બધુ મળી શકે તેમ છે।

એક વસ્તુનો સમગ્ર રીતે ને સઘળા દૃષ્ટિકોણથી વિચાર કર્યાં વિના ને વિચાર કર્યાં પછી પણ એનો આપણા સમાજજીવન સાથે સમન્વય સાધ્યા વિના સ્વીકાર ન કરવો—એ આચાર્યશ્રીની મોટામાં મોટી સંસ્કૃતિરક્ષક વૃત્તિનો સિદ્ધાંત હતો. આજે—અથવા કોઈ પણ સમયે—એનો તત્ત્વાર્થ તો થોડેઘણે અંશે પણ ગ્રહણ કર્યાં વિના છૂટકો જ નથી. કદાચ એમના જીવનનો એ મોટામાં મોટો વિજય હતો કે એમણે વૈજ્ઞાનિક વેગથી ધસી આવતી વસ્તુઓનો તિરસ્કાર કર્યો નથી કે બાલોચિત ઉત્સાહથી એને ભેટવા દોડવાની ખોટી ઉતાવળ બતાવી નથી. એમાંથી કાલક્રમે પ્રજા-જીવનને અનુરૂપ એવું નવું સ્વરૂપ પ્રકટશે—એ એમની આંતરિક અખંડ શ્રદ્ધા હતી. અને હરેક વ્યક્તિની એ જ શ્રદ્ધા રહેવી જોઈએ.

સૌજન્યશીલ આદર્શમૂર્તિ

શ્રી મોહનલાલ હ પંચોળી

જીવનમાં કોઈ ધન્ય પળે જ પ્રેરણા પાનાર વ્યક્તિનો સમાગમ થાય છે એના પ્રેરણાપાનથી આપણા દૃષ્ટિબિંદુમા વૈવિધ્ય અને ચોકસાઈ આવે છે, આપણો માનસિક અને આધ્યાત્મિક ઉદ્ધાર થાય છે, સામાજિક અને રાજકીય દૃષ્ટિએ જીવવાના માર્ગોની સૂઝ પડે છે, જીવન એકધારુ અને ઇપ્સિત ધ્યેયને પામવાની વૃત્તિવાળુ થાય છે

જ્યારે મે વિદ્યાર્થિઅવસ્થાનો ત્યાગ કરી ધધાદારી જીવનનો આરભ કર્યો, ત્યારે સને ૧૯૦૭મા મારા એક ધધાદારી ભાવનાશીલ મિત્રે સલાહ આપી કે, " જો ધધામા પણ પ્રથમ દરજ્જો સાચવી રાખવો હોય, તો સતત અભ્યાસી રહેવા ઉપરાત, 'વસન્ત'ના ગ્રાહક બની એમા આવતા દિગ્દર્શનો, વિવેચનો, ચર્ચાઓ, અને બીજા પ્રાસ્તાવિક લેખોનો પાકો અભ્યાસ કરતા રહેવાથી જિદગીની આખરે આપણી સાથના બીજાઓની સાથે તુલનાત્મક રીતે જોતા આપણા વિકાસમા અદ્ભુત પરિવર્તન થયેલુ જણાશે " આ સલાહ—વિચારોની કીમત એ વખતે કાઈ જ સમજાઈ નહોતી, પણ શાળા અને ટ્રેનિગ કોલેજના શિક્ષણમા રહેલી ન્યૂનતાઓ 'વસન્ત'ના વાચનથી પરિપૂર્ણ થઈ હતી, એમ તો આજે પણ સપૂર્ણ રીતે સમજાય છે

૧

શ્રી આચાર્યશ્રીનો પ્રથમ સમાગમ 'વસન્ત'ના ગ્રાહક નિમિત્તે થયો જોકે એ માસિક મૂળથી જ બરાબર નિયમિત સમયે બહાર પડતુ નહોતુ, છતા પણ જ્યારે બહાર પડતુ ત્યારે તેમા પ્રસિદ્ધ થયેલી વસ્તુથી આપણને તૃપ્તિ થતી, અને વિલબનો વિલાપ આપોઆપ શમી જતો એમા પ્રસિદ્ધ થતા દિગ્દર્શનો અને લેખોની ખાતર એ પત્ર એક વખત કાગને ડોળે ઘણી આતુરતાપૂર્વક રાહ જોવરાવતુ હતુ

ઉગ્ર વાતાવરણમા પણ એ પત્રના દિગ્દર્શનમા દર્શાવેલા વિચારો, સિદ્ધાત સૌમ્ય સ્વરૂપના ગણાતા હતા. વિનીત અને ઉદ્દામ નામકરણની વિધિ, એ પ્રત્યેકનુ લક્ષણ બાધનાની તર્કપદ્ધતિ સબધે તત્રી તરીકેના એમના વિચારો ઘણી જ સમતુલા સાચવીને કહેવામા આવતા હતા એથી જ એ પત્ર સર્વેને — બને પક્ષોનુ આકર્ષણ કરી રહેલ હતુ આ સર્વે એમની સૌજન્યશીલ સમાધાનવૃત્તિનુ પરિણામ રજૂ કરતા હતા, એમ કહેવુ જોઈએ

કોઈ પણ સરકારી કમિશનો સબધે કે અભૂતપૂર્વ પ્રસગોની ચર્ચા સબધે એમનુ સૌજન્ય દીપી નીકળ્યા વિના રહેતુ નહિ – Decentralization Commission–કેન્દ્રાપગામી સમિતિની ચર્ચા કરવાની હોય, કે રૂપુ સસ્તુ થાય ત્યારે ઝાઝા રૂપિયા પાડી ચલણમા ફુગાવો કરવામા આવે, તેને લીધે પરિણામે મોઘવારી થાય, એ સર્વની એ સમયની ચર્ચા આપણને પ્રજા સમસ્ત-

નાં સામાન્ય હિતનું રાજકારણ અને અર્થવ્યવસ્થાનાં વ્યવહાર અને આચારનાં પરિણામોથી શાંત ચિત્તે વાકેફ કરીને, પોતાની ફરજ અદા કરતાં જોતી વખતે એમનાં સૌજન્યનો સારો ખ્યાલ આવ્યા વિના રહેતો નહિ.

'વસન્ત' એ યુવાનો અને પ્રૌઢોને તાલિમ આપનાર શાળા જેવું હતું. એ શાળાના આચાર્ય સૌમ્ય અને સૌજન્યશીલ હતા. દૂર દૂરના પ્રદેશોમાં વસનારને અદ્યતન અને ઉન્નત વિચારોથી તેઓશ્રી પોષણ આપી રહ્યા હતા. મહાત્માજી ગુજરાતમાં આવતાં પહેલાના સમયમાં ગુજરાતની પ્રજાને સૌજન્યશીલ ઘડવાની એમની પ્રવૃત્તિ હતી. એથી જ એઓશ્રીની એ પ્રેરણાને પીનાર આજે પણ જિંદગીના એ સમયની જીવનપથમાં એક મહાન સ્મૃતિચિહ્ન તરીકે ગણતરી કર્યાં વિના રહી શકે તેમ નથી.

૨

સને ૧૯૧૯માં અમદાવાદમાં વસવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો ત્યારપછી જુદીજુદી સભાઓમાં એમની વાણીનો તેમ જ વિચારોનો પ્રત્યક્ષ પ્રસંગ પ્રાપ્ત થવા લાગ્યો. તે પ્રત્યેક પ્રસંગે એમના સૌજન્યશીલ વ્યક્તિત્વનો અનુભવ થવા લાગ્યો. જોકે એ અરસામાં જ એઓશ્રીએ બનારસ વિદ્યાપીઠમાં સ્થાન પ્રાપ્ત કરવાથી ગુજરાતને લગભગ છોડયો હતો. છતાં ઉનાળાની લાંબી રજા દરમિયાન એમનો લાભ અવારનવાર મળ્યા જ કરતો હતો. એ અરસામાં 'અસ્પૃશ્યતાનિવારણ' સંબંધી પોતાના વિચારો અને નિર્ણયો રજૂ કરતો એક લેખ એ સમયપૂરતો ખૂબ જ પ્રેરક અને બોધક નીવડયો હતો એમ કહ્યા વિના રહી શકાતું નથી.

સને ૧૯૨૫ માં ગુ. વ. સો.ના નિયમો પહેલી વખત નવેસરથી પસાર થતા હતા, તે સમયે એમણે દર્શાવેલા સૌજન્યનો પરિચય એ મારા જીવનમાં એઓશ્રી સાથેના સંબંધનો સૌથી પહેલો પ્રસંગ હતો. એ સમયે રૂ. ૩૦) સુધીના પગારના શિક્ષકોના સભ્યપદની રીના સંબંધમાં એવી વિગતો રજૂ કરવામાં આવી કે, "આ સગવડનો લાભ કોઈ લેતું નથી. મોટા પ્રમાણમાં લેવાતો નથી." માટે આ વર્ગ દૂર કરવો. એ પ્રસંગે એ રાહતથી મળતી સગવડનું રક્ષણ કરનાર હોય, છતાં એવા વિચારો રજૂ કરનારને જો કોઇ પીઢ અને માતબર સભ્યનું અનુમોદન ન હોય, તો એ કાયદાકાનૂન કરનાર પોતાનો હેતુ સરળતાથી સાધી શકે તેમ હતું, એવું એઓશ્રીને સમજાયું ત્યારે એઓશ્રીએ મારો એ વ્યવસ્થા સાચવી રાખવાના પક્ષનો બચાવ કર્યો. જરૂર, એ રીતે એમણે એવા વર્ગના સર્વે શિક્ષકસમૂહ ઉપર ઉપકાર કર્યો છે. એ પ્રસંગ આજે પણ મારી નજર સમક્ષ એવો ને એવો જ તાજો છે. એઓ તો માત્ર પોતાની ન્યાયપ્રિય અને નિષ્પક્ષપાત મનોવૃત્તિને અધીન રહીને જ પોતાનો વિચારો રજૂ કરતા હતા, છતાં સામાન્ય અને સાર્વજનિક હિતના પ્રશ્નોમાં કેટલી કાળજી એઓ ધરાવતા હતા તેનો એ પ્રસંગે અનુભવ થયો. એથી જ એમનો સૌજન્યશીલ સ્વભાવ પ્રકટ સ્વરૂપે જોવાની તક મળી ગઈ.

એઓશ્રી મોટાં શહેરોથી દૂર દૂર વસનારા અને પૂરતી સાધનસંપત્તિ વિનાના વર્ગોની મુશ્કેલીઓ સમજવા પૂરતા નીચે ઊતરી શકતા હતા. એમની એ દયાળુ મનોવૃત્તિએ એમને આવા

પ્રસગોમા ઉદારતાથી જોવાની ટેવ પાડી હતી એ બિના 'वसन्त' ના લવાજમનો નિર્ણય કરવાના સમયથી એમના જીવનના અત સુધી જોવામા આવતી હતી એ પણ એમના સૌજન્યશીલ સ્વભાવનુ પ્રતીક ગણી શકાય.

૩

એઓશ્રી ગુ વ મો.ના પ્રમુખપદ ઉપર આવ્યા પછી પ્રથમના કરતા પણ વધારે ને વધારે નજીક હોઈએ, એવી રીતે પ્રસગો પ્રાપ્ત થતા ગયા, ત્યારે પણ એમની સ્વાભાવિક જૂની પ્રણાલીએ જ એઓશ્રીના નિર્ણયો જાહેર થતા જોવામા આવ્યા હતા જેમ સામાન્ય જનતામા સત્તાની પ્રાપ્તિ અને સત્તાની અપ્રાપ્તિના સમયના આચરણમા મહાન અતર જોવામા આવે છે, એવુ એમનામા જોવામા આવતુ નહોતુ એ એકધારા જીવનનુ રહસ્ય તેમની સૌજન્યશીલ વૃત્તિ હતી પોતાને અનુકૂળ ન હોય એવા વિચારોની રજૂઆત પ્રસગે એમનુ ન્યાયપ્રિય અને નિષ્પક્ષપાત વલણ, તેમ જ નિષ્પ્રપચ રહેણીકરણી એ એમના ચિત્તના ઔદાર્યનો નમૂનો હતો. એ રીતે એમણે કુલપ્રાપ્ત સૌજન્યશીલ મનોવૃત્તિ કયારેય પણ છોડી નહોતી, એ જ મને તો વિસ્મયજનક લાગે છે—લાગતુ હતુ

બહુમતવાદી તત્રમા પોતાના વ્યક્તિગત મતવ્યોને સિદ્ધ કરવાના પ્રયત્નો કરવાને બદલે સમસ્તનુ વધારેમા વધારે હિત શેમા સમાયેલું છે, તેને તટસ્થવૃત્તિથી જોવુ, જાણવું, પછી પોતાના વ્યક્તિગત મતવ્યને સમસ્તના હિતને અનુરૂપ બનાવવુ, એ એમની કાર્યપ્રણાલી હતી કોઈ પણ બાબતમા આગ્રહી—ખેચતાણ વિનાના હતા એ જ એમની મહત્તા દર્શાવનાર તત્ત્વ છે જ્યારે રાજકારણમા આથી ઊલટુ જ પ્રવર્તી રહેલુ છે પ્રધાન વ્યક્તિ કે વ્યક્તિઓના મતવ્યને જ બધા પક્ષવાદીઓએ અપનાવવુ જોઇએ, અને એ પ્રમાણે થતા નિર્ણયોને અધીન રહેવુ જોઈએ આવી કાર્યપ્રણાલીમાથી અનિવાર્ય કપેશો, કલહો, અગત વૈરવૃત્તિનુ સ્થાન એ બહુમતવાદી તત્રમા આવી પડે છે ત્યારે આચાર્ય-શ્રીના પ્રમુખ તરીકેના કાર્યમા એથી ઊલટુ જ થઈ રહ્યુ હતુ એઓ વિરોધીઓનો વિરોધ સમજણ અને પતાવટથી દૂર કરી શકતા, એથી એ વિરોધી ઉગ્ર વાતવરણમાથી શાતિ ઊભી કરી શકતા આ સિદ્ધિની પ્રાપ્તિમા એમના સૌજન્યશીલ સ્વભાવનો સૌથી મોટો હિસ્સો છે

આ રીતે એમને સૌજન્યશીલ આદર્શમૂર્તિ સ્વરૂપે આજે પણ હુ એઓશ્રીને નીરખી રહ્યો છુ એ જાતના ચારિત્ર્યબલનો એઓશ્રી આપણને એક ઊચામા ઊચો વારસો આપી ગયા છે એમાથી જેટલું આપણા જીવનમા આચરી શકીએ તેટલુ જ આપણું છે, અને એ એમણે પાયેલી પ્રેરણામાથી મળેલુ છે એઓશ્રીનુ એ ઋણ અદા કરવાનો આ એક નમ્ર પ્રયત્ન છે

સ્વ. આનંદશંકરભાઇના સમકાલીનો

ડૉ. હરિપ્રસાદ વ. દેસાઈ

જે સંસ્કાર, ઉચ્ચ કેળવણી, સંસ્કૃત અંગ્રેજી પુસ્તકભંડાર, આચાર્યપદ અને અનુપમ સંજોગો આનન્દશંકરભાઈને સદ્‌ભાગ્યે મળ્યાં તેવાં બધાના નસીબમાં હોતાં નથી.

ત્યારે શું બીજાં બધાંને ભગવાન વિસારી દે છે? ના, ના. તત્ત્વબોધ, ધાર્મિક જીવન અને અનુભવજ્ઞાન જેવી અમૂલ્ય વસ્તુઓ તો આપણાં પૂર્વજોનાં પુણ્યે, જેને જેને જિજ્ઞાસા થાય તેને તેને માટે આર્યાવર્ત્તમાં ચોગરદમ હજી વેરાયેલી પડી છે!

કેટલાક મજૂરો, ગુમાસ્તા, વેપારીઓ, ખેડૂત અને અભણ ગામડિયા અમદાવાદ અને એની આસપાસના ભાગોમાં થઈ ગયા. એ બધા આનન્દશંકરભાઈની જ ઉમરના હતા. કર્મ, જ્ઞાન અને ભક્તિના લહાવા એમણે પણ લીધા હતા. ભજન, કીર્તનમાંથી ઝરતો હરિરસ એમણે પીધો હતો અને બીજાં સેંકડો અને હજારો સ્ત્રીપુરુષોને પાયો હતો.

'તત્ત્વસાક્ષાત્કારિણી સમાજ' એક હતી. એમાં એક પુરષોત્તમ સત્સંગી હતો તે સરસપુરમાં રહેતો. ભક્તરાજ મોતીલાલ સંઘવી હતા. તે એ સમાજના ઉત્પાદક, સંચાલક તથા વિધાયક હતા. એકતારો, મૃદંગ, તાલ અને કરતાલ સાથે મહિનામાં ચાર વાર એમની ભજનમંડળી રાતના બબ્બે વાગતાં સુધી અને કોઈ વાર વહાણા સુધી ગંભીર મીઠાં ગીતોનો અખંડ આનંદ લૂંટતી હતી.

મોતીભાઈએ સમસ્ત મંડળને "તત્ત્વજ્ઞાનની ઊંચી શ્રેણીના સંસ્કારોથી સંસ્કૃત કરી પવિત્ર આદર્શોની પ્રેરણા કરી હતી." સરસપુરના સ્વ. પટેલ આશારામ સોમનાથ જેમના ચિ. ભાઈ જીવણલાલ હમણાં જ બરતરફ થયેલી મ્યુનિસિપાલિટીના લોકનિયુક્ત સભાસદ હતા તેમણે એક 'પરમાનંદપ્રકાશપદમાલા' સં. ૧૯૮૮ માં પ્રસિદ્ધ કરી છે. એના આભારદર્શનમાં પોતે લખે છે કે, "આ પુસ્તક છપાવવાનો હેતુ સદ્‌ગત શ્રીમાન ભક્તરાજ મોતીલાલ સંઘવીના અને મંડળના બીજા હરિજનોનાં વચનામૃતપદોનો જિજ્ઞાસુજનોના લાભાર્થે પ્રસાર કરવાનો છે. તેમ જ બીજા મહાત્મા પુરુષોનાં વચનામૃતપદો અમારા હરિજનમંડળમાં ઘણા વખતથી ગવાતાં તેની પ્રસાદીરૂપે છપાવી પ્રસિદ્ધ કરવાની સેવા કરી છે. કારણ ઘણા હરિજનોની પુસ્તકો ખરીદવાની શક્તિ હોતી નથી. કેટલાંક પુસ્તકો મળતાં નથી અને ઘણાં હજી સુધી છપાયેલાં નથી. **આમાં પરમાર્થ પ્રેમ સિવાય એક પાઈ પણ ઉપાર્જન કરવાની ઇચ્છા નથી** .... જે ભક્ત હરિજનોએ પુસ્તક છપાવવાની પ્રેરણા કરી, પદોના સંગ્રહમાં મદદ કરી, છપાવવામાં મદદ કરી તેમને હું ભૂલી શકું નહિ. શ્રીમાન મોતીલાલ સંઘવી, બહેચરભાઈ દેવજીભાઈ, ઇશ્વરદાસ કૃષ્ણદાસ વગેરેએ આ પદોનો જુદીજુદી જગ્યાએથી સંગ્રહ કરેલો છે.

મેસાણાની પૂર્વ દિશાએ બાસણાગામનિવાસી શ્રોત્રિય બ્રહ્મનિષ્ઠ સ્વામીશ્રી ૧૦૮ હાથીગિરિજી મહારાજ જેમના ઘણા શિષ્યો હાલ પણ અમદાવાદ, સરસપુર, તથા ગોમતીપુર વગેરે જગ્યાએ અસ્તિત્વ ધરાવે છે તેઓશ્રીના બોધામૃતનો પૂર્ણ અનુભવ લઈ આ પદોનો વિચારપૂર્વક સંગ્રહ કરેલો છે અનેકવાર એમાથી ઉપદેશ થયેલા છે"

એની પ્રસ્તાવનાના લેખક, સ્વ. મૂળશંકર હરિશંકર ભટ્ટ હું છેલ્લીવારની જેલમા હતો ને દેવલોક પામ્યા. ગોમતીપુર વોર્ડમાથી દરેક ચૂટણી વખતે પોતે મને મત આપવામા બહુ જ મદદ કરતા છેલ્લી ચૂટણી વખતે એ માદગીથી અશક્ત હતા, છતા ગાડીમા બેસીને મત આપવા આવ્યા ગાડીમાથી ઊતરીને પોલિંગ સ્ટેશનની અંદર આવી શકે એવી એમની સ્થિતિ નહોતી હું પોલિંગ ઑફિસરને બહાર બોલાવી ગયો અને ગાડીમાથી ઊતરવા ના દીધા પરન્તુ પોતે બરાબર મતપત્રમા ગાડીમા બેઠે બેઠે મત આપ્યો ત્યારે સંતોષ પામ્યા હતા પહેલી વાર જેલમા ગયો ત્યારે એમની પાસે મે એકતારાની માગણી કરી હતી મે કહ્યુ, "મૂળશંકરભાઈ! આપણે ટેલિફોન લેવો તો પગવડે એમ નથી, કારણ કે ધધા જેલના લીધા છે પણ ભગવાનની સાથે ટેલિફોન જોડી આપો એકતારો હોય, તો શાન્ત રાત્રિમા આપણો ટેલિફોન જોડાઈ જાય છે!" હું છૂટીને આવ્યો તેને બીજે જ દિવસે મૂળશંકર એક સુન્દર એકતારો લઈને આવ્યા. મે કહ્યુ, "કીમત આપવા દો" એ કહે, "સાહેબ! આ તો મારા તરફની યાદગીરી છે આપ દેશ માટે આટઆટલુ કષ્ટ વેઠી આવ્યા તેમને અમે બીજુ શુ આપીએ? વળી હું કીમત લઉં, તો એ લેના હાથ લાજે એવુ છે આખા એકતારાની કીમત રૂ. ૧—૯—૦ થઈ છે! એ લઉં તેના કરતા આપ મને એકતારો વગાડતાં સભારો એટલુ બસ છે" પછી તો દવાખાનામા જ એમણે એ એકતારો વગાડી બતાવ્યો ને મે શાખી લીધો તે દિવસથી જ્યારે ધૂન ચઢે છે, ત્યારે હું એ એકતારો બજાવુ છુ ને પ્રીતમનગરના ખાનદાનોમા, રેડિયા ને દિલરૂબાઓની વચમા, 'મને ચાકર રાખોજી' ગાઈને શાન્ત રાત્રિઓના એકાન્તમા ગણગણાટ કરી મૂકુ છુ

મૂળશંકર 'પરમાનંદપ્રકાશ'ની પ્રસ્તાવનામા લખે છે કે, "આ ભજનો નિરતિશય સુખનો અનુભવ કરાવનાર છે ને વિચારદ્વારા ધ્યેય વસ્તુની પ્રાપ્તિ કરાવી શકે છે

જેમ નાવ ઊંચનીચનો ભેદ રાખ્યા વિના સમુદ્ર પાર કરે છે, તેમ સંસારરૂપી સમુદ્રથી પાર કરાવનાર આ પદોના કર્તા મહાત્મા પુરુષો જહાજરૂપ છે.

શ્રુતિસ્મૃતિના અર્થરૂપ, સાદી અને પ્રાકૃત ભાષામા, નિરક્ષર મનુષ્યો પણ સ્મૃતિપટ પર યાદ રાખી શકે એવા રસિક પદો આમા છે એનો વિચારપૂર્વક અનુભવ કરવાથી દરેક મનુષ્ય અખંડ આનંદનો અપરિમિત લાભ સહેલાઈથી લઈ શકશે × × ×

આમા ઉત્તમ, મધ્યમ અને કનિષ્ઠ ત્રણે પ્રકારના અધિકારીઓને યોગ્ય, રોચક તથા ભયાનક વાણીમા કીર્તનો છે એના શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસનથી મનુષ્ય સહેલાઈથી કર્તવ્યપરાયણ થઈ, પુરુષાર્થચતુષ્ટય સંપાદન કરી કૃતકૃત્ય થઈ શકશે"

આ હરિજનોએ (મહાત્મા ગાંધીના હરિજન નામ પહેલાંના અર્થમાં) પણ લોકમાન્યની માફક પુસ્તક ઉઘાડતાં જ સિંહનું ચિત્ર મૂકીને પુસ્તકની શરૂઆત કરી છે.

तावद्गर्जंति शास्त्राणि जंबुका विपिने यथा ।
न गर्जंति महाशक्तिर्यावद् वेदांतकेसरी ॥

એ મોટા અક્ષરમાં લખ્યું છે.

પછી ભજનો શરૂ થાય છે. એમાં કબીર, તુલસીદાસ, અખો, સૂરદાસ, તેજસિંગ, નરસૈયો, મીરાં, દયારામ, નિત્યાનંદ, બ્રહ્માનંદ, પ્રીતમ, રણછોડ, દલપતરામ, ધીરો, મીઠો, છોટમ, રવિદાસ વગેરે પ્રસિદ્ધ કવિઓમાંથી ચૂંટેલાં છે; એમાં જતુબા અને પ્રાગા નામની સ્ત્રી કવિઓ છે. મોરાદ અને દીનદરવેશ નામના મુસલમાન ભક્તો છે. નવીનોમાંથી નરસિંહાચાર્ય અને ઉપેન્દ્રજીનાં પણ બેચાર લીધાં છે અને પછી 'તત્ત્વસાક્ષાત્કારિણી સમાજ'ના હરિજનોનાં પોતાનાં તથા મિત્રોનાં છે. એમાં કેટલાંક જૂનાં અપ્રસિદ્ધ નામો પણ જણાય છે.

એમાંના મુખ્ય કાશીગિરિ, મૂળદાસ, મોતીલાલ કે મોતીદાસ, આશારામ, કેવળપુરી, કૃષ્ણજી, બૂટો, નરસિંહ ભારથી, રેવા, વનમાળી, લખમોજી, અદારામ, માનદાસ, મૂળશંકર, સમરથ કે સિમરથ, ધર્મદાસ, નારણદાસ, બાવો રામૈયો, મનોહર, મીરમાન, પિયારીરામા, રંગીન, અચલરામ, સિપ્રથરામ, પ્રવીન, અનવર વગેરે છે.

બધાંમાં કંઈ ઉચ્ચપ્રતિની કવિતા, કે સાહિત્ય નથી. વારંવાર એકની એક વાત કંટાળો ઉત્પન્ન થાય ત્યાંસુધી જાણે કહેવાતી લાગે છે. પરન્તુ આ કીર્તનકારો કે ભજનિકોને મન એમાં શબ્દાર્થ કે ભાવાર્થ કરતાં ઘણું વિશેષ રહેલું હોય એમ લાગે છે.

શાન્ત અંધારી રાત્રિઓમાં, તારાજડિત આકાશ નીચે, એકતારાની ધૂનમાં શબ્દેશબ્દ એમને સજીવ લાગે છે. સેંકડો પ્રસંગે સેંકડો જાતનાં શ્રદ્ધાળુ, ભક્તહૃદયો પર આ મિઠ્ઠાં ભજનોની જાતજાતની અસરો થાય છે. સંગીત એ પાંચમો વેદ છે. અંતરના તાળાં એનાથી ઉઘડી જાય છે. કોઈ કોઈવાર તો એના અર્થનીયે એમને પડી નથી. હંસલો એના નાદથી જ ગર્જી ઊઠે છે. સદ્‌ગુરુનો દેશ નજર સમક્ષ આવીને ઊભો રહે છે!

"હંસા ચાલોને સદ્‌ગુરુજીના દેશમાં જી!
ત્યાં તો વિના રે બાદલ ચમકે વીજળી જી,
ત્યાં તો પંખીડા કરે છે કલ્લોલ રે—હંસા..."

સદ્‌ભાગ્યે એ આખી મંડળીમાંથી ગોમતીપુરના મણિભાઇ રામજી હયાત છે. એ કહે છે: "મને મહાત્માજીનું રાજકારણ વેદાંત જેવું જ લાગે છે. ગીતાની નિષ્કામ પ્રવૃત્તિ એમના માર્ગમાં ભરી છે. અમારી મંડળીમાં પહેલાં તો પ્રસંગોપાત્ત લાડવા ઊડતા. અને જ્યાં ભજન હોય ત્યાં પ્રસાદ વગેરેને નામે ખર્ચ પણ ખૂબ થતું. અમે એ બધું મર્યાદિત કર્યું. કીર્ત્તનભજન તો છેક સોંઘું જોઈએ એમ જ અમે ગોઠવણ કરી. અને અમે મુખ્યત્વે મજૂર લોક. આખી રાત

ને રાત કીર્તનો કરીને પહેલા તો થાકી જતા ને બીજે દિવસે કામ પર જવાનું તે શરીરને ઘસારા પડતા પછી અમે નિયમ કર્યો કે ૧૨–૧ વાગે ભજન પૂરા કરી દેવા અમારા ગુરુ કઈ જ્ઞાની ન હતા, અનુભવી હતા તેથી એ ઝાઝી ચર્ચા કે વાદવિવાદમા પડતા નહિ અમારી મંડળીમા જરૂર પડે ત્યારે શંકાસમાધાન અને વાદવિવાદ તો હું કરતો."

"પણ તમારામા ભણેલા કેટલા?" મે પૂછ્યુ

મણિભાઇ કહે "તમે પૂછો છો એવો ભણેલો તો કોઇ નહિ, પણ આત્મા તો સૌનો ભણેલો જ છે આ ફક્ત પડદા ખસેડવાના છે તે અમારા ભજન ને કીર્તન ને એકતારાથી ધીમેધીમે ખસતા હતા"

"બીજા કોઈ ગુરુ પાસે જતા?" મે પૂછ્યુ

"હાજી," મણિભાઇએ કહ્યુ, "વેદાત તો ખારો દરિયો છે જ્ઞાન પુસ્તકોમા છે તે તો ડહોળાયેલુ છે પણ જેમ મેઘ એ ખાર ને ડહોળાયેલા પાણી વાદળમા ખેચીને વર્ષારૂપે મીઠા કરી આપે છે તેમ સદ્ગુરુઓ એ જ્ઞાનને મીઠાં ને પિવાય એવા કરી આપે છે દરિયાપુરમા વેરાગીની ધર્મશાળા છે જ્યા હાલમા ટાવર બધાયો છે, ત્યા એક પ્રજ્ઞાચક્ષુ મહારાજ હતા એમની પાસે હું બહુ વાર જતો હતો એ જન્મઅંધ હતા, પણ ગીતા, ભાગવત, પંચદશી વગેરે ગ્રંથો એમને મોઢે હતા વ્યાકરણ, સાહિત્ય વગેરે તો એ કોલેજના વિદ્યાર્થીઓને પણ શીખવતા. બપોરે કોઇ વિધવાઓ, આધેડ ઉમરના અને પેન્શનરો આવતા તેમને જુદાજુદા ગ્રંથના જેવા કે યોગવાસિષ્ઠના પાઠ આપતા

જમાલપુર ડાયની મસ્જિદ પાસે એક શિવાનંદ રહેતા એમની પાસે હું 'વૃત્તિપ્રભાકર'નો ગ્રંથ શીખ્યો છુ માધવલાલ રણછોડલાલ છોટાલાલને આશ્રયે એક ઉદાસી સંપ્રદાયના બાળકરામ આવતા, એ પણ બહુ જ્ઞાની હતા. એમની પાસે બેસીને પણ મે અનેક પ્રકારની જ્ઞાનચર્ચાઓ કરી છે

હિન્દીમા એક ભૂલા બાવાજીની છંદાવલી છે તે અમારા જેવા સંસ્કૃતના અજ્ઞાનીઓને તો શંકરાચાર્યના વેદાતની ગરજ સારતી હતી

અમે બધા પરમ સંતોષી હતા આશારામને કોઈ દિવસ મે ક્રોધ કરતો જોયો નથી પણ અમારી ટોળીમા સર્વશ્રેષ્ઠ તો મોતીબાઇ"

આ મણિભાઇ રામજીને કોન્ગ્રેસે ચૂંટેલી મ્યુનિસિપાલિટીમા ગોમતીપુર ગામ તરફથી સર્વાનુમતે પસંદ કરવામા આવ્યા હતા એમણે કોઈ દિવસ કીર્તિની કે માનની દરકાર કરી નથી સત્તાનો એમને બિલકુલ લોભ ન હતો એમના સ્ત્રી સત્યાગ્રહની એક લડતમાં જેલમા જતા હતા, ત્યારે ગાયકવાડની હવેલીએ પોતે એમને વિદાય કરવા આવેલા એમને ઘેર એક ભેંશ હતી તે દંડમા કોઈ લઈ ના જાય માટે પોલિસવાન ઊપડી ત્યારે ડોશી ધારો પાડીને કહેતા હતા કે "જાગતા રહેજો" ગોમતીપુરમા પક્ષાપક્ષી, સ્વાર્થની અથડાઅથડી વગેરે છે પરન્તુ મણિલાલ

રામજી એ બધાથી પર છે અને સાચી સેવાના પ્રસંગે કે જોખમદારીનાં કામ હોય ત્યારે એ સૌથી મોખરે રહે છે. કારણ કે મહાત્માજીની રાજદ્વારી પ્રવૃત્તિ તો બિલકુલ ધાર્મિક જ છે અને નિવૃત્તિપ્રધાન વેદાંતીને પણ એમાં ભળતાં વાંધો નથી એમ એમની ખાતરી થઈ છે.

હવે જે ભજનોએ એમને અમૃત પાયાં તેમાંના જૂજ નમૂના જોઈએ:—

મને મળિયા શ્રી ગુરુજી કૃપાળ, અલખ લક્ષ આપિયો,
જેણે દરસાવી દીનદયાળ, અમર કરી થાપિયો.

\+ + + +

જપ તપ જોગ ઉપાસતાં રે, આત્મા તો ન જણાય,
છોટમ નિજ જાગ્રત વિના રે સૌ સ્વપ્ન સમાન ગણાય.

\+ +

જેને ઊગ્યો છે અનુભવઅર્ક એવા કોઈ અનુભવી,
તમરૂપી સમ્યા છે વિતર્ક, કથન શું કથે કવિ.

\+ +

ગોળી કોરીને ગરબો કર્યો તેને બહુ તે બારાં થાય જી,
તેની મધ્યે દીપક એક છે, પણ દ્વારે દ્વારે દેખાય.

\+ +

અલખ લેહો લાગી રે, જાગીને જોયું આ ઘટમાં,
ત્યારે ભ્રમણા સર્વે ભાગી રે, સોહાગી ભેટયા ઊલટમાં.

\+ +

પંચરંગી બંગલો રે, શોભા તો તેની સરસ બની,
તેમાં તો બિરાજે રે, આપે મારો અલખ ધણી.

\+ +

પૂનમિયા તેને કહીએ રે, પૂરણ નેમ જેણે રાખ્યો,
હરિ સાથે પ્રીતિ રે, અદ્વૈત પ્યાલો તેણે ચાખ્યો.

\+ +

સંસારરૂપી સ્વપ્નું રે, ગુરુજી મારાં વિષ તો વાળે;
બિગાડ કાઢી નાંખે રે, સોનીડો જેમ સોનું ગાળે.

\+ +

થડકું છાંડ સબ ડાળે રે લાગ્યા, એસા લોક અભાગી હો,
સુવત સુવત સારી રેન ગુમાઇ, ભોર ભયે નવ જાગે હો.

\+ +

આચાર્યશ્રીનુ કલાદર્શન

પ્રો મનસુખલાલ મ ઝવેરી

" ભાઈ મુનશીએ આપેલા સુન્દર વ્યાખ્યાનમા પ્રેમાનદના ગુણદોષ એમણે દર્શાવ્યા છે. ગુણ-દર્શન સાથે હુ સમત છુ, પરતુ દોષદર્શન સાથે હુ સમત નથી હિન્દુસ્તાનની Instinct—ભાવના—જૂનું સઘરવાની જ હોય છે સમયને અનુસરવાની પ્રવૃત્તિ હોય, ફેરફાર કરવામા આવે, પણ જૂની ભાવના જળવાઈ રહે એમા જ આપણી સસ્કૃતિની સફળતા "

તા ૩૧–૧૦–૨૬ ના રોજ વડોદરા સાહિત્ય સભાએ પ્રેમાનદ જયન્તી ઊજવી હતી એ વખતે મુખ્ય વકતા શ્રી કનૈયાલાલ મુનશીના 'ભટ્ટ પ્રેમાનદ' એ વિષય પરના વ્યાખ્યાન પછી, પ્રમુખસ્થાનેથી આચાર્યશ્રી આનદશકરભાઈએ પ્રાસગિક વક્તવ્યના પ્રારભમા ઉપર્યુક્ત શબ્દો કહ્યા હતા [1]

એ શબ્દો, અને તેમા પણ સવિશેષ તો "ગુણદર્શન સાથે હુ સમત છુ, પરતુ દોષદર્શન સાથે હુ સમત નથી" એ શબ્દો, ધ્યાનપાત્ર છે, કારણ કે એ શબ્દોમા આચાર્યશ્રીની સમસ્ત વાઙ્મયતપશ્ચર્યાનો અર્ક સમાયો છે ગુણોનો નિરોષ સ્વીકાર અને દોષોનો આત્યન્તિક પરિહાર એ આચાર્યશ્રીની સાહિત્યભાવનાનું વિશિષ્ટ લક્ષણ છે અને એ લક્ષણથી જ એમનું આખુ કલા-દર્શન અકિત થયુ છે

આચાર્યશ્રીની દષ્ટિએ કલાકાર—અને તેમા પણ કવિ જ એમને સવિશેષ અભિપ્રેત છે—માત્ર "An idle singer of an empty day" જ નથી [2] પરતુ 'ક્રાન્તદર્શી,' 'મનીષી,' 'પરિભૂ' અને 'સ્વયભૂ' છે [3] એ 'ઊજળા અક્ષરનુ' દર્શન કરે છે અને 'નેત્રપુટ વડે એનુ પાન' કરે છે વૈજ્ઞાનિક, ઇતિહાસવેત્તા અને તત્ત્વવેત્તા 'એ ઉજ્જવલ અક્ષર'નુ દર્શન નથી કરતા એમ નથી તેમને સહુને પોતપોતાના 'અક્ષરો' તો છે જ પણ, આચાર્યશ્રીના શબ્દોમા કહીએ તો, "સૌથી પરમ અક્ષર તો ક્રાન્તદર્શી કવિનુ છે 'અક્ષર' એટલે 'બ્રહ્મ' અને 'બ્રહ્મ' એટલે નિત્ય શબ્દ, વિદ્યા, શ્રુતિ—જેના 'ઊંડા ભણકાર' આ 'ઊડી રજની'મા નિત્ય વાગ્યા કરે છે અને કર્ણ હોય તે સાભળે છે એ જ પ્લેટોનુ 'World of Ideas,' વૈષ્ણવો જેને 'અક્ષરધામ' કહે છે "[4]

કવિનુ એ 'અક્ષર' આ જગતની અદર જ છે એમ નથી, તેમ જ તેની પાર જ છે એમ પણ નથી. "Ideas યાને અક્ષર તે આ જગતમા, તેમ જ આ જગતની પાર છે "[5] પ્લેટોના

૧ 'સાહિત્કાર' ત્રૈમાસિક, પ્રેમાનદ અક, ફેબ્રુઆરી ૧૯૩૮, પૃ ૬૭

૨ 'કાવ્યતત્ત્વવિચાર', પૃ ૧૧૩

૩ એજન, પૃ ૧૧૩

૪ એજન, પૃ ૯૭–૯૮

૫. એજન, પૃ ૯૯

World of Ideasના સિદ્ધાન્તને સ્વીકારીને આચાર્યશ્રી માને છે કે આ પરિદૃશ્યમાન જગત્ વાસ્તવિક બિમ્બ નથી, પણ એમાં "અમુક અલૌકિક બિમ્બોનાં માત્ર પ્રતિબિમ્બો જ આપણને ભાસે છે."[૬] આ પ્રતિબિમ્બો 'વ્યક્તિ વ્યક્તિના ઉપાધિયુક્ત, અનિત્ય અને સ્થૂલ છે' એ ખરું; પણ એમનાં મૂળ બિમ્બો 'સામાન્યરૂપ, નિત્ય અને અલૌકિક' છે. કવિની સૃષ્ટિ એવાં બિમ્બોની બનેલી છે, પ્રતિબિમ્બોની નહિ; એટલે "કવિનું કાલ્પનિક જગત્ મિથ્યા નથી, પણ સત્ય છે, કહેવાતા સત્ય જગત્ કરતાં પણ એ વિશેષ સત્ય છે."[૭] કવિનું કાર્ય એ સત્ય જગતનું દર્શન કરાવવાનું, એ પ્રતિબિમ્બોમાં પ્રત્યક્ષ થતાં બિમ્બોને સંગ્રહવાનું અને આલેખવાનું છે.

કાન્ટના તત્ત્વજ્ઞાનને અનુસરીને શિલરે બતાવ્યું છે તે પ્રમાણે, કવિએ તે કાર્ય જડ પ્રકૃતિના પંઝામાં પડેલા' 'ઇન્દ્રિયાદિસંઘાતરૂપ' પરતંત્ર મનુષ્ય તરીકે નહિ, 'કાર્યાકાર્યરૂપ નીતિની આજ્ઞાને અધીન' 'નૈતિક બુદ્ધિધારી ચેતનરૂપે' પણ નહિ, પરંતુ એ બેથી અતિરિક્ત ત્રીજા સ્વરૂપે—લીલામય (Play) સ્વરૂપે—કરવાનું છે. આચાર્યશ્રી કહે છે તે પ્રમાણે એ લીલામય સ્વરૂપમાં "મનુષ્ય સ્વતંત્ર છે. એમાં સત્ય અને નીતિની લોઢાની કે સોનાની સાંકળો એને બાંધતી નથી."[૮] અને તેથી જ કલામાં "જ્ઞાન અને નીતિનાં જે બહાર અને અંતરનાં દબાણ—આંખની અંધારીઓ અને હૃદયના ઓથાર—આવે છે' તેને અવકાશ નથી.

પરંતુ, કલાને આમ જરૂરિયાત અને નીતિથી છૂટી પાડવાનો અને એને મનુષ્યના લીલામય સ્વરૂપનો આવિષ્કાર માનવાનો અર્થ એ નથી કે કલા પર કશી જ જવાબદારી નથી. ઊલટું, કલા સાથે તો બહુ મોટી જવાબદારી જોડાયેલી છે. એટલે જ આચાર્યશ્રી શિલરની આ Play Theoryને મળતી આવતી, અને છતાં તેનાથી ઊંચી કક્ષાની, કવિવર રવીન્દ્રનાથની 'उच्छिष्ट' Theoryને સ્વીકારે છે. કવિવર માને છે કે "જીવનની જરૂરિયાત પૂરી પાડતાં જે વધેલું उच्छिष्ट—એ કલા."[૯] આચાર્યશ્રી, અલબત્ત, उच्छिष्टનો અર્થ જે કંઈ વધે તે સઘળું જ એવો નહિ, પણ 'उत्+शिष्ट—ઊંચું શિષ્ટ' એવો કરે છે. અને એ રીતે કલાને 'યજ્ઞનું હુતશેષ' ગણે છે.[૧૦]

કલા, આમ, 'યજ્ઞનું હુતશેષ' હોવાથી આચાર્યશ્રી તેને બહુ જ ગંભીર પૂજ્યબુદ્ધિથી નિહાળે છે. એ કવિતાને નથી કેવળ ચિત્તક્ષોભનું કે માત્ર હૃદયોદ્‌ગારનું પરિણામ ગણતા કે નથી એને માત્ર रमणीयार्थप्रतिपादकः शब्दः તરીકે ઓળખતા. એમની વ્યાખ્યા પ્રમાણે, "કવિતા એટલે અલૌકિક જ્ઞાન અને આનન્દદાયી શબ્દાર્થરૂપે આત્માનો આવિર્ભાવ"[૧૧] છે. 'विन्देम देवतां वाचममृतामात्मनः कलाम्' એ, એમની દૃષ્ટિએ, 'કાવ્યરૂપે મનુષ્યઆત્મામાંથી વિલસતી વાણીનું' સૌથી 'વધારે પવિત્રતાસૂચક અને યથાર્થ સ્વરૂપ દર્શાવતું વર્ણન' છે.[૧૨] કવિતા 'આત્માની કલા' હોવાથી એમાં આત્માના સર્વ ગુણો—ચૈતન્ય, વ્યક્તિગત અને સમષ્ટિગત

૬. 'કાવ્યતત્ત્વવિચાર' પૃ. ૧.
૭. એજન, પૃ. ૩૭.
૮. એજન, પૃ. ૧૧૩.
૯. એજન, પૃ. ૧૧૨.
૧૦. એજન, પૃ. ૧૧૨–૧૧૩.
૧૧. એજન, પૃ. ૨૮૩
૧૨. એજન, પૃ. ૧

૨૫

વ્યાપન, અનેકતામા એકતા અને એકતામા અનેકતા, આ બધા ગુણો—હોવા જોઈએ તેમ જ આત્માની માફક એ પણ "મનુષ્યના બુદ્ધિ (Intellectual), હૃદય (Emotional), કૃતિ (Moral) અને અન્તરાત્મા એટલે કે ધાર્મિકતા (Religious–Spiritual)ની જરૂરિયાતો સતોષે એવી હોવી જોઇએ[13] એ ધાર્મિકતા ઉઘાડી પ્રતીત થવી જોઈએ એવુ નથી "કવિતાના સામાન્ય સ્વરૂપમા જે ધાર્મિકતાની અપેક્ષા છે તે વિશ્વની પાર રહેલા તત્ત્વનુ સૂચન, માત્ર કલા અને કવિતાદ્વારા ચાતુરીથી દર્શન, કરાવવામા રહી છે "[14]

કવિતામા 'બુદ્ધિ, હૃદય, કૃતિ અને પરતત્ત્વાનુસધાન'ની અપેક્ષા છે એ ખરુ, પણ એનો અર્થ એ નથી કે 'જે કાવ્યમા દરેકનો છાટો છાટો આવ્યો હોય એ એક અશે ખામીભરેલા કાવ્ય કરતા હમેશા ચઢિયાતુ જ ઘણી વાર એમ બને છે કે એકાદ અશ એવો સારો હોય કે જેને લીધે અમુક કાવ્ય સર્વ અશના સમાન લવવાળા કાવ્ય કરતા સરસ થઈ જાય"[15] અન્યત્ર પણ આચાર્યશ્રી આ જ હકીકત જુદા શબ્દોમા કહે છે "જગતના પરમ કોટિના મહાકવિઓ સૌન્દર્ય સાથે આત્માની બીજી ભાવનાઓને પણ લક્ષ્યમા રાખે છે આ રીતે સર્વ ભાવનાઓને સતૃપ્ત કરતો કવિ તે ઉત્તમ કવિ પણ સર્વ ભાવનાઓને થોડી થોડી તૃપ્ત કરતો કવિ, તે એકએ ભાવનાઓને પૂર્ણ રીતે સંતૃપ્ત કરતા કવિ કરતા ઊચો ન લેખી શકાય "[16]

સૌન્દર્યની અને આત્માની બીજી ભાવનાઓને પરિપૂર્ણ રીતે સતૃપ્ત કરીને કવિ 'અક્ષર'નુ દર્શન કરે છે અને કરાવે છે. 'તત્ત્વજ્ઞાનની યથાર્થતાની દૃષ્ટિએ', 'એ Ideas યાને અક્ષર તે આ જગતમા, તેમ જ આ જગતની પાર' હોવાથી આચાર્યશ્રી માને છે કે "કવિ આ જગતને અવગણી માત્ર ભાવનાના પ્રદેશમા જ રમ્યા કરે, અથવા તો ભાવનાના જગત્ પ્રત્યે અધ રહી આ જગતના જ યાત્રિક ચિત્રો યાને ફોટોગ્રાફ લીધા કરે તો એ કવિ અધૂરો પ્રથમ પક્તિના મહાન કવિઓ તો તે જ છે કે જેઓ આ ક્ષરમા અને ક્ષરની પાર એમ ઉભયરૂપે અક્ષરનુ દર્શન કરે છે અને કરાવે છે "[17] આમ, આચાર્યશ્રી કેવળ ભાવનાવાદનો અને કેવળ વાસ્તવવાદનો પ્રતિષેધ કરે છે

પણ આ 'ક્ષર' એટલે શુ? "આ પરિદૃશ્યમાન વાસ્તવિક મનાતુ જગત્? કે કવિનુ ઊપજાવેલુ કાલ્પનિક જગત્? મહાકવિએ આ પરિદૃશ્યમાન બાહ્ય અને અન્તરજગતના પદાર્થો છે તેવા ને તેવા—યથાવસ્થિત—રાખવાના કે કલ્પના દ્વારા કલ્પિત જગત્ ઊભુ કરવાનો એને અધિકાર ખરો?"[18] બીજા શબ્દોમા કહીએ તો, કવિએ આ વાસ્તવિક મનાતા જગતની દૃષ્ટિએ યથાર્થ હોય એવુ જ ચિત્રણ કરવાનુ છે? કે પોતાની કલ્પના દ્વારા જગતની લીલાનુ સર્જન કરવાનું છે? ઇટાલિયન તત્ત્વવેત્તા ક્રોચેના મતનો સ્વીકાર કરીને આચાર્યશ્રી કહે છે કે

---

૧૩ 'કાવ્યતત્ત્વવિચાર' પૃ ૫
૧૪ એજન, પૃ ૮
૧૫ એજન, પૃ ૮
૧૬ એજન, પૃ ૫૬
૧૭ એજન, પૃ ૯૯
૧૮ એજન, પૃ ૧૦૬

એ ક્ષર બાહ્ય જગત નથી, પણ આન્તરભાવ છે. અને એ આન્તરભાવના પ્રાકટ્યમાં જ સૌન્દર્ય રહેલું છે. પણ, એ ભાવપ્રાકટ્યમાં જે અનુભવ સમાતો હોય તે યથાર્થ જ હોય એવું જે તાત્પર્ય ક્રોચેના મતમાંથી ફલિત થાય છે તેની સાથે એ સંમત થતા નથી. કલામાં યથાર્થતા હોવી જોઈએ ખરી; પણ એ યથાર્થતા સામાન્ય લોકદૃષ્ટિની નહિ, પણ સૌન્દર્યની યથાર્થતા હોવી જોઈએ. કલાનો ધર્મ સત્યનું સંરક્ષણ કરવાનો છે એ ખરું; પણ "Logician વા Naturalistનું સત્ય તે જ કલાકારનું સત્ય નથી."[૧૯] સર મનુભાઈના શબ્દોમાં આચાર્યશ્રી કહે છે કે, "સત્ય સદા સાપેક્ષ છે. દિવ્ય ચક્ષુથી જોતાં નિરાળી જ સૃષ્ટિ સત્ય લાગશે. માયાનાં ચશ્માં કાઢી નાખી જડ સૃષ્ટિની જવનિકા પાછળ સંતાયેલી દિવ્ય સૃષ્ટિની ઝાંખી કરો; ચર્મપટલથી આચ્છાદિત કાનની શ્રવણશક્તિને તીવ્ર કરી 'દિવ્ય સુન્દરીઓ'ના 'ગરબા'નાં તાન સાંભળવાની શક્તિ ખીલવો. એ શક્તિ ખીલવીશું ત્યારે ઘણા અવાસ્તવિકતાના દોષો......સુન્દરતાના સત્યમાં પલટી જશે."[૨૦] આચાર્યશ્રી, આમ, કલામાં Possibility—શક્યતા—ના તત્ત્વનો નહિ,—પણ Probability —સંભવિતતા—ના તત્ત્વનો સ્વીકાર કરે છે.

આન્તરભાવ રૂપી 'ક્ષર'માંથી અક્ષરનું સંકલન કવિ પોતાની કઈ શક્તિને બળે કરે છે? અક્ષરને કેવળ તાર્કિક બુદ્ધિવ્યાપારને બળે તારવી શકાય તેમ નથી, કારણ કે બુદ્ધિવ્યાપારથી તો માત્ર સામાન્ય લક્ષણોનું જ સંકલન કરી શકાય. અને એવાં લક્ષણોથી ઘડાયેલી મૂર્તિ, પ્રો. સન્તયાનના શબ્દોમાં આચાર્યશ્રી કહે છે તે પ્રમાણે, 'average' અથવા બહુ બહુ તો 'type' બને. કવિએ તારવેલું અક્ષર—અથવા સૌન્દર્ય—આવું 'average' કે 'type' અથવા વ્યક્તિ —Particulars—માંથી તારવેલો, એરિસ્ટોટલ કહે છે તેવો 'જાતિરૂપ'—Universal— પદાર્થ નથી. પરંતુ "ક્ષરમાં વિશિષ્ટતા પ્રાપ્ત કરતો મૂર્તિમંત થતો પદાર્થ છે."[૨૧] એ વિશિષ્ટ પદાર્થ તારવવા માટે કવિને પ્રથમ અને અનિવાર્ય જરૂર પ્રતિભાની છે. આચાર્યશ્રીના શબ્દોમાં કહીએ તો, "જેટલે અંશે અક્ષર ક્ષરમાં રહેલું છે તેટલે અંશે કવિને જગતના અનુભવની અને અવલોકનની જરૂર છે. પણ એ અક્ષર તે બુદ્ધિવ્યાપારથી તારવી કાઢેલો પદાર્થ નથી, તેથી અનુભવની નોંધપોથી કે અવલોકનનું સૂક્ષ્મદર્શક યંત્ર, પ્રતિભાને અભાવે, એને ખરો કવિ બનાવી શકતું નથી. કવિની ક્રાન્તદૃષ્ટિ તેમ જ તત્ત્વદૃષ્ટિ અનુભવથી પોષાય છે, અનુભવથી સમર્થ બને છે. પણ એના પોતાંમાં પ્રતિભાનું (આપણા નૈયાયિકો આને "જ્ઞાનલક્ષણ અલૌકિક ઇન્દ્રિયાર્થસંનિકર્ષ" માને છે.) તેજ તો મૂળ હોવું જ જોઈએ."[૨૨]

આમ, અક્ષર તે કવિની પ્રતિભાએ, અનુભવ અને અવલોકનની મદદથી, તારવી કાઢેલો વિશિષ્ટ પદાર્થ છે એ ખરું, પરંતુ વિશિષ્ટ એટલે "નિઃસામાન્ય સ્વલક્ષણ–વ્યક્તિવિશેષ"[૨૩] નહિ. આચાર્યશ્રી બતાવે છે તે પ્રમાણે "પ્રોફેસર સન્તયાનના આ વૈશિષ્ટ્યવાદના સિદ્ધાન્તને

૧૯. 'કાવ્યતત્ત્વવિચાર' પૃ. ૧૪૬

૨૦. એજન, પૃ. ૧૦૮–૧૦૯.

૨૧. એજન, પૃ. ૧૦૧.

૨૨. એજન, પૃ. ૧૦૩.

૨૩. એજન, પૃ. ૧૦૪.

નિ સામાન્યના સિદ્ધાન્ત જેવો ગણીને તાણી જવાનો નથી. સામાન્ય તત્ત્વ જ કવિ અને સહૃદય વાચકના હૃદય વચ્ચે એકતા સાધવાનુ તત્ત્વ છે, અને કાવ્યના ઉપભોગમાથી એને વારી શકાય એમ નથી તેમ કાવ્યની ઉત્પત્તિમા પણ સામાન્ય વિરહિત પદાર્થ પ્રતિભાગોચર થાય એમ બનતુ નથી, એટલે સામાન્યનુ તત્ત્વ કવિની પ્રતિભામા અને કૃતિમા આવવાનુ જ "[24] આ રીતે પ્રોફેસર સન્તયાનના વૈશિષ્ટ્યવાદના કેવળ ગુણાશને જ ગ્રહીને, આચાર્યશ્રી આપણા સસ્કૃત કાવ્ય મીમાસકોએ પ્રતિપાદિત કરેલા 'સાધારણીકૃત ભાવ'ના તત્ત્વને સ્વીકારે છે, કારણ કે એ તત્ત્વને લીધે જ, આચાર્યશ્રીએ પ્રતિબોધેલા ત્રણે પ્રકારના વ્યાપનો[25] શક્ય બને છે

આ રીતે, આપણે જોઈ ગયા તે પ્રમાણે, કવિતા 'આત્માની કલા' અથવા 'યજ્ઞનુ હુતશેષ' છે એનુ કાર્ય આન્તરભાવરૂપી ક્ષરમા અને ક્ષરની પાર રહેલા અક્ષરનુ દર્શન કરવાનુ અને કરાવવાનું છે એ કાર્ય કેવળ ભાવનાવાદમા કે કેવળ વાસ્તવવાદમા ઢળી જઈને થઈ શકે નહિ કવિએ પોતાના સર્જનમા જે મર્યાદા સ્વીકારવાની છે તે 'જગતની વાસ્તવિકતા'ની નહિ પણ 'સૌન્દર્યની વાસ્તવિકતા'ની છે તેથી કવિતાએ પુરસ્કાર કરવાનો છે સભવિતતાના તત્ત્વનો, શક્યતાના તત્ત્વનો નહિ,[26] કારણ કે "કલા સુન્દરતા સિવાય બીજી યથાર્થતા સમઝતી નથી." [27]

અને કલા એક માત્ર સુન્દરતાની યથાર્થતાને સમઝતી હોવાથી, "કવિહૃદયને બ્રહ્માડના પદાર્થમાત્રનો ઉપભોગ છે પણ સકલ બ્રહ્માડની લક્ષ્મીનો એને જરા પણ ઉપયોગ નથી કવિ-હૃદય હીરામાણેકની ખાણોની લક્ષ્મીને ઓળખતું નથી, પ્રાતકાળના ખીલેલા કમળ ઉપર એ લક્ષ્મીનો વાસ જુવે છે સૌન્દર્ય ઉપભોગાર્થે (for joy) છે, ઉપયોગાર્થે (for utility) નથી, એ સિદ્ધાન્ત રસશાસ્ત્રીનો Magna Charta યાને સ્વતત્રતાની સનદ છે "[28] તેથી જ આચાર્યશ્રી કહે છે કે, "સાહિત્ય માત્ર આનદલક્ષી છે એક (Classical) 'સસ્કારી સયમ'દ્વારા આનદ શોધે છે, બીજુ (Romantic) 'જીવનના ઉલ્લાસ'દ્વારા શોધે છે "[29] અને કાવ્યનો એ આનન્દ તો વૈચિત્ર્યથી ભરપૂર જીવનના સ્વરૂપાવલોકનમાથી જ આવે છે "[30] તેથી જ આચાર્યશ્રી સ્પષ્ટ રીતે કહે છે કે, "કાવ્ય ઉપદેશપર્યવસાયી હોતુ નથી એમ જોકે નહિ, પણ ઉપદેશ એ એનો પ્રધાન અને સાક્ષાત્ ઉદ્દિષ્ટ હેતુ હોતો નથી, હોવો ન જોઇએ જેમાથી જીવનના સ્વરૂપના પ્રયોજન સબધે કાઇ જ ઉપદેશ પ્રાપ્ત ન થાય, અને માત્ર જીવનનુ ચિત્ર જ આલેખાયેલુ હોય એવું કાવ્ય જગતના મહાન મહાકાવ્યની શ્રેણિમા આવી શકતું નથી—તથાપિ એ કાવ્ય ગણાવાને તો યોગ્ય રહે છે જ. એથી ઊલટુ, જે કાવ્ય સાક્ષાત્ વા પ્રધાનપણે ઉપદેશ જ કરે છે અને જીવનના સ્વરૂપનું આલેખન કરતુ નથી તે કાવ્ય તો કાવ્યના નામને જ પ્રાપ્ત નથી."[31]

---

૨૪ 'કાવ્યતત્ત્વવિચાર', પૃ ૧૦૪-૭૦૫ ૨૫ એજન, પૃ ૯
૨૬ આ જ હકીકતનુ સ્પષ્ટીકરણ પૃ ૧૩૯-૧૪૦ પર પણ કરવામા આવ્યુ છે
૨૭ એજન, પૃ ૧૦૮ ૨૮ એજન, પૃ ૧૧૦ ૨૯ એજન, પૃ ૪૬
૩૦ એજન પૃ ૧૫૦ ૩૧ એજન, પૃ ૧૪૯-૫૦

જીવનના સ્વરૂપનું આલેખન કરવું અને એ દ્વારા સહૃદયોને આનન્દ આપવો તે, આમ, કાવ્યનો અનિવાર્ય ધર્મ ઠરે છે. પરંતુ તે આનન્દ કયો? પ્લેટો માને છે કે કાવ્ય વિષયવાસનાને ઉત્તેજે છે. અને "એરિસ્ટોટલ એનો એક નિર્બળ ઉત્તર એ આપે છે કે વસ્તુતઃ એ વિષયવાસનાને માનસિક અનુભવમાં સંતોષીને ખાલી કરે છે!"[૩૨] આમ, આ બન્ને તત્ત્વજ્ઞો, જુદીજુદી રીતે પણ, કાવ્યાનન્દને વિષયાનન્દથી અભિન્ન ગણે છે. આચાર્યશ્રી આ બન્નેથી જુદા પડીને કહે છે કે, "વિષયાનન્દથી કાવ્યાનન્દ ભિન્ન છે અને તેથી પ્લેટોનો હેતુ સ્વરૂપાસિદ્ધ હેત્વાભાસ છે. કાવ્ય વિષયવાસનાને ઉત્તેજે છે એ બાહ્ય કે આન્તર એકે રૂપમાં ખરું નથી. વસ્તુતઃ કવિની કૃતિ વિષયવાસનાને દેહાન્તર કરાવી સ્વર્લોકમાં લઈ જાય છે અને ત્યાં રસમન્દાકિનીના પવિત્ર જળમાં ન્હવરાવે છે."[૩૩] કાવ્યના આ આનન્દનું, ત્યારે, સ્વરૂપ શું? આચાર્યશ્રીના શબ્દોમાં કહીએ તો, "બ્રહ્માનન્દને કેટલાક નેતિ નેતિનો આનંદ માને છે તેમ કાવ્યાનન્દને કેટલાક વિષયથી મુક્તિનો આનન્દ કહી અટકે છે, તો કેટલાક એમાં કલાના સૌન્દર્યનો અપરોક્ષ અનુભવ કરે છે. વસ્તુતઃ એક જ અનુભવનાં એ બે પાસાં છે, ભાવ–અભાવાત્મક બે સ્વરૂપો છે. શોપનહાવર કહે છે કે કલા એટલે મુક્તિ : એમાં જગતને સમઝવાની બુદ્ધિની માથાકૂટ હોતી નથી—વર્ડ્ઝવર્થના શબ્દોમાં 'the weary weight of all this unintelligible world' આ જગત્‌ના કોયડાનો ભાર એને દબાવતો નથી—તેમ નિત્ય બળતી અને બાળતી તૃષ્ણાની ઝાળ પણ હોતી નથી. એ બંનેથી, બુદ્ધિથી અને તૃષ્ણાથી કલાનો પ્રદેશ મુક્ત છે. એટલે કલામાં સત્યાસત્યનાં તર્કશાસ્ત્રને કે વિષયની લાલસાને અવકાશ રહેતો નથી."[૩૪]

એ આનન્દ અથવા રસ સૌન્દર્યમાંથી જન્મે છે. ક્રોચે "સૌન્દર્ય વસ્તુગત નથી, પણ ભાવગત છે" એમ માને છે.[૩૫] પણ આચાર્યશ્રી ક્રોચેના આ સિદ્ધાન્તથી જુદા પડીને માને છે કે, "રસ (Subjective) વાચકના હૃદયમાં રહેલો છે તેમ એ વસ્તુગત (Objective) પણ છે; અર્થાત્ એ સર્વથા કાલ્પનિક હોઈ વાચકના હૃદયની અપેક્ષા કરે છે એમ નથી; કિન્તુ વસ્તુગત હોઈને પણ એ સર્વને સર્વ કાળે અને સર્વ સ્થળે પ્રતીત થાય એમ હોતું નથી."[૩૬] એટલા માટે જ આચાર્યશ્રી રસને સાપેક્ષ માને છે. જુદીજુદી મનઃસ્થિતિમાં, જુદેજુદે સમયે, સ્થળે અને પ્રસંગે આપણે જુદાંજુદાં કાવ્યોમાં રસ લઈ શકીએ છીએ તે હકીકતની સાથે આચાર્યશ્રીનો આ સિદ્ધાન્ત સંગત છે.

આ રસ અથવા સૌન્દર્યજન્ય આનંદ કાવ્યનો પ્રાણ છે એ ખરું; કેવળ એ જ તત્ત્વને લીધે કલાકૃતિ કાવ્ય નામને પાત્ર બને છે એ પણ ખરું, પરંતુ આચાર્યશ્રી માત્ર એને જ કાવ્યમાં પરમ અને ચરમ ઉદ્દિષ્ટ તત્ત્વ ગણતા નથી.

આચાર્યશ્રીની દૃષ્ટિએ કલાનો પરમ ઉદ્દેશ તો ક્ષરમાં અને ક્ષરની પાર અક્ષરનું દર્શન કરાવવાનો છે. એમના શબ્દોમાં કહીએ તો, "જગતનાં મહાન કાવ્યો તો તે જ ગણાયાં છે કે

---

૩૨. 'કાવ્યતત્ત્વવિચાર' પૃ. ૧૦૯. ૩૩. એજન, પૃ. ૧૦૯.
૩૪. એજન, પૃ. ૧૧૯–૧૪. ૩૫. એજન, પૃ. ૧૦૭. ૩૬. એજન, પૃ. ૪૧.

જેણે મનુષ્યનો જીવનપથ ઊજાળ્યો છે, એની મ સ્કૃતિને ઉન્નત ભાવનાથી પોષી છે, દીપાવી છે, એક પગલુ એને આગળ ભરાવ્યુ છે "૩૭ અને તેથી જ આચાર્યશ્રી કહે છે કે, "અમે તો મમ્મટના રૂપકમાં૩૮ કહીશુ કે એ ખરી કાન્તા જ નથી કે જેની વાણીમા રસ અને ઉપદેશ એકરૂપ થઈને વહેતા ન હોય ધર્મ, નીતિ, સત્ય એ આત્માની ઉદાત્તતા સાધનારા તત્ત્વ છે, અને ગમતે ક્ષુદ્ર આનદ યાને રસાભાસ થઈ જતો અટકાવનાર બળ છે."૩૯ કાવ્યમા અલમત્ત, આનન્દ અને ઉપદેશ અખડાકાર થઇ રહેવા જોઇએ અને એ બેનુ સાધણુ ન દેખાવુ જોઇએ "૪૦

કવિતાને—કલાને—આચાર્યશ્રી, આમ મહિમાવતી, અને ઉચ્ચ માને છે "કાવ્ય જેટલે અંશે જગતનું બલ્કે જગતની પાર રહેલા અક્ષરનુ અનુકરણ કે સૂચન કરે અને આભાસદ્વારા પણ એનું દર્શન કરાવે તેટલો એનો મહિમા અને ઐહિકતાના મલિન કુડમા કીડાઓની માફક ખદબદતી મનુષ્યહૃદયની સ્થૂલ વૃત્તિઓને દેહાન્તર કરાવી રસનોકની સ્વર્ગ ગામા—રસમન્દાકિનીમા—સ્નાન કરાવે એટલી એની ઉચ્ચતા "૪૧

કવિતાના આ મહિમાભર્યા અને ઉચ્ચ સ્થાનને લીધે જ આચાર્યશ્રી એને 'વાગ્દેવી'-રૂપ માને છે૪૨ અને તેથી જ એ રાષ્ટ્રભાવનાની કે બીજી કોઇ પણ ભાવનાની દાસી થવાને બધાયેલી નથી એમ એ કહે છે૪૩એમના શબ્દોમા કહીએ તો, 'સાહિત્યમાથી ધર્મ, ગૃહ, રાજ્ય, સમાજ આદિ અનેક મનુષ્યસસ્થાઓ પ્રકાશ પામી શકે, પણ સાહિત્ય તે પૂર્વોક્ત સસ્થાઓ પર લખાયેલો નિબધ નથી વર્તમાન સમયના મહાપ્રશ્નો ચર્ચતાં નાટકો અને નવલકથાઓ પણ એ મહાપ્રશ્નો ઉપર પ્રકાશના કિરણો નાખી શકે એ નાખવા એ કાર્ય સાહિત્ય વાજબી રીતે કરી શકે, પણ એ કિરણો મુખ્યત્વે સનાતન તેજના હોવા જાઈએ—જગતનુ પ્રથમ પક્તિનુ સાહિત્ય એ સનાતન તેજ છે"૪૪

આચાર્યશ્રીની માન્યતા પ્રમાણે, આમ, વાગ્દેવી બીજી કોઇ પણ ભાવનાનુ 'પરિવારપદ' સ્વીકારતી નથી, સ્વીકારી શકે નહિ ઉપરાત એ મહાપ્રશ્નો ઉપર પ્રકાશના જે કિરણો નાખે૪૫ તે કિરણો પણ મુખ્યત્વે સનાતન તેજના હોવા જોઈએ 'મુખ્યત્વે' શબ્દ મહત્ત્વનો છે, કારણ કે કવિ પણ અન્તે તો સામાજિક મનુષ્ય હોવાથી, સમકાલીન પરિસ્થિતિની અસર એના પર પડયા વિના રહે નહિ અને તેથી એની કલામા 'સમકાલીન તેજના' કિરણો પણ સ્વાભાવિક રીતે જ હોય, પરતુ 'સમકાલીન તેજમા' જ અજાઈ જઈને કવિએ સનાતન દ્યુતિ વીસરવી ન જોઇએ એમ આચાર્યશ્રી માને છે

૩૭ 'કાવ્યતત્ત્વવિચાર' પૃ ૧૧૪
૩૮ कान्तासमिततयोपदेशयुजे ।
૩૯ 'કાવ્યતત્ત્વવિચાર', પૃ. ૪૪-૪૫.
૪૦. એજન, પૃ ૫૨
૪૧ એજન, પૃ ૯૮
૪૨. એજન, પૃ ૧૦
૪૩ એજન, પૃ ૭૧-૭૪
૪૪ એજન, પૃ ૧૨૧
૪૫ આચાર્યશ્રી માને છે કે કલાનું કામ મહાપ્રશ્નો પર માત્ર પ્રકાશના કિરણો જ નાખવાનું છે, એ પ્રશ્નોનું નિરાકરણ કરવાનુ નહિ જુઓ એજન, પૃ ૧૫૦

આચાર્યશ્રીનું આત્મકલારૂપ વાગ્દેવીનું આ દર્શન જેટલું મંગલ છે, તેટલું મનોહર છે, અને જેટલું મૌલિક છે તેટલું વિશિષ્ટ છે. એ દર્શનમાં પ્લેટો અને એરિસ્ટોટલ, કાન્ટ અને શિલર, ક્રોચે અને શૉપનહાવર, પ્રો. એલેક્ઝાંડર, પ્રો. સન્તયાન અને એડીથ સિટવેલ જેવા પ્રાચીન અને અર્વાચીન પાશ્ચાત્ય તત્ત્વજ્ઞો અને કલામીમાંસકોથી શરૂ કરીને ભામહ અને મમ્મટ, ભગવદ્‌ગીતાકાર અને ભવભૂતિ, જગન્નાથ અને રવીન્દ્રનાથ ટાગોર, સર મનુભાઈ, મહાત્મા ગાંધી અને બાબુ રાજેન્દ્રપ્રસાદ સુધીના પ્રાચીન અને અર્વાચીન પૌરસ્ત્ય કલામીમાંસકો અને વ્યક્તિવિશેષોનાં મન્થનો, ચર્ચાઓ, સિદ્ધાન્તો અને દર્શનોમાંથી ગુણોનો એમણે નિઃશેષ સ્વીકાર કર્યો છે અને દોષોનો અત્યંત પરિહાર કર્યો છે.

પ્લેટોના World of Ideas ના સિદ્ધાન્તને આચાર્યશ્રી સ્વીકારે છે; પણ એની 'કલાનું તત્ત્વ ભ્રાન્તિ છે' અને 'કાવ્ય હૃદયની આવેશભરી વૃત્તિઓ (Passions)ને જ્ઞાન (Reason) થી નિયમવી જોઈએ તેને બદલે ઉત્તેજે છે, ઊછાળે છે,' એ માન્યતાઓને એ સ્વીકારતા નથી. એરિસ્ટોટલના અનુકરણવાદને, એ ભાવપ્રાકટ્યવાદ છે એટલા પૂરતો, એ સ્વીકારે છે; પણ એના સામાન્યવાદનો સ્વીકાર કરતા નથી. ક્રોચેના ભાવપ્રાકટ્યવાદનો, સૌન્દર્યનું ગ્રહણ કરવા માટે તાર્કિક બુદ્ધિનો વ્યાપાર આવશ્યક નથી એટલા અર્થમાં, એ સ્વીકાર કરે છે, પણ એ ભાવપ્રાકટ્યવાદમાંથી ફલિત થતા યથાર્થવાદને એ સર્વશઃ સ્વીકારી લેતા નથી. એટલું જ નહિ ક્રોચેનું સૌન્દર્ય ભાવગત છે એ સિદ્ધાન્ત સાથે પણ એ સંમત થતા નથી. કલાનો ઉદ્‌ગમ મનુષ્યના લીલામય સ્વરૂપમાંથી થાય છે એટલા પૂરતી, શિલરની Play Theory એમને માન્ય છે; પણ લીલામય સ્વરૂપમાંથી કલાનો આવિષ્કાર થતો હોવાથી, એના પર કશી જવાબદારી રહેતી નથી એવું તાત્પર્ય નીકળતાં કલાની જે સ્વરૂપહાનિ થાય તે એમને રુચતી નથી, એટલે જ એ કવિવર રવીન્દ્રનાથના उच्छिष्टના સિદ્ધાન્તને સ્વીકારે છે; પણ એમાં એ પણ उच्छिष्ट એટલે જે કંઇ શેષ રહે તે બધું જ એવો અર્થ ન કરતાં 'ઊંચું+શિષ્ટ' એવો અર્થ તારવે છે. શૉપનહાવરનો 'કલા એટલે મુક્તિ'—વિગલિતવેદ્યાન્તર રસસમાધિ એ સિદ્ધાન્ત એમને મંજૂર છે; પણ કવિનું કર્તવ્ય સહૃદયને માત્ર રસસમાધિમાં લીન બનાવી દેવાનું જ નથી, તેને પરજગતનાં બિમ્બોનું—અક્ષરનું—દર્શન કરાવવાનું છે એમ આચાર્યશ્રી માનતા હોવાથી એ સાયણાચાર્યની कविः—क्रान्तदर्शी એ વ્યાખ્યાને સ્વીકારે છે. પ્રો. સન્તયાનનો વૈશિષ્ટ્યવાદ એમને માન્ય છે; પણ એ વૈશિષ્ટ્ય એટલે નિઃસામાન્યત્વ નહિ જ એવું એમનું સ્પષ્ટ મંતવ્ય છે.

પાશ્ચાત્ય અને પૌરસ્ત્ય, પ્રાચીન અને અર્વાચીન તત્ત્વજ્ઞો, કલામીમાંસકો અને ચિન્તકોનાં આ ગુણલક્ષણો આચાર્યશ્રીના કલાદર્શનમાં સંકલિત થયાં છે; એનો અર્થ એ નથી કે આચાર્યશ્રીના દર્શનમાં એમનું પોતાનું સ્વતંત્ર એવું કંઇ જ નથી. પરસ્પરવિરોધી મન્તવ્યો, સિદ્ધાન્તો અને વાદોની જટિલ ભૂલભુલામણીમાંથી માર્ગ કાઢીને આચાર્યશ્રીએ આ જાતનું સળંગસૂત્ર અને સુશ્લિષ્ટ દર્શન રજૂ કર્યું છે તેમ જ કલાપ્રશ્નોને તત્ત્વજ્ઞાન અને માનસશાસ્ત્રની કસોટીએ કસીને એમણે સત્ત્વ તારવ્યું છે તે જ એમની મૌલિકતાનો વિજય છે. એમના દર્શનમાં આ બધા ગુણાંશોનો સમાવેશ થાય છે એ ખરું; પણ એ દર્શન આ ગુણાંશોને જ આભારી છે એમ નથી. 'કાવ્યતત્ત્વ-

વિચાર' મા સગૃહીત થયેલો જૂનામા જૂનો લેખ 'કવિતા' સને ૧૯૦૨ મા લખાયેલો છે, અને એમા વાગ્દેવીના આ પરમ મહિમાનું દર્શન કરવામા આવ્યું છે ત્યાર બાદ ઉત્તરોત્તર વાચન, મનન, નિદિધ્યાસન વધતા જતા આ દર્શનમા જ ઝીણવટભરી રગલહરીએ ઉમેરાતી ગઈ છે, અને એ રીતે સમગ્ર દર્શન સુરેખ અને સ્પષ્ટતર થતુ ચાલ્યુ છે એટલે આ બધા ગુણાશોએ આચાર્યશ્રીના દર્શનને પુષ્ટિ આપી છે, અથવા આ બધા ગુણાશોમાથી આચાર્યશ્રીના દર્શને પુષ્ટિ મેળવી છે એમ કહીએ તો તે વધારે યોગ્ય ગણાશે

ગુણોના આ નિ શેષ સ્વીકારની વૃત્તિમાથી જ, આચાર્યશ્રીના દર્શનમા પળે પળે પ્રત્યક્ષ થતી ગુણસમન્વયની અને સમતા–'અન્તનો પરિહાર અને મધ્યનું ગ્રહણ'[૪૬]–ની ભાવનાનો ખુલાસો મળી રહે છે શબ્દ અને અર્થ,[૪૭] ભાવનાવાદ અને વાસ્તવવાદ,[૪૮] ક્લાસિકલ અને રોમૅન્ટિક[૪૯] આ બધા દ્વદ્વોમા આચાર્યશ્રી સમતાના સિદ્ધાન્તને જ સ્વીકારે છે એનું ઉદાહરણ નીચેનું નાનું સરખુ અવતરણ બહુ સારી રીતે પૂરુ પાડે છે

(ક્લાસિકલ અને રોમૅન્ટિક) "આ બે શૈલીમા વધારે સારી કઈ ? ઉત્તર — જે સમતાના સિદ્ધાન્ત ઉપર Classical શૈલી રચાઈ છે એ જ સમતાના સિદ્ધાન્તને જરા ઊચે લઈ જાઓ અને Classical અને Romantic શૈલીને પોતાને જ એ લગાડો ત્યા આ પ્રશ્નનો ઉત્તર મળશે અર્થાત્ સસ્કૃતિનો સયમ અને જીવનનો ઉલ્લાસ બનેની જેમા સમતા તે કાવ્ય ઉત્તમ " ૫૦

સમતાના આ સિદ્ધાન્તની સ્થિર દ્યુતિથી સમુજ્જ્વલ એવુ આચાર્યશ્રીનું કલાદર્શન, ગૂજરાત અત્યારે જેમા રઙ બનતું જાય છે એવી એકનિષ્ઠ અભ્યાસરતિનુ અને મનનપૂત વાઙ્મયતપશ્ચર્યાનુ, દૃષ્ટિની વિશાળતાનુ અને વિચારસરણીની સ્પષ્ટતાનુ મૂલ્યવાન પ્રતીક છે અને આપણને મળેલો મહામૂલો વારસો છે

---

૪૬ 'કાવ્યતત્ત્વવિચાર', પૃ ૨૬
૪૭ એજન, પૃ ૪૮–૪૯
૪૮ એજન, પૃ ૧૪૬–૧૪૮
૪૯ એજન, પૃ ૩૫–૩૬, ૪૯
૫૦ એજન, પૃ ૪૯–૫૦

"મહામુનિનાં મૌનમાધુર્ય"*

શ્રી. 'કુસુમાકર'

गुरोस्तु मौनं व्याख्यानं शिष्यास्तु छिन्नसंशयाः ।

ત્યારે આચાર્યશ્રી ધ્રુવ ગયા ?

આચાર્યશ્રી જતાં ધ્રુવ–પ્રહ્લાદની ગૃહમંડળીએ શિરછત્ર પિતા ગુમાવ્યા, ગુજરાતના—ભારતના અનેક ધ્રુવ–પ્રહ્લાદોએ ભાવનાગુરુ ગુમાવ્યા, પરિમલ સોસાયટીએ જીવનખુશબો ગુમાવી, આકા શેઠની કૂવા પોળે મીઠાં મધ જીવનનાં જળ ગુમાવ્યાં, નાગરી ન્યાતે નાગરરત્ન ગુમાવ્યું, ગુજરાત કૉલેજે પ્રખર બહુશ્રુત વિદ્યાવ્યાસંગી પુરાણુ–પ્રોફેસર ગુમાવ્યા, અમદાવાદે નામાંકિત નાગરિક ગુમાવ્યો, વારાણસીએ વેદાન્તાલંકાર કુલપતિ ગુમાવ્યા, માલવીયજીએ ગાંધીજીપ્રેષિત ગુજરાતની મોંઘી ભેટ ગુમાવી, ખુદ 'આશક' ગાંધીજીએ જેની વિદ્યાલક્ષ્મી ઉપર પોતે મુગ્ધવિમુગ્ધ થયા હતા તે મહાશયા મુદિતાશયા મોહની 'માશુક' ગુમાવી, ગુજરાતે ગુજરાત યુનિવર્સિટીની મંગલ ઝંખના સેવતો સુપુત્ર ગુમાવ્યો, મુંબઈ શારદાપીઠે એક પારંગત 'ડૉક્ટર' ગુમાવ્યો, સાહિત્ય-પરિષદે એક અજોડ પ્રમુખ ગુમાવ્યો, શ્રી. સર્વપલ્લી રાધાકૃષ્ણ જેવા દેશી વિદેશી બહુશ્રુત જનોએ સમાનશીલ સખા ગુમાવ્યો, ફિલોસૉફિક કૉન્ફરન્સે 'ગુજરાતના હેગલ' સમા પ્રમુખ ગુમાવ્યા, ઉપનિષદ, ગીતા આદિ ધર્મગ્રન્થોએ નિત્યપાઠી ગુમાવ્યો, શ્રી. અરવિંદે એમને સમજી શકે એવો વિરલરસિક વાચક ગુમાવ્યો, લોકમાન્ય તિલકે પોતાની ગીતા ઉપર ભાષ્ય રચી શકે તેવો વિદ્વાન ભાષ્યકાર ગુમાવ્યો, બ્રહ્મસૂત્રકારે શ્રીભાષ્યનું રસપાન કરાવનાર પંડિતવિશારદ ગુમાવ્યો, શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસ, વિવેકાનંદ અને સ્વામી રામતીર્થે પોતાની ધર્મપેઢીનો 'આપણો ધર્મ' સમજી સમજાવી શકે એવો આલોકનો વહેવારિયો આડતિયો ગુમાવ્યો, નીતિદેવીએ ગુજરાતનાં કુમળાં સુકુમાર બાળકો સમજી શકે એવો નીતિશિક્ષણનો આચાર્ય ગુમાવ્યો—અને મારા જેવા અટૂલ કાષ્ઠમુનિએ તો સાહિત્યજીવનનું સર્વસ્વ ગુમાવ્યું. કારણ એમના જતાં મારી લેખનીએ તો એનો સૌભાગ્યકાળ ગુમાવ્યો ! પેલી કરુણ પંક્તિઓનું ગુંજન સહજ થઈ જાય છેઃ

"તૂટચો મારો તંબૂરાનો તાર રે...
ભજન અધૂરું રહ્યું ભગવાનનું..."

* * *

આનંદશંકરભાઈના ક્ષરદેહનું અવસાન સ્વાભાવિક રીતે એમના સમાન સખા ગોવર્ધનભાઇ, રમણભાઈ, નરસિંહરાવભાઈ, કેશવલાલભાઈનાં સંસ્મરણો ખડાં કરે છે. આયુષના છેલ્લા ત્રણચાર

* ટૂંકાવીને સંપાદન કરનાર : શ્રી. ઇશ્વરપ્રસાદ જોષીપુરા

દાયકાઓમા આનદશંકરભાઇએ આ સહુ જીવનમખાઓ એક પછી એક ગુમાવ્યા જીવનની ઓસરતી સન્ધ્યામા, એક પછી એક સસારયાત્રા સકેલી લેતા સાક્ષરબધુઓને જોઇ આનદશકરભાઈના હૃદયને જે કારુણ્યમય દુખ અને દર્દભરી લાગણી થતી એ તે તે સાક્ષરોને તેમણે આપેલ નિવાપાજલિઓમા જોઈ શકાય તેમ છે એ સહુ સાક્ષરોના ગયા પછી આનદશકરભાઈના જીવનમા એક અણુપુરાય નેવી ખોટ સાલતી હતી એ ખટક મે એમની બાલક સરખી નિખાલસ આખના રસાર્દ્ર કારુણ્યમા વાંચી હતી એ ખટક વાચતા મે એકવાર કહેલુ

"ગોવર્ધનરામ ગયા, રમણભાઈ ગયા, નરસિંહરાવ ગયા, કેશવલાલભાઇ ગયા! અત્યારે અમારા જેવા એ યુગના બાળકને તો તમે જ 'વાતના વિમામા' રૂપ રહેલ છો."

ઉત્તરમા આનદશકરભાઇના મુખમાથી માત્ર ત્રણ શબ્દોનુ એક મધુર ગદ્યકાવ્ય સરેલુ

"હવે મને જવા દો"

અને સાચેસાચ આનદશકરભાઇ ગયા!

* * *

આચાર્યશ્રી મારે મન ગણુવગડાના છાયા સમાન હતા, દુખિયાના આધારરૂપ હતા મારી અનેક ફરિયાદો અને લોહીઉકાળાઓ એ કલાકો સુધી શાન્ત ચિત્તે સાભળતા મારુ સાક્ષરપુરાણ એમને પ્રેમલ ત્રાસ આપતુ એકવાર વિરૂપ થતી જતી આજની વાસ્તવવાદી કવિતા ઉપર મે પુણ્યપ્રકોપ વર્ષાવ્યો ત્યારે એમણે એટલુ જ કહેલું કે

"એ પણ ચિત્રલીલા છે"

* * *

મારી પ્રકૃતિ ઊર્મિશીલ, ઊર્મિપ્રધાન, એવી પ્રકૃતિવાળાને સસારનો એકાદ કાટોય વાગતા તે શૂળ જેવો લાગે મારા જીવનમાના નીચતા થરમા જ્યારે ઉગ્રગના જ્વાળામુખી બળતા ત્યારે વારાણસીથી તા ૧૧–૪–'૨૯ ના એક પત્રમા આચાર્યશ્રી લખે છે —

"તમને એક વાત લખું? ઉપનિષદ્, એમર્સન વગેરેનુ વાચન અને તજ્જન્ય 'Robust thinking'નો પ્રસગ હોવા છતા હૃદય દુખી કેમ રહે છે? Roman Historyના અભ્યાસ ઉપર ચડો તો? એના ચિન્તનથી લાભ ન થાય? હુ એક શુષ્ક વિષય બતાવુ છુ તે એક ઔષધરૂપે જ—

શુભેચ્છક આનદશકરના આશીર્વાદ"

આવડા નાના પત્રમા મારે માટે કેટલી માયા, કેટલી કરુણા ભરી છે!

* * *

આનદશકરભાઈને હુ પ્રથમ મળ્યો ૧૯૨૭મા રત્ન ચદ્રશકર પડયાને ત્યા એક નાનુ સરખુ સ્નેહસમેલન ગોઠવાયુ હતું આ અરસામા બેત્રણ વર્ષથી હુ 'વસત'મા લખતો થયો

હતો અને કંઇક અંશે ' વસન્ત'કારનો લાડકવાયો પણ હતો. એટલે મેં તો લાડકવાયાનાં લક્ષણ મુજબ પ્રગલ્ભ મર્મપ્રહારથી બધાના દેખતાં આચાર્યશ્રીને ઊધડા લઈ લીધાઃ

" સ્વ. ગોવર્ધનરામે પંદર વર્ષના તપથી હૃદયનો નિચોડ ગુજરાતને 'સરસ્વતીચંદ્ર'રૂપે આપ્યો. આપ પણ એના જેવા જ સમર્થ તપોધન છો. આપની ભારતીને આપ ચિદાકાશના તારકાંકિત ઘુમ્મટ તળેના વસન્તમંડપના રસદોલે માત્ર એકાન્ત હિન્દોલે આનંદ ભોગવતી કાં રાખો? અરેરે! આપનો દેહવિલય થતાં આપના જ્ઞાનનો પણ ધુમાડો થઈ જશે! શ્રી. આનંદશંકરનો અક્ષરદેહ હિમાલય સરખો ઊર્ધ્વ છે. મારે તો તેને ગ્રન્થસ્થ સ્વરૂપે હિમાલય સમો મૂર્તિમન્ત જોવો છે. આપનાં જ્ઞાનામૃતનો તો હું તરસ્યો છું. મારા જેવા અનેક આપની મરતી આત્મલક્ષ્મીના પ્રસાદેચ્છુને માત્ર ' ડિંગો ' જ બતાવશો શું? ગુજરાતને જ્ઞાનભૂખ્યું, જ્ઞાનતરસ્યું, આમ ' ટેન્ટેલાઇઝ ' કરીને, લલચાવી લલચાવીને અકળાવ્યા જ કરશો?"

મારા આ પ્રેમાળ નર્મમર્મયુક્ત વચનનો ઉત્તર આચાર્યશ્રીએ એમની લાક્ષણિક વાણીમાં આપ્યોઃ

" I live for myself."

આ ઉત્તર કોઈ અવધૂતનો, અદ્ભુતનો જ હોય!

આ સમયે આચાર્યશ્રીના જ્ઞાનથી, પ્રતિભાદર્શનથી, દુર્વિદગ્ધતાથી મુગ્ધ થઈ મેં એક કવિતા લખી હતી, એ અહીં " ડૉ. આનંદશંકર ધ્રુવને અર્ઘ્ય "રૂપે રજૂ કરું છું.

"—ડૉ. આનંદશંકર ધ્રુવને અર્ઘ્ય—"

: અનુષ્ટુપ્ :

અતિ મોડું—છતાં થોડું—રોકાયે નવ ગુંજનં,
વાસન્તી—કોકિલાનું શું સાંભરે તત્ત્વકૂજન. ૧

: વસંતતિલકા :

વાસન્તી શું ઉરપ્રભા ઉરલક્ષ્મી મ્હોરે
પ્હેરાવી દિવ્ય કીકી શું કંઇ દ્રુત દોરે!
સૌન્દર્યનાં સુભગ દર્શન કૈંક થાય
ને લ્હેરખાં દગ વિશે નવસ્વપ્ન ખાય!
ઊણી વસન્ત પ્રભુનું પડયું સુપ્રભાત
ઊગ્યા શું ઇન્દ્રધનુના નવરંગ સાત
કે પૂર્ણિમા નવલ ઢોળતી ચંદ્રિકા શું
સૌન્દર્ય જ્ઞાનકિરણે નવલ—પ્રભા શું!

સ્રગ્ધરા

વાસન્તી જે ફુવારા ફરફર લહરે ઉરઉદ્યાન મારે,
સૌન્દર્યોની સુધાની ઉર સરિત વહે—તાતના તેજ ધારે,
કલ્યાણી કોંક ગંગા વિચિ વિચિ નવલા પાય પ્રજ્ઞાકટોરા,
લ્હાણા તેના ધરું હૈ જનપદ ચરણે મૂક એ સ્વપ્ન મોરા

અનુષ્ટુપ્

મૂક એ ઉરની ઊર્મિ આપની શુ સુણાય છે?
ગુર્જરી આમ્રવાડીમા વસન્તશ્રી શુ ગાય છે?

* * *

આ કાવ્યનો કેટલોક ભાગ 'ગુજરાતી' સાપ્તાહિકના એક દીપોત્સવી અકમા તેમ જ 'બુદ્ધિપ્રકાશ'મા છપાયો છે.

વસતતિલકા

આત્મામહી રસવિચિ અહ! શી ભરી છે,
લક્ષ્મી તણા કમળની સુરભિ વરી છે.
શુ પ્રાણ પદ્મ મધુ મ્હેક પરાગ ભીની,
આખો ઋષિજન સમી સુહતી અમીની
ઊડી મીઠી હૃદય કૌમુદીમા રમાડો,
અમૃત જ્ઞાનરસભાજનમા જમાડો
ઊર્જિત આ ઉપકૃતિ થકી શુ ઢળે છે,
શિષ્યો તણુ ઉર પદામ્બુજમા પળે છે
જ્ઞાનોદધિ ઘુઘવતો રસનો નિધિ છે,
દુષ્પ્રાપ્ય મૌક્તિક દીસે અધરી વિધિ છે
મિથ્યા કઇક ભ્રમજાળ મહી જ ગૂચ્યા,
મૌક્તિકભોગી હૃદયો ઉપકઠ ઊભા!
ગુહા ભરી હૃદયની કઈ ગુહ્ય ગુંજ,
છાની કઇ પરભૃતા ટહુકે નિકુજ
તર્કો અતિ રસતણા કઇ પુષ્પપુજ,
પામ્યા? હજી ન ચખ્યા? ઋષિ, જ્ઞાનગુજ
ચારુ લસે લલિત ચદ્રક શો લલાટે,
પ્યાસી ઊભા કઈ ગુરુજન! જ્ઞાનઘાટે

સંસ્કૃતિની ઋષિ! વહે શું સરિત્ યમુના,
ત્યાં સૂત્ર નૂતન અને ઋષિ! કાળજૂનાં.
હા! શીખવો અમર આર્ય તણી ઋચાઓ,
એ આર્ય જીવનતણી વિજયધ્વજાઓ.
પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિ તણાં વહતાં શું વારિ,
પૌરસ્ત્ય ત્યાં લઇ ઊભા ઋષિ જ્ઞાનઝારી.
ગીર્વાણ કે મધુર આ ગુણવત્ત ગિરા,
એ રત્નમંજૂષ તણા કંઇ રાશિ હીરા.
ગોપ્તા! છુપાવી ગરવી અમ ધર્મગાથા,
જ્યોત્સ્ના સમી ધવલ એ મુખ સૌમ્ય શાતા.

* * *

ગ્રીવા મહીં ઉર લહેરની પુષ્પમાળા,
ગૂંથેલ કે પુનિત પુષ્પ લઈ રસાળાં.
ઉચ્છૃંખલા યુવકની ઉર ભક્તિ અર્પે,
એકાદ અશ્રુસહ પ્રભો! ફૂલમાળ લ્યો એ.
નામાક્ષરો પુનિત તે મનુ યાજ્ઞવલ્કય,
આર્યો તણા શુચિ સ્મૃતિશ્રુતિકાર સત્ય.
એવા પ્રભો! નવયુગે ટહુકાર તો છો,
સંસ્કારની સુરભિ ગુર્જરીમાં ભરો છો.

* * *

વાચસ્પતિ વરદ બિરુદ ધન્ય પામ્યા,
ને ગુર્જરી બની શકે ઋષિ! લબ્ધકામા.
વારાણસી નગરી ભેટતી ગુર્જરીને,
જ્ઞાનપ્રભા! વિચિ મળે રસનિર્ઝરીને.

* * *

: અનુષ્ટુપ્ :

માનાપમાન શું તુંને ઋષિ! જ્ઞાનાવધૂત છે,
મનઃપૂત "મનસ્વી"ને તું તો હા, દૃષ્ટિપૂત છે.
મળે છે આપને માન મળે તે ગુજરાતને,
ગુજરાત ઝીલે જ્યોતિ! ગુજરાતી! જો પ્રભાતને.

* * *

હમણાં આચાર્યશ્રીના બે ગ્રન્થો 'સાહિત્યવિચાર' અને 'કાવ્યતત્ત્વવિચાર' સળંગ સમગ્ર સ્વરૂપે વાંચ્યા આ વાચનની સંસ્કારમુદ્રા કાવ્યરૂપે પડી તે સાભાર ઝીલી લઉં છું

આંખમાં સ્વપ્ન શું આવ્યાં પાંખે ફૂટે વસન્તને,
આત્મપ્રસાદના જ્યોતિ દીપે છે દેહ સન્તને
વાણી તો ભારતી વીણા સ્મિતો તો વેદની ઋચા,
જ્ઞાનશૃંગે, શુભ્ર સ્વપ્ને, વિહારો આપના ઊંચા
વિભૂતિ વિશ્વની જે જે શ્રીમદૂર્જિત દિવ્ય છે,
આત્મલક્ષ્મી વરી તે સૌ આપને ચારુ ભવ્ય છે
આપ્તિ આત્મા તણી લાધી આપની આર્ષ દૃષ્ટિને,
જ્ઞાનની ફોરમે ફોરે આપની ચારુ સૃષ્ટિને

* * *

પાશ્ચાત્ય પૂર્વના જ્ઞાનદ્યુતિ શુભ્ર સમન્વય,
આપને જીવને દીઠા લેખને મુદિતાશય.

* * *

યાત્રા છે આપના ગ્રન્થો, આપ તો તીર્થરૂપ છો,
તેજના અંચળા ઓઢયા, આપ તો જ્ઞાનરૂપ છો

* * *

આચાર્યશ્રી આનંદશંકરની જીવનફિલસૂફી શું? એ પ્રશ્ન સહજ રીતે થાય તેવો છે આચાર્યશ્રીના જીવનમાં એક પ્રકારની વિશિષ્ટ ફિલસૂફી ઓતપ્રોત હતી એ મેં સગી આંખે જોયું છે આચાર્યશ્રીના પશ્ચિમ સોસાયટીના ભવન ઉપર એક પાટિયું છે, તે પાટિયા પરના બે શબ્દો આચાર્યશ્રીના જીવનઆદર્શ સમજવામાં હું કૂંચીરૂપ ગણું છું એ શબ્દો 'વસન્ત' અને 'Hermitage.' આ સુભગ સમન્વયમાં આચાર્યશ્રીનું જીવનભોક્તા, જીવનપૂજક–Life worshipper–તરીકે દર્શન થાય છે જીવનભોક્તા જીવનને અનાદિ સત્ય તરીકે સ્વીકારે છે એ જીવનના એક પાસાનો નહિ પણ સમગ્ર જીવનનો ઉપાસક છે, જ્ઞાન, ભક્તિ કર્મ એ ત્રિવેણીગંગાના અમૃતમાં આત્માને ખબોળે કે અંગ્રેજ તત્ત્વજ્ઞ, (ઘણું કરીને Huxley) ના શબ્દો અને ભાવના આનંદશંકરનો જીવનજ્યોતિ જોતાં યાદ આવી જાય છે

"A life–worshipper does not try to murder that part of life which Bertrand Russel calls the life of instincts He does not select one single being from his colony of souls, call it his true self and try to murder all the other selves. Each self, he perceives has as good a right to exist as all the others. The world is not an illusion, but a

reality. It is the playground of the 'Eternal'!"

*   *   *   *

આચાર્યશ્રી પૂર્વ અને પશ્ચિમની ફિલ્સૂફીના આરૂઢ અભ્યાસક હતા. પ્લેટો, હ્યુમ, હેગલ, કેન્ટ વગેરે પાશ્ચાત્ય તત્ત્વચિન્તકોની ફિલ્સૂફીનું ગુણદર્શી ગવેષણ અને અમૃતદર્શી અન્વેષણ એ જ આચાર્યશ્રીની જ્ઞાનક્રીડા હતી. આમ તો આત્મક્રીડ, આત્મરત આચાર્યશ્રી જ્ઞાનપિપાસુ હતા. પશ્ચિમના તત્ત્વજ્ઞાનના રસાભ્યાસ સાથે સાંખ્ય શાંકર ફિલ્સૂફી ને વેદાન્તનો વિરલ સમન્વય સધાતો. આચાર્યશ્રીની આર્ષદૃષ્ટિમાં પુરાણી નવલી તાઝગી આ વિશાળ ક્રીડનપ્રદેશને આભારી હતી. न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते। એ આચાર્યશ્રીનું પ્રિય ગીતાવચન. જ્ઞાનધન આચાર્યશ્રીના નેત્રમાં રમી રહેતી સ્મિતલક્ષ્મી ચિત્તના ચિન્તન કરતાંયે ચિત્તપ્રસાદની વધારે દ્યોતક લાગતી.

આચાર્યશ્રી પોતે મહાત્માનું સ્વરૂપ આપતાં ભક્તની મંજુલ વાણીનું સ્મરણ કરે છે :

" નવનીત સરખું હૃદય કોમળ કહ્યું ન જાયે હેત,
આંખ માંહે અમૃત ભરિયુ હરિભક્તિ કેરું ક્ષેત્ર."

આ ચારુ વાણીથી જેનું હૃદય ગદ્‌ગદિત થાય, જેની આત્માની પાંખડી થનગન નાચે, જેની કલ્પનામાં સુંવાળી મલીપચી થાય, એવું માનસ શ્રી. વિષ્ણુપ્રસાદ કહે છે તેમ બુદ્ધિપ્રધાન હતું એમ કેમ કહી શકાય ?

આચાર્યશ્રી આનંદશંકરમાં મેં નીરખ્યા પુરાણા કોઈ યાજ્ઞવલ્કય, વસિષ્ટ, મનુ; આચાર્યશ્રીમાં મેં નીરખ્યા કૈલાસનાં ઉન્નત જ્ઞાનશૃંગનાં વૈરાગ્ય, શુચિતા, શિવતા, મંગલ કલ્યાણભાવના; આચાર્યશ્રીમાં મેં નીરખ્યાં સનાતન આનંદજ્યોતિ; પુરાતન છતાં નિત્યનવલી આનંદપ્રભા; આચાર્યશ્રીના જીવનને જોયું જાણ્યું ન હોત તો ઉપનિષદોની જીવનભાવના મને કયાંથી સમજાત ?

આચાર્યશ્રીને કેન્ટ હેગલના વિશિષ્ટ અર્થમાં ફિલ્સૂફ કહેવા હોય તો કહો, ન કહેવા હોય તો ના કહો. ગોવર્ધનરામ પછી આટલી જ્ઞાનતપશ્ચર્યાનો પ્રાદુર્ભાવ ગુજરાતમાં થયો જ નથી. બેકને જેમ કહ્યું હતું " I take all knowlege for my province, તેમ આચાર્યશ્રીએ પણ જ્ઞાનસમસ્તના સમ્રાટ થવા આશા રાખી હતી.

આચાર્યશ્રીની આનંદલહરી ભૂલી ભુલાય તેમ નથી. આચાર્યશ્રીના કરુણ મધુર નેત્રમાં જે વિદ્યાશ્રી નિર્ઝરતી હતી તે વીસરી વિસરાય તેમ નથી. આચાર્યશ્રી સાથેનો અરધોએક કલાક મને તો એમર્સન સાથેના અરધા કલાક જેવો લાગતો. सत्यम् शिवम् सुन्दरम्‌ના ત્રિવેણી પ્રવાહમાં નાહતો નાહતો હું ઘેર ફરતો. એમની સાથે એકાદ કલાક ગાળ્યા પછી મારા મગજમાં જ્ઞાનમસ્તીની ખુમારી રહ્યા કરતી. આખું સ્થૂળ જગત ભરભર ભુક્કો થતું લાગતું. વસન્ત–હર્મ્ય નજર સમક્ષ તરવરતાં શાંકરવેદાન્તનું સૂત્ર જીવનમાં ફલિતાર્થ થતું લાગતુંઃ

'ब्रह्म सत्यं जगन् मिथ्या।'

એ આચાર્યશ્રી ખરેખર ગયા!

કાલિદાસ કહે છેઃ—

मरण प्रकृति शरीरिणाम् विकृतिर्जीवितमुच्यते बुधै ।

વર્ડ્ઝવર્થ કહે છે —

Our birth is but a sleep and forgetting,
The soul that rises with us, our life's star,
Hath had elsewhere it's setting
And cometh from afar

આચાર્યશ્રી આનંદશંકરભાઈ ગયા ! ગગનના ગુમ્બજો ગાજે છે કે ગુજરાતનો પંડિતયુગ આજથી આથમ્યો !

આચાર્યશ્રી આનંદશંકરભાઈ : સાહિત્યશૈલી અને આદર્શ

પ્રો. પ્રસન્ન ન. વકીલ

ગુજરાતની પંડિત પેઢીના સ્વ. આચાર્યશ્રી આનંદશંકરભાઈ એક મુખ્ય પ્રતિનિધિ હતા. પાંડિત્ય અને સાચી રસિકતાનો સુયોગ કોઈ પણ એક વ્યક્તિમાં સંપૂર્ણ રીતે થયો હોય તો તે સ્વ. આનંદશંકરભાઈમાં.

આ મહાન વિચારકની પ્રતિભા ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન અને સાહિત્યનાં ત્રિવેણીસંગમમાં વિલસતી. એમના લેખોમાં, ચર્ચાઓમાં, ભાષણોમાં અને પ્રાસંગિક નોંધોમાં જગત અને જીવનની આલોચના આમાંના પ્રત્યેક દૃષ્ટિબિંદુથી થતી. સૌ વિષયને એમની સૂક્ષ્મ વિશાળ, ઐતિહાસિક દૃષ્ટિની સરાણે ચઢવું પડતું. આવી બહુવિધ પ્રતિભાનો સમગ્ર વિચાર એક લઘુલેખમાં કરવો અશક્ય, તેથી એમાંથી માત્ર મનમાનતા વિષયને જ સ્પર્શી અત્ર સંતોષ માન્યો છે.

સ્વર્ગસ્થની સાહિત્યસેવા મુખ્યત્વે એમનાં પ્રાસંગિક વિવેચનો જે આરંભકાળમાં ‘સુદર્શન’માં અને પછી ‘વસંત’માં પ્રકટ થતા અને હાલમાં જેમનો સમાવેશ ‘કાવ્યતત્ત્વવિચાર’, ‘સાહિત્યવિચાર’ અને ‘દિગ્દર્શન’ નામના સંગ્રહોમાં કરવામાં આવ્યો છે તે છે. આ વિવેચનોને પ્રાસંગિક કહેવાનું કારણ એ કે એમાંનાં કેટલાંક કોઈ પુસ્તકના અવલોકનરૂપે તો કોઈ તત્કાલીન ચર્ચામાંથી એકાદ મુદ્દો ઉપાડી લઈને વા પોતાના કે અન્યના વ્યાખ્યાનમાંથી મનનીય કોઈ અંશ લઈને તેના ઉપર લખેલા લેખો છે. વળી કોઇકવાર કોઇ વિવેચન યા કાવ્યના પુસ્તકમાંથી આધાર લઇ લેખક પોતાની ચર્ચા ચલાવે છે. એકંદરે એમની વિવેચનપદ્ધતિ આપણા પ્રાચીન ભાષ્યકારોને મળતી આવે છે. એકાદ અવતરણ લઈ તેમાંના વિચારનો પ્રત્યેક અંકોડો છૂટો કરતા જવું અને ક્રમેક્રમે તેમાંથી નિષ્પન્ન થતી સ્વયંસ્ફુરિત વિચારણા નોંધતા જવું એ પદ્ધતિ એમને વિશેષ પ્રિય જણાય છે. આનો અર્થ એવો કરવાનો નથી કે એ કોઈનું વિચારબીજ લઇને જ આગળ ચાલી શકે છે અને એમની પાસે સ્વતંત્ર કશું કહેવાનું નથી. એ અવતરણને તો માત્ર એ પોતાની ચર્ચાના પ્રારંભબિંદુ તરીકે જ સ્વીકારે છે, અને એમાંથી ઉદ્ભવતું સમગ્ર ચિંતન અત્યંત મૌલિક હોય છે. અરે, એ અવતરણનો અર્થસ્ફોટ પણ એમણે નવીન જ કર્યો હોય છે. એનાં ઉદાહરણો આ બંને સંગ્રહોમાં અસંખ્ય અને એટલાં તો પ્રત્યક્ષ છે કે તેનું અત્ર ટાંચણ કરવાની કોઈ આવશ્યકતા નથી. ‘કાવ્યતત્ત્વવિચાર’નો પ્રથમ જ લેખ ઉપરઉપરથી જોનારને પણ ઉપલા વિધાનની પ્રતીતિ થશે. એમાં विन्देम देवतां वाचममृतामात्मनः कलाम् એ મહાકવિ ભવભૂતિનું સ્તુતિવાક્ય લઈ જે રસિક વિદ્વત્તાભર્યું ભાષ્ય એમણે રચ્યું છે, તે અવશ્ય આનંદાશ્ચર્યમાં ગરકાવ કરી દે તેવું સુંદર છે. વળી એ વિવેચનની ઐતિહાસિક અગત્ય પણ કેટલી બધી છે! સને ૧૯૦૨-માં એ લેખ પ્રકટ થયો ત્યારે ગુજરાતી સાહિત્યવિવેચનમાં આત્મલક્ષી કવિતા અને એના જનક

તરીકે ચિત્ત ક્ષોભવાદનું બહુ ગૌરવભર્યું સ્થાન સ્વ રમણભાઇ વગેરેએ સ્થાપેલુ, તે સમયમા, કવિતા એ માત્ર હૃદયની નહિ પરંતુ સમગ્ર આત્માની કલા છે અને તેથી માત્ર ઊર્મિથી નહિ પણ ઊર્મિ, બુદ્ધિ અને કલ્પનાના ઉદ્ભયનોના એકાકારમાથી સાચુ કાવ્ય ઉદ્ભવે છે એ 'મહાસત્ય આપણા આ વિદ્વાન વિવેચકે માત્ર આ લેખમા જ નહિ પરંતુ વારવાર, જ્યારે જ્યારે પ્રસગ પડ્યો ત્યારે ત્યારે એકસરખા આગ્રહથી ઉચ્ચારેલુ છે કવિતામા હૃદય જેટલા જ બુદ્ધિ અને કલ્પનાને ગૌરવસ્થાને સ્થાપવાનુ માન મુખ્યત્વે આપણે ત્યા પ્રો બળવંતરાય ઠાકોરને વિચારપ્રધાન કવિતાના સતત ચિંતન અને કવનને પરિણામે અપાય છે, પણ કદાચ એ સત્યને પ્રથમ ઉચ્ચારનાર તરીકેનુ માન આનંદશંકરભાઈને ઘટે છે

મોટા ભાગના લેખો 'વસંત'મા લખાયેલા હોવા છતા એમાં સામયિકની સસ્તી યુયુત્સા નથી કૃત્રિમ આવેશ કે વાગાડમ્બરને એમા સ્થાન જ નથી અને એમા કશુ આશ્ચર્યજનક નથી 'વસંત'નો ઉદ્દેશ ગુજરાતીમા યુનિવર્સિટીની ગરજ સારવાનો હતો આવા ગૌરવશાળી ઉદ્દેશવાળુ પત્ર, અસામાન્ય પત્ર જગતના દૂષણોથી અલિપ્ત રહે એમા શુ આશ્ચર્ય ? વિષયના સ્વાભાવિક ગૌરવમા એમની અર્થઘન શૈલીનુ ગૌરવ ભળી લેખનને સાંગોપાંગ ગૌરવાન્વિત કરે છે પ્રત્યેક લેખનુ નિર્માણ તત્ત્વજ્ઞાનની ઉચ્ચ અને સ્વસ્થ મનોભૂમિકા પર છે અને ઇતિહાસની સામગ્રીથી તેનુ વારવાર સમર્થન કરેલુ છે

ચિત્તને આહ્લાદ ઉપજાવે એવી પ્રસન્નગભીર પદાવલિમા રચાતુ એમનુ ગદ્ય પાંડિત્યદર્શી કે અતિ સંસ્કૃત નથી એમના લેખનનો ઝોક બેશક સંસ્કૃત પ્રત્યે છે અને એમ હોવાનુ મુખ્ય કારણ એમના લેખોનુ વિચારગૌરવ છે એમ હોવાથી એમની પસંદગી સંસ્કૃત શબ્દો ઉપર ઊતરે એ કુદરતી છે વળી સંસ્કૃતસાહિત્યમાથી તેમ જ શાસ્ત્રોમાથી એઓ અવતરણો પણ વારવાર મૂકે છે આ અવતરણો ઉપરાત અંગ્રેજી વિવેચનગ્રંથોમાથી લીધેલા વિસ્તૃત અવતરણો કેટલીકવાર લેખને ભરી દે છે ત્યારે લેખમા બહુશ્રુતતાનુ વાતાવરણ જામે છે વિશ્વસાહિત્યના કરેલા વિશાળ પરિશીલનમાથી એમને સ્વાભાવિક યોગ્ય ઉદાહરણો મળી આવે છે અને એ લાભ બહુ ઉદારતાથી એઓ આપણને આપે છે છતા એમના લેખોમા યદ્વાતદ્વા મિથ્યા પાંડિત્યદર્શનનો આભાસમાત્ર પણ કયાય થતો નથી પાંડિત્ય અને સંસ્કૃતમયતા પર એમની ઔચિત્યબુદ્ધિ અંકુશ મૂકી જાણે છે જ્યારે જરૂર જણાય ત્યારે આ જ લેખક ઘરગથુ શબ્દો અને વાક્યરચનાઓનો પણ ઉપયોગ કરે છે ગમે તેવી સંસ્કૃતમયતામા પણ એમની વાક્યરચના તો સરળ અને સહજ સમજાય એવી હોય છે એમા કોઈ પણ પ્રકારની જટિલતા કે જરૂરથી વધુ દીર્ઘતા હોતી નથી ગદ્યમા અલંકારોની પણ જ્યા જરૂર જણાઇ ત્યા એમણે છૂટથી અલંકારો આવવા દીધા છે ત્રીજી સાહિત્ય પરિષદ વિશેનો એમનો લેખ જુઓ એમા સાહિત્યહૈયે વસતા ચૈતન્યને વૃક્ષના ઉછેરની ઉપમા રુચિપૂર્વક આપી એને દૃષ્ટાંતમૂલક કરીને ત્રણેક પાના સુધી મનોહર ચર્ચા એમણે કરી છે તોપણ આવા અલંકારો જ્યાત્યા પ્રવેશ મેળવવાના અધિકારી નથી યોગ્ય સ્થળે વિવેકપૂર્વક જ લેખક એનો ઉપયોગ કરે છે

એમના વિવેચનસાહિત્યનો મહત્ત્વનો એક ગુણ તે સમન્વય છે. સમન્વયની વૃત્તિ એમના સ્વભાવમાં જ હતી. આ સમન્વય એટલે કેટલાક મશ્કરીમાં કહે છે તેમ દૂધ અને દહીં બંનેમાં પગ રાખવાની કે બાંધછોડની જ માત્ર વૃત્તિ નહિ. જીવનમાં એકમેકથી અત્યંત વેગળા, પરસ્પર-વિરોધી અંશોમાં સમાન તત્ત્વ ખોળી કાઢી યા તો બંનેને જીવનમાં આવશ્યક ઉભય અંગો સમજપૂર્વક દર્શાવી આપનારી શક્તિને જ સમન્વયની વૃત્તિ કહી શકાય. એ શકિત હોવી કે મેળવવી એ રમત વાત નથી. આપણા વિવિધ વાડાબદ્ધ સાહિત્યજગતમાં એમના જેવા સમન્વયવાદી વિદ્વાન વિવેચકોની અછત છે. સમન્વયની શકિત કેવું મહત્ત્વનું કાર્ય કરી શકે છે તે સમજવા એક જ ઉદાહરણ બસ છે. આપણે ત્યાં કલાસિકલ અને રોમૅન્ટિક સાહિત્યની ચર્ચાઓ ખૂબ વર્ષો સુધી ચાલી અને એ માંડ સૂતેલું ભૂત આજે પણ પાછું કોઈ છંછેડે તો નવાઈ નહિ ! શ્રી. મુનશીએ રોમૅન્ટિક સાહિત્ય એ જ ઉત્તમ અને જીવનથી ભરપૂર એવા પૂર્વગ્રહથી આપણા પ્રાચીન સાહિત્યને ઉતારી પાડ્યું. કેટલાક વિવેચકો આપણા લેખકો ને કવિઓમાંથી કયો કલાસિકલ અને કયો રોમૅન્ટિક કહેવાય તે નિર્ણય કરવા બેઠા. અને એકના એક લેખકને એકે કલાસિકલ અને બીજાએ રોમૅન્ટિક કહ્યો ! આની પાછી તકરાર ચાલી. શ્રી. રામનારાયણ પાઠકે એમની લાક્ષણિક ઢબે કહ્યું કે ભાઈઓ ! આ પારકી પીડા આપણે શી વહોરવી ? એ પશ્ચિમના વિવેચકોને તો હજી નક્કી કરવા દો કે શું કલાસિકલ અને શું રોમૅન્ટિક કહેવાય ? શ્રી. વિશ્વનાથ ભટ્ટે કહ્યું કે ના, ના, કલાસિકલ અને રોમૅન્ટિક એ કંઇ વિલાયતી તત્ત્વો નથી. અને એમ માની એમનો બહિષ્કાર પણ કરવાનો નથી. એ તો માનવમાત્રમાં વસેલી વૃત્તિ છે. શ્રી. મુનશીને પણ એમણે સચોટ રદિયો આપ્યો. વળી એ શબ્દોના ગુજરાતી નામકરણનું પણ લાંબું પીંજણ ચાલ્યું. એ ઊહાપોહ અને શોરબકોરની વચ્ચે અત્યંત શાંતિ અને ગૌરવપૂર્વક પ્રવેશી આનંદશંકરભાઈએ કહ્યું કે, “ ઉત્તમ કવિતા એ જ છે કે જેમાં શબ્દ ને અર્થના સંશ્લેષની પેઠે સંયમ (classical) અને ઉલ્લાસનો (Romantic) નો પણ સંગમ થયો હોય.” * આ રીતે આખી ચર્ચા એમણે સંકેલી લીધી, એટલું જ નહિ પણ સાહિત્યમાં એક અતિ મહત્ત્વનો આદર્શ લગભગ સૂત્રાત્મક શબ્દોમાં રજૂ કર્યો.

કલાસિકલ અને રોમૅન્ટિકની ચર્ચા સમેટી લેવામાં જેમ એમણે અગત્યનો ભાગ લીધો, તેમ એનાથી ઊલટે પક્ષે કેટલીકવાર સાહિત્યમાં એમના વિચારોમાંથી નવીન ચર્ચાઓ પણ સ્ફુરી છે. નરસિંહ મહેતાના સમયનો પ્રશ્ન એમણે પ્રથમ દાખલા દલીલસહિત ચર્ચ્યો અને પછી એ ચર્ચા-પ્રવાહ ચાલ્યો તે ચાલ્યો.

કવિતા આદિ શુદ્ધ સાહિત્યથી જેમ કવિઓ કેટલીકવાર નવાં ધોરણો અને નવી રુચિ ઉત્પન્ન કરે છે, તેમ સામે પક્ષે વિવેચન પણ નવાં ધોરણો અને નવી રુચિ ઘડવા શકિતમાન થાય છે. લાંબા સમય સુધી અમુક આદર્શને લક્ષ્ય કરી સાહિત્યમાં વિવેચનપ્રવૃતિ ચલાવનાર વિદ્વાન નિઃશંક સાહિત્યમાં નવાં ધ્યેયો અને નવા વિચારો પોષે છે. ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ જોઈએ તો આનંદ-

* જુઓ ‘ કાવ્યતત્ત્વવિચાર ’, પૃ. ૫૭

ગ ઙરભાઈએ અમુક પુસ્તકો કે લેખકોના ગુણદોષની પરીક્ષા કરી તેમા એમની સાહિત્યસેવા સમાપ્ત થઇ નથી, અથવા સ્વ કેશવલાલભાઈ જેવા સસ્કૃતના વિદ્વાને કરેલા સસ્કૃત નાટકોના ભાષાન્તરોની મહત્તા સાથે મર્યાદા દર્શાવી તેમા જ, કે એક સુદર ગદ્યશૈલી ઘડી આપી તેમા પર્યાપ્ત થતી નથી પરતુ સાહિત્યના પ્રવાહને અમુક દિશામા વાળ્યો છે, તેમા જરૂર પડી ત્યારે સ્થિર કર્યો છે અને હરહમેશ સાચો પથ સાહિત્યના એક તત્ત્વજ્ઞની અદાથી દર્શાવી આપ્યો, તેમા તે છે

કવિતાને આત્માની કલા તરીકે સ્થાપી એમણે જ હૃદયના વિકારોમા જ કવિતાનુ ઊગમ-સ્થાન જોનારને 'મહાભારત' અને 'ઇલિયડ' જેવા ઉદાત્ત મહાકાવ્યોને ઉત્તમ કહેતા મૂઝવણ થતી, કારણ કે તેમા ઊર્મિ જ સર્વથા મૂલગામી વૃત્તિ જણાતી નથી આખરે તેમને એમ કહેવુ પડયુ કે કલ્પના કે બુદ્ધિની પણ અમુક ઉત્કટ અવસ્થા એ ઊર્મિ જ છે! બુદ્ધિનુ સ્થાન તો અધમ કાવ્યમા જ હોય એવુ કઈક મનાતુ અને હીનચાતુરી એટલે બુદ્ધિ એવો જાણ્યે અજાણ્યે અર્થ થતો કવિતાને આત્માની કલા માનવાથી ઉપરના અપવાદોમાથી ઊગરી જવાય છે, એટલુ જ નહિ પરતુ કલા માટે એક ઉત્તમ આદર્શ પ્રાપ્ત થાય છે કલા અને નીતિના સૂક્ષ્મ સબધ પ્રત્યે પણ એક નવીન જ દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય છે

કવિ ક્રાન્તદર્શી છે અને પોતાના કલ્પનાચક્ષુથી એ જે સૃષ્ટિ નિહાળે છે એ જ વાસ્તવિક છે અને આપણે જોઈએ છીએ તે જગત ખોટુ છે, એ સિદ્ધાન્ત એમણે તત્ત્વજ્ઞાનના આદર્શવાદને લક્ષમા રાખી વર્ષો સુધી એકસરખા ઉત્સાહથી પ્રતિપાદિત કર્યો અને પ્લેટોને એરિસ્ટોટલે આપેલા ઉત્તર કરતા પણ પોતે અમુક અશમા વધુ સમર્થ ઉત્તર આપ્યો છે એમના જીવનના ઉત્તર ભાગમા વાસ્તવવાદી સાહિત્ય પ્રત્યે વાચક તેમ જ લેખકગણોનો પક્ષપાત વધતો જોઈ ઉપરનો સિદ્ધાન્ત એ ફરીફરી ઉચ્ચારતા થાકતા નહિ

આ ઉપરાત ક્લાસિકલ અને રોમૅન્ટિક સાહિત્ય વિશે એમણે રજૂ કરેલો સાચો મધ્યમ માર્ગ અને અન્ય અનેક નાનામોટા પ્રસગોપાત્ત ઉચ્ચારેલા સાહિત્યસૂત્રો, આપણા સાહિત્યમા એક અત્યત સસ્કારી કોમળ છતા સ્વસ્થ સાહિત્યરુચિ ઘડી ગયા છે

સાહિત્ય પરિષદો તેમ જ અન્ય સમેલનો વિશે એમણે જે વખતોવખત ઉત્સાહપૂર્વક મૂલ્ય-વાન સૂચનો કરેલા એ ઘણા મહત્ત્વના છે સાહિત્ય પરિષદનુ નાવ જે વારવાર બધારણના ખડક પર ઠોકરાઇ પડે છે તે બધારણને તેઓ યોગ્ય રીતે જ એક ગૌણ પ્રશ્ન લેખતા હતા, અને પરિષદના કર્તવ્યની રૂપરેખા દોરી તે પ્રત્યે જ એના સૂત્રધારોનુ લક્ષ એ ખેચતા કેળ-વણી અને સાહિત્યના સબધની પણ એમણે ચર્ચા કરી છે ગુજરાતના છેલ્લા ૬૦ વર્ષનો કેળવણીનો ઇતિહાસ કોઇએ લખવો જોઈએ એવી ઇચ્છા એમણે પ્રસગે પ્રસગે વ્યક્ત કરી છે ઉચ્ચ શિક્ષણ માટે કેળવણીનુ શિક્ષાવાહન અંગ્રેજી રાખવુ, માતૃભાષા નહિ એવો એમનો આગ્રહ હતો એ માન્યતા એમની પાછળથી ફેરવાઈ દૃષ્ટિબિંદુના આ પરિવર્તનનો ઇતિહાસ પણ રસિક હોવો જોઇએ. આ વિચારણાઓથી પણ વિશેષ મહત્ત્વની એમની વિચારણાઓ તે

ગુજરાત યુનિવર્સિટીની સ્થાપના વિશેની છે. એમાં પણ, એક પક્ષે, પ્રાચીન આશ્રમો અને બીજે પક્ષે પશ્ચિમની મધ્યકાલીન અને આધુનિક વિદ્યાપીઠોના આદર્શના સમન્વયમાં જ ગુજરાત યુનિવર્સિટીનું પોતાનું પ્રિય સ્વપ્ન સાક્ષાત્ કરવાની એમની અભિલાષા હતી.

એમનાં વિવેચનનો જોઈએ તેટલો લાભ, છેલ્લી વીશીના અને વિશેષે છેલ્લા દાયકાના સાહિત્યને મળ્યો નહિ, એ એક ખેદજનક પરિસ્થિતિ ગણાય. એ સમય દરમિયાન ઘડાયેલાં અને વધુ પ્રિય બનેલાં સાહિત્યસ્વરૂપો વિશે એમના અભિપ્રાયો કે માર્ગદર્શન ઓછા જ પ્રમાણમાં મળી શક્યાં. એનું મુખ્ય કારણ એમની દિનપ્રતિદિન શિથિલ થતી જતી પ્રકૃતિ અને તે કારણે 'વસંત'ના પ્રકાશનમાં પણ વધુ ને વધુ અનિયમિતતા આવી ગઈ તે હતું. ટૂંકી વાર્તાની કલા વિશે, તેના ભવિષ્ય વિશે એમણે અછડતી જ ચર્ચા કરી છે. કરુણપ્રશસ્તિ સિવાય અન્ય અર્વાચીન કાવ્યસ્વરૂપો વિશે પણ એમણે ખાસ કાંઇ કહ્યું નથી. કાવ્યમાં છંદના પ્રયોગો, ગેયાગેયતાનો પ્રશ્ન આદિની છણાવટ એમને હાથે થઈ શકી નહિ. એ રીતે અર્વાચીન સાહિત્યજીવનના દિવસે દિવસે વધુ અગત્યના બનતા જતા પ્રશ્નો વિશે એમની વિદ્વત્તાનો લાભ ગુજરાતને મળ્યો નહિ તે સાચે જ શોચનીય પરિસ્થિતિ છે.

સાહિત્ય, શિક્ષણ, તત્ત્વજ્ઞાન, સામાજિક અને રાજકીય પરિસ્થિતિ, ઇતિહાસનું તત્ત્વચિંતન ઇત્યાદિ વિષયોમાં હરહંમેશ, કંઇ ને કંઈ અવનવીન અને મૌલિક ચિંતન કરનારી આ સર્વતોમુખી પ્રતિભાએ ગુજરાતી સાહિત્ય અને જીવનની કરેલી સેવા વિશે કેટલાકને અસંતોષ રહે છે તે વાજબી છે? ચાળીસ વર્ષના લાંબા પટમાં કરેલી સાહિત્યપ્રવૃત્તિ પ્રમાણમાં આપણને અલ્પ લાગે એ ખરું, પણ એનું ખરું મૂલ્ય તો એણે કરેલી ઊંડી અસરથી માપવાનું છે. એ દૃષ્ટિએ જોતાં એમની પ્રતિભાને વંધ્ય લેખનારે તો એમને અન્યાય જ કર્યો છે એમ કહ્યા વગર છૂટકો નથી.

અત્યંત તર્કબદ્ધ અને અર્થઘન વાક્યાવલિ એના સ્વાભાવિક ક્રમમાં જ આવે, છતાં યંત્રવત્ બને નહિ, સજીવ અને ચેતનવંત રહે, તોપણ એ ચેતન કૃત્રિમ તનમનાટ કે થનગનાટમાં પરિણમે નહિ, પણ સ્વસ્થ અને ઉદાત્ત ચિત્તના પરિપાકરૂપ—એવી આ લખાવટ એક બેનમૂન ગદ્યશૈલી ઘડી આપે છે. ગગનવિહારી નહિ છતાં પૃથ્વીની છેક સપાટીએ પણ રહેનારી નહિ, અસ્ખલિત વહી જાય તોપણ ધોધમાર પડે નહિ, પરંતુ શાન્ત, સ્વચ્છ નદી ચાલી જાય એવી સ્વ. કાન્તની કવિતાશી સુમધુર અને પ્રાસાદિક આ શૈલી છે. નરસિંહરાવના અતિદીર્ઘતા અને વિષયાન્તરના દોષથી મુક્ત, મિતાક્ષરી, પ્રો. ઠાકોર જેવી વિગતપ્રચૂર નહિ પણ મીઠી મીઠી વ્યંજનાથી આનંદ પમાડનારી, શુચિતા અને પાવિત્ર્ય, શાન્તિ અને ગાંભીર્યનું અખંડ ભાન કરાવનારી એ શૈલીના જનકને વંદન હો!

નિરુક્ત

[અધ્યાય બીજો, ખંડ એકથી ચાર વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્રને લગતાં]

પ્રો ડોલરરાય ર માંકડ

ખંડ પહેલો

હવે વ્યુત્પત્તિ તેમા જેના સ્વર અને વ્યાકરણવિષયક રૂપો પૂર્ણ હોય અને જે ઘણા જ જુદા તરી આવે તેવા વિકારવાળા હોય તે (શબ્દો)ની વ્યુત્પત્તિ સામાન્ય રીતે કરવી[1] પણ અપૂર્ણ અર્થ હોય અને જુદો તરી આવે તેવો વિકાર ન હોય તો બીજા કર્મના સામ્યથી તેના સામાન્ય અર્થની પરીક્ષા કરવી[2] (કર્મનુ) સામ્ય પણ ન હોય તો અક્ષરના સામ્યથી વ્યુત્પત્તિ કરવી, પણ ન કરવી એમ તો નહિ જ[3] વળી વ્યાકરણવિષયક રૂપને બહુ વળગવુ નહિ એ રૂપો અપવાદથી ભરપૂર હોય છે[4] અર્થને અનુરૂપ વિભક્તિઓ સમજાવવી[5]

---

૧ આ પહેલા ખંડમા યાસ્ક વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્રના કેટલાક સામાન્ય નિયમો અને ઉત્સર્ગો આપે છે કેટલાક શબ્દો એવા હોય છે, જેના મૂળ ધાતુ વિશે આપણને શંકા જ ન રહે, કેમકે એનુ વ્યાકરણ વિષયક રૂપ પૂર્ણ હોય, એટલે કે મૂળ ધાતુમાથી એનું અત્યારનુ રૂપ કેમ થયુ છે તેના બધા સ્થિત્યન્તરોની આપણને જાણ હોય અને તેથી કરીને જેની વ્યુત્પત્તિ આપણને શંકારહિત સ્પષ્ટ થઈ જતી હોય આવા શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ વિશે તો મુશ્કેલી રહે જ નહિ એનો મૂળ ધાતુ સ્પષ્ટ રીતે સમજાય તે જ હોય

૨ પણ કેટલાક શબ્દોમા એના મૂળ ધાતુ વિશે શંકા રહે તેવુ હોય, કેમકે એનુ રૂપ જ આપણને પૂરુ સમજાતુ ન હોય આવા શબ્દોમા એના જ અર્થના બીજા શબ્દના સામ્યથી વ્યુત્પત્તિ કરવી જેમકે આચાર્યને યાસ્ક आ+चि માથી પણ વ્યુત્પન્ન કરે છે એમા આચાર્યનુ રૂપ બરાબર ન સમજાયું તેથી એના જેવો શબ્દ લઈને आचिनोत्यर्थानित्याचार्य એમ એની વ્યુત્પત્તિ આપી છે આ ઉત્સર્ગ આપણે જેને analogy કહીએ છીએ તે છે

૩ જ્યા અર્થસામ્ય પણ ન હોય ત્યા શું કરવુ ? યાસ્ક કહે છે કે એવા વિષયમા માત્ર વર્ણસામ્યથી પણ વ્યુત્પત્તિ કરી બતાવવી, પણ સાવ ન કરવી એમ ન કરવુ આ વર્ણસામ્યનો ઉત્સર્ગ ઘણો જ જોખમભરેલો અને અશાસ્ત્રીય બની જવાનો સંભવ છે

૪ આ ખંડના છેલ્લા ભાગ ઉપરથી સમજાશે કે યાસ્કના વખતમા જ વૈદિક ભાષાના કેટલાયે રૂપો અપવાદરૂપ ગણાવા લાગ્યા હતા અને એનુ મૂળ ભુલાઈ ગયુ હતું અને તુલનાત્મક ભાષા-શાસ્ત્રની જાણ એ વખતે નહોતી તેથી યાસ્ક આવા શબ્દોમા વ્યાકરણના રૂપને વળગવાની ના પાડે છે અલબત્ત આમા શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ અચોકસતા જ છે

૫ કર્તા, કર્મ વગેરેના અર્થ મુજબ વિભક્તિઓ સમજાવવી

प्रत्तम्, अवत्तम्, વગેરેમાં ધાતુનો પહેલો ભાગ જ રહે છે.[૬] વળી असूમાં વિકારક પહેલાં આદિલોપ થાય છે, स्तः सन्ति વગેરે.[૭] વળી અન્તલોપ થાય છે, गत्वा, गतम् વગેરે.[૮] વળી ઉપાન્ત્યલોપ થાય છે, जग्मतुः, जग्मुः વગેરે.[૯] વળી ઉપાન્ત્યનો વિકાર થાય છે, राजा, दण्डी વગેરે.[૧૦] વળી એક વર્ણનો લોપ થાય છે, तत्त्वा यामि.[૧૧] વળી બે વર્ણોનો લોપ થાય છે, तृचः[૧૨] વળી ધાતુના આદિભાગમાં વિપર્યય થાય છે, ज्योतिः, घन, बिन्दु, वाटय વગેરે.[૧૩] વળી આદિ અને અન્ત્યનો વ્યત્યય થાય છે, स्तोक, रज्जु, सिकता, तर्कु.[૧૪] વળી (ધાતુના) અન્ત્યભાગમાં ફેર થાય છે, ओघः, मेघ, नाध, गाध, वधू, मधु, વગેરે.[૧૫] (ખંડ ઓજો) વળી વર્ણનો વધારો થાય છે, आस्थत,

---

૬. હવે કેટલાક ઉચ્ચારશાસ્ત્રાત્મક ઉત્સર્ગો (Phonetic laws) આપે છે.

प्र+दत्तम् નું प्रत्तम् અને अव+दत्तम् નું अवत्तम् થઈ જાય છે તેમાં ધાતુનો પહેલો ભાગ જ રહે છે એમ યાસ્ક કહે છે. આ બન્ને દૃષ્ટાન્તોમાં ધાતુ दा છે. તેના ક. ભૂ. કૃ.નાં રૂપ दत्तम्‌માંથી 'द' ઊડી ગયો છે, એટલે કે પ્રથમાક્ષર ઊડી ગયો છે. પણ યાસ્ક તો ધાતુનો પહેલો ભાગ જ રહે છે એમ કહે છે. તેથી આપણે આ બન્ને દૃષ્ટાન્તોમાં સોપસર્ગ ધાતુ प्रदा કે अवदा જ ગણવો જોઈએ. તો જ એમ કહી શકાય કે ધાતુનો પ્રથમ ભાગ प्र અને अव રહ્યો છે.

૭. स्तः, सन्ति વગેરેમાં મૂળ ધાતુ अस्‌નો આદિ વર્ણ अ લોપાયો છે.

૮. गत्वा, गतम् વગેરેમાં મૂળ ધાતુ गम्‌ના અન્ત્યના म् નો લોપ થયો છે.

૯. जग्मतुः, जग्मुः વગેરેમાં મૂળ ધાતુ गम्‌ના ઉપાન્ત્ય વર્ણ अનો લોપ થયો છે. આ ઉત્સર્ગ જેને ablaut કહે છે તેને લગતો છે.

૧૦. राजा, दण्डी વગેરેમાં મૂળ શબ્દ राजन् અને दण्डिन्‌ના ઉપાન્ત્ય સ્વર अ અને इ નો અનુક્રમે आ અને ई થયો છે, એટલે ઉપાન્ત્યનો વિકાર થયો છે. અલબત્ત આમાં ઉપરના ત્રીજા ઉત્સર્ગ મુજબ અન્ત્ય લોપ પણ થયો જ છે

૧૧. तत् त्वा यामि માં यामि ને याचामिનું અપૂર્ણ રૂપ ગણાય છે. તેથી એમાં चानो લોપ થયો ગણવો.

૧૨. तृचःમાં મૂળ त्रि+ऋक्‌માંથી त्रिना र् અને इ બન્નેનો લોપ થયો છે. આમઃ त्+ऋक्=तृचः

૧૩ ज्योतिः વગેરેમાં ધાતુના આદિભાગમાં વર્ણવિપર્યય થાય છે તે આમઃ

द्युत्=द्+युत्=ज्+युत्=ज्युत्=ज्योत् (द् નો ज्)   हन्=घन्=घन (ह् નો घ्)

भिन्द्=बिन्द्=विन्दु (भ् નો ब्)   भाट्=वाट्=वाटय (भ् નો व्)

૧૪. स्तोक વગેરે શબ્દોમાં આદિ અને અન્ત્ય વર્ણનો વ્યત્યય થાય છે.

श्चुत्=श्+च्+उ+त् માં આદિ श् અને અન્ત્ય च् ની ફેરબદલી નથી થઈ, પણ આદિ श् નો स् થયો છે અને અન્ત્ય त् નું च्‌ની સાથે સ્થાનાન્તર થયું છે. रज्जुને सृज्‌માંથી વ્યુત્પન્ન કરે છે. सृज्=रस्ज्=जर् એમ ગણીએ તો એમ કહી શકાય કે जर् ધાતુમાં ज् અને र्‌નો વ્યત્યય થયો છે. सिकताને कस् ધાતુમાંથી વ્યુત્પન્ન કરે છે, कस्=सक्=सिक् વગેરે. આમાં कस् માં स् અને क्‌નો વ્યત્યય થયો ગણાય. तर्कुને कृत्‌માંથી વ્યુત્પન્ન કરે છે. कृत्=कर्त्=तर्क्=तर्कु. આમાં कर्त्‌માં क् અને त्‌નો વ્યત્યય થયો ગણાય. આ ઉત્સર્ગ જેને આપણે વર્ણવ્યત્યય (metathesis) કહીએ છીએ તે છે. પણ ઉપરની વ્યુત્પત્તિઓમાં શાસ્ત્રીયતા બધે ય જળવાઈ નથી.

૧૫. ओघ વગેરેમાં ધાતુના અન્ત્ય ભાગમાં જ ફેરફાર થાય છે.

विश्वक्द्राकर्ष (ધિક્કારપાત્ર કૃતગની પેઠે ખેંચે છે તે) वि અને चकद्र चकद्र દૂનરાની ગતિ માટે વપરાય છે द्राति એટલે ગતિ कद्राति એટલે ધિક્કારપાત્ર ગતિ चकद्राति તે कद्राति ઉપરથી નિરર્થક દ્વિરુક્તિ થઈને તે તેમા છે તે विश्वकद्र ²³

कल्याणवर्णरूप કલ્યાણ વર્ણ જેવુ જેનુ રૂપ છે તે कल्याण ઇચ્છાવાલાયક હોય છે वर्ण ધાતુ ઉપરથી रूप ધાતુ रूच् ઉપરથી.

આવી રીતે તદ્ધિત રૂપો અને સમાસોની વ્યુત્પત્તિ આપી

અસન્ધિગહિત (જુદા પડેલા) શબ્દો ન સમજનારા—વ્યાકરણથી અનભિજ્ઞને, છાત્રાલયમા ન રહેતો હોય તેવા શિષ્યને, આ (વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્ર) સમજવાને અશક્ત હોય તેને કારણ અજ્ઞાની હમેશા જ્ઞાનીની અદેખાઈ કરે છે છાત્રાલયમા રહેતાને સમજાવવા અથવા જે સમજવાને સમર્થ હોય તેને અથવા બુદ્ધિશાળીને અથવા ઉદ્યમીને [24]

ખડ ચોથો

"બ્રહ્મચારી વિદ્યા બ્રાહ્મણ પાસે ગઈ 'મને રક્ષ, હુ તારો ભડાર છુ અદેખાઈવાળા પાસે, નીચ હૃદયવાળા પાસે, નિરુદ્યમી પાસે મને પ્રકાશજે નહિ, તો હુ બળવાન થઈશ

સુખી કરીને તથા અમૃત આપીને જે સત્ય વડે કર્ણને વીંધે છે તેને માતા અને પિતાની પેઠે માન આપવુ તથા તેના તરફ દ્વેષભાવ ન રાખવો

જે ભણેલા શિષ્યો ગુરુને મનથી, વચનથી અને કર્મથી માન આપતા નથી, તેને ગુરુ ભોજન નથી આપતા તેમ જ વિદ્યા પણ તેને પ્રસાદ નથી આપતી

જે પવિત્ર અપ્રમત્ત વિદ્વાન અને બ્રહ્મચર્યનુ પાલન કરવાવાળો હોય, (વળી) જે તારા પ્રતિ દ્વેષભાવી ન હોય તેની આગળ જ, હે બ્રહ્મન્, સઘરવા માટે તુ મને પ્રકાશ '"

---

૨૩ द्राति એટલે ગતિ कद्राति એટલે ખરાબ ગતિ, કુત્સિત ગતિ कद्रातिની નિરર્થક દ્વિરુક્તિ (redundant reduplication) થતા ककद्राति—चकद्राति એમ થાય એમા विष् ભળતા विश्वकद्र થયુ આમ દરેક અવયવ છૂટો પાડીને યાસ્કે વ્યુત્પત્તિ કરી બતાવી છે,

૨૪ અનધિકારીને આમ છૂટા શબ્દો સમજાવતા અનર્થ થવાનો સમ્ભવ છે, માટે અધિકારીને જ વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્રના નિયમો સમજાવવા આ વાત ઉપર યાસ્ક બહુ ભાર મૂકે છે અને એના ટેકામા ચોથા ખડમા આપેલા ચાર મત્રો ઉતારે છે આ એક શાસ્ત્ર છે અને અનધિકારીના હાથમા આવી પડતા એનો દુરુપયોગ થવાનો સભવ છે

હેમચન્દ્રનાં આદેશવિધાનો

પં. બેચરદાસ જીવરાજ દોશી

આ લઘુપ્રબંધમાં આચાર્ય હેમચન્દ્રનાં આદેશવિધાનો વિશે શબ્દવિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ વિચાર કરવાનો છે. આ૦ હેમચંદ્રે વ્યાકરણશાસ્ત્ર બાબત ગુજરાતને સ્વતંત્ર કરવા અને તે વિશેની ગુજરાતની પ્રતિષ્ઠા વધારવા સાંગોપાંગ [1]'**સિદ્ધહેમશબ્દાનુશાસન**' નામનું એક સરળ, સુગમ અને ભાષાનો બોધ શીઘ્ર પમાડે તેવું વ્યાકરણ રચેલું છે, તેના ઉપર [2]નાની, મોટી અને બૃહત્તર એવી ત્રણ ટીકાઓ પણ તેઓ પોતે લખી ગયા છે. તેમાં બધા મળીને આઠ અધ્યાય છે. સાત અધ્યાયો કેવળ સંસ્કૃત ભાષાની વ્યુત્પત્તિ વિશે લખાયા છે અને આઠમા અધ્યાયમાં પ્રાચીન તથા અર્વાચીન પ્રાકૃતભાષા ઉપરાંત શૌરસેની, માગધી, પૈશાચી અને અપભ્રંશ ભાષાની ઘટના સમઝાવેલી છે. એ આઠમા અધ્યાયના ચોથા પાદમાં ૪૪૮ સૂત્રો છે, તેમાં ૨૫૯ સૂત્રો ક્રિયાપદોની સમઝણ માટે મૂકેલાં છે. એમાં વધારે સૂત્રો ધાતુઓના આદેશ બતાવનારાં છે. એ જ અધ્યાયના બીજા પાદમાં પણ થોડાંક સૂત્રો નામોના આદેશોના વિધાન માટે આપેલાં છે. વળી, સંસ્કૃતના સાત અધ્યાયોમાં પણ અનેક સૂત્રો [3]નામોના તથા [4]ધાતુઓના આદેશોની સમઝણ આપનારાં છે; પરંતુ અહીં

---

૧. આ વ્યાકરણના સમગ્ર પરિચય માટે જુઓઃ 'ગુજરાતનું પ્રધાન વ્યાકરણ' એ નામનો મારો નિબંધ—'પુરાતત્ત્વ' વર્ષ ૪, અંક ૧—૨, પૃ૦ ૬૧થી.

૨. નાની ટીકાનું નામ 'સિદ્ધહેમશબ્દાનુશાસન લઘુવૃત્તિ' છે. તેને સૌથી પ્રથમ 'બનારસ યશોવિજયજી જૈન પાઠશાલા' તરફથી પ્રકટ કરવામાં આવેલી. મોટી ટીકાનું નામ 'સિદ્ધહેમ' અથવા 'સિદ્ધહેમશબ્દાનુશાસન બૃહદ્વૃત્તિ' છે. તેનું પરિમાણ લઘુવૃત્તિ કરતાં બમણું છે—અઢાર હજાર શ્લોક છે અને બૃહત્તરવૃત્તિનું નામ 'ન્યાસ' છે. તેનું પ્રમાણ ૮૪,૦૦૦ શ્લોક છે. ખેદ છે કે આ 'ન્યાસ' હમણાં પૂરો મળતો નથી. બૃહદ્વૃત્તિ છપાયેલી છે ખરી, પણ તે ઘણી જ અશુદ્ધ છપાયેલી છે.

૩. 'कु' नो 'कत्' आदेश जुओ ३ । २ । १३० ।
'कु' नो 'का' ,, ,, ३ । २ । १३४ ।
'सह' नो 'स' ,, ,, ३ । २ । १४३ ।
'इदम्' नो 'ईत्' ,, ,, ३ । २ । १५३ ।
'किम्' नो 'कीत्' ,, ,, ३ । २ । १५३ ।
'विश्रवस्' नो 'रावण' ,, ,, ६ । १ । ६५ ।
'ऊर्ध्व' नो 'उप' ,, ,, ७ । २ । ११४ ।
ઇત્યાદિ અનેકાનેક સૂત્રો આદેશવિધાયક છે.

૪. 'घ्रा' नो 'जिघ्र' आदेश जुओ ४ । २ । १०८ ।

એ વિશે વિચાર કરવાનો નથી અહીં તો કેવળ આઠમા અધ્યાયના બીજા પાદ તથા ચોથા પાદમા આવેલા નામોના તથા ધાતુઓના આદેશો વિશે ચર્ચા કરવાની છે

ઉક્ત ચર્ચા કરતા પહેલા આદેશવિધાનની પદ્ધતિ અને આદેશના સ્વરૂપ વિશે થોડી વીગત આપવાની છે

ભાષ્યકાર મુનિશ્રી પતંજલિએ પોતાના ભાષ્યના [5]આરંભમા "अथ शब्दानुशासनम" એવુ વચન નોંધેલુ છે તેનુ વિવરણ કરતા તેઓ જણાવે છે કે, "શબ્દોનો આરોવારો નથી તો પછી તેમનુ અનુશાસન કેમ કરીને કરી શકાય? એકેએક શબ્દને નોંધી સાથે તે દરેકનો અર્થ નોંધી બતાવવો અને એ રીતે શબ્દોનુ અનુશાસન સમજાવી શકાય, પરંતુ આ ઉપાય શક્ય નથી શબ્દો અનંત છે એથી તે એકેએક શબ્દની નોંધ કરવી જ શક્ય નથી તો પછી અર્થ સાથેની એવી નોંધની તો શી સ્થિતિ?"

ત્યારે શબ્દોનુ અનુશાસન કેમ કરીને થશે? આ પ્રશ્નના ઉકેલ માટે ભારતવર્ષના પ્રાચીન વ્યુત્પત્તિવિશારદ વૈયાકરણોએ તે નિરવધિક શબ્દસમૂહને સક્ષેપમા સમઝાવવાની અને તેના અર્થોને પણ સુગમ રીતે સમઝવાની એક સરસ કૂચી શોધી કાઢી છે અને તે આપણી પાસે 'ધાતુસંગ્રહ'ને નામે વિદ્યમાન છે આપણા તે મહર્ષિઓએ એ પારાવારના શબ્દસાગરનુ ગંભીર રીતે અવગાહન કર્યું, એકેએક શબ્દની અક્ષરવટના તથા અર્થો પોતાના ચિત્તમા અવધારી લીધા અને પછી અન્વય તથા વ્યતિરેકની પદ્ધતિ દ્વારા તે દરેક શબ્દોના મૂળો શોધી કાઢ્યા એ મૂળોનુ જ નામ ધાતુસંગ્રહ વા ધાતુપાઠ આના મૂળરૂપ સંગૃહીત ધાતુઓ આશરે [6]બે હજારથી વધારે છે. કરોડો શબ્દોની

'अज्' नो 'वी'	,,	,,	४ । ४ । २ ।
'अस्' नो 'भू'	,,	,,	४ । ४ । १ ।
'चक्ष्' नो 'कृशा' तथा 'ख्या'	,,	,,	४ । ४ । ३ ।
'सृ' नो 'धाव्'	,,	,	४ । २ । १०७ ।

ઇત્યાદિ અનેકાનેક સૂત્રો ધાત્વાદેનવિધાયક છે

પાણિનીયના વ્યાકરણમા પણ આવા જ આદેશવિધાયક સૂત્રો છે

૫ जुओ महाभाष्यनो प्रारंभ--

"अनभ्युपाय एष शब्दाना प्रतिपदपाठ । एव हि श्रूयते--बृहस्पतिश्च प्रवक्ता, इन्द्रश्च अध्येता, दिव्य वर्षसहस्रम्—अध्ययनकाल, न चान्त जगाम ।"

૬ આખો ધાતુસંગ્રહ દસ ભાગમા સંગૃહીત છે તે દરેક ભાગનુ નામ અને તેમા સંગૃહીત ધાતુની સંખ્યા આ પ્રમાણે છે

१ भ्वादिगण अथवा भूवादिगण	१०५८	धातुसंख्या
२ अदादिगण ।	७१	,,

અક્ષરઘટના તથા અર્થસંબંધ લક્ષ્યગત કરી અને તેમનું પરસ્પર તોલન કરી તેનાં મૂળો શોધવાં એ અસાધારણ પ્રતિભાનું કામ છે. જે અન્વય-વ્યતિરેક પદ્ધતિનો આશ્રય લઈ એ મૂળો શોધાયાં છે, તે પદ્ધતિ ખાસ સમજવા જેવી છે.

करण, कृति, कर्म, कार्य, कर्तव्य, करणीय, कृत्य, कृत, कर्ता, कारक અને करिष्णु વગેરે શબ્દોમાં કોઈને કોઈ પ્રકારે સર્વત્ર 'કરવું' એ ક્રિયાનો ભાવ અનુગત છે. અહીં આપણે એ નક્કી કરવું છે કે એ બધા શબ્દોમાં જે 'કરવું' ક્રિયાનો ભાવ વ્યાપ્ત છે, તે, એ શબ્દોના કયા ભાગમાં રહેલો છે-શું આખા શબ્દમાં એ ભાવ છે કે શબ્દના અમુક અંશમાં છે? कर्+अन, कृ+ति, कृ+य, कृ+तव्य, कृ+अनीय, कृ+त्य, कृ+त, कृ+ता, कृ+अक, कृ+इष्णु. એ બધા શબ્દોનું આવું પૃથક્કરણ સ્વીકારી અને એમ કલ્પીએ કે 'કરવું' ભાવ 'कृ' પછી આવેલા 'अन' 'ति' 'य' વગેરે અંશોનો છે; તો જ્યાં જ્યાં એ 'ति' 'अन' 'य' વગેરે અંશો લાગેલા દેખાય ત્યાં બધે એ ભાવ હોવો જોઈએ અને એ અંશો જ્યાં ન દેખાય ત્યાં એ ભાવ ન હોવો જોઈએ: જે બેનું સાહચર્ય હોય તે [7]'અન્વય' કહેવાય અને એક વિના બીજું સંભવી ન શકે તે [8]'વ્યતિરેક' કહેવાય. 'જ્યાં જ્યાં ધુમાડો છે ત્યાં બધે આગ હોવી જ જોઈએ' એ ધૂમની સાથે અગ્નિનો અન્વય કહેવાય અને 'જ્યાં આગ નથી ત્યાં ધૂમ નથી જ' એ, એ બે વચ્ચેનો 'વ્યતિરેક' કહેવાય. આ શબ્દોમાં પણ એ દૃષ્ટિએ જોતાં જ્યાં જ્યાં 'ति' 'अन' અને 'य' વગેરેનો આપણે કલ્પેલો 'કરવું' ભાવ હોય, તો તે જ્યાં જ્યાં 'ति', 'अन' અને 'य' વગેરે અંશો હોય ત્યાં બધે તેમનો ભાવ પણ અન્વિત હોવો જોઈએ. એ રીતે વાચ્ય-વાચકનો અન્વય તપાસતાં એમ સ્પષ્ટ

३ ह्वादि के जुहोत्यादिगण (अदादि-अंतर्गत)	१४	,,
४ दिवादिगण	१४२	,,
५ स्वादिगण	२९	,,
६ तुदादिगण	१५८	,,
७ रुधादिगण	२६	,
८ तनादिगण	९	,,
९ क्रयादिगण	६०	,,
१० चुरादिगण	४१३	,,

આ ઉપરાંત कण्ड्वादिगण વગેરે બીજા પણ ગણો છે. તેમ જ કેટલાક ધાતુઓ 'સૌત્ર' ધાતુઓ પણ છે.

૭. "साधनधर्मानुवादेन साध्यधर्मस्य विधानम्--अन्वयः"

—(प्रमाणमीमांसा, पृ० ५८ पं० २०।)

૮. "साध्यधर्मव्यावृत्त्यनुवादेन साधनधर्मव्यावृत्तिविधानम्-व्यतिरेकः"

—(प्रमाणमीमांसा, पृ० ५८ पं० २१।)

માલૂમ પડે છે કે स्फूर्ति, स्फुरण, भूति, भवन, चिति, चयन, भणिति, भणन, वान्ति, वमन, मृति, मरण વગેરે શબ્દોમાં 'ति' 'अन' એ બધા અંશો વિદ્યમાન છે છતાં તેમાંથી કેવળ 'કરવું' ભાવ નીકળતો નથી તેથી એમ જાણી શકાય છે કે 'કરવું' ભાવનો 'અન્વય' તે 'ति' વગેરે અંશો સાથે નથી એથી ઊલટું જ્યાં 'ति' વગેરે અંશો નથી ત્યાં અર્થાત્ 'कृ', 'कर्' વગેરે અંશોમાં 'કરવા'ના ભાવનો અન્વય છે અને જ્યાં 'कृ' 'कर्' વગેરે અંશો નથી ત્યાં એટલે 'ति' વગેરે અંશોમાં 'કરવું' ભાવ નથી એ રીતે 'કરવા'ના ભાવનો અન્વય અને વ્યતિરેક 'कृ' કે 'कर्' અંશ સાથે છે, નહિ કે 'ति' વગેરે અંશો સાથે આ રીતે અન્વય-વ્યતિરેક દ્વારા ક્રિયાવાચક પદનો નિર્ણય કર્યા પછી તે પ્રતિભાભરેલા વૈયાકરણોએ એ બધા 'करण' વગેરે શબ્દોનું મૂળ શોધવા ધાતુસંગ્રહ તરફ દૃષ્ટિ કરી, તો એ સંગ્રહમાં 'કરવા' અર્થનો વાચક એક 'कृ' ધાતુ છે એની આ 'करण' વગેરેના 'कर्' વા 'कृ' અંશની અક્ષરશઃ તેમ અર્થશઃ સમાનતા જણાઈ, એથી એમણે પોતાના અનુશાસનમાં 'करण' વગેરે ઉક્ત બધા શબ્દોના મૂળ રૂપ 'कृ' ધાતુ કલ્પ્યો અને તે પછીના अन, ति, य, વગેરે અંશોને પ્રત્યય રૂપે સમજાવ્યા અને 'કરવા' ભાવના વિશેષક કહ્યા જેમકે 'कर्ता' નો 'कर्' 'કરવું'ને દર્શાવે છે અને 'ता' અંશ એ ક્રિયાના કર્તાનો સૂચક છે અર્થાત 'कर्ता' એટલે 'કરનારો' એ જ રીતે कार्य, कर्तव्य, करणीय અને कृत्य એ બધાનો અર્થ 'કરવા લાયક-કરવા જેવું' છે આ રીતે કોઈ પણ શબ્દનું મૂળ શોધ્યા પછી એ શબ્દને લાયક પ્રત્યયની યોજના કરવી અને શબ્દને બંધ બેસે એ પ્રમાણે મૂળમાં થોડો થોડો ફેરફાર કરવો જેમકે, 'करण' વગેરે શબ્દોમાં 'कृ' નો 'कर्' કરવો, 'कार्य'માં 'कृ'નો 'कार्' કરવો અને 'कृति' વગેરે શબ્દોમાં 'कृ' ને જ કાયમ રાખવો આ પદ્ધતિમાંથી જ મૂળમાં અનેક જાતના ફેરફારોનો ઉદ્ભવ જન્મ્યો છે અને જે આદેશો વિશે આપણે અહીં ચર્ચા કરવાની તેમનું પ્રભવસ્થાન પણ ઉક્ત પદ્ધતિ જ છે અને આ આખી પદ્ધતિનું જ નામ 'શબ્દાનુશાસન' છે આ પદ્ધતિના આશ્રયથી જ શબ્દના અપાર સાગરનો પણ પાર પામી શકાય એમ છે માટે જ ભાષ્યકારે 'अथ शब्दानुशासनम्' કહીને વ્યાકરણ રચવાની પ્રતિજ્ઞા કરી છે અને એને પૂરી રીતે પાળી પણ બતાવી છે

શબ્દોના મૂળો શોધાયા પછી તેમાં જે જાતના ફેરફારો કરવાના હોય છે તેમનું વર્ગીકરણ કરતા શ્રીયાસ્કમુનિ પોતાના निरुक्तમાં એ ફેરફારોને આ પ્રમાણે જણાવે છે

[1]આદિલોપ, મધ્યલોપ, અંતલોપ, આદિવિકાર, મધ્યવિકાર, અંતવિકાર, વર્ણલોપ, દ્વિવર્ણલોપ (બે વર્ણોનો લોપ), આદિવિપર્યય, આદિ અને અંતનો વિપર્યય (વિપર્યય એટલે વ્યત્યય—અક્ષરનું ઊલટપલટ થવું, એકને બદલે બીજું થઈ જવું), વર્ણોપજન (વર્ણનો ઉપજન—વધારો) આ ઉપરાંત આગમ અને આદેશ એ બે ફેરફારોને પણ આમાં મેળવી લેવાના છે આગમ એટલે કોઈ શબ્દના ગમે તે ભાગમાં કોઈ આગન્તુક અક્ષર આવીને બેસી જાય, યાસ્ક જેને 'વર્ણોપજન'

૧ "एवम् अयम् आदि-मध्य-अन्तलोप आदि-मध्य-अन्त-विकार वर्णलोप द्विवर्णलोप आदिविपर्यय आदि-अन्त-विपर्यय वर्णोपजन छन्दसि भाषाया च द्रष्टव्य । दृष्ट्वा च यथासंभवम्—अनुविधेय" (निरुक्त, द्वितीय खण्ड, पृ० १२९, प० २-४ राजवाडे संपादित)

કહે છે તેમાં આગમનો સમાવેશ થઈ શકે. વૈયાકરણો કહે છે કે 'આગમ' મિત્ર જેવો છે (मित्रवद् आगमः) એથી તે મૂળમાં કશો વિકાર ન ઉપજાવતાં મૂળના કોઈ ભાગ પાસે આવીને મિત્રની પેઠે બેસી રહે છે. 'આગમ'ના આવવાથી મૂળના ધ્વનિમાં થોડો તફાવત પડે છે એ જ એની પ્રભુતા છે, ત્યારે આદેશ તો મૂળમાં આમૂલચૂલ ફેરફાર કરી નાખે છે અને એમ છે માટે જ વૈયાકરણો 'આદેશ'ને શત્રુ જેવો ગણાવે છે (शत्रुवद् आदेशः). 'આદિમધ્યાંતવિકાર' કહો, 'વિપર્યય' કહો કે આદેશ કહો–એ બધા પર્યાય જેવા છે. [10]યાસ્ક કહે છે કે કોઈ પણ શબ્દની નિષ્પત્તિ માટે તેનું અક્ષરશઃ અને અર્થશઃ સમાન મૂળ શોધાયા પછી તેમાં જે સંસ્કાર એટલે સ્વરસંસ્કાર વા વ્યંજનસંસ્કાર કરવાના હોય તે પણ મૂળના સ્વર વા વ્યંજનની સમાનતાને લક્ષ્યમાં રાખીને જ કરવા. યાસ્કના કહેવા પ્રમાણે વ્યુત્પત્તિના ક્ષેત્રમાં અક્ષરસામ્ય અને અર્થસામ્ય બન્ને અતિ આવશ્યક છે અને એમાંય અર્થસામ્યની આવશ્યકતા તો વધારે છે.

વૈયાકરણો પોતાનું ચાલતાં સુધી શબ્દમાત્રમાં તેના મૂળને જાળવી રાખવાની વિશેષ કાળજી કરે છે અને જ્યારે ન જ ચાલે ત્યારે જ તેમાં થોડો થોડો વિપરિણામ સૂચવે છે; પરંતુ જ્યારે થોડો ફેરફાર પણ શબ્દસાધક ન નીવડે ત્યારે તેઓ મૂળમાં સમૂળગો ફેરફાર કરવાનું વિધાન કરે છે, તેમ છતાંય સાધ્ય શબ્દ અને તેના મૂળના અર્થગત સામ્યનો વિચ્છેદ તો થવા જ નથી દેતા. 'સમૂળગો ફેરફાર' અને 'આદેશ' એ બન્ને એક જ વસ્તુ છે. જ્યારે શબ્દના મૂળનો પત્તો જ ન લાગે, ત્યારે તેઓ [11]અર્થદૃષ્ટિને પ્રધાનસ્થાન આપીને એવા આદેશોનું વિધાન કરે છે. આ પદ્ધતિ કાંઈ આજકાલની નથી; પરંતુ પાણિનિમુનિએ[12] પણ તે પદ્ધતિનો આશ્રય લઈ અનેક શબ્દોની સાધના કરી બતાવી છે; તેથી એમ જણાય છે કે આદેશો કરવાની પદ્ધતિ પાણિનિથી પણ પ્રાચીન છે.

પાણિનિમુનિને માર્ગે ચાલીને આ૦ હેમચંદ્રે પણ પોતાના સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત ભાષાના વ્યાકરણમાં એવા અનેક આદેશોનું વિધાન કરેલું છે. પ્રાકૃત વ્યાકરણમાં વિહિત કરેલા એવા આદેશો બે પ્રકારના છેઃ કેટલાક આદેશો એવા છે કે જેઓમાં મૂળ સ્થાનીનો અક્ષરગત અને અર્થગત વારસો જળવાઈ રહેલો છે અને કેટલાક આદેશોમાં મૂળ સ્થાનીનો કેવળ અર્થગત વારસો જ ટકેલો છે, તેમાં અક્ષરગત વારસાનો ગંધ સરખો પણ નથી. વૈયાકરણો આદેશોને સ્થાનીના શત્રુ તરીકે જણાવે છે છતાં તેઓ જ કહે છે કે આદેશોને[13] સ્થાનીના સમાન માનવાના છે એટલે જે જે વિધાનો સ્થાનીને લાગુ પડતાં હોય તે બધાં આદેશોને પણ લાગુ પાડવાનાં છે. એક બાજૂ વૈયાકરણો

૧૦. "अथ निर्वचनम् तद् येषु पदेषु स्वर–संस्कारौ समर्थौ प्रादेशिकेन गुणेन अन्वितौ स्यातम् तानि निर्ब्रूयात्। अथ अनन्विते अर्थे अप्रादेशिके विकारे अर्थनित्यः परीक्षेत ॥"
—(निरुक्त, द्वितीय अध्याय, प्रथमपाद, पृ० १२०, उक्त आवृत्ति)

૧૧. जुओ टिप्पण २ तथा ४।

૧૨. ,, ,, २ तथा ४।

૧૩. "स्थानी इव—अवर्णविधौ"—७।४।१०९

આદેશને શત્રુનત્ કહે છે અને બીજી બાજૂ આદેશને સ્થાની સમાન માનવાની વાત કરે છે, એ મારી દૃષ્ટિએ વદતોવ્યાઘાત જેવું છે. હું તો કહું છું કે જેમ પિતાનો વારસો મેળવનાર યા તેને સાચવી રાખનાર પુત્ર પિતાનો શત્રુ નથી, પરંતુ તેનો ખરો વારસદાર છે, તેમ આદેશ સ્થાનીનો અક્ષરગત કે અર્થગત વા બન્ને પ્રકારનો વારસો સાચવી રાખનાર છે, માટે જ તે શત્રુનત્ નથી

આ૦ હેમચદ્રે પ્રાકૃતવ્યાકરણમા પ્રધાનપણે અક્ષરપરિવર્તનોના વિધાન કરી પ્રાકૃત શબ્દોની સાધના દર્શાવેલી છે કેટલાક આદેશો એમણે એવા કરી બતાવ્યા છે કે જેઓને એ અક્ષરપરિ-વર્તનોના ધોરણે જ સાધી શકાય એમ છે ખરી રીત તો એ છે કે જે શબ્દોની સાધના માટે બીજો કોઈ ઉપાય શકય નથી, તેના જ શબ્દોની સાધના આદેશોદ્વારા થઈ શકે બીજો ઉપાય હોય છતા આદેશોનો માર્ગ લેવો એમા વિશેષ ગૌરવ છે અને શબ્દાનુશાસનની પદ્ધતિગત ખામી પણ છે, છતા પાણિનિ વગેરે પ્રાચીન બધા વૈયાકરણો એ સદોષ માર્ગને અનુસર્યા છે, તો પછી હેમચદ્ર પણ 'महाजनो येन गत म पन्था' ન્યાયને અનુસરે એ સહજ છે

આ નીચે પ્રારભમા હેમચદ્રે બતાવેલા કેટલાક એવા આદેશોનો નિર્દેશ કરવાનો છે જેમની સાધના અક્ષરપરિવર્તન દ્વારા જ થઈ શકે એમ છે આ જાતના નામરૂપો કે ધાતુરૂપોમા સ્થાનીનો અક્ષરગત અને અર્થગત એમ બન્ને પ્રકારનો વારસો ઊતરેલો છે

નામરૂપો—

'स्तोक'ને બદલે પ્રાકૃતમા [14]'थोक्क, थोव અને थेव શબ્દોને આદેશરૂપે સૂચવેલા છે હેમચદ્રના વર્ણપરિવર્તનના નિયમોદ્વારા જ 'स्तोक' ઉપરથી એ ત્રણે રૂપો નીપજી જાય છે 'स्त'નો थ અને 'क'નો દ્વિર્ભાવ થતા 'थोक्क', 'स्त'નો थ અને 'क'નો લોપ થતા 'थोअ', પછી પૂર્વ-વર્તી ઓકારના પ્રભાવને લીધે 'थाअ'ના 'अ'નો 'व' ધ્વનિ અને સ્વરપરિવર્તનના ધોરણે 'थो'નો 'थ' ધ્વનિ થતા 'थोव' અને 'थेव' એ બન્ને પદો સધાઈ જાય છે

એ જ પ્રકારે 'दुहिता'નો 'धूआ'[15] 'दु'ની પછીના 'हि'નો 'ह्' 'द्' સાથે ભળી અને 'इ'નો અપ્રયોગ થતા તથા 'दु' ગત 'उ' દીર્ઘ થતા 'दुहि' ઠારા 'धू' અગ આવી જાય છે પછી 'त'નો લોપ થતા 'धूआ'

[16]वहिणी=भगिनी व्+ह्+अ ग्+इ न्+ई આમ 'भगिनी' શબ્દના સ્વરો તથા વ્યજનોનુ પૃથક્કરણ છે આમા 'ग्'નો અપ્રયોગ થયો, 'व्+ह्+अ' આમાનો 'अ,' 'ह्' પૂર્વે આવી 'व्'મા ભળી જતા 'व' અને 'गि' નો ' 'इ' 'ह्'મા ભળી જતા हि આ રીતે 'वहिनी' તૈયાર થયા પછી 'न्' નો 'ण्' થતા वहिणी

[17]रुक्ख=वृक्ष આમા આદ્ય 'व'નો અપ્રયોગ થયો, પછી 'क्ष'નો क्ख થતા रुक्ख

---

१४ "स्तोकस्य थोक्क—थोव—थेवा" । ८ । २ । १२५ । आदेशविधायकसूत्र
१५ १३ दुहितृ—भगिन्यो धूआ—वहिण्यौ । ८ । २ । १२६ । „
१७ वृक्ष—क्षिप्तयो रुक्ख-छूढौ । ८ । २ । १२७ । „

[૧૮]विलया=वनिता=व्+अ. न्+इ. त्+आ. અહીં 'नवनीत'ના 'लोणी'ની પેઠે 'न्'નો 'ल' થતાં અને 'व्'ના 'अ' તથા 'न्'ના 'इ'નો વ્યત્યય થતાં विलता. પછી 'त्'નો અપ્રયોગ થતાં विलया.

[૧૯]इत्थी=स्त्री. આમાં સંયુક્તાક્ષર 'स्त्र' બોલતાં વિશેષ આકરું ન લાગે માટે તેની આદિમાં 'इ' મૂકવામાં આવ્યો છે. પછી 'र'નો લોપ થયો અને 'स्त'નો 'थ' થતાં इत्थी.

[૨૦]दिहि=धृति. આમાં द्+ह्+ऋ. त्+इ. 'ध्'માં द् અને ह् ભળેલા છે, તે જુદા થઈ ગયા અને 'द्'માં 'ऋ'નો 'इ' થઈને 'दि' બન્યો પછી 'ति'ના 'त्'નો અપ્રયોગ થતાં શેષ રહેલ 'इ' સાથે 'ह्' ભળી જતાં दिहि.

[૨૧]मंजर, वंजर=मार्जार. વિહિત પરિવર્તન-નિયમોદ્વારા 'मजर' થયું અને પછી 'वक्र'ના 'वंक' પેઠે અનુસ્વારનો આગમ થતાં 'मंजर' અને 'म'નો 'व' થતાં वंजर.

[૨૨]वेरुलिय=वैडूर्य. આમાં પણ 'ऐ'નો 'ए'. 'डू'નો 'डु' અને 'लु' થઈ 'रु' થયો, પછી 'र्य'માં 'इ'નો વધારો થતાં 'रिय' અને 'र्'નો 'ल्' થતાં लिय. वेरुलिय.

[૨૩]पुरिम=पूर्व. 'पू'નો 'पु', 'र्व'માં 'इ' વધતાં 'रिव' અને 'व'નો 'म' થતાં पुरिम.

એ જ પ્રમાણે 'त्रस्त'[૨૪]નું तट्ठ. 'बृहस्पति'[૨૫]નું भयस्सइ કે भयप्फइ. 'गृह'[૨૬]નું घर. 'दंष्ट्रा'[૨૭]નું दाढा. 'पदातिकतु'[૨૮] पाइक्क વગેરે રૂપો તે તે વર્ણપરિવર્તનના નિયમોદ્વારા ,,

૧૮. वनितायाः विलया । ८ । २ । १२८ । ,,
૧૯. स्त्रिया इत्थी । ८ । २ । १३० । ,,
૨૦. धृतेः दिहिः । ८ । २ । १३१ । ,,
૨૧. मार्जारस्य मञ्जर–वञ्जरौ । ८ । २ । १३२ । ,,
૨૨. वैडूर्यस्य वेरुलिअं । ८ । २ । १३३ । ,,
૨૩. पूर्वस्य पुरिमः । ८ । २ । १३५ । ,,
૨૪. त्रस्तस्य हित्थ–तट्ठौ । ८ । २ । १३६ । ,,
૨૫. बृहस्पतौ वहो भयः । ८ । २ । १३७ । ,,
જનતાની હિંદી ભાષામાં 'બૃહસ્પતિ' માટે 'બીફે' શબ્દ છે તે, પ્રસ્તુત 'बिहप्फर'નું જ સંક્ષિપ્ત ઉચ્ચારણ છે.
૨૬. गृहस्य घरः अपतौ । ८ । २ । १४४ । ,,
૨૭. दंष्ट्रायाः दाढा । ८ । २ । १३९ । ,,
૨૮. ८ । २ । १३८ । ,,
અહીં ચૌદમા ટિપ્પણથી માંડીને ૨૮મા ટિપ્પણ સુધીનાં બધાં સૂત્રો આદેશવિધાયક છે. એ બધા આદેશોને વર્ણપરિવર્તનના નિયમો દ્વારા ઉપર સાધી બતાવ્યા છે એથી એ સૂત્રોની રચનાની સફળતા નથી જણાતી.

સહેજે સહેજે નીપજી જાય છે. છતાં એ બધા રૂપો માટે આ૦ હેમચંદ્રે આદેશવિધાયક સૂત્રો રચ્યાં છે, અને એમ કરી વ્યાકરણની રચનાને દીર્ઘકાય બનાવી છે

ક્રિયારૂપો—(પહેલું પદ આદેશરૂપ છે અને બીજું પદ 'સ્થાની' રૂપ છે)

[२९] जव=याप [३०] ज्ञा=ध्या [३१] दह=दधा [३२] पिज्ज=पीय [३३] निम्माण=निर्माण [३४] निम्मव=निर्माप [३५] नासव=नाशय [३६] सिह=स्पृह [३७] पट्ठव=प्रस्थाप [३८] किण=क्रीणा [३९] हो=भू [४०] हव=भव हुव=भुव [४१] के=क्री [४२] कुण=कृण [४३] बीह=भी [४४] अल्लि=आ+ली [४५] धु=धू [४६] आइग्घ=आजिघ्र. [४७] उद्धुमा=उत्+ध्मा [४८] गा=गा [४९] जाण=जाना [५०] पहुप=प्र+भुव

[५१] भर, भल, सुमर, विम्हर=वि+स्मर } =स्मर

[५२] वीसर, विम्हर } =वि+स्मर [५३] णीहर=निस्+सृ-सर्

('वि' એટલે વિવિધ વા વિશેષ)

वात्वादेशविधायक सूत्रो—

२९ याप जव । ८ । ४ । ४० । ३० ध्या—गा ज्ञा—गौ । ८ । ४ । ६ ।
३१ श्रदो धो दह । ८ । ४ । ९ । ३२ पिब पिज्ज— ८ । ४ । १० ।
३३-३४ निर्—मो निम्माणनिम्मवौ । ८ । ४ । १९ ।
३५. नशे × नासव—× । ८ । ४ । ३१ ।
३६ स्पृह सिह. । ८ । ४ । ३४ ।
३७ प्रस्थाप पट्ठव—× । ८ । ४ । ३७ ।
३८-४१ क्रिय किण वेस्तु के च । ८ । ४ । ५२ ।
३९-४० भुवे हो—हुव—हवा । ८ । ४ । ६० ।
४२ कृगे कुण । ८ । ४ । ६५ ।
४३ भियो भा—बीहौ । ८ । ४ । ५३ ।
४४ आ+लीङ अल्ली । ८ । ४ । ५४ ।
४५ धूगे धुव । ८ । ४ । ५९ ।
४६ आघ्रे आइग्घ । ८ । ४ । १३ ।
४७ उदो ध्मो धुमा । ८ । ४ । ८ ।
४८ जुओ टिप्पण ३०
४९ ज्ञो जाण— । ८ । ४ । ७ ।
५० प्रभौ हुप्पो वा । ८ । ४ । ६३ ।
५१ स्मरे × मर—भल—×विम्हर—सुमर—× । ८ । ० । ७४
५२ विस्मु × विम्हर—वीसरा । ८ । ४ । ७५ ।
५३ निस्+सरे णीहर—× । ८ । ४ । ७९ ।

[૫૪]जग्ग=जागृ. [૫૫]आअड्ड=व्यापृत. [૫૬]सलह=श्लाघ. [૫૭]पुच्छ=पृच्छ. [૫૮]जुंज } =युञ्ज. जुज्ज } =युज्य.

[૫૯]गढ=घट. [૬૦]घुल घोल } =घूर्ण. [૬૧]गंठ=ग्रंथ. [૬૨]मल मढ मड्ड } =मृद. [૬૩]थिप्प=तृप्य. [૬૪]खिर झर } =क्षर.

[૬૫]पज्झर पच्चड } =प्र+क्षर. [૬૬]उत्थल्ल=उत्स्थल. [૬૭]फरिस फंस फास } =स्पृश. =स्पर्श. [૬૮]गमेस=गवेष. [૬૯]तच्छ=तक्ष.

[૭૦]हूलस=स्रंस. [૭૧]पल्हत्थ पल्लट्ट } =पर्यस्त.

---

૫૪. जाग्रेः जग्गः । ८ । ४ । ८० ।

૫૫. व्याप्रेः आअड्डः । ८ । ४ । ८१ ।

'व्यापृत' દ્વારા 'वावड' પદ તો નીપજે જ છે અને આ 'वावड' ઉપરથી 'आअड्ड' ક્રિયાપદ ઊપજે છે. 'व्यापृत' શબ્દ (वि+आ+पृ) 'वि' અને 'आ' ઉપસર્ગ સાથેના 'पृ' ધાતુ ઊપરથી આવેલો છે.

૫૬. श्लाघः सलहः । ८ । ४ । ८८ ।

૫૭. प्रच्छः पुच्छः । ८ । ४ । ९७ ।

૫૮. युजो जुञ्ज—जुज्ज—× । ८ । ४ । १०९ ।

૫૯. घटेः गढः । ८ । ४ । ११२ ।

૬૦. घूर्णः घुल—घोल× । ८ । ४ । ११७ ।

૬૧. ग्रन्थः गण्ठः । ८ । ४ । १२० ।

૬૨. मृदः मल—मढ्ढ—×××मड्ड—× । ८ । ४ । १२६ ।

૬૩. तृपः थिप्पः ८ । ४ । १३८ ।

૬૪—૬૫. क्षरः खिर—झर—पज्झर—पच्चड—× । ८ । ४ । १७३ ।

૬૬. उच्छल—उत्थल्लः । ८ । ४ । १७४ ।

૬૭. स्पृशः फास—फंस—फरिस—× । ८ । ४ । १८२ ।

૬૮. गवेषेः×—×—×गमेस—× । ८ । ४ । १८९ ।

૬૯. तक्षेः तच्छ—× । ८ । ४ । १९४ ।

૭૦. स्रंसेः हूलस—× । ८ । ४ । १९७ ।

૭૧. पर्यसः×—पल्लट्ट—पल्हत्थाः । ८ । ४ । २०० ।

'पर्यस्त' શબ્દદ્વારા 'पल्लत्थ' અને 'पल्लट्ट' શબ્દો બને છે જ. જુઓ ૮–૨–૪૭ તથા ૬૮ । અને એ 'पल्लत्थ' દ્વારા 'पल्हत्थ' તથા 'पल्लट्ट' દ્વારા 'पल्लट्ट' ક્રિયાપદ પણ આપોઆપ આવે છે તેથી એ માટે સૂત્રની રચના જરૂરી નથી.

૭૨मिस=भास ૭૩घिस्=ग्रास. ૭૪वाह्=अव+गाह (अव+गाह –ओगाह=ओग्गाह–ओवाह)

ઉક્ત ક્રિયારૂપોમા આદ્ય, આદેશરૂપ છે અને પછીનુ સસ્કૃત રૂપ સ્થાનિરૂપ છે આ બધા આદેશો સ્થાનીના વર્ણપરિવર્તન દ્વારા જ સુગમ રીતે સાધ્ય છે છતા તે માટે આ૦ હેમચદ્રે પૃથક્ પૃથક્ અનેક સૂત્રો રચ્યા છે, અને તે દ્વારા વ્યાકરણનુ સૂત્રશરીર વિશેષ વધી ગયુ છે. આમ વ્યર્થસૂત્રાતિરેક, ભણનારને યાદ રાખવાનો ક્લેશ, પુનરુક્તિ, અને ગૌરવ એવા અનેક દૂષણોનું નિવારણ થઈ શકતુ નથી

આ નીચે એના આદેશો બતાવવાના છે, જેમના મૂળ આ૦ હેમચદ્રને જડયા નથી અને મૂળ ન જડવાથી 'घट' શબ્દની સાધના માટે જેમ 'कुम्भ'નો 'घट' આદેશ સમઝવો એવુ વિધાન થાય તેમ કેવળ અર્થસામ્યને લક્ષ્યમા રાખી અક્ષરસામ્ય ભલેભાર ન હોય છતા એવા અક્ષરસામ્ય વગરનાને સ્થાની કલ્પ્યા છે અને એવા જ આદેશો સૂચવ્યા છે એના એ આદેશોના અક્ષરસામ્ય અને અર્થસામ્ય બન્નેવાળા ખાસ મૂળો વિશેષ ચિંતન કરતા જડયા છે એ જડેલા મૂળો વિહિત વર્ણપરિવર્તનના નિયમો દ્વારા આપોઆપ ક્રિયાપદો રૂપે સધાઈ જાય છે, એટલે આ આદેશો પણ કરવાનો પ્રયાસ નિષ્ફળ છે જડેલા મૂળોવાળા એ ધાતુરૂપો આ પ્રમાણે છે

'લાજવુ' અર્થમા પ્રાકૃતમા 'जीह' ધાતુ છે, તેમાથી 'जीहेइ' વગેરે ક્રિયાપદો નીપજે છે હેમચદ્ર કહે છે કે સ૦ ૭૫'लस्ज–लज्ज' ધાતુનો 'जीह' આદેશ સમઝવો આ સ્થળે 'जीह'

---

૭૨ भासे मिस । ८ । ४ । २०३ ।

૭૩ ग्रसे घिस । ८ । ४ । २०४ ।

૭૪ अवाद् गाहे वाह । ८ । ४ । २०५ ।

અહી ૬૯ મા ટિપ્પણથી ૭૪ મા ટિપ્પણ સુધીના બધા સૂત્રો તે તે ધાતુના તે તે આદેશોનું વિધાન કરે છે

ઉપર આદેશોની સામે = આવુ નિશાન કરીને જે જે સસ્કૃત શબ્દો બતાવ્યા છે, તેમના દ્વારા જ વર્ણવિકારના હેમચદ્રે કહેલા નિયમો દ્વારા તે તે બધા આદેશો આપોઆપ ઉપજી જાય છે જેમકે સ૦ 'याप' ના આદ્ય 'य' નો 'ज' અને 'प'નો 'व' થતા 'जाव' રૂપ થાય, તે દ્વારા 'जव' આદેશ આવે 'य' ના 'ज' અને 'प' ના 'व' માટે જુઓ 'आदे यो ज' । ८ । १ । २४५ તથા 'पो व' । ८ । १ । २३१ । એ જ પ્રમાણે ઉક્ત બધા આદેશો તે તે વર્ણપરિવર્તનના નિયમથી સાધી શકાય છે માટે તે સારુ આદેશવિધાનના જે અનેક સૂત્રો રચનામા આવ્યા છે તે બધા બિનજરૂરી છે.

૭૫ लस्जे जीह । ८ । ४ । १०३ ।

'जिह्री' અને 'जीह' એ બે વચ્ચે વિશેષ સગતતા છે ત્યારે 'लस्ज' અને 'जीह' વચ્ચે અક્ષરસગતતા મુદ્દલ નથી, કેવળ અર્થસાગત્ય છે તેથી 'जिह्रीद्वारા' 'जीह' ને ઉપજાવવો અધિક સગત છે, નહિ કે 'लस्ज' દ્વારા

અને 'लज्ज'માં કેવળ અર્થસામ્ય છે, લેશ પણ અક્ષરસામ્ય નથી. જ્યાં અક્ષરસામ્ય અને અર્થસામ્ય બન્ને હયાત હોય, ત્યાં સ્થાની અને આદેશનો સંબંધ ઘટી શકે છે. જ્યાં તે બંને ન હોય ત્યાં સ્થાની અને આદેશનો સંબંધ અઘટિત છે છતાં [૭૬]પૂર્વપરંપરા પ્રમાણે આ અને આવે બીજે અનેક સ્થળે હેમચંદ્રે એવો અસંગત સ્થાની—આદેશનો સંબંધ કલ્પેલો છે. વસ્તુતઃ સંસ્કૃત 'ह्री'[૭૭] ધાતુ ત્રીજાગણનો છે. તેનું રૂપ 'जिह्रेति' થાય છે. 'जिह्रेति' રૂપમાંનો 'जिह्र' અંગ સાથે પ્રાકૃત 'जीह'નું અક્ષરસામ્ય અને અર્થસામ્ય બરાબર છે. એથી પ્રાકૃત 'जीह' ધાતુનું ઉપપાદન સં. 'जिह्र' અંગદ્વારા જ સુઘટિત છે નહિ કે 'लज्ज' ધાતુદ્વારા.

એ જ રીતે—

'વલોવવું' અર્થનો પ્રા૦ विलोड અને विरोल ધાતુને સં૦ [૭૮]विलोड (वि+लोड) ધાતુ દ્વારા સાધવાને બદલે હેમચંદ્ર 'मंथ'ના 'विलोड' અને 'विरोल' એવા બે આદેશોનું વિધાન કરે છે. 'मंथ' ધાતુ કયા પ્રકારના ઉચ્ચારણને બળે 'विलोड' વા विरोल એવું પરિવર્તન ધારણ કરે ?

'બે કટકા કરવા—કાપવું' અર્થનો दुहाव સં૦ [૭૯]'द्विधा' સાથે સંબંધ રાખે છે તેને બદલે આ૦ હેમચંદ્ર એ 'दुहाव'નો સંબંધ સં૦ 'छिद' સાથે બતાવે છે.

---

૭૬. पाणिनि 'अंतिक'નો 'नेद' આદેશ બતાવે છે.
જુઓ ૫ । ૩ । ૬૩ । पाणिनिअष्टाध्यायी । આ અને આવાં બીજાં અનેક સૂત્રો ઉક્ત અષ્ટાધ્યાયીમાં આદેશવિધાયક રૂપે ઉપલબ્ધ છે. અહીં 'અન્તિક' અને 'નેદ' વચ્ચે કેવળ અર્થસાંગત્ય છે, કિન્તુ અક્ષરસાંગત્ય લેશ પણ નથી. તેમ છતાં આ બન્ને વચ્ચે પાણિનિ સ્થાની—આદેશસંબંધ કલ્પે છે. ખરી રીતે તો પ્રા૦ निअड (सं० निकट) સાથે 'नेद'નું અક્ષરસાંગત્ય અને અર્થસાંગત્ય બન્ને છે તેથી 'अन्तिक' કરતાં 'नेद'ની પાસે 'निअड' છે માટે 'निअड' દ્વારા 'नेद'ની ઘટના વિશેષ ઉચિત કહેવાય.

૭૭. "ह्रीक् लज्जायाम्"—(धातुपारायण, गण त्रीजो, धातुअंक ४, पृ० १६३)

૭૮. 'મથવું—વલોવવું' અર્થમાં પ્રાકૃતમાં 'विलोड' અને 'विरोल' એમ બે ધાતુઓ છે. હેમચંદ્ર કહે છે કે 'मन्थ' માંથી 'विलोड' અને 'विरोल' બન્નેને ઉપજાવવા. ખરી રીતે સં૦ लोड ધાતુ અને 'वि' ઉપસર્ગ સાથે મળતાં 'विलोड' તથા 'विरोल' એ બન્ને અંગો સહજભાવે ઊપજી શકે છે અને 'मन्थ'માંથી તો એ અંગો કોઈ કાળે આવી શકે એવો સંભવ પણ નથી. 'વલોવવું' અર્થમાં 'विलोडन' શબ્દ વિશેષ સુપ્રતીત છે.

૭૯. 'द्विधा'નું પ્રાકૃત પદ 'दुहा.' તેનો નામ ધાતુ 'दुःख' ઉપરથી दुःखाप—'दुहाव' ની પેઠે 'द्विधाप—दुहाव' ઊતરી શકે છે અને તેનો અર્થ 'બે પ્રકારે કરવું—બે કટકા કરવા' છે.
"दोहाइज्जइ व णहं"—(सेतुबंध ५ आश्वास, गा० ३५) "नभो द्विधायते इव—द्विखण्डायते इव—× × × खण्डद्वयमिव लक्ष्यते इत्यर्थः"—सेतुबंधटीका.

એ જ પ્રમાણે—

લેખક	હેમચંદ્ર
पक्खोड=प्रक्षोद[80]	पक्खोड=शद[81]
जिम=जिम[82]	जिम / जेम =भुज[83]
जेम=जेम	
निआर=नि+भाल[84]	निआर=दृ[85] ('निआर' એટલે કાણી આખ કરીને જોવું)

૮૦. અહી ઉપર બે કોલમમા ધાત્વાદેશો અને તેના મૂળધાતુ બતાવેલા છે પ્રથમ કોલમમા 'લેખક'ના મથાળા નીચે અને બીજા કોલમમા 'હેમચંદ્ર'ના મથાળા નીચે, એ રીતે એ ધાત્વાદેશો મૂકેલા છે. 'લેખક'ના મથાળા નીચે જે આદેશો અને તેના મૂળો જણાવેલા છે તે બન્ને વચ્ચે અક્ષરસંગતિ તથા અર્થસંગતિ એ બન્ને છે તે આપોઆપ જણાય છે અને બીજા કોલમમા જે એ બન્ને વાના બતાવેલાં છે તેમા અક્ષરસંગતિ લેશ પણ નથી માત્ર અર્થસંગતિ છે એ પણ ચોખ્ખુ જણાય એમ છે 'प्र' સાથેના 'क्षोद'—'प्रक्षोद'—મા વર્ણવિકારના નિયમો દ્વારા 'र'નો લોપ, 'क्ष' નો 'क्ख' તથા 'द' નો 'ड' થતા 'पक्खोड' અંગ સહેજે આવે છે, ત્યારે હેમચંદ્રના કહેવા પ્રમાણે 'शद' દ્વારા 'पक्खोड' આવવાનો સંભવ જ નથી

૮૧ આ આદેશો માટે અહી શ્રી હેમચંદ્રના સૂત્રો અક્ષરશ આપુ તો ઘણુ લાબુ થાય તેમ છે, માટે તેમ ન કરતા કેવળ અંકો આપુ છુ । ૮ । ૪ । ૧૩૦ ।

૮૨ સંસ્કૃત ધાતુસંગ્રહમા "चमु छमू जमू झमू जिमू अदने—" (ધાતુપારાયણ પ્રથમગણ, ધાતવ ૩૮૦ ૩૮૪, પૃ૦ ૪૭)
એ રીતે 'जिम' ધાતુ જ છે માટે 'भुज' દ્વારા ''जिम કે 'जेम'ની ઉત્પત્તિ કલ્પવી અસંગત છે

૮૩ । ૮ । ૪૦ । ૧૧૦ ।

૮૪ 'कार्णेक्षितकरण' અર્થમા 'नि+भाल' ધાતુ પ્રતીત છે તેથી તે દ્વારા निभाल—निहाल—निआर—એ રીતે 'निआर' અંગની ઉત્પત્તિ ઉચિત છે ભાષામા 'નિહાળવુ' કે 'ન્યાળવુ' બોલ જાણીતો છે

૮૫ હેમચંદ્ર 'दृ' દ્વારા 'निआर'ને બતાવે છે
। ૮ । ૪ । ૬૬ । એ, અર્થદૃષ્ટિએ તેમ જ વર્ણદૃષ્ટિએ બન્ને રીતે સર્વથા અસંગત છે

तर=तर[८६]	तर=शक[८७]
तीर=तीर	तीर=शक
पार=पार	पार=शक
बुक्क=बुक्क[८८]	बुक्क=गर्ज[८९]
सोल्ल=शूल्य[९०]	सोल्ल=पच्[९१]
बुड्ड=बुड्ड કે ब्रुड[९२]	बुड्ड=मस्ज[९३]
णिबुड्ड=नि+ब्रुड	णिबुड्ड=मस्ज
आउड्ड=आब्रुड	आउड्ड=मस्ज
अण्ह=अश्ना[९४]	अण्ह=भुज[९५]

૮૬. 'શકવું' અર્થમાં સંસ્કૃતનો 'तर' ધાતુ સુપ્રતીત છે. તેમ જ એ જ અર્થમાં સં૦ 'तीर' અને 'पार' ધાતુઓ પણ જાણીતા છે:
"पार, तीरण् कर्मसमाप्तौ"—(धातुपारायण, दशम गण धात्वंक ३३३—३३४, पृ०२७८)

૮૭. । ૮ । ૪ । ૮૬ ।

૮૮. 'भाषण' अर्थनो सं. 'बुक्क' ધાતુ જ છે:
'बुक्क भाषणे'—(धातुपा० प्रथमगण, धात्वंक ५४, पृ० १६)

૮૯. । ૮ । ૪ । ૯૮ ।

૯૦. જે માંસ લોઢાના શૂળા ઉપર ચડાવીને રંધાય તેને 'शूल्य' કહે છે. शूल्या संस्कृतं—शूल्यम्', આ 'शूल्य'નું પ્રાકૃત ઉચ્ચારણ 'सुल्ल' અને તે દ્વારા આ 'सोल्ल' અંગ આવે છે.

૯૧. । ૮ । ૪ । ૯૦ ।

૯૨. 'સંવરણ—ઢાંકાવું' અર્થમાં 'ब्रुड' ધાતુ સુપ્રતીત છે:
"बुडत् उत्सर्गे च, चकारात् संवरणे"
(ધાતુપા૦, છઠ્ઠો ગણ, ધાત્વંક ૧૩૭, પૃ૦ ૨૨૨)
"स्फुड चुड ब्रुड संवरणे"—(માધવીયધાતુવૃત્તિ, છઠ્ઠો ગણ, ધાત્વંક ૧૦૯—૧૧૧ પૃ૦ ૩૩૫)

૯૩. ૮–૪–૧૦૧

૯૪. સં૦ 'अश्नाति'— 'અશન કરે છે—ખાય છે' ક્રિયાપદ સુપ્રતીત છે. તેના 'अश्ना' અંગદ્વારા 'अण्ह' રૂપ બરાબર આવી શકે છે. 'श्न'નું 'ण्ह' પરિવર્તન પ્રાકૃતમાં પ્રચલિત છે.

૯૫. ૮–૪–૧૧૦

गलत्थ=गलहस्त[96]
लोट्ट=लुट्य[98]
आयव=आ+कम्प[100]
वड्डवड=वदवद[102]
मघुक्ष=सघुक्ष[104]
तेअव=तेजय[106]
णिसुट=नि+सोढ[108]

गलत्थ=क्षिप[97]
लोट्ट=स्वप[99]
आयम=नेप[101]
वडवड=वि+लप[103]
सघुक्ष=प्र+दीप[105]
तेअव=प्र+दीप[107]
णिसुढ=नम[109]

---

૯૬ 'ગળામાં હાથ નાખીને કાઢી મૂકવું—ગડથોલવું-ગડચોલું દેવું' અર્થ માટે 'गलहस्त' પદ સુપ્રતીત છે ને દ્વારા 'गलहत्थ—'गलत्थ' એ રીતે 'गलत्थ' અંગ બરાબર આવે છે

"सरवेअगलत्थलिअ—" (સેતુબંધ આશ્વાસ ૫, ગા૦ ૪૩) "शरवेगेण गलहस्तितम् —प्रेरितम्"—(સેતુબંધટીકા) 'गलहस्तित' પ્રયોગ નૈષધીય મહાકાવ્યમાં (સર્ગ ૬, શ્લો૦ ૨૫) પણ વપરાયેલો છે

૯૭ ૮-૪-૧૪૮

૯૮ 'આળોટવું—સૂવું' અર્થમાં 'लुट्य' ધાતુ ચોથા ગણનો છે "लुट्य् विलोटने" -(ધાતુપા૦, ધાતુક ૩૪, પૃ૦ ૧૭૫)

૯૯ ૮-૪-૧૪૬

૧૦૦. 'आ' સાથેના 'कम्प'—'आकम्प' દ્વારા 'आकम्प—आयप—आयव' એમ 'आयव' અંગ આવી શકે છે

૧૦૧ ૮-૪-૧૪૭-

૧૦૨ 'वद' ધાતુનો દ્વિર્ભાવ થયા પછી 'वदवद' થાય અને તે દ્વારા 'वड्वड—वडवड'

૧૦૩ ૮-૪-૧૪૭

૧૦૪ સં૦ ધાતુસંગ્રહમાં "घुक्षि घिक्षि सदीपन—क्लेशन—जीवनेषु"—(ધાતુપા૦, ધાતુક ૮૭૬—૮૭૭ પૃ૦ ૧૦૫) એ રીતે 'घुक्ष' ધાતુ છે. 'स' સાથે 'सघुक्ष' અને એ દ્વારા संधुक्ष

૧૦૫-૧૦૭ ૮-૪-૧૫૨

૧૦૬ 'तजस्' શબ્દ દ્વારા નામધાતુ થઈને 'तेअव' ક્રિયાપદ આવે છે

૧૦૮ 'निर्' સાથે 'सह' નો 'ભારથી નમી જવું' અર્થ થાય છે 'निस्सहानि अङ्गानि' એ જોતા 'निर्' સાથે 'सह'નું ભૂતકૃદંત 'सोढ' ભળતાં 'निस्सोढ' થાય અને એ દ્વારા 'णिसुढ' અંગ આવે

૧૦૯ ૮-૪-૧૫૮

छुंद=क्षुद[११०]	छुंद=आ+क्रम[१११]
चक्कम=चंक्रम[११२]	चक्कम=भ्रम[११३]
अइ=इ[११४]	अइ=गम[११९]
अइच्छ=आ+ऋच्छ[११५]	अइच्छ=गम
अणुवज्ज=अनु+व्रज[११६]	अणुवज्ज=गम
णीइ=नय[११७]	णीइ=गम
पदअ+पद[११८]	पदअ=गम
पलोट्ट=प्र+लोट	पलोट्ट=प्रति+आ+गम[१२०]
परिसाम=परि+शाम्य[१२१]	परिसाम=शम[१२२]
खेड्ड= { खेल[१२३] / क्रीड	खेड्ड=रम[१२४]
पेच्छ=प्रेक्ष (प्र+ईक्ष)[१२५]	पेच्छ=दृश[१२६]

૧૧૦, ‘ क्षुद ’ ના આદ્ય ‘ क्ष ’નો ‘ छ ’ થાય અને તે ઉપર અનુસ્વાર આવે, એટલે ‘ क्षुद ’ દ્વારા ‘ छुंद ’ થાય. ‘ क्ष ’નો ‘ छ ’ થવો પ્રાકૃતમાં પ્રચલિત છે.

૧૧૧. ૮–૪–૧૬૦.

૧૧૨. ‘ क्रम ’ ધાતુનું દ્વિરુચ્ચારણ (દ્વિર્ભાવ) થતાં ‘ चङ्क्रम ’ અંગ થાય અને તે ઉપરથી પ્રા૦ ‘ चक्कम, ’ આ જોતાં ‘ भ्रम ’ સાથે ‘ चक्कम ’નો સંબંધ ન જ ઘટી શકે.

૧૧૩. ૮–૪–૧૬૧.

૧૧૪. ‘ગતિ ’ અર્થવાળા સં૦ ‘ इ ’ ધાતુદ્વારા ‘ अइ ’ અંગની નિષ્પત્તિ છે. ‘ इ ’ પ્રથમ ગણનો ધાતુ છે. જેનું ‘ अयति ’ રૂપ થાય છેઃ— (ધાતુપા૦, ધાત્વંક ૧૨ પૃ૦ ૯)

૧૧૫. ‘ ગતિ ’ અર્થવાળા સં૦ ‘ ऋच्छ ’ અને ‘ आ ’ ઉપસર્ગ સાથે મળતાં ‘ आ+ऋच्छ ’ ‘ ऋ ’ નો ‘ इ ’ થયા પછી અને ‘ आ ’ નો ‘ अ ’ થયા પછી ‘ अइच्छ. ’

૧૧૬. अनु+व्रज=अनुव्रज=પ્રા૦ अणुवज्ज.

૧૧૭. ‘ ગતિ ’ અર્થવાળા ‘ नी ’ – ‘ नय ’ ધાતુદ્વારા ’ ‘ णीइ ’

૧૧૮. ‘ ગતિ ’ અર્થવાળા ‘ पद ’ ધાતુદ્વારા ‘ पदअ. ’

૧૧૯–૧૨૦. ૮–૪–૧૬૨ તથા ૮–૪–૧૬૬

૧૨૧. ‘ परि+शाम्य ’ દ્વારા ‘ परिसाम ’ આવે છે.

૧૨૨. ૮–૯–૧૬૭

૧૨૩. ‘ खेल ’ ધાતુ કે ‘ क्रीड ’ ધાતુદ્વારા ‘ खेड्ड ’ અંગ આવે.

૧૨૪. ૮–૪–૧૬૮

૧૨૫. ‘ प्र+ईक्ष—प्रेक्ष ’ દ્વારા ‘ पेच्छ ’ થાય છે. એ જ રીતે ‘ अव+ईक्ष ’—‘ अवेक्ष ’ ઉપરથી ‘अवअक्ख ’ ‘ अवक्ख ’ અને ‘ अवयच्छ ’ એ ત્રણે અંગો આવે છે. ‘ दृश ’ સાથે તો એ અંગોનો કશો જ સંબંધ નથી.

૧૨૬–૧૨૭. ૮–૪–૧૮૧

अवअक्ख }
अवक्ख } =अवेक्ष (अव+ईक्ष)
अवयच्छ }
पुलोअ=प्र+लोक[128]
पुलअ= ,,
रिं=री[130]
बुक्क=बुक्क[132]
अहिलंख } =अभि+लष[134]
अहिलंघ }
सिह=स्पृह[136]
गुंज=गुञ्ज[138]
डर=दर[140]
पलोट्ट=प्र+लुट्य[142]
पुलआअ=पुलकाय[144]

अवअक्ख }
अवक्ख } =दृश[127]
अवयच्छ }
पुलोअ=दृश[129]
पुलअ=दृश
रिं=प्र+विश[131]
बुक्क=भष[133]
अहिलंख } =काङ्क्ष[135]
अहिलंघ }
सिह=काङ्क्ष[137]
गुंज=हस[139]
डर=त्रस[141]
पल्लोट्ट=परि+अस–पर्यस[143]
पुलआअ=उत्+लस–उल्लस[145]

---

૧૨૮ સં० 'प्रलोकते' ના 'प्रलोक' અંગ સાથે 'पुलोअ' અને 'पुलअ' અંગોનો સંબંધ છે.

૧૨૯ ૮–૪–૧૮૧

૧૩૦ 'ગતિ' અર્થવાળા 'री' ધાતુ સાથે પ્રસ્તુત 'रि' અંગનો સુમેળ છે

૧૩૧. ૮–૪–૧૮૩

૧૩૨. 'बुक्क भषणे' — 'ભસવા' અર્થના 'बुक्क' ધાતુ સાથે 'बुक्क'નો સંબંધ છે

૧૩૩. ૮–૪–૧૮૬

૧૩૪ 'अभि+लष — अभिलष'ના 'भ' નો 'ह' થાય, 'ष' નો 'ख' અને 'घ' ઉચ્ચાર થાય અને 'ल'નું ઉચ્ચારણ સાનુસ્વાર થાય.

૧૩૫ ૮–૪–૧૯૨

૧૩૬ 'स्पृह' ના 'प'નો લોપ અને 'ऋ'નો 'इ' થતા 'सिह' થાય

૧૩૭. ૮–૪–૧૯૨

૧૩૮ 'अव्यक्त शब्द' અર્થવાળા 'गुञ्ज' ધાતુ ઉપરથી 'गुंज' આવે

૧૩૯. ૮–૪–૧૯૬

૧૪૦ 'भय' અર્થવાળા 'दृ' ધાતુનું 'दरति' રૂપ થાય છે. તેના 'दर' અંગ દ્વારા 'डर' આવે

૧૪૧ ૮–૪–૧૯૮

૧૪૨. प्रलुट्य – पलुट्ट – पलोट्ट

૧૪૩. ૮–૪–૨૦૦

૧૪૪ 'पुलकायते'ના 'पुलकाय' અંગ દ્વારા 'पुलआअ' આવે

૧૪૫. ૮–૪–૨૦૨

वलग्ग=वि+लग्न[146]
हर=हर[148]
अहिऊल=अभिज्वल[150]
परिआल=परि+चार[152]
ओग्गाल=उद्गार[154]
वग्गोल=व्युद्गार
पणाम=प्र+नाम-प्रणाम[156]
आसंघ=आ+शंक[158]
उल्लाल=उत्+लल-उल्लल[160]
उप्पेल=उत्+प्र+ईर-उत्प्रेर[162]
पलाव=पलाय-(परा+अय)[163]

वलग्ग=आ+रुह-आरुह[147]
हर=गृह[149]
अहिऊल=दह[151]
परिआल=वेष्ट[153]
ओग्गाल= } रोमन्थ[155]
वग्गोल= }
पणाम=अर्प[157]
आसंघ=संभाव[159]
उल्लास=उत्+नम-उन्नम[161]
उप्पेल=उन्नम
पलाव=नश[164]

---

૧૪૬. विलग्न—विलग्ग—વળગવું—ચડવું.

૧૪૭. ૮–૪–૨૦૬

૧૪૮. ' हर ' એટલે ' લઈ લેવું.'

૧૪૯. ૮–૪–૨૦૯

૧૫૦. ' ज्वल ' ના ' व 'નો ' ऊ ' થતાં ' जूल ' અને ' अभि+जूल ' દ્વારા ' अहिऊल '

૧૫૧. ૮–૪–૨૦૮

૧૫૨. ' परिचारयति ' એટલે ' વીંટાઈ રહે છે.'
ન્યાયસૂત્રમાં ' परिचरण ' શબ્દ ' વીંટવા ' અર્થમાં આવેલો છે. ન્યાયસૂ૦, ૪–૨–૫૦

૧૫૩. ૮–૪–૫૧

૧૫૪. ' उद्गार ' દ્વારા ' ओग्गाल ' એને ' व्युद्गार ' દ્વારા ' वग्गोल અંગ આવેલાં છે.
ओग्गाल—ઓગાળવું—બળદ ઓગાળે છે.
वग्गोल—વાગોળવું—બળદ વાગોળે છે.

૧૫૫. ૮–૪–૪૩

૧૫૬. प्रणामयति—આપે છે, હાજર કરે છે.

૧૫૭. ૮–૪–૩૯

૧૫૮. ' आ+शंक 'ના ' क 'નો ' घ ' અને ' शं 'નો ' सं ' થતાં ' आसंघ '

૧૫૯. ૮–૪–૩૫

૧૬૦. उल्ललति—ઊલળે છે.

૧૬૧. ૮–૪–૩૬

૧૬૨. उत्प्रेरयति—उप्पेरेइ— उप्पेलेइ

૧૬૩. સં૦ ' पलायते ' દ્વારા ' पलाव ' અંગ આવે છે.

૧૬૪. ૮–૪–૩૧

आहोड=आ+खोड[165]	आहोड=तड[166]
विहोड=वि+खोड	विहोड=तड
ढक्क=स्थग[167]	ढक्क=छद[168]
वा=वा[169]	वा=म्ला[170]
पव्वाय=प्र+वा	पव्वाय=म्ला
अब्भुत्त=अवभृथ[171]	अब्भुत्त=स्ना[172]
मुण=मन[173]	मुण=ज्ञा[174]
झुण=घृणा[175]	झुण=जुगुप्स[176]
चव=वच[177]	चव=कथ[178]
जप=जल्प[180]	जप=कथ[179]

૧૬૫ 'प्रतीघात' અર્થમા 'खोड' ધાતુ છે, તેના 'ख' નો 'ह' થતા 'आहोड' અને 'विहोड' અગો આવે છે

૧૬૬ ૮-૪-૨૭

૧૬૭ 'स्थग' ધાતુ 'सवरण' અર્થમા છે

૧૬૮ ૮-૪-૨૧

૧૬૯ 'સુકાવુ—મ્લાન થવુ' અર્થમા 'वै' ધાતુ છે 'वायति' એ તેનુ રૂપ છે 'प्र' સાથે 'प्रवायति'

૧૭૦ ૮-૪-૧૮

૧૭૧ 'अवमृथ' શબ્દ 'स्नान'નો દ્યોતક છે તેની સાથે સ્નાનાર્થક 'अब्भुत्त' નો સબધ જોડી શકાય એમ છે

૧૭૨ ૮-૪-૧૪

૧૭૩ સ૦ 'मन' અને પ્રા 'मुण' બન્ને સરખા છે

૧૭૪ ૮-૪-૭

૧૭૫ 'घृणा'ના 'घ' નો 'झ' અને 'ऋ'નો 'उ' થયા પછી 'झुण' અગ આવે.

૧૭૬ ૮-૪-૪

૧૭૭ 'वच' નો વ્યત્યય થતા 'चव' અગ આવે

૧૭૮-૧૭૯ ૮-૪-૨

૧૮૦ जल्प—जप्प—जप

ઉપરના ટિપ્પણોમા મે ઘણે સ્થળે 'ધાતુપારાયણ'નો આધાર ફક્ત લાબુ થવાના હેતુથી છોડી દીધો છે

અહીં ઉપર જે આદેશો હેમચંદ્રની કલ્પના પ્રમાણે બતાવેલા છે, તે બધાનાં મૂળો પ્રથમ કોલમમાં જે મને સૂઝયાં છે તે બધાં નોંધી બતાવ્યાં છે. જણાવેલાં મૂળોમાં થોડોઘણો વર્ણ-વિકાર થતાં તે બધાં આદેશો આપોઆપ નીપજી જાય છે અને જે વર્ણવિકાર કરવાનો છે તે પણ શ્રી. હેમચંદ્રે બતાવેલા લોપ વા બીજા વર્ણવિધાનના નિયમોને અનુસરીને કરવાનો છે. એ જોતાં 'कथ'માંથી 'जंप' ઉપજાવવા જેવી માત્ર અર્થસામ્યવાળી પ્રક્રિયા ઉપયુક્ત જણાતી નથી અને વિદ્યાર્થીને પણ 'कथ'માંથી 'जंप'ની ઘટના તદ્દન અજાણી અને ચમત્કારભરી લાગે તેવી છે. વળી, એ માટે અનેક સૂત્રો નવાં બનાવવાં પડયાં છે તેથી સૂત્રાત્મક ગ્રંથમાં વિશેષ ગૌરવ કરવો પડ્યો છે.[૧૮૧] 'ગૌરવ'ને વૈયાકરણો દૂષણરૂપ સમઝે છે. વળી શબ્દવિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ પણ એ આદેશો અઘટમાન છે. આ ઉપરાંત બીજા પણ ઘણા આદેશો છે, જેનાં મૂળો વિશે મને જ્યારે પ્રામાણિક રીતે જાણ થશે ત્યારે જણાવવાનું બાકી રાખું છું.

'कथ' અને 'जंप' 'स्ना' અને 'अब्भुत्त' 'हस' અને 'गुंज' વગેરે એ બધાં પર્યાય-સૂચક પદો છે અને એ અર્થમાં જ એમણે (હેમચંદ્રે) 'આદેશ' શબ્દ યોજ્યો છે — આ રીતે હેમચંદ્રનો આશય સમઝીએ તો તેમના કથનની સંગતિ થઈ શકે એમ છે.

આવા આદેશો એકલા હેમચંદ્રે કર્યાં છે એમ નથી, એ તો પ્રાચીન પરંપરા જ છે અને પાણિનિ વગેરેએ પણ આદેશોની પદ્ધતિને અપનાવેલી છે. પરંતુ જેમ જેમ શબ્દવિજ્ઞાન વધતું ચાલે છે તેમ તેમ તુલનાદૃષ્ટિએ ખરાં મૂળો જડતાં એ આદેશપદ્ધતિ અનાશ્રયણીય થતી આવે છે.

ખરી રીતે બધા આદેશોનાં મૂળો શોધવાં એ ઘણું કઠણ કામ છે. માટે જ વૈયાકરણોએ ખરું કહ્યું છે:

"इन्द्रादयोऽपि यस्यान्तं न ययुः शब्दवारिधेः।"

તેમ છતાં શબ્દબ્રહ્મના ઉપાસકો આ વિશે પોતાનો ફાળો યથાશક્તિ નોંધાવે એ ઇષ્ટ જ છે અને એ જ ન્યાયે અહીં યથાશક્તિ પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. અને આ પ્રયત્નને સદ્‌ગત **વિદ્યાવારિધિ શ્રી આનંદશંકરભાઈના** શ્રાદ્ધ નિમિત્તે એક અંજલિરૂપે સવિનય સાદર સમર્પું છું.

---

૧૮૧. વ્યાકરણકારોએ પોતાનાં સૂત્રોની રચના વિશેષ અર્થવાહી અને અલ્પશબ્દી કરેલી છે. તેમાં ક્યાંય એક કાનો, માત્રા કે અક્ષરને વધારવાનું આવે તે 'ગૌરવ' કહેવાય. એક કાનો માત્રા કે અક્ષરને ઓછાં કરવાના પ્રસંગને વૈયાકરણો ઉત્સવરૂપ સમઝે છે: "मात्रालाघवमपि उत्सवाय मन्यन्ते वैयाकरणाः।"

મદનયુદ્ધ

પં અંબાલાલ પ્રેમચંદ શાહ

જૈનોએ સાંસ્કૃતિક ભાવનામાં દરેક વિષયમાં ઇતરો સાથે સરસાઈ કરવાનો પ્રયત્ન સેવેલો, એટલું જ નહિ પણ કેટલાક વિષયો તો તેની બુદ્ધિની મૌલિક ઊપજ છે, એ તેના વિવિધ અને વિશાળ સાહિત્ય, શિલ્પસ્થાપત્ય અને ચિત્રકળાના નમૂનાઓથી જાણી શકાય છે તે જ રીતે સામાજિક કે રાષ્ટ્રીય વાતાવરણમાં પોતાનું ધાર્મિક પ્રતિનિધિત્વ અને લાગવગ રાખ્યાનો પ્રયત્ન પણ ઇતિહાસના મૂક સાધનોમાં જ્યારથી વૈજ્ઞાનિક યુગે વાણીસંચાર કરાવ્યો ત્યારથી થયેલો અવલોકી શકાય છે આમ હોવા છતાં મધ્યકાળમાં બૌદ્ધોના વિશ્વવિદ્યાલય જેવું જૈનોનું એકે વિદ્યાલય હોવાનું ક્યાંયથી જાણી શકાતું નથી ઊલટું જૈન સાધુઓને બૌદ્ધદર્શનનું જ્ઞાન મેળવવા એ વિદ્યાપીઠોનો આશ્રય લેવો પડતો હતો[1] એનું કારણ એ જ છે કે વિચારશીલ જૈનશ્રમણોએ સમય જતાં જાણ્યેઅજાણ્યે તેમાં આચારશૈથિલ્ય પેસી જાય એ ભયથી તે પ્રવૃત્તિ તરફ દુર્લક્ષ કર્યું હોય તેમ લાગે છે છતાં પુર, નગર કે ગામડે ગ્રંથભંડારો સ્થાપવાની પ્રવૃત્તિ બૌદ્ધોની એ પ્રવૃત્તિની સરસાઈમાં મૂકી શકાય, એમ મને લાગે છે અસ્તુ ગમે તે હો, પણ બૌદ્ધોની એ પ્રવૃત્તિ રાજાશ્રિત હોવાથી નામશેષ બની ત્યારે વણિક્બુદ્ધિ અગમદૃષ્ટિ જૈનશ્રમણોએ જ્યાંત્યાં ગ્રંથભંડારો સ્થાપવાની પ્રવૃત્તિ લોકાશ્રિત–સંઘાશ્રિત કરી દીર્ઘજીવી બનાવેલી જોઈ શકાય છે

એ જૈન ગ્રંથભંડારોના ઉદરમાંના વિપુલ અને વિવિધવર્ણી સાહિત્યરત્નો જેમજેમ હસ્તગત થતા જાય છે, તેમતેમ કોઈ પણ વિષયના ગ્રંથોના પરિમાણની મર્યાદા આંકવી મુશ્કેલ બનતી જાય છે આજ સુધી ભાષાસાહિત્યમાં 'વસન્તવિલાસ' એક અદ્વિતીય કૃતિ ગણાતી વસ્તુસંકલનામાં ભલે તે ચડિયાતી હોય, પણ એ કાવ્ય એના વિષયની છેલ્લી કૃતિ નથી જ, એ શ્રી સારાભાઈ નવાબને મળી આવેલી પંચ સહેલી વાર્તા, મારી પાસેની શ્રી દામોદર નામના જૈન કવિની 'રસમોહશૃંગાર' નામની કૃતિ અને પ્રસ્તુત 'મદનયુદ્ધ' નામના નાનકડા કાવ્યોથી જાણી શકાય છે

આ કાવ્યમાં મદન અને રતિનો સંવાદ છે પ્રસ્તુત કાવ્યના હસ્તલિખિત ગુટકામાં આ કાવ્યના મથાળે મદનસંવાદ એવું નામ આપ્યું છે પણ આ કાવ્યની છઠ્ઠી કડીમાં મદનયુદ્ધ સ્પષ્ટ રીતે ઉલ્લેખ્યું છે બંને નામો સાપેક્ષ રીતે કાવ્યાર્થને ઉપયુક્ત છે, છતાં કાવ્યમાં ઉલ્લેખાયેલું જ નામ રાખવાનું મેં પસંદ કર્યું છે

આ કાવ્ય જૈન મુનિવર શ્રીહેમકવિએ સં ૧૭૭૬ના ભાદરવા સુદ પના રોજ બુરહાનપુરમાં રાજસ્થાની ભાષામાં રચ્યું જૈનાચાર્ય નર્બુદાચાર્યે પોતાનું 'કોકશાસ્ત્ર' અને જૈન કવિ દામોદરનું ઉપર્યુક્ત 'રસમોહશૃંગાર' પણ બુરહાનપુરમાં જ રચાયાના સ્પષ્ટ ઉલ્લેખો તે તે કાવ્યોમાં

૧ 'પ્રભાવકચરિત્ર'માંના હરિભદ્રસૂરિચરિતમાં હંસ અને પરમહંસના ઉલ્લેખો શ્લોક ૬૦ પછી

છે. આથી બુરહાનપુરની તે સમયની સામાજિક અને ધાર્મિક સ્થિતિનું અનુમાન સહેજે કરી શકાય તેમ છે. કવિ વિધિપક્ષ (અંચલ) ગચ્છીય પ્રસિદ્ધ આચાર્ય શ્રીકલ્યાણસાગરસૂરિના શિષ્ય હતા. વિ. સં. ૧૬૭૧માં આગ્રાનિવાસી કુંરપાલ અને સોનપાલ નામના બે ભાઈઓએ આગ્રામાં શ્રીશ્રેયાંસનાથ પ્રભુનું મંદિર બંધાવ્યું તેની પ્રતિષ્ઠા આ જ કલ્યાણસાગરસૂરિએ કરાવી હતી.[૨] તેમના કેટલાક શિષ્યોએ કેટલાક ગ્રંથોની પ્રતિલિપિઓ કરાવ્યાના ઉલ્લેખો તે તે ગ્રંથની પ્રાંત-પુષ્પિકાઓમાં આપેલા છે.[૩] તેઓ શ્રી ધર્મમૂર્તિસૂરિના શિષ્ય હતા એવો ઉલ્લેખ તે પ્રશસ્તિ અને આ કાવ્યના પ્રાંતભાગના કલશમાં છે. આ કવિની બીજી કૃતિઓ જાણમાં આવી નથી. સંભવ છે કે 'मेदपाटदेशाधिपतिप्रशस्तिवर्णन' નામની કૃતિના કર્તા આ હેમ કવિથી જુદા નહિ હોય.[૪]

આ કાવ્યમાં "જૈનાચાર્ય શ્રી કલ્યાણસાગરસૂરિને મહાવ્રતોમાંથી ચલાયમાન કરવા જતા કામદેવને રોકવા માટે રતિ અનેક રીતે વીનવે છે, પણ પત્નીનું કથન ન માનતાં કામદેવ રતિ સાથે પોતાની શસ્ત્રાદિક સામગ્રીપૂર્વક એ સંયમશીલ આચાર્યને વ્રતભંગ કરવા પ્રયાણ કરે છે. પણ કામદેવ એ વિજયી તપસ્વીની સાત્ત્વિક ગુણપ્રભા આગળ હતવીર્ય બની પરાજિત થાય છે." આ વસ્તુસંકલના कुमारसंभव મહાકાવ્યના પ્રાથમિક વર્ણનની પ્રતિચ્છાયા જેવું છે. તેમાં પણ શંભુને વ્રતભંગ કરવા કામદેવ પોતાની બધી તૈયારી સાથે જાય છે અને શંભુ તેને ભસ્મસાત્ કરે છે. પણ કવિ તેનો અંત શંભુ–પાર્વતીનું મિલન કરાવી મંગળસ્નેહની જ્યોતિ પ્રકટાવીને આપે છે. જ્યારે આ કાવ્યનો અંત એક દૃઢવ્રતી સંયમશીલ શ્રમણ આગળ કામદેવનું કાંઈ જ ચાલતું નથી અને હતવીર્ય બને છે–એ દ્વારા કરે છે. શંભુ પોતાની તમોગુણી શક્તિનો ઉપયોગ કરે છે, જ્યારે આચાર્ય સંયમદુર્ગસમા સાત્ત્વિકગુણો દ્વારા જ મોહરાજને અટકાવે છે. એક વેરનો બદલો લે છે જ્યારે બીજા ઇન્દ્રિયવિજયી બની સામાને લજ્જાશીલ બનાવે છે. અહીં જ અહિંસાની પરમોચ્ચભાવના મૂર્તરૂપ લે, છે. આ વસ્તુ જ જૈન ઉપદેશની કે ચરિતકથાની લાક્ષણિક વસ્તુ છે. સામાન્ય રીતે આવાં વર્ણનો જૈન કથા સાહિત્યમાં ભર્યાં પડ્યાં છે. અહીં કામદેવ અને રતિનું સૂચન છે જ્યારે અન્યત્ર દેવો પોતાના દિવ્યરૂપોથી ઉપસર્ગો કરી નિષ્ફળ બને ત્યારે તેમના ગુણપૂજક બની જાય છે. એ જ રીતે અહીં પણ ભોગ–વિલાસનાં અનેક સાધનો ઉપસ્થિત હોવા છતાં શીલધની સંયમી પોતાની દશામાં મસ્ત રહે છે.

આ કાવ્ય એક રીતે ભક્તિપ્રધાન સ્તોત્ર જ છે. પ્રતિભા–કવિત્વ પણ ઊંચા પ્રકારનું નથી જ, છંદ–આલેખન શિથિલ છે; છતાં ભાષાસાહિત્યમાં કવિએ મદનના સ્વરૂપ કરતાં રતિનું શાસ્ત્રીય પદ્ધતિનું સ્ત્રીસુલભ રૂપાલેખન કર્યું છે તે સંસ્કૃત કાવ્યોથી ઊતરતું નથી. સંસ્કૃત કાવ્યોમાં સ્ત્રીના રૂપનું વર્ણન અને તેને લગતી કવિપ્રસિદ્ધિઓ 'अलंकारशेखर' આદિ ગ્રંથોમાં આલેખાઈ છે

---

૨. 'जैन साहित्यसंशोधक' ખંડ ૨, અંક ૧, પૃ. ૨૫

૩. 'प्रशस्तिसंग्रह' પૃ. ૧૭૩, ૧૮૭, ૧૮૮, ૧૯૫, ૨૦૯, ૨૬૬.

૪. 'बुद्धिप्रकाश' વર્ષ ૮૯, અંક ૨ માં મારો એ નામનો લેખ.

તે આ કાવ્યવર્ણનની તુલનામા ઉપયોગી થાય એ હેતુથી ટૂંકમા આ લેખની અપ્રસ્તુત નહિ ગણાય

[૨]

સ્ત્રીશરીરની ઉપમા ચન્દ્રકળા, વિદ્યુલ્લતા, ગિરિપમાલા, કમલરજ્જુ, સુવર્ણલતા, દીપશિખા અને યમનયષ્ટિની સાથે આપવામા આવે છે તેનો વર્ણ શ્વેત કે ગૌર વર્ણવાય છે સ્ત્રીમા સૌન્દર્ય, મૃદુતા, કૃશતા, અતિકોમલતા, કાંતિ, ઉજ્જ્વલતા, ચાપલ્ય તથા સુકુમારતા વગેરે ગુણો વર્ણનીય છે કવિઓ સ્ત્રીને સત્ત્વગુણ પ્રધાન કે તમોગુણ પ્રધાન (વિલાસિની) વર્ણવે છે સાધારણ રીતે સ્ત્રીશરીરના રંગની ઉપમા ગોરોચના, સુવર્ણ, વિદ્યુત, હરિદ્રા (હળદળ), વરાટક (કોડી), ચપા, કેતકીપુષ્પ (કેવડો) સાથે અપાય છે.

મુખમડળ—મુખની ઉપમા ચદ્રમા, કમળ કે દર્પણ સાથે અપાય છે મુખમડળમા સાધારણ રીતે કેશ, લલાટ, કપોલ, મુખ, નાસિકા, નેત્ર, અધર, ઓષ્ઠ, દાત, વાણી અને કઠ આટલા વર્ણનીય છે

કેશમા દીર્ઘતા, કુટિલતા, મૃદુતા, નિબિડતા અને નીલિમા વગેરે ગુણો વર્ણવવા જોઈએ અને તેની ઉપમા અધકાર, શેવાળ, મેઘ, મોરપીછ, ભ્રમરપક્તિ, ચામર, યમુનાતરગ, નીલમણિ, નીલકમળ, આકાશ, ધૂપનો ધુમાડો વગેરે સાથે દેવાય છે

લલાટની ઉપમા અષ્ટમીનો ચદ્ર અથવા સુવર્ણપટ્ટિકા સાથે દેવાય છે લલાટનો ગુણ સ્વચ્છતા છે, તેથી તેની ચદ્ર સાથે ઉપમા અપાય છે

નેત્રમા સ્નિગ્ધતા, વિશાળતા, ચપળતા, કટાક્ષોની દીર્ઘતા, નીલતા, પ્રાન્તભાગની લાલિમા, શ્વેતતા વગેરે ગુણો વર્ણનીય છે નેત્રનુ સાદૃશ્ય મૃગ, મૃગનેત્ર, કમલ, કમલપત્ર, માછલી, ખજન, ચકોર વગેરે સાથે હોય છે નેત્રનો રગ શ્વેત, રક્ત અને કૃષ્ણ વર્ણવાય છે

બને ભવા વાકા અને બહુ જાડા કે બહુ મળેલા હોવા ન જોઈએ તેની ઉપમા વલ્લી, ધનુષ, કામધનુષ, તરગ, ભૃગાવલી અને પાદડા સાથે દેવાય છે ક્યાય ક્યાય સાપ અને તરવાર પણ ભ્રમરના ઉપમાન બને છે

નાકના બને પુટ સરખા હોવા જોઈએ તેને માટે તલના ફૂલની ઉપમા અપાય છે પાટલીપુષ્પનુ પણ ઉપમાન દેવાય છે નિશ્વાસ સુગધી હોવો જોઈએ

અધરોમા અત્યત માધુર્ય, સ્નિગ્ધતા અને લાલિમા—આ ત્રણ ગુણો વર્ણનીય છે આની ઉપમા પરવાળા, બિંબફળ, બધુકપુષ્પ, પલ્લવ તથા મિષ્ટ પદાર્થો સાથે અપાય છે

દાતોમા શ્વેતતા, પેઢાઓમા લાલિમા અને અત્યત દીપ્તિ વર્ણનીય ગુણો છે તેથી તેની ઉપમા મોતી, માણેક, નારગી, દાડમ, કુન્દકળીઓ અને તારાઓ સાથે અપાય છે

વાણીના માધુર્ય અને સ્પષ્ટતા બે ગુણો છે તેને માટે હસાવલી, પોપટ, કિન્નર, વેણુ, વીણા, કોકિલા, અને મિષ્ટ ચીજો ઉપમાન બને છે

કંઠ અને ગળા માટે શંખ અને કપોત—કબૂતર—ઉપમાન છે.

કંઠથી કટિપ્રદેશ સુધીમાં ભુજા, હાથ, આંગળીઓ, નખ, વક્ષ:સ્થલ, નાભિ, ત્રિવલી, રોમાલી, અને કેડ વિશેષરૂપે વર્ણનીય છે.

ભુજમાં મૃદુતા અને સમતા, હાથમાં મૃદુતા, શીતલતા અને લાલાશ વર્ણનીય છે. ભુજાનું ઉપમાન કમલલતા, મૃણાલનાલ, અને વિદ્યુદ્‌વલ્લી, તેમ જ હાથ માટે પદ્મ, પલ્લવ અને પરવાળાંની ઉપમા પ્રસિદ્ધ છે. નખ માટે ચંદ્રકલા, ડોલરની કળીઓ અથવા પલ્લવ પણ ઉપમાનરૂપે યોજાય છે.

સ્ત્રીનું વક્ષ:સ્થલ કવિઓનું રુચિકર વર્ણનીય અંગ છે. સ્તનમાં અગ્રભાગની શ્યામતા, ઊંચાઈ, વિસ્તાર, દૃઢતા, પાંડુતા અને નાભિગામિતા આદિ ગુણો વર્ણવે છે. આ ગુણો માટે કવિઓમાં સોપારી, કમલ, કમલકોરક, બીલી, તાડ, ગુચ્છ, હાથીનું કુંભસ્થળ, પહાડ, ઘડો, શિવ, ચક્ર, સૌવીર, જંબીર, બીજપુર, સંપુટ વગેરે ઉપમાન રૂઢ છે. સ્ત્રીઓની નાભિ દક્ષિણાવર્ત પ્રશસ્ત મનાય છે, તેથી તેના માટે રસાતલ, આવર્ત, હ્રદ, કૂવો, નદ વગેરેનાં ઉપમાન દેવાય છે. નાભિ ઉપરની રુવાંટીઓમાં મૃદુતા, શ્યામતા, સૂક્ષ્મતા અને નાભિગામિતા આદિ ગુણો વર્ણનીય છે. નાભિ નીચેના ભાગને વલી કહે છે. ત્રણ વલીઓ સૌભાગ્યનું લક્ષણ છે. કટિની કૃશતા પ્રશસ્ત મનાય છે. તેની ઉપમા સોઇનો અગ્રભાગ, શૂન્ય, અણુ, વેદી, સિંહકટિ તથા મુષ્ટિગ્રાહ્યતા વડે અપાય છે.

કટિના અધોભાગમાં જઘન, નિતંબ, ઊરુ, ચરણ, અંગૂઠો, નખ, નૂપુરધ્વનિ, ગમન વગેરે વિષયો વર્ણનીય છે.

જંઘામાં કાંતિ, વૃત્તાનુપૂર્વતા, નાતિદીર્ઘતા, અત્યંત મંદતા, અને શીતલતા આદિ ગુણો વર્ણનીય છે. સામુદ્રિક નિયમાનુસાર જે કુમારીનાં ચરણો સ્નિગ્ધ, ઉન્નત, આગળથી પાતળાં, અને લાલ નખવાળાં હોય, સમ, ઉપચિત, સુંદર અને ગુપ્ત ગુલ્ફવાળાં હોય, આંગળીઓ પંક્તિબદ્ધ તથા ચરણતલ કમલની કાંતિવાળાં હોય તેની સાથે વિવાહ કરનારને રાજ્યપ્રાપ્તિ થાય છે. જે કન્યાની જાંઘો રોમરહિત અને શિરાહીન હોય, બંને જાનુ સરખા હોય, ઘૂંટણોની સંધિઓ ખાડા–ટેકરાવાળી ન હોય, ઊરુ સરખા હોય, નિતંબ, લલાટ અને ઊરુ કાચબાની પીઠ માફક વચ્ચેથી ઊંચા અને બંને બાજૂ ઢાળવાળા હોય, મણિબંધ ગૂઢ તથા નિતંબ વિસ્તીર્ણ તથા માંસલ હોય, તે કન્યા લક્ષ્મીવાળી હોય છે. આવા ગુણો લક્ષ્યમાં રાખીને જ કવિઓ જઘનની ઉપમા બેટ, નિતંબની ઉપમા પીઠ, પથ્થર, પૃથ્વી, પહાડ, ચક્ર વગેરે સાથે, ઊરુની ઉપમા હાથીની સૂંઢ, કેળનો થાંભલો, અને કરભ સાથે, ચરણોની ઉપમા પાંદડું, કમળ, સ્થલપદ્મ, અને પરવાળાં સાથે અને અંગૂઠાના નખની ઉપમા પરવાળાં સાથે દે છે. ગતિની મંદતા, એ ગુણ છે, તેથી તેની ઉપમા હાથી અને હંસગતિ સાથે અપાય છે. નૂપુરધ્વનિની ઉપમા સારસ, હંસ વગેરેના શબ્દો સાથે દેવાય છે.

[૩]

અહીં કામદેવ અને રતિનો પુરાતત્ત્વની દૃષ્ટિએ વિચાર કરવો જરૂરી છે.

सेत खीरोदक पेहेरनें, सेत फूलकी माल ।
सेत अग सोभित सकल, वाहन सेत मराल[६] ॥ ७ ॥
सोइ सारद समरूं सदा, वरनन श्री गच्छराज ।
वानी दोऊ वरनीजें, समरें होइ सुभ काज ॥ ८ ॥
सतरह्में छीदोत्तरे (१७७६), पूर वूरान में तेह ।
भादो सुदि पचमी दीनें, कीयो मदनयुद्ध एह ॥ ९ ॥
मदन महाभड[७] जित जेणे, दूर कीओ विपवाद ।
वाद कवही भाषें नही, धरें ध्यान जिन आदि ॥ १० ॥
विधिपक्ष गच्छ सिर मुगट मणी, श्रीकल्याणसागर सूर ।
मयन कोन विध विध जेर[८] कीय, कहू तास जस पूर ॥ ११ ॥

[अथ कामवरनन विजें छद]

भूपन फूलनके धर अग सिंघासन फूलनकी अति मोहें,
छत्र विराजित फूलनको सिर, आयुद्ध फूलनको कर कोहें,
वाहु लता रती कठ समर्पित देखी सुरासुरको मन मोहें,
दूत मरुत[१०] कह्यो तब आन[११] न मानत सूर कल्यान जू तोहें ॥१२॥

[दोहरा]

[१२]मीन केत श्रवननि परि भनक जु ऐसी आन ।
ने [१३]मकरी तो यह करें मानें न तोरी आण ॥ १३ ॥
तब कोपन वडहड भयो में जेर कीयो त्रैलोक ।
तपसी चूके समूसे सोउ मेरी चोक ॥ १४ ॥
अचर फटक ठाढ भयो सुन रति कह एक तोहें ।
साज सकल आभरन चलो [१४]सूर न मानत मोहें ॥ १५ ॥
रती कहे सुन प्रीतम चतुर सग ले चलो न मोहें ।
मार समू वचाईयो अज हू [१५]लज नही तोहें ॥ १६ ॥

---

६ हस ७ महासुभट ८ मदन ९ पराजित १० पवन
११ आणा १२ माछली १३ मघरी १४ सूरिवर १५ लाज.

संभू नचायो मेहिं सुन तेंसें याहि नचाउं ।
हाथ जोर ठाढो करुं तो कुसुमायुध नामुं[१६] ॥ १७ ॥
वचन न मेटूं नाथको सजु अबही शृंगार ।
पीछे वीनती जे करुं सो सूंनिओ निरधार ॥ १८ ॥

कामवाक्यं—[कवित्त]

मेरे [१७]रिपु संभु सो देव देवन पती
मित्र जडमत [१८]ससी अंगकरणं,
जानउ मराउं रतिराज मेरो सही,
सुभट बहू रंग जगपुहू पवरणं
सेन[१९] [२०]अबलनको लेके जगमें फिरूं,
चाप[२१] कर कुसुम सर कुसुमधरणं,
मै हूं त्रैलोक जन देहविन वस कर्यो,
हे म कवि जगत मोहि चर्णसरणं ॥ १९ ॥

रतिवाक्यं—[दोहरा]

मान न कर प्रीतम निपूण मान हीं सिद्ध म लेष ।
बोहोत मान थे जगतमें रा व ण की गत देष ॥ २० ॥
कहा सीखावत मोहि कुं रे रति त्रीयासु जान ।
जे में डंडे जगतमें ताको सून ही वषान ॥ २१ ॥

[सवैया]

नं द षे ण सो मूनीं चूकायो एक छिनकमें,
आ द्र हीं कुमारकुं करी विपतिके तीमें,
अ र न क भुल पर्यो त्रियाहूंके विसवास,
वी क ल ची री विकल भई मत जे तीमें,
अैं द्र पर्यो गौ त म की घरनींके फांस जेसें,
म हा से ता देष रिष मर गयो रे तीमें,

१६. नाम. १७. शत्रु. १८. चंद्र. १९. सैन्य. २०. स्त्रीओनुं. २१. बाण.

कुवलाके संग गि रि ध र [२२]जुंडो रत हे,
ओर काहा नाम कहं करी कथाके तीमें ॥ २१ ॥

रतिवाक्य—[दोहरा]

सुण प्रीतम जे तें कही सो में मानी सत ।
थू ल भ द्र नें खड कीयो तबही गयो बल कित ॥ २३ ॥

[छंद—भुजगप्रयात]

प्रभूं मानीइ मति सुनो एक मेरें,
कहूं नेक सुद बुदसुं चित हेरें,
कहो सिंघ आगे मृगी केंसें जीतें,
कहो जूथ केसे बने हाथ रीतें ॥ २४ ॥
कहु [२३]सूरकी जोति दीपक न कीजे,
कहु मत्त गजराजसुं कर्ण छीजें,
जिहा धून ही नीशांन कीत चल गाजे,
तिहा डमरुके शब्द केते विराजे ॥ २५ ॥
लगे चोट पख राजकी[२४] पौन[२५] जेती,
तजे भूमिका उरगकी[२६] जाति जेती,
सजे मोर वर्षा समे वानी गाजे,
तजी साख चंदनका [२७]व्याल भाजे ॥ २६ ॥
जहा [२८]पाढसे पातिक जाइ उटकें,
तिहा तुझसे मूढ रहे छुंगडके,
खरी सीख तुह्मसुं कहु कत 'ग्यानी,
लहो जे सदा बुध परपंच मानी ॥ २७ ॥
सजे र्‌ूर क ल्या न की सेन जोरा,
लगे तास नहीं [२९]बान मनमथ तोरा,

२२ साथे २३ सूर्य २४, गरुड २५ पवन २६ सर्प, २७ सर्प २८ पहाड,
२९ बाण

तजे मान ते [३०]पाई लागो [३१]सयाने,
सदा भोग ल्यो मोहिसुं सुख माने ॥ २८ ॥

कामवाक्यं [अडिल्ल छंद]

सुंदरी मान वचन कहूं एक में तोही,
स्वर्ग मृत्यु पाताल धरा सबमें मोही,
हुं काहुं न करुं प्रणांम कुसमसर कर धरें,
आज सकल नर त्रीया मोहें [३२]पाइन परें ॥ २९ ॥

रतिवाक्यं [दोहरा]

बेर[३३] बेर कहीइं कहा जो नही मानत बेंन,
चलो पिय संग हुं चलुं मोहि सदा सुख देंन ॥ ३० ॥
नव सत भूषन साजकें चली चपल जेह रीत।
नख सिख लगी बरनन करुं धरी जीयसुं प्रीत ॥ ३१ ॥
कंत वचन मानी त्रिया पहेलें [३४]मज्जन कीन।
जब अंगुछा कर लीयो देषें जगत अधीन ॥ ३२ ॥
अलक[३५] [३६]नीचोरत कर ग्रहें टपटप चोतत बार।
अमी[३७] पीवत मुखचंद तें, झरें नाग निरधार ॥ ३३ ॥

[छंदराज]

धरंति पाओ जुगलं सोहंति देह विमलं।
सरूप नख सोहीइं न ऊपमा [३८]जुंटो हीइं ॥ ३४ ॥
कौंल[३९] पत्रपे लसंत ओस बूंदसे लसंत।
वीछीआ विराजें ज्यों [४०]मधूप पीत बेठें त्यों ॥ ३५ ॥
जाव करंग देखीइं [४१]राजीव पत्र लेखीइं।
कीधों जुं राग पीअको रह्यो हें लाग हीयको ॥ ३६ ॥

---

३०. पगे. ३१. शाणा. ३२. पगे. ३३. वारंवार. ३४. स्नान. ३५. अंबोडो. ३६. नीचोवतां. ३७. अमृत. ३८. जोटो. ३९. कमल. ४०. भ्रमर. ४१. कमला.

कनक्क जेहरी [42]जमी करति कामकुंभ सी।
जग[43] व जेर भूषन हरति मा? दूषन ॥ ३७ ॥
सखी जु पीय से नकी हरति जीत वेन की।
राखंति [44]भौन मेनकी सकल्ल सुष दे नकी ॥ ३८ ॥

[दोहरा]

जंघ सोभ वरनन करु सुनो चीत्त दे मीत्त।
हे म सुकवि सोभा सुनो तेसी कही कवीत्त ॥ ३९ ॥

[छंद भुजगप्रयात]

किधा [45]रंभकी खंभ विपरीत कीजे,
किधु नागकी सुंढ सोभा जु लीजे,
किधु लाहकी गींद गादी विराजें,
किधो निलवकी सोभ अंगकी जुं छाजे ॥ ४० ॥
लगी छीन कटी देख भम सोहीं लागे,
छतीहें किधुं नाहि तनमें न जागे,
किधुं कुंभ मगलीकके काम थापे,
कीओ गेह निज नेहको आय आपे ॥ ४१ ॥
किधु स्याम रोमावली सोहें इसी,
जगी कुंभमु शृंखला लोह तेंसी,
किधुं अगरवा तीनको धूम लेखो,
करें काम भूपत्त आगें विसेखो ॥ ४२ ॥
किधा बाह दोउ कोलको नाल कीनी,
भई पोयनी[47] देष मो छीद्र झीनी,
किधा जडितमणी स्याम अंगूठी जानो,
मधुप[48] सोहिइ कवल[49] परलीन मानो. ॥ ४३ ॥

४२ जेवी ४३ जरकसी ४४ भृकुटि ४५ केळ ४६ कमलदंड, ४७ पोयणी ४८. भमरो ४९ कमल

किधों हाथके पल पर मेंदी दीजे,
किधों कवल पर बीर[५०] बोटी धरीजें,
किधों पोहचीआ बांधें गजराज सोहें,
किधों साख[५१] चंदनकी व्याल मोहें ॥ ४४ ॥
किधुं रेखता ग्रीव बाधा धरंती,
किधु सोभते दच्छ कंबू करंती,
किधों पिय मन क्रम बच बस्य कीने,
रेखा ताहकी तीन किरतार दीनें ॥ ४५ ॥
सोहें चिबूकको[५२] बिंदु सोमल सोभागी,
मानु छीट सिंगार रसकी जु लागी,
किधू राहको दंत चूभ्यो चंदमांहि,
किधो बाल ही मधुपकों ले उछांहि ॥ ४६ ॥
किधों बिंबसे अधर पल्लव राजें,
रहें मलीन ह्वें रंग परवाल ताजें,
किधुं सीपसु तरंग गुजाको लीनो,
लई अरुणता ओठ द्रिग स्याम भीनो ॥ ४७ ॥
चमक दसनकी[५३] दामनी सेती दीपें,
किधों दोहरी लर जु मोतीकी जीपें,
करी कीरकी[५४] चंच सोनासी कायों,
लगें फूल तिल सोभ सोभा बनी त्यों ॥ ४८ ॥
तीलक भाल मृगमद्द कोकीन जानी,
मानु चेहेन नीसराजको लखें ग्यांनी,
सोहें ढालसे गाल दोऊ रसाला,
सोहें दंत करवाल प्रीतमकी वाला. ॥ ४९ ॥
खरे कर्ण दोउ तरनकी सोभ सोभें,

५०. गुलाल. ५१. शाखा. ५२. हडपची. ५३. दांत. ५४. पोपट.

मानु चंद सुग्ज हें दोउ लोभे,
कहु नेनकी चचलो सोभ आगे,
मानु मेनके बान कामीकु लागे ॥ ५० ॥
किधु दृत प्रीतमके मनही फेर,
किधों चद मुस मय खजरीट हेरें,
किधों प्रेमहीके रथे मृग राजे,
किधों भ्रमर अद्भुत कोर्ट विराजे ॥ ५१ ॥
किधों बान विध रूप कोउ समारे,
रहे मार[५५] छिन एकमे होइ न्यारे,
लग आरके पार हूवे जाइ छीनमे,
न जाने परें दुस वाढे जु तनमे ॥ ५२ ॥
लुटे केस मज्जन[५६] समे इसे टेसा,
चली मेरथे जमुनकी धार लेसो,
किधों भीन चोआ मवे चोर जानो,
किधो भागो अंधकार चयो उदे भानो[५७] ॥ ५३ ॥

[दोहरा]

सकल अंग सोभित भाई देखी कामसु जान ।
उछाह चित जुधको अवही मनाउ आन ॥ ५४ ॥
सवहने मिल वीनती करी सुनो अनगराजान ।
सुभ मूरत सुभ घरी[५८] अमु कीजे रनको प्रयान ॥ ५५ ॥
स या ममे मूरत लीओ, भई सवद रण[५९] तूर ।
कायर कपे थग्हरे, रोमचित भए सूर ॥ ५६ ॥

अथ सध्यावर्णन—[छंद-भुजगी]

कहू अरुणता रग दसो न्सा पेखी,
मानो दीन रतीराज तत्र् निसेखी,

---

५५ कामदेव ५६ स्नान ५७ सूर्य ५८ घडी ५९ रणशींगु

कहू व्रच्छ पर चूग चूगी चरीय बोलें,
कहूं धेन[६०] नीज वच्छ पर आनी डोलें ॥ ५७ ॥
कहू धूल धूसर भरी दिशि बिराजें,
कहुं छांहि परछांह अधकीजुं छाजें,
कहु व्रछ पत्र नीर ही पलक जोरी,
कहु मीली अगुन ग्यांनकी सपी न टोरी ॥ ५८ ॥
कहु सोहती एक [६१]वासीकसेजा,
सोई धरती हें मीलनकुं कंत हेजा,[६२]
कहुं सार [६३]अभिसारिका करें शृंगारं,
चलें लचक कटी छीन कुचके[६४] जु मारं ॥ ५९ ॥
सजे स्याम भूषन सबें अंगमत्ती,
चित्ते जान प्रिय वासकु प्रेम रत्ती,
कहुं वीर हणी हाथ मंडें अकेली,
विना नीर ज्यों हो रही [६५]नागवेली ॥ ६० ॥
कहू दीपकी जोत घरघर हीं दीपें,
रही माननी एक रतीरूप जीपें,
कहुं अगर के धूम धुमंत साजे,
मानो रक्त राजी अली श्रेण[६६] राजे ॥ ६१ ॥
कहु सेजकू कवल ले अली सवारे,
कहू तुच्छ सारंगमें नेह धारें,
कहू दूतिका बोल बोले अटारे,
धरे चित्तमें ताहि कु छीनमें पारे ॥ ६२ ॥
कहू द्वार ढाढी करें नेंन सेनी,
मिलि नायका नगरकी [६७]पीकवेंनी,

---

૬૦. ગાય. ૬૧. અષ્ટ નાયકામાંનો પ્રથમ ભેદ. ૬૨. જલદી. ૬૩. અષ્ટ નાયકાનો છેલ્લો ભેદ. ૬૪. સ્તન. ૬૫. નાગરવેલ. ૬૬. ભમરાની પંક્તિ. ૬૭. મોરના જેવાં નેણવાળી.

मखी कोउ [६८]पारापति केल[६९] केहे,
समे जान शृंगार को ऽठाग देहें ॥ ६३ ॥
कहू [७०]छेल ओच्छाहू चीत गेहू कीनो,
भर्यो मद्द कामी महारस मीनो,
कहू जीय उतकंठ धरे नायका ज्यों,
मिलें आज घनदामनी पीअसु त्यों ॥ ६४ ॥
कहू नीसराज नीज पखे पसारें,
करण भक्ष अुवेग चचू समारे,
कहू वन [७१]मृगराज गाजंत डोलें,
परे त्राम दश हू दिशा पसूअ बोलें ॥ ६५ ॥
मिली जुगल अने चकवाकी विछोहा,
मिल पुरप निज त्रीअ ज्यो [७२]चमकलोहा,
मइ जोहन प्राची दिशा प्रगट जानी,
तवे अरज वेगी करी अरज आनी ॥ ६६ ॥
उदे [७३]मयक भयो जवें जव ही काम निशान,
गिरी विरहनी धरनो परि मारी विपके वान,
स्वामी पहेले भेजीइ एक वार तिहा दूत,
आन न मानें तेरी जो तो कीजे मन सूत ॥ ६७ ॥
अेसो निपुण जो कोन हे जे पोहोचें ताहा जाइ,
पोन[७४] पठायो वेग दे सव सोभा पाइ ॥ ६८ ॥
मिलयाचलने वेग दे त्रिगुन पढायो जाम ।
फिर आयो ताही समें मुझ तें होइ न काम ॥ ६९ ॥
सुनी कोपान्ल हुवे चऱ्यो सजके सेन समथ ।
आन मनाउं [७५]छिनकमे महामानो मनमथ ॥ ७० ॥
समो पाय ठाढो भयो लीयो हुकार गजराज ।

---

६८ कबूतर ६९ क्रीडा ७०. रंगीलो ७१ सिंह ७२ लोहचुंवक ७३ चंद्र. ७४ पवन ७५ तरत

चढकें चल्यो जु वेग दें ले सब अपनो साज ॥७१॥
सकल साज सोभित भई उठ दोउ अतिजोर ।
सूर क ल्या न जु वस करन दीयो निसान नीठोर ॥७२॥

[छंद नाराच]

धनुष बंक [७६]बल्लरी पनच [७७]अलिकी करी ।
सघन व्रच्छराज ही गयंद अंग साज ही ॥ ७३ ॥
[७८]राजीव राग उच्छले चोहोधा जोर ते डले ।
झरे पटारस झरं खुघंटी कोकिला सुरं ॥ ७४ ॥
जोर मोर को सबद व्रद्ध घंट केकीनाद ।
वंक वंश हद्वें रहे हें दंतो दंतीमें कहे हें ॥ ७५ ॥
कुसम गंज सोहीइं चोहोधा चोर मोहीइं ।
धजा सुरंभ किजईं सो देखी चीत रीझईं ॥ ७६ ॥
[८०]गयंद ऐसो पखरी चल्यो जो आप संचरी,
चोहोधा फोज कुं धरी कुसुम बान ले करी ॥ ७७ ॥
सचीव चंद साथ ले वसंत कु [८१]सेनानी के ।
पपीह[८२] अरज वेगी हें झली घडाल नेगी हें ॥७८॥
सुसेन ऊकलोल ए मुनी जु देष डोल हे ।
त्रिया जुं रती मानि हें [८३]अनंग जो प्रयानि हें ॥७९॥

[दोहरा]

देख्यो में न जो दूर तें तब चिंते गच्छराज ।
मान भंग याको करउ अब में सज हूं साज ॥८०॥

(छंद—पद्धडी]

गच्छराज चिंतें एक कीय विचार,
महाव्रत पंच हें वर हीं सार,

---

७६. वेलडी. ७७. भमरा. ७८. कमल. ७९. मोर, ८०. हाथी. ८१. सेनापति. ८२. बपैयो. ८३. कामदेव.

सनाह सील अति अग जोर,
तिहा [८४]खडग खमा कर ग्रही कठोर ॥ ८१ ॥
जिन आन [८५]छत्तिसी रही धरत,
वहु चलें संग सेना महत,
सम दम सारथी सजोग कीअ,
लहे धजा धर्मकी ध्यान लीय ॥ ८२ ॥
सींगार सकल समकित रूप,
गुघरूअ घमके ग्यान रूप,
सवरसु चीत गेंमर सुजाग,
तिहा भावसु वजत निसान ॥ ८३ ॥
पहेंले सो मोह उंवराव साज,
सो गयो छिनकर्मे प्रथम भाजि,
जाहा ताहां होय हुकार कार,
ताहा सव्द होइ नही सार मार ॥ ८४ ॥
रण सुभट वीर ऊपर धसत,
एक हील हील कर कर कें हसत,
झण खिंग खिंख करे वेंन सोइ,
कही घनन घनन घननति सोइ ॥ ८५ ॥
यो कर ही जुद्ध वहु विद्ध विसेख,
सुन अंत ही हार पाई सुलेख,
जवहि रहे दोउ जन अनी आंन,
तव ही सुनो रति मेरी वान ॥ ८६ ॥
अव मे जुहार पाई अनेक तू कहे,
वचन सो करु नेकमे कत प्रथम वर जोहे,
तोहे [८६]फूनी तें नही मानी वात मोहें ॥ ८७ ॥

---

८४ तरवार ८५ छत्रीश गुण ८६ जराये

[दोहरा]

सुन अनंग तोसुं कहूं मान जूं मेरी बात ।
अब जाय के पायनि परो बन आइ एह बात ॥८८॥
ओर उपाव को कीजीइं ज्यों यह माने मोहें ।
चूप रहो अजहुं लज्जा नही [८७]काहा कहूं पीय तोहें ॥८९॥
एक हारिको अधिक दुख कहें बेंन जु मेंन ।
दाधे[८८] उपर [८९]लोंन को खरो लगावत अेंन ॥ ९० ॥
मांनि वचन पायनी पर्यो कुसुमायुध कर जोर ।
सूरि कल्यान सुजस हुओ वाजें हें दुंदभि घोर ॥९१॥
चीत देंकें जे नर सुने एही मदन की होर[९०] ।
हेम सुकवी सो नर सदा सुख पावे सब ठोर ॥ ९२ ॥

[छप्पय]

कलस

मोरी मेन को मान जेर छीनमें जिन कीनो,
दुंदभी देव वजाय जगत जाको जस चीह्नो,
श्री धर्ममूरत सूर सीस गच्छपती बिराजें,
विधिपख्य गच्छ शृंगार नाम तें [९१]दुक्रीत भाजें,
सागर सूर कल्यान सिख[९२] कहे हेम सुकवी जु सरस।
भई सीद्ध नवनिधि जु ज्यों लोह्रो[९३] पारस परस[९४] ॥ ९३ ॥

॥ इति मदनयुद्ध संपूर्ण ॥

---

८७. शुं. ८८. दाज्या. ८९. मीठुं. ९०. युद्ध. ९१, पाप. ९२. शिखामण. ९३. लोढु. ९४. स्पर्श.

ચંદનમલયાગિરિ ચોપઈ

શ્રી સારાભાઈ મણિલાલ નવાબ

ચંદનમલયાગિરિની લોકવાર્તાનુ મૂળ શોધી કાઢવુ ઘણું જ મુસ્કેલ છે પરંતુ મારા સંશોધનમા આ લોકવાર્તાને મળતી જ એક વાર્તા વિ. સ ૧૧૩૯મા ગુજરાતના કપડવંજ (કર્પટવાણિજ્ય)મા રચાયેલા પ્રાકૃત 'મહાવીરચરિત્ર'ના ચોથા પ્રસ્તાવમા જોવામા આવી છે આ પ્રાકૃત ચરિત્રમા ચદન રાજાને બદલે નરસિંહ રાજા તથા મલયાગિરિને બદલે નીલવતીનુ નામ ચરિત્રકારે આપ્યુ છે આ ચરિત્રકારે આ વાર્તા પોતે ઉપજાવી કાઢી છે કે તેમનાથી પૂર્વે થઈ ગયેલા કોઈ ગ્રથકારમાથી અનતગણરૂપે લીધેલી છે, તે કહેવુ મુસ્કેલ છે 'શ્રી મહાવીરચરિત્ર' પ્રાકૃત ભાષામા ઇ સ ૧૯૨૯મા સૂરતના શેઠ દેવચદ લાલભાઈ જૈન પુસ્તકોદ્ધાર ફડ તરફથી પ્રતાકારે છપાવવામા આવેલ છે, અને તેનું અક્ષરશ ગુજરાતી ભાષાતર ઇ સ ૧૯૩૮મા ભાવનગરની શ્રી આત્માનદ જૈન સભા નામની જૈન ગ્રથ પ્રકાશક સભાએ પ્રસિદ્ધ કરેલુ છે

આ લોકવાર્તા ગુજરાતી પ્રજાને પરિચિત કરાવવાનો મુખ્ય યશ કવિ સામળભટને ફાળે જાય છે ગુજરાતી ભાષાભાષીઓથી નીચેનો દૂહો જરાયે અપરિચિત નથી

કહાં ચદનમલયાગિરિ, કહા સાયર કહા નીર,
જિમજિમ પડે વિપત્તડી, તિમતિમ સહે શરીર

કવિ સામળભટે રચેલી ચદનમલયાગિરિની લોકવાર્તા તો અત્યાર અગાઉ પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂકેલી જ છે અને આ લેખનો આશય તેની ચર્ચા કરવાનો નથી, પરતુ કવિ સામળભટના પુરોગામી ભદ્રસેન નામના એક જૈન મુનિએ વિ સ ૧૬૭૫ આસપાસમા રચેલી પ્રાચીન ગુજરાતી (રાજસ્થાની મિશ્ર) ભાષાની સવત ૧૭૫૮મા લખાયેલી મુગલ સમયના ચિત્રોવાળી મારા સગ્રહની ૧૨ પાનાની હસ્તપ્રતનો ગુજરાતી ચિત્રસપ્રદાયમા રસ ધરાવનાર કલાપ્રેમીઓની જાણ માટે તથા પ્રાચીન ગુજરાતી ભાષાના અભ્યાસીઓ માટે પરિચય કરાવવાનો આ લેખનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે

આ વાર્તા એટલી બધી રોમાચક છે કે ગુજરાતી રગભૂમિ પર પણ તેનું અનતરણ કરવામા આવે તોપણ તેમા સફળતા મળે તેમ છે, એમ મારુ માનવુ છે વળી આ વાર્તા કોઈ પણ સપ્રદાયની સાપ્રદાયિક વાર્તા નથી, પરતુ લોકજીવનમા ઓતપ્રોત થઈ ગયેલી છે

મારા સગ્રહની આ હસ્તપ્રતના ૧૨ પાનાઓ પૈકી ૬ પાનાઓ પર મુગલ સમયના ૬ ચિત્રો છે પ્રતના ચિત્રોની ચિત્રકળા ઊંચા પ્રકારની છે, પાત્રાલેખન તથા રગોની જમાવટ પણ કોઈ કુશળ કારીગરની પીછીનુ આ કામ હોય તેમ જણાવે છે પ્રતના દરેક પાનાની લબાઈ ૧૦ ઇંચ છે, જ્યારે પહોળાઈ ૪॥ ઇંચ છે ચિત્રકારે ચિત્ર ચીતરવા માટે સુવાળા કાસ્મીરી કાગળને

પસંદગી આપેલી છે, દરેકે દરેક પાનાને ચારે બાજૂ ફરતી સુંદર વેલ છે અને વધારે નવાઈની વાત તો એ છે કે આ પ્રતના સુંદર હસ્તાક્ષરો કીર્ત્તિવિજયાજી નામની એક જૈન સાધ્વીના છે (જુઓ ચિત્ર નં. ૧૦). હસ્તપ્રતનાં ચિત્રોની પૃષ્ઠભૂમિ લાલ, લીલા તથા મટોડી રંગની છે, અને લાલ, લીલા, પીળા, વાદળી, સફેદ, કાળા, બદામી, જાંબૂડિયા, ગુલાબી તથા પોપટી રંગનો અને કેટલાક દાખલાઓમાં સોનાની શાહીનો પણ ચિત્રકારે ઉપયોગ કરેલો છે.

મુગલ ચિત્રકળા*

બાબર અને તેની પછીના મોગલ શહેનશાહોના સમયમાં જે કળા ઊછરી અને વિકસી તે મુગલકળાને નામે ઓળખાય છે.

મુગલકળાના ઉદયની સાથે જ ગુજરાતની જૈનાશ્રિત કળા, કળાના વિશિષ્ટ રૂપે પોતાનું સ્થાન ગુમાવી બેઠી. જોકે તે સમયના પણ કેટલાક નમૂનાઓ તો મળી આવે છે; પરંતુ તે ગણ્યા-ગાંઠ્યા જ.

શહેનશાહ અકબરે ચિત્રકળા પાછળ ખૂબ ખર્ચ રાખ્યો હતો. દેશવિદેશના હિંદુ અને મુસલમાન કળાકારોને તેના તરફથી માન, શિરપાવ કે ઇનામ મળ્યાં જ કરતાં અને કળાના ઉસ્તાદો-ને મનસબદાર અથવા અમીર–ઉમરાવો જેવા ગણવામાં આવતા. અકબરશાહના અંત સમયે તેના દરબારમાં એકસો ઉપરાંત નામીચા ચિત્રકારો હતા, જેમાંના કેટલાકને તો ઉમરાવની પદ-વીઓ મળી હતી.

પણ મુગલ ચિત્રકળાને પૂરા રંગમાં ખીલવવાનું માન તો બાદશાહ જહાંગીરને જ ઘટે છે. ચિત્રકળા તેની લાડીલી મોજ હતી, અને તેને સર્વાંગે વિકસિત કરવામાં તેણે પૂરી ઉદારતા વાપરી છે. તે શાહી ચિતારાઓની કુશળતા પર હમેશાં ગુમાન રાખતો. એ તો એ જમાનાનો ખરેખરો રસભોગી જીવ હતો. કળાના મળી આવે તેટલા ઉત્તમ નમૂના તે સંઘરતો, કારીગરીની બારીકી તે સમજતો અને તેની સાચી કદર કરી શકતો. કોઈ પણ કીમતે કળાની ઉત્તમ ચીજ હાથ કરવા તે આગ્રહ રાખતો અને તે માટે તે ભારેમાં ભારે કીમત આપતો.

શહેનશાહ જહાંગીરના દરબારી ચિત્રકારો પૈકી ઉસ્તાદ સાલિવાહન નામના એક ચિત્રકારની જૈનધર્મના પ્રસંગોની બે સુંદર કૃતિઓ મળી આવી છે, જેમાંની એક કૃતિ (જૈનાચાર્ય શ્રી વિજયસેનસૂરિ ઉપર આગ્રાના જૈનસંઘે સંવત્ ૧૬૬૩ના કાર્તિક સુદિ બીજ ને સોમવારના રોજ મોકલાવેલા વિજ્ઞપ્તિપત્ર) માં ઉપાધ્યાય શ્રી વિવેકહર્ષગણિએ સંવત્ ૧૬૬૬ની સાલમાં આગ્રામાં ચાતુર્માસ કર્યું અને રાજા રામદાસાદિદ્વારા જહાંગીર બાદશાહને મળીને પોતાની વિદ્વત્તા તથા શાંત વૃત્તિથી તેને સંતુષ્ટ કરી તેની પાસેથી તે સાલમાં તેના રાજ્યમાં પર્યુષણાના દિવસોમાં જીવહિંસા થવા ન પામે તેવું ફરમાન બહાર પડાવ્યું તેનું આલેખન છે.

આ ચિત્રપટમાં આલેખેલી આકૃતિઓ બહુ સ્પષ્ટ અને તાદૃશ છે. દરેક મુખ્ય આકૃતિ

* 'જૈન ચિત્રકલ્પદ્રુમ ., પૃષ્ઠ ૫૮ થી ૬૦

ઉપર તેનુ નામ કાળી શાહીથી લખેલુ છે આ ચિત્રની મહત્તા એટલા ઉપરથી જ સમજાશે કે તે ખુદ બાદશાહી ચિત્રકાર સાલિવાહનની પીંછીવી આલેખાયેલુ છે એ બાબતનો એ પત્રમા જ આ પ્રમાણે ખાસ ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે કે 'ઉસ્તાદ સાલિવાહન બાદશાહી ચિત્રકાર છે તેણે તે વખતે જોયો તેવો જ આમા ભાન રાખ્યો છે' આ ઉપરથી, આ સચિત્ર પત્રની ઐતિહાસિક મહત્તા કેટલી વિશેષ છે તે દરેક વિદ્વાન સમજી શકે તેમ છે

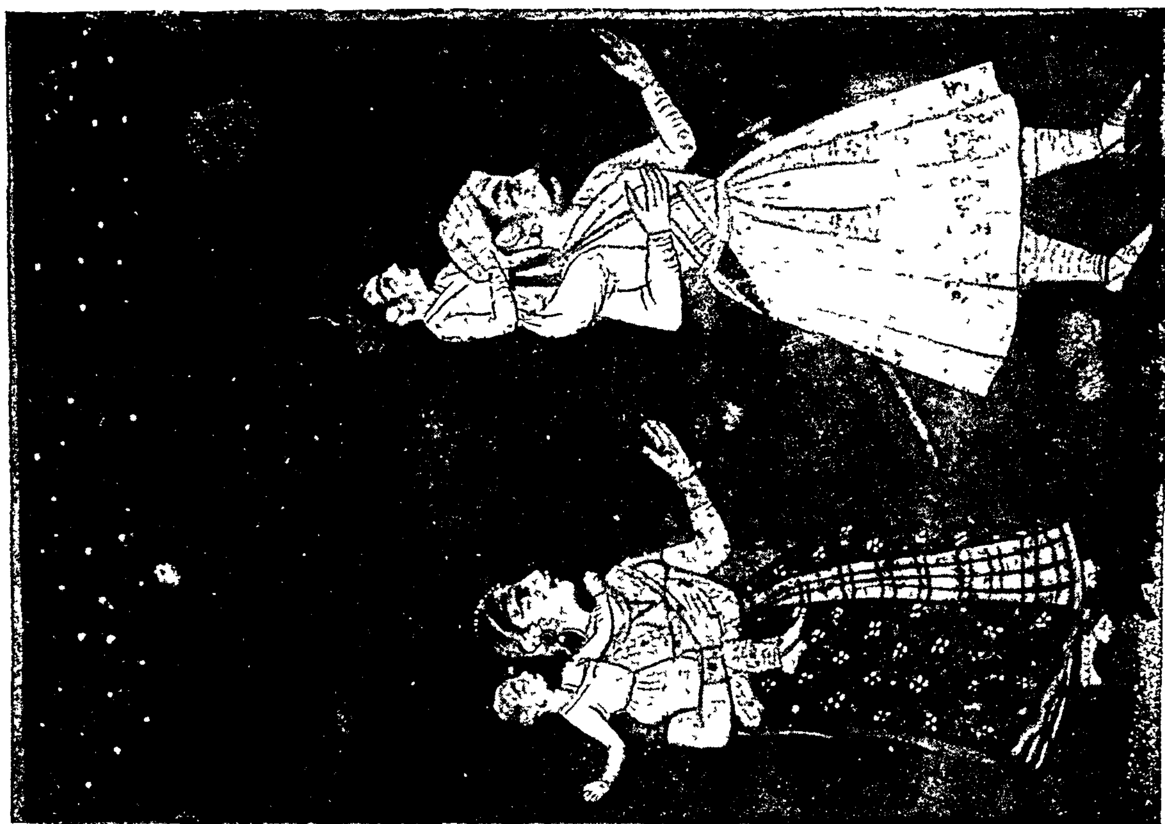
આ ચિત્રપટ સ્વર્ગસ્થ મુનિમહારાજ શ્રી હંસવિજયજીના વડોદરાના જ્ઞાનમંદિરનો છે, અને તેના ઉપરથી પુરાતત્ત્વવિદ શ્રીયુત જિનવિજયજીએ ઈ સ ૧૯૨૨ મા 'જૈન સાહિત્ય સંશોધક' વર્ષ ૧ના પૃષ્ઠ ૨૧૨ થી ૨૧૭ પર 'વિજયસેનસૂરિને આગ્રાના સંઘે મોકલેલો સચિત્ર સાંવત્સરિક પત્ર' એ નામનો લેખ લખીને આ ઐતિહાસિક ચિત્રપટની ઓળખાણ કલારસિક જનતાને સૌથી પ્રથમ કરાવી હતી, જેનો મુખ્ય આધાર લઇને સુપ્રસિદ્ધ ગુજરાતી કળાવિવેચક શ્રીયુત એન સી મહેતાએ પોતાના 'The Studies in Indian Painting' નામના પુસ્તકમા ચિત્રો સાથે પાન ૬૯ થી ૭૩ મા સાતમુ પ્રકરણ 'A Painted Epistle by Ustad Salivahana' નામનુ ઈ સ ૧૯૨૬ મા લખ્યુ હતુ, ત્કેને ઇ સ ૧૯૪૨ મા વડોદરા રાજ્યના પુરાતન સંશોધન ખાતા તરફથી આ ચિત્રપટના ત્રિરંગી ચિત્રો 'Ancient Vijnaptipatras' નામના પુસ્તકમા પ્રસિદ્ધ કરવામા આવ્યા, અને હાલમા આ ચિત્રપટ સાહિત્યરસિક પૂજ્ય શ્રી પુણ્યવિજયજી પાસે છે

ધન્ના સાલિભદ્ર રાસ

ઉપર્યુક્ત ઉસ્તાદ સાલિવાહનની પીંછીવી જ સંવત્ ૧૬૮૧ માં લખાયેલ જૈનમુનિ મતિસારવિરચિત 'ધન્ના સાલિભદ્ર રાસ'ના ૩૯ ચિત્રો પૈકીના ચાર ચિત્રો મે મારા તરફથી ઈ સ. ૧૯૩૬મા પ્રસિદ્ધ કરેલ ગુજરાતની જૈનાશ્રિત ચિત્રકલાના પ્રતિનિધિ સમા 'જૈન ચિત્રકલ્પદ્રુમ'માં પ્રસિદ્ધ કર્યા છે આ રાસ કલકત્તાનિવાસી સાહિત્યપ્રેમી બાબુ બહાદુરસિંહજી સિંઘીના સંગ્રહમાં છે આ પોથીના ચિત્રોમા મોગલ સમયના લોકજીવનનો સુંદર ચિતાર ઉસ્તાદ સાલિવાહને રજૂ કરેલ છે

૧ આ બને કૃતિઓ ઉપરાંત એક અજ્ઞાત ચિત્રકારની બાદશાહ જહાંગીરના સમય લગભગની 'સંગ્રહણીસૂત્ર'ની પ્રતમાથી દસ ચિત્રો તથા 'આકાશપુરુષ'નુ કપડા પરનુ એક ચિત્ર મે 'જૈન ચિત્રકલ્પદ્રુમ' મા પ્રસિદ્ધ કરેલા છે

બાદશાહ જહાંગીરની પછી ગાદીએ આવનાર અને ચિત્રકળા અને સ્થાપત્યકળાને પોતાના પિતાની માફક જ ઉત્તેજન આપનાર શાહજહા બાદશાહના સમયમા કોઈ અજ્ઞાત ચિત્રકારની કલમથી આલેખાયેલી 'કલ્યાણમંદિર' સ્તોત્રની હાથપોથીની ચારે બાજૂ ફરતા સુશોભનો મે મારા તરફથી ઈ સ ૧૯૩૮મા છપાવેલા 'મહાપ્રાભાવિક નવસ્મરણ' નામના ગ્રંથમા નવ ચિત્રપ્લેટોમા પ્રસિદ્ધ કરેલા છે

લાગ્યા (જુઓ ચિત્ર નબર ૪) એક વખતે એક સોદાગર વ્યાપાર માટે કનકપુરમા આવી ચડયો (જુઓ ચિત્ર નબર ૫) ચદનની રજા લઈને મલયાગિરિ પૈસા કમાવના માટે જગલ માથી સૂકા લાકડા ભેગા કરીકરીને તેની ભારી બાધીને બજારમા વેચવા લાગી મલયાગિરિના મધુર કઠનો અનાજ સાભળતા જ સોદાગરે પોતાના માણસોને તેને બોલાવવા મોકલ્યા સોદાગરના માણસો મલયાગિરિને બોલાવીને સોદાગર પાસે લઈ ગયા (જુઓ ચિત્ર નબર ૨૬).

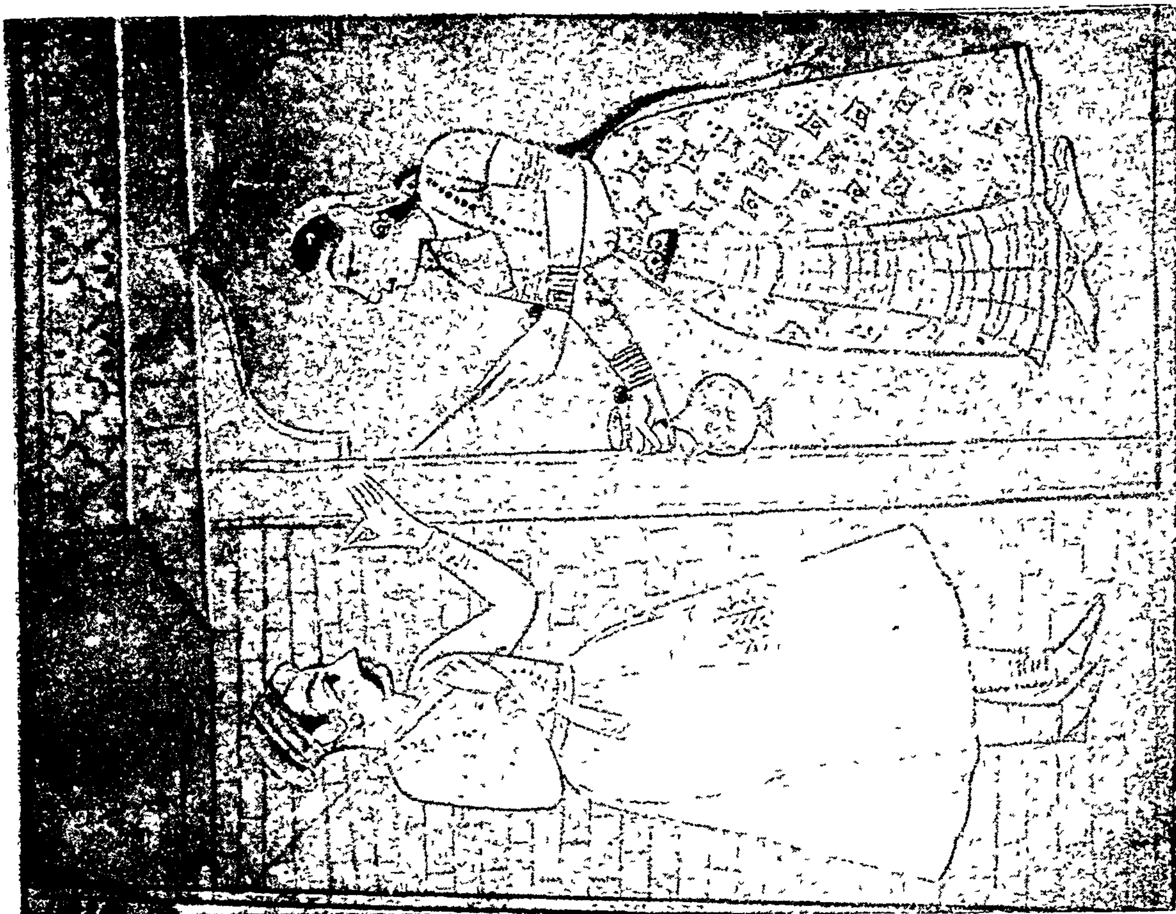
મલયાગિરિનું સુદર રૂપ જોતા જ સોદાગર મોહ પામ્યો અને મલયાગિરિને કહેવા લાગ્યો કે 'તું આટલી બધી સ્વરૂપવાન હોવા છતા, આવો કઠિયારણનો વેશ તને શોભતો નથી. તું કોણ જાતની છે અને તારુ નામ શુ છે?'

મલયાગિરિએ જવાબ આપતા જણાવ્યુ કે 'મારુ નામ દુખિયન છે, અને હું કઠિયારણ છુ તમને કનકપુરમા આજે આવેલા જાણીને લાકડા વેચવા માટે આવી છુ' આ સાભળીને સોદાગર મશ્કરી કરવા લાગ્યો કે તુરત જ મલયાગિરિ બોલી કે 'શેઠસાહેબ' અમે બહુ ગરીબ માણસો છીએ અને હું લાકડા વેચીને મારા કુટુબનુ ભરણપોષણ કરુ છુ, તેથી મહેરબાની કરીને બીજી વાતો કર્યા વિના મારા પૈસા અપાવી દો.' આ સાભળીને સોદાગરે લાકડાની ભારીના પૈસા આપ્યા અને બોલ્યો કે—'તારે જ્યાસુધી અમારો પડાવ આ શહેરમા રહે ત્યાસુધી દરરોજ લાકડા અહી આપી જવા અને પૈસા લઇ જવા.'

ભોળી મલયાગિરિ પણ હમેશા લાકડા લાવવા લાગી અને પૈસા લઇ જવા લાગી. પ્રપચી સોદાગરે કનકપુર શહેર છોડતી વખતે લાકડા વેચવા આવેલી મલયાગિરિને વહેલમા નાખીને વહેન ઉપાડી મૂકી. મલયાગિરિ ચદનના નામનુ રટણ કરતી તેનુ નામ દઈ દઈને પોકારો કરવા લાગી કેટલાક દિવસ વીતી ગયા પછી ચદનની પાછળ વિયોગથી ઝૂરતી મલયાગિરિ બેઠી હતી, ત્યા સોદાગર આવીને મલયાગિરિ પાસે પ્રેમની માગણી કરવા લાગ્યો મલયાગિરિએ સોદાગરને જવાબ આપ્યો કે 'હે ભાઈ' હું પ્રાણ તજી દઈશ, પરતુ મારા પ્રાણનાથ ચદન સિવાય બીજા કોઈની સાથે સ્નેહ કરીશ નહિ, છતા જો તુ બળાત્કાર કરીશ તો હું આપઘાત કરી પ્રાણત્યાગ કરીશ'

આ બાજૂ મલયાગિરિને આવતા વાર થઇ એટલે ચદન પોતાના સાયર અને નીર નામના બને પુત્રોને પોતાના બે ખભા પર બેસાડી મલયાગિરિની શોધ કરવા માટે કનકપુર શહેર છોડી ચાલી નીકળ્યો ચાલતા ચાલતા ચદન એક જગલમા આવી પહોચ્યો જગલમા જતા જતા રસ્તામા એક નદી આવી તે ઊતરવા માટે પહેલા નીરને લઈને સામે કાઠે મૂકી આવ્યો પછી સાયરને લેવા માટે જેવો પાછો આવે છે, તેવામા એકદમ નદીમા પૂર આવ્યુ અને ચદન તણાઈ ગયો અહી કવિ કહે છે કે—

'કહા ચદન–મલયાગિરી, કહા સાયર કહા નીર,
જાજા પડે અવસ્થડી, સો સો સહે સરીર'

ચિત્ર ન ૮

ચિત્ર ન ૧૦

દૈવયોગે ચંદનના હાથમાં એક પાટિયું આવી ગયું. તે પાટિયાને પકડીને તે નદી ઊતરીને આનંદપુર નામના શહેર પાસે આવી પહોંચ્યો. આનંદપુર શહેરમાં મુસાફર તરીકે ઊતર્યો. ચંદનને પોતાના ઘર તરફ આવતો જોઇને જ એક યુવાન સ્ત્રીએ તેને સન્માન આપ્યું અને બોલી કે: 'આવો પધારો! આ આપનું જ ઘર છે.' એમ કહીને તે પાણીની ઝારી ભરી લાવી અને દાતણ કરવા માટે આપ્યું (જુઓ ચિત્ર નંબર ૭). પછી ઘૂંઘટો તાણીને પ્રેમની નજરે નીરખતી તે સ્ત્રીએ ચંદનને પૂછ્યું કે: 'આપ ક્યાંથી આવો છો? શા કામ માટે આવ્યા છો? અને ક્યાં જવાના છો?' ચંદને જવાબ આપ્યો કે: 'હું વિયોગી છું, જોગી અથવા ભોગી નથી.' ચંદનનાં આ પ્રમાણેનાં વચન સાંભળીને તે સ્ત્રી મોહ પામી અને ચંદનને વિકારી દૃષ્ટિએ જોવા લાગી. ચંદન આ સ્ત્રીનું ચરિત્ર સમજી ગયો અને રાતના ચૂપચૂપ પરમાત્માનું નામ દઈને તે ઘર છોડીને ચાલી નીકળ્યો. ચાલતાં ચાલતાં સવાર થયું ત્યારે ચંદન ચંપકપુર નામના શહેરની નજીક આવી પહોંચ્યો. રસ્તામાં ચંદનને સારાં શુકનો થવા લાગ્યાં; અને થાકયોપાકયો સરોવરના કિનારા ઉપર સૂઈ ગયો.

ચંદન સરોવરને કાંઠે સૂતો હતો, તે જ વખતે ચંપકપુરનો રાજા અપુત્ર મરણ પામવાથી મંત્રીઓએ પાંચ દિવ્યો પ્રકટ કર્યાં. આ પાંચે દિવ્યો ફરતાં ફરતાં ચંદન જે વખતે સરોવરને કાંઠે સૂઈ રહ્યો હતો તે જ વખતે સ્થિર લગ્નમાં ત્યાં આવીને ઊભાં રહ્યાં. હાથીએ ગર્જારવ કર્યો, ઘોડાએ હણહણાટ કર્યો, હાથણીએ ચંદનના મસ્તકે કલશાભિષેક કર્યો, બાલિકાઓ ચમર વીંઝવા લાગી અને ચંદનના મસ્તક પર છત્ર ધરવામાં આવ્યું. આ બધી ક્રિયાઓ થતાં જ ચંદન જાગી ગયો અને સમજી ગયો કે હવે મારું પુણ્ય જાગ્રત થયું છે. હાથી ઉપર બેસીને પુરજનોથી વધાવાતા ચંદન રાજાએ ચંપકપુરમાં પ્રવેશ કર્યો (જુઓ ચિત્ર નંબર ૮). ચંપકપુર શહેરમાં ચંદન રાજાના નામની આણ વર્તી.

ચંદન રાજા ન્યાયપૂર્વક કનકપુરનું રાજ્ય કરવા લાગ્યો, પરંતુ પોતાની પ્રાણવલ્લભા મલયાગિરિ અને સાયર તથા નીર નામના બંને પુત્રોના વિયોગથી દુઃખે કરીને કાલનિર્ગમન કરવા લાગ્યો.

આ બાજૂ જંગલમાં નદીના બંને કિનારે રહેલા સાયર અને નીર પોતાનાં માતાપિતાના વિયોગથી રુદન કરતા હતા, તેવામાં એક સોદાગરના જોવામાં આ બંને સુકુમાર બાળકો આવ્યા. સાર્થવાહ આ બંને ભાઇઓને પોતાનાં જ સંતાન પ્રમાણે રાખવા લાગ્યો. અનુક્રમે બંને ભાઇઓ યૌવનઅવસ્થા પામ્યા અને સુભટને યોગ્ય હથિયારો ધારણ કરવા લાગ્યા. એક દિવસે બંને ભાઈઓએ સાર્થવાહની પાસે પોતાની જાતે જ કમાણી કરીને ગુજરાન ચલાવવા માટેની માગણી કરીને રજા માગી. બંને ભાઈઓ ચાલતાં ચાલતાં દૈવયોગે જ્યાં પોતાનો પિતા ચંદન રાજા રાજ્ય કરે છે તે જ કનકપુરમાં આવી પહોંચ્યા અને કોટવાળની નોકરી કરવા લાગ્યા. મલયાગિરિને વહેલમાં નાખીને ઉઠાવી જનાર સોદાગર પણ દૈવયોગે કનકપુર શહેરમાં મલયાગિરિ સહિત આવી પહોંચ્યો.

સોદાગરે જુદાજુદા પ્રદેશની વિવિધ જાતની ભેટો આપીને ચંદન રાજાને પ્રસન્ન કર્યો, અને પોતાના સાર્થની ચોકી કરવા માટે ચોકીદારોની માગણી કરી ચંદન રાજાએ કોટવાળને બોલાવી ચોકીદારો આપવાનો હુકમ ફરમાવ્યો કોટવાળે સાયર અને નીર ભાઇઓને તથા બીજા ચોકીદારોને સાર્થની ચોકી કરવા મોકલ્યા રાત્રિને સમયે અજવાળી રાત હોવાથી ચોકીદારો જાગતા હતા, તેવામા સાયર અને નીરના સાથીદારો કહેવા લાગ્યા કે, 'હે સુભટશ્રેષ્ઠ ! કોઈક સરસ વાત કહો ' સાયર અને નીરે પોતાની વીતકકથા બધા સાથીદારો સાંભળી શકે તેવા અવાજથી, પોતાનો પિતા નદીમા તણાઈ ગયો અને પોતાની માતા લાકડા વેચવા ગઈ ત્યાસુધીની, વાર્તા કહેવા માંડી રાત્રિના આ બંને ભાઇઓના અવાજથી પાસેના તબૂમા જ સૂઇ રહેલી મલયાગિરિ જાગી ગઇ, અને આ બંને ચોકીદારો પોતાના પુત્રો જ છે તેમ જાણતા જ હર્ષથી તબૂની બહાર આવી, ને પોતાના દુખની વાત છાતીફાટ રુદન કરતી બંને પુત્રોને કહેવા લાગી (જુઓ ચિત્ર નંબર ૯) આ વાત સાંભળતા જ બંને પુત્રોએ મલયાગિરિને કહ્યુ કે, 'માતાજી ! આપ સૂઇ જાઓ હજુ રાત બાકી છે સવારમા આપણે રાજા પાસે જઈને ન્યાય કરાવીશુ '

જોતજોતામા આ માતા-પુત્રની વાત આખા સાર્થમા ફેલાઈ ગઈ અને તે વાત સોદાગરને કાને પડી સવારના પહોરમા પોતાની સાથે મલયાગિરિને લઇને રાજમહેલમા સોદાગર પહોચી ગયો અને વિનતી કરી કહેવા લાગ્યો કે, 'હે રાજન્ ! આ સ્ત્રી કોણ છે તે હુ જાણતો નથી, મને તે જગલમાથી મળી આવી છે ' મલયાગિરિને જોતા જ ચંદન રાજાના જમણા અંગો ફરકવા લાગ્યા અને મલયાગિરિને ઓળખી એટલામા સાયર અને નીર પણ પોતાની માતાને સોદાગર પાસેથી છોડાવવાની વિનતી કરતા આવી પહોચ્યા રાજાએ પોતાના બંને પુત્રોને પણ ઓળખ્યા દૈવસંયોગે પાછા ચારે જણા ભેગા થયાં (જુઓ ચિત્ર નંબર ૧૦) અનુક્રમે પોતાનુ કુસુમપુરનું રાજ્ય પણ ચંદન રાજાએ પાછુ મેળવ્યુ

ચિત્રવિવરણ

ચિત્ર નં. ૧ ચંદન રાજા મહેલમા શયનખંડમા બિછાના ઉપર સૂતો છે રાજાની આંખો બંધ છે, જે તેની નિદ્રાવસ્થા સૂચવે છે, તેની આગળ બે હાથ લાંબા કરીને બોલતી એવી કુલદેવતા સ્ત્રી ચિત્રકારે રજૂ કરીને પ્રસંગાનુરૂપ ચિત્ર ચીતરીને પોતાની ચિત્રકલાની સિદ્ધહસ્તતા પુરવાર કરી આપી છે બિછાનાની ડિઝાઇન મોગલ સમયના કાપડનો એક નમૂનો છે ઉપરની ભીતના એક ગોખલામા દીપપાત્રમા એક દીપક બળતો બતાવીને રાત્રિના સમયની ચિત્રકારે રજૂઆત કરેલી છે

ચિત્ર નં ૨ ઉપરના ચિત્રના અનુસંધાનમા જમણા ખભા પર એક બાળક લઇને ચંદનરાજા તથા પોતાના જમણા હાથ પર એક બાળક બેસાડીને રાણી મલયાગિરિ અંધારી રાત્રિમા મુસાફરી કરતા ચિત્રકારે બતાવેલા છે ચંદનરાજાની કમર પર એક હથિયાર છે અને ડાબી બાજુની કમર પર તલવાર ખોસેલી છે, જે તે સમયના રાજપૂતોનો પહેરવેશ તથા શસ્ત્રસામગ્રીનો એક નમૂનો છે આ ચિત્રમા અંધારી રાત્રિનો સમય બતાવવા ચિત્રકારે આકાશમા ઊગેલા ઝીણા

ચિત્ર નં. ૩

ઝીણા તારાઓનું દિગ્દર્શન કરાવ્યું છે. ખભા પરનો કુમાર તે વખતના રાજકુમારોના પહેરવેશનો નમૂનો પૂરો પાડે છે અને મલયાગિરિના હાથ પરનો કુમાર તે વખતના (મોગલ સમયના) રાજકુમારો હિંદુત્વની દ્યોતક ચોટલી રાખતા હતા તેનો પુરાવો આપે છે. ખરેખર! ચિત્રકારની પ્રસંગો બતાવવાની કળા કોઇ અજબ પ્રકારની છે.

ચિત્ર નં. ૩. ચિત્ર નં. ૨ના અનુસંધાનમાં રાજા ચંદન, રાણી મલયાગિરિ તથા સાયર અને નીર બંને રાજપુત્રો મળીને, ચારે જણા કોઈ પણ જાતના બિછાના વગર એક ઝાડની નીચે નિદ્રાધીન થઇ ગયેલાં છે. ચિત્રકારે ચારે જણની જુદીજુદી અવસ્થા બતાવીને પ્રસંગને અનુરૂપ ન્યાય આપ્યો છે. આકાશમાં ઝીણા ઝીણા તારલાઓ બતાવીને રાત્રિનો સમય બતાવ્યો છે. આ ચિત્ર મારફતે આખી કથા તાદૃશ થતી હોવાથી મૂળ રંગમાં છપાવેલ છે.

ચિત્ર નં. ૪. કનકપુર શહેરમાં ચારે જણાં આવેલાં છે અને તકિયાને અઢેલીને બેઠેલા સોદાગરની સામે ચારે જણાં ઊભેલાં છે. ચંદન રાજા પોતાનો જમણો હાથ લાંબો કરીને સોદાગરની સાથે કાંઇક વાતચીત કરતો હોય તેમ લાગે છે, અને સોદાગર પણ પોતાના બંને હાથ લાંબા કરીને તેની સાથે વાતચીત કરતો બેઠેલો છે. બંનેની વાતચીત વિસ્મય ચિત્તે મલયાગિરિ રાણી તથા સાયર અને નીર રાજપુત્રો સાંભળતા હોય તેમ સ્પષ્ટ લાગે છે.

ચિત્ર નં. ૫. કનકપુર શહેરમાં જ ચારે જણાં કર્મસંયોગે જુદીજુદી નોકરી કરતાં ચિત્રમાં રજૂ કરેલાં છે. ઉપરના ભાગમાં ડાબા હાથ તરફ મલયાગિરિ રાણી પોતાના બંને હાથમાં પૂજનનો થાળ પકડીને માંજતી હોય તેમ ઊભી રહેલી છે, કારણ કે તેણે મહાદેવના મંદિરની પૂજાનાં વાસણ માંજવાનું કામ સ્વીકાર્યું હતું. ઉપરના જ ભાગમાં જમણા હાથ તરફ શિવલિંગની પૂજા કરતો હોય તેવી રીતે ચંદનને ચિત્રકારે રજૂ કરેલો છે, કારણ કે તેણે મહાદેવના મંદિરના પૂજારી તરીકેની નોકરીનો સ્વીકાર કર્યો હતો.

ચિત્રના અનુસંધાનમાં નીચે સાયર અને નીર બંને ભાઇઓ ગાયો હાંકતા હોય તેમ રજૂ કરવામાં આવેલા છે, કારણ કે ગામની ગાયો ચરાવીને ઉદરનિર્વાહ કરવાનું કાર્ય તેઓએ સ્વીકાર્યું હતું. આ ચિત્રની દરેકે દરેક ગાયનાં જુદાંજુદાં સ્વરૂપોનું જે દિગ્દર્શન ચિત્રકારે રજૂ કરેલું છે, તે તેની કારીગરીની સિદ્ધહસ્તતા બતાવે છે.

ચિત્ર નં. ૬. ચિત્રના ઉપરના ભાગમાં સોદાગર, તેનો નોકર તથા મલયાગિરિ છે અને નીચેના ભાગમાં સોદાગરના બે નોકરો તથા માથે ભારી ઉપાડેલી મલયાગિરિ ઊભેલી છે. કથાનો ભાગ નીચેના ચિત્રથી શરૂ થાય છે. મલયાગિરિના માથા ઉપરની ભારીનું મૂલ્ય પૂછતો હોય તેમ સામેનો ઊભેલો માણસ દર્શાવીને ચિત્રકારે સોદાગરનો પહેરેગીર રજૂ કરેલો છે. અને તેની પાછળ ઊભેલો બીજો માણસ પણ સોદાગરનો જ માણસ હોય તેમ લાગે છે. તે માણસો મલયાગિરિને પોતાનો શેઠ ભારી ખરીદવા માટે બોલાવે છે તેમ સમજાવીને લઇ જવાની કોશિશ કરતા હોય તેમ લાગે છે. ચિત્રના ઉપરના ભાગમાં ડાબી તરફ જમીન ઉપર બેસીને સોદાગરની પાસે પોતાની ભારીના પૈસા માગતી હોય તેમ મલયાગિરિને દર્શાવી છે. મલયાગિરિની આગળ સોદા-

ગરનો માણસ ઊભેલો છે, જે કઠિયારણ મલયાગિરિ સાથે ભારીના ઠરાવેલા નાણા ચૂકવવાનુ કહેતો હોય તેમ લાગે છે, અને જમણી બાજૂ બાજોઠ પરના તકિયાને અઢેલીને બેઠેલો સોદાગર મલયાગિરિનુ રૂપ જોઈને વિસ્મય પામતો હોય તેમ લાગે છે

ચિત્ર ન ૭ ડાબી બાજૂ ઊભો રહેલો પુરુષ તે ચદનરાજા છે તે પાણીમાથી ઊતરીને આનદપુર શહેરમા જતો હતો તે વખતે એક યુવાન સ્ત્રીએ તેને આદરમાન આપીને બોલાવ્યો અને દાતણ કરવા માટે તે યુવાન સ્ત્રી જમણા હાથે પકડેલી પાણીની ઝારી તથા ડાબા હાથમા પકડેલુ દાતણ ચદન રાજાને આપતી હોય તેમ લાગે છે આ ચિત્રની સ્ત્રીએ પહેરેલી સાડીની ડિઝાઇન આપણને મોગલ સમયના વસ્ત્રોની એક ડિઝાઇનનો નમૂનો પૂરો પાડે છે સ્ત્રીની સામે ઊભેલો ચદન પોતાના ડાબા હાથને ઊંચો રાખીને તે સ્ત્રીની સાથે વાત કરતો હોય તેમ લાગે છે

ચિત્ર ન. ૮ ચદન રાજા તરીકે હાથણી ઉપર બેસીને ચપકપુર શહેરમા પ્રવેશ કરતો હોય તેમ લાગે છે ચદનરાજા વચમા બેઠો છે અને પોતાના બને હાથ લાબા કરીને પ્રજાના નમસ્કારને ઝીલતો હોય તેમ લાગે છે ચદનની પાછળ ડાબા હાથમા છત્ર પકડીને બેઠેલો છત્રધર નોકર બેઠેલો છે, અને આગળ જમણા હાથમા અકુશ પકડીને બેઠેલો હાથી હાકનાર મહાવત હાથીને હાકતો બેઠેલો છે

ચિત્ર ન ૯ રાત્રિને સમયે ડાબા હાથ તરફ ઊભેલા સાયર અને નીર ભાઈઓ જમણી તરફ ઊભી રહેલી પોતાની માતુશ્રી મલયાગિરિની સાથે સુખદુખની વાત કરતા હોય તેમ લાગે છે આ ચિત્રમા ચાદની રાત બતાવવા માટે ચિત્રકારે આકાશમા કોઈ પણ જાતના તારા વગેરે બતાવ્યા નથી. આ ચિત્ર દસે ચિત્રોમા શ્રેષ્ઠ હોવાથી મૂળ રગમા અત્રે રજૂ કરેલું છે

ચિત્ર ન ૧૦ ચિત્રની મધ્યમા દરબારમા ચદનરાજા બેઠેલો છે અને ઘણા વર્ષોના વિયોગ પછી મળેલ મલયાગિરિ રાણી ચદનની પાછળ બેઠેલી છે ચદન અને મલયાગિરિ બને જણા તેમની સામે બે હાથની અજલિ જોડીને બેઠેલા સાયર અને નીર, એ બને રાજપુત્રોની સાથે હાથ લાબા કરીને વાતચીત કરતા હોય તેમ બતાવેલા છે ચિત્રની બાજૂમા જમણા હાથ તરફ આ પ્રત લખનાર સાધ્વીજીનુ નામ તથા તે લખ્યાનો સવત્ ૧૭૫૮ આપેલો છે આ પાનાની માફક જ આ પ્રતના દરેક પાનાની ચારેબાજૂ ફરતી ડિઝાઇન છે.

चन्दनमलयागिरि चउपइ

॥ श्री जिनाय नम ॥

*स्वस्ति श्रीविक्रमपुरे, प्रणमी श्री जगदीस;
तन मन जीवन सुखकरण, पूरण जगत जगीस. ॥ १ ॥
वरदायक वर सरसती, मतिविस्तारण मात;
प्रणमी मनि धरमोदसुं, हरण विघन संघात. ॥ २ ॥
मम उपगारी परमगुरु, गुण अक्षर दातार;
वांदी ताके चरण युग, **भद्रसेन** मुनि सार. ॥ ३ ॥
कहां चंदन कहां मलयागिरी, कहां सायर कहां नीर;
कहि हइ ताकी वारता, सुणउ सवे वरवीर. ॥ ४ ॥
नगर मनोहर कुसुमपुर, तीन भुवन विख्यात;
बाग वाउवारी बहुत, सरगपुरी लघु भ्रात. ॥ ५ ॥
चतुर विचक्षण लोग सब, भोगी वसई छयल्ल;
ठौरि ठौरि[1] खेलत हसत, गावत करत सयल्ल. ॥ ६ ॥
सीतल जल सरवर भरे, कमल मधुप झणकार;
पणघट पांणी भरणकुं, लाख वहत पनिहार. ॥ ७ ॥
गढ मढ (ठ ?) मंदिर पउर[2] सुठु,[3] सैव जैन प्रासाद;
फरकत धज मानुं शिखर पर,[4] करत गगनसुं वाद. ॥ ८ ॥
वीर घंट वाजंत वर, मद मयगल गाजंत;
राजद्वारि झुलंत झुकि, जलद पटल जालंत. ॥ ९ ॥

---

*आ चोपाई बे हस्तप्रतो परथी उतारवामां आवी छे. एक प्रत जे मारा संग्रहनी छे ते संवत १७५८नी सालनी छे अने बीजी क संज्ञावाळा जे पाठांतरो आप्या छे ते बिकानेरनिवासी श्रीयुत अगरचंदजी नाहटानी संवत १७८४नी सालनी छे.

—संपादक

१. ठउर ठउर क. २. पोल क. ३. सब क. ४. कमां नथी.

पवनवेग जित पवन जव, चलति पचगति धार;
तेज तरुण तीखे तुरी, करत हणण हेंखार. ॥ १० ॥

राजत है राजा तिहा, चदन चद समान,
न्यायवत श्री रामसउ, रूप रतन गुणखाण ॥ ११ ॥

तासु प्रीया मलयागिरी, सीलवती सिर मउर,[5]
रूपवती रति अपछरा, अयन मेनका अउर[6] ॥ १२ ॥

मृगनयनी चद्रानन्नी, पिकवयणी मृदुगात;
तनु दमकत धनदामिनी, दसन चद्रिका भ्रात. ॥ १३ ॥

अलवेली अलवेल गति, कामकनक गृहवेलि;[7]
जानकि रति पति खेलकु, विरन्चिवणायउ[8] खेल ॥ १४ ॥

प्रेम सरस भीनी रहत, अपने पीउकई सग;
उदय अस्त मन न जानही, करत केलि रति रग ॥१५॥

मालतिफूल मिल्यागरी, प्रीत परम मकरद,
मगन रहत भोगी भमर, चंदन चतुर नरिंद. ॥ १६ ॥

तसु सुत सायर नीर दुय, कुल नभचंद दिनेश;
मानहु ईस्वर गौरया, गंगा तनुज गणेश ॥ १७ ॥

इतिश्री चदनमलयागिरीवार्त्तायां नगरनिवेशन सकल जनानदन नृपति चदन राज्ञी मलयागिरि तत्तनय सायर- नीर नाम स्थापनोच्चारण प्रथम कलिका समाप्ता ॥ १ ॥

एक[1] दिन चदन महलमै,[2] पउढ्यो[3] थउ निशि चयण;[4]
प्रगट होई कुलदेवता, आय[5] कह्यो हित वयण.[6] ॥ १ ॥

अरे हो चदन जागिहई, कट सूतउ नाहि न सात;
कहउ क्या आज्ञा दइत हउ, आए हउ कहि वात ॥ २ ॥

---

५ मौर क ६ ओर क ७ कमा गृहवेल छे ८ बनायो क

१ इक क २ महलमई क ३ पउटयउ क ४ चईन क ५ आई क ६ वईन क

देवी उवाच—

चंदन तुम्ह जीउ कष्ट हई, दुई सुत तीया समेत;
सावधान तुम्ह करणकूं, हूं आइ इह हेत ॥ ३ ॥
सुनत वेग चिंता वढी, अति अकुलाणउ राय;
चंदन सिरज्यो कष्ट कउ, पड्यो अचिंत्यउ घाउ. ॥ ४ ॥
राजा चंदन दीन हुवई, विनति[७] करै गहि पाउ;
कहि विधि छुटि हुं मात अब, [८]सो कछु हेत वताउ. ॥५॥
फिरि बोली कुलदेवता, तउ जइ[९] दुरित विनास;
राजरिद्धि सुख छंडि कै, जई भजिहउ वनवास. ॥ ६ ॥
राजा मांनी वात सब,[१०] कह्यउ प्रीयासुं जाई;
सूते बाळ जगाइ कइ, लीइ गलईसुं लाइ. ॥ ७ ॥
राजा राणी निसह भरी, करि जीयसुं ईकतार;
अपणे मंदिर महल जन, छोरि चले निरधार. ॥ ८ ॥
राति बहुत बालक डरत, पावत नांहि न वाट;
सूते द्रुमकी ओटले, तलि न बिछांवण[११] खाट. ॥ ९ ॥
विकसी पियरी पुहपई,[१२] रही निशा तमलेस;
वनि वनि चिरिया चुहिचुही, वही वाट विसेस. ॥ १० ॥
तिहां पंथि न च्यारु परे, जहां वसई आई भाग;
कब निकसे कहांकूं वसे,[१] किनहु न पायउ ताग.[२] ॥११॥
भ्रमत भ्रमत आपद सहित, दुख देखत वसिकर्म्म;
आए च्यारुं कनकपुर, कुसलखेम निजधर्म्म. ॥ १२ ॥
तिहां[३] ईकु मसंद पई जई रहे, छारि सकल मनमांन;[४]
टहल दई उनधामको, सिरली चाहि सुजाण. ॥ १३ ॥

---

७. दिनो क. ८. मो क. ९. जाई क. १०. तब क. ११. बिछुणा क. १२. पुहपही क.
१. चले क. २. सो किसहिनपायो भाग क. ३. मूळ प्रतमां नथी. ४. मदमान क.

देउ सेउ चंदन करत, राणी मंजत थाल,
देखत हुउ गति कर्म्मकी, गउ चरावत वाल ॥ १४ ॥
मायग घरे हरिचंद राइणो पडवाण वणवासो ।
मुजस्स भिक्ख भमण कीरिज्जइ कम्मणा सद्ध[5] ॥ १५ ॥
राई करई रंको, रंको पुणि करड राय सारित्थो,
जन घरि ज्जई हियए, करेई त कम्म जीवाण. ॥ १६ ॥
ईक आयो परदेसथी, सउदागर समरथ;
रह्यउ खाचि डेरा तिहा, खाटण लोभ गरथ ॥ १७ ॥
ईक दिन निज पिय पूछि कई, पाय पियाकउ वयण,[6]
जंगल गई मलयागिरी, कोमल कठीया लडण. ॥ १८ ॥
वीण वींग वन लकरी, कीयउ भरोठो मत्थ;
लई आइ मलयागिरी, सउदागर कइ सत्थ. ॥ १९ ॥
पक्की जगल ऊपनी, अरु सूकी द्रुम डाल,
लेहु वीर हो[7] लकरी, ठाढी करत पुकार ॥ २० ॥
या कोइल कुइकी कहां, किस दरखत किस डाल,
सउदागर आयउ निकस, ख्याली देखण ख्याल ॥ २१ ॥
तडसइमी मलयागिरी, नागरि चतुर सुजाण,
लेहु वीर हो लकरी, वोली मधुरी वाण. ॥ २२ ॥
मोरटेरसी ले गइ, सरल सुहाणइ साद,
मानहु गिरधरलालकी, व्रज वसी को नाद. ॥ २३ ॥
लागी हइ तनु तीरसी, कीधु करवतसी धार,
काटि करे(ले)जो ले गइ, सउदागर कउ सार ॥ २४ ॥
प्रगटी वेदन विरहकी मदन मरोरयउ गात,
सउदागर कु भूल गइ, सव सोदाकी वात. ॥ २५ ॥

५ 'सच्चं' क ६ वइन क ७ ल्यो हो वीरो क

बंसी कौन बजाय है, खछरि कहि अउर;
मदके माते बोलि हइ, किस वन कोइल मोर. ॥ २६ ॥
बंसो कोऊन बजाइ हइ, नां कोइल नां मोर;
कुहकत हइ कठियारणी, साहिब चितकी चोर. ॥ २७ ॥
मेरीसुं क्या कहत हो, इहु हइ साचह वात;
अइसी भी कोउ बोलि हइ, मिहरी हुं की जात. ॥ २८ ॥
साहिब देखइही वणइ, कहत न आवत धात;
ऊभतहै सब आननी,[1] उहइ[2] सबनकी भांति.[3] ॥ २९ ॥
रुपरेखा गुण आगरी, ललित सुगति मृदुहास;
तइसी जइसी राखीयइ, आंखिनही कइ पास. ॥ ३० ॥
चित चटपट लागी सुणत, पुरिपुरि निरखत आप;
कठियारी कइ दरसकी, देखणकी भइ चाप. ॥ ३१ ॥
जावउ मेरे यार तुम्ह, लइ आवउ बोलाइ;
राखइगउ कोऊ अऊरही, बिचहीसुं बोराइ.[4] ॥ ३२ ॥
चाकर बंदे हुकमके, हुकम चढायो सीस;
सउदागर के आदमी, तब धाए दसवीस, ॥ ३३ ॥
री कठीयारी आउरी, वेगि भरोठो ल्याउ;
साहिव तोकुं तेरि हई, अउर ठउर मत जाउ. ॥ ३४ ॥
चलि आई मलियागिरी, थउ सउदागर जत्थ;
डारि भरोठउ अरु कह्यउ सिरी रामजी सत्य. ॥ ३५ ॥
अथ आपदा रूप वर्णन—
बांह वलईए काचके, पीतर कउ खग वार;
कर दोऊ कंकण लाखके, गलि चिरमिठि को हार. ॥३६॥
काननि चीरूं काचकी, आननि उपमा चंद;
पहिरण चउसी डंडीयउ, जगि डंडण छवि मंद. ॥ ३७ ॥

---

१. आनतीय क. २. उवाहे क. ३. भात. ४. विरंवाई मूळ प्रतमां छे.

पावा पायल भरथकी, तरुआकी अणउट्ट;[५]
कासी कीजे हगति हर, वर वाजणी सुघट्ट ॥ ३८ ॥
मगन होई गयो रूपमइ, रग लागउ चितचोल;
सउदागर बोल्यो तवई, अदभुत बोल अबोल ॥ ३९ ॥
आवउ सुदरि सुगुण हो, वइठउ या तुम्ह ठाम,
हमकुं कहीयइ आपणउ, बाप दीयाको नाम ॥ ४० ॥
कउण जाति कुल कउण हो, वसते हउ किणदेस;
नीके माणस देखीयत, यउ तुम्ह कइसउ वेस ॥ ४१ ॥
तव बोली मलयागिरी, सुणि सउदागर सेख;
हम सिरि अईसे दुखके, लिखे विधाता लेख ॥ ४२ ॥
वहुत भाति सेवे वहुत, मठ मडपके देव;
साहिब पूरणहारकी, पूरी करी न सेव ॥ ४३ ॥
दुहु करी हरि पुजे नही, वर तुलछी दल पान;
भजन न भन्यउ गुसाइया, ताकउ फल दुख जान. ॥४४॥
दुखीया माणस जग भर्यउ, गए किते दुख रोइ;
अव जो कोऊ फिरि देखि हई, तउ हमसे दुखी न कोई. ॥४५॥
नाम हमारउ दुखियन, कउण जाति कुल ठउर,
हम साहिब के चोर हा, तुम जन जांणउ अउर ॥ ४६ ॥
इहा तुम्हकुं आए सुने, कनकसहरमइ अज्ज;
हु कठियारी काठकु, आइ वेचण कज्ज ॥ ४७ ॥
आए सो कीनी भली, खरे हमारे भाग;
हम सव लीनी लकरी, जो चाहई सो माग. ॥ ४८ ॥
प्रीति कियाणउ लकरी,[१] गाठि हइयकी खोलि,
फरि कछु सउदउ प्रेमकउ, कहि सुरति कउ मोल ॥४९॥

---

५ अणवट मूळ प्रतमां छे   १ टोईकै क

राज्ञी उवाच--

सूरति मोल न समजि हुं, प्रीति न जाणउं तेम;
हम कठियण वेची बहुत, बहु न वेच्या प्रेम. ॥ ५० ॥

गाहा-पिम्मं असरिसरूवं, असरिसयंगं न लक्खियं जाइ ।
असरिस रसं च गहियं, कहियं च न सकइ कोइ ॥ ५१ ॥
दिन्नं दिवा बियं वा, कस्सवि न होइत्ति नयं च क्यं ।
पिम्मं हवइ सहा वा, नलब्भए मग्गियं हट्टे ॥ ५२ ॥

सोदागर बोल्यो--

जाण देहु अब इह समइ, प्रीति प्रेमकी वात;
किते कठियाके दइत हउ, टके पांच लहु सात. ॥ ५३ ॥

कठियारण बोली--

साहिब वेगि दिवाइयइ, ढीलन को नहि कांम;
हम घरि खाटचउ खाइयइ, गांठि न दमरी दांम. ॥ ५४ ॥
सउदागर दीने तवइ, गिणि कठियण के दांम;
कठियारी आसीस दइ, भलउ करइ तुम रांम. ॥ ५५ ॥

सोदागर बोल्यो--

री कठियारी सुणत हइ, यउ डेरउ या ठउर;
वहुरि भरोठउ ल्याइयइ, मत कहुं फिरयइ अउर. ॥ ५६ ॥
लोभांणी मलयागिरी, भोरी भोरइ भाव;
नितकी कठिया डारि हइ, वउ फिर देखत दाउ. ॥५७॥
इकु दिन साथ चलाय सब, आप रह्यउ रस हेत;
दांम काज मलयागिरि, आइ कृत संकेत. ॥ ५८ ॥
साहिब दूसरइ दीजीयइ, तुम्ह पइ रहइ उधार;
मसकित के हूं मांगि हूं, रोक पइसे च्यार. ॥ ५९ ॥
पिउ पिउ करत मलयागिरी, अरु डारत दृगनीर;
घालि वहलमइ ले गयउ, सउदागर वेपीर. ॥ ६० ॥

यूं रूती मलयागिरी, दुखिनी भरि नीसास,
वन मृग पंखी पशुय नर, सब सुणि भए उदास ॥ ६१ ॥
पिउ विछुरत दगना मिलत, नीद उचट गइ तास;
सिद्धि बुद्धि सूरति सब गइ, भूख गई गई प्यास ॥ ६२ ॥
चदन विरह मलयागिरी, दिन दिन सूकत जात,
ज्यु पावस जलधार विण, वनवेली कुमलात ॥ ६३ ॥
चदन चंदन करि रही, चदनही कउ ध्यान;
युं जोगीसर जोगसू, लीन रहत इक तान. ॥ ६४ ॥
सुंदरि सोवत रातकुं, छाती उपर कर लाइ;
हृदयकमल चदन वसई, कबहु निकसि न जाइ. ॥ ६५ ॥
चदन विन मलयागिरी, कइ सइ धरइ जु धीर;
झुरि झुरि सुंदरि अप्पणउ, पजर कीयो सरीर. ॥ ६६ ॥
सउदागर वोल्यो—
कठियारी क्या झूरि हइ, करि मन दृढ वर मोहि;
पान फूल विचि राखिहु, करिहु सुखिणी तोहि. ॥ ६७ ॥
राणी बोली—
जाऊ हु मरी हु जीव थइ, अरु वर तजहु प्रांण;
इणि भव चदन पीय विनु, सिर न धरूगी आण ॥६८॥
जिहि मुखि मन रुचि प्रेमसु, अचयउ रस पीयूप;
तिह मुखि विप क्यु पीजीयइ, जन लागत लख भूख. ॥६९॥
इण नयणा संकलप कीय, तृण मिप पियुज कोस;
प्रीतम चदन विण कहू, हम न धरूं सतोप ॥ ७० ॥
जिह रग जिह रस प्रेमसू, निरख्यो चदन पीऊ,
तिह रग अउर न निरखह, जो कोऊ थइहम जीऊ ॥७१॥
अगनमाझि जरिवउ भलउ, भलो ज विपको पान;
सील खंडिवउ ना भलो, नही कछु सील समान. ॥ ७२ ॥

अहो वीर मोहि छोर घइ, कहा निपट लइ अंत;
अपणो सील न खंडसुं, जो न कुप्यो किरतंत. ॥ ७३ ॥

॥ इति कलिका द्वितीया समाप्तम् ॥

गली गली देउल फिरचो, ढुंढी सब वनराय,
पाइ कहूं न मलयागिरी, रचपचि बैठा आय. ॥ १ ॥
चंदन कंइ मलयागिरी, थी सुखदुखकी ठांम;
दैव विछोहो पारकइ, कोण अधमकीय कांम. ॥ २ ॥

અથ માતૃવિરહપીડને બાલો ઉચતુ—

विलखत सायर नीर हुई, अरु पूछित विल्लात;
अजहु न आई कहां गई, तात हमारी मात. ॥ ३ ॥
पूत तम मइया आई है, धीरे रहु टुक वेर;
सायर नीर खरे तहां, रहे मात म गहेर. ॥ ४ ॥
कइसइ सायर नीर दुय, निरख रहे गृह द्वार;
जईसई वरषारितु समई, चातक चूंच पसार. ॥ ५ ॥
अरी हो मइया आवरी, छार सकल जंजाल;
वेर कलेवाकी भइ, कर न हमारी सार. ॥ ६ ॥
मइया मइया करि रहे, साद न चई मईया;
वाछरूआ कइसइ रहइ, गइया विण दइया. ॥ ७ ॥
इक दुख तीयकइ विरहको, देखत नांही नयनां;
इया जु सालइ हृदयमइ, बालक मुखके वयनां. ॥ ८ ॥
रहि न सकत राजा तहां, सालत लिय अहि थांन;
करि कंधई[1] सुत ले चल्यो, चतुर समय कउ जांण. ॥९॥
बहुत भूमि अवगाहि कै, आयो इक वन मज्झ;
वहत नदी असराल तहां, पइसण कुं भयो सज्झ. ॥ १० ॥

---

१ ખાંધઇ ક.

पार उतारी नीर कु, पइठउ सायर लयण;
नदी वहायो वहि चल्यो,[1] साथ न सबल सयण. ॥ ११ ॥
कहा चदन कहा मलयागिरि, कहा सायर कहा नीर;
जा जा पडै अवत्थडी, सासा सहै सरीर. ॥ १२ ॥

इति प्रियावियोगादनुपितुस्तटिनीतटस्थबालद्वयवियोगमूचिका
कलिका तृतीया सपूर्ण भूयात् ॥ ३ ॥

इक कठ पटियण पाइ कइ, विलगउ वाह पसारि;
राजा चदन कुसलसुं, धर्म्म धर्यउ लइ पार. ॥ १ ॥
गाहा—पविसह सायर मज्झे, पविसह गिरि कुहर कदरा मज्झे ॥
कम्मसहाय जियाण, कहम विनहणे इवालग्गं[2] ॥ २ ॥
तादि गहै आनंदपुर, इक नगर नयण विश्राम,
राजा चदन पथिकज्युं, उतर्यो एकनि धाम ॥ ३ ॥
ता धरि घरणी अति निपुन, रसिक छवीली छैल.
अग अंग योवन प्रवल[3] थिरकि रह्यउ हइ फैल. ॥ ४ ॥
चदन आवत देखि करि, उठि दीनो सनमान,
उतरउ अपणौ धाम हई, हम तुम्ह एह पिछान ॥ ५ ॥
भरि पाणी झारी दई, अरु दातणकी फार;
प्रेम निजर निरखत खरी, मुसतई घुघट डार ॥ ६ ॥
कहउ तौ अपणै हृदय[4] की, हमकुं खरउ विचार;
कहाथी आए हउ वहुरि, कहा कूं चलणहार. ॥ ७ ॥
कहा कहु तुम्ह होई जउ, कछु कहणइकी वात;
सुदरि वूझयउ क्या कहई, टुटउ तरुवर पात. ॥ ८ ॥
हम थट भले जु पखीयण, जिहिकउ जंगलवास;
इकठे मिलि चूणहिचूगद,[5] पलक न छडइ पास ॥ ९ ॥

---

१ गयो क २ कहम विनयणे हिवालग्र क ३ नवल क ४ कहोना अपणई हृदयको क ५ करइ क.

हम हुंतै वनमृग भले, जु दिन दिन वन विचरंत;
राति राति मिलि अप्पणी, सुख दुःख कथा कहंत. ॥१०॥
हमकुं जैसी रात है तैसें ही दिन जाई;
जोगी भोगी कछु न हम, कहर विजोगी मांहि. ॥ ११ ॥
जोर नहीं जगदीस स्युं, नही करमसु जोर;
कहिकी जोरी जोर हइ, कहिकी दइत हई तोरि. ॥ १२ ॥
इक सुठु रुप विलोक कइ, अरु विरही जन जांण;
सुंदरि मदनातुर भई, बोली तजि कुल कांण. ॥ १३ ॥
तुम्ह परदेसी लोक हो, हउ न किसी कै हाथ;
जउ रहिवउ तउ जनम लगि, हम तुम्ह एको साथ. ॥१४॥
चंदन बोल्यो सुनत हो, सुंदरि कउण विचार;
हम तुम्ह जु रहइ साथ क्युं, सिरि सावत भरतार. ॥ १५ ॥
वातइ अइ सब सहल हइ, जउ तुम्ह जोयँउ जीउ;
तो तबही ले अप्पणउ, मारूंगी निसि पीउ. ॥ १६ ॥
गाहा—महिला आल कुलहरं, महिला लोयम्मि दुच्चरिय खेत्तं।
महिला दुग्गइ द्वारं, महिला जोणी अणत्थाणं ॥ १७ ॥
रवि चरियं गहचरियं, तारा चरियाण राह चरियं च।
जाणंति बुद्धिमंता, महिला चरियं न जाणंति ॥ १८ ॥
मच्छमयं जलमग्गो, आगासे पंक्खियाण पयतीरे।
महिलाणहीय मग्गो, तिन्निवि लोए न दीसंति ॥ १९ ॥
अत्थमीए पियसूरे, भमरं ठविऊण नियय कोसम्मि।
नलिनी उवरि रमंते नाकियुज्जं मयत्थाणं ॥ २० ॥
तिय वेसास न को करउ, तिया किसीकी नांहि;
जिण निज पियतनु[1] लोचणउ, दीयउ जुं कद्दममांहि ॥ २१ ॥

---
१ कोक.

वात सुनतही पापकी, थरहर कप्यौ अग;
चरित तीया कउ पायकइ, राजा भयउ विरग ॥ २२ ॥
चित चकित[1] सउ हुइ गयो, रह्यो न चदन रयण;
उठि निकस्यउ उहि धामनइ, राम राम करि वयण[2] ॥ २३ ॥
चाल्यो चदन पथिक ज्युं, भजि साहस वरवीर,
मानहु दुखनि वाण तइ, आवत वाहण तीर[3] ॥ २४ ॥
दृष्टि पडी चपकपुरी, दीसण लागे भउन;
प्रिय सगम सूचक भए, सुख सपति के सउन. ॥ २५ ॥
चदन वंदी सकुन सब, निहुरि निहुरि चिहुं ओर;
करि प्रणामकी विनती, अवनत होइ करि जोर ॥ २५ ॥
जगल जीव चिरंजीत हुउ, तुम्ह जग मेटण दु ख;
प्राण प्रिया सुत जउ मिलइ, तो लख[4] पाए सुख ॥२७॥
उपवन को सनमुख भए, आवत देखि नरिंद;
बोलि बोलि आसीस दी, डारि डारि खगवृद. ॥ २८ ॥
सूतउ सरवर पालि उपरि, चंदन जपत अनंत;
आई रह्यो हइ निकटही, आपदही कउ अंत. ॥ २९ ॥
अब उणि नगरी इण समइ, कउण भयउ विरतत,
राजा मूओ अपूतीयो, दिव्यनि पंच भमत. ॥ ३० ॥
आए सरवर पाल उपरि, जिहा सूतउ थउ राउ,
पचदिव्य थिर लगन मइ, परगट भयइ सभाउ. ॥ ३१ ॥
गय गाज्यउ हय हणहण्यउ, गज सिर ढार्यो नीर,
वींजइ चामर बालिका, धर्यौ छत्र सिर धीर ॥ ३२ ॥
जाग्यउ चदन चमक कइ, प्रगटयो पुण्य पड्डर;
कुजर काधइ निज चढयउ, ज्युं उदयाचल सूर. ॥ ३३ ॥

---

१ विकृत क २ मइन क ३ निकस्यो चारण नीर क
४ हम मूळ प्रतमा छे

वागे वाजे हरख के, गाजे गुहिर विहद्द;
मानहूं भादुं मेहकी, करि डारि ध्वनिरद्द. ॥ ३४ ॥
वेदीयन अरु बंदीयन, रचि रचि गुन अनहद्द;
ऊंची कर भुज दाहिणी, उचरे जय जय सद्द. ॥ ३५ ॥
गृह गृह द्वारि गरी गरी, सजिन वसत धर प्रीत;
गावन लागी कुलवधू, मिलमिल मंगलगीत. ॥ ३६ ॥
चंद्रमुखी मंदिर चढी, लागी पठण आसीस;
हम नगरी कउ तूं धणी, जीवे कोडी वरीस. ॥ ३७ ॥
गावत तांन अनूप सुर, वावत वंसी वीण;
नृत्यति अभिनव नायका, घूमत रसलयलीण. ॥ ३८ ॥
चंदन प्रज परवारसुं, वीजित चिहुं दिसि चौर;
देखत शोभा नगर की, पइठो गढकी पउर. ॥ ३९ ॥
भरि भरि मुगता आंजुरी, हसि हसि उगम उछाह;
विविध वधायो नागरी, चंदन वसुधा नाह. ॥ ४० ॥
चंदन बठउ तखत सिर, लीनउ परज जुहार;
बहुराए पहिराइ कइ, करि सबकी मनुहार. ॥ ४१ ॥
चंदन की दोही फिरी, देस देस पुर गांम;
वागउ पडहो सुजस को, प्रगटयउ चिहुं दिसि नांम. ॥४२॥

इति श्रीचंदनमलयागिरिवार्तायां राज्यप्राप्तिपूर्वकविपद्विनाशन-
राज्यसंपत्प्रकाशनकलिका चतुर्थी ॥ ४ ॥

राजा विनु मलयागिरी, विनु सायर विनु नीर;
सब सुज दुख करि जानिहै, वढी सवाइ पीर. ॥ १ ॥
निय जन परजन सुभट जन, कविजन किते खवास;
चंदन चितकुं न को चढइ, ज्यु कंमरियां[1] पास. ॥ २ ॥

---

१ कंवरीया क.

गाहा—जइवि समुद्दो पुण्णो अमुल्ल मुत्ताफलेहिं रयणेहिं ।
तहवि हवइउच्चीइ, निय सुय चंदस्स दंसणओ ॥ ३ ॥

भइ कउण गति होइगी, उहकी सिरजणहार;
एक घयो उर पार ले, अउर घर्यो रन पार. ॥ ४ ॥
मूइ न जाणुं जीव है, छोरीथी निरधार;
उहि अवला सुख दुःख की, कउन करइ गो सार. ॥ ५ ॥
पिया पियारे बाल विनु, खरे दुख्यारे प्राण;
चदन अग न लगाई है, खांन पान परिधान ॥ ६ ॥
ना जाणु क्युं रहत है, कउन भांति किहि रुप;
कहा करु जावु कहा, यु निसि सोचत भूप. ॥ ७ ॥

गाहा—महुरसरेण झुरतो, विलवतो भमरो भमतोय ।
कडुय तुंवी कुसुमं, आयासतो सरइ नलिणिं ॥ ८ ॥
जह बव्वीहो मेहं, चकोर दिट्ठीसु निम्मल चंदो ।
हसो जहजल[1] मरिय,[2] समरै मानससर रम्मं. ॥ ९ ॥
सल्लरिवण गयंदी, जह झायइ अहय नम्मया कूलं ।
अइदीणो झीणगो परवस पडीओ मणुस्साणं ॥ १० ॥
तह चदणोवि राया, पइमास पक्खग च पइदीहं ।
पइरत्त सभारइ, जीवीयइठे[3] पीया पुत्ते ॥ ११ ॥

अब सुत सायर नीर को, कहा भयो परबध;
सुनहो लोगो कान दे, विछुर्या जो रण संध ॥ १२ ॥
तब आयो इक साथ उहा, देखत चित्त अनुकूल;
दुह तट दुइ बालक तहा, बधे तरुकइ मूल ॥ १३ ॥
सूरति मूरति नान्हरी, कनकवरण मृदु गात;
सुदर बालक दरस की, भइ सबनकु जात ॥ १४ ॥

---

१ विजय क २ भमतो क ३ जीवोयठे क

मुख कुमलाने पुहपज्युं अखीयां टपकत नीर;
अपनी माकूं झूरत है, ज्युं पंजरके कीर. ॥ १५ ॥
पावनकुं पनही नही, नही गात कुं चीर;
नाच्यउ नाटक देव इहां, मानहु अप्प सरीर. ॥ १६ ॥
निरखी बालक दीन तब, सारथपति हुइ दीन;
अपने सुत करि कै ग्रहे, राखत ज्युं जल मीन. ॥ १७ ॥
जब आए योवन समइ, युगलकिसोर कुमार;
डाबन लागे सुभट के, तब पांचे हथियार. ॥ १८ ॥
जिह कइ पुरुषाकारसुं होत आन कसवेच;
जांनन लागे कुमर सब, छल बल कल रणपेच. ॥ १९ ॥
विनयवंत विद्या निपुण, रूपवंत गुणगेह;
रहत परस्पर नेह भर, एक जीव दुइ देह. ॥ २० ॥
एक समइ मिलि चिंतीयो अब हसि मांगां सीख;
अपनी खाटी खाइयइ, लहीयइ कर्म्म परीख. ॥ २१ ॥
पर घरि आसा कीजीयइ, सुइयइ पाय पसारि;
भइया इह विध पुरुष कउ, रहत न पुरुषाकार. ॥ २२ ॥
एक सींह अरुया पुरिस, इह दुइ इक सहाउ;
आस पराइ नां करइ क्युं सिर तूटि न जाउ. ॥ २३ ॥
छांने क्युंहि न रहत हइ, इक राजबीज रवितेज;
निकसे सारथवाहस्युं, पाइ विदाहित हेज. ॥ २४ ॥
चलि आए चंपकपुरी, जहां पिताकौ राज;
कोटवाल की चाकरी रहेस ससूल सकाज. ॥ २५ ॥
सोदागरभी सहजमइ, चल आयो उह नयर;
संग लागी मलयागिरी, रहत महलमै गयर. ॥ २६ ॥
भांति भांति[1] कीनउ नई, लइ सउदागर पेस;

[1] भांत भांत क.

राजा चंदनकु मिले, बहिवउ उहि कौ देस ॥ २७ ॥
देस देस परदेसकी, पाइ रसाल अनूप;
मागि मागि कछु मागि हौ, अतिहि रिझाणो भूप. ॥ २८ ॥
सउदागर तस लीमकी, एक दोय तिहि वार;
साहिब हमकु दीजीई, अपने चौकीदार. ॥ २९ ॥
कोटवालकुं हुकम कीय, तबही चंदनराय;
कोटवाल करु सगढए, सायर नीर बुलाई ॥ ३० ॥
कमर कटारी वाकुरी, अरु वाकी तरवार,
आए सायर नीर तहा, करत हुस्यार हुस्यार. ॥ ३१ ॥
जगत पहुग देत है, काधइ की समसेर;
साथी सायर नीरके, उठि बोले तिहि वेर. ॥ ३२ ॥
छिटकि रह्यौ हइ चंद्रमा, हसीजु रहि हइ रात;
आज कहो हो सुभट वर, कछुक भलीसी वात. ॥ ३३ ॥
बोलई सायर नीर दो, वात जगतमैं दोइ;
निज परवीतक होत है, कवन कहा तुम्ह ताई. ॥ ३४ ॥
परवीतक बहुतइ सुणी, कहत जहा तहां लोई;
हमकु कहीयइ मांडिकइ, ज्युं अपनी वीती होइ. ॥३५॥
कहा कहा वे बधवा, जु वीती वात हीया;
मा सउदागर ले गयो, बाप वह्यो नदीया ॥ ३६ ॥
सुतीथी मलयागिरी, सुणि जागी उठि धाइ;
अगज सायर नीर कइ, लागी उरसु आई. ॥ ३७ ॥
रूनि भरि भरि धाह दे, कहि कहि दुखके वइन;
फाटत छतीयां सुनत ही, आवत भरि भरि नयन. ॥३८॥
दाधी विरह विजोग की, दुखिनी दुसह बिहाल;
सगम जल सीतल भइ, मिले जु विछुरे बाल. ॥३९॥
बोले अगज मात जू, सोइ रहउ अजु रात;

लइ सउदागर रायपइ, न्याय करइं प्रात. ॥ ४० ॥
वातभइ सब साथ मइ, चल्यों इहै जप जाप;
बाल विछोही मनुज कइ, मुख देख्यांही पाप. ॥ ४१ ॥
सउदागर मनमइ डर्यो, जइ अब जीवत माल;
नीकइ तेजो बांधीयइ, पांणी पहिली पाल. ॥ ४२ ॥
निकस्यो पहपीरी भइ, और न धर्यो विचार;
संग लई मलयागिरि, पहूंच्यो राजदुवार. ॥ ४३ ॥
खबर जाइ दरबार दी, लइ कीय राय हजूर;
बूज्यौ सउदागर कहै, आयो ऊगत सूर. ॥ ४४ ॥
साहिब एक अनुप हइ, अद्भुत वस्तु विसेस;
लइ आगइ मलयागिरी, धरी इह हइ हम पेस. ॥ ४५ ॥
नां जाणुं हइ पद्मणी, नां जाणुं रति रंभ;
मइं पाइ वन मज्झमइ, उठी न जाणुं संभ. ॥ ४६ ॥
नयननि तारा फुरतही, तीह पहिचानी राय;
फुरकण लागे अंग सब, हरख उदधि न समाय. ॥ ४७ ॥
रांणी लइ महिलां धरी, चंदन वसुधानाथ;
करिहइ कर्म्मविचारणा, दीयै कपोलनि हाथ ॥ ४८ ॥
एतइ सायर नीर दुइ, काटण विरह जंजाल;
आए चंदन राय पइ, लागे करण पुकार. ॥ ४९ ॥
महाराज चिरंजीत हो, पूरण त्रिभुवन आस;
मात हमारी धाइयइ, सउदागर कइ पास. ॥ ५० ॥
अंगज वाणी सुनतही, प्रगटयो नवल सनेह;
चंदन दग सीतल भइ, भइ प्रफुल्लित देह. ॥ ५१ ॥
राय लाय कै आंगुरी, प्रेम रंगजीय मांन;
जहांथी जननी जनमकी, खरे कीए तहां आंन. ॥ ५२ ॥
जाइ मिलइ सुत मातकुं, बार वरस कै अंत;

राय पियारी सुत लखे, लख्यो न राउ नहत. ॥ ५३ ॥
राजा भागो भेद सब, कह्यो सरुप समूल;
राणी घूंघटपट कीयो, सुरि सुख कै अनुकूल. ॥ ५४ ॥
कुमर पिता पाइ इन परे, नीर लेइ उरि संग;
आंसुअनकी धारण छुटी, मनुह न्हवाए अंग. ॥ ५५ ॥
दुख ज गयो मन सुख भयो, भागो विरह वियोग;
मातपिता सुत मिल्तही, भयो अपूरव योग. ॥ ५६ ॥
राजा बोल्यो क्या करुं, सउदागर कू दंड;
राणी बोली छोरि द्यो, हम तुम प्रीति अखंड. ॥ ५७ ॥
सउदागर चाल्यो अबे, राय रहत सुख चइन;
सपरिवार सुख भोगवै, जाणि इन्द्र मइ अइन. ॥ ५८ ॥
जाइ लइ फुनि निज पुरी, मिले सज्जन सब लोक;
भद्रसेन कहइ पुण्यतइ, भए सुवंछित भोग. ॥ ५९ ॥

इति श्रीचंदनमलयागिरीवार्त्तायां राजप्राप्तिपूर्वकस्त्रीपुत्रमेलनपूर्वापूर्वसंपत्-
प्रकासिका कलिका षष्टी (पंचमी) ग्रथाग्रं ॥ २५० ॥

प्रशस्ति—सर्व साध्वी शिरोमणि प्रवर्तिनी श्री गुणविजयाजी तच्छिष्यणी सौभाग्यविजयाजी तत् शिष्यणी महत्तरा श्री १८० श्री कीर्तिविजयाजी लिखित ॥ श्राविका सदोजी पठनार्थम् ॥ सं १७५८ वर्षे ॥ *

* क इति श्री चदनमलयागिरीरी वार्ता सपूर्ण ॥ स १७८४ व

વેદનું અર્થઘટન

[એક ઊડતું અવલોકન*]

શ્રી. ત્રિભુવનદાસ પુ. લુહાર-'સુંદરમ્'

उत त्वः पश्यन्न ददर्श वाचमुत त्वः शृण्वन्न शृणोत्येनाम् ।
उतो त्वस्मै तन्वं विसस्रे जायेव पत्य उशती सुवासाः ॥

ઋગ્વેદસંહિતા, ૧૦-૭૧-૪

એકે લહી વાચ છતાં લહી ના, એકે સુણી તેમ છતાં સુણી ના,
તેણે વિવૃણ્યું પણ અંગ એકને, પ્રેમાતુરા સ્ત્રી પતિપાસ જેમ
સુવસ્ત્ર ઢાંકયું નિજ અંગ ખોલે.

વેદો રચાયા હશે ત્યારથી તે આજ સુધી તેમનું સેવન એક કે બીજા હેતુથી થતું આવેલું છે. એના ઉદ્ગમ વિશે, એના કાળ વિશે, એના અર્થ વિશે, એના રહસ્ય વિશે એક કરતાં વધારે મતો પ્રચલિત રહ્યા છે. માત્ર એક જ વસ્તુ ઉપર મતભેદને અવકાશ નથી રહ્યો. અને તે છે વેદોનું અત્યારે ઉપલબ્ધ સંહિતાબદ્ધ ગ્રંથરૂપ—text. અત્યારની સંહિતાઓ એક વાર નિબંધન પામ્યા પછી, તેમાંના કર્મકાંડની સફળતા માટે મંત્રરૂપની અતિ આવશ્યક શુદ્ધિને કારણે તથા વેદપાઠીઓની પ્રખર સ્મરણશક્તિને બળે તે તેના સંપૂર્ણ રૂપમાં અક્ષરે અક્ષર આજ લગી જળવાઇ રહી છે.[1] વેદોની ઋચાઓ સંહિતારૂપે એકત્રિત થઈ તે પહેલાં તેમનું સ્વરૂપ અત્યારે મળે છે તે કરતાં જુદું પણ હોવાનો સંભવ છે, તથા તેની સંખ્યા પણ, સંહિતાઓમાં છે તે

* **નોંધ:**—આ લેખ 'આર્ય' માસિકમાં ૧૯૧૫-૧૬માં શ્રી અરવિંદે લખેલી લેખમાળા 'The Secret of the Veda' નાં પહેલાં છ પ્રકરણને આધારે તૈયાર કરવામાં આવેલો છે. બલ્કે આમાંનો મુખ્ય ભાગ એમાંનો ઘણોએક સંકલિત મુક્ત અનુવાદ છે એમ પણ કહી શકાય. આ ઉપરાંત બીજી કેટલીક સામગ્રી પણ આના આધારમાં વાપરેલી છે જે નીચે પ્રમાણે છે. વી. ચંદ્રશેખરમ્નો શ્રી અરવિંદ પાઠમંદિરના વાર્ષિકના શ્રી અરવિંદજયંતી અંકમાંનો લેખ 'Shri Aurobindo and the Veda' (૧૯૪૨), અવિનાશચંદ્ર દાસનું 'Rigvedic Culture' (૧૯૨૫), એ. સી. ક્લેટનનું 'The Rig-Veda and Vedic Religion' (૧૯૧૩). આ ઉપરાંત યાસ્કના નિરુક્તમાંનાં અવતરણો તથા માહિતી તથા શ્રી અરવિંદના દૃષ્ટિબિંદુનું સ્વરૂપ શ્રી અંબાલાલ પુરાણીની પાસેથી તથા તેમની અભ્યાસનોંધો પરથી મળેલાં છે જે માટે તેમનો આભારી છું.

૧. અત્યારે પણ જીવંત એવી વેદપાઠીઓની હિંદવ્યાપક સંસ્થાની ઘણી હજારો વ્યક્તિઓને કંઠે હજારો પેઢીઓની મૌખિક પરંપરાથી વેદના મંત્રો, તેમના અસલ ક્રમે, પ્રકરણવાર સ્વરાદિકના શુદ્ધ રૂપે ચાલ્યા આવેલા છે. મોટે ભાગે મૌખિક પરંપરાથી ચાલી આવેલી વિદ્યા કે કૃતિમાં વિકૃતિ થવાનો સંભવ

કરતા ઘણી વિશેષ છે એમ માનવાને પૂરતા કારણો મળી આવે છે[2] અર્થાત્ તે વખતે જ્યારે વિદ્યા કઠપરપરાથી સક્રાન્ત થતી હતી ત્યારે જૂની ઋચાઓના નવાનવા સસ્કરણો, નવીનવી ઋચાઓની રચના, તેમ જ જૂનીનો સ્મૃતિમાથી લોપ એમ બનતું રહેલુ હોવુ જોઈએ એવી રીતે આ વિદ્યાનો ક્ષય થતો અટકાવવા માટે તે કાળના વિચારકોને વિદ્યમાન ઋચાઓને કોઈ સુરક્ષિત રૂપમા નિબધન કરવાની જરૂર ઊભી થઈ અને તેમણે તેનું સકલન કર્યું એ મકલન થયા પછી ઋચાઓનુ બાહ્ય રૂપ, તેનો ક્રમ, તથા આખી યોજના, અકબધ જળવાઇ રહી પણ તેનો અર્થ જળવાઈ રહ્યો નહિ

વેદના અભ્યાસી પાસે તેના અર્થનો પ્રશ્ન બહુ જટિલ રૂપે ઊભો થાય છે વેદને અગે તે પછી જે સાહિત્ય રચાયું છે તેમાથી એવી પણ સ્થિતિ ઊભી થયેલી જોવા મળે છે કે જે કોઇ પણ વાક્સ્વરૂપની બાબતમા બનેની નથી. વેદના મત્રોનો અર્થ નથી, એવો પણ એક પક્ષ બહુ ગાભીર્યપૂર્વક યાસ્કના નિરુક્તમા રજૂ કરવામા આવેલો છે આ પક્ષ તરફથી પોતાના મતવ્યના

છે લહિયાઓને હાથે લખાયેલી પ્રાચીન હસ્તપ્રતોમા કેટકેટલા પાઠાન્તરો મળે છે, પણ આ મૌખિક પરપરામા આખા હિંદમા એક અસાધારણ એકવાક્યતા છે વળી આ વેદપાઠીઓની સ્મૃતિસ્થિત વેદ-સહિતાનું પ્રામાણ્ય વેદોની લખાયેલી હસ્તપ્રત જેટલું જ છે ઋગ્વેદની ૧૦,૫૫૨ જેટલી ઋચાઓમા માત્ર એક જ પાઠભેદ બધાઓ સ્વીકારે છે, व्रध्न मध्वतोर्वरुणस्य यन्त्रु (ઋ ૭-૪૪-૩) મા मध्वतो ને બદલે माध्वतोनो શ્રીપાદ સાતવળેકરના મત મુજબ તો આ પણ વસ્તુત પાઠભેદ નથી પણ સાનુનાસિક અધરનુ વિવૃત અને સવૃત ભેદથી માત્ર ઉચ્ચારણવૈચિત્ર્ય જ છે જુઓ, તેમની સપાદિત 'ઋગ્વેદસહિતા' (આવૃત્તિ ૨ જી)ની પ્રસ્તાવના તથા નટવરલાલ જેઠાલાલ મહેતાથી સંપાદિત 'વેદામૃત'-મા 'સામવેદની શોધમા' નામનો લેખ

૨ ઋગ્વેદ, કે જે બીજા ત્રણ વેદ કરતા સૌથી વધુ પ્રાચીન હોવાનુ મનાય છે, તેની ઋચાઓનું અત્યારનુ રૂપ ઘણુ સસ્કારવાળુ છે એમા આવેલી ઋચાઓના સસ્કરણો થતા રહેલા છે એમ સૂચવતા કેટલાક મત્રો તેની અદર જ આવેલા છે દા ત,

यह्नेने द्रमवसा चक्रे अर्वागेन सुम्नाय नव्यसे वव्रत्याम् ।
य सोमेभिर्वव्रधे पूर्वभिर्यो मध्यमेभिरुत नूतनेभि ॥ ૩-૩૨-૧૩
दिवश्चिदा पूर्व्या जायमाना वि जागृविर्विदधे शस्यमाना ।
भद्रा वस्त्राण्यर्जुना वसाना सेयमस्मे सनजा पित्र्या धी ॥ ૩-૩૯-૨

ઋગ્વેદના આ મત્રો પહેલાના મત્રોના રૂપોમાથી કેટલાક બ્રાહ્મણગ્રથોમા અને સૂત્રોમા निविद् અને निगद નામથી જળવાઈ રહેલા છે ઋગ્વેદના મત્રોમા પણ निविद्ने पूर्वा અને पूर्व्या વિશેષણોથી વર્ણવાઇ છે આ વિષયની વધુ ચર્ચા માટે જુઓ, અવિનાશચદ્ર દાસનુ, Rigvedic Culture પૃ ૧૬ અને ૪૦

ઋગ્વેદસહિતામાથી સગ્રહાયેલા મત્રો કરતા બીજા વિશેષ મત્રો વિદ્યમાન હોવા જોઈએ એમ માનવાનો પુરાવો યાસ્કના निरुक्त ના પૂર્વ ભાગ निघण्टु—જેમા વેદમા વપરાયેલા શબ્દોનો સગ્રહ છે—માથી મળે છે ડૉ સ્કોલ્ડની ગણતરી પ્રમાણે निघण्टुमा ૩૩ શબ્દો એવા છે જે ઋગ્વેદમા વપરાયેલા મળી આવતા નથી

સમર્થનમાં જે દલીલો રજૂ કરવામાં આવી છે લગભગ તેવી જ દલીલોનો આશ્રય વેદોના આજના કેટલાક પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોએ લીધો છે અને પોતાનાં મંતવ્યો તારવ્યાં છે.[3] યાસ્ક પોતે સમર્થ રીતે પેલા પક્ષનો જવાબ આપે છે. તેમ છતાં યાસ્કને પોતાના ગ્રંથમાં આ મંતવ્યની ચર્ચા કરવી પડી તે જ વસ્તુ બતાવી આપે છે કે વેદના મંત્રોના અર્થ વિશે સંદિગ્ધતા તે વખતે વિદ્યાવ્યાસંગીઓની અંદર પણ આવી ચૂકેલી હતી, એટલું જ નહિ પણ "અર્થવન્તઃ એવ મન્ત્રાઃ" એવી પ્રતિજ્ઞા લઈ પ્રવૃત્ત થયેલા યાસ્ક પાસે પણ મંત્રગત શબ્દોનો પૂરેપૂરો અર્થ રહ્યો નથી એ એણે અનવગત તરીકે નોંધેલા શબ્દપ્રયોગો ઉપરથી જણાઈ આવે છે.[4] વેદનો અર્થ કરવાને માટે પ્રાચીન કાળમાં જે કંઈ પ્રયત્નો થયા હતા તેમાંથી યાસ્કનું નિરુક્ત અને સાયણનું ઋગ્વેદનું ભાષ્ય એ બે અકબંધ રૂપે આજે આપણને પ્રાપ્ત થાય છે. પશ્ચિમના વિદ્વાનો સાયણના ભાષ્યનો આધાર લઈને તેનો અર્થ કરવામાં આગળ વધ્યા છે. એમાંના કેટલાકે સાયણના અર્થને જ છેવટનો ગણી લઈ તે ઉપરથી વેદના દેવો, સમાજ, ધાર્મિક માન્યતાઓ તથા ખુદ વેદના તાત્ત્વિક મૂલ્ય વિશે પોતાની આંકણીઓ કરી છે. પણ વધારે સહૃદય પંડિતોએ એ સ્વીકાર્યું છે કે હજી વેદોનો પૂરેપૂરો અર્થ આપણને સમજાયો નથી.[5] વેદનો અર્થ કેવી રીતે તિરોહિત બન્યો

૩. આ પક્ષને કૌત્સ નામની વ્યક્તિના મત તરીકે યાસ્ક રજૂ કરે છે. વેદના મંત્રો અર્થરહિત છે એમ માનવાને નીચેનાં કારણો ઉદાહરણસહિત કૌત્સ આપે છેઃ (૧) સામાન્ય ભાષામાં શબ્દોની જે નિયત આનુપૂર્વી છે તે ઋચાઓમાં નથી, (૨) ઋચાઓમાં વપરાયેલા નિર્જીવ પદાર્થોને લિંગયુક્ત વર્ણવ્યા છે, (૩) અર્થોમાં અનુપપન્નતા–અસંગતિ છે, (૪) મંત્રોમાં વિરોધી અર્થો છે, (૫) કેટલાક દેવોનું સ્વરૂપ આંતરિક વિરોધવાળું વર્ણવાયું છે. (निरुक्त १–४–५) યાસ્ક આ કારણોનો એક પછી એક જવાબ આપે છે જે લંબાણભયે અત્રે ઉતારાય તેમ નથી. પણ યાસ્ક પોતાના ટેકારૂપે વેદના પાંચ છ મંત્રો ટાંકે છે જેમાંથી એક અહીં ટાંકીશુંઃ

स्थाणुरयं भारवाहः किलाभूदधीत्य वेदं न विजानाति योर्थम् ।
योर्थज्ञ इत्सकलं भद्रमश्नुते नाकमेति ज्ञानविधूतपाप्मा ॥ (સામવેદ)

કૌત્સની દલીલોની (પહેલી બેને બાદ કરતાં) અક્ષરશઃ પુનરાવૃત્તિ પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોએ વેદના અર્થ સંબંધમાં કરેલી છે તે માટે જુઓ એ સી. ક્લેટને તેના The Rig-Veda and Vedic Religion માં આપેલો સાર, પૃ. ૫૧. આ ઉપરાંત તેઓ આથી પણ આગળ વધેલા છે અને વેદના તત્ત્વ સંબંધે બીજાં સ્થૂલબુદ્ધિજન્ય અનુમાનો પણ તારવ્યાં છે. જેમકે 'It is not the rule but the exception to find in this great collection of literature any cry of the soul, any glimpse of a spritual instinct, any grasp of high revelation ! (એજન, પૃ. ૧૫૬)

૪. જુઓ 'નિરુક્ત'નું નૈગમ કાણ્ડ. ટીકાકાર દુર્ગાચાર્ય આવા અનવગત સંસ્કારવાળા શબ્દો દસ પ્રકારના જણાવે છે. તે પરથી જણાય છે કે વેદમંત્રોના અર્થ કેટલી બધી રીતે સંદિગ્ધ બની ગયા હતા.

૫. The Vedas themselves... are as yet imperfectly understood. . . Had it not been for the labours of Indian Etymologists and Grammarians, they woudd have remained a sealed book upto the present time. ... But no etymo-

અને તેને પાછો અનાવૃત કરવાના કેવાકેવા પ્રયત્નો થયા છે તેનુ ટૂકુ નિરીક્ષણ અત્રે લક્ષ્યમા ગણ્યુ છે[૬]

વેદની પ્રાચીન અથપ્રણાલિનું તિરોધાન અને લોપ થવુ એને માનવજાતિના જીવનચક્રની જ એક ગતિ તરીકે સમજવુ જોઈએ પ્રજાના જીવનમા સસ્કારિતાના, તત્ત્વદર્શનના ગાળા વારાફરતી આવ્યે જાય છે સત્યની તીવ્ર શોધના એક ગાળા પછી પાછો થાકનો ગાળો આવે છે. અને તે દરમિયાન જૂના સત્યોનો લોપ થઈ જાય છે વેદકાળ પછીના આવા એક શિથિલતાના ગાળા પછી

logical or philological analysis can help us in thoroughly understanding a passage which contains ideas and sentiments foreign or unfamiliar to us

It is an undoubted fact that some Vedic texts are yet unintelligible, and, therefore, untranslatable Pro Max Muller observes 'A translation of the Rig-Veda is a task for the next-century'

લોકમાન્ય ટિળક 'ધી આર્કટિક હોમ ઇન ધ વેદઝ [૧૯૦૩]મા પૃ ૬ (સકલિત)

We must not be beguiled by that kind of conservatism which merely salves the conscience into thinking that there is better proof for any latter date (of the vedic period), such as 1500, 1200, or 1000 B C rather than the earlier date of 2000 B C Once more, frankly, we do not know

ડૉ મોરિસ બ્લૂમફીલ્ડ 'Religion of the Veda,' પૃ ૧૯ (૧૯૦૬) એ. સી કલેટને પોતાના 'The Rig-Veda and Vedic Religion'મા પૃ ૪૭ ઉપર ટાકેલુ

There is nothing like finality in views that are mainly based on mere intelligent guesses, surmises and probabilities rather than on positive and incontestible historical proofs, and there should be room enough for a fresh view, based on fresh materials,

અવિનાશચદ્ર દાસ–'Rigvedic Culture' પ્રસ્તાવના પૃ ૮ (૧૯૨૫)

મૅક્સમૂલર અને બ્લૂમફીલ્ડ જેવા વિનમ્ર વેદાભ્યાસીઓ ઉપરાત વેદ વિશે પોતે રચેલી માન્યતાઓને વળગી રહેનાર અને પૂર્વગ્રહોથી પ્રેરાઈને બીજા મતો પ્રત્યે અસહિષ્ણુતા ધરાવનાર પડિતો પણ યુરોપમા છે જેમને ડૉ અવિનાશચદ્ર દાસ તાટસ્થ્યરહિત, સકુચિત દૃષ્ટિવાળા, તથા ખોટા મુદ્દાઓ ઉપર જ નજર ઠેરવી રહેલા તરીકે તથા હિદના વેદાભ્યાસીઓ ટિળક ઇ૦ના મહત્ત્વના સશોધનોની જાણીબૂઝીને ઉપેક્ષા કરનાર તરીકે વર્ણવે છે (જુઓ તેમનું 'Rigvedic Culture પૃ ૧૫ અને ૩૬) પશ્ચિમના આ અભ્યાસીઓમા ભારતની વેદકાલીન તો શું પણ અર્વાચીન જીવતીજાગતી સસ્કૃતિના રહસ્યને પણ પિછાણવાની સહૃદયતા નથી એનુ ઉદાહરણ ઉપર નોધેલો લેખક કલેટન જ પૂરુ પાડે છે તે પોતે ખ્રિસ્તી સપ્રદાયનો છે તેમ જ તેને ખ્રિસ્તધર્મનો ઉપદેશ કરવાનો હક છે છતા પોતાના માત્ર સશોધનાત્મક પ્રસ્તુત પુસ્તકને અતે તે હિદનો મોક્ષ ખ્રિસ્તને શરણે જવાથી જ થશે એ અર્થનો પૅરૅગ્રાફ, ઉપસહારરૂપે મૂક્યા વગર રહી શક્યો નથી ! એમ છતા કહેવુ જોઈશે કે આ નાનકડા પુસ્તકમા લેખકે પશ્ચિમના વિદ્વાનોના સશોધનનો સમગ્ર ખ્યાલ આવી જાય તેવી રીતે માહિતી પૂરી પાડી છે

૬ પદનોધ જુઓ પછીના પૃષ્ઠ ૫૨.

જ્યારે ફરી પાછા હિંદના ચિંતકો વેદનો અર્થ મેળવવાને પ્રવૃત્ત થયા ત્યારે એ કાર્ય તેમને ઘણું મુશ્કેલ જણાયું. અને તેમને પૂરેપૂરી સફળતા નહિ મળી. તેમની પાસે વેદોના અર્થ સમજવા માટે એક જ મૂળ અસ્તિત્વમાં હતું, વેદને કંઠસ્થ કરનાર તથા તેનો અર્થ ભણાવનાર વેદવિદો અથવા વેદનાં કર્મકાંડો કરાવનાર પુરોહિતો. જોકે મૂળે તો યજ્ઞની ક્રિયા કરાવવી અને વેદ ભણાવવાનું કાર્ય એક જ વ્યક્તિ કરતી હતી. પણ તેમની પાસેનું જ્ઞાન પણ ઝાંખું બનવા લાગ્યું હતું. મોટામોટા પુરોહિતોને પણ પોતે યજ્ઞક્રિયાઓમાં જે મંત્રોનો ઉપયોગ કરતા તેના અર્થની કે શક્તિની બહુ અધૂરી સમજ હતી. કારણ ક્રમેક્રમે વેદના મૂળ રહસ્ય ઉપર સ્થૂલ ફલપ્રધાન યજ્ઞપૂજાનો થર ફરી વળ્યો હતો. આ શિથિલતા પછીના જાગૃતિકાળના ચિંતકોએ વેદના મંત્રો તથા યજ્ઞવિધિનો આધાર લઈ પોતાના અનુભવ અને વિચારોનું ફરી નિબંધન કરવાનો જે યત્ન કર્યો તેણે એકબીજાને પૂરક એવાં બે રૂપો લીધાં. વેદના યજ્ઞવિધિનાં રૂપોનું સંરક્ષણ 'બ્રાહ્મણ' ગ્રંથોમાં થયું અને વેદના રહસ્યનું ઉદ્‌ઘાટન ઉપનિષદોમાં થયું.

'બ્રાહ્મણો'માં વેદના યજ્ઞવિધિની વિગતો, તેના ભૌતિક ફલની સિદ્ધિ માટેની શરતો, વિધિનાં જુદાંજુદાં અંગોનો પ્રતીકાત્મક અર્થ અને હેતુ, તેની ક્રિયાઓ, ઉપકરણો, વિધિને માટે મહત્ત્વના મંત્રોનું રહસ્ય, સંદિગ્ધ ઉલ્લેખોનો શક્ય અર્થ, અને પ્રાક્કાલીન કથાઓ તથા પરંપરાઓનાં સ્મરણોને સંરક્ષવાનો તથા તેમને દૃઢ રૂપ આપવાનો પ્રયત્ન છે. 'બ્રાહ્મણો'માં આવેલી ઘણી દંતકથાઓ વેદના મંત્રોનો જે ભાગ સમજાતો ન હતો તેના ખુલાસારૂપે યોજાયેલી સ્પષ્ટ રીતે જણાય છે. કેટલીક જૂના મંત્રદ્રષ્ટાઓ દ્વારા પ્રયોજાયેલી કથા કે દૃષ્ટાંતોના એક ભાગરૂપે હોવાનો સંભવ છે અથવા ઋચાઓ રચાયેલી તે કાળની વાસ્તવિક ઐતિહાસિક પરિસ્થિતિનાં સ્મરણો તરીકે ચાલી આવેલી હોય એમ પણ બનવા જોગ છે. મૌખિક પરંપરા એ એવી વસ્તુ છે કે જે જૂની વસ્તુને હંમેશાં ઢાંકતી જાય છે. જૂનાં અર્ધલુપ્ત રહસ્યવાળાં પ્રતીકોને સમજાવવાને માટે જે નવાં પ્રતીકો યોજાય છે તેમાંથી જૂનાં પ્રતીકોનું રહસ્ય પ્રકટ થવા કરતાં મોટે ભાગે નવાં પ્રતીકોની સંખ્યામાં જ વધારો થાય છે. તેથી 'બ્રાહ્મણ'ગ્રંથોમાં જોકે કેટલાંક ઘણાં રસિક સૂચનો મળે છે છતાં વેદના અર્થની શોધમાં તેમની મદદ બહુ ઓછી મળે છે. તેમ જ જ્યારે એ ગ્રંથોમાં છૂટીછૂટી ઋચાઓના ચોકસાઈથી શબ્દશઃ અર્થ કરવાના પ્રયત્ન થાય છે ત્યારે પણ તેમને ભરોસાદાર માર્ગદર્શક તરીકે સ્વીકારી શકાય તેમ નથી.

ઉપનિષદોના ઋષિઓએ જુદી પદ્ધતિ અખત્યાર કરી. વેદના લુપ્ત થયેલા યા તો લુપ્ત થવા

---

૬. અત્રે વેદાર્થની ચર્ચા પ્રાયઃ ઋગ્વેદના સંબંધમાં કરેલી છે. પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો ચાર વેદોમાં ઋગ્વેદને મુખ્ય તેમ જ સૌથી પ્રાચીન ગણે છે. ભારતીય પરંપરામાં પણ તેનું નામ હમેશાં પહેલું મુકાય છે. બીજા ત્રણ વેદો ઋગ્વેદની ઋચાઓનાં વિશિષ્ટ હેતુપુરસઃકાર થયેલા નવાં સંકલન જેવા છે. (જુઓ કલેટનનું 'The Rig-veda' પ્ર૦ ૨.) એટલે વેદના અર્થનો પ્રશ્ન ઋગ્વેદના સંબંધે મુખ્ય રૂપે ઊભો થાય છે. અને તેનો નિર્ણય પ્રથમ જરૂરનો બને છે. અર્વાચીન પંડિતોનું વેદવિષયક જે વિવિધ પ્રકારનું અધ્યયન છે તે પણ મુખ્યત્વે ઋગ્વેદ ઉપર મંડાયેલું છે.

માડેલા જ્ઞાનને ફરીથી હસ્તગત કરવા માટે તેમણે ધ્યાન અને આધ્યાત્મિક અનુભવનો આશ્રય લીધો અને વેદના જૂના મન્ત્રોને પોતાની સહજોપલબ્ધિઓના તથા દર્શનના ટેકારૂપે યા તો પ્રામાણ્યરૂપે ઉપયોગ કરવા લાગ્યા, અથવા તો એવું પણ બનતું કે વેદનો શબ્દ માત્ર બીજરૂપે લેવાતો અને તેમાથી તેમને વિચાર કે દર્શનની પ્રાપ્તિ થતી એ રીતે જૂના ઋષિઓ સત્યોને નવા રૂપોમા નિરૂપવા લાગ્યા એમણે જે જોયુ તેને તેમણે પોતાના યુગને અનુરૂપ વધારે સમજી શકાય એવી વાણીમા વ્યક્ત કર્યું એક રીતે કહીએ તો તેમણે વેદનો જે ઉપયોગ કર્યો તે નિસ્વાર્થ રૂપનો ન હતો વેદના વાક્યો જે મૂળ સન્દર્ભમા આવેલા છે તેમા ચોક્કસ રીતે કયો વિચાર રહેલો છે તથા તેના શબ્દોનો કયો અસદિગ્ધ હેતુ છે તે શોધી કાઢવા માટે અભ્યાસકની અત્યત સાવધાનીભરી શોધક વૃત્તિથી તેઓ પ્રવૃત્ત થયા ન હતા તેઓ શબ્દના સત્ય કરતા વધારે ઉચ્ચ સત્યના શોધક હતા અને જે દર્શનની અભિવ્યક્તિ તેઓ ઇચ્છતા હતા તેના સૂચક રૂપે જ તેઓ શબ્દોનો પ્રયોગ કરતા હતા વેદના શબ્દનો વ્યુત્પત્તિસિદ્ધ અર્થ શો છે તે તેઓ જાણતા ન હતા અથવા તો તે તરફ તેઓ બેપરવા હતા ઓમ્ જેવા સમાસિત અવાજો (component sounds) નો અર્થ કરવામા તેઓ ઘણીવાર પ્રતીકાત્મક ભાષાનો ઉપયોગ કરતા હતા આ ભાષા સમજવી ઘણી મુશ્કેલ બને છે આ કારણે, તેઓ વેદના જે મન્ત્રોનો ઉપયોગ કરે છે તેનો ચોક્કસ અર્થ નક્કી કરવામા 'બ્રાહ્મણ' ગ્રથો જેટલી જ નહિવત્ મદદ ઉપનિષદોમાથી મળે છે જોકે એટલુ તો કહેવુ જ જોઇએ કે પ્રાચીન ઋષિઓના મુખ્ય વિચારો અને તેમની ચૈતસિક સૃષ્ટિ અગે તેમાથી જે પ્રકાશ મળે છે તે ખરેખર અમૂલ્ય છે ઉપનિષદકારોનું મુખ્ય કાર્ય વેદનો અર્થ કરવા કરતા વિશેષ રૂપે વેદાન્તની સ્થાપના કરવાનુ રહ્યું છે

ઉપનિષદકારોએ જે મહાન પ્રવૃત્તિ પ્રારભી તેને લીધે તે વખતના ચિંતન અને અધ્યાત્મતત્ત્વનુ નૂતન અને વધુ ચિરજીવ શબ્દોમા વધારે સમર્થ નિરૂપણ બન્યુ વેદ 'વેદાન્ત'મા પરિણમ્યા એ પ્રવૃત્તિમા એના બે વલણો હતા જેને લીધે વૈદિક વિચાર અને સસ્કૃતિનુ વિશીર્ણન મડાયુ પહેલુ તો તેણે બાહ્ય કર્મકાડને, મન્ત્રની ભૌતિક સ્થૂલ ઉપયોગિતાને ગૌણ કરી નાખી અને કેવલ આધ્યાત્મિક લક્ષ્યને પ્રાધાન્ય આપ્યુ વેદકાલીન દ્રષ્ટાઓએ જીવનના બાહ્ય અને આતરિક, ભૌતિક અને આધ્યાત્મિક સ્વરૂપ વચ્ચે જે સમતુના સમન્વય રાખ્યા હતા તે ચાલ્યા ગયા એક નવી સમતુલા, નવો સમન્વય ઉત્પન્ન થયો, અને છેવટે તેમાથી ઐકાન્તિક સન્યાસવૃત્તિ અને જગતનો ત્યાગ એ તત્ત્વો પ્રકટ થયા યજ્ઞ, યજ્ઞનો પ્રતીકાત્મક કર્મકાડ એ અર્થરહિત અવશેષ જેવા બની ગયા અને ઘણી વાર બને છે તેમ એ યાન્ત્રિક અને અર્થરહિત બનવાને લીધે જ, જે લોકો એને વળગી રહ્યા હતા તેમણે તેમા જે કઈ બહિરગી હતુ તેનુ મહત્ત્વ વધારી મૂક્યુ અને તેની ઝીણીઝીણી વિગતોને જડતાથી પકડી રહ્યા વેદ અને વેદાન્ત વચ્ચે, સિદ્ધાંતમા ભલે નહિ પણ વ્યવહારરૂપે તો એક મોટો ભેદ ઊભો થયો, જેને એવી રીતે વર્ણવી શકાય કે 'પુરોહિતના રહ્યા વેદ, અને ઋષિઓનુ રહ્યુ વેદાન્ત'

વેદાન્તની પ્રવૃત્તિનુ બીજુ વલણ વધારે સ્પષ્ટાર્થવતી અને તત્ત્વજ્ઞાનને ઉચિત એવી ભાષાનો

ઉપયોગ કરવા તરફ થયું. એ વલણ પુષ્ટ થતાં વૈદિક કર્મકાંડની ઉપયોગિતા ઓછી થઈ ગઈ, એટલું જ નહિ, વેદનું ગ્રંથરૂપ પણ વિસ્મૃત થવા લાગ્યું. વધારે સ્પષ્ટ અને સીધી ભાષાવાળાં ઉપનિષદોમાંથી જ ભારતીય તત્ત્વવિચારનાં ઝરણોએ મુખ્યત્વે પુષ્ટિ મેળવવા માંડી. અને શિક્ષણના અનિવાર્ય સાધન તરીકે વેદોનું સ્થાન ઓછું થવા લાગતાં, તેમનો અભ્યાસ પહેલાંના જેટલા ઉત્સાહથી અને સૂક્ષ્મતાથી થતો અટકી ગયો.

વેદાન્તથી શરૂ થયેલી ક્રાન્તિ બૌદ્ધમત આવતાં પૂરેપૂરી સિદ્ધ થઈ ગઈ. અને એ પ્રાચીન જગતનાં જે બહિરંગ તત્ત્વો હતાં તેમાંનો અમુક ભપકાદાર ભાગ અને કેટલાક યંત્ર જેવા બની ગયેલા ઉપચારો જ અવશેષરૂપે રહ્યા. બૌદ્ધમતની પ્રતિજ્ઞા વૈદિક યજ્ઞનો નાશ કરવાની અને સાહિત્યની ભાષાને બદલે લોકભાષાની સ્થાપના કરવાની હતી. અને જો કે એની એ પ્રતિજ્ઞાની સિદ્ધિ પુરાણોક્ત ધર્મદ્વારા હિંદુત્વનું પુનરુજ્જીવન થવાને લીધે કેટલીક સદીઓ લગી દૂર ઠેલાઈ છતાં તેથી વેદને પોતાને તો કંઈ જ લાભ ન થયો. નવા ફેલાવા લાગેલા બૌદ્ધધર્મની સામે પોતાનું બળ જમાવવાને માટે જૂના અને પવિત્ર પણ ન સમજાય એવા મંત્રપાઠોને બદલે સહેલી અને અદ્યતન સંસ્કૃત ભાષામાં શાસ્ત્રોની રચના કરવાની જરૂર ઊભી થઈ. અને એ રીતે પુરાણોએ વેદોને જનતા આગળથી દૂર ધકેલી દીધા અને નવી ધાર્મિક વિધિઓએ પ્રાચીન ધર્મવિધિઓનું સ્થાન લીધું. જેવી રીતે પહેલાં વેદ ઋષિના હાથમાંથી નીકળી પુરોહિતના હાથમાં જઈ પડ્યા હતા તેવી રીતે હવે તે પુરોહિતના હાથમાંથી નીકળી પંડિતના હાથમાં જઈ પડ્યા. અને ત્યાં રહ્યાંરહ્યાં તેમના અર્થનું તથા તેમની સાચી પુનિતતા તથા ભવ્યતાનું છેલ્લું વિસર્જન થયું.

પણ એવું તો નથી જ બન્યું કે ઇસ્વીસનની પૂર્વે અનેક સદીઓથી પ્રારંભાયેલા આ પંડિતયુગ દરમિયાન વેદોની બધી રીતે દુર્ગતિ જ થતી રહી છે. ઊલટું આ પંડિતોના ઝીણવટભર્યા અને ખંતીલા શ્રમને લીધે જ તથા તેમની સંરક્ષક પરંપરાને લીધે જ વેદો, એક જીવંત શાસ્ત્રરૂપે મટી ગયેલા હોવા છતાં અણીશુદ્ધ જળવાઈ રહ્યા છે. બે હજાર વર્ષના આ પંડિતયુગે વેદનો અર્થ સમજવામાં મદદરૂપ થાય તેવાં કેટલાંક અમૂલ્ય સાધનો આપણને આપેલાં છે. એ છે પ્રત્યેક અક્ષરમાં, પ્રત્યેક સ્વરભારમાં શુદ્ધ રીતે જળવાઈ રહેલો વેદનો ગ્રંથ, યાસ્કનો શબ્દકોશ અને સાયણનું મહાન ભાષ્ય.

વેદની પાઠશુદ્ધિ[૭] ઉપરાંત તેમાંનાં સૂક્તોની અંદરના શ્લોકોનો ક્રમ, તથા તેની આખી

---

૭. આ વસ્તુસ્થિતિને યાસ્ક ટેકો આપે છે. નિઘણ્ટુની રચના શા માટે થઇ તે સમજાવતાં તે કહે છે કે પહેલાંના કાળમાં અમુક વ્યક્તિઓએ વિશેષ તપપૂર્વક ધર્મનું સાક્ષાત્ દર્શન કર્યું હતું. અને તેટલા ઉપરથી તે ઋષિ એટલે કે દ્રષ્ટા કહેવાતા હતા. તેમણે પોતાનું એ મંત્રદર્શન બીજી વ્યક્તિઓને ઉપદેશદ્વારા આપ્યું, જેને બળે તેઓ સાક્ષાત્કાર પામી ઋષિત્વ પામ્યા. અર્થાત્ આ બીજા પ્રકારના ઋષિઓની શક્તિ પહેલા પ્રકારના ઋષિઓ—આપમેળે ધર્મદર્શન કરનાર—કરતાં ઓછી હતી અને તેમની પછીની પેઢી એથી પણ ઓછી શક્તિવાળી હતી. તે જોઈને તેમને ખેદ થયો કે જે વિદ્યા આપણે ઉપ-

સંકલના અને યોજના એ પણ અટપટાં છે. એમાં જે અપવાદો હોય તો તે બહુ થોડા અને અલ્પ મહત્ત્વના છે. જ્યાં જ્યાં સૂક્તોના ક્રમમાં અસંગતિ લાગે છે ત્યાં એનું કારણ એ છે કે એમનો અર્થ આપણે જાણતા નથી. અને એક વાર તેની કૂંચી જડી આવ્યા પછી જણાય છે કે એ સૂક્તોની ભાષા અને લયમાં જેમ સંપૂર્ણ એકસૂત્રતા છે તેમ તેમાં રહેલા વિચારમાં પણ છે. પંડિતયુગે વેદોની આ બાબતમાં ભારે સેવા કરેલી છે. પણ જ્યારે વેદના અર્થની બાબતમાં તેમણે કરેલા પ્રયત્નોની આપણે મદદ લેવા જઈએ છીએ ત્યારે તેમનો અર્થ ઘણા સંકોચ સાથે સ્વીકારવો પડે છે. પંડિતયુગના છેક પ્રારંભકાળમાં પણ વેદનો કર્મકાંડપ્રધાન અર્થ ક્યારનો મધ્યસ્થાને આવી ગયો હતો. વેદના શબ્દો, પંક્તિઓ, તેમાંના ઉલ્લેખોનો અર્થ તથા તેમાંના વિચારચણતરની ચાવી એ ક્યારના નાશ પામ્યા હતા યા તો ઢંકાઈ ગયા હતા. વળી આ વિદ્વદ્વર્ગની પાસે, પૂર્વકાલીન ઋષિઓની તે સહજોપલબ્ધિ તથા આધ્યાત્મિક અનુભવ ન હતા કે જેને લીધે ગુમ થયેલું રહસ્ય અંશતઃ પણ પાછું મેળવી શકાય.[૮] આવા ક્ષેત્રમાં માત્ર પાંડિત્ય, અને ખાસ કરીને જ્યારે તેની સાથે અભ્યાસપટુ દક્ષ બુદ્ધિનો યોગ થયેલો હોય છે ત્યારે તે જેટલું માર્ગદર્શન આપે છે તેટલું જ તે ભ્રમાવનાર પણ બને છે.

યાસ્કનું 'નિરુક્ત' એ વેદાર્થ સમજવામાં બહુ મહત્ત્વનું સાધન છે. પણ તેમાં અતિ વિષમ મૂલ્યવાળાં બે તત્ત્વો વચ્ચે વિવેક કરવાની જરૂર રહે છે. નિરુક્તકાર તરીકે જ્યારે યાસ્ક વૈદિક શબ્દોના વિવિધ અર્થો આપે છે ત્યારે તેનું પ્રામાણ્ય ઘણું મહાન છે અને તેમાંથી મળતી મદદ ઘણી કીમતી છે. યાસ્કની પાસે વૈદિક શબ્દોના બધા જ પ્રાચીન અર્થો હતા એવું લાગતું નથી. કારણ કાલક્રમે ઘણા અર્થ લોપ પામ્યા હતા, અને શાસ્ત્રીય ભાષાશાસ્ત્રના અભાવે તેનો પુનરુદ્ધાર થવો શક્ય ન હતો. પરંતુ પરંપરાએ ઘણા અર્થો જાળવ્યા પણ હતા. જ્યાં જ્યાં યાસ્ક આ પરંપરાને જાળવી રાખે છે અને વૈયાકરણોનું બુદ્ધિચાતુર્ય વાપરતો નથી ત્યાં ત્યાં તે શબ્દોના જે અર્થ આપે છે તે, જે પાઠસંદર્ભમાં તેનો નિયોગ કરી આપે છે ત્યાં તે હંમેશાં લાગુ પડતા ન હોવા છતાં તેને સાચા ભાષાશાસ્ત્રને બળે શક્ય અર્થ તરીકે સ્થાપી શકાય છે. પણ શબ્દકોશકાર તરીકે યાસ્કનું જે મહત્ત્વ છે તેટલું વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્રી તરીકે તેને આપી શકાય તેમ નથી. હિંદના વિદ્વાનોએ શાસ્ત્રીય વ્યાકરણ જગતમાં સૌથી પહેલાં રચ્યું છે એ ખરું, પણ સાચા ભાષા

દેશથી મેળવી તે પશુ આ લોકો જીવી શકે તેમ નથી. એટલે તેમના પર કૃપા કરી તેમની શક્તિની મર્યાદા વિચારી તેમને માટે આ નિરુક્ત ઉપરાંત વેદવેદાંગ વગેરે ગ્રંથોની રચના તેમણે કરાવી. ('નિરુક્ત' ૧-૬-૪ યાસ્કનું 'નિરુક્ત' તથા તે પર દુર્ગાચાર્યની ટીકામાંથી)

૮ "પ્રથમ ભાષ્યકાર યાસ્કની પૂર્વે ખુદ હિંદમાં વેદના અર્થ કરવા વિશે અનેક મતમતાંતરો પ્રચલિત હતા એટલું તો નિર્વિવાદ છે. 'નિરુક્ત'માં પૂર્વાચાર્યોનો—ભાષ્યકારોનો ઉલ્લેખ સ્પષ્ટ છે, એટલું જ નહિ, પરંતુ વેદભાષ્યની જુદીજુદી પ્રણાલીઓ સિદ્ધાન્તભેદ પરત્વે પડેલી તેમનો પણ યાસ્ક સ્વીકાર કરે છે. યાસ્કની પૂર્વે શાકટાયન, ઔદુમ્બર, ચર્મશિરા, નૈયાયિકો, ઐતિહાસિકો, વૈયાકરણો, કર્મકાંડીઓ અને તપસ્વીઓ વગેરે જુદાજુદા સિદ્ધાંત પરત્વે વેદના અર્થ કરનારા ગણો ભારતમાં હતા." અંબાલાલ પુરાણીકૃત 'પથિકનાં પુષ્પો,' ગુચ્છ બીજો, પૃ. ૨૫૦ (સંકલિત)

શાસ્ત્રનો આરંભ તો અર્વાચીન સંશોધનવિદ્યાથી જ થાય છે. જૂના વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્રીઓથી માંડી ઠેઠ ઓગણીસમી સદી સુધીના, પછી તે હિંદના હો કે યુરોપના, વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્રીએ જે માત્ર ચાતુર્યભરી પદ્ધતિ અખત્યાર કરી છે તે ખૂબ તરંગપૂર્ણ અને નિયમ વગરની છે. અને જ્યારે યાસ્ક આ પદ્ધતિને અનુસરે છે ત્યારે તેના અભિપ્રાયો સ્વીકારવા મુશ્કેલ બને છે. વળી તે અમુક મંત્રોનો જે અર્થ આપે છે તે પણ તેની પછીના સાયણના અર્થ કરતાં વિશેષ સ્વીકાર્ય બને તેવો નથી.

હિંદમાં વેદને અંગે જે મૌલિક અને જીવંત અધ્યયનનો યુગ પ્રવર્તેલો તેનો આરંભ યાસ્ક અને બીજા પંડિતોથી થયેલો ગણી શકાય. એ યુગનો અંત સાયણના ભાષ્ય સાથે આવે છે. જે કાળે હિંદની પ્રતિભાએ નવા મૌલિક સર્જન માટે સામગ્રીરૂપે પ્રાગૈતિહાસિક કાલની બધી સમૃદ્ધિનો સંચય કરવા માંડેલો તે કાળના પ્રારંભિક જોમના ગાળામાં 'નિરુક્ત'ની રચના થયેલી છે. તે પછી સદીઓ વીત્યા બાદ જ્યારે મુસલમાનોના વિજયના આઘાતથી હિંદની પ્રાચીન સંસ્કૃતિ છિન્ન-ભિન્ન બની ગઇ અને જુદાજુદા પ્રાદેશિક ટુકડાઓમાં વહેંચાઇ ગઇ, ત્યારે હિંદની વિદ્યાપરંપરાએ દક્ષિણ હિંદમાં છેલ્લો આશ્રય લઈ આ વિજયનગરમ્‌ના સામ્રાજ્યના ધામમાં પોતાનું કેન્દ્ર સ્થાપિત કર્યું. સાયણનું ભાષ્ય એ આ વિદ્વત્પરંપરાનું લગભગ છેલ્લું મહાન કાર્ય છે. તે પછી વેદના અધ્યયનના પ્રયત્નની જોરદાર અને મૌલિક સરવાણીઓ ફૂટતી રહી છે, નવા પુનઃસર્જન માટે છૂટાછવાયા પ્રયત્નો થતા રહ્યા છે. પરંતુ આના જેવા સર્વગ્રાહી, ધીંગા અને બેનમૂન પ્રકારનું કાર્ય તો ભાગ્યે જ બન્યું છે.

ભૂતકાળના આ મહાન વારસાના મુખ્યમુખ્ય ગુણો તો એકદમ નજરે ચડી આવે એવા છે. સાયણે પોતાના વખતના વિદ્વાનમાં વિદ્વાન પંડિતોની સહાય લઈને રચેલો આ ગ્રંથ પાંડિત્યના વિરાટ શ્રમના સંચય જેવો છે. એ કાળે કોઈ પણ એક વ્યક્તિમાં વિદ્યમાન હોઈ શકે તેના કરતાં વિશેષ વિદ્વત્તાનું આમાં પ્રાકટ્ય છે. તેમ છતાં એની પાછળ કોઈ એક સંકલનકાર હાથ રહેલો દેખાય છે. એની વિગતોમાં ઘણી એક અસંગતિઓ છે, છતાં સમગ્ર રીતે તેમાં એક સુસંગતિ રહેલી છે જ. એનું આયોજન ઘણું વિશાળ છે, છતાં હિંદની રૂઢ ભાષ્યશૈલીમાં મળવી દુર્લભ એવી સરળતા, પ્રાસાદિકતા, લાઘવ અને કલાયુક્ત સૌન્દર્ય એની શૈલીમાં રહેલાં છે. એમાં ક્યાંય પાંડિત્યનું પ્રદર્શન નથી. ગ્રંથનો અર્થ કરતાં મુશ્કેલીઓની સામે જે બથંબથા કરવી પડેલી છે તેને ચતુરાઈથી ઢાંકી દેવામાં આવેલી છે અને એમાં વિશદ વિવેચનશક્તિ તથા સ્વસ્થ છતાં નિરભિમાની પાંડિત્યનું એવું વાતાવરણ છે કે જેની છાપ ગ્રંથકર્તાની સાથે સંમત ન થનાર પર પણ પડ્યા વિના રહેતી નથી. યુરોપના શરૂઆતના વૈદિક અભ્યાસીઓ તો સાયણના આ અર્થઘટનની યુક્તિપુરઃસરતા ઉપર ખાસ મુગ્ધ બની ગયા હતા.

તેમ છતાં, વેદના સ્થૂલ અર્થની બાબતમાં પણ સાયણની પદ્ધતિ સાથે કે તેણે કરેલા નિર્ણયોની સાથે સંમત થતાં ઘણો સંકોચ ઊભો થાય છે. સાયણ પોતાની પદ્ધતિમાં ભાષા અને તેની રચના સાથે બિનજરૂરી અને કદીક તો ન માની શકાય તેટલી છૂટ લે છે, એટલું જ નહિ, પણ સામાન્ય વૈદિક શબ્દોનો તથા નિયત થઈ ચૂકેલાં વૈદિક વિધિવિધાનનો અર્થ કરવામાં તે

સાયણના ભાષ્યનું સૌથી વધુ ધ્યાનખેંચનારું પરિણામ આવેલું હોય તો તે આ છે કે વેદના જે કંઈ શક્ય અર્થો છે તેમાંથી આ સૌથી વધુ નિકૃષ્ટ કોટિના અર્થમાં તેને જકડી લઈ તેને જ પ્રામાણ્ય આપવામાં આવેલું છે. વેદના આ કર્મકાંડરૂપી અર્થના પ્રાધાન્યને લીધે તેનો જીવંત ઉપયોગ થતો હિંદમાં ક્યારનો બંધ થઈ ગયો હતો અને ઉપનિષદોના સમસ્ત અર્થની ચાવી ચાવી ગુમ થઈ ગઈ હતી. સાયણે આવીને આ જૂની અર્થભૂલ ઉપર છેવટની મહોર મારી આપી અને વળી સદીઓ લગી એ મહોર અતૂટ જ રહી. વેદનો અભ્યાસ કરવાને માટે જ્યારે એક બીજી સંસ્કૃતિના યુરોપના વિદ્વાનો પ્રવૃત્ત થયા ત્યારે સાયણના ભાષ્યના સૂચનોમાંથી વળી પાછી નવી ભૂલો જન્મી.

ઘણા સૈકાઓ પછી એક વિદેશીય સંસ્કૃતિના કુતૂહલે સાયણના આ પ્રામાણ્યની મહોરને તોડી આપી. પશ્ચિમના વિદ્વાનોએ અતિ પ્રશંસાપાત્ર મહેનત અને ખંતથી વેદોની હસ્તપ્રતોનું સંપાદન, મુદ્રણ, અનુવાદ અને ઉત્તમ ગ્રંથરૂપે પ્રકાશન કર્યું. વેદને વિશેની આ પ્રાથમિક ભૂમિકા તૈયાર કરીને તેમણે જુદાજુદા દૃષ્ટિબિંદુથી વેદનું નિરીક્ષણ કર્યું અને વેદનો રચનાકાળ, તેની સંસ્કૃતિ, સમાજરચના, ધર્મભાવના, જીવનરહસ્ય આદિ બાબતો ઉપર અનેક રીતના મંતવ્યો તારવ્યા. આ વિદ્વાનો ભારે ખંતીલા તેમ જ મહેનતુ હતા, બૌદ્ધિક ગવેષણામાં ભારે હિમ્મતબાજ હતા, કલ્પનાને ચગાવવામાં બહુ દક્ષતાવાળા હતા, તેમ જ તેમના પોતાના જ્ઞાન અને ભાવનાના પ્રકાશ પ્રમાણે ધર્મભીરુ પણ હતા. પરંતુ આ પ્રાચીન કવિઓની વાણીનો મર્મ ઝીલવાની તેમનામાં બહુ ઓછી યોગ્યતા હતી, કારણ કે એ પ્રાચીન માનસ સાથે તેમને કશી જ સહાનુભૂતિ ન હતી. વેદના રૂપકો તેમ જ કથાનકોની પાછળ ગુપ્ત રહેલી વિચારસૃષ્ટિનો તાગ મેળવવાને માટે તેમના પોતાના બૌદ્ધિક કે આધ્યાત્મિક વાતાવરણમાંથી તેમને કશી ચાવીઓ મળે તેમ ન હતું. તેમની પ્રવૃત્તિનું પરિણામ એ પ્રકારનું નીવડ્યું છે કે એક બાજુ વેદના અર્થઘટનનો પ્રશ્ન વધારે ઝીણવટભરી રીતે સંપૂર્ણ નિશ્ચયતાથી કાળજીપૂર્વક અને વધારે સ્વતંત્રતાથી છણાયો અને બીજી બાજુ તેના દેખીતા સ્થૂલ ભૌતિક અર્થની અત્યંત અતિશયોક્તિ કરી નાખવામાં આવી અને તેના સાચા અને આંતરિક રહસ્યનું સંપૂર્ણ તિરોધાન થયું.

યુરોપના વિદ્વાનોની ગવેષણા પ્રૌઢ રૂપની રહી છે અને તેઓ તત્ત્વાર્થની શોધમાં વધારે નિર્બંધ રહ્યા છે, છતાં તેમણે પોતાનો આધાર હંમેશાં સાયણના ભાષ્યમાં જળવાઈ રહેલાં પરંપરાગત તત્ત્વો ઉપર જ રાખ્યો છે અને આ પ્રશ્નનો સર્વથા સ્વતંત્ર રીતે વિચાર નથી કર્યો. તેમણે સાયણ અને 'બ્રાહ્મણ' ગ્રંથોમાં જે જોયું તેનો અર્વાચીન કાળના આધુનિક સિદ્ધાંતો અને જ્ઞાનને આધારે તેમણે આગળ વિકાસ કર્યો છે. ભાષાશાસ્ત્ર, કથાશાસ્ત્ર અને ઇતિહાસને તુલનાત્મક અભ્યાસની પદ્ધતિઓ લાગુ પાડી તેમાંથી ચાતુર્યયુક્ત અનુમાનો તારવીને, દક્ષતાભરી ગવેષણાની મદદ લઈને અત્યારે મળી આવતી હકીકતોનો ખૂબ વિસ્તાર કરીને અને અત્યારે ઉપલબ્ધ એવાં છૂટાછવાયાં સૂચનોની એકતા નિપજાવીને તેમણે વૈદિક કથાશાસ્ત્રની, ઇતિહાસની, તેમ જ સંસ્કૃતિની એક સંપૂર્ણ વાદરચના–theory ઊભી કરી છે. એની વિગતો તથા નિશ્ચયતા મુગ્ધ કરે તેવી છે.

પરંતુ એની દેખીતી રીતે સુદૃઢ લાગતી ગવેષણાપદ્ધતિની હેઠળ એ હકીકત છુપાઇ રહી છે કે આ ભવ્ય ચણતરના પાયામાં મોટે ભાગે તર્કની અને અનુમાનપરંપરાની રેતી જ રહેલી છે.

વેદના અર્થની આ આધુનિક વાદરચના પોતાનું મંડાણ જે વિચારસરણી પર કરે છે તે આ પ્રમાણે છે. વેદ એ એક પ્રારંભકાળના, પ્રાથમિક દશામાં રહેતા અસંસ્કૃત માનવસમાજની દેવસ્તુતિઓનો સંગ્રહ છે. આ સમાજની નીતિ તથા ધર્મવિષયક માન્યતાઓ અતિ અપક્વ રૂપની હતી. તેની સમાજરચના અતિ અસભ્ય રૂપની હતી અને પોતાની આસપાસના જગત પ્રત્યે તેનું દૃષ્ટિબિંદુ તદ્દન બાલિશ રૂપનું હતું. આ માન્યતા માટે સાયણ જ જવાબદાર છે. જે ક્રિયાવિધિને સાયણે ઈશ્વરીય જ્ઞાનના અંશ તરીકે સ્વીકારી હતી તથા જેમાં કંઈક ગૂઢ સામર્થ્ય રહ્યું છે એમ તે માનતો હતો, તે ક્રિયાવિધિનો અર્થ યુરોપના વિદ્વાનોએ એવો કર્યો કે એ તો માત્ર કલ્પનાથી સર્જેલાં અતિમાનુષ દૈવતો, કે જે તેમની પૂજા કરવાથી પ્રસન્ન થતાં અને ઉપેક્ષા કરવાથી ક્રોધે ભરાતાં—તેમને ખુશ રાખવાને માટે જૂના જંગલી માણસોએ યોજેલા યજ્ઞવિધિઓનું જ એક મોટું બનાવેલું રૂપ છે. સાયણે વેદમાં જે ઐતિહાસિક તત્ત્વનો સ્વીકાર કર્યો છે તેને તેમણે એકદમ ઝડપી લીધું અને સૂક્તોમાં એવા જે કંઇ ઉલ્લેખો આવે છે તેના નવા અર્થો કરીને કે નવી સમજૂતીઓ ઘટાવીને તેનો વિસ્તાર કર્યો અને તે કાળની જંગલી જાતિઓના આરંભકાળના ઇતિહાસ, સંસ્કૃતિ તથા સંસ્થાઓના સ્વરૂપનો નિર્ણય કરવાને માટે તેમાંથી આધાર શોધવાની તેમણે આતુરતાથી પ્રવૃત્તિ આદરી. સાયણના પ્રકૃતિરૂપાત્મક તત્ત્વે તો આથી પણ વધારે મહત્ત્વનો ભાગ ભજવ્યો. વૈદિક દેવોનું તેમનાં બાહ્ય રૂપોમાં પ્રકૃતિનાં કેટલાંક સત્ત્વો સાથે જે દેખીતું સામ્ય છે તે પરથી તેમણે આર્યકથાશાસ્ત્રોનો તુલનાત્મક અભ્યાસ આરંભ્યો. અમુક ગૌણ દેવોનું સૂર્ય-શક્તિઓની સાથે જે આછુંપાતળું સામ્ય છે તેને તેમણે આદિકાળમાં કથાઓ કેવી રીતે રચાતી હશે તેની એક સર્વસામાન્ય ચાવી તરીકે સ્વીકારી લીધું અને અત્યારે તુલનાત્મક કથાશાસ્ત્રમાં સ્વીકારાયેલી સૂર્ય–કથા અને તારક–કથાઓની વિશાળ વાદરચનાઓની સ્થાપના થઈ. આ નવા પ્રકાશ પ્રમાણે વેદનાં સૂક્તો એટલે પ્રકૃતિનું અર્ધું વહેમથી ભરેલું અને અર્ધું કાવ્યમય એવું એક રૂપક છે એવો અર્થ કરવામાં આવે છે. તથા તેમાં થોડું મહત્ત્વનું ખગોલિક તત્ત્વ છે તેમ પણ સ્વીકારવામાં આવે છે. તે પછી બાકીનું જે છે તેમાં થોડોક સમકાલીન ઇતિહાસ છે, અને યજ્ઞની ક્રિયાઓનાં વહેમભરેલાં અને અસંસ્કૃત દશાનાં થોડાંક વિધિવિધાનો છે.

યુરોપીય વિદ્વાનોની વેદને અંગેની આ જે ગવેષણા છે તેને લોકમાનસમાં જે અતિશય પ્રતિષ્ઠા મળી છે તેનું કારણ એ છે કે યુરોપના ભૌતિક વિજ્ઞાનની પ્રગતિ સાથે તે ગવેષણા પણ ભેગાભેગી જોડાઈ ગઈ છે. સત્ય તો એ છે કે પશ્ચિમમાં પ્રવર્તેલા ભૌતિક વિજ્ઞાન અને આ વેદના અભ્યાસની વચ્ચે એક વિશાળ તફાવત રહેલો છે. ભૌતિક વિજ્ઞાન પોતાના આધારોની બહુ ચોકસાઇ રાખે છે, બહુ ધીરેથી અનુમાનો તારવે છે, અને તેના નિર્ણયો બહુ પ્રયોગાત્મક પાકા પાયા પરના હોય છે, જ્યારે વેદના આ વિદ્વાન અભ્યાસકોને આછાપાતળા આધારો ઉપર જ ચણતર કરવાનું રહે છે. છતાં તેમાંથી તેમણે મોટી અને વ્યાપક વાદરચનાઓ ઊભી કરી છે,

અને જ્યાં કશાં નિર્ણયાત્મક સૂચનો નથી મળતાં ત્યાં તેઓ છૂટે હાથે તર્ક અને અનુમાનોનો આશ્રય લઈ તેનો ખાડો પૂરી આપે છે

ટૂંકામાં ભારતીય વૈયાકરણીઓ તથા પંડિતોના વેદાર્થયત્નમાં અને યુરોપના બેશુમાર મહેનત લેનાર વેદાભ્યાસીઓની પ્રવૃત્તિમાં એક સામાન્ય લક્ષણ તો રહ્યું છે અને તે છે વેદની ઋચાઓના અર્થઘટનમાં અસાધારણ અસંગતિ અને અર્થનું ગહન દારિદ્ર્ય સ્વાભાવિક રીતે કે પછી કલ્પનાને જોરે છૂટીછૂટી પંક્તિઓનો ઠીકઠીક અર્થ આ લોકો તારવી શકે છે એવા અર્થવાળો શબ્દસમૂહ અતિશય વિરૂપ રોનકવાળો છે, તેમાં ભિનજરૂરી અને આલંકારિક અભિધાનો લદાયેલાં છે, તેમ જ તેમાંની ભભકભરી શબ્દાવલી અને ચિત્રાવલીના હેરત પમાડી નાખે તેવા જથ્થામાંથી બહુ જ ઓછો અર્થ નીકળે છે એ ક્ષતિઓ હોવા છતાં, એ બધામાંથી કંઈક સમજી શકાય એવી વાક્યરચના પણ આ લોકો ઊભી કરી આપે છે પરંતુ જ્યારે બધાં સૂક્તોને આ વિદ્વાનોના અર્થ પ્રમાણે સમગ્ર રીતે જોઈએ છીએ ત્યારે તો જાણે તેમના રચનારાઓમાં શૃંખલાબદ્ધ વિચાર કરવાની કે સ્વાભાવિક અને સુસંગત એવી અર્થાભિવ્યક્તિ કરવાની શક્તિ જ ન હતી એવી છાપ પડે છે ટૂંકાં અને સાદાં સૂક્તોને બાદ કરીએ તો બાકીનાં સૂક્તોની ભાષા જાણે સંદિગ્ધ અથવા કૃત્રિમ રૂપની દેખાય છે, એમાંના વિચારો કાં તો અસંબદ્ધ લાગે છે અથવા તો એનો અર્થ કરનાર તેમને મારી મચડીને બેસાડતો હોય તેવું લાગે છે ઋચાઓનું ભાષ્ય કરતાં આ પંડિતો જાણે મૂળનો અર્થ પ્રકટાવવાને બદલે, કોઈ બનાવટ જ કરી રહ્યા હોય એવું લાગે છે આપણને લાગે છે કે આ વિદ્વાનો અર્થનો આવિર્ભાવ નથી કરી આપતા, પણ કોઈ ખડખોર સામગ્રીને મારીકૂટીને ગમે તે એક પ્રકારનો ઘાટ અને સંગતિ આપવા મથી રહ્યા છે એટલે એમના અધ્યયનો વિશે એટલું જ કહી શકાય કે તેમનો આરંભ ઘણો તેજસ્વી છે, છતાં તેના પરિણામો હજી કશા નિશ્ચિત રૂપના નથી. શાસ્ત્રરચનાના આ પ્રથમ પ્રયત્નો છે હજી તેમાંથી શાસ્ત્રનું નિર્માણ થવાનું બાકી છે

એટલે એમના એ પ્રયત્નોની પ્રશસ્યતા સ્વીકાર્યા છતાં વેદના અભ્યાસને માટે ક્ષેત્ર હજી ખુલ્લું રહ્યું છે વેદને અંગે હજી નવા દૃષ્ટિકોણોથી અભ્યાસને અવકાશ રહ્યો છે હિંદના વિદ્વાનો તરફથી એવા પાંચ પ્રયત્નો થયેલા છે જેમાંના ત્રણ પશ્ચિમની સંશોધનપદ્ધતિના છે, એક પ્રાચીન ભારતીય પદ્ધતિનો છે અને છેલ્લો એ બંનેના સમન્વયરૂપે છે લોકમાન્ય ટિળક, ટી. પરમશિવ આયર અને અવિનાશચંદ્ર દાસે પોતાના સંશોધનમાં પાશ્ચાત્ય પદ્ધતિનો આધાર લીધો છે અને તેમના મહત્ત્વપૂર્ણ અભ્યાસને લીધે વેદના બહિરંગ અર્થને અંગે નવી વાદરચનાઓ ઊભી થવા પામી છે ટિળકે તેમના 'આર્કટિક હોમ ઇન ધ વેદઝ'માં પશ્ચિમના વિદ્વાનોના સામાન્ય નિર્ણયોનો સ્વીકાર કરીને પોતાની શોધ આગળ ચલાવી છે. વેદની ઉષા અને ગૌનું સ્વરૂપ અને સૂક્તોમાં આવતી ખગોલિક હકીકતોનો ફરીથી અભ્યાસ આદરી તેમણે એ પ્રતિપાદિત કર્યું છે કે આર્ય જાતિ મૂળે ઉત્તર ધ્રુવપ્રદેશમાંથી હિમ(glacial)યુગના કાળ દરમિયાન નીચેના પ્રદેશોમાં ઊતરી આવેલી છે અને એ માનવાના સબળ પુરાવા તેમણે રજૂ કર્યા છે આયરે તેથી પણ વધારે હિંમત દર્શાવીને એ પુરવાર કરવાનો યત્ન કર્યો છે કે પૃથ્વીના વિકાસમાં હિમયુગ આવી ગયો

અને તેમાં પૃથ્વી પરનું જીવન લાંબા કાળ લગી મૃતદશામાં રહ્યા પછી તેનો જે નવો જન્મ થયો તે કાળે ભૂસ્તરનું જે સ્વરૂપ હતું તેને જ ઋગ્વેદમાં રૂપક રૂપે નિરૂપેલું છે. આ વિદ્વાનની તમામ દલીલો તથા તેમાંથી નીપજતાં નિગમનો પૂરેપૂરાં સ્વીકારવાં મુશ્કેલ છે છતાં તેમણે વેદમાં અહિવૃત્ર તથા સપ્ત નદીઓના મોક્ષની જે કથાઓ છે તે પર નવો પ્રકાશ નાખ્યો છે. આ પ્રશ્નને અંગે અત્યારે જે વાદરચના પ્રવર્તિત છે, પણ જેને સૂક્તોની ભાષામાંથી ટેકો મળતો નથી, તે વાદરચના કરતાં તેમનો અર્થ વધારે સુસંગત અને સંભાવ્ય છે. અવિનાશચંદ્ર દાસે તેમના 'ઋગ્વેદિક ઇન્ડિયા'માં આર્યજાતિનું મૂળ નિવાસસ્થાન પ્રાચીન સપ્તસિંધુઓ અથવા તો પંજાબમાં હતું, ઋગ્વેદની રચનાનો કાળ પચીસથી ત્રીસ હજાર પૂર્વે હતો અને તે વેળા એક સારા પ્રમાણમાં વિકસેલી સંસ્કૃતિ હયાત હતી એમ વેદની ઋચાઓમાં હિંદની જમીન અને સમુદ્રના ભૌગોલિક ઉલ્લેખો મળે છે તેના આધારે પ્રતિપાદિત કર્યું છે. એ વિદ્વાને તેમના બીજા ગ્રંથ 'ઋગ્વેદિક કલ્ચર'માં વેદની સંસ્કૃતિનાં જુદાંજુદાં અંગોનું નિરીક્ષણ કરી તેની સંસ્કૃતિ કઇ કક્ષાએ હતી અને તેનો વિકાસ કેવી રીતે થયો તે નિરૂપ્યું છે. આ ત્રણે વિદ્વાનોના અભ્યાસથી વેદના બહિરંગ અર્થનો નવેસરથી પ્રારંભ મંડાય છે, જેને લીધે આપણને પ્રાચીન આર્યજગતની સાચેસાચી ભૌતિક પરિસ્થિતિ કદાચ ન જડી આવે તોપણ એના ભૌતિક ઉદ્‌ગમનાં મૂળ તો જડી આવશે જ અને અત્યાર લગી જે ઘણું અસ્પષ્ટ રહ્યું છે તે સ્પષ્ટ થશે એમ આશા રહે છે.

વેદના અધ્યયનનો ભારતીય પદ્ધતિ અનુસાર થયેલો ચોથો પ્રયત્ન સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતીનો અને ભારતીય તથા પાશ્ચાત્ય બંને પદ્ધતિનો જેમાં સમાવેશ થયો છે તેવો પાંચમો પ્રયત્ન શ્રી અરવિંદ ઘોષનો છે. સ્વામી દયાનંદનો યત્ન ઉપરના ત્રણ કરતાં પહેલાં થયેલો છે, છતાં શ્રી અરવિંદના પ્રયત્નની સાથે તેનો વધારે મેળ ખાય છે. સ્વામી દયાનંદે વેદને ફરીથી જીવંત ધર્મશાસ્ત્ર તરીકે સ્થાપવાનો મહાન પ્રયત્ન કર્યો. નિરુક્તમાં જે થોડુંક ભાષાશાસ્ત્ર હતું તેને તેમણે વિશાળ અર્થમાં ઘટાવીને પોતાના આધારરૂપે લીધું. એ પોતે પણ મહાન સંસ્કૃતજ્ઞ હતા, અને પોતાની સામગ્રીને તેમણે અસાધારણ સામર્થ્ય અને સ્વતંત્રતાથી ઉપયોગમાં લીધી છે. જૂની સંસ્કૃતભાષાનું જે એક ખાસ લક્ષણ છે—જેને સાયણાચાર્યે 'ધાતૂનામનેકાર્થત્વમ્' તરીકે સુંદર રીતે વર્ણવ્યું છે—તેમાંથી તેમણે ઘણી સર્જનાત્મક રીતે કામ ઉપાડયું.

દયાનંદે વેદનો જે અર્થ ઘટાવ્યો તેની પાછળ એ વિચાર રહેલો છે કે વેદોમાં ધાર્મિક, નૈતિક અને ભૌતિક સત્યોનું સંપૂર્ણ પ્રાકટ્ય સમાવિષ્ટ રહેલું છે. વેદની ધાર્મિક શિક્ષા એકેશ્વરવાદની છે અને વેદના દેવો તે એક જ પરમાત્માનાં જુદાંજુદાં રૂપોનાં વર્ણનાત્મક અભિધાનો છે. વળી આ દેવો ઈશ્વરની શક્તિઓ પ્રકૃતિમાં જે રીતે કામ કરતી દેખાય છે તેનાં સૂચક રૂપો પણ છે અને વેદના અર્થની સાચી સમજણ જો મળે તો જે ભૌતિક સત્યોને અર્વાચીન વિજ્ઞાને શોધ્યાં છે તે બધાં પાછાં વેદમાંથી મળી આવે તેમ છે.

એ તો સ્પષ્ટ છે કે આવી વાદરચનાને સિદ્ધ કરવી કઠણ છે. ઋગ્વેદ પોતે પણ સાચે જ

કહે છે કે દેવો એક જ વિશ્વવ્યાપક તત્ત્વ કે જે તેના સત્ય સ્વરૂપે વિશ્વથી પર છે તેના વિવધ નામો અને વર્ણનો છે છતા સૂક્તોની ભાષા ઉપરથી એમ માનવાની ફરજ પડે છે કે દેવો એ માત્ર એ પરમતત્ત્વના માત્ર વિવિધ નામો જ નથી પણ તેના વિવિધ રૂપો, શક્તિઓ અને વ્યક્તિત્વો પણ છે વેદના એકેશ્વરવાદની અંદર એકતત્ત્વવાદ, સર્વેશ્વરવાદ અને બહુદેવવાદ પ્રમાણેનુ સૃષ્ટિનુ દર્શન પણ સમાવેશ પામેલુ છે અને તેને કોઈ પણ રીતે અર્વાચીન કાળના સાદા અને સરળ ઈશ્વિરવાદમા ઘટાવી શકાય તેમ નથી મંત્રોને જો બહુ પ્રયત્નપૂર્વક મચડવામા આવે તો જ આ સંકુલતા ઓછી થઈ શકે

પ્રાચીનકાળની જાતિઓ અત્યારે સ્વીકારાયુ છે તે કરતા વિશેષ પ્રમાણમા ભૌતિક શાસ્ત્રોમા આગળ વધેલી હતી તેનો પણ સ્વીકાર કરી શકાય તેમ છે હવે આપણને ખબર પડી છે કે, ઇજિપ્ત અને ખાલ્ડિયાના નિવાસીઓએ ઘણી વસ્તુઓ શોધી કાઢી હતી જેને અર્વાચીન વિજ્ઞાને ફરીથી પાછી શોધી છે પ્રાચીન ભારતવાસીઓ કઈ નહિ તો અતિ કુશળ ખગોળવેત્તાઓ તથા શરીરચિકિત્સકો તો હતા જ , વળી હિંદના ઓષધિશાસ્ત્ર તથા રસાયણશાસ્ત્ર એ પણ વિદેશમાથી અહી આવેલા હોય એવુ લાગતુ નથી પરંતુ સ્વામી દયાનંદે જે રીતે સમસ્ત ભૌતિક શાસ્ત્રનો આવિર્ભાવ વેદમા પ્રતિપાદિત કર્યો છે તેને સાબિત કરવાને ઘણુ કામ કરવુ પડશે

શ્રી અરવિંદનો વેદના અર્થઘટનનો પ્રયત્ન એ સૌથી છેલ્લો અને સૌથી વધુ ગંભીર તથા ઘણા મહાન પરિણામોવાળો છે તેઓ વેદના અભ્યાસ તરફ જે રીતે વળ્યા છે, તેમા હિંદના પંડિતો કરતા પણ જુદી જ ઘટના તેમના વિષયે બનેલી છે વેદના અધ્યયનની ભારતીય પદ્ધતિ તે પરંપરા અને વ્યાકરણનો આશ્રય લઈ વેદનો અર્થ કરવાની રહી છે જ્યારે શ્રી અરવિંદ પોતે એ ઉપકરણોનો આશ્રય લીધા વિના સીધી સ્વાનુભૂતિના આધારે વેદની સમીપ પહોચેલા છે પોંડિચેરીમા યોગસાધના કરતાકરતા તેમને જે કેટલીક ચૈતસિક અનુભૂતિઓ થવા માડેલી તેનુ આલેખન તેમને યુરોપીય ચિત્તવિદ્યા અથવા તો હિંદના યોગદર્શનો કે વેદાન્તમા થયેલુ જણાયુ નહિ, પણ વેદના મંત્રોમા તે જ અનુભૂતિઓ અતિ સ્પષ્ટ અને ચોક્કસ વાણીમા આલેખાયેલી મળી આવી તેમણે સાયણના ભાષ્યનો આધાર લીધા વિના જ વેદને મૂળરૂપે જોવા માડયા અને વેદના સંતોના શબ્દોમાથી તેમની પોતાની અનુભૂતિને સુસંગત એવી અર્થદ્યુતિ પ્રકટવા લાગી આવી રીતે વેદનો અર્થ તપસ્વી પુરુષોને પ્રત્યક્ષ થઇ શકે છે એવી માન્યતા પણ આપણી સાસ્કૃતિક પરંપરામા ચાલી આવેલી છે ખરી[૯] પણ એ પ્રમાણે વેદનો અર્થ કોઈએ સ્વાનુ

૯ य एव तु मेधावी स्यात् अन्यजन्मान्तरानुभावितया प्रज्ञया युक्तो यो वा तपस्वी काम ताभ्यामवैयाकरणाभ्यामपि निर्ब्रूयादेव । न हि तयोरसाध्य किंचिदस्ति । तपसा हि स्वयमपि वेदार्थ प्रादुर्भवेदेव यथा मन्त्रा प्रादुरभवन् पूर्वेषामृषीणाम् । मेधाव्यपि च स्वयमुत्प्रेक्षितु शक्नुयात् किमुतोच्यमान मवबोद्धुम् ।

(પણ જે મેધાવી હોય અથવા અન્ય જન્માન્તરમા અનુભવેલી અથવા પ્રાપ્ત કરેલી પ્રજ્ઞાવાળો તપસ્વી હોય તેમણે વ્યાકરણનો અભ્યાસ ન કર્યો હોય તો પણ તેમને આ ગ્રંથ (निरुक्त) ભણાવવો તેમને

ભૂતિથી પ્રાપ્ત કર્યો હોય એવું જાણમાં નથી. હિંદમાંના વેદાભ્યાસી વિદ્વાનો વેદને અપૌરુષેય, સ્વાનુભૂતિગમ્ય, દર્શનદ્વારા પ્રકટ થયેલા એમ માનતા આવ્યા છે, છતાં તેમના અધ્યયનનો આધાર મૌખિક પરંપરા તથા વ્યાકરણાદિક બૌદ્ધિક શાસ્ત્રો જ રહ્યાં છે. વેદના પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોએ તો વેદકાળના માનવને જ એટલો અસંસ્કૃત કક્ષાનો કલ્પ્યો છે કે જેમાં ચરમ અધ્યાત્મ અનુભવને સ્થાન જ ન હોઈ શકે, ઉપરાંત આવી રીતના ચૈતસિક કે આધ્યાત્મિક અનુભવોની સ્વતંત્ર શકયતા પણ તેમણે કલ્પી યા સ્વીકારી નથી. બલ્કે વેદના અભ્યાસને માટે એ વિષયને એમણે તદ્દન અપ્રસ્તુત ગણેલો છે. એ રીતે શ્રી અરવિંદની વેદવિષયક પ્રવૃત્તિ માત્ર બૌદ્ધિક અભ્યાસ કરતાં વેદના સાક્ષાત્ અર્થ-દર્શનની છે, અર્થાત્ વેદના મંત્રદ્રષ્ટાઓની જ કોટિની છે, અને ભારતીય વૈયાકરણીઓની પદ્ધતિ-ઓથી પણ તે ઘણી આગળ વધી ગયેલી એવી પ્રાચીનતમ રૂપની છે એમ કહી શકાય. પરંતુ શ્રી અરવિંદ યોગાભ્યાસી હોવા ઉપરાંત, સંશોધન તેમ જ વિદ્યાધ્યયનની પાશ્ચાત્ય પદ્ધતિઓથી પૂરેપૂરા વાકેફગાર છે. વળી તેઓ એ પદ્ધતિના જે ગુણો છે તે પણ બરાબર પિછાણે છે; એટલે પોતાને થયેલા વેદાર્થનું દર્શન તેઓ માત્ર અનુભૂતિના પ્રામાણ્યથી જ પ્રતિપાદન કરવા માગતા નથી, પરંતુ તેને માટે વેદાર્થની દિશામાં અત્યારલગી જે જે સાધનો અને સામગ્રીઓ વપરાઈ છે તે સૌની મદદથી પૂરી શાસ્ત્રીય રીતે તેની સ્થાપના કરવા તેઓ ઇચ્છે છે. વેદાર્થની દિશામાં અત્યારલગીમાં જે કંઈ યત્નો થયા છે તે બધાની મદદ પણ અનિવાર્ય છે એમ તેઓ સ્વીકારે છે. યાસ્ક અને સાયણમાંથી વેદનાં બહિરંગ પ્રતીકોનું કર્મકાંડવિષયક ચોકઠું તથા પરંપરાથી ઊતરી આવેલા અર્થો અને સમજૂતીઓ, ઉપનિષદોમાંથી ઋષિઓના ચૈતસિક અને આધ્યાત્મિક વિચારોની ચા-વીઓ તથા આધ્યાત્મિક અનુભૂતિ અને સહજજ્ઞાનની પદ્ધતિ, યુરોપીય વિદ્વાનો પાસેથી તુલનાત્મક સંશોધનની આલોચક પદ્ધતિ, જે હજી અપૂર્ણ છતાં, જેમાં વિકાસની પારાવાર શકયતાઓ છે તથા જેમાંથી છેવટે શાસ્ત્રીય નિર્ણયાત્મકતા અને વેદના અધ્યયનમાં જેની ઊણપ રહેલી છે તે બુદ્ધિપ્રતિષ્ઠિત દૃઢ આધાર મળવાની સંપૂર્ણ શકયતા છે તે, અને દયાનંદમાંથી ઋષિઓની ભાષાના રહસ્યની કૂંચી અને વૈદિક ધર્મના કેન્દ્રસ્થ વિચાર 'એકં સદ્ વિપ્રા બહુધા વદન્તિ'નું પુનઃ ઉદ્ઘો-ષણ : આ બધાં તત્ત્વોનો ઉપયોગ તેમણે પોતાના અર્થઘટનમાં કર્યો છે. અને એ રીતે તેમની પદ્ધતિમાં ભારતીય અને પાશ્ચાત્ય સંશોધનપદ્ધતિઓનાં બધાં ઉત્તમ તત્ત્વો સમાવિષ્ટ થયાં છે એમ નિઃસંશય કહી શકાય.

વેદનું આમ ઉભયતઃ અધ્યયન કરીને શ્રી અરવિંદે તેના વિશે પોતાનો જે વાદપ્રસ્તાવ (hypothesis) રજૂ કર્યો છે તે ટૂંકામાં આ પ્રમાણે છે. ઋગ્વેદ મનુષ્યજાતિના પ્રારંભિક યુગમાંના વિચારધનનું અવશિષ્ટ રહેલું એક માત્ર ગણનાપાત્ર સાધન છે. એ વખતે સમાજમાં

કશુંયે અસાધ્ય નથી, કારણ કે જેવી રીતે પૂર્વકાળના ઋષિઓને મંત્રો પ્રાદુર્ભૂત થયા હતા તેવી રીતે તપદ્વારા વેદનો અર્થ પોતે પણ પ્રાદુર્ભાવ પામી શકે જ. વળી મેધાવી પણ જાતે વેદાર્થની ઉત્પ્રેક્ષા કરવાની શક્તિવાળો હોય છે તો પછી તેને કોઇ કહેતું હોય તો તે જરૂર સમજી શકે જ.)

દુર્ગાચાર્ય, યાસ્કના 'નિરુક્ત' પરની 'ઋજ્વર્થાખ્યવૃત્તિ'માં ૨–૧–૬.

જે આધ્યાત્મિક અને ચૈતસિક જ્ઞાન હતુ તેને સ્થૂલ અને ભૌતિક આકૃતિઓ અને પ્રતીકોના ઓઠા પાછળ ગુપ્ત રાખવામા આવતુ હતુ આવુ જ્ઞાન માત્ર દીક્ષિતોને જ આપવામા આવતુ ગુહ્ય તત્ત્વોના રહસ્યવિદોનો એક મુખ્ય સિદ્ધાંત એ રહ્યો છે કે આત્મજ્ઞાન અને ઈશ્વરજ્ઞાન એ મને અતિ પવિત્ર અને ગોપ્ય તત્ત્વો છે તેઓ માનતા હતા કે સામાન્ય પ્રાકૃત માનવને એ જ્ઞાન આપવુ અયોગ્ય છે તથા તેને હાનિકારક પણ છે અથવા તેના હાથમા એ જ્ઞાન વિકૃત થવાનો અને દુરુપયુક્ત થવાનો સભવ છે અને અશુદ્ધ તેમજ અસસ્કૃત વ્યક્તિના હાથમા જતા એ જ્ઞાનની શક્તિ ઘટવાનો સભવ છે આ કારણે તેમણે પ્રાકૃત જન માટે એક કાર્યસાધક છતા અપૂર્ણ એના બહિરગ પૂજાવિધિનુ નિર્માણ કર્યું અને દીક્ષિત માટે એક ભિન્ન આતરિક સાધના યોજી અને પોતાના વક્તવ્યને એવા દ્વિઅર્થી શબ્દો તથા પ્રતિરૂપોમા ગૂથ્યુ કે જેમાથી દીક્ષિતો માટે આધ્યાત્મિક અર્થ થાય અને સાધારણ જનસમૂહ માટે એક સ્થૂલ અર્થ થાય વેદની ઋચાઓ આ સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે વિચારાયેલી અને રચાયેલી છે એ ઋચાઓમાના વિધિઓ અને ક્રિયાઓ બહિરગ અર્થમા, તે કાળે જનસાધારણમા જે સર્વેશ્વરવાદ રૂપની પ્રકૃતિપૂજા પ્રવર્તમાન હતી તેના બાહ્ય કર્મકાડની વિગતો તરીકે યોજાયેલી છે તથા અતરગ અર્થમા તે વખતે માનવજાતિએ જે ઊચામા ઊચી સિદ્ધિ મેળવી હતી તે આધ્યાત્મિક અનુભવ અને જ્ઞાનની પ્રાપ્તિના તથા આત્મવિકાસની એક આતરિક શિક્ષાવિધિના કાર્યસાધક પ્રતીકો તરીકેની છે આમ એક જ ભાષાને બેવડા અર્થમા યોજીને એ પ્રકારે તેનો ઉપયોગ વેદકાળના રહસ્યવિદો કરતા આવ્યા છે અત્યારે સાયણ જે કર્મકાડપ્રથાનુ પ્રતિપાદન કરે છે તેને તેના બાહ્ય સ્વરૂપમા ભલે સ્વીકારવામા આવે, તથા યુરોપના વિદ્વાનો તેમા જે પ્રકૃતિરૂપાત્મક અર્થ ઘટાવે છે તેને તેની સામાન્ય રૂપરેખામા પણ સ્વીકારી લકાય, છતા એ બનેની પાછળ સર્વત્ર વેદનુ સાચુ અને હજી ગુપ્ત રહેલુ એવુ રહસ્ય વિદ્યમાન છે—એક ગુપ્ત વાણી 'निण्या वचासि' છે,[10] જેનો રહસ્યસ્ફોટ માત્ર આત્મશુદ્ધ અને જ્ઞાનપ્રવિષ્ટની આગળ જ કરવામા આવતો.

વેદમા આવી રીતે શબ્દનો બેવડો અર્થ તથા એની પાછળ ચૈતસિક યા આધ્યાત્મિક અર્થ રહ્યો છે કે નહિ એનો પુરાવો ચોખ્ખા અને મક્કમરૂપે વેદની ભાષાની અદરથી મળી આવે તો જ આ રીતના વાદપ્રસ્તાવને પુષ્ટિ મળી શકે. પણ વેદની આ લુપ્ત થઈ ચૂકેલી પ્રાચીન ભાષામાથી આવો પુરાવો મેળવવો એકદમ સહેલુ નથી છતા ભાષાશાસ્ત્રના આધારે એનુ સતોષકારક સમાધાન મેળવ્યા પછી જ આ દિશામા આગળ વધી શકાય

આ નવી રીતે વેદમત્રોનો અર્થ વટાવવા જતા બે મુખ્ય મુશ્કેલીઓ ઊભી થાય છે અને તેનો ઉકેલ ભાષાશાસ્ત્રદ્વારા જ મેળવી શકાય તેમ છે પહેલી મુશ્કેલી એ કે આ વાદપ્રસ્તાવ માટે વેદમા નિર્ણીત થઈ ચૂકેલા પારિભાષિક શબ્દો જેવા કે ઊતિ, અવસ્, વયસ્ના કેટલાક નવા અર્થો સ્વીકારવાની જરૂર ઊભી થાય છે એ નવા અર્થોએ બે શરતો પૂરી પાડવી જોઈએ એક

१० एता विश्वा विदुपे तुभ्य वेधो नीथान्यग्ने निण्या वचासि।
निवचना कवये काव्यान्यशसिष मतिभिर्विप्र उक्थै ॥ ઋ ૪-૩-૧૬

તો એ કે તે દરેક સંદર્ભમાં લાગુ પડવો જોઈએ, મંત્રના અર્થને વધારે વિશદ કરતો હોવો જોઈએ અને વેદના જેવા દૃઢ આકારવાળા ગ્રંથમાં એક જ શબ્દના તદ્દન વિભિન્ન એવા અર્થો કરવાની જૂના ભાષ્યકારોને જે જરૂર પડી છે તેમાંથી આપણને મુક્ત કરતો હોવો જોઈએ. અને બીજી શરત, જે પહેલા કરતાં પણ વધારે મહત્ત્વની છે, તે એ કે તેને ભાષાશાસ્ત્રનો આધાર મળવો જોઈએ. એ આધારથી એ સ્પષ્ટ થવું જોઈએ કે એક જ શબ્દના આટલા બધા ભિન્નભિન્ન અર્થો કેવી રીતે થયા, તેવી રીતે આ ચૈતસિક અર્થઘટન પ્રમાણેનો અર્થ તેમાં કેવી રીતે હતો, તેમ જ તેનો જૂના વૈયાકરણીઓદ્વારા તથા તે પછીના સંસ્કૃતમાં જે અર્થ કરાયો તે કેવી રીતે બન્યું. વળી એક બીજી મુશ્કેલી એ છે કે આ ગુહ્ય વિદ્યાની ચાવીરૂપ જે મહત્ત્વના શબ્દો છે તેનો બેવડો અર્થ હોવાનું સ્વીકારવાની જરૂર પણ ઊભી થાય છે. આ બે બાબતોનો જો સમાધાનકારક નિર્ણય કરી શકાય તો જ વેદના ચૈતસિક અર્થનો પાયો રચી શકાય.

આ નિર્ણયનો આધાર ભાષાશાસ્ત્ર ભાષાનો ઉદ્ભવ અને વિકાસ કઈ રીતે કલ્પે છે તેના ઉપર છે. અત્યારલગી ભાષાશાસ્ત્રે આ દિશામાં કંઈ આધારભૂત થઈ શકે તેવું કાર્ય કર્યું નથી. બલ્કે એક માન્યતા તો એવી પણ છે કે એટલા બધા દૂર ભૂતકાળમાં ભાષા કેવી રીતે વિકસી તેનો સાચો નિર્ણય મેળવવો જ અશક્ય છે. પણ શ્રી અરવિંદ તેને અશક્ય માનતા નથી. જેવી રીતે અર્વાચીન વિજ્ઞાન બધા ભૌતિક પદાર્થોના વિકાસમાં નિયમોનું પ્રવર્તી રહેલું અબાધિત સામ્રાજ્ય શોધી શક્યું છે, તેવી રીતે ભાષાના વિકાસના નિયમો પણ શોધી શકાય તેમ છે. ભાષા જરા સૂક્ષ્મ વસ્તુ છે છતાં તેનો વિકાસ અમુક નિયમ અને ક્રમ પ્રમાણે થયો હોવો જોઈએ. જો તેની જરૂરી ચાવીઓ તથા પૂરતી સામગ્રી ઉપલબ્ધ થાય તો તે વિકાસક્રમના નિયમો મળી આવવા જ જોઈએ. શ્રી અરવિંદ માને છે કે સંસ્કૃત ભાષામાં આ ચાવીઓ મળી શકે તેમ છે તથા તેમાં સંશોધન માટે પૂરતી સામગ્રી પણ પડેલી છે. એ દિશામાં તેમણે જે અમુક નિયમો તારવ્યાં છે તેના ઊંડાણમાં અત્રે ન જતાં વેદની ભાષા વિશે તેમનો અભિપ્રાય જોઈ લઇ આગળ વધીશું.

તેઓ કહે છે કે વેદના ઋષિઓ જે આર્યભાષા વાપરતા હતા તેના શબ્દો તે પછીના કાળમાં જે રીતે વિચારનું રૂઢ સાંકેતિક વાહન બનેલા છે તેને બદલે બોલનારના સંવેદનોના ઉદ્ગારધ્વનિઓ જેવા હતા. એ ભાષાને જીવનની સાથે વધારે સંબંધ હતો અને એક શબ્દથી બીજા શબ્દમાં અર્થની સંક્રાન્તિ વધારે છૂટથી થતી. શબ્દ વિચારનું સાંકેતિક પ્રતીક નહિ પણ વિચારનો જનક અને આકારદાતા હતો. કેટલાક શબ્દોની અંદર તેના મૂળ ધાતુના અર્થ હજી રણક્યા કરે છે, પોતાના ઇતિહાસથી તે હજી સભાન છે. ઉદાહરણ તરીકે 'અશ્વ' અને 'વૃક' શબ્દ લઇએ. 'અશ્વ'નો સામાન્ય અર્થ ઘોડો છે. પણ તેને પ્રાણના પ્રતિરૂપ તરીકે, જડતત્ત્વ અને ચિત્તને સાંકળનાર અર્ધ ભૌતિક તત્ત્વ તરીકે, શ્વાસોચ્છ્વાસ રૂપે વાપરવામાં આવેલો છે. એના મૂળ ધાતુમાં વેગ, શક્તિ, પ્રાપ્તિ, ઉપભોગ આદિ અર્થો પણ રહેલા છે. અને તેથી આ જીવન–અશ્વના પ્રતિરૂપમાંથી પ્રાણિક શક્તિનાં મુખ્ય મુખ્ય બધાં સૂચનો પ્રકટ થાય છે. વરુ અર્થમાં વપરાતા 'વૃક' નો મૂળ અર્થ ચીરનાર છે, અને તેથી તે વરુને લાગુ પડે છે. આ પ્રમાણે 'ધેનુ'નો મૂળ અર્થ

ઉછેરનાર, પોષનાર છે અને તે પરથી ગાય થાય છે આવી રીતે વેદની ભાષામા મૂળ અર્થનુ પ્રાધાન્ય રહે છે અને તેમાથી અન્યત્ર પ્રયુક્ત થતો વિશેષ અર્થ ગૌણ રહે છે આને લીધે મ ત્રના રચનારાઓ આ સામાન્ય શબ્દોને પણ ઘણી મુલાયમતાથી વાપરી શકતા આ શબ્દોને કોકવાર તે ઘોડો, વરુ કે ગાયનુ જ સૂચન કરવા વાપરતા, તો કોકવાર તેના વધુ વ્યાપક મૂળ અર્થમા વાપરતા તો કોકવાર આ સ્થૂલ પ્રાણીવિશેષનુ પ્રતિરૂપ વીસરી જઈને તેના ચૈતસિક અર્થમા વાપરતા. જૂની ભાષાની આ ચૈતસિક શક્તિને ધ્યાનમા રાખી વેદના પ્રતીકોની ખાસ આકૃતિઓનો અર્થ સમજવાનો છે, પછી તે ભલે બહુ સાધારણ કે સ્થૂલ હોય એ જ રીતે 'ઘૃતમ્' 'સોમ' અને બીજા અનેક શબ્દો વપરાયા છે આમ ભાષાની અ દરથી તેના અર્થના મળતા સ્પષ્ટ સૂચનોને આધારે જ, નહિ કે આપણી પસ દગીઓ પ્રમાણે ગમે ત્યા ગમે તે કલ્પિત અર્થ ગોઠવી દઈને, વેદના મંત્રોના અર્થ થવા જોઈએ એમ ન થાય તો આવી વાદરચના ગમે તેટલી દક્ષ અને સ પૂર્ણ હોય તોપણ તેનુ આખુ ચણતર વાસ્તવિકતા અને ઘનતા વગરનુ કેવળ હવામા જ થયેલુ રહેશે

આમ ભાષાશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ વેદના ચોક્કસ થયેલા શબ્દોનો દરેક સ દર્ભમા સ્વાભાવિક રીતે બેસી જાય તેવો દૃઢ અર્થ નક્કી કર્યા પછી પહેલુ કર્તવ્ય એ નક્કી કરવાનુ રહે છે કે મ ત્રોની અ દરના પ્રતીક અને અલ કારો ઉપરાત, મ ત્રોની સ્પષ્ટ ભાષામા ચૈતસિક વિચારોનું અ તરસ્તત્ત્વ એટલા પૂરતા પ્રમાણમાં મળી આવે છે કે નહિ જેને આધારે કહી શકાય કે વેદમા જગલી અને પ્રાથમિક દશાના અર્થસ ભાર કરતા કોઈ ઉચ્ચતર કોટિનો અર્થ રહેલો છે તે પછી બીજુ કાર્ય શક્ય હોય ત્યાલગી સૂત્રોની પોતાની જ આતરિક સાબિતી ઉપરથી દરેક પ્રતીક અને પ્રતિરૂપનો અર્થ તારવવાનુ તથા દરેક દેવનુ ચૈતસિક રૂપનું શુ સાચુ કાર્ય છે તે શોધી કાઢવાનુ રહે છે વેદનો અર્થ કરવા ઇચ્છનારે આ શરતો પૂરી પાડવી જ જોઈએ કારણ વેદની ભાષા નિર્ણીત અને ચોક્કસ રૂપની છે વૈદિક ધર્મના જુદાજુદા વિચારો અને તેમા વારવાર વપરાતા શબ્દોની અ દર એક સ્પષ્ટ સાતત્યવાળો સ બધ છે એટલે જો તેના અર્થઘટનમા કઇ અસ ગતિ કે અચોક્કસતા રહે તો તેનો અર્થ એટલો જ થાય કે તે અર્થ કરનાર મ ત્રોના અર્થના સાચા સ બધો શોધી શક્યો નથી, નહિ કે વેદની પોતાની જ અ દર એ ખામી રહેલી છે

આટલુ પ્રાથમિક કાર્ય સાવધાની અને ખ તથી કર્યા પછી જો મ ત્રોનો અનુવાદ કરીને એમ બતાવી શકાય કે જે અર્થઘટન આપણે ઘટાવ્યુ છે તે સહેજ રીતે અને સહેલાઈથી હરકોઈ સ દર્ભમા લાગુ પડે તેવુ છે, પહેલા જ્યા કેવળ ગોટાળો જ દેખાતો હતો તેવા ભાગોમા આ અર્થઘટનથી સ્પષ્ટ સ બદ્ધતા આવે છે, વળી સમસ્ત સૂક્તોમાથી એક સ્પષ્ટ અને સળગ અર્થ નીકળે છે, શ્લોકોના ક્રમમા સુસ બદ્ધ વિચારો તર્કપુર સર એક પછી એક ગોઠવાયેલા દેખાય છે, અને સમગ્ર રૂપે એક ગભીર, સુસગત અને પ્રાચીન રૂપની તત્ત્વસૃષ્ટિ વેદમાથી નિષ્પાદિત કરીને શકાય છે, તો આ પ્રમાણેનો વાદપ્રસ્તાવ બીજા પ્રસ્તાવો સાથે ઊભા રહેવાનો હક મેળવે છે, એટલુ જ નહિ, બીજા પ્રસ્તાવો જ્યા તેનાથી વિરુદ્ધ જતા હોય ત્યા તેમને તે પડકારી શકે છે અને

જ્યાંજ્યાં તેમનાં સંશોધનો સાથે સંમત થવાનું હોય ત્યાં ત્યાં તે તેમની પૂરણી કરી શકે છે.

આ રીતે વેદનો પ્રધાન અર્થ સૂક્ષ્મ રહસ્યાત્મક ચૈતસિક તત્ત્વવાળો છે એ પ્રસ્તાવને જો સિદ્ધ કરી શકાય તો તેનાં કેટલાંક અતિ મહત્ત્વનાં પરિણામો આવે તેમ છે. પહેલું તો વેદનાં સૂક્તોની અંદર જે અસંગતિઓ દેખાય છે તે દૂર થઈ જાય તેમ છે. આ અસંગતિ માત્ર આપણને જ દેખાય છે, કારણ કે વેદના અર્થનો દોર તેના અંતરંગ અર્થમાંથી મેળવવાનો છે. એ દોર જડયા પછી આ સૂક્તો તર્કબદ્ધ અને સુગ્રથિત તત્ત્વસંભારવાળાં જણાય છે. એ સૂક્તોમાંની એ અર્થાભિવ્યક્તિ આજની અર્વાચીન વિચારપદ્ધતિ કે ભાષારીતિથી ભિન્ન છે છતાં તેની પોતાની શૈલીમાં એ સુસંગત અને દઢ રૂપની છે. એમાં શબ્દોના બાહુલ્ય કરતાં કરકસર વધારે જણાય છે, અર્થના દારિદ્રય કરતાં અર્થનો અતિ સંભાર તેમાં માલૂમ પડે છે. વેદ માનવની જંગલી દશાનું ફક્ત રસિક અવશેષ ચિહ્ન મટીને જગતના પ્રાચીન મહત્ત્વના ધર્મગ્રંથોમાં પોતાનું સ્થાન લે છે.

બીજું પરિણામ એ આવે છે કે ઉપનિષદોના જે કેટલાક ભાગો હજી સમજાયા વગરના રહેલા છે અથવા તો ખોટી રીતે સમજાયેલા છે તેનો અર્થબોધ સરળતાથી અને અસરકારક રૂપે થઈ શકે છે અને પુરાણોના ઉદ્‌ગમનો ઘણો ખરો ખુલાસો મળી આવે છે. ત્રીજું પરિણામ એ કે વેદ વિશે વેદોઽખિલો ધર્મમૂલમ્‌માં વ્યક્ત થતી જે પૂજ્ય ભાવયુક્ત ધાર્મિક પરંપરા છે તેને પૂરેપૂરી તર્કપુર:સરતાથી સમજાવી અને સ્થાપી શકાય છે.[12] અર્વાચીન યુરોપીય વિદ્વાનોના મત પ્રમાણે વેદોમાં કેવળ સ્થૂલ પ્રકૃતિનાં તત્ત્વોની પૂજાનું તત્ત્વ છે. વેદ પછી આવતાં ઉપનિષદોમાં આ પ્રકૃતિસત્ત્વો એકદમ ઊંડા ચૈતસિક ગુણોથી તથા આધ્યાત્મિક તત્ત્વોથી ભરેલાં બની જાય છે. એ રીતે બે વચ્ચે વિકાસની જે કડીની ખોટ છે તે આથી પુરાય છે, એટલું જ નહિ, પણ વેદાન્ત, પુરાણ, તન્ત્ર, દર્શનો અને હિંદના મહાન ધર્મોનાં મૂળ તેના નિરાડંબર સત્ય રૂપમાં વેદની અંદર જણાય છે. આ રીતે હિંદની અંદરના ધર્મોના તુલનાત્મક અભ્યાસનું એક સ્વાભાવિક પ્રસ્થાનબિંદુ પણ પ્રાપ્ત થાય છે.

શ્રી અરવિંદે પોતાની વાદરચનાનો આ રીતે પ્રસ્તાવ અને તેમાંથી નીપજતાં મહત્ત્વનાં પરિણામોનો સંભવ રજૂ કર્યો છે. એમની સ્વાનુભૂતિમાં તો આ વસ્તુ આખી સ્પષ્ટ રૂપે સિદ્ધ જેવી છે છતાં તેને તર્ક અને ગ્રંથના આંતરિક તેમ જ બાહ્ય આધારો ઉપર સુપ્રતિષ્ઠિત એવા એક નિર્ણયાત્મક રૂપે નિ:શેષ રીતે રજૂ કરવા માટે અર્વાચીન સંશોધનપદ્ધતિએ કાર્ય થવું જોઇએ એ જરૂર તેઓ સ્વીકારે છે, અને એ દિશામાં તેમનું કાર્ય આગળ વધી રહ્યું છે. પરંતુ એનું ફળ પ્રસિદ્ધ ન થાય ત્યાંલગી પણ વેદના ગૂઢ રહસ્યની એમની કલ્પના કેવી છે, વેદનાં સૂક્તોનો ચૈતસિક તથા આધ્યાત્મિક અર્થ શો છે, વેદના દેવો–અગ્નિ, ઇન્દ્ર, મરુત, સરસ્વતી, ઉષા, સરમા, આદિમાં ચૈતસિક તત્ત્વો કેવાં છે, તેમજ ઋગ્વેદમાં આવતી દંતકથાઓ—અંગિરસ અને વૃત્રની—

---

૧૨ આ પરંપરાનો સંકલિત ખ્યાલ મેળવવા જુઓ નટવરલાલ જેઠાલાલ મહેતા દ્વારા સંપાદિત થયેલ 'વેદામૃત' નો 'વેદસ્તુતિ' વિભાગ (પૃ. ૧૪૧) તથા ફ્લેટનના The Rig-Ved a and Vedic Religion માં Appendix I. પૃ. ૨૪૪.

તેમનુ રહસ્ય શુ છે એનો ખ્યાલ મેળવવો હોય તો તે તેમની વેદરહસ્ય વિશેની લેખમાળાના બીજા પ્રકરણોમાથી તથા તેમણે વેદના પસંદ કરેલા સૂક્તોના અનુવાદોમાથી મળી શકે તેમ છે એમની વિચારસરણીનો સ્વીકાર કરી તેમના શિષ્યમંડળમાથી નલિનીકાન્ત ગુપ્ત, વી ચન્દ્રશેખર, તથા અંબાલાલ પુરાણીએ વેદનુ અધ્યયન આગળ વધાર્યું છે અને તેના પરિણામો છૂટક છૂટક લેખોમા રજૂ કર્યો છે જે અભ્યાસીને શ્રી અરવિંદની દૃષ્ટિ સમજવામા ઉપયોગી મદદ પૂરી પાડે તેવા છે

વેદના અધ્યયનમા તેના અર્થઘટનનો સાયણ અને દયાનંદ પછી આ ત્રીજો અને અત્યારે તો સૌથી વધુ મહત્ત્વનો પ્રારંભ શ્રી અરવિંદનો છે વેદના સમગ્ર અધ્યનમા શ્રી અરવિંદનુ કાર્ય અનન્ય કોટિનુ છે એને લીધે વેદના સ્વરૂપની માન્યતામા આમૂલ પલટો થાય છે અને વેદના સ્વરૂપનું સત્યની વધુ નજીકનું એવુ દર્શન પ્રાપ્ત થાય છે ઓગણીસમી સદીના મધ્યકાળમા મેક્સમૂલરે જે ભવિષ્ય વાણી ભાખી હતી કે વેદનો અનુવાદ તો આવતી સદીમા બનશે તે જાણે શ્રી અરવિંદને હાથે મૂર્ત રૂપ લેતી હોય તેમ લાગે છે

ઈશ્વરાવતારના પ્રકાર

અધ્યા. નાગરદાસ કા. બાંભણિયા

માનસશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ વિચાર કરિયે તો અવતારનો ખ્યાલ મનુષ્યના મનમાં સહજ છે. જે દુનિયામાં આપણે છિયે તેમાં બધું એવું નથી કે જેનાથી આપણા મનને સંતોષ થાય. દાખલા તરીકેઃ શિક્ષકો આવા હોવા જોઇયે એવો ખ્યાલ મોટાને મોટાની દૃષ્ટિએ અને નાનાને નાનાની દૃષ્ટિએ સૌને હોય છે; પરન્તુ જેને જેવો ખ્યાલ છે તેવો શિક્ષક તેને ક્યાં મળે છે? રાજ્યતન્ત્ર આવું હોવું જોઇયે એવો આપણને ખ્યાલ છે, પરન્તુ તેવું રાજ્યતન્ત્ર ક્યાં છે? આ રીતે જે વ્યક્તિ અથવા તો જે વસ્તુના સમ્પર્કમાં આપણે આવિયે છિયે તે આવી હોય તો સારી એમ આપણે સૌ મનમાં ઇચ્છિયે છિયે, પરન્તુ તે વ્યક્તિ અથવા તે વસ્તુ તેવી ક્યાં હોય છે? આ દુનિયામાં સર્વત્ર અપૂર્ણતા દેખા દઈ રહી છે. આવી અપૂર્ણ અને વધીને કહિયે તો દોષપૂર્ણ, દુનિયા કોઈક સમયે કોઈક સ્થલે એવા પુરુષને જન્મ આપે છે કે જે પુરુષમાં અમુક એક ગુણ અથવા તો એવા અનેક ગુણો એટલા બધા પ્રમાણમાં મળે છે કે તે એક ગુણ અથવા તો તેવા અનેક ગુણોથી આપણને સંતોષ થયા વગર નથી રહેતો. જેવું આપણે ઇચ્છિયે છિયે તેવું આપણને મળ્યું છે એમ આપણે માનિયે છિયે. અને આવા પુરુષ સમ્બન્ધી વિચાર કરતાં અને તે વિચારો વ્યક્ત કરતાં અવતારની ભાવના આગળ આવીને ઊભી રહે છે. જબ્બર વિદ્વાનને આપણે સરસ્વતીનો અવતાર માનિયે છિયે અને તેમ કહિયે છિયે. અત્યન્ત દયાળુ મનોવૃત્તિવાળા પુરુષને આપણે સાક્ષાત્ દયાનું સ્વરૂપ જ માનિયે છિયે અને કહિયે છિયે. અત્યન્ત ધાર્મિક મનોવૃત્તિવાળા પુરુષને આપણે આ તો મૂર્તિમાન્ ધર્મ છે એમ માનિયે છિયે અને કહિયે છિયે. આ આવા પ્રસંગોમાં ઉદ્ભવતી અવતારભાવનાની પાછળ એક બીજો ઊંડો ખ્યાલ પણ મનુષ્યના મનમાં રહેલો છે. જે દુનિયા પર આપણે છિયે તે અપૂર્ણ હોય, પરન્તુ એક એવી દુનિયા છે કે જ્યાં પૂર્ણતાનું સામ્રાજ્ય છે, અને એ દુનિયામાંથી કોઈ એક અથવા તો એવા અનેક ગુણો આપણી દુનિયા પર પૂર્ણ યા પૂર્ણકલ્પ સ્વરૂપે ઊતરી આવે છે. અવતાર શબ્દનો અર્થ ઊતરી આવવું છે. આ આપણી દુનિયાથી પર દુનિયા, તેને પછી આપણે સ્વર્ગ કહિયે, બ્રહ્મલોક કહિયે, કે વૈકુંઠ કહિયે. આ આપણી દુનિયાથી પર દુનિયામાંથી તે ગુણ આપણી આ દુનિયા પર ઊતરી આવે છે, માટે આપણે તે ગુણયુક્ત પુરુષને તે ગુણનો અવતાર કહિયે છિયે.

આ અવતારના ખ્યાલ સાથે ઈશ્વરનો આપણા મનમાં રહેલો જે ખ્યાલ છે તેને જોડિયે, એટલે આપણને ઈશ્વરાવતારની ભાવના પ્રાપ્ત થાય છે. કર્તુમ્, અકર્તુમ્, અન્યથાકર્તુમ્ સમર્થ, સર્વજ્ઞ, પરમન્યાયી, પરમકૃપાળુ, સર્વસ્વતન્ત્ર, અને સર્વગુણપૂર્ણ આ વિશ્વમાં જે હોય તે ઈશ્વર. અને આપણી દુનિયા ઉપર કોઈ એક વ્યક્તિમાં એક સામટા અનેક ગુણોનું અને અલૌકિક

પ્રતાપનુ દર્શન થાય તે વ્યક્તિ ઇશ્વિરાવતાર અને આવા ઇશ્વિરાવતારના કેટલા પ્રકારો છે તે સમ્બન્ધી આ લઘુલેખમા વિવેચન કરવામા આવ્યુ છે. આ વિવેચન શ્રીવલ્લભાચાર્યના મતાનુસાર કરવામા આવ્યુ છે, અને પ્રસગે પ્રસગે તેમના ગ્રન્થોના અવતરણો ટાકયા છે એટલે શ્રીવલ્લભાચાર્ય અને તેમના ગ્રન્થો સમ્બન્ધી ટૂક નિરૂપણ અસ્થાને નહિ ગણાય .

શ્રીવલ્લભાચાર્યે ઇસ્વીસનની ચૌદમી સદીના અન્તભાગમા અને પન્દરમી સદીના આદિભાગમા ભૂતલને અલકૃત કરેલુ તે અરસામા તેઓશ્રીએ નાના મોટા અનેક ગ્રન્થો પ્રકટ કર્યા તે ગ્રન્થો પૈકી ત્રણ ગ્રન્થો મોટા છે અને અવતરણો પ્રાય તે મોટા ગ્રન્થોમાથી લેવામા આવ્યા છે આ ત્રણ ગ્રન્થો પૈકી પ્રથમ ગ્રન્થ તે તત્ત્વદીપનિબન્ધ આ ગ્રન્થમા ત્રણ પ્રકરણો છે પ્રથમ શાસ્ત્રાર્થ પ્રકરણ છે તેમા પોતાને સમ્મત જે શુદ્ધાદ્વૈતબ્રહ્મવાદ તેનું ટૂકાણમા નિરૂપણ છે બીજુ સર્વનિર્ણય પ્રકરણ છે તેમા સર્વ શાસ્ત્રો સમ્બન્ધમા જે પોતાનો મત છે તે ટૂકમા દર્શાવ્યો છે ત્રીજુ ભાગવતાર્થ પ્રકરણ છે તેમા શ્રીમદ્ભાગવતના સાત અર્થો પૈકી ચાર અર્થોનુ ટૂકમા નિરૂપણ છે શાસ્ત્રાર્થ, સ્કન્ધાર્થ, પ્રકરણાર્થ, અધ્યાયાર્થ, વાક્યાર્થ, પદાર્થ, અને અક્ષરાર્થ અવિરુદ્ધ જે અર્થમા હોય તે ખરો અર્થ આ સાત અર્થો પૈકી પ્રથમ ચારનુ તત્ત્વદીપનિબન્ધમા નિરૂપણ કરવામા આવ્યુ છે, અને બાકીના ત્રણ સમ્બન્ધી વિશેષ નિરૂપણ શ્રીમદ્ભાગવત પરની પોતાની સુબોધિની નામની ટીકામા કરવામા આવ્યુ છે આ તત્ત્વદીપનિબન્ધ કારિકાત્મક છે અને કારિકાઓ દુરૂહ છે, એટલે તે કારિકાઓનો અર્થ વિશદ કરવા તેના પર પ્રકાશ નામની ટીકા એઓશ્રીએ લખી છે આ પ્રકાશ પહેલા બે પ્રકરણો પર સમ્પૂર્ણ છે, પરન્તુ ત્રીજા પ્રકરણ પર શરૂઆતના અમુક ભાગ ઉપર જ છે. આ પ્રકાશના પ્રારભના શ્લોકોમા પોતે અગ્નિનો અવતાર છે એ પ્રમાણે શ્રીવલ્લભાચાર્યે સ્પષ્ટ નિરૂપણ કર્યું છે બીજો ગ્રન્થ અણુભાષ્ય છે જેમ બ્રહ્મસૂત્રો ઉપર શ્રીશકરાચાર્યનુ શાકરભાષ્ય, અને શ્રી રામાનુજાચાર્યનુ શ્રીભાષ્ય તેમ શ્રીવલ્લભાચાર્યનુ અણુભાષ્ય છે આ બ્રહ્મસૂત્રો ચાર અધ્યાયમા છે તેમા અઢી અધ્યાય ઉપર અણુભાષ્ય શ્રીવલ્લભાચાર્યે લખ્યુ છે, અને બાકીના દોઢ અધ્યાય ઉપર એમના પુત્ર શ્રીવિઠ્ઠલેશે લખ્યુ છે આ ગ્રન્થમા પણ એક સ્થલે શ્રીવલ્લભાચાર્ય શકરાચાર્ય શકરનો અવતાર છે અને પોતે અગ્નિનો અવતાર છે એમ નિરૂપણ કરે છે ત્રીજો ગ્રન્થ તે સુબોધિની તે શ્રીમદ્ભાગવત પરની પોતાની ટીકા છે તે પ્રથમસ્કન્ધ, દ્વિતીયસ્કન્ધ, તૃતીયસ્કન્ધ, દશમસ્કન્ધ સપૂર્ણ, અને એકાદશ સ્કન્ધના પ્રથમ ચાર અધ્યાયો પર અત્યારે મળે છે શ્રીવલ્લભાચાર્યના સિદ્ધાન્તનુ વિસ્તારપૂર્વકનુ નિરૂપણ આપણને આ ગ્રન્થમા મળે છે આ ગ્રન્થના પ્રારમ્ભિક મગલશ્લોકોમા પણ એઓ નિરૂપણ કરે છે કે પોતે અગ્નિનો અવતાર છે અને શ્રીમદ્ભાગવતનો ગૂઢાર્થ પ્રકટ કરવા માટે ભગવાને તેમને ભૂતલ પર મોકલેલ છે નાના ગ્રન્થો પૈકીના એક ગ્રન્થનો આ લઘુલેખમા ઉપયોગ કરવામા આવ્યો છે, તે ગ્રન્થનુ નામ શ્રીભગવત્પીઠિકા છે ભગવદવતાર અને ભગવલ્લીલા એના પ્રકારોનુ તે ગ્રન્થમા ટૂકમા નિરૂપણ કરવામા આવ્યુ છે શ્રીવલ્લભાચાર્યના ગ્રન્થો સમ્બન્ધી આ ટૂક નિરૂપણ કર્યા બાદ હુ મૂળ વિષય પર આવુ છુ

અવતાર એટલે શું ? अवतरणमवतारः । व्यापिवैकुण्ठाद् भगवतः प्रपञ्चे समागमनम् ॥ (શ્રીમદ્‌ભાગ. સુબો. ૧. ૩. ૧ ની ભૂમિકા) આ પંક્તિમાં શ્રીવલ્લભાચાર્ય એવું નિરૂપણ કરે છે કે, વ્યાપિવૈકુંઠમાંથી ભગવાન આ જગતમાં પધારે તેનું નામ અવતાર. अवतरणं वैकुण्ठादत्रागमनम् ॥ (સુબો. ૧૦. ૧. ૨.) આ પંક્તિમાં પણ તે પ્રમાણેનું નિરૂપણ છે. सामान्यतोप्यवतरणं देवतिर्यङ्नरादिषु अलौकिकतेजसः संक्रमणम् ॥ (સુબો. ૧. ૧. ૧૩) આ પંક્તિમાં એવું નિરૂપણ છે કે, દેવ, મનુષ્ય, પશુ વગેરે પૈકી કોઈમાં અલૌકિક તેજનો સંચાર તે અવતાર. પરન્તુ આ પ્રકાર ગૌણ છે. આ ત્રણ પંક્તિઓમાં ‘ અવતાર ’ શબ્દ ક્રિયાવાચી છે. અવતરવાની ક્રિયા તે અવતાર. આ ઉપરાંત અવતાર શબ્દ અવતરેલ વ્યક્તિનો વાચક પણ છે. नृसिंहरामवासुदेवा एते त्रयः अंशावतारा: । मत्स्यकूर्मवराहा एते त्रयः कलावतारा: । वामनो बुद्धः कल्की एते त्रयः आवेशावतारा: ॥ (શ્રીભગવત્પીઠિકા) આ પંક્તિઓમાં ‘ અવતાર ’ શબ્દ વ્યક્તિવાચી છે. નૃસિંહ, રામ, અને વાસુદેવ અંશાવતાર છેઃ મત્સ્ય, કૂર્મ, અને વરાહ કલાવતાર છે; અને વામન, બુદ્ધ, અને કલ્કી આવેશાવતાર છે. અહીં નૃસિંહ વગેરે વ્યક્તિને અવતાર કહેવામાં આવેલ છે.

શુદ્ધાદ્વૈતબ્રહ્મવાદ પ્રમાણે, એક બ્રહ્મ અથવા ભગવાન અનેક રૂપે થાય છે તેનું નામ સૃષ્ટિ; આ સૃષ્ટિમાં ભગવાન અવતાર લે છે. આ સૃષ્ટિમાં ભગવાન અવતાર લે છે એનો અર્થ એ થાય કે ભગવાનમાં ભગવાન અવતાર લે છે; અને આ તે વળી શું ? એટલે સૃષ્ટિનું પણ ટૂંક નિરૂપણ અહીં આવશ્યક છે. સૃષ્ટિ સમ્બન્ધી ટૂંક નિરૂપણ શ્રી ભગવત્પીઠિકાના પ્રારમ્ભમાં કરવામાં આવેલું છે તે નીચે મુજબ છેઃ—

श्रीपुरुषोत्तमस्य त्रीणि स्वरूपाणि । एकम् आधिभौतिकम्, द्वितीयम् आध्यात्मिकम्, तृतीयम् आधिदैविकम् । आधिभौतिको नारायणो लक्ष्मीपतिः, तत् क्षरस्वरूपम्; आध्यात्मिकं ब्रह्म अक्षरम्; आधिदैविकं पुरुषोत्तमः । सच्चिदानन्दरूपाणि । आधिदैविके पुष्टिः, आध्यात्मिके मर्यादा, आधिभौतिके प्रवाहः ॥

श्रीपुरुषोत्तमस्य सृष्टेरिच्छा यदा जायते तदा रविकाश्मीरयोगे यथा वह्निः प्रजायते तथा कालोक्षराज्जातः सदानन्दकटाक्षतः पृथग् भवति, भ्रुवो रन्ध्रादुत्पद्यते । कालात् प्रकृतिपुरुषौ । प्रकृतेर्गुणात्मको नारायणो लक्ष्मीपतिः । तस्य मनसो विष्णुः । ललाटाद् रुद्रः । नाभिकमलाद् ब्रह्मा जातः । ततः सृष्टिः ॥

આ નિરૂપણને આધારે જરા વિસ્તારપૂર્વક સૃષ્ટિનું નિરૂપણ હું કરું છું. આધિદૈવિક પુરુષોત્તમ મૂલરૂપ છે. તેનું વર્ણન તત્ત્વદીપનિબન્ધના શાસ્ત્રાર્થ પ્રકરણમાં નીચે મુજબ છેઃ—

निर्दोषपूर्णगुणविग्रह आत्मतन्त्रो निश्चेतनात्मकशरीरगुणैश्च हीनः ।
आनन्दमात्रकरपादमुखोदरादिः सर्वत्र च त्रिविधभेदविवर्जितात्मा ॥ (શ્લો. ૪૭)

“ આ પુરુષોત્તમ દોષરહિત અને ગુણપૂર્ણ છે, સ્વતન્ત્ર છે. મનુષ્યને જેવી રીતે જડ શરીરનાં અવયવો છે તેવી રીતે તેને હોતાં નથી. તેનાં સમગ્ર અવયવો આનન્દરૂપ છે, અને તે સર્વત્ર એકરૂપ છે. આ પુરુષોત્તમનો આનન્દ અગણિત છે. આ પુરુષોત્તમને સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરવાની ઇચ્છા થઈ ત્યારે તે પોતે અક્ષરરૂપ બન્યા. આ અક્ષર સમ્બન્ધમાં સપ્રકાશ તત્ત્વદીપનિબન્ધના સર્વ-

નિર્ણય પ્રકરણુમા નીચે મુજબ નિરૂપણ છે —

प्रकृति पुरुषयोर्भो परमात्माभवत पुरा । यद्रूप समधिष्टाय तदक्षरमुदीर्यते ॥ ९८ ॥
आनन्दाशतिरोभाव. सत्त्वमात्रेण तत्र हि ॥

भगवान् यदा येन रूपेण कार्यं कर्तुमिच्छति तद रूपमेव व्यापारयति । तत्र ज्ञानेन मोक्षो देय इति यदा विचारयति तदा अक्षरमेव ब्रह्मस्वरूप पुरुषोत्तमस्याधारभागचरणस्थानीय, तमादौ चतुर्मूर्तीकरोति। अक्षररूप, कर्मरूपं, कालरूप, स्वभावरूप च । तत्र यस्य रूपस्य द्वैरूप्य भवति प्रकृतिपुरुषभेदेन तदक्षरम् ॥ ९८ ॥ ननु पुरुषोत्तमस्वरूपात् तत्र को विशेष इति चेत् तत्राह। 'आनन्दाशतिरोभाव ' इति। अग्रे हमेव भविष्यामीति इच्छामात्रेणान्त मनुस्थितसत्त्वेन आनन्दाशस्तिरोहित इव भवति ॥

પુરુષોત્તમને ઇચ્છા થઈ તેટલે અંશે આનન્દ તિરોહિત થયો અને આ ઇચ્છાયુક્ત ઈષત્તિરોહિતાનન્દ જે પુરુષોત્તમ તે જ અક્ષર ईषदानन्दतिरोभावेन ब्रह्म अक्षरमुच्यते । प्रकटानन्द पुरुष इति ॥ (અણુભાષ્ય ૧ ૨ ૨૧) અહી ધ્યાનમા રાખવાની વાત એ છે કે પુરુષોત્તમ મૂળસ્વરૂપે આબાદ રહીને અક્ષરરૂપ બન્યા છે એટલે અક્ષર અને પુરુષોત્તમ બન્ને ભિન્ન પણ ખરા અને અભિન્ન પણ ખરા. આ વાત રાજસત્તાના દૃષ્ટાન્તથી સ્પષ્ટ થશે રાજા પોતાની પૂર્ણ સત્તાનો અંશ બીજી કોઈ વ્યક્તિને સોંપે તેથી તેની પૂર્ણ સત્તામા કાંઈ ન્યૂનતા આવતી નથી પુરુષોત્તમના સ્વરૂપની બાબતમા પણ આમ જ સમજવુ पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते । એ શ્રુતિવાક્ય આ જ વાતનુ પ્રતિપાદન કરે છે તેમા કહેવામા આવ્યું છે કે પૂર્ણમાથી પૂર્ણ ઉત્પન્ન થાય છે તોયે પહેલું પૂર્ણ પૂર્ણ જ છે, તેમા કાંઈ ન્યૂનતા આવતી નથી જ્ઞાન માટે પણ આ જ પ્રકાર છે

अपूर्व कोपि कोशोय विद्यते तव भारति । व्ययतो वृद्धिमायाति क्षयमायाति सचयात् ॥

આ સુભાષિતમા એવુ વર્ણન કરવામા આવ્યુ છે કે વિદ્યાધનનો સ્વભાવ વ્યાવહારિક ધનના સ્વભાવથી વિપરીત છે તે ખરચ્યે વધે છે અને સંઘર્યે ઘટે છે સુખની બાબતમાયે આવુ જ છે બીજાને સુખી બનાવ્યાથી પોતાનુ સુખ ઘટતુ નથી, ઊલટુ વધે છે કવિવર શેક્સપિયરનુ સુપ્રસિદ્ધ વાક્ય ' It is doubly blessed . It blesseth him that gives and him that takes ' દયાગુણના સમ્બન્ધમા તે જ વાતનુ પ્રતિપાદન કરે છે જેના પર દયા કરવામા આવે છે તે પણ સુખી થાય છે, અને જે દયા કરે છે તે પણ સુખી થાય છે એક દીવાના સ્પર્શથી અનેક દીવા પ્રકટે તેમા પહેલા દીવાનુ કાંઈ ઘટતુ નથી એક ચન્દન વૃક્ષના સમ્પર્કથી અનેક ચન્દન વૃક્ષો થાય છે તેમા પહેલા ચન્દનવૃક્ષને કાંઈ ખોટ આવતી નથી ટૂંકમા, દ્રવ્ય વધાર્યું વધે છે ઘટાડ્યુ ઘટે છે, પરન્તુ આત્મગુણ ઘટાડ્યો ઘટતો નથી, તે તો વાવર્યો વધતો જ જાય છે પુરુષોત્તમ અને અક્ષર સમ્બન્ધમા આમ જ સમજવાનુ છે જેમ પુરુષોત્તમ અક્ષરરૂપ બન્યા તેમ અક્ષર અક્ષરરૂપે આબાદ રહી કાલરૂપ બન્યુ કાલ કાલસ્વરૂપે આબાદ રહ્યો અને તેમાથી પ્રકૃતિ અને પુરુષ ઉત્પન્ન થયા પ્રકૃતિમાથી ગુણમય એટલે પ્રકૃતિના ગુણો જે સત્ત્વ, રજસ્, અને તમસ્ તન્મય લક્ષ્મીપતિ નારાયણની ઉત્પત્તિ થઈ તે લક્ષ્મીપતિ નારાયણના

મનમાંથી સૃષ્ટિનું પાલન કરનાર વિષ્ણુ ઉત્પન્ન થયા, લલાટમાંથી સૃષ્ટિનો સંહાર કરનાર રુદ્ર ઉત્પન્ન થયા, અને નાભિકમલમાંથી સૃષ્ટિને ઉત્પન્ન કરનાર બ્રહ્મા ઉત્પન્ન થયા, અને બ્રહ્માએ સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરી. આ સૃષ્ટિમાં જીવ અને જડ એ બે જબ્બર પ્રકારો માલૂમ પડે છે. જીવો અક્ષરનો જે ચેતનાંશ પુરુષ તેના અંશો છે, અને જડ સૃષ્ટિ અક્ષરનો જે અચેતનાંશ પ્રકૃતિ તેનું પરિણામ છે. જીવો પણ અનેકવિધ છે અને જડ સૃષ્ટિ પણ અનેક પ્રકારે દેખા દે છે. જીવ ચેતન ભોક્તા છે અને જડ અચેતન ભોગ્ય છે. આ સૃષ્ટિમાં સ્વર્ગ, પાતાલ, ભૂતલાદિ અનેક લોક છે. ભૂતલ કર્મલોક છે, સ્વર્ગાદિ ભોગલોક છે. જીવો સારાં કર્મો કરે છે તો તેઓને સુખપૂર્ણ સ્વર્ગાદિ લોકની પ્રાપ્તિ થાય છે. પાપ પુણ્યનો ભોગ પૂરો થયે પાછો અમુક પ્રારબ્ધ કર્મ લઈને જીવ ભૂતલ પર જન્મે છે. ત્યાં પણ સાધારણ સુખદુઃખ તે ભોગવે છે. જીવો બે પ્રકારના છેઃ દૈવી અને આસુરીઃ જગતના કલ્યાણાર્થે જેઓની આન્તર તેમ બાહ્ય પ્રવૃત્તિ છે તે દૈવી જીવો; પોતાનો સ્વાર્થ સાધનારા અથવા તો પોતાના વિનોદાર્થે જગતને ત્રાસ આપનારા આસુરી જીવો છે. આસુરી જીવો અધર્મમાં જ રસ લે છે. કોઇ વખત આસુરી જીવોનું બલ અને તેમનો ત્રાસ એટલો બધો વધી જાય છે કે દૈવી જીવોને તેમનાથી બચવા શું કરવું એ સૂઝતું નથી. ઈશ્વરને શરણે જઇ તેની આગળ પોતાનાં દુઃખ રજૂ કરવાં અને તેની મદદ માગવી એ એક જ તેમની પાસે ઉપાય રહે છે અને તે તેમનો ઉપાય પ્રાયઃ સફલ થાય છે. ઈશ્વર અવતાર લઈ તે આસુરી જીવોનો વિનાશ કરે છે અને દૈવી જીવોનાં દુઃખ દૂર કરે છે. આ પ્રવાહ વહ્યો જાય છે. પરમેશ્વર એક જ જો આ વિશ્વમાં તત્ત્વ છે, તો આવા આસુરી જીવો ક્યાંથી? તેમને શા માટે સરજે? અને શા માટે મારે? વગેરે પ્રશ્નો તત્ત્વચિન્તકને થાય અને એનો જવાબ પણ કાંઇક અંશે મળી શકે છે, તોયે આ ચર્ચા કરવી અહીં અપ્રાસંગિક છે એમ સમજી અને સરજનારે શા માટે સરજ્યું એ સરજનાર જાણે અને એ સરજનાર સ્વતન્ત્ર હોવાથી ફાવે તેમ સરજે તેને કોઇ રોકી શકે નહિ વગેરે વિચાર લાવી એ ચર્ચા હું અહીં કરતો નથી. આ રીતે કારણાવસ્થામાં ભગવાનથી અભિન્ન જે આ સૃષ્ટિ તે કાર્યાવસ્થામાં ભગવાનથી ભિન્ન છે; એટલે ભગવાનના અનેકવિધ અવતારો એ સૃષ્ટિમાં સંભવી શકે છે અને થાય છે પણ.

આ સૃષ્ટિમાં પરમેશ્વર અવતાર લે છે અને તે અવતારના પ્રકારો કેટલા અને એ અવતાર લેવાનાં પ્રયોજન ક્યાં તે હવે જોઇએ.

एते चांशकलाः पुंसः कृष्णस्तु भगवान् स्वयम् (ભા. ૧. ૩. ૨૮ પૂર્વાર્ધ) એ શ્લોકાર્ધમાં અવતારના ત્રણ પ્રકારનું નિરૂપણ છેઃ અંશાવતાર, કલાવતાર, અને પૂર્ણાવતાર. આ ઉપરાંત બીજા બે પ્રકાર છેઃ આવેશાવતાર અને વિભૂતિ. પાંચરાત્ર સિદ્ધાન્તમાં પણ અવતારના પાંચ પ્રકારો સ્વીકારવામાં આવ્યા છે. પણ તે પ્રકારો ઉપર કહ્યા પ્રકારોથી કાંઇક અંશે ભિન્ન અને કાંઇક અંશે મળતા છે. અજ્ઞાતસ્થલવિશેષ નીચેના બે શ્લોકોમાં તે પ્રકારોનું નિરૂપણ છેઃ—

मम प्रकाराः पञ्चेति प्राहुर्वेदान्तपारगाः । परो व्यूहश्च विभवो नियन्ता सर्वदेहिनाम् ॥ १ ॥
अर्चावतारश्च तथा दयालुः पुरुषाकृतिः । इत्येवं पञ्चधा प्राहुर्मां रहस्यविदो जनाः ॥ २ ॥

પર, વ્યૂહ, વિભવ, અન્તર્યામી, અને અર્ચાવતાર આ પ્રમાણે પાચ પ્રકારોનુ આ શ્લોકમા નિરૂપણ છે આ વાત સાચી, પરન્તુ પાંચરાત્ર સિદ્ધાન્તનો પર અને શ્રીવલ્લભાચાર્યનો પૂર્ણાવતાર એ બે એક નથી વ્યૂહ ક્યાક અશાવતાર છે અને ક્યાક કલાવતાર છે વિભવ પણ ક્યાક અશાવતાર અને ક્યાક કલાવતાર છે અન્તર્યામી એક તો અપ્રત્યક્ષ છે અને સદા સર્વત્ર વિદ્યમાન છે એટલે તેની અવતારમા ગણના ન થઈ શકે અર્ચાવતાર ભક્તવિશેષ પૂરતો જ હોવાથી તેની અવતારમા પ્રસિદ્ધિ નથી એક એક પ્રકારનુ વિશેષ નિરૂપણ કરુ તેની પહેલા અવતાર લેવાના પ્રયોજનોનુ જો નિરૂપણ થાય તો અવતારપ્રકારોનુ નિરૂપણ એકદમ વિશદ થઇ શકે, કારણ એ કે સર્વ અવતારપ્રકારો સર્વ અવતારપ્રયોજનો સાથે સમ્બન્ધ નથી રાખતા, અમુક અવતારપ્રકારનો અમુક અવાતરપ્રયોજન સાથે જ સમ્બન્ધ હોય છે

અવતારપ્રયોજનો આ પ્રમાણે છે (૧) અધર્મનાશ અને ધર્મનુ સ્થાપન, (૨) ભક્તની કીર્તિ વધારવી, (૩) ભક્તનો મનોરથ પૂરવો, (૪) એવી લીલા કરવી કે જેને સાભળવાથી અને સભારવાથી મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય, (૫) સાક્ષાત્ સ્વરૂપબળથી જીવોને મોક્ષદાન કરવુ, (૬) વિનોદ, અને (૭) ભક્તો સાથે સાક્ષાત્ લીલા કરી પૂર્ણાનન્દનુ દાન કરવુ પહેલું પ્રયોજન અધર્મનાશ અને ધર્મનુ સ્થાપન એ

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत । अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मान सृजाम्यहम् ॥
परित्राणाय साधूना विनाशाय च दुष्कृताम् । धर्मसस्थापनार्थाय सम्भवामि युगे युगे ॥
(भ गी ४ ७-८)

એ સુપ્રસિદ્ધ ભગવદ્ગીતા-વાક્યમા કહેવામા આવ્યુ છે બીજુ પ્રયોજન ભક્તની કીર્તિ વધારવી એ

केचिदाहुरज जात पुण्यश्लोकस्य कीर्तये । यदो प्रियस्यान्ववाये मलयस्येव चन्दनम् ॥
(ભાગ ૧ ૮ ૩૧)

એ શ્લોકમા છે રામે અવતાર લીધો તેથી રઘુનો વશ પ્રસિદ્ધ થયો અને કૃષ્ણે અવતાર લીધો તેથી યદુકુલ પ્રસિદ્ધ થયુ ત્રીજુ પ્રયોજન ભક્તનો મનોરથ પૂર્ણ કરવો એ

अपरे वसुदेवस्य देवक्या याचितोभ्यगात् । अजस्त्वमस्य क्षेमाय वधाय च सुरद्विषाम् ॥
(ભાગ ૧ ૮ ૩૨)

એ શ્લોકમા કહેવામા આવ્યુ છે વસુદેવે પૂર્વજન્મમા તપ કરી માગણી કરી એટલે ભગવાન પુત્રરૂપે પ્રકટ્યા નન્દરાયજીએ પણ પૂર્વજન્મમા તેવી માગણી કરેલી ચોથુ પ્રયોજન એવી લીલા કરવી કે જેને સાભળવાથી અને સભારવાથી જીવો મુક્ત થાય એ

भवेस्मिन् क्लिश्यमानानामविद्याकामकर्मभि । श्रवणस्मरणार्हाणि करिष्यन्निति केचन ॥
(ભાગ ૧ ૮ ૩૪)

એ શ્લોકમા કહેવામા આવ્યુ છે પાચમુ પ્રયોજન સાક્ષાત્ સ્વરૂપબળથી જીવોને મુક્તિ આપવી એ

नृणां निःश्रेयसार्थाय व्यक्तिर्भगवतो नृप । अव्ययस्याप्रमेयस्य निर्गुणस्य गुणात्मनः ॥
कामं क्रोधं भयं स्नेहमैक्यं सौहृदमेव वा । नित्यं हरौ विदधतो यान्ति तन्मयतां हि ते ॥
(ભાગ. ૧૦. ૨૬. ૧૪–૧૫)

એ શ્લોકમાં કહ્યું છે. પ્રકટ પ્રભુને કોઈ પણ ભાવથી ભજે તેને તે પ્રભુ પોતાના સ્વરૂપબળે મુક્તિ આપે છે. પૂતના, કંસ, શિશુપાલ વગેરેને આ રીતે મુક્તિ મળી છે, નહિતર ભગવાનના વેરીને તે વળી મુક્તિ હોય? ભગવાન અહીં કોઈ અલૌકિક સ્વરૂપે દર્શન આપે છે. કુહાડો ચન્દનને કાપે છે છતાં તે ચન્દન કુહાડાની ધારને સુગન્ધી બનાવે છે. ભગવાનના વિષયમાં પણ આવું જ સમજવું. છઠ્ઠું પ્રયોજન જે વિનોદ તેનું નિરૂપણ

न तेऽभवस्येश भवस्य कारणं विना विनोदं बत तर्कयामहे ।
(ભાગ. ૧૦. ૨. ૩૯ પૂર્વાર્ધ)

એ શ્લોકાર્ધમાં છે. સાતમું પ્રયોજન જે ભક્તોની સાથે સાક્ષાત્ લીલા કરી પૂર્ણાનન્દનું દાન કરવું એનું નિરૂપણ

अनुग्रहाय भक्तानां मानुषं देहमास्थितः । भजते तादृशीः क्रीडा याः श्रुत्वा तत्परो भवेत् ॥
(ભાગ. ૧૦. ૩૦. ૩૭)

એ શ્લોકમાં છે. આ શ્લોકમાં ભગવાનની નામલીલા અને રૂપલીલા બન્નેનું નિરૂપણ છે. ભક્તો પર કૃપા કરી 'ભક્તસમાન દેહ ધારણ કરી એવી લીલા કરે છે કે જે સાંભળવાથી પણ જીવ પૂર્ણાનન્દનો અનુભવ કરે છે તો પછી જે લીલાનું દર્શન કરે અને તે લીલામાં ભાગ લે તેને પૂર્ણાનન્દનો અનુભવ થાય તેમાં પૂછવાનું શું?

આ સાત પ્રયોજનો પૈકી છેલ્લાં બે પ્રયોજનો જે વિનોદ અને સાક્ષાત્ લીલા કરી જે ભક્તોને પૂર્ણાનન્દનું દાન તે પૂર્ણાવતાર સાથે સમ્બન્ધ રાખે છે, જ્યારે બાકીનાં પ્રયોજનો અંશાવતાર સાથે સમ્બન્ધ ધરાવે છે. ટૂંકમાં અવતારપ્રકારનું નિરૂપણ કરવું હોય તો તે પ્રકાર બે જ છે: એક પૂર્ણાવતાર અને બીજો અંશાવતાર. કોઈ પણ જાતના આવરણ વગર આનન્દઘન પ્રભુ પોતે અવતાર લે તે પૂર્ણાવતાર. આ અવતારને અવતારી પણ કહેવાય છે. પૂર્ણાવતાર અથવા અવતારી એટલે મૂલ સ્વરૂપ કે જેના બીજા બધા અવતારો છે. પૂર્ણાવતાર સિવાયના બાકી બધા અંશાવતાર. કલાવતાર, આવેશાવતાર વગેરે અંશાવતારના અવાન્તર પ્રકારો છે. આ અંશાવતાર અને પૂર્ણાવતાર સમ્બન્ધમાં વિસ્તૃત અને વિશદ નિરૂપણ આપણને 'स्वाध्यायस्य तथात्वेन समाचारेधिकाराच्च सर्ववच्च तन्नियमः ।' (બ્ર. સૂ. ૩. ૩. ૩) પરના અણુભાષ્યમાં પ્રાપ્ત થાય છે, જે નીચે મુજબ છે:

'सत्त्वं यस्य प्रिया मूर्तिः' 'विशुद्धसत्त्वं तव धाम शान्तम्' इत्यादिवाक्यैरप्राकृतो भगवत्स्थानभूतः सत्त्वनामा भगवद्धर्मरूप एव कश्चनास्ति । यादृशेन रूपेण भगवान् कार्यं कर्तुमिच्छति तादृग्रूपं तं प्रकटीकृत्य तस्मिन् स्वयमाविर्भूय अयःपिण्डे वह्निवत् तत्तत्कार्याणि करोति यस्मिन् यस्मिन्नवतारे स सोंश इत्युच्यते ।

तत्र हि विग्रहस्य सत्त्वात्मकत्वेन धर्मरूपत्वात् तत्राविर्भूतस्यैव प्रधानत्वात् समुदितस्यावतारत्वेन गणनात् तत्रै-कस्यैवांगस्य तद्रूपत्व तदेवांशत्वम् । यत्राधिष्ठानमनपेक्ष्य स्वयमेव शुद्ध साकार ब्रह्माविर्भवति भक्तार्थं स स्वय पूर्णो भगवानुच्यते । एतदेव च श्रैष्ठ्यम् ॥

प्राकट्य हि भक्तिनिमित्तकम् । सा तु बहुविधेति तदनुरूप प्राकट्यमपि तथा । सर्गादिकार्येष्वधि-कृताना भक्तानामितरासक्तिरप्यस्तीत्युपाध्यन्तरितस्नेहवत्त्वाच्चानन्तरूपत्वेन मत्स्यादिरूपोपि तदर्थं तद्व्यवहित एव प्रकटीभवति । ये तु भगवत्स्वरूपमात्रासक्तास्तदर्थं स्वयमेवातद्व्यवधानेन प्रादुर्भवति ॥

આ બે ખડો પૈકી પૂર્વખડનો આશય એ છે કે 'વિશુદ્ધસત્ત્વ' નામનો પ્રકૃતિથી પર કોઈ એક પદાર્થ છે આ 'વિશુદ્ધસત્ત્વ' નામના પદાર્થનુ વર્ણન આ શ્લોકમા છે

यस्यावयवसस्थानै कल्पितो लोकविस्तर । तद् वै भगवतो रूप विशुद्ध सत्त्वमूर्जितम् ॥
(ભાગ ૧ ૩ ૩)

પ્રકૃતિથી પર એમ કહેવાનો આશય એ છે કે પ્રકૃતિના ત્રણ ગુણો જે સત્ત્વ, રજસ્ અને અને તમસ્ તે પૈકીનો પ્રથમ જે 'સત્ત્વ' ગુણ તેથી આ 'વિશુદ્ધસત્ત્વ' નામનો પદાર્થ ભિન્ન છે એટલે તે પ્રકૃતિજન્ય નથી હવે, ભગવાન જ્યારે અમુક અવતાર લેવા માગે છે, દાખલા તરીકે, જ્યારે મત્સ્યાવતાર લેવા માગે છે, ત્યારે તે 'વિશુદ્ધસત્ત્વ' નામના પદાર્થનો એક મત્સ્યાકાર દેહ પ્રકટ કરે છે અને તે દેહમા પછી પોતે પ્રકટ થાય છે અગ્નિ જે પ્રકારે લોઢાના ગોળામા રહી કાર્ય કરે છે તે પ્રકારે દેહમા રહી કાર્ય કરે છે આ ભગવાનનો અશાવતાર પૂર્ણાવતાર અને અશાવતારમા તારતમ્ય એ છે કે પૂર્ણાવતારમા દેહાત્મકૃત ભેદ નથી, સમગ્ર સ્વરૂપ આનન્દઘન એકરૂપ છે અશાવતારમા દેહાત્મકૃત ભેદ છે દેહ 'વિશુદ્ધસત્ત્વ' નામના પદાર્થનો બનેલો હોય છે. માત્ર આત્મા આનન્દરૂપ હોય છે આ આનન્દ ગણિત યા મર્યાદિત હોય છે આ અવતારનું કાર્ય પણ મર્યાદિત હોય છે જે કાર્ય કરવા તે અવતાર થયો હોય છે તેટલા પૂરતું જ આય તે કાર્ય કરે છે આથી ઊલટુ, પૂર્ણાવતારનો આનન્દ અગણિત હોય છે અને તેનુ સામર્થ્ય, પણ અપરિમિત હોય છે અને બીજા ખડનો આશય એ છે કે. ભગવાન જે અવતાર લે છે તે ભક્તો ખાતર લે છે બધા ભક્તો એક સરખા નથી હોતા દૃષ્ટાન્તથી આ વાત વધારે સ્પષ્ટ થશે રાજાને દીવાન પણ ભજે છે, અને રાણી પણ ભજે છે દીવાનને રાજ્યવ્યવસ્થા માટે અમુક કાર્ય કરવુ આવશ્યક છે, પરન્તુ તે કાર્ય કરવાનુ સામર્થ્ય એટલે તે કાર્ય કરવાની સત્તા તેની પાસે નથી તેને તે સત્તાની જરૂર છે તે રાજા પાસે આવે છે, રાજા કા તો પોતે અથવા પોતાના આદમી દ્વારા તે દીવાનને તેમ કરવાની સત્તા આપે છે પોતાનુ કાર્ય કરે છે, અને પાછી મૂઝ-વણ ઊભી થાય તો વળી રાજા પાસે આવે છે. અને રાજા તેની મૂઝવણ દૂર કરે છે કે તે પોતાને કામે ચાલ્યો જાય છે દીવાન રાજાના સ્વરૂપને નથી ભજતો, તે તેનો ધર્મ જે સત્તા તેને ભજે છે સત્તાની જરૂર જ્યારે પડે ત્યારે પણ તેને પોતાની મતલબનો જ ખ્યાલ હોય છે. કાર્ય બગડશે તો મારુ દીવાનપદુ જશે એવો તેને મનમા વિચાર રહે છે માટે કાર્ય સભાળે છે રાજા ખાતર હુ આ કરુ હું અને બરાબર નહિ કરુ તો રાજાને હાનિ થશે એ વિચાર તેને

હોતો નથી અને હોય છે તો નહિ જેવો. દીવાનપદું જતું રહેશે એ વિચાર તેને મુખ્ય હોય છે. હવે, રાણી પણ રાજાને ભજે છે. અને અહીં રાણીના પણ જે બે પ્રકાર છે તે ધ્યાનમાં લેવાના છે: એક કામી રાણી અને બીજી પ્રેમી રાણી. કામી રાણી એ કે જેને રાજા દ્વારા પોતાની મનઃકામના પૂર્ણ કરવી એ જ લક્ષ્ય હોય છે. પ્રેમી રાણી એ કે રાજાના સુખમાં સાધનભૂત પોતે કેમ બને એ જેનું લક્ષ્ય હોય. કામી રાણી રાજાના સ્વરૂપને નથી ભજતી, પરન્તુ રાજાના ધર્મને ભજે છે. કામનાપરિપૂરકત્વરૂપ જે રાજાનો ધર્મ તેને તે ભજે છે. પોતાની કામના રાજા પરિપૂર્ણ કરે તેટલા પૂરતી જ તે રાજાને ભજે છે. પ્રેમી રાણીની વાત જુદી જ છે. તેને પોતાના સુખનો સ્વપ્નેય ખ્યાલ નથી હોતો. તેને તો દિવસરાત એ જ વિચાર રહ્યા કરે છે કે હું રાજાને કયે પ્રકારે સુખી બનાવું, હું રાજાના સુખ ખાતર કેમ ખપી જાઉં. હવે, આ ત્રણ વ્યક્તિઓ, દીવાન, કામી રાણી અને પ્રેમી રાણી સાથે રાજા કેવો વ્યવહાર રાખે એનો વિચાર કરિયે. દીવાનને સત્તા આપી દીધી એટલે પત્યું. પછી તે બાબતની રાજાને ચિન્તા નથી કરવાની હોતી. પત્ર દ્વારા કે નોકર દ્વારા દીવાનને સત્તા આપી દે એટલે પછી રાજાને કાંઈ કરવાનું નથી રહેતું. આ કાર્ય પોતે જાતે કરવું પડે એવું કાંઈ નથી, તો પછી પોતે જાતે શા માટે કરે? કામી રાણીની કામના પરિપૂર્ણ થાય એટલું જ રાજાને લક્ષ્ય રહે છે. તે પરિપૂર્ણ થાય એટલું કર્યા પછી વિશેષ કૃતિમાં તે પ્રવૃત્ત થતો નથી. આ કામનાની પૂર્તિમાં સ્વયં વ્યાપૃત થવું પડે એ વાત સાચી, પરન્તુ એ કામના પરિપૂર્ણ કરવા પૂરતું જ, વધારે નહિ. ટૂંકમાં કહિયે તો તન ઉઘાડું કરવું પડે, પરન્તુ મન ઉઘાડું કરવું નિરર્થક છે. મન તો પ્રેમી રાણી આગળ જ ખુલ્લું કરે. પ્રેમી રાણીને પોતાના સુખની તો પરવા નથી હોતી. રાજા કયે પ્રકારે સુખી રહે તે જ તેનું લક્ષ્ય હોય છે. આવી રાણીના શુદ્ધ પ્રેમને વશ થઇ તેની આગળ મન ખુલ્લું મૂકતાં પણ રાજા સંકોચ પામતો નથી; પ્રેમી રાણીથી રાજા એક વાત પણ છુપાવતો નથી. રાજા પોતાનું સમગ્ર સ્વરૂપ આવી રાણી આગળ પ્રકટ કરે છે. અવતાર-પરિભાષામાં કહિયે તો રાજાના પૂર્ણાવતારનું દર્શન આવી પ્રેમી રાણીને હોય છે. કામી રાણી અને દીવાનને તો અંશાવતારનાં દર્શન છે. પ્રભુના વિષયમાં પણ આવું જ સમજવું. બ્રહ્માદિ અધિકારી દેવો દીવાન જેવા છે. જ્યારે પોતાનાં સૃષ્ટિઆદિ કાર્યમાં મૂંઝવણ ઊભી થાય છે, ત્યારે પ્રભુને પ્રાર્થના કરે છે. અને પ્રભુ તે મૂંઝવણ દૂર જેટલા પોતાના અંશથી થઈ શકે તેટલો જ અંશ પ્રકટ કરે છે. પ્રભુએ સાક્ષાત્ યા પૂર્ણ સ્વરૂપે પધારવું આવશ્યક નથી. અને આપણે અલ્પજ્ઞાની મનુષ્યો પણ નિરર્થક યા અનાવશ્યક કામ નથી કરતા તો પૂર્ણજ્ઞાની પરમાત્મા અનાવશ્યક કામ શા માટે કરે? મર્યાદા ભક્તો કામી રાણી જેવા છે. પ્રભુને તેઓ ભજે છે, પરન્તુ પ્રભુથી મળતાં મોક્ષાદિ પ્રાપ્ત કરવા તેઓ પ્રભુને ભજે છે, એટલે પ્રભુ પણ તેઓને માટે મોક્ષદાતૃ સ્વરૂપ પ્રકટ કરે છે, સમગ્ર સ્વરૂપ નહિ. પરન્તુ પ્રેમી રાણી જેવા જે અનુગૃહીત (=પુષ્ટ)ભક્તો એમને તો પ્રભુના જ સુખનો વિચાર હોય છે; પ્રભુ પાસેથી મળતા સુખની લેશ પણ ઇચ્છા તેઓ નથી રાખતા. પ્રેમવશ થઈ જેમ આ પુષ્ટિભક્તો પ્રભુના થઇને રહ્યા છે, તેમ પ્રેમવશ થઈ પ્રભુ પણ તેમનો થઇને રહે છે. પ્રભુ અને ભક્ત વચ્ચેનો આ સમ્બન્ધ શ્રેષ્ઠ છે. પુષ્ટિમાર્ગમાં આ સમ્બન્ધ માટે જ આગ્રહ છે. આવા પુષ્ટિભક્તો ખાતર પ્રભુ સાક્ષાત્ યા પૂર્ણસ્વરૂપે પ્રાકટ્ય લે છે. પરન્તુ

૪૦

આના ભક્તો પણ વિરલ અને આવો પૂર્ણાવતાર પણ વિરલ આ વિવેચનનો ટૂંકો સાર એ કે શુદ્ધ પ્રેમી ભક્તોના મનોરથો પૂર્ણ કરવા, તેમની સેવાનો અંગીકાર કરવા, તેમની સાથે વિહાર કરવા, અને તેમને આનન્દનુ દાન કરવા જે પ્રભુનુ સ્વરૂપ પ્રકટ થાય છે તે પૂર્ણાવતાર, બાકી બધા અંશાવતાર

હવે, અંશાવતારનો અવાન્તર પ્રકાર જે કલાવતાર તેનો વિચાર કરિયે 'कला धर्मावेशिन' (સુબો ૧ ૩ ૨૭) એ પ્રમાણે શ્રીવલ્લભાચાર્યનુ વચન છે. જેમા ધર્મનો આવેશ હોય તે કલાવતાર ઈશ્વરના છ ધર્મો છે'

ऐश्वर्यस्य समग्रस्य वीर्यस्य यशस श्रिय । ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णा भग इतीरणा ॥
(વિષ્ણુપુરાણ ૬ ૫ ૭૪)

સમગ્ર સત્તા, પરાક્રમ, કીર્તિ, લક્ષ્મી, જ્ઞાન, અને વૈરાગ્ય એ છ ઈશ્વરના ધર્મો આ શ્લોકમા ગણાવવામા આવ્યા છે. કોઈ વ્યક્તિમા આ છ ગુણો પૈકીનો એક ગુણ પ્રકટ હોય તે કલાવતાર દાખલા તરીકે, વ્યાસજી એ ભગવાનના જ્ઞાનાવતાર છે અંશાવતાર અને કલાવતાર વચ્ચે તારતમ્ય એ કે કલાવતારમા જે ધર્મ પ્રકટ હોય છે તે જ કાર્ય કરે છે, બીજા ધર્મો તિરોહિત રહે છે. અંશાવતારમા આત્મા ધર્મી એટલે ભગવત્સ્વરૂપ તેનો અંશ હોય છે એટલે ઓછાવત્તા પ્રમાણમા બીજા ધર્મો પણ દર્શન આપે છે. રામચન્દ્રજી અંશાવતાર છે અને એમનામાં ઉપર ગણાવેલા છએ ધર્મોનુ દર્શન થાય છે

ત્યાર પછી આવેશાવતાર 'कार्यकाले सङ्क्रमणमावेश' (સુબો ૧. ૩ ૬) આ પ્રમાણેનું શ્રી વલ્લભાચાર્યનું વચન છે 'सम्बन्धादेवमन्यत्रापि ।' (બ્ર સૂ ૩. ૩ ૨૦) પરના અણુભાષ્યમા આવેશાવતારનુ વર્ણન નીચે પ્રમાણે છે

अथ यत्र कार्यचिकीर्षया जीवे स्वयमाविशति तदावेशात् तद्धर्मा अपि केचित् तस्मिन्नाविर्भवन्ति ॥

આ પંક્તિમા એમ કહ્યુ છે કે, કોઈ કામ કરવાની ઇચ્છાથી કોઈ જીવમા પ્રભુ પ્રવેશ કરે છે ત્યારે તે જીવમા કેટલાક ભગવદ્ધર્મો પણ પ્રકટ થાય છે. આ આવેશાવતારકાર્ય પૂરુ થયુ એટલે ભગવાન્ અને ભગવાનના ધર્મો તિરોહિત થાય છે જીવ પહેલા જેવો હતો તેવો થઈ રહે છે અંશાવતારમા તેમ કલાવતારમા આત્મા ભગવદંશ હોય છે, જ્યારે આવેશાવતારમા આત્મા જીવ હોય છે કલાવતારમા આવેશ યાવજ્જીવન હોય છે, જ્યારે આવેશાવતારમા કાર્ય કરવાનુ છે તેટલો વખત જ આવેશ હોય છે કલાવતારમા ભગવદ્ધર્મનો આવેશ હોય છે, આવેશાવતારમા ભગવદ્ધર્મ ઉપગત સ્વરૂપનો આવેશ પણ હોઈ શકે પરશુરામ એ આવેશાવતાર છે તે એક બ્રાહ્મણ હતા તે ભગવદાવેશથી મહાપરાક્રમી બન્યા, એટલે કે તેમનામા વીર્ય ગુણ પ્રકટ થયો રામચન્દ્રજીનુ દર્શન થતા આ આવેશ નિવૃત્ત થયો અને પાછા હતા તેવા થઈ ગયા

વિભૂતિના બે પ્રકાર છે સામાન્ય અને વિશેષ સામાન્ય પ્રકારનુ નિરૂપણ ભગવદ્ગીતાના દસમા અને શ્રીમદ્ભાગવતના એકાદશ સ્કન્ધના સોળમા અધ્યાયમા છે વિશેષ ગુણનુ દર્શન થાય

તે ભગવદ્વિભૂતિ. આ સામાન્ય લક્ષણ. ભગવદ્વિભૂતિ કાંઈ ચેતન હોય એવો કોઇ નિયમ નથી. જે વર્ગમાં શ્રેષ્ઠ તે ભગવદ્વિભૂતિ. ઋતુમાં વસન્ત શ્રેષ્ઠ છે માટે તે વિભૂતિ; અને છેતરવાના ઉપાયોમાં દ્યૂત શ્રેષ્ઠ છે માટે તે પણ વિભૂતિ. અને વિભૂતિનું વિશેષ લક્ષણ 'मन्त्राद्यधिष्ठातृरूपाणि तु विभूतिरूपाणि ।' (અણુભાષ્ય ૩. ૩. ૩) એ પ્રમાણે છે. અમુક મન્ત્ર જપો એટલે અમુક ફલ મળે. આ મન્ત્રજપનું ફલ આપનાર દેવ તે ભગવદ્વિભૂતિ.

ત્યાર પછી વિચાર કરવાનો રહે છે વ્યૂહનો. વ્યૂહસમ્બન્ધી નિરૂપણ શ્રીવલ્લભાચાર્યના પૌત્રના પૌત્ર શ્રીહરિરાયજીએ લખેલા શિક્ષાપત્રમાં મળે છે. તે નીચે મુજબ છેઃ—

मूलभूतस्यावतारे मूर्तिर्व्यूहोभिधीयते । प्रद्युम्नो वासुदेवश्चानिरुद्धोनन्त एव च ॥
व्यूहं विरच्य यस्तत्र स्थाप्यते प्राप्यते न सः । तथैतैरावृतः कृष्णो नावतारैवगम्यते ॥
अत एव जना भ्रान्ताः प्राकृतं तं वदन्ति हि । अंशकार्यं मूलरूपे कल्पयन्त्यज्ञतां गताः ॥
कृष्णस्तु केवलं लीलां करोति रसरूपिणीम् । भूभारहरणं चक्रे कलाभ्यामेव सर्वथा ॥

(શિક્ષાપત્ર ૩૮. ૬–૯)

આ નિરૂપણનો આશય એ છે કે, જ્યારે પ્રભુ પૂર્ણાવતારે પ્રકટ થાય છે ત્યારે મોક્ષદાન, ભૂભારહરણ, વંશવૃદ્ધિ, અને ધર્મરક્ષા આ ચાર કાર્યો કરવા જે સાથોસાથ ચાર અવતાર થાય છે તે વ્યૂહ. મોક્ષદાન એ વાસુદેવ વ્યૂહનું કાર્ય છે. ભૂભારહરણ એ સંકર્ષણવ્યૂહનું કાર્ય છે. વંશવૃદ્ધિ એ પ્રદ્યુમ્નવ્યૂહનું કાર્ય છે, અને ધર્મરક્ષા એ અનિરુદ્ધવ્યૂહનું કાર્ય છે. આ ચાર વ્યૂહથી પર જે કૃષ્ણ તે તો ભક્તોને અલૌકિક આનંદ આપવાનું જ કાર્ય કરે છે, અને પૂર્ણાવતાર છે. માટે જ कृष्णस्तु भगवान् स्वयम् । (ભાગ. ૧–૩–૨૮) એવું વચન છે. આ વ્યૂહો પ્રાયઃ કલાવતારો હોય છે.

અવતાર સમ્બન્ધી આ ટૂંક અને સામાન્ય નિરૂપણ છે. વિશેષ નિરૂપણ સ્થલ, સમય, શક્તિ, અને અભ્યાસની પરિમિતતાને કારણે અહીં શક્ય નથી. છતાંયે તેનું દિગ્દર્શન કરાવવું ઉચિત છે. ભગવાનના જેટલા અવતારો છે એ એક પછી એક લેવા અને ચર્ચવા કે એ કયા પ્રકારના અને શા માટે છે. શ્રીવલ્લભાચાર્યે સુબોધિનીમાં ક્યાંક ક્યાંક વિશેષ નિરૂપણ પણ કરેલું છે. અભ્યાસીને આ વિષય રસપ્રદ થઈ પડે છે. પરન્તુ સામાન્ય વાચકને માટે તો આ ટૂંક નિરૂપણ જ પર્યાપ્ત છે. આ ઉપરાંત ઈશ્વર અને ઈશ્વરના અવતારો સમ્બન્ધી તત્ત્વચિન્તકના મનમાં ઊઠતા પ્રશ્નોનો વિસ્તારપૂર્વક જે વિચાર તેને પણ વિશેષ નિરૂપણમાં સ્થાન હોઈ શકે એટલું જ નહિ, પરન્તુ તે વિષય તો સામાન્ય વાચકને પણ રસપ્રદ થઈ પડે.

હવે, ઉપસંહારમાં એક જ વસ્તુનો નિર્દેશ કરવો બાકી રહે છે. એ એ કે ઈશ્વર અને ઈશ્વરાવતારને વિજ્ઞાનદૃષ્ટિએ કાંઈ સ્થાન ખરું ? બીજી રીતે કહિયે તો, આ વસ્તુ કેવળ શ્રદ્ધાગોચર છે કે યુક્તિગોચર પણ ખરી ? 'વિજ્ઞાન' શબ્દને વિસ્તૃત અર્થમાં લો તો ઈશ્વર. અને ઈશ્વરાવતારને વિજ્ઞાનદૃષ્ટિયે સ્થાન અવશ્ય છે. અબાધિત અનુભવથી જે વસ્તુ સિદ્ધ હોય તે

પછી ભલે સૌ અનુભવી ન શકે તો પણ સાચી છે. કવિતાના રસનો સહૃદય જનો જ આસ્વાદ લઈ શકે છે, સૌ નથી લઈ શકતા. ઈશ્વરના વિષયમા પણ આવુ જ છે ભક્તિભાવવાળા જનો જ ઈશ્વરના સ્વરૂપનો આસ્વાદ લઈ શકે છે. માટે જ શ્રીવલ્લભાચાર્ય લખે છે કે, 'योगजधर्मसाक्षात्कार एव भगवदवतारत्वे प्रमाणम्' (સુબો ૧. ૩. ૪) એટલે કે, યોગ દ્વારા જે સાક્ષાત્કાર થયો છે અને થાય છે તે ઈશ્વર અને ઈશ્વરના અવતારના વિષયમા પ્રમાણ છે. બાકી આમ જ છે અને આમ ન જ હોઈ શકે એમ કહેવુ એ અનન્ત શક્યતાથી પૂર્ણ આ વિશ્વમા મનુષ્યબુદ્ધિની અણી બુટ્ટી કરવા જેવુ છે અથવા તેના સર્વતોભદ્ર વિકાસને રોકવા જેવુ છે પછી તો જેને જે રુચે તે ખરુ.

શિલ્પ અને ચિત્રકળામાં ચક્ષુનું સ્વરૂપ અને તેના ભેદો

શ્રી. કનૈયાલાલ ભા. દવે

જગતના સૂત્રધાર, અખિલ બ્રહ્માંડના નાયક, અને વિશ્વના સરજનહાર પરમકૃપાળુ પરમાત્માની અકલિત કલા જગતભરમાં વ્યાપ્ત થયેલી છે. સ્થાવર, જંગમ, જડ, ચૈતન્ય, દરેકે દરેક વસ્તુમાં તેણે એટલું સુંદર સંયોજન રચ્યું હોય છે કે, જગતના કલાકારની અદ્ભુત કલાનો ઊંડો અભ્યાસ કરતાં, તેમાંથી રોજ–બરોજ નવાં નવાં સત્યો જાણવા મળે છે. મનુષ્ય તે કલાને પિછાની, તેની અનુકૃતિ ઉપજાવવાનો પ્રયાસ કરે છે, પણ ઈશ્વરનિર્મિત મૌલિકતાનો એક અંશ પણ માનવકૃત પ્રતિકૃતિમાં આવતો નથી. તેની સર્જકશક્તિ એટલી અગાધ છે કે, તેની નિર્માણકલાનાં પરમ-તત્ત્વો પિછાનવા પણ, મનુષ્ય પાસે પૂરતી સમજશક્તિ હોતી નથી. આજના ભૌતિકવાદમાં કુદરત-નિર્મિત સત્ત્વો પાસેથી, જીવનને અનુકૂળ વિવિધ સાધનો ઉત્પન્ન કરવાની શોધો થઇ છે. પણ તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ તેનો વિચાર કરતાં, એક સાચા યોગીમાં જે પરમશક્તિ સંચાર કરી રહેલી હોય છે, તેની આગળ બુદ્ધિવાદના જોરે તૈયાર થયેલ ભૌતિકવાદની શોધો વામણી લાગે છે. સામાન્ય કીટ-પતંગથી આરંભી, માનવશરીર પર્યંતની રચના તપાસતાં, તેમાં જગતના કલાકારે એવી અદ્ભુત રચના કરેલી જણાય છે, કે જેના ઉપરથી તેની અગાધ બુદ્ધિમત્તા માટે આશ્ચર્ય અને પ્રેમની લાગણીઓ ઊભરાય છે. માનવશરીરનાં જ વિવિધ અંગો તપાસો, તેનાં આકાર, રચના, અને કાર્ય માટે વિચાર કરો, તો તેમાં છુપાયેલ કાર્યશક્તિ, તેની ઉપયોગિતા, અને ભાવવ્યંજકતા માટે તેના સૂત્રધારે કેટલી ઊંડી વિચારણા કરી હશે, તેનો ખ્યાલ આવી શકતો નથી, દરેકે દરેક અવ-યવ જીવનની સાથે એટલો ઘટ્ટ સંબંધ ધરાવે છે કે, તે પૈકી એકાદની ગેરહાજરીથી, જગતના વ્યવહારમાં કેટલીયે મુશ્કેલીઓ ઊભી થાય છે. આવા પ્રત્યેક અવયવની ઊંડી સમાલોચના, તેના શાસ્ત્રીય વિવેચન સહ કરવામાં આવે તો, જગત્‌નિયંતાએ તેમાં સંગ્રહેલ અદ્ભુત શક્તિ, અને કલાનો સાચો સાક્ષાત્કાર જાણવા મળે છે. આવાં વિવિધ અંગો પૈકી, માનવશરીરમાં 'ચક્ષુ' જે સાચું જીવન જીવવાનું પરમ સાધન છે, જેના સિવાયની જિંદગી તદ્દન નિરર્થક અને નીરસ બને છે, તેવા મહત્ત્વના અવયવની તાત્ત્વિક આલોચના અત્રે રજૂ કરવાનો સામાન્ય પ્રયત્ન કર્યો છે. ચક્ષ્ એટલે જોવું એ ધાતુ ઉપરથી ચક્ષુ શબ્દ બનાવવામાં આવ્યો છે. તેનાં લોચન, નયન, નેત્ર, ઈક્ષણ, ચક્ષુ, દગ, દૃષ્ટિ વગેરે નામો અમરકોશકારે નોંધ્યાં છે. તેની ઉત્પત્તિ વિશ્વ-સર્જનની સાથે જ કરવામાં આવી છે. સંસારભરના સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ કીટપતંગથી માંડી, દેવ-દાનવ પર્યંત સર્વ કોઈમાં ચક્ષુનું સર્જન તો વિશ્વના સર્જનહારે કરેલું જ હોય છે. માનવશરીરનું તો તે મહાન અંગ છે. તેના સિવાયનું જીવન પાંગળું અને પરાવલંબી બને છે. જેટલી જરૂરત જીવનમાં હવા અને પાણીની છે, તેથી પણ વધુ અગત્ય શરીરમાં ચક્ષુની છે. તેની ગેરહાજરીના કારણે જ, અંધ મનુષ્યોની જિંદગી પરાવલંબી, પાળેલા પશુ જેવી બંધિયાર બને છે. ચક્ષુ શબ્દ

વેદમા અનેક વખત વપરાયેલો મળે છે, જેમા દરેક સ્થાને તેનો પર્યાય નેત્ર યાને અક્ષિ એવો કરવામા આવેલ છે તેના દેવતા ભગવાન ભાસ્કર છે, કારણ તેમની ઉત્પત્તિ વિરાટ્સ્વરૂપના ચક્ષુમાંથી થયાનુ વેદ જણાવે છે [1]

ચક્ષુનુ મહત્ત્વનુ લક્ષણ, તેમા સમાયેલી અજબ ભાવવ્યજકતા છે વાચા સિવાય કેવળ ચક્ષુના આકુચન, પ્રસારણ અને સચાલન દ્વારા કાન્ત (શૃગાર), શાત, રૌદ્ર, કરુણ, હાસ્ય, ભયાનક, બીભત્સ અને અદ્ભુત વગેરે રસોની નિષ્પત્તિ થઈ શકે છે [2] નાટ્યશાસ્ત્રકારે એકદર છત્રીસ પ્રકારની દષ્ટિઓ જણાવતા તેના (૧) કાન્ત, (૨) ભયાનક, (૩) હાસ્ય, (૪) કરુણ, (૫) અદ્ભુત, (૬) રૌદ્ર, (૭) વીર, (૮) બીભત્સ, (૯) સ્નિગ્ધ, (૧૦) હૃષ્ટ, (૧૧) દીન, (૧૨) ક્રુદ્ધ, (૧૩) દૃપ્ત, (૧૪) ભયાન્વિત, (૧૫) જુગુપ્સિત, (૧૬) વિસ્મય, (૧૭) શૂન્ય, (૧૮) મલિન, (૧૯) શ્રાન્ત, (૨૦) લજ્જા, (૨૧) ગ્લાનિ, (૨૨) શકિત, (૨૩) વિષણ્ણ, (૨૪) મુકુલ, (૨૫) કુચિત, (૨૬) અભિતપ્ત, ૨૭ જિહ્મા,(૨૮) લલિત, (૨૯) વિતર્કિત, (૩૦) અર્ધમુકુલ, (૩૧) વિભ્રાન્ત, (૩૨) વિપ્લુત, (૩૩) અકેકર, (૩૪) વિકોશ, (૩૫) ત્રસ્ત અને (૩૬) મદિરા વગેરેનો ઉલ્લેખ કરે છે [3] તદુપરાત આ બધી દષ્ટિઓ કેવી રીતે ઉપજાવવી, તેની અભિનવ માહિતી પૂરી પાડતા, પ્રત્યેકના જુદાજુદા દષ્ટિવિધાનો પણ તેમા રજૂ કરેલા છે [4] આમ વાણી સિવાય, હૃદયના ભાવોને વ્યક્ત કરવાનુ મહાન સામર્થ્ય, ચક્ષુમાં સમાયેલુ હોઈ, તેના દ્વારા મનુષ્ય અનેક પ્રકારના ભાવો સકેતથી વ્યક્ત કરી શકે છે.

ચક્ષુની આટલી પ્રસ્તાવના આપ્યા પછી, તેના શાસ્ત્રીય વિવેચન તરફ દષ્ટિપાત કરીશુ. વિશ્વના કલાકારની અદ્ભુત શક્તિમા કેટલીક ચમત્કૃતિઓ પણ ભાસે છે જેમ દરેક મનુષ્યના

---

૧ चद्रमा मनसो जातश्चक्षो सूर्योऽजायत ॥

शुक्लयजुर्वेद, वाजसनेयी सहिता, अ ३१, म १२

२ कान्ता भयानका हास्या करुणा चाद्भुता तथा ।
रौद्री वीरा बीभत्सा च विज्ञेया रसदृष्टय ॥ ४१ ॥

भरतनाट्यशास्त्र, अ ८

३. स्निग्धा हृष्टा च दीना च क्रुद्धा दृप्ता भयान्विता ।
जुगुप्सिता विस्मिता च स्थायिभावेषु दृष्टय ॥ ४२ ॥
शून्या च मलिना चैव श्रान्ता लज्जान्विता तथा ।
ग्लाना च शकिता चैव विषण्णा मुकुला तथा ॥ ४३ ॥
कुञ्चिता चाभितप्ता च जिह्मा सललिता तथा ।
वितर्कितार्धमुकुला विभ्रान्ता विप्लुता तथा ॥ ४४ ॥
अकेकरा विकोशा च त्रस्ता च मदिरा तथा ।
षट्त्रिंशद्दृष्टयो ह्येतास्तासु नाट्य प्रतिष्ठितम् ॥ ४५ ॥

भरतनाट्यशास्त्र, अ ८

૪ એજન, શ્લોક ૪૬ થી ૯૪

મુખ એક સરખાં હોતાં નથી, તેમ ચક્ષુના સર્જનમાં પણ કેટલેક તફાવત જોવામાં આવે છે. કોઈકનાં ચક્ષુ લાંબાં તો કોઇનાં લીંબુની ફાડ જેવાં ગોળ. કોઈનાં સહેજ બહાર નીકળતાં, તો કોઇનાં ઊંડાં પેસી ગયેલાં. આમ દરેક માનવનાં ચક્ષુઓમાં પણ, કેટલીક વિવિધતાઓ દેખાય છે. આવાં બધાં માનવચક્ષુઓનો ઊંડો અભ્યાસ કરી, આપણા પ્રાચીન મહાર્ષિઓએ ચક્ષુઓના કેટલાક પ્રકારો નિયત કર્યા છે, જેના ઉપરથી ચક્ષુ સંબંધી સામાન્ય ખ્યાલ આવી શકે છે. વિષ્ણુધર્મોત્તરકાર નેત્રના પાંચ પ્રકારો નિરૂપતાં, (૧) પદ્મપત્રાભ (કમળપત્રાકૃતિ), (૨) મત્સ્યોદર (મત્સ્યાકૃતિ), (૩) ઉત્પલપત્રાભ (નીલકમલપત્રાકૃતિ), (૪) ચાપાકાર (ધનુષાકૃતિ), અને (૫) શશાકૃતિ (સસલાના ચક્ષુ જેવાં), એવા વિવિધ ભેદો હોવાનું કલ્પે છે.[૫] જ્યારે શ્રી. અવનીંદ્રનાથ ટાગોર કોઇ પ્રાચીન ગ્રંથના આધારે (૧) નાની શફરી માછલી જેવાં મત્સ્યાકાર, (૨) અંજનાકાર, (૩) મૃગનેત્રાકાર, (૪) કમલપત્રાકાર, (૫) કમલદલાકાર અને (૬) પટોલ (પરવળ) જેવા આકારનાં ચક્ષુઓ હોવાનું સૂચવે છે.[૬] બન્ને ગ્રંથકારો કમલ, કમલપત્ર, અને મત્સ્યાકાર ચક્ષુઓના પ્રકારો કબૂલે છે. વિષ્ણુધર્મોત્તરમાં ધનુષાકૃતિ અને શશાકૃતિ એ બે ભેદો નવીન છે, ત્યારે શ્રી. અવનીંદ્રનાથ અંજનાકાર, મૃગનેત્રાકાર, અને પટોલ (પરવળ) આકાર માટેનાં વધુ સૂચનો સૂચવે છે. આ બન્નેના અભિપ્રાયો વિચારતાં, નેત્રના એકંદર જુદાજુદા આઠ પ્રકારો હોવાનું માલૂમ પડે છે. તે સત્યની વધૂ પ્રતીતિ પુરાણો, મહાકાવ્યો, અને પ્રાચીન કવિઓએ રચેલ સંસ્કૃત કાવ્યો, અને નાટકોમાં કરેલ સ્રીપુરુષોનાં અલંકારપ્રચુર વર્ણનોમાંથી થાય છે.[૭] જેમાં નેત્રો

---

૫. चापाकारं भवेन्नेत्रं मत्स्योदरमथापि वा ।
नेत्रमुत्पलपत्राभं पद्मपत्रनिभं तथा ॥ ९ ॥
शशाकृतिर्महाराज पञ्चमं परिकीर्तितम् । (વિષ્ણુધર્મોત્તર, ખંડ ૩, અ. ૩૭)

૬. 'મૉડર્ન રિવ્યૂ' સને ૧૯૧૪ માર્ચ; હિંદુ મૂર્તિવિધાન શીર્ષક, શ્રી અવનીંદ્રનાથ ટાગોરનો લેખ.

૭. (૧) भवति कमलनेत्रा नासिका क्षुद्ररंध्रा ।
अविरलकुचयुग्मा दीर्घकेशी कृशांगी ॥ रतिमंजरी.

(२) प्रवातनीलोत्पलनिर्विशेषमधीरविप्रेक्षितमायताक्ष्या ।
तया गृहीतं तु मृगाङ्गनाभ्यस्ततो गृहीतं तु मृगाङ्गनाभ्यः ॥ ४६ ॥ कुमारसंभव, स. ७

(३) वन्दे मुकुन्दमरविन्ददलायताक्षं कुन्देन्दुशङ्खदशनं शिशुगोपवेशम् ॥ १ ॥ मुकुन्दमाला ॥

(४) नेत्रैरिवोत्पलैः पद्मैर्मुखैरिव सरश्रियः ।
पदे पदे विभान्ति स्म चक्रवाकैः स्तनैरिव ॥ साहित्यदर्पण, १० परिच्छेद

(५) वरेषु यद्बालमृगाक्षि मन्यते ।
तदस्ति किं व्यस्तमपि त्रिलोचने ॥ ३६ ॥ कुमारसंभव, सर्ग ६

(६) सर्वेऽपि विस्मृतपथं विषयाः प्रयाता विद्याऽपि खेदकलिता विमुखीबभूव ॥
सा केवलं हरिणशावकलोचना मे नैवापयाति हृदयादधिदेवतेव ॥ ३ ॥ भामिनीविलास, ३

માટે ઉપર જણાવેલ વિવિધ ભેદોને અનુરૂપ ઉપમાઓ આપેલી હોય છે, પરંતુ પટોલાકૃતિ ચક્ષુઓની નોંધ, કોઈમાંથી પ્રાપ્ત થતી નથી પટોલ જેના નેત્રો અજંતાની ચિત્રકલામાં દોરાયાં છે, પણ તેને માટે શાસ્ત્રીય ઉલ્લેખો કોઈ ગ્રંથકારે નોંધ્યા નથી કોઈ પ્રાચીન ગ્રંથના આધારે, અગર પ્રાચીન પરંપરા ઉપરથી તેવાં ચક્ષુઓ અજંતાનાં ચિત્રોમાં દોરાયાં હશે એવું અનુમાન જાય છે, કારણ કે અજંતાની ચિત્રકલા, ભારતીય પ્રાચીન ચિત્રપ્રણાલીનું સાચું પ્રતિબિંબ રજૂ કરતી હોવાથી, તેનું ચિત્રવિધાન શાસ્ત્રીય લક્ષણો અનુસાર કરવામાં આવ્યું હશે તેમાં શક નહિ

ઉપર જણાવેલ ચક્ષુઓના વિવિધ પ્રકારો કેટલાક સ્ત્રીપુરુષોમાં હોય છે, પરંતુ તત્સંબંધી ઊંડો અભ્યાસ કરી, દરેક મનુષ્યના ચક્ષુનું કલાવિધાન વિચારવા પ્રયત્ન કરવામાં આવે તો જ તે સત્યની સાચી પ્રતીતિ થાય છે નેત્રના આ બધા પ્રકારો ઉભય સ્ત્રીપુરુષોમાં હોય છે, છતાં સંસ્કૃત કાવ્યો, નાટકો વગેરેમાં મૃગનેત્ર, મત્સ્યાકૃતિ, અને ખંજનાકૃતિના ચક્ષુવર્ણનો મોટે ભાગે સ્ત્રીઓ માટે ખાસ વપરાયા છે તેવી જ રીતે કમલ અને કમલપત્રાકૃતિના ચક્ષુવર્ણનો મોટે ભાગે પુરુષો માટે વપરાયાની નોંધ મળી આવે છે, જેના આધારે એમ જાણવા મળે છે કે મૃગનેત્ર, મત્સ્યાકૃતિ, અને ખંજનાકૃતિ નેત્રો પ્રભુએ સ્ત્રીઓમાં વધુ પ્રમાણમાં રચ્યાં હશે તેમાં શક નહિ ચિત્રવિધાનમાં પણ ઉપર જણાવેલ ત્રણ પ્રકારો, સ્ત્રીઓ માટે બનાવવામાં ખાસ નિર્દેશ કર્યો છે, જ્યારે બાકીના વિધાનો મૂર્તિવિધાનમાં યોજવાનું જણાવ્યું છે[૮] વિષ્ણુધર્મોત્તરકાર ફક્ત મત્સ્યાકૃતિ નેત્રો સ્ત્રીઓ માટે બનાવવાનું સૂચવે છે[૯]

આ બધા ચક્ષુના વિવિધ પ્રકારોમાં કેટલાક વિશિષ્ટ ગુણો અભિપ્રેત થયેલા હોય છે. તેની સામાન્ય પિછાન રજૂ કરતાં, વિષ્ણુધર્મોત્તરમાં જણાવ્યું છે કે ઉત્પલપત્રાકૃતિ નેત્રો શુદ્ધ યાને નિર્વિકારી ભાવના વ્યક્ત કરે છે પદ્મપત્રાકૃતિ ચક્ષુઓમાંથી ત્રસ્ત (ભયભીત) અને રુદિત (રુદન) ભાવો કેટલીક વખતે જણાય છે, શશાકૃતિ સમાન નેત્રો ક્રોધાવિષ્ટતા અને વેદનાથી પિડાતા ભાવોનું સૂચન કરે છે, જ્યારે યોગનિષ્ઠ પુરુષોના નેત્રો સ્થિર અને શાંત ભાવ પ્રદર્શિત કરવા ધનાપાકૃતિ સમાન બનાવવાનો તે આદેશ આપે છે[૧૦] શ્રી અવનીન્દ્રનાથ ટાગોર આ સંબંધમાં કેટલીક અનન્ય

(૭) सदैव सत्यवचना सिद्धाशाक्तसमुद्भवा ।
सुरम्यनिम्नवदना शफरी चललोचना ॥ ७३ ॥ मानसोल्लास, विंशति, ३ अ २०

૮ 'The eyes of women are by their very nature restless, but it must not be supposed that it is this characteristic alone, that our art-preceptors have tried to convey, in choosing three such restless animals as the deer, the Khanjan and the Shafari for their similies' 'Modern Review', March, 1914, p 262

૯ मत्स्योदराकृति कार्यं नारीणा कामिना तथा ॥ वि ध, खड ३, अ ३७

૧૦ नेत्रमुत्पलपत्राभं निर्विकारस्य शस्यते ।
त्रस्तस्य रुदतश्चैव पद्मपत्रनिभं भवेत् ॥
क्रुद्धस्य वेदनान्तस्य नेत्रं शशाकृतिर्भवेत् ।
चापाकारं भवेन्नेत्रं योगभूमिनिरीक्षणात् ॥ श्लो १३-१५, वि ध, खड ३, अ ३७

હકીકત ઉમેરતાં કહે છે કે "ખંજનાકૃતિ ચક્ષુઓમાંથી આનંદ ભાવ વ્યક્ત થાય છે, મત્સ્યાકૃતિ નેત્રો અશાંત અને ચપળતાના ગુણો ધરાવે છે, મૃગનેત્રોમાંથી નિર્દોષતા અને ભોળપણું નીતરે છે, કમળપત્રાકૃતિ નેત્રો સ્વસ્થ અને શાંતિના ભાવો પ્રદર્શિત કરે છે, જ્યારે કમળના જેવાં ચક્ષુઓ શાંત નિર્દોષતાનું વાતાવરણ જમાવે છે.[૧૧] આમ ચક્ષુના જુદાજુદા પ્રકારોમાં સ્વતંત્ર ભાવવ્યંજકતા સમાયેલી હોય છે.

મૂર્તિવિધાનમાં નેત્રનું સ્થાન અને તેનું માન શાસ્ત્રવિધાયકોએ નિયત કરેલું છે, જેના ઉપરથી માનવચક્ષુની લંબાઈપહોળાઈનો સામાન્ય ખ્યાલ આવી શકે છે. 'માનસોલ્લાસ'નો કર્તા રાજેન્દ્ર સોમેશ્વર દેવ, નવતાલ પ્રમાણ પ્રતિમાનાં નેત્રોનું માન આપતાં નોંધે છે કે, "નેત્ર અર્ધાંગુલ પ્રમાણ બહાર નીકળતાં, બે અંગુલ લાંબાં, તદર્ધ એટલે એક અંગુલ પહોળાં, તેટલી જ લાંબી અને ત્રણ યવ પહોળાઈવાળી ઉપર નીચે પાંપણો, તેની અંદર પાંચ યવ પ્રમાણ શુક્લ (ધોળો) ભાગ, મધ્યમાં એક યવ પ્રમાણ કૃષ્ણ વર્ણનું વર્તુલ, જેમાં નેત્રની અતુલ શક્તિ દૃષ્ટિ રહેલી હોય છે. નેત્રમૂળમાં કનીનિકા અર્ધાંગુલ પ્રમાણ, તેનો પ્રાંતભાગ રક્ત, આકાર ગોળ, અને મધ્યમાંથી સહેજ ઉન્નત, એવો કમલદલના જેવો નયનનો આકાર બનાવવો.[૧૨] તે જ પ્રમાણે મત્સ્યપુરાણ અને અગ્નિપુરાણના અંગવિન્યાસમાંથી પણ નેત્ર માટે સામાન્ય નોંધો મળી આવે

---

૧૧. 'Thus the Khanjan eyes are characterized by their playful gaity, the safari eyes for their restless mobility, the deer-eyes for their innocent simplicity, the lotus-leaf eyes for their serene peacefulness, and the water lily-eyes for the calm repose of their drooping lids.' 'Modern Review', 1914, p. 262

૧૨. अर्धांगुलप्रमाणौ तौ नेत्रवर्त्मबहिःस्थितौ ।
अर्धांगुलप्रमाणेन नेत्रवर्त्मद्वयं भवेत् ॥ २५७ ॥
निमीलनार्धवर्त्मा च भवेदङ्गुलसम्मितम् ।
त्रियवं पक्ष्मणां दैर्घ्यं सान्द्रिमा वक्रिमा शुभा ॥ २५८ ॥
अर्धाङ्गुलमिते स्यातां नेत्रमूले कनीनिके ।
द्व्यंगुलं नेत्रयोर्दैर्घ्यं विस्तारः स्यात्तदर्धकः ॥ २५९ ॥
एवं पंचयवौ कार्यौ शुक्लभागौ विचक्षणैः ।
तन्मध्ये मेचकं कुर्यान्मण्डलं वर्तुलाकृति ॥ २६० ॥
तच्च पंचयवं प्रोक्तं तन्मध्ये दृष्टिरिष्यते ।
वर्तुला यवमात्रा च पुत्रिका प्रतिबिम्बिनी ॥ २६१ ॥
रक्तता प्रान्तयोः शस्ता तीक्ष्णताऽपाङ्गयोः शुभा ।
मध्योन्नतं नेत्रगोलं कर्त्रा कार्यं प्रयत्नतः ॥ २६२ ॥
आकारो नेत्रयोः कार्यो नीलोत्पलदलोपमः ॥
मानसोल्लास विंशतिः ३, अ. १

છે[13] આ બધી નોંધો સામાન્ય નેત્ર માટે નિરૂપી છે, પણ વિવિધ પ્રકારોના નિયમે તે બધાના સ્વતંત્ર માન અને આકારકલ્પનાના જુદાજુદા વિધાનો હોવા જોઇએ, એવુ અનુમાન જાય છે વિષ્ણુધર્મોત્તરમા તેની આકારકલ્પનાઓ રજૂ કરી નથી, પણ તેની લબાઈના માનોની સૂચી આપતા જણાવ્યુ છે કે "મત્સ્યાકૃતિ ૪ યવ, કમલપત્રાકૃતિ ૬ યવ, પદ્મપત્રાકૃતિ ૯ યવ,અને શશાકૃતિ ચક્ષુઓ ૧૦ યવ લબાઇની બનાવવી"[14] જો કે પુરાણકારે આ માન ચિત્રકલામા તૈયાર કરવાના નેત્રો માટે મૂક્યુ છે, છતા તેના શાસ્ત્રીય વિધાનો માનવચક્ષુઓ સાથે કેટલેક અશે સબધ ધરાવે છે પુરાણકારે તેની લબાઈના માન સાથે, દરેક પ્રકાર અને તેના અલગ અલગ વિધાન રજૂ કરતા, ચક્ષુના પ્રત્યેક ઉપાગની ચર્ચા આપી હોત, તો સમસ્ત ચક્ષુવિધાન ઉપર અપૂર્વ પ્રકાશ પડત તેમા શક નહિ અજતાની ચિત્રકલામા વપરાયેલ પરોલ (પરવળ) જેવા નેત્રો સબધી શાસ્ત્રીય ઉલ્લેખો કોઈ ગ્રથમાથી ઉપલબ્ધ થતા નથી કોઈ વિદ્વાન તત્સબધી શાસ્ત્રીય ઉલ્લેખો, તેના ઉક્ત લક્ષણો સહ બહાર મૂકશે, તો આ પ્રકારના નેત્રવિધાન અને તેની રચનાકલા સબધી ઉપયોગી હકીકતો બહાર આવશે

---

१३ अक्षिणी द्व्यङ्गुलायामे तदर्धे चैव विस्तरे ॥ ३३ ॥
उन्नतोदरमध्ये तु रक्तान्ते शुभलक्षणे ।
तारकार्धविभागेन दृष्टि स्यात् पचभागिका ॥ ३४ ॥ मत्स्यपुराण अ २५८
(२) द्व्यङ्गुल चाक्षिकोण च द्व्यङ्गुल चान्तर तयो ।
तारानेत्रविभागेन दकरा पचमाशिका ॥ २९ ॥
त्र्यङ्गुल नेत्रविस्तार द्रोणी चार्धाङ्गुला मता ॥ अग्निपुराण, अ ४४

१४ मत्स्योदराख्य कथित तथा यवचतुष्टयम् ।
नेत्रमुत्पलपत्राख्य प्रमाणात् षड्यव स्मृतम् ॥ ११ ॥
पद्मपत्रनिभ नेत्र प्रमाणेन यवा नव ।
शशाकृति च विज्ञेय तथैव च यवा दश ॥ १२ ॥
स्वमानाङ्गुलमानस्य यवमान प्रकल्पयेत् । विष्णुधर्मोत्तर, ख ३, अ ३७

રસના સિદ્ધાન્તના વિવરણમાં સાપેક્ષતા

પ્રો. વિષ્ણુપ્રસાદ ર. ત્રિવેદી

કલાની ખાતર કલાનો (Art for Art's sake) વાદ આપણે ત્યાં આવ્યો ત્યારે આપણા આલંકારિકોએ આપેલા કાવ્યના વર્ણનમાં એ વાદ અભિપ્રેત છે એમ કંઈક વાજબી રીતે આપણા વિવેચકોને લાગ્યું, કેમકે મમ્મટાચાર્ય ભારતી સરસ્વતીને વંદતાં કહે છે કે એ નિયતિકૃત—નિયમ-રહિતા, હ્લાદૈકમયી અને અનન્યપરતન્ત્રા છે. કાવ્ય અર્થાત્ સર્વ લલિત વાઙ્મય અનન્યપરતન્ત્ર છે એટલે કે "એનું પ્રયોજન, એનાથી પર, એનાથી બહાર નથી. એ કોઈ બીજી વસ્તુને લીધે ઇષ્ટ નથી બનતું, પણ એ પોતે જ ઇષ્ટ છે."[1] બ્રેડ્લીના શબ્દોમાં કહીએ તો "Its nature is to be not a part, nor yet a copy, of the real world + + but to be a world by itself, independent, complete, autonomous." એબરક્રોમ્બી એ જ વાત કરે છે: "In poetry we live in the world which is immediately and on its own account, without reference to ulterior standards, significant;" અને significant—રહસ્યમય—એટલે વસ્તુતાએ સ્વસંપૂર્ણથી વિશેષ કાંઇ નહિ. આપણું વાસ્તવિક જીવન સાહિત્યની દુનિયાથી બીજી રીતે ભિન્ન હોવા ઉપરાંત પ્રવાહ જેવું છે, તે નિરવધિ પ્રવાહમાં એક બિન્દુથી બીજા બિન્દુ સુધીનો પટ આપણે જોઇ શકીએ અને તેના બધા અંશોમાં સુશ્લિષ્ટતા કે સંવાદ નથી જણાતો. કાવ્યના બધા અંશો કાર્યકારણભાવથી સંકળાયેલા અને પરસ્પર સંવાદ રાખનાર છે. એમાં નિયમ અને વ્યવસ્થા છે, એમાં જાણે ઋત પ્રત્યક્ષ થાય છે. એ જ એનું રહસ્ય છે અને એ જ નિરતિશય આહ્લાદનું કારણ છે.

પણ સાહિત્યકળાની દુનિયાની સ્વાયત્તતા આમાં ઉપરઉપરથી દેખાય છે તેટલી નિરપેક્ષ નથી. ખુદ બ્રેડ્લીએ જ કહ્યું છે તેમ underground connection—અંતઃસ્પર્શી સંબન્ધ—કાવ્ય અને જીવન વચ્ચે પુષ્કળ છે. કેળવણી, વ્યવહારના અનુભવ વગેરેના સંસ્કારથી સિદ્ધ થયેલી વ્યક્તિ બીજી કેળવણી, અનુભવ વગેરેના સંસ્કારોથી સિદ્ધ થયેલી વ્યક્તિના સંપર્કમાં આવે છે અને એ સંપર્કનું વાહન વાણી છે. કવિની ભાષાના જ્ઞાનની અપેક્ષા ઉપરાંત કલ્પનાદ્વારા પણ કાવ્યના અનુભવને પોતાનો કરવાની ભાવકની શક્તિની અપેક્ષા રહે છે. "In poetry we live in the world which is immediately and on its own account + + significant." આમાં આપણી અર્થાત્ ભાવકની સંસ્કારસિદ્ધ કલ્પના કવિના કવિતામાં અવતરેલા અનુભવને કેટલી અનુકૂળ છે એ પ્રશ્ન તો રસાસ્વાદમાં હંમેશનો જ છે.

---

૧. રામનારાયણ—"સાહિત્યવિમર્શ", પૃ. ૨

સઞ્ચારી હિન્દી અને અંગ્રેજી સાહિત્યનો રસિક, મિલ્ટન કરતા વર્ડ્ઝવર્થમા ઘણી વખત વધારે રસ લે છે, પેલો વધારે મોટો કવિ છે તેમ જાણે છે છતાં, કારણ કે તેનું અન્તઃકરણ મિલ્ટનને બહુ અનુકૂળ થઈ શકતુ નથી કવિ અને ભાવકની સમ્પ્રાપ્તિ અને સાહિત્યકળાના માધ્યમ ભાષાના ઓછાવત્તા જ્ઞાનમાથી નીપજતી રસાસ્વાદની સાપેક્ષતા બધા સ્વીકારી શકે એમ છે આપણા આલંકારિકો ભાવક સહૃદય અને રસિક હોવો જોઈએ એમ કહે છે તેમાં આ સાપેક્ષતા સૂચિત જ છે, જોકે તે સાપેક્ષતાની બધી ઉત્કટતામા તે ઉતર્યો નથી

यस्तुष्टौ तुष्टिमा गोति शोके शोकमुपैति च ।[२]
क्रोधे क्रुद्धो भये भीत स श्रेष्ठ प्रेक्षक स्मृत ॥

परगतदु खहर्षादिभावनायामप्यत्यन्तानुकूलान्त करणत्व सत्वम् ।[3]

તાત્પર્ય કે સાહિત્યકળાનો આસ્વાદ ભાવકની કલ્પનાશક્તિ, વેદનશીલતા (sensibility) અને સમભાવની શક્તિ (sympathy)ની અપેક્ષા સર્વત્ર રાખે છે.

પણ હું કહેવા માગુ છુ તે આથી વિશેષ છે બુદ્ધિપ્રામાણ્ય તરફ યુરોપી વિચારની ગતિ ઘણી થઈ છે તેથી યુરોપી વિવેચનમા "સરકારી અને સહૃદય પુરુષ"થી જે અર્થ ઉદ્દિષ્ટ છે તેનો સાધારણ ખ્યાલ નિશ્ચિત છે એટલે કે જીવનના મહાપ્રશ્નો સબન્ધી—ઈશ્વર, આત્માની અમરતા, મોક્ષ, પુરુષાર્થ વિગે—અપેક્ષિત ભાવક સાહિત્યના આસ્વાદ પૂરતું સર્વથા અનુકૂળ ચિત્ત રાખી શકે છે ભારતીય કાવ્યશાસ્ત્રનો સહૃદય અમુક વિષયમા કેવલ બુદ્ધિપ્રામાણ્યને અનુકૂળ થાય કે કેમ તે વિશે મને શકા છે એટલુ તો સ્પષ્ટ છે કે દેશની ફિલસૂફી, નીતિ અને ધર્મની કેટલીક પ્રણાલિકાઓએ આપણા રસવાદમા પ્રવેશ કર્યો છે અને આ લેખનો મુખ્ય હેતુ તો એ વાત બતાવવાનો છે

આપણા કાવ્યશાસ્ત્રમા સહૃદયનું સ્થાન તો ઘણુ મોટુ છે, રસદર્શી વિવેચન માગે તેટલું ઔચિત્ય અનૌચિત્યની સર્વાંગીણ ચર્ચામા પણ છેવટનું પ્રમાણ તો સચેતસનો અનુભવ છે કરુણ રસ દુ ખને નિરૂપે છે છતાં સામાજિકને સુખ આપે છે તેનુ પ્રમાણ વિચારતા 'સાહિત્યદર્પણ'કાર વિશ્વનાથ सचेतसामनुभव प्रमाण तत्र केवलम् કહી હાથ ધોઇ નાખે છે

તથાપિ આપણો રસવાદ સચેતસના અનુભવ ઉપર નિર્ભર નથી તેના અવચ્છેદકો આપણા દાર્શનિક મતો, નૈતિક પ્રણાલીઓ અને ધાર્મિક માન્યતાઓ પૂરા પાડે છે પ્રકૃતિ પોતામાથી વિકાસ કરી પુરુષ માટે સુખદુ ખની સામગ્રી ઊભી કરે છે અને પુરુષ પાસે સુખદુ ખ અનુભવાવે છે—આ સાંખ્યમતનુ બરાબર પ્રતિબિંબ ભટ્ટનાયકના विभावादिसाधारणीकरणात्मना भावकत्वव्यापारेण भाव्यमान स्थायी सत्वोद्रेकप्रकाशानन्दमयसविद्विश्रान्तिसतत्वेन भोगेन भुज्यते એ 'કાવ્યપ્રકાશ'મા દર્શાવેલા મતમા જણાય છે [૪]વ્યક્તિગત સબન્ધો તથા દુ ખ અને મોહ આમ તો

૨ भावप्रकाश ३. दशरूपक

૪ પ્રો હિરિયણ્ણા—"Indian Aesthetics" પહેલી પ્રાચ્યવિદ્યાપરિષદનો નિબંધસંગ્રહ

છૂટતાં નથી, પણ કલાકારના બિનઅંગત સર્જનમાં થોડો વખત તેમાંથી મુક્તિ મળે છે; રજસ્ અને તમસ્ દબાઈ સુખહેતુ સત્ત્વનો આવિર્ભાવ થાય છે. પ્રો. હિરિયણ્ણા બીજા બે શબ્દો તરફ પણ ધ્યાન ખેંચે છે—સંવિત્ અને વિશ્રાન્તિ, અને સમજાવે છે કે ક્રિયાત્મક ઉત્સાહથી વ્યતિરિક્ત મનની ધ્યાનાત્મક, અનાસક્ત, શમમય, આનન્દમય સ્થિતિમાં કાવ્ય ભાવકને મૂકે છે.

વેદાન્તમતે આ સર્વ પર્યન્તે આત્મા છે; દ્વૈત અને વિસંવાદ તો અજ્ઞાન છે; અને આપણું વ્યક્તિત્વ ભૂલીએ તેટલું આત્માના સાચા આનન્દમય સ્વરૂપની નજીક જવાથી, વિભાવાદિથી અતિરિક્ત અન્ય સર્વનું તિરોધાન થવાથી, બ્રહ્માસ્વાદ જેવો અનુભવ થાય છે. જીવન એ અવિદ્યા—કામ—કર્મમય છે, અને તેમાંથી ક્ષણિક પણ સાચી નિવૃત્તિ કલા આપે છે. કોઈ પણ નિમિત્તે કોઈ પણ કારણે અહંકારનું પડળ આત્મા પરથી જતું રહે તો આત્માની આનન્દમયતા થોડો વખત પણ અનુભવાય; અને એ ક્રિયા કાવ્યાનુભવમાં પ્રવર્તે છે.

આ બેઉ કલાદષ્ટિમાં બહુ ફેર નથી. અહંતામાંથી ઊંચકી લઈ, દુઃખ અને મોહનું જીવન ટાળી સુખાનુભવ કરાવવો, કે સુખદુઃખમોહનું જીવન ટાળી આનન્દાનુભવ કરાવવો, એ કાવ્યનો લગભગ સમાન ધર્મ (function) રહે છે. સાહિત્યકલાનું આ પ્રયોજન હોય, અક્લેશમય સંવિત્ વિશ્રાન્તિની સ્થિતિનું, બ્રહ્માસ્વાદ સહોદર આનન્દાનુભવનું, તો તેની શક્તિ ને શક્તિસીમા કેવી હોઈ શકે એ કલ્પી શકાય છે. આ પ્રયોજનનો સ્વીકાર ભારતીય સાહિત્યને નથી સ્પર્શતો, નથી મર્યાદિત કરતો, એમ નહિ કહી શકાય, કાવ્યપ્રયોજનની વિચારણા એક માર્ગે અને ભારતીય સાહિત્ય બીજે માર્ગે વહ્યાં નથી. આપણા ઉત્તમ સાહિત્યમાં જે અનુભવાય છે તેને એ અનુલક્ષે છે, અને તેનો પ્રપંચ કરી તેને જડતાથી વળગી, કેટલું ય સાહિત્ય લખાયું છે.

યુરોપની ઉત્તમ ટ્રેજેડી, જેના અંતમાં અસ્વસ્થતાની પરાકાષ્ઠા પ્રેક્ષક અનુભવે, તેના જેવું રૌદ્રકરુણાન્ત નાટક સંસ્કૃતમાં નથી, તેના કારણમાં હિન્દુ જીવનદષ્ટિ અને તે ઉપર મંડાયેલી હિન્દુ સાહિત્ય–ફિલસૂફી છે, એમ કીથ કહે છે. સત્તા, બુદ્ધિ અને સંકલ્પબળને અંતિમ કક્ષાએ પણ ભિન્નભિન્ન કરતી અગોચર શક્તિઓનો વ્યાપાર હિન્દુ નાટકાદિમાં નિરૂપાતો નથી. અનિવાર્ય વિનાશ સામે નિરર્થક ઝઝૂમતા સજ્જન વીરનું દશ્ય સંસ્કૃત નાટકમાં મળી આવતું નથી. જેનો પરાજય ઇષ્ટ માનીએ, છતાં જેનાં બુદ્ધિ ને સંકલ્પબળની વાહવાહ બોલીએ, તેવો દુર્જન નાટકમાં તો ક્યાંય આગળ પડી આવતો નથી.[૫] એવું નિરૂપણ ક્લેશપર્યવસાયી થાય. સ્થાયિભાવ જાગ્રત કરવાના ઉદ્દેશથી લખાયેલું નાટક ઘણું સંકીર્ણ કે ઘણું યથાર્થદર્શી પણ ન થઈ શકે, કેમકે બુદ્ધિવ્યાપાર, વધી પડતાં, લાગણીના ઉત્કર્ષને બાધક થાય. પણ આ બીજી વાત રસના સિદ્ધાંતને પરિણામે આવતી સાહિત્યની મર્યાદા ગણી શકાય, રસવાદમાં આવી જતી સાપેક્ષતા ગણી શકાય નહિ. કાવ્યનાટકને અન્તે ભાવકના ચિત્તમાં વૃત્તિઓનું યુદ્ધ જામે, સદસદ્વૃત્તિઓનું મંથન થાય, એ આપણા બ્રહ્માસ્વાદસહોદર રસના વાદને અનિષ્ટ છે. કરુણ બીભત્સ અને ભયાનકનું નિરૂપણ રસના સિદ્ધાન્ત અનુસાર અલૌકિક આનન્દનું કારણ બનવું જોઈએ, તથાપિ

૫. કીથ; "Sanskrit Drama."

તેમને આપણા સાહિત્યમાં મહત્ત્વનુ સ્થાન મળ્યુ નથી તે એ સિદ્ધાન્તમા પેસી ગયેલી મર્યાદાઓનો સ્પષ્ટ નિર્દેશ કરે છે

રસસિદ્ધાન્તમાંની સાપેક્ષતાના બીજા નિર્દેશ રસાભાસની આપણા આલંકારિકોની ચર્ચામાથી મળે છે તે સાપેક્ષતાઓનો ઉદ્ભવ આપણી ધર્મ અને આચારની પ્રણાલિકાઓમા છે અનૌચિત્યથી પ્રવર્તતો 'રસ' તે રસાભાસ શાસ્ત્ર[6] અને લોકવ્યવહારને ઓળગી થયેલુ નિરૂપણુ તે સામાજિકને અનુચિત એમ લઈએ કે સહૃદયને અનુચિત લાગે તે અનુચિત, તોપણ સહૃદયને શુ અનુચિત લાગવાનો ખૂબ સભવ હતો તે તો આલકારિકોએ આપેલા દાખલાઓથી સ્પષ્ટ જણાઇ જાય છે. સામાજિક ખ્યાલોને, ઉચિત અનુચિતના સામાજિક નિશ્ચયોને આપણી રસની ફિલસૂફી વટાવી શકી નથી, એમા સશય નથી ઉપનાયક, મુનિપત્ની કે ગુરુ પ્રતિ રતિ, બહુ નાયક વિશે રતિ, અનુભાવ (response) ન પામતી રતિ, અધમ પાત્ર માટે રતિ શૃગારમા અનુચિત છે આ એક જ વિષયમા કલાનો પ્રદેશ કેટલો સકુચિત થઇ ગયો! રસાભાસની કલ્પનાથી મનુષ્યસ્વભાવના યથાતથ આલેખનની અવગણના થઇ છે, એટલું જ નહિ, અનુભાવ ન પામતી રતિ જેવામા ભાવમથનનો ઉત્તમ હૃદયસ્પર્શી પ્રસગ આવે તે પણ કવિ જતો કરતો જણાય છે. ગુરુ આદિ પ્રતિ રતિ, ક્રોધ, કે હાસને રસાભાસ ગણવામા ઉચ્ચ નીતિના ખ્યાલને કલામા ખેચી આણ્યો છે, તો સમાજના નીચલા થરના પાત્રમા આલેખાતા શમ કે ઉત્સાહને રસાભાસ ગણવામા આપણા ધર્મના અસ્પૃશ્યતાના રોગનો ચેપ કલાને લગાડવામા આવ્યો છે રસસિદ્ધાન્તના વિવરણમા કે વિનિયોગમા હિન્દુ ઉપરાંત કે કવિ ધર્મની એ વિષકન્યા અસ્પૃશ્યતાની પર જઈ શક્યો નથી એ હકીકત દુ ખદ પણ છે ખરી.

રસસિદ્ધાન્ત તત્ત્વત ખરો છે, પણ તેના શાસ્ત્રમા ઉપરની, ખાસ કરીને લોકવ્યવહારજન્ય સાપેક્ષતા ને મર્યાદા કેમ પ્રવેશી તેનુ નિરાકરણુ થઈ શકે ખરુ ? એ દ્વારા રસશાસ્ત્રનુ શોધન થઈ શકે ખરુ ? આ પ્રશ્નના નિરાકરણુ માટેની લાબી ચર્ચા અહી ઉદ્દિષ્ટ નથી પણ એ દિશામા પ્રયત્ન માટે એક વિશિષ્ટ સૂચના કરુ છુ

કાવ્યનો રસ સહૃદયથી આસ્વાદ્ય છે આ સહૃદય વાસના વગરનો યોગી નથી રસાસ્વાદ માટે વાચક કે પ્રેક્ષકમા વાસનાની અપેક્ષા આલકારિકોએ સ્વીકારી છે અન્ત કરણની વૃત્તિરૂપ રતિ હાસ વગેરે ભાવો જલદી વિનાશશીલ છે તોપણ સસ્કારરૂપે ચિરકાલ સ્થાયી છે અને રસની

---

૬ સામગ્રીના અભાવથી જે રસ પૂરા પ્રકર્ષથી પ્રવર્તતો નથી તેને પણ રસાભાસ કહેવામા આવે છે, પણ પ્રકર્ષના અભાવથી પ્રવર્તતો 'રસ' નહિ પણ ભાવ યોગ્ય રીતે ગણી શકાશે

૭ એકલો જગન્નાથ પડિત અનૌચિત્યથી પ્રવર્તતા 'રસ'મા કે 'રસાભાસ'મા દોષ જોતો નથી, રસને પ્રતિકૂલ હોય તે જ તેને દોષમય છે यावता त्वनौचित्येन रसस्य पुष्टिस्तावत्तु न वार्यते, रसप्रतिकूलस्यैव तस्य निषेधत्वात्। સમાજની દૃષ્ટિએ નિષિદ્ધ આલબનથી પ્રવર્તતો રસ રસાભાસ કહેવાય છે એટલુ જ તે કહે છે એવા રસાભાસનું નિબન્ધન નિષિદ્ધ છે એમ તે કહેતો નથી જુઓ દે ભો 'અલકારશાસ્ત્રનો ઇતિહાસ'

પ્રતીતિ થાય છે તે સમયે એનું અનુસન્ધાન થાય છે, માટે એ ભાવ સ્થાયી કહેવાય છે. चित्तवृत्तिरूपस्याशुविनाशित्वेऽपि वासनात्मतया सूक्ष्मरूपेणावस्थानात्स्थायित्वं बोध्यम् ।[૮] મતલબ કે આ વાસના તત્ત્વતઃ સ્વાભાવિક છે. તેથી તેને instinct કહેવામાં બાધ નથી. આલંકારિકોને મતે વાસનાનું સ્વરૂપ કેવું છે તેનો થોડો ખ્યાલ તેમનાં કેટલાંક વિધાનોથી આવે છે. વાસનાથી (કદાચ વાસનાઓને ઉન્નત કરી, શુદ્ધ કરી) પર થયેલા યોગીનો અને શુષ્ક પાંડિત્યથી જડ બનેલા મીમાંસકનો તેમના મનમાં ખ્યાલ છે. આ લોકો કાવ્યનો રસાસ્વાદ કરી શકતા નથી, એમ તેમનું કહેવું છે. न जायते तदास्वादो विना रत्यादिवासनाम् ઉપર ટીકા કરતાં વિશ્વનાથ લખે છેઃ वासना च इदानींतनी प्राक्तनी च रसास्वादहेतुः । વાસના પ્રાક્તન હોય અને ઇદાનીંતન હોય, જન્મદત્ત હોય અને વર્તમાન હોય, તો જ તે રસનો હેતુ બને છે. આ બધા ઉપરથી અનુમાન કરી શકાય કે વાસનાવિરોધ, નિર્વાસનત્વ, વાસનામાં વિકાસ કે વિકાર આપણા કાવ્યશાસ્ત્રીઓની વિચારમર્યાદાની બહાર નથી. વિભાવાદિથી વ્યક્ત થયેલો સ્થાયી ભાવ તે રસ, તેને બદલે વિભાવાદિથી વ્યક્ત થયેલો સંસ્કારસિદ્ધ સ્થાયિભાવ તે રસ એમ મૂકીએ તો રસસિદ્ધાન્તના વિવરણમાં આવતી સાપેક્ષતાઓ સમજી શકાશે. મૂળે એક જ વાસના પ્રજાપ્રજામાં સંસ્કારસિદ્ધ દશામાં જુદીજુદી સંભવે; નવા વિચારોને કે નવી પરિસ્થિતિને બળે વાસનાનું સંસ્કારસિદ્ધ સ્વરૂપ એક જ પ્રજામાં કાળે કરીને જુદું થાય. આમ સ્વીકારીએ તો જ રસાસ્વાદનું અનુસન્ધાન પ્રજાની સંસ્કૃતિ સાથે થઈ શકે. ખૂબીઓ, ઊણપો અને દોષોવાળી ભારતીય સંસ્કૃતિના અનુસન્ધાન વગર રસવાદનું વિવરણ અને વિનિયોગ સમજી શકાય એમ નથી. આજના સામાજિકનો સંસ્કારસિદ્ધ સ્થાયિભાવ, તેની ઇંદાનીંતન વાસના, નવા વિચાર અને નવી પરિસ્થિતનું પરિણામ છે અને તેથી મમ્મટાદિને જે રસાભાસ લાગે તેમાં આધુનિક સામાજિકને ખરો રસ પણ કદાચ સમજાય.

કાવ્ય, સર્જનાત્મક સાહિત્ય, જેને વિષય કહે છે તે નરી સાદી વાસનાઓ (instincts) નહિ પણ લાગણીઓ એટલે કે વાસનાઓનાં સંસ્કારસિદ્ધ સ્વરૂપ. સંસ્કારસિદ્ધ સ્વરૂપ એટલે વાસનાઓમાં પરિસ્થિતિ અનુસાર ધાર્મિક માન્યતાઓ, નૈતિક પ્રણાલીઓ અને દર્શનાદિના વિચારો ભળતાં ઉદ્ભવતાં સંકીર્ણ સ્વરૂપ. આ રીતે નવી કહી શકાય એવી લાગણીઓ, દેશપ્રેમ અને વર્ડ્ઝવર્થ નરસિંહરાવ આદિમાં દેખાતો કુદરતપ્રેમ, આસ્વાદ્ય થાય છે તે સમજી શકાશે.

રસસિદ્ધાંતમાંની સાપેક્ષતા, ત્યારે કેટલીક આપણાં દર્શનો સાથે સિદ્ધાંતની સમાન્તરતાથી, પણ મુખ્યત્વે સંસિદ્ધ સ્થાયિભાવો પરત્વે છે. તેમાં નિત્ય સત્ય એ છે કે સ્થાયિભાવોનાં બીજ વાસનાઓ છે : વાસનાઓની આસપાસ સ્થાયિભાવો પોતાના દેહ ઘડે છે. બીજું નિત્ય સત્ય છે રસનિષ્પત્તિની આપણા આલંકારિકોની સમજૂતીમાં. ધ્વનિ આત્મસાત્ કરવાની આપણી શક્તિ કે આપણું ભોજકત્વ અલૌકિક રીતે રસાનુભવ કરાવે છે. એટલે કે જેમ સ્વાદ માટે જીભની સ્પર્શ ઉપરાંત જુદી સ્વાદેન્દ્રિય તરીકે શક્તિ છે તેમ રસાનુભવ માટે, જાણે, આપણી રસેન્દ્રિય છે, જે ચિત્તની વિશિષ્ટ શક્તિ ગણી શકાય. ભારતીય વિવેચનમાં 'ઇમેજિનેશન'નું સ્થાન આ રસેન્દ્રિય (કે ભોજકત્વ)

૮. ઝળકીકરની 'કાવ્યપ્રકાશ' પર વૃત્તિ

લઈ શકે જે શક્તિથી કવિનો અનુભવ વાચક પોતાનો કરે છે તેને 'ઇમેજિનેશન' (કલ્પના) શબ્દ અનુલક્ષે છે, પણ તે અનુભવ વાચકને ઇષ્ટ છે, તેમા તેને અલૌકિક આનંદ પડે છે તે વાત તેમા સૂચવાતી નથી આપણા કાવ્યશાસ્ત્રીઓએ આત્મમાત્ કરતી શક્તિ ઉપર ભાર ન મૂકતા આનંદ ઉપજાવતી શક્તિ ઉપર ભાર મૂક્યો છે સાહિત્યાનુભવમા કલ્પનાએ આત્મસાત્ કરેલું લાગણીઓને સ્પર્શે છે કે નહિ તે જ મોટી વાત છે, મૂલ્યાંકનમા, ઉચ્ચાવચના નિર્ણયોમા તે એક, પણ મહત્ત્વની કસોટી છે તરેહવાર પણ જડ સાહિત્યસર્જનોથી કેવળ માહિતી, બોધ, આન્વીક્ષિકી કે વાદવિવાદની કૃતિઓથી કાવ્યપદસૂચિત વાઙ્મયને બચાવવાનું સામર્થ્ય રસસિદ્ધાંતમા છે

કુશાનવંશી કનિષ્ક રાજા એક કે બે?

ડૉ. ત્રિભુવનદાસ લ. શાહ

પ્રાચીન સમયે જેમ પૂર્વ હિંદમાં મગધના અને મધ્યહિંદમાં અંવતીના સામ્રાજ્યની મુખ્યપણે ગણના થતી હતી, તેમ ઉત્તરહિંદમાં મથુરાના સામ્રાજ્યની બોલબાલા ગણાતી હતી. આ મથુરાના સામ્રાજ્ય ઉપર એક સમયે કુશાનવંશી રાજાઓની સત્તા જામી પડી હતી. આ કુશાનવંશનાં આદિ અને અંત ક્યારે થયાં હતાં તે જેમ અદ્યાપિપર્યંત ચોક્કસ કરી શકાયું નથી, તેમ તે વંશમાં કેટલા રાજા થયા તથા તે પ્રત્યેકનો રાજ્યઅમલ કેટલાં વર્ષ ચાલ્યો તે પણ તેટલું જ અચોક્કસ અને અંધારામાં છે. આ સર્વ હકીકત આપણે અત્ર વિચારવા માંગતા નથી. પરંતુ તેમાં થયેલ રાજાઓની જે નામાવલી અત્યારે વધુમતે માન્ય રહેલી છે તેમાં કનિષ્ક નામે એક વ્યક્તિનો સમાવેશ થાય છે. આ કનિષ્કનામધારી એક રાજા થયો કે બે, અને બે થયા હોય તો તે બન્નેનું સ્થાન ક્યાં છે, એટલો જ પ્રશ્ન અત્ર આપણે હાથ ધરવા માંગીએ છીએ.

'અર્લી હિસ્ટરી ઑફ ઇન્ડિયા'ની ચોથી આવૃત્તિમાં પૃ. ૨૯૩ ઉપર તેના વિદ્વાન કર્તા ડૉ. વિન્સેન્ટ સ્મિથ આ વંશની વંશાવળી નિમ્નલિખિત જણાવે છે. આમાં પ્રથમનાં બે નામો

	ઇ. સ.	ઈ. સ	વર્ષ
(૧) કડફ્સીઝ(પહેલો)આશરે	૪૦	૭૮	૩૮
(૨) કડફ્સીઝ (બીજો) ,,	૭૮	૧૧૦	૩૨
વચ્ચે ગાળો	૧૧૦	૧૨૦	૧૦
(૩) કનિષ્ક	૧૨૦	૧૬૦	૪૦
(૪) હુવિષ્ક	૧૬૦	૧૮૨	૩૨
(૫) વાસુદેવ	૧૮૨	૨૨૦	૩૮
(૬) અન્ય રાજાઓ	૨૨૦	૨૬૦	૪૦

તો સર્વ વિદ્વાનોને મંજૂર જ છે. જે કાંઈ મતફેર છે તે તેમના રાજ્યકાળ વિશે છે. કોઈ પ્રથમને ૪૦ વર્ષ અર્પે છે, તો કોઈ બીજા નંબરનો સમય ૪૦ વર્ષનો જણાવે છે. છતાં આ બન્ને મતવાળાઓ તે બન્નેનો એકંદર સમય તો ૭૦ થી ૭૨ વર્ષનો જ લેખવે છે. અને તે પછીનાં ૧૦ વર્ષનો કાંઈ પત્તો ન લાગવાથી કોરાં રાખે છે. એટલે જો તે દશ વર્ષનો ઉપરના ૭૦-૭૨ માં ઉમેરો કરી વાળવામાં આવે, તો પ્રથમના બે નૃપતિઓનો સમય ૮૦ થી ૮૨ વર્ષનો લેખાશે. ને ખરી રીતે વસ્તુસ્થિતિ પણ તેમ જ છે. પરંતુ તે વિષય આ લેખનો ન હોવાથી આપણે તેમાં ઊતરીશું નહિ. જિજ્ઞાસુ વાંચકને તે માટે 'પ્રાચીન ભારતવર્ષ,' પુ. ૪, પૃ. ૧૩૦ થી વાંચી જવાને ભલામણ કરીશું.

જે નામો વિશે વિદ્વાનોમાં મતફેર છે તે હવે જ શરૂ થાય છે. આપણે તે તપાસીએ. ઉપર્યુક્ત નામાવલીમાં ડૉ. સ્મિથે નં. ૩–૪–૫ નાં નામો તરીકે કનિષ્ક, હુવિષ્ક અને વાસુદેવને અનુક્રમે જણાવ્યા છે; પણ તેમણે જ રચેલા "મથુરા એન્ડ ઇટ્સ ઍન્ટિક્વિટીઝ" પૃ. ૩માં કેટલુંક વર્ણન લખતાં "and dated in the regual years of the Indo-Scythian rulers,

Huvishka Kanishka and Vasudeva" નો ક્રમ બતાવ્યો છે મતલબ કે એક વાર કનિષ્કને હુવિષ્કની પૂર્વે મૂકે છે તો બીજીવાર વળી પાછળ મૂકે છે ત્યારે એક અન્ય ગ્રંથકર્તા ('હિંદુ હિસ્ટરી' ઈ સ પૂ ૩૦૦૦ થી ૧૦૦૦, કલકત્તા, ૧૯૨૦ એ કે મજુમદાર) ડૉ સ્મિથના મત પ્રમાણે નામ મજકૂર તો ગણે છે, પરંતુ probably શબ્દ લખીને પૃ ૬૫૬ મા પોતાની શકા વ્યક્ત કરે છે કે "Kanishka who probably succeeded by one Vasishka, whose name appears from inscription though not verified by a coin" આટલુ લખીને પાછુ હુવિષ્કનુ વર્ણન આપતા બે પૃષ્ઠો ભરે છે ને અતે પૃ ૬૫૮મા પોતાનો અભિપ્રાય જણાવતા લખે છે કે, 'Kanishka was succeeded by Jushka, about whom we know very little,' એટલે કેમ જાણે વાસિષ્કને અને જુષ્કના નામને પોતાના અને ડૉ સ્મિથના મત પ્રમાણે કનિષ્કની પાછળ ગાદીએ આવનાર હુવિષ્ક સાથે સબધ હોય એવી શકાશીલ માન્યતા રચે છે, પરતુ તે વિશે કોઈ ચોક્કસ નિર્ણય પોતે બાધી શકતા નથી

કાશ્મીર દેશ મયુર સામ્રાજ્યનુ એક મહત્ત્વનુ અગ હોઈને, તે દેશના ઇતિહાસલેખકને જેટલી સામગ્રી ઉપલબ્ધ થઈ શકે, તેમ જ જેટલી ઝીણવટથી તેને શોધીને ઉકેલ આપી શકે તેટલી સગવડતા અને સાનુકૂળતા, સકલ ભારતના ઇતિહાસલેખકને સાપડી ન શકે તે સમજી શકાય તેવુ છે આટલે દરજ્જે કાશ્મીર દેશનો ઐતિહાસિક ગ્રથ 'રાજતરગિણી' વિશેષ વજનદાર લેખાય તે ગ્રથનો અનુવાદ કર્નલ એમ સ્ટાઈને અગ્રેજીમા કરેલ છે તેના સર્ગ ૧, પાદ ૭૪, પૃ ૭૬-મા રાજાની નામાવલી આપતા, હુવિષ્ક, જુષ્ક અને કનિષ્કનો અનુક્રમ બતાવ્યો છે તથા તે દરેકે પોતાના નામ ઉપરથી સ્વતત્ર શહેરો વસાવી (મજકૂર પુસ્તક પૃ. ૭૬ — The continued existence of the three places, Kanishkapur, Hushkapur and Jushkapur) કનિષ્કપુર, હુષ્કપુર અને જુષ્કપુર તરીકે ઓળખાવ્યાનુ જણાવ્યુ છે એક અન્ય લેખક નામે કાગડી ગુરુકુળના આચાર્યની વિદ્યાભૂષણ અલકાર પોતાના 'મૌર્ય સામ્રાજ્યકા ઇતિહાસ' પૃ ૬૫૪મા તે જ અનુક્રમ જણાવે છે મતલબ કે, હુવિષ્કની પાછળ કનિષ્કને મૂકે છે એટલુ જ નહિ, પણ જુષ્ક નામની કોઈ ત્રીજી વ્યક્તિને વચ્ચે ઘુસાડી દે છે. આ જુષ્ક વિશે ઉપરમા જણાવેલ 'હિંદુ હિસ્ટરી'ના લેખકે 'about whom we know very little' આટલા ઉદ્‌ગાર કાઢીને જ સંતોષ પકડ્યો છે

ઉપર્યુક્ત જણાવેલ વિદ્વાનોના મતનુ શુદ્ધીકરણ અને એકીકરણ કરીશુ તો કનિષ્ક, જુષ્ક અથવા હુવિષ્ક, કનિષ્ક અને વાસુદેવ, એવો ઉપક્રમ બન્યો હોવાનુ તારવી શકાય છે તેમાયે હુવિષ્ક અને જુષ્ક તે એક જ વ્યક્તિ છે કે ભિન્ન ભિન્ન તે ચોક્કસ થતુ નથી પરતુ જ્યારે કનિષ્કપુર, હુષ્કપુર અને જુષ્કપુર એમ ત્રણ નગરો વસાવ્યાની હકીકત લક્ષમા લઈએ છીએ, ત્યારે તેના કર્તા જુષ્ક અને હુવિષ્ક બન્ને ભિન્ન જ વ્યક્તિ હોવાનુ પુરવાર થાય છે એટલે ડૉ સ્મિથે આપેલી નામાવલીમા જે નં ૩, ૪ અને ૫ આકના ત્રણ રાજાઓ આપ્યા છે તે સ્થાને,

કનિષ્ક, જુષ્ક, હુવિષ્ક, કનિષ્ક અને વાસુદેવ એમ અનુક્રમે પાંચ વ્યક્તિઓ ગોઠવવી પડે છે. છતાં સોએ સો વસા આ પ્રમાણે જ બન્યું હોવું જોઈએ એમ દઢતાપૂર્વક તો ન જ કહી શકાય.

ઇતિહાસસર્જનમાં ઉપયોગી થતાં સાહિત્યિક પ્રમાણોનું પરિણામ જાણી ચૂકયા. હવે આ રાજાઓના શિલાલેખ અને સિક્કાઓ મદદગાર થઇ શકે છે કે કેમ તે પણ તપાસી લઇએ. તેમના સિક્કાઓ તો અનેક પ્રાપ્ત થયા છે, પરંતુ તેમાં કેવળ નામનો જ નિર્દેશ થયેલ હોવાથી (જુઓ પ્રા. ભા., પુ. ૨ સિક્કા નં. ૮૬, ૮૭, ૮૮, ૮૯ અને ૯૦) સાહિત્યિક પ્રમાણો ઉપરથી મળેલ માહિતીમાં વિશેષ ઉમેરો થતો નથી એટલે શિલાલેખો ઉપર નજર દોડાવવી રહે છે. તેમાં જ્યાં માત્ર નામનો જ ઉલ્લેખ કરાયો છે તે તો સિક્કાઓની પેઠે છોડી દેવા જ રહે છે; પણ નામ ઉપરાંત, વર્ષનો આંક, બિરુદદર્શક ઉપાધિ કે અન્ય હકીકત જોડેલી હોય છે તેવા જ ઉપયોગી થવાની ગરજ સારે છે. તેવાની સંખ્યા લગભગ ચૌદેકની થવા જાય છે. તે નીચે પ્રમાણે વર્ષોના અનુક્રમ પ્રમાણે ગોઠવ્યા છે;

સ્થાન	રાજાનું નામ તથા પદવી		વર્ષનો આંક
(૧) સારનાથ	કનિષ્ક—મહારાજાધિરાજનો		૩
(૨) મથુરા	,,	,,	૯
(૩) માણિકયાલ	,,	,,	૧૮
(૪) આરા	જુષ્ક	,,	(આંક નથી)
(૫) ઇસપ્પુર	,,	,,	૨૪
(૬) સાંચી	(નામ અસ્પષ્ટ છે)		૨૮
(૭) મથુરા	જુષ્ક	મહારાજાધિરાજ	૨૯ ?
(૮) મથુરા	હુવિષ્કનો (ઉપાધિ રહિત)		૩૩
(૯) વરડક	કનિષ્ક	મહારાજાધિરાજ	૪૧
(૧૦) આરા	,,	,,	૪૧
(૧૧) વરડક	હુવિષ્ક	,,	૫૧
(૧૨) મથુરા	કનિષ્ક	,,	૬૦
(૧૩) મથુરા	હુવિષ્ક	,,	૬૦
(૧૪) મથુરા	વાસુદેવ		૯૮

પરંતુ વ્યક્તિના નામ પ્રમાણે ગોઠવીએ તો આ પ્રમાણે આવે છે:

(૧) કનિષ્ક-મહારાજાધિરાજ તરીકે વર્ષ ૩, ૯, ૧૮, ૪૧, ૪૧ અને ૬૦

(૨) જુષ્ક મહારાજાધિરાજ તરીકે વર્ષ ૨૪, ૨૮ અને એક અ-સ્પષ્ટ છે; પરંતુ તે આંક ૨૯ હોવાનું શોધતાં જણાયું છે જ્યારે એક આંક વિનાનો છે.

(૩) હુવિષ્કનો વર્ષ-૩૩નો ઉપાધિવિનાનો અને મહારાજાધિરાજ તરીકે ૫૧ અને ૬૦

(૪) વાસુદેવનો આંક વર્ષ ૯૮

આ પ્રમાણે દર્શાવેલ વર્ષના આંક, સંખ્યાનું તથા તેની સાથે જોડાયેલ રાજાઓનાં નામનું પૃથક્કરણ હવે કરીએ.

(૧) કનિષ્કની સાથે ૩ થી ૬૦, (૨) જુષ્ક સાથે ૨૪ થી ૨૯, (૩) હુવિષ્ક સાથે ૩૩ થી ૬૦, અને (૪) વાસુદેવ સાથે ૯૮ ના આંક જોડાયેલ છે. આ સર્વેમાં વાસુદેવનો આંક ૯૮ તદ્દન

અલગ પડી જાય છે ને કોઇનામા અન્તર્ગત થતો નથી, એટને તેને ગ્નન ૧ ગણીને આપણી વિચારસરણીમાથી બાકાત ગણીશુ

કનિષ્ક મહારાજાધિરાજને કાળે ૩ થી ૬૦ ના આંક છે, જ્યારે જુષ્કના ૨૪ થી ૨૯ અને હુવિષ્કના ૩૩ થી ૬૦ ના વર્ષો છે આ ઉપરથી દેખાશે કે જુષ્ક અને હુવિષ્કના વર્ષો કનિષ્કની અદર સમાઇ જાય છે એટલે જ 'ઓક્સફર્ડ હિસ્ટરી ઓફ ઇન્ડિયા'ના લેખકને પૃ ૧૩૭ મા ઉચ્ચારવુ પડ્યુ છે કે "Huvishka's years overlap those of his predecessor from the year 33 to the year 60 of Kanishka's regual era" અને એટલુ તો ચોક્કસ કહેવાય જ કે, એક જ પ્રદેશ ઉપર એક જ સમયે મહારાજાધિરાજ કહેવરાવતા બે રાજાઓની સત્તા ન જ હોઇ શકે આ પ્રમાણે ઊભી થતી ગૂચનો જો નિકાલ કરી શકાય તો આપણી મુશ્કેલીનો પણ અત આવી જાય.

ડૉ સ્ટેન કોનાઉ રચિત "ખરોષ્ઠી ભાષાના શિલાલેખો" નામે પુસ્તકમા પૃ. ૧૬૨ ઉપર વર્ણિત આરાના શિલાલેખમા "महाराजस्य राजाधिराजस्य देवपुत्रस्य कैसरस्य वझेष्कस्य पुत्रस्य कनिष्कस्य" આ પ્રમાણે શબ્દો હોવાનુ જણાવ્યુ છે જે ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે વઝેષ્કનુ બિરુદ 'કૈસર' હતુ વળી તેણે મહારાજાધિરાજ તરીકે રાજ્ય ભોગવ્યુ હતુ તેમ જ પોતા માટે દેવપુત્રસ્ય શબ્દ વાપર્યો છે એટલે હિંદી સસ્કૃતિ પણ અપનાવી લીધી હતી. ઉપરાત તેના પુત્રનું નામ કનિષ્ક હતુ સારાશ કે વઝેષ્ક નામનો મથુરા સામ્રાજ્યનો અધિપતિ થઈ ગયો જ હતો અને તેના પુત્રનુ નામ કનિષ્ક પણ હતુ જ આ પ્રમાણે એક સ્થિતિ થઈ બીજી બાજુ ઇતિહાસ કહે છે કે વીમા કડફ્ભીઝની પાછળ ગાદીએ આવનાર કનિષ્ક તેનો પુત્ર* થતો હતો આ વીમા કડફમીઝે હિદમા પગ મૂક્યો તે પૂર્વે ખોટાન-પામીર અને આસપાસના પ્રદેશ ઉપર રાજ્ય ચલાવતા ચીનાઈ રાજકુટુબના રાજા સાથે બખડાબખડી કરી હતી, તેમા પોતે હાર્યો હતો તથા અપમાનિત થયો હતો પિતાને થયેલ અપમાનનો બદલો વાળવા, કનિષ્કે મથુરામા રાજગાદી સ્થાપીને સુદૃઢ બન્યા પછી, કાશ્મીર થઈને પેલા ચીનાઇ રાજા ઉપર ચડાઇ કરી તેને જીતી લીધો હતો, એટલુ જ નહિ પણ વિશેષમા તેના બે કુવરોને બાન તરીકે હિદમા મોકલી આપ્યા હતા, અને પોતે વિશેષ ને વિશેષ પ્રદેશ જીતતો ઠેઠ મોગોલિયા સુધી પહોચી ગયો હતો (જુઓ 'હિન્દુ હિસ્ટરી' પૃ ૬૫૩)

આ પ્રમાણે પ્રદેશ વિસ્તારવામા લાબો કાળ તેને હિંદ બહાર ગાળવો પડ્યો હોય તે સ્વાભાવિક છે એટલે તેની સાથે ગયેલા લશ્કરી અફસરો કટાળી ગયા હતા. તેથી કહેવામા આવે છે કે (જુઓ 'ઓક્સફર્ડ હિસ્ટરી ઓફ ઇન્ડિયા' પૃ ૧૩૦, પ્રા ભા, પુ ૪ પૃ ૧૫૧)—gradation affirms that he must have been smothered while on his last northern campain by officers, who had grown weary of exile beyond the passes—તેમાના કોઈ કે તેનુ ખૂન કરી નાખ્યુ હતુ. આ કનિષ્કને બે પુત્રો

* આની ચર્ચા અત્ર નિરર્થક છે, તે માટે જુઓ પ્રા ભા , પુ ૪

હતા (Ibid p. 130:—Kanishka spent most of his time waging successful wars; whilst absent on his distant expeditions he left the government of the Indian province in the hands of, first of Vasishka apparently his elder, and then of Huvishka apparently his younger son). મોટો વઝેષ્ક (જેનું ટૂંકું નામ જુષ્ક થાય છે) અને નાનો હુવિષ્ક (જેનું ટૂંકુ નામ હુષ્ક થાય છે). કનિષ્કના મરણ પછી સ્વાભાવિક રીતે જ મોટો પુત્ર વઝેષ્ક મહારાજાધિરાજ બન્યો છે અને મથુરાપતિ થયો છે, જ્યારે નાના હુવિષ્કને પિતાએ સોંપેલ કાશ્મીર પ્રદેશની હકૂમત ઉપર જ કાયમ રાખ્યો હતો. મહારાજા વઝેષ્ક ટૂંક વખત રાજ્ય કરી ત્રણેક વર્ષનો બાળપુત્ર મૂકી મરણ પામ્યો, ત્યારે ભત્રીજાની સગીર અવસ્થામાં કાકા હુવિષ્કે રાજ–કારભાર ચલાવ્યો હતો અને જ્યારે ભત્રીજો યોગ્ય વયનો થયો ત્યારે તેને રાજ્યાસને બેસારી પોતાના અસલ સ્થાનકે (કાશ્મીરમાં) પાછો ફર્યો હતો. મહારાજાધિરાજ બનેલા—આ ભત્રીજા—કનિષ્કે, પોતાની સગીરાવસ્થામાં સારી રીતે રાજ સંભાળ્યાના ઇનામ તરીકે કાકા હુવિષ્કને મહારાજાધિરાજની પદવી અર્પણ કરી કાશ્મીર ઉપર સ્વતંત્રપણે હકૂમત ચલાવવાની રાજાજ્ઞા ફરમાવેલી. આ પ્રમાણે સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ જાણવો. (વિશેષ માટે જુઓ 'પ્રાચીન ભારતવર્ષ' પુ. ૪ માં કુશાનવંશની હકીકત.)

બીજી વાતો આપણને સ્પર્શતી ન હોઈને છોડી દઇએ. પરંતુ ઉપર્યુક્ત કથનથી એટલું તો જરૂર સમજી શકાય છે જ કે, વઝેષ્ક મથુરાનો સમ્રાટ બન્યો હતો, તેના પિતાનું નામ જેમ કનિષ્ક હતું તેમ પુત્રનું નામ પણ કનિષ્ક જ હતું, એટલે બે કનિષ્ક હોવાનું પુરવાર થયું ગણાય. તેમાં બીજા કનિષ્કે, પોતે સમ્રાટ બનીને પોતાના કાકા હુવિષ્કે જે નિમકહલાલીથી રાજસેવા બજાવી હતી તેની કદર તરીકે તેને મહારાજાધિરાજની પદવીએ ચડાવ્યો હતો.

આ પરિસ્થિતિ ઉપરમાં જણાવી ગયેલ ૩૩ થી ૬૦ વર્ષના અંતર્ગત થઈ જવાની ગૂંચનો ઉકેલ મળી આવે છે કે કેમ તે તપાસી લઈએ. કનિષ્કનાં વર્ષ ૩ થી ૬૦ છે જ્યારે વઝેષ્કના ૨૪ થી ૨૯ છે, તેમ કનિષ્કનાં વર્ષોમાં ૧૮ થી ૪૧ સુધીનો લાંબો ગાળો પડેલ દેખાય છે; એટલે સંભવિત છે કે, ૨૪ પહેલાંનાં વર્ષો કનિષ્ક પહેલાએ રાજ્ય કર્યું હોય અને તે ઉપરથી વઝેષ્કનું રાજ્ય ૨૪ થી ૨૯ નું તથા ૨૯ થી ૪૧ સુધીનાં બાર વર્ષના ગાળા સુધી વઝેષ્કપુત્ર કનિષ્ક બીજાની સગીરાવસ્થા માની શકાય. હુવિષ્કે જે લેખ ૩૩ માં કોતરાવ્યો તે રિજંટ તરીકેના સમયમાં હોવાથી મહારાજાધિરાજ તરીકે પોતાને ઓળખાવેલ નથી, પરંતુ કનિષ્ક બીજાનો રાજ્યાભિષેક ૪૧ માં થતાં પોતાને મહારાજાધિરાજ તરીકે ઓળખાવે છે તેમ જ કાકા હુવિષ્કનો દરજ્જો પણ વધારી આપવાથી તે પણ પોતાને મહારાજાધિરાજ તરીકે ઓળખાવે છે. ૬૦ વર્ષ પછી હુવિષ્કનો કોઈ લેખ નથી મળતો, એટલે સંભવિત છે કે તે સાલ કે આસપાસના સમયે તેનું મરણ નીપજ્યું હોય. તેને મહારાજાધિરાજ પદ અર્પણ થયું છે, એટલે કદાચ કાશ્મીરના સૂબાપદ ઉપર સ્વતંત્રતાયુક્ત નિયુક્ત પણ કર્યો હોય, અથવા તો જેમ નેપાળપતિ જેવાં જ બિરુદો તેમનો વડો પ્રધાન ભોગવી રહ્યો છે તેમ કનિષ્ક બીજાના સમયે તેના કાકા હુવિષ્ક પણ તેવાં જ

બિરુદ ભોગવતો હોય આ પાછલી સ્થિતિ હોવાનું વધારે સંભવિત લાગે છે

સમ્રાટ કનિષ્કનો કોઈ લેખ ૨૦ વર્ષ પછીનો નથી મળતો, તેમ વાસુદેવનો કોઈ લેખ ૯૮ પહેલાનો નથી મળતો પરંતુ બીજા કેટલાક સંયોગો ઉપરથી ૯૩ મા કનિષ્ક બીજાનું મરણ નીપજ્યું હોવાનું માની શકાય છે એટલે તેમની વંશાવલી હવે આ પ્રમાણે નિશ્ચિતપણે ગોઠવી શકાય છે

કનિષ્ક સંવતના વર્ષ

કનિષ્ક પહેલો ૧ થી ૨૩ =૨૩

વઝેષ્ક–હુવિષ્ક ૨૩ થી ૨૯ = ૬

કનિષ્ક બીજો

હુવિષ્કની જિંદગી ૨૯ થી ૪૧=૧૨ }
રાજ્યાભિષેક પછી ૪૧ થી ૯૩=૫૨ } ૬૪

વાસુદેવ ૯૩ થી આગળ

'બ્રહ્મસૂત્રકાર'ના મતે જગત્પ્રતીતિ

પ્રો. જેઠાલાલ ગોવર્ધનદાસ શાહ

આપણી ઇન્દ્રિયોને દૃષ્ટિગોચર થતું જગતનું યથાર્થ સ્વરૂપ શું છે, તે ક્યાંથી આવ્યું, તે જે સ્વરૂપે દેખાય છે તે સત્ય છે; કે અસત્ય છે. આ વિષયમાં આ દેશના તથા યુરોપના તત્ત્વજ્ઞાનીઓએ જુદાં જુદાં દૃષ્ટિબિન્દુઓ આપ્યાં છે. તત્ત્વજ્ઞાનના વિષયમાં 'જગત'ના યથાર્થ સ્વરૂપનો કોયડો એ ફૂટ બનેલો છે. 'જગત'ને આપણે જોઈએ છીએ, તથા તેમાં આપણે સઘળો વ્યવહાર કરીએ છીએ. તે દિક્–કાલાવચ્છિન્ન દેખાય છે. તેનું આદિકારણ શું હશે? કેટલાક તેને સત્ય કહે છે, કોઈ તેને અસત્ય કહે છે. આ વિષયમાં જે જે મુખ્ય મતો પ્રવર્તે છે, તેની દૃષ્ટિથી તે તપાસીને આપણે આ લેખમાં બ્રહ્મસૂત્રકાર બાદરાયણ આ વિષયમાં શું કહે છે તે જોઈશું.

પ્રથમ આપણે આ સંબંધી જે જુદાજુદા મતો છે તેમાંથી નીચેના મુખ્ય લઈશું:

(૧) શૂન્યવાદ અગર વિજ્ઞાનવાદ

(૨) આરંભવાદ

(૩) વિવર્તવાદ

(૪) પરિણામવાદ

આમાંનો શૂન્યવાદ તે બૌદ્ધોનો છે. બૌદ્ધોના સૌત્રાન્તિક, વૈભાષિક, યોગાચાર અને માધ્યમિક એવી ચાર શાખાઓ છે. તેમાં પહેલા બે સર્વાસ્તિવાદી કહેવાય છે. યોગાચાર મતવાળાઓ વિજ્ઞાનવાદી છે, અને માધ્યમિકો શૂન્યવાદી છે. એ બન્ને જણાઓ જગતને અસત્ય માને છે. શૂન્યવાદીઓ એમ કહે છે કે આ જગતની પીઠમાં, તેની પ્રત્યેક ક્ષણે બદલાતા દેખાવોની પીઠમાં, કોઈ સત્ય જ નથી, અવાચ્ય અને અગમ્ય શૂન્યતા જ છે. શૂન્યવાદને વિશેષરૂપે પ્રસિદ્ધિ આપનાર નાગાર્જુન હતા. તેમના મત પ્રમાણે આ વિશ્વ 'સંવૃતસત્ય' ટકેલું મધ્યમ સત્ય છે, પરંતુ પરમાર્થ સત્ય નથી. તે મૂળતત્ત્વને શૂન્ય કહે છે. ને ખરી રીતે તો ઉપનિષદના નેતિનેતિને મળતો આવે છે. નાગાર્જુનની માન્યતા પ્રમાણે 'શૂન્ય' એટલે તદ્દન અભાવરૂપે સત્તા વગરનું નહિ. તેના માધ્યમિક શાસ્ત્રના અધ્યાય ૧૩ની કારિકા ૮માં તે એમ જણાવે છે કે જેઓ શૂન્ય દૃષ્ટિને વળગી રહે છે તેઓ અસાધ્ય રોગી છે.[1] વિજ્ઞાનવાદના સમર્થ પ્રકાશક અશ્વઘોષ છે. તેને મતે જગત એ વિજ્ઞાનમય ભ્રમની પ્રતીતિ માત્ર છે. આપણું મૂળ વિજ્ઞાન જેને તે આલય વિજ્ઞાન કહે છે તે બે કાર્ય કરે છેઃ એક બાહ્ય વસ્તુનું ભાન કરાવે છે અને પોતે નવું જગત્

[1] शून्यता सर्वदृष्टीनां प्रोक्ता निःसरणं जिनैः ।
येषां तु शून्यता दृष्टिस्तानसाध्यान्बभाषिरे ॥

સર્જે છે આના મૂળમા વાસના છે બાહ્ય જગત વસ્તુત નથી છતા આલયવિજ્ઞાન વાસનાદ્વારા તેની પ્રતીતિ કરાવે છે આ બન્ને દષ્ટિએ જગત એ અસત્ય છે બ્રહ્મસૂત્રકારે પોતાના 'બ્રહ્મસૂત્ર' અધ્યાય ૨ ના બીજા પાદના સૂત્ર ૧૮ થી ૩૨ સુધીમા આનો અસ્વીકાર કરેલો છે જે અવસ્તુ છે તેનો વ્યવહાર થઈ શકે નહિ જગતનો વ્યવહાર થાય છે, તેથી જગત અસત્ય કહેવાય નહિ વળી વસ્તુઓ ક્ષણે ક્ષણે બદલાતી હોય તો આજથી મહિના પહેલા જોયેલો ઘડો આજે પણ એનો એ છે, અને મહિના પહેલા એ ઘડાથી જે કામ થતુ હતુ તે અત્યારે પણ થાય છે ઘડામા કોઈ પણ ફેરફાર થયેલો જણાતો નથી તે ઘડાને અત્યારે પણ આપણે જ્યારે જોઈએ છીએ ત્યારે એમ કહીએ છીએ કે મહિના પહેલા જોયેલો ઘડો તે જ આ છે આમ અનુભવ અને અનુસ્મરણથી[2] તે જ છે એની આપણી પ્રતીતિ થાય છે. જો વસ્તુઓ આ પ્રમાણે ક્ષણેક્ષણે નાશ પામતી હોય તો આપણને તેવી પ્રતીતિ થાય નહિ આથી આ વાદ ટકી શકતો નથી મૂળ કારણ શૂન્ય હોય તો તેમાથી કાર્ય ઉત્પન્ન થઈ શકે નહિ તો પછી તેને ખપુષ્પ, અગર શશશૃંગ જેવુ જ કહેવુ જોઈએ જગત તેવુ નથી[3] કારણના અભાવે કાર્ય ઉત્પન્ન થઈ શકે નહિ, માટે કારણનો સ્વીકાર કરવો જ જોઈએ મૂળ જો ન હોય તો શાખા ઇત્યાદિ ક્યાથી હોય ? માટે મૂળનો સ્વીકાર કરવો જ જોઈએ અને તે ભાવરૂપે હોવો જોઈએ, અભાવરૂપે નહિ ભાવરૂપ કારણમાથી જ ભાવરૂપ કાર્યની ઉત્પત્તિ થઈ શકે, અભાવરૂપમાથી નહિ જગતની ભાવરૂપે ઉપલબ્ધિ છે અને તેથી કાર્યને પણ સત્ય માનવુ જોઈએ, એમ બ્રહ્મસૂત્રકાર કહે છે કદાચ એમ કહેવામા આવે કે ઉપલબ્ધિ માત્રથી જ તેને સત્ય કહેતા હો[4] તો પછી સ્વપ્નના પદાર્થોની ઉપલબ્ધિ છે છતા આપણે તેને સત્ય માનતા નથી આના ઉત્તરમા આવે છે કે સ્વપ્નના પદાર્થોની સાથે પ્રપંચને સરખાવી શકાય નહિ બને વચ્ચે ઘણુ જ વૈધર્મ્ય છે સ્વપ્નના પદાર્થો તે વખતે તથા સ્વપ્નના અંતે પણ મિથ્યા સમજાય છે જગત વિશેનુ જ્ઞાન એવુ નથી જો એમ કહેવામા આવે કે વાસનાથી બાહ્ય અર્થની પ્રતીતિ થાય છે તો કહેવાનુ કે બૌદ્ધમતમા બાહ્યઅર્થની ઉપલબ્ધિ જ નથી જેની ઉપલબ્ધિ થતી હોય તેને વાસના ઉત્પન્ન કરે, ન થતી હોય તેની ન જ કરે આવી ત્રુટિઓ શૂન્યવાદ અગર વિજ્ઞાનવાદમા બ્રહ્મસૂત્રકાર દર્શાવે છે તેને શ્રુતિનો કોઈ પણ આધાર નથી

આરંભવાદ આ નૈયાયિકો તથા વૈશેષિકોનો છે તેના પ્રવર્તકો ગૌતમ તથા કણાદ છે તેઓ જગતને પરમાણુજન્ય માને છે જગતનુ ઉપાદાનકારણ (જેમાથી તે ઉત્પન્ન થાય છે તે કારણ)

---

२ अनुस्मृतश्च । ब्र सू २—२—२७

३ नासतो दृष्टत्वात् । ब्र सू २—२—२६

४ नाभाव उपलब्धेः , २—२—२८

५ वैधर्म्याच न स्वप्नादिवत् ,, २—२—२९ (જુઓ શ્રી વલ્લભાચાર્યનુ અણુભાષ્ય)
स्वप्नादिषु तदानीमेव स्वप्नान्ते वा वस्तुनोऽन्यथाभावोपलम्भात् । न तथा जागरिते । वर्षान्तरमपि दृश्यमानः स्तम्भः स्तम्भ एव ।

પરમાણુ છે અને ઈશ્વર એ નિમિત્તકારણ છે. કાર્ય અને કારણ ઉભયે ભિન્ન છે. આ મતવાળા જગતને અસત્ય માનતા હોવાથી તેઓ અસત્કાર્યવાદી કહેવાય છે. બૌદ્ધો જેમ જગતને અસત્ય માને છે તેમ નૈયાયિકો પણ અસત્ય માને છે. કાર્યાવસ્થા પૂર્વે જગત્ નહોતું. તે નવું જ ઉત્પન્ન થયેલું છે. બૌદ્ધો શૂન્ય અગર વિજ્ઞાનને કારણ માને છે, જ્યારે નૈયાયિકો પરમાણુને માને છે. તે સત્ય, પણ જગત સત્ય નહિ, કારણ કે તે નવું જ સર્જાયેલું છે. તેઓ પોતાના સિદ્ધાન્તને અન્યથાખ્યાતિથી સમજાવે છે. છીપમાં રૂપાની પ્રતીતિનું દૃષ્ટાન્ત આપે છે. છીપને જોતાં તેના ચકચકાટ ધર્મને લીધે પ્રથમ જોયેલા રૂપાનું આપણને સ્મરણ થાય છે; એટલે આપણે તેને રૂપું માની લઈએ છીએ. આ જ્ઞાન અન્યથાજ્ઞાન અગર ભ્રમ છે. આમાં ચક્ષુરિન્દ્રિય છીપને સ્પર્શ કરતી નથી. માત્ર 'આ કાંઈક' છે એવા વિષયને વળગી રહે છે. આમાં રૂપાનો અત્યન્તાભાવ પણ નથી, કારણ કે સત્ય રૂપાનો સદ્ભાવ જગતમાં હોય છે. નૈયાયિકો આ રીતે જગતરૂપી કાર્ય અને તેના કારણ પરમાણુનો સંબંધ બતાવે છે. પરમાણુથી જગતનો આરંભ થાય છે, માટે તે આરંભવાદ કહેવાય છે. આનો મુખ્ય સિદ્ધાંત એ છે કે જગત્ તે અસત્ છે. તેને સિદ્ધ કરવાને ઘટનું દૃષ્ટાંત તેઓ આપે છે. ઘટ એ કાર્ય છે અને મૃત્તિકા એનું કારણ છે. ઘટની ઉત્પત્તિ પહેલાં તે મૃત્તિકામાં નહોતો (પ્રાગભાવ), કુંભારે જ્યારે તેને બનાવ્યો ત્યારે જ તે ઘટને આપણે જોઈ શકયા, માટે તે કારણાવસ્થામાં નહોતો. વળી તેનો નાશ થવા પછી પણ આપણે તેને જોઈ શકતા નથી (પ્રધ્વંસાભાવ). એથી પણ ઘટ–કાર્ય અસત્ છે. વળી જ્યારે તે નાશ પામે છે ત્યારે આપણે તેને કોઈ સ્થળે તે રૂપે ફરીથી કદી પણ જોઈ શકતા નથી (અત્યન્તાભાવ). માટે પણ તે અસત્ છે. તેમ પટ જેવા પદાર્થમાં તે રહેલો નથી (અન્યોન્યાભાવ). આમ યુક્તિઓથી ઘટ–કાર્ય અસત્ છે એમ સિદ્ધ થાય છે. તે જ રીતે જગત પણ અસત્ છે. આના ઉત્તરમાં સાંખ્યોની તત્ત્વકૌમુદીમાં નીચેની દલીલો કરી છે.

૧. असदकरणात् કારણવ્યાપારની પૂર્વે જો કાર્ય હોય જ નહિ તો ગમે તે ઉપાયે તેની ઉત્પત્તિ સંભવી શકે નહિ. વસ્તુના કારણરૂપમાં જે ન હોય તે કાર્યરૂપે નિપજાવી શકાય નહિ. મૂળના નીલ રંગને હજારો શિલ્પીઓ મથે તોપણ તેને પીળો બનાવી શકે નહિ.[૬] તલમાં તેલ છે તોજ તેને પીલવાથી તેલ કાઢી શકાય છે. જો તેલ ન હોય તો તે કાઢી શકાય નહિ. તેમ ડાંગરમાં ચોખા છે તો જ તેમાંથી ચોખા કાઢી શકાય છે. તેવી જ રીતે જગત કારણની અવસ્થામાં ન હોય તો તેનું અસ્તિત્વ સંભવી શકે નહિ.

૨. उपादानग्रहणात् (उपादानानि कारणानि, तेषां ग्रहणं, कार्येण संबंधः)—કારણ અને કાર્યની વચ્ચે અમુક પ્રકારનો ચોક્કસ સંબંધ છે તેથી અમુક કારણમાંથી જ અમુક કાર્યની ઉત્પત્તિ થાય છે. માટી અને ઘડાનો અમુક પ્રકારનો સંબંધ હોવાથી માટીમાંથી ઘડો ઉત્પન્ન થાય છે. તેમ જગત રૂપી કાર્ય તેના કારણ સાથે ચોક્કસ સંબન્ધ ધરાવે છે, તેથી તે સત્ છે.

---

૬ असत् चेत्कारणव्यापारात्पूर्वं कार्यं नास्य सत्त्वं कर्तुं केनापि शक्यम्, नहि नीलं शिल्पिसहस्रेणापि पीतं कर्तुं शक्यम् વાચસ્પતિ મિશ્રની ટીકા. तत्त्वकौमुदी, का. ९

૩ सर्वसम्भवाभावात्—સર્વ સંભવના અભાવને લીધે અર્થાત્ ઉપર પ્રમાણે કારણ અને કાર્યનો સંબન્ધ ન હોય તો ગમે તે વસ્તુ ગમે તેમાથી ઉત્પન્ન થાય. માટીમાથી ઘડો ઉત્પન્ન થવાને બદલે પટ પણ ઉત્પન્ન થાય પણ આવુ બનતુ નથી

૪. शक्तस्य शक्यकरणात्—જે કારણ અમુક કાર્ય ઉત્પન્ન કરવાને શક્તિવાળુ છે તે જ કારણમાથી તે કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે. માટીમાથી ઘડો ઉત્પન્ન થાય છે, તેનુ કારણ કે માટીમા તેમ કરવાની શક્તિ છે તેની જ રીતે જગતરૂપી કાર્ય જે કારણમાથી ઉત્પન્ન થયુ છે તે કારણ તેને ઉત્પન્ન કરવાને માટે શક્તિવાળુ છે માટે જગત સત્ છે

૫ कारणभावात् (कार्यस्य कारणात्मकत्वात्)-જેને આપણે કાર્ય કહીએ છીએ તે કારણનુ રૂપાન્તર રૂપ છે, તેનાથી તે ભિન્ન નથી આ કાર્ય અને કારણ વચ્ચેનો અભેદ નીચેના કારણોથી સિદ્ધ કરી શકાય છે (૧) પટ અને તન્તુના દૃષ્ટાંતમા તન્તુઓ કારણ છે, અને પટ કાર્ય છે. તન્તુઓ છે તો પટ છે અને તન્તુઓ ન હોય તો પટ બને નહિ માટે બને વચ્ચે અભેદ છે. (૨) ઉપરના દૃષ્ટાન્તમા પટ તન્તુઓમા છે તન્તુઓથી બીજી જગ્યાએ પટ રહેતો નથી (૩) તન્તુ અને પટની વચ્ચે સંયોગસબન્ધ કે વિયોગનો સંબન્ધ નથી, પણ તન્તુઓમા પટ ઓતપ્રોત રહેલો છે સંયોગસંબધ એટલે જેમ કૂવો અને ડોલ કૂવામા ડોલ પડી હોય તો તે સંયોગસબન્ધ છે ડોલને જુદી પાડી શકાય છે, પણ અહી પટને તન્તુથી જુદો પાડી શકાતો નથી. હિમાલય અને વિન્ધ્ય પર્વત વચ્ચે વિયોગ સંબન્ધ છે, તેથી એક બીજાથી જુદા સ્થળે તેઓ છે પટ અને તન્તુઓનો તેવો સંબન્ધ નથી, કે જેથી તેઓ જુદા સ્થળે રહે (૫) વળી તન્તુના કાર્યરૂપ પટમા તન્તુની જ ગુરુતા છે જેટલુ વજન તન્તુનુ છે તેટલુ જ પટમા છે. આ અનુમાન પ્રમાણથી કાર્ય સત્ છે એમ સાંખ્યવાદી કહે છે

પરિણામવાદ—સાંખ્યવાદી એ સત્કાર્યવાદી ગણાય છે તે કાર્યને 'સત્' માને છે, તેમ કારણને પણ સત્ માને છે જગત—કાર્યનુ કારણ પ્રકૃતિ છે પ્રકૃતિનુ પરિણામ તે જગત, આવો તેમનો મત હોવાથી તે મતને પરિણામવાદ પણ કહે છે પ્રકૃતિના બીજા નામ અજા, પ્રધાન, તમસ્, માયા, અવિદ્યા વગેરે છે આ પ્રકૃતિમા સત્ત્વ, રજસ્ અને તમસ્ એ ત્રણ ગુણો છે તે ગુણો સામ્યાવસ્થામાથી જ્યારે વૈષમ્યાવસ્થામા આવે છે ત્યારે પ્રપંચ ઉત્પન્ન થાય છે સૌથી પ્રથમ મહત્તત્ત્વ, પછી અહંકાર, તેમાથી પાચ તન્માત્રાઓ, દશ જ્ઞાનેન્દ્રિયો તથા કર્મેન્દ્રિયો, પાચ મહાભૂતો અને મન એટલા તત્ત્વો સર્જાય છે, અને પુરુષ (જીવાત્મા) તેનો ભોગ કરે છે આ સાંખ્યવાદીઓ કાર્ય તથા કારણ ઉભયને સત્ય માને છે કાર્ય મૂળ કારણમા હતુ તે જ પ્રકટ થયુ છે. કાર્ય તે કારણનુ પરિણામ છે જેમ દૂધમાથી દહી, માખણ, ઘી વગેરે દ્રવ્યો પરિણામ પામીને ઉત્પન્ન થાય છે તેમ જગત ઉત્પન્ન થયુ છે તેઓ વેદાન્તીઓની માફક બ્રહ્મ કે આત્માને તત્ત્વ માનતા નથી જગતને સત્યપરિણામ માનતા છતા તેઓ પ્રકૃતિમા જ જગતનુ કર્તૃત્વ ઘટાવે છે આથી બ્રહ્મસૂત્રકારે તેના મતનુ ખંડન અધ્યાય પહેલાના પ્રથમ પાદમા ईक्षत्यधिकरण તથા અધ્યાય બીજાના પ્રથમ પાદમા કર્યું છે તેમા નીચેના કારણો આપવામા આવ્યા છે

૧. શ્રુતિ[૭]પ્રમાણુથી—શબ્દપ્રમાણુથી જગતનું ઉપાદાનકારણ તથા નિમિત્તકારણ પ્રકૃતિ હોઈ શકે નહિ, પણ બ્રહ્મ જ હોઈ શકે.

૨. શ્રુતિમાં[૮] ઈક્ષિણપૂર્વક જગતનું સર્જન જણાવ્યું છે. આ ઈક્ષિણ તે પ્રકૃતિ જે પોતે જડ છે તેનો ધર્મ હોઈ શકે નહિ. ચેતનનો જ તે ધર્મ છે.

૩. 'જગત'નું સર્જન ચેતન જ કરી શકે, કારણ કે કોઈ પણ રચના બુદ્ધિનું પરિણામ છે. અને આ ચેતનનો ધર્મ છે. પ્રકૃતિ જડ હોવાથી તે જગતની રચના કરી શકે નહિ.[૧૦]

૪. પ્રકૃતિને કારણ માનવામાં લોકમાં દૃષ્ટાન્તનો અભાવ છે. જો એમ કહેવામાં આવે કે જેમ તૃણ, પલ્લવ તથા જલ ગાયના ઉદરમાં પોતાની મેળે દૂધના રૂપમાં પરિણમે છે, કારણ કે તેમ થવું તે તેનો સ્વભાવ છે, તેમ જગત એ જડ પ્રકૃતિનું પરિણામ છે. તો કહેવાનું કે એ દૃષ્ટાન્ત બરાબર નથી. જડ પોતે પરિણામ પામી શકતું નથી, ઉપરના દૃષ્ટાન્તમાં ગાયના અમુક ભાગમાં જ દૂધ જોવામાં આવે છે, શીંગડાં વગેરેમાં નહિ. જો તેનો પરિણામ પામવાનો સ્વભાવ હોય તો ગાયના પ્રત્યેક અંગમાં તે જોવામાં આવવો જોઈએ. વળી તૃણ, પલ્લવ અને જલ પોતે જડ છે, તે પોતાની મેળે દૂધ રૂપ થતાં નથી, પણ જો ચેતન ગાય પોતે પ્રવૃત્તિથી તેમને મુખદ્વારા પોતાના ઉદરમાં નાખે છે ત્યારે જ તેનો રસ અમુક સ્થળે ભેગો થાય છે અને તે દૂધના રૂપમાં પરિણમે છે. એટલે અહીં પણ ચેતનના વ્યાપારની જરૂર છે ચેતનના વ્યાપાર સિવાય એકલી જડ પ્રકૃતિ કાર્યને ઉપજાવી શકે નહિ.[૧૧]

૫. યુક્તિથી પણ પ્રકૃતિની કારણતા સિદ્ધ થતી નથી. જો એમ કહેવામાં આવે કે જેમ ગાય વાછરડાને માટે પોતાની મેળે પ્રવૃત્તિ કરે છે, તેમ પ્રકૃતિ પુરુષના ભોગાદિ માટે પ્રવૃત્તિ કરે

---

૭ इदं सर्वं यदयमात्मा (બૃહદારણ્યકોપનિષદ, ૨–૪–૫–૪–૫–૭). आत्मैवेदं सर्वं (છાંદોગ્યોપનિષદ, ૭–૨૫–૨) स सर्वं भवति (બૃહદારણ્યકોપનિષદ, ૨–૪–૬). स आत्मानं स्वयमकुरुत (તૈત્તિરીયોપનિષદ, ૨–૭) વગેરે.

૮ सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम् (છાં. ૬–૨–૧). इत्युपक्रम्य तदैक्षत बहुस्यां प्रजायेय (છાં. ૬–૨–૩). તેમજ જુઓ ઐતરીયોપનિષદ ૧–૧–૧ તથા ૧–૧–૨, પ્રશ્નોપનિષદ ૬–૩. ત્યાં તેને કર્તૃ કહેલ છે. જ્યાં 'આત્મા' શબ્દનો પ્રયોગ થયો છે ત્યાં તે જીવના અર્થમાં નથી, પણ મુખ્યઆત્મા–બ્રહ્મના અર્થમાં છે.[૯]

૯ गौणश्चेन्नात्मशब्दात् ब्र. सू. १–१–१५.

१० रचनानुपपत्तेश्च नानुमानम् । ब्र. सू. २–२–१ । (જુઓ અણુભાષ્ય) लोकानां भूर्भुवादीनामचेतनेन केवलेन प्रधानेन रचना नोपपद्यते । रचितत्वादेव न परिणामः ॥ अतश्चेतनकर्तृका रचना नाचेतनेन प्रधानेन कर्तुं शक्या । तस्मात्कारणत्वेन प्रधानं नानुमन्तव्यम् ।

११ अन्यत्राभावाच्च न तृणादिवत् । ब्र. सू. २–२–५.

છે, તે પણ બરાબર નથી, કારણ કે કોઈ પણ પ્રવૃત્તિ પ્રયોજન વગર હોતી નથી તે પ્રયોજન પણ પ્રેક્ષાવાળા ચેતનમા જ હોય છે, અચેતનમા નથી[12] કોઈ માણસ જ્યારે દોહતો હોય ત્યારે વાસણમા પડતુ દૂધ પોતે જ પ્રીણુની રચના કરે છે તેમ જ નદીનુ જલ પોતે જ સ્વત ગતિ કરે છે તેમા ચેતનની અપેક્ષા નથી એવુ કહેવામાં આવે તો કહેવાનુ કે એ પણ બરાબર નથી, કારણ કે પહેલા દૃષ્ટાન્તમા દૂધનો દોહનાર ત્યા દોહવાનુ કામ કરે છે, એટલે દૂધને બહાર લાવવામા તે અમુક પ્રવૃત્તિ કરે છે તેની પ્રવૃત્તિને લીધે જ વાસણમા દૂધ જેમ પડતુ જાય છે તેમ પ્રીણુરૂપને પરિણામે છે એટલે ત્યા ચેતનની અપેક્ષાએ જ જડની પ્રવૃત્તિ છે. બીજા દૃષ્ટાન્તમા પણ વાયુ વગેરેના સ સર્ગથી ગતિ થાય છે[13]

૬ પ્રકૃતિ પોતાના સ્વભાવથી જ કાર્યરૂપે (જગદ્રૂપે) ચેતનની અપેક્ષા વગર પરિણમતી હોય, તો પછી તે કાર્ય કર્યે જ જાય, જગતનો કદી પણ અન્ત આવે જ નહિ પણ જગતની જેમ ઉત્પત્તિ થાય છે, તેમ તેની સ્થિતિ અને લય પણ છે[14]

આ દૂષણ દૂર કરવાને જો એમ કહેવામા આવે કે પુરુષની પ્રેરણાથી પ્રકૃતિ જગતને રચે છે, તો તે કથનમા સાખ્યવાદીઓનો વદતોવ્યાઘાત દોષ આવે છે. તેઓ પુરુષને વ્યાપારરહિત તથા કર્તૃત્વરહિત માનતા હોવાથી તેનામા પ્રેરણા કરવાની શક્તિ નથી[15] તેમ પુરુષ અને પ્રકૃતિ વચ્ચે અ ગાગીનો સ બ ધ પણ નથી તેથી પુરુષની પ્રેરણાએ પ્રકૃતિ વ્યાપાર કરે છે તે બરાબર નથી[16]

પ્રકૃતિકારણવાદમા 'ઉપરની ત્રુટિઓ હોવાથી તે આદરણીય નથી એમ બ્રહ્મસૂત્રકાર પ્રતિપાદન કરે છે

વિવર્તવાદ—આનુ બીજુ નામ માયાવાદ છે તેઓ જગતને વિવર્તરૂપે–ભ્રમરૂપે માને છે નિર્ગુણ નિરાકાર બ્રહ્મ માયાને લીધે જગદ્રૂપે ભાસે છે દોરડામા જેમ છીપનો ભ્રમ થાય છે, તેવી રીતે જગત એ કેવલ ભ્રમ હોઈને મિથ્યા છે બ્રહ્મસૂત્રના जन्माद्यस्य यतो शास्त्रयोनित्वात् તથા तत्तु समन्वयात् એ સૂત્રોમા જણાવ્યા પ્રમાણે બ્રહ્મ જગતનુ ઉપાદાન (સમવાયી) કારણ તથા નિમિત્તકારણ છે, પ્રકૃતિ કે જીવ નહિ, એ વાત ખરી પણ માયાવાદી કહે છે કે તે બ્રહ્મ તે નિર્ગુણ નિરાકાર નહિ, પણ સગુણ–સાકાર, માયાવિશિષ્ટ બ્રહ્મ એટલે જગતનુ કર્તૃત્વ આ માયાવિશિષ્ટ બ્રહ્મનુ છે, નિર્ગુણ નિરાકાર બ્રહ્મનું નથી જગતને ઉત્પન્ન કરનાર બ્રહ્મ માયાના સ બ ધવાળુ હોવાથી તે ગૌણ બ્રહ્મ છે અને તેથી મિથ્યા છે, એટલે તેનુ કાર્ય આ જગત પણ મિથ્યા છે—આ વાદનુ પણ ખ ડન સૂત્રકાર કરે છે તેની મુખ્ય દલીલો નીચે પ્રમાણે છે

---

૧૨ अभ्युपगमेप्यर्थाभावात् । ब्र सू २–२–६ ।

૧૩ पयोम्बुवच्चेत्तत्रापि । २–२–३ ।

૧૪ व्यतिरेकानवस्थितेश्चानपेक्षत्वात् । ब्र सू २–२–४

૧૫ पुरुषाश्मवदिति चेत्तथापि । ब्र सू २–२–७

૧૬ अङ्गित्वानुपपत्तेश्च । ब्र. सू २–२–८

૧. બ્રહ્મમાં જગતનો ભાસ માયાને લીધે હોય તો પછી બ્રહ્મ અને માયા એવાં બે જુદાં તત્ત્વો માનવાં પડે. અર્થાત્ દ્વૈતાપત્તિનો દોષ આવે છે. માયાવાદીઓના મતે તો એક જ તત્ત્વ છે.

૨. અનાદિ ભાવરૂપ માયા ભ્રમ ઉત્પન્ન કરે તો ઉપરનો દોષ આવે. જો તેને અભાવરૂપ માનો તો જગતનો ભ્રમ જ સંભવે નહિ.

૩. દોરડામાં સર્પની ભ્રાંતિ થાય છે, એમ કહેવામાં આવે છે, પણ એ દૃષ્ટાન્ત બ્રહ્મમાં થતી જગત્પ્રતીતિમાં બંધબેસતું નથી, કારણ કે દોરડું અને સર્પ બન્ને આકારવાળાં છે, જ્યારે બ્રહ્મ નિરાકાર છે અને તેમાં દેખાતું ભ્રમરૂપ જગત્ સાકાર છે. એટલે નિરાકારમાં સાકારનો ભ્રમ થઈ શકે જ નહિ.

૪. વળી ભ્રાન્તિ તેને જ થાય કે તે જોનારે મૂળ વસ્તુ પ્રથમ જોયેલી હોય. જો સાચો સર્પ કોઈ દિવસે જોયો જ ન હોય તો તેના વિશેની ભ્રાન્તિ જ શી રીતે થાય? તેમ બ્રહ્મમાં જગતની ભ્રાન્તિ કહેનાર માયાવાદીએ સાચું જગત પહેલાં જોયેલું હોવું જ જોઈએ.[17]

ઉપરનાં કારણોથી વિવર્તવાદ સપ્રમાણ ઠરતો નથી.

જગત વિશે ઉપર આપણે ચાર મત જોયા. બૌદ્ધો જગતને નિરાલંબન કહે છે.

આપણા દેશના તત્ત્વજ્ઞાનીઓએ ઉપર પ્રમાણે જગત વિશે જે વિચારો દર્શાવ્યા છે તે વિશે ઔપનિષદ સિદ્ધાન્ત શું છે તે જણાવતા પહેલાં આપણે પશ્ચિમના તત્ત્વજ્ઞાનીઓના આ વિશેના થોડાક વિચારો જોઈએ.

યુરોપના તત્ત્વજ્ઞાનનો ઉદય ગ્રીસમાં સોક્રેટીસના વખતમાં શરૂ થયો એમ કહેવાય છે. પણ તેની પહેલાંના તત્ત્વજ્ઞાનીઓએ પણ આ વિશે વિચાર કરેલો છે. ઈ. સ. પૂર્વે ૭૦૦માં આયોનિયાના ચિન્તકોએ જગત વિષે સૌથી પ્રથમ વિચાર કર્યો, પણ તેમનું દૃષ્ટિબિન્દુ તાત્ત્વિક નહોતું. આ જગત જે દેખાય છે, તે શાનું બનેલું છે એ જ પ્રશ્નમાં તેઓ ગૂંથાયેલા હતા. કોણે સર્જ્યું એ પ્રશ્ન સાથે તેમને કશી નિસ્બત ન હોતી. પછીથી પાયથેગોરાસના સમયમાં Parmemdesને એમ જણાયું કે જગત્ સર્જાયેલું જ નથી, તેથી તેનો નાશ થઈ શકે એમ નથી. તેમાં જે ગતિ તથા ફેરફારો દેખાય છે તે ખોટા છે. જગત સાચું છે; પણ તેમાં જણાતા ફેરફારો તે સાચા નથી. પદાર્થોની ઉત્પત્તિ તથા નાશ તે તો નામ માત્ર છે. (Ex nihils nihil fit) આની સામે Heraclitesએ એવું પ્રતિપાદન કર્યું કે જગત્માં જે અનેક ઘટાપટાદિ પદાર્થો દેખાય છે તે અમુક અમુક નિયમને વશ થઈને નિરન્તર ફેરફાર પામતા જાય છે. જગત્ એટલે ફેરફાર પામતી વસ્તુઓનો પ્રવાહ. આ ફેરફારોની પછવાડે કોઈક તત્ત્વ છે. તે તત્ત્વ સનાતન

---

૧૭ આ માયાવાદનું વિશેષ ખંડન ભટ્ટભાસ્કરે બ્રહ્મસૂત્ર ઉપરના ભાષ્યમાં વિસ્તારથી કર્યું છે. તેમાં લગભગ ૧૯ દલીલો કરી છે. વળી રામાનુજ ભાષ્યમાં પણ પ્રથમસૂત્રના ભાષ્યમાં તેનું ખંડન કરવામાં આવ્યું છે. શ્રી વિઠ્ઠલેશજીએ પોતાના વિદ્વન્મંડન ગ્રંથમાં ઘણીજ વિદ્વત્તાથી આ મતનુ ખંડન કર્યું છે.

અવિચલ રહે છે વસ્તુઓના બાહ્ય રૂપોમા ફેરફાર થાય છે, જ્યારે તે મૂળ વસ્તુ કાયમ રહે છે આથી ફેરફારો મિથ્યા નથી, પણ સત્ય છે ત્યારપછી પ્લેટોએ એમ કહ્યુ કે બાહ્ય પદાર્થોની આપણને જે પ્રતીતિ થાય છે તે ખરી નથી તે પદાર્થોની પછવાડે અમુક 'વિચાર' (મન) છે, તેજ સાચુ છે 'ઘટ' પદાર્થ ખરી રીતે 'ઘટ' વિષેના વિચારનુ બાહ્યરૂપ છે ઘટરૂપ તે ખરુ નથી તેમ જગત્ બાહ્યરૂપ છે ઘટરૂપ તે ખરુ નથી તેમ જગત્ એ બાહ્યસ્વરૂપ છે તે ખરુ નથી એરિસ્ટોટલ જગત્‌ને સાચુ માને છે જગત્ જે તત્ત્વોનુ બન્યુ છે તેને સર્જનાર ઈશ્વર છે એમ એ કહેતો નથી, પણ જગતરૂપ થવામા જે ગતિની જરૂર છે તે ગતિ આપનાર ઈશ્વર છે આ પછી સત્તરમી સદીમા કેટલાક ચિન્તકોએ આ વિષયમા વિચાર કર્યો છે તેઓમા Decartes જગતને સત્ય માને છે તે કહે છે કે જે કંઇ જ્ઞાનનો વિષય થાય તે સત્ય જ હોય Whatever I apprehend very clearly and distinctly is true વળી તે કહે છે કે કોઈ પણ સત્તાવાળી વસ્તુ શૂન્યમાથી ઉત્પન્ન થઈ શકે નહિ, તે કારણથી તથા આ જગતની સત્તા છે તેથી તેનો સર્જક કોઈ હોવો જોઇએ તે સર્જકને એ ઇશ્વર કહે છે જગતનુ સર્જન કરનાર અને તેની સ્થિતિ ટકાવનાર ઇશ્વર છે જગતરૂપી પરિણામ એની કૃતિ છે, માટે તે સત્ય છે હોબ્ઝ પણ જગતને સત્ય માને છે તે ઈશ્વરને જગતનુ આદિ કારણ કહે છે છતા એમ જણાવે છે કે મનુષ્ય તેનો વિચાર કરી શકે નહિ સ્પીનોઝા જગતને જ ઇશ્વર કહે છે. જગતનો બનાવનાર જુદો ઈશ્વર છે જ નહિ જગત્‌થી પર કોઇપણ બીજુ તત્ત્વ નથી - વળી આ જગત જેને એ પ્રકૃતિ કહે છે તે સ્થિત્યાત્મક નથી, પણ ગત્યાત્મક છે, તેમા નિરન્તર ગતિ તથા ફેરફારો થયે જ જાય છે. તે ફેરફારો મિથ્યા નથી. તે ફેરફારોનો નાશ થતો આપણે જોતા હોઇએ છતાં તે નાશ પામતા જ નથી એક ફૂલને નાશ થયેલુ આપણે માનીએ પણ વસ્તુત તે આપણી દૃષ્ટિએ તે રૂપે અદૃશ્ય થયુ છે એટલુ જ બાકી બીજા રૂપે તેના મૂળ દ્રવ્ય–પ્રકૃતિમા તે ભળી જાય છે મૂળ ભૂતદ્રવ્ય બદલાતુ જ નથી મૂળતત્ત્વ પ્રકૃતિરૂપે એક જ છે તે અસંખ્ય રૂપો પ્રકટ કરે છે માટે તે પ્રકૃતિ અગર જગત્ સત્ય છે એવો એનો સિદ્ધાન્ત છે તેઓ એમ માનતા હતા કે સ્વયપ્રકાશ આત્મચૈતન્ય એ જ સત્ય છે તે સિવાયનુ તમામ અસત્ય છે રૂપ નામથી ઓળખાતુ કાલાનવચ્છિન્ન તથા દિક્‌વડે મર્યાદિત જગત એ સત્ય નથી ઘટપટાદિ પદાર્થોમા ચિદ્ આત્મારૂપે પ્રકાશે છે, તેને આપણે ઇન્દ્રિયોથી જોઈ શકતા નથી તેથી તે ચિદ્ આત્માને બદલે નામરૂપની સંજ્ઞાથી ઓળખાતા બાહ્ય ઘટપટાદિને જ જોઇએ છીએ, પણ તે સાચા નથી

ફિચ્ટ (Fichte)ની વિચારસરણીમા જગત (અચિત્) વ્યાવહારિક દૃષ્ટિએ સત્ય છે પણ પરમાર્થ દૃષ્ટિએ અસત્ય છે શેલિંગને મતે પ્રમાતા ચિત્ (જીવ) અને અચિત્ (જગત્) બન્ને પૂર્ણ પ્રમાતા–પરમતત્ત્વમા અસ્ત થઈ જતા હોવાથી તે તે રૂપે આભાસમય છે જ્યારે હેગલ Hegel એમ કહે છે કે આ ચિત્ (જીવ) અને અચિત્ (જગત્)થી પર પૂર્ણ તત્ત્વ (Absolute self) છે તે પોતાનુ મર્યાદીકરણ કરીને વિશ્વરૂપે તથા જીવરૂપે દેખાય છે

ઓગણીસમી સદીના વિજ્ઞાનવાદીઓ જડ પ્રકૃતિમાથી જગતની ઉત્પત્તિને માનવા લાગ્યા

ડાર્વિનના મતે જગત જડમાંથી ઉત્ક્રાન્ત પામેલું સ્વરૂપ છે. ઉત્ક્રાન્તિક્રમના નિયમ પ્રમાણે આ જગતમાં ફેરફાર થયે જ જાય છે. જડમાંથી ચેતન ઉત્પન્ન થયું, તેમાંથી વનસ્પતિ, જંતુઓ, પક્ષીઓ, મનુષ્યો વગેરે રૂપો ઉત્ક્રાન્ત થતાં ગયાં. આમ પરિવર્તન થયે જ જાય છે. પરિવર્તન એ સૃષ્ટિનો ક્રમ છે, તે પરિસ્થિતિને તથા કુદરતી પસંદગીના કાનૂનોને અનુસરે છે. અર્થાત્ આ અનેક પ્રકારના ફેરફારોવાળું જગત જડમાંથી ઉત્પન્ન થયેલું છે અને તે સત્ય છે એમ તે માને છે. પણ હમણાં યુરોપમાં જડ ઘાલી બેઠેલા આ વિચારને દૂર કરનાર ફ્રેન્ચ તત્ત્વજ્ઞાની બર્ગસન Bergson કહે છે કે જડમાંથી જગત ઉત્પન્ન થઈ શકે જ નહિ. જગત એ પણ મૂળ પદાર્થમાં ગતિ થઇને સર્જાયેલી વસ્તુ છે. જેમ પાણીનો પ્રવાહ નિરન્તર અસ્ખલિત ગતિએ વહ્યે જ જાય છે, તેમ જગતમાં ચૈતન્યનો પ્રવાહ વહ્યે જ જાય છે, અને નવી નવી વસ્તુઓ સર્જાતી જાય છે. અર્થાત્ જગત એક ચેતનમય અને ગતિશીલ છે. ચૈતન્ય એ જ જગતનો આત્મા. તેને એ elan vital નામ આપે છે. ચૈતન્ય અનંત રૂપ લે છે. તેને તે મહાકાળ–Duration એવું નામ પણ આપે છે. તે ચૈતન્ય અગળને આગળ વધતું જાય છે, તેનો છેડો નથી, કે મર્યાદા નથી. તેની સર્જનશક્તિ અમેય છે. આથી વેદાન્તીઓના બ્રહ્મતત્ત્વની માફક તેને વિશે આપણે નેતિ નેતિ જ કહી શકીએ. પદાર્થો ગતિમાન હોવા છતાં, તથા ક્ષણે ક્ષણે બદલાતા છતાં બૌદ્ધોની માફક આ જગતને નિરાલમ્બ માનતા નથી, પણ આ જગતનો ચેતનપ્રવાહ અમુક મૂળતત્ત્વમાંથી નીકળે છે, તેને તે ઇશ્વર કહે છે. તે ઈશ્વર જડ પણ નથી, તેમ ચેતન પણ નથી, છતાં તે બન્નેનું આદિમૂળ એ છે. તે બન્નેય તેનામાં અપ્રકટ રીતે રહે છે. જડ તેના નામરૂપના ભેદ વગર, તેમ ચેતન તેના ગુણો રહિત તેનામાં રહેલ છે. જ્યારે જડ પદાર્થો જુદા દેખાય છે ત્યારે જીવનપ્રવાહ તેમાં રૂંધાઈ ગયેલો હોય છે. આમ બર્ગસનના મતે જગતનું મૂળ ચૈતન્ય છે. એ ચૈતન્યનો બહિરાવિષ્કાર એ જગત છે. એટલે તેના મતે જગત સત્ય છે. જગતનો ઉદ્ભવ મૂળકારણ જેને તે ઇશ્વર કહે છે તેમાંથી છે. એ સિદ્ધાન્તની બાબતમાં તે વેદાન્તીઓના બ્રહ્મતત્ત્વને મળતો આવે છે. પણ બર્ગસનના ઈશ્વરની સર્જનલીલામાં કોઇ હેતુ નથી. તે કર્તૃત્વ, સર્વશક્તિમત્તા તથા સર્વજ્ઞતા તેમ જ સ્વતન્ત્રતાના ધર્મોથી રહિત છે.[૧૮] ભેદવાદી વિલિયમ જેમ્સના મતે પણ જગત્ સત્ય છે.

યુરોપના તત્ત્વજ્ઞાનીઓમાં ' જગત ' વિશે ઉપર પ્રમાણેના મુખ્ય વિચારો પ્રવર્તે છે.

હવે આપણે આ વિષયમાં ઔપનિષદ સિદ્ધાન્ત શું છે તે જાણવા પ્રયત્ન કરીએ. આ સિદ્ધાન્ત જુદા જુદા ઉપનિષદોમાં આપેલો છે, અને તે બધાના સાર રૂપે બાદરાયણે પોતાનાં બ્રહ્મસૂત્રોમાં રજૂ કર્યો છે. સૂત્રકાર બાદરાયણે પોતાના વિચારને ખણ્ડન મણ્ડન પદ્ધતિએ રજૂ કર્યો છે. પોતાની પહેલાંના આ વિષયના વિચારો–આરંભવાદ, વિવર્તવાદ, પરિણામવાદનું ખંડન કર્યા સિવાય તે પોતાના વિચારને ન્યાય આપી શકે નહિ તેથી તેમનું ખણ્ડન તેમણે અધ્યાય બીજામાં કર્યું છે. તે ચારે વાદો

---

૧૮ જુઓ પ્રો. રાધાકૃષ્ણનના The Reign of Religion in Contempoary Philosophy નામના પુસ્તકમાં પ્રકરણ ૭ મું (Bergson's Idea of God).

એક કે બીજી રીતે ખામી ભરેલા તેમને જણાયા છે બૌદ્ધોનો વાદ તો વેદબાહ્ય હોવાથી તેમને બિલકુલ માન્ય નથી, કારણ કે તે મતમા વૃક્ષ છે પણ વૃક્ષનું બીજ નથી આરંભવાદમા બીજ છે (પરમાણુઓ) પણ તેમાથી ઉત્પન્ન થયેલા વૃક્ષને તેઓ મિથ્યા કહે છે તેથી તેમ જ વિવર્તવાદીઓ પણ વૃક્ષને અજ્ઞાનથી ભ્રમથી કલ્પાયેલું જણાવતા હોવાથી તેમનો મત પણ તેમને ગ્રાહ્ય નથી સાખ્યવાદીઓના મતે વૃક્ષ સાચુ છે તેમ તેનુ બીજ પણ સાચુ છે, પણ તેઓ જગતરૂપી વૃક્ષના બીજને પ્રકૃતિ જણાવે છે પણ તે જડ હોવાથી જગતની રચના તે કરી શકે નહિ માટે તે મત પણ તેમને સમત નથી. બ્રહ્મસૂત્રકાર એ જગતને સત્ય માને છે તે ઉભયલિગાત્મક–નિરાકારસાકાર, નિર્ગુણસગુણ બ્રહ્મનું જ કાર્ય છે તે બ્રહ્મ જ તેનુ ઉપાદાનકારણ છે તથા નિમિત્તકારણ છે. બ્ર સૂ ૧–૧–૧ મા જ બ્રહ્મ વિષેના વિચારની પ્રતિજ્ઞા કર્યા પછી તે સૂત્ર રજામા તેનું કાર્યલક્ષણ આપતા તે બ્રહ્મ જગતનુ કર્તૃ છે એમ ત્યા જણાવ્યુ છે, અને પછીના સૂત્રમા તેને સમવાયી કારણ કહેલુ છે

બ્રહ્મ એ કારણ અને જગત એ કાર્ય છે. જગતરૂપે એ બ્રહ્મની અમુક અવસ્થા છે. બ્રહ્મના સત્ ચિત્ અને આનન્દ એ ત્રણ ધર્મોમાથી જગત એ તેના સત્ધર્મરૂપે છે તે કાર્યરૂપે પ્રકટ થયા પહેલા કારણ–બ્રહ્મમા સત્ ધર્મરૂપે હતુ असद् वा इदमग्र आसीत् એમા इदम् કહેતા આ દશ્યમાન જગત પહેલા અસત્ હતુ એમ જે કહેવામા આવ્યુ છે તેનો અર્થ માત્ર એટલો જ કે તે કારણ રૂપમા હોવાથી કાર્યરૂપે વ્યક્ત નહોતુ, એટલે જગત એવો તેના વિશે વ્યવહાર થતો નહોતો બાકી જગત એ બ્રહ્મના સદ્ ધર્મનો જ આવિર્ભાવ છે, તેનુ જ કાર્યાવસ્થારૂપે પરિણામ છે બ્રહ્મ રૂપના સદશનો અમુક ફેરફાર તે જગત સાખ્યવાદીઓ જગતને પરિણામ માને છે એટલે અશે બ્રહ્મસૂત્રકાર અને સાખ્યવાદીની એકતા છે પણ સાખ્યવાદીઓ જે પરિણામને માને છે તે વિકારવાળો હોવાનું કહે છે, જ્યારે બ્રહ્મસૂત્રકાર વિકાર વગરનો કહે છે શ્રીવલ્લભાચાર્ય આ મતનુ સ્પષ્ટીકરણ પોતાના અણુભાષ્યમા કરે છે તેઓ જણાવે છે કે બ્રહ્મસૂત્રકાર જે મતમા માને છે તે અવિકૃત પરિણામવાદ છે પરિણામ બે પ્રકારના છે (૧) વિકારવાળા (૨) વિકાર વગરના. દૂધમાથી દહી, વગેરે પરિણામો વિકારવાળા કહેવાય છે, કારણ કે તે પાછા મૂળ રૂપને પામી શકતા નથી તેનુ પાછુ દૂધ થઈ શકતુ નથી, માટે તે વિકૃત પરિણામ કહેવાય છે સુવર્ણમાથી બનાવેલા અલકારોના ઘાટો તે વિકાર વગરના પરિણામો છે, કારણ કે તે અલકારોને પાછા ઓગાળીને અસલ સોનાના રૂપમા આપણે ફેરવી શકીએ છીએ, માટે તે અવિકૃત પરિણામ કહેવાય છે બ્રહ્મસૂત્રકાર આ બીજા મતને માને છે આ જગત બ્રહ્મનું એવુ પરિણામ છે કે તે વિકારરહિત છે, અને તેથી તે લય પછી બ્રહ્મરૂપને પામે છે ઉત્પત્તિ પહેલા તે બ્રહ્મ હતુ, અને લય પછી પણ બ્રહ્મરૂપ બને છે તેના મૂળ રૂપમા કોઈ પણ ફેરફાર નથી, માટે તે જગત સત્ય છે, વિકારવાળુ મિથ્યા નથી एकोऽहं बहुस्याम् એ શ્રુતિવાક્યાનુસાર પોતાની ઇચ્છાથી તેને પ્રકટ કર્યું છે એટલે માયાજન્ય

નથી અગર અવિદ્યાને લીધે ઉત્પન્ન થયેલું નથી. આકાશાદિ ભૂતો તેમાંથી ઉત્પન્ન થયેલાં છે.[૧૯] શ્રુતિઓના વાક્યના બળથી–શબ્દપ્રમાણના બલથી બ્રહ્મ જ જગત્નું કર્તૃ હોઈ શકે.[૨૦] સૂત્રકારે ૧–૪–૨૩ માં તે બ્રહ્મ જ નિમિત્તકારણ અને સમવાયી કારણ એમ ઉભય રૂપે છે, એ અર્થ જણાવવાને ત્યાં પ્રકૃતિ શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે. છાં. ૬–૧–૨ માં જણાવેલી પ્રતિજ્ઞા તથા છાં. ૬–૧–૪ માં આપેલા દૃષ્ટાન્તથી આ અર્થ જ યુક્ત છે. તૈ. ૨–૬ માં 'તેણે કામના કરી, હું બહુ થાઉં, પ્રજા ઉત્પન્ન કરું.' એ શ્રુતિવચનમાં કામનાપૂર્વક જગત રચ્યાનું કહ્યું છે. આથી બ્રહ્મ જ જગતનું કર્તૃ સમજાય છે. ૧–૪–૨૬ માં તો જગતને આત્મકૃતિનું પરિણામ સ્પષ્ટ કહેલું છે આને તૈ ૨–૭ નો આધાર મળે છે. અર્થાત્ બ્રહ્મ પોતે જ કર્તૃ છે અને પોતે જ કર્મ છે, અહીં 'પરિણામ' શબ્દ વાપર્યો છે. એટલે સૂત્રકારના મતે જગત એ બ્રહ્મનું પરિણામ છે, બ્રહ્મમાંથી તે પરિણામ પ્રકટ થયેલું હોવાથી તે વિકાર વગરનું છે. અર્થાત્ જગતનો ખુલાસો કરવાની બાબતમાં તે પોતે અવિકૃત પરિણામવાદને જ સ્વીકારે છે. જગત્ એ બ્રહ્મનું પરિણામ હોવા છતાં મિથ્યા નથી, પણ સત્ય છે. તેની અને બ્રહ્મની વચ્ચે અભિન્નતા છે. આ સિદ્ધાન્ત સૂ. ૨–૧–૧૪ માં વિશેષ સ્પષ્ટ કર્યો છે. આ સૂત્ર છાં. ૬–૧–૧ની वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम् એ વાક્યને લક્ષ્યમાં રાખીને યોજાયેલું છે. તે વાક્ય છાંદોગ્યોપનિષદ્‌ના છઠ્ઠા પ્રપાઠકમાં આવે છે, અને ઉદ્દાલકના પુત્ર શ્વેતકેતુને બ્રહ્મનું જ્ઞાન કરાવવાને તે વાક્ય બોલે છે. આમાં વિકાર શબ્દ આવેલો હોવાથી, કેટલાકો એમ સમજે છે કે શ્રુતિમાં જગત્‌ને મિથ્યા કહેલું છે પણ તે અર્થ બરાબર નથી એમ સૂત્રકાર અહીં જણાવે છે. તે શ્રુતિનું તાત્પર્ય બરાબર સમઝવાને આખું વાક્ય આપણે અહીં ઉતારવું જોઈએ. यथा सौम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृण्मयं विज्ञातं, स्याद्वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्. અહીં એ લક્ષ્યમાં રાખવાનું છે કે ઉદ્દાલક શ્વેતકેતુને બ્રહ્મજ્ઞાનનો ઉપદેશ કરતી વખતે આ કહે છે. તે ઉપદેશ કરતી વખતે બ્રહ્મ અને જગતનો સંબંધ દર્શાવવા તે માટી અને તેમાંથી બનતા ઘાટોનો દાખલો આપે છે. જેમ માટીના પિણ્ડનું જ્ઞાન થાય તો તેથી માટીની જેટલી ચીજો બને છે તે બધાનું જ્ઞાન થાય છે, કારણ કે તે બધામાં માટી છે, તેમ એક બ્રહ્મના વિજ્ઞાનથી તેમાંથી ઉત્પન્ન થતાં કાર્યનું પણ જ્ઞાન થાય છે. આમ કહીને શ્રુતિ કારણ અને કાર્યની અનન્યતા, તથા અભિન્નતા દર્શાવે છે. માટીમાથી ઘડો, કોડિયું એમ અનેક ચીજો બને છે તે જુદાં જુદાં નામથી ઓળખાય છે. આ ભેદો માત્ર વાણીથી થયેલા છે. તે જુદાં જુદાં 'નામો' માં પણ માટી તો છે જ, તેથી માટીના તે ઘાટોનો માટી સાથે અભેદ છે—તેમની અનન્યતા છે. શ્રુતિ માત્ર કારણ અને કાર્યની બ્રહ્મ અને જગતની અનન્યતા જ જણાવે છે, મિથ્યાત્વ નહિ. ઘડો માટીનો વિકાર — અન્યરૂપ

૧૯ कारणत्वेन चाकाशादिषु यथा व्यपदिष्टोक्तेः બ્ર. સૂ. ૧–૪–૧૪ (જુઓ અણુભાષ્યમાં આપેલાં તૈ. ૨–૧, छां. ६–२–३, मुं. ५–१–३, बृ. १–२–५ નાં પ્રમાણ).

૨૦ ब्र. सू. १–१–१९.

છે, કાર્યરૂપે જના તે મિથ્યા છે એમ કહેવાનુ તાત્પર્ય નથી જો માટી જ સત્ય અને ઘડો વગેરે મિથ્યા જ છે એમ કહેવાનુ તાત્પર્ય હોત તો ત્યા मृत्तिकेति ન કહેત, તેને બદલે मृत्तिकैव 'માટી જ' એમ કહેત અહી मृत्तिका સાથે इति જોડેલો છે इति પ્રકારનો અર્થ જણાવે છે એટલે તે કહે છે કે ઘડા વગેરેને માટીના પ્રકારે માટીના રૂપથી જુઓ, કારણ કે તે માટીનુ રૂપ સત્ય છે. વળી માટી જ સાચી અને ઘડો વગેરે મિથ્યા એમ જો શ્રુતિને કહેવુ હોત તો પછી सत्यम्‌ને બદલે सत्या એવા શબ્દનો પ્રયોગ થાત આ ઉપરથી એમ સમજાય છે કે શ્રુતિનુ એ તાત્પર્ય નથી આ શ્રુતિના આધારે જ બાદરાયણ 'બ્રહ્મસૂત્ર'મા અવિકૃતપરિણામવાદ સ્વીકારે છે, અને જગતને સત્ય કહે છે [22]

---

૨૧ आत्मकृते परिणामात् ।

૨૨ આના વિશેષ વિસ્તાર માટે જુઓ શ્રીવલ્લભાચાર્યનુ अणुभाष्य, શ્રી વિઠ્ઠલેશનું विद्वन्मण्डन, શ્રી લાલુભટ્ટનો ख्यातिविवेक, શ્રી ગિરિધરજીનો प्रपञ्चवाद, શ્રી વ્રજરાયનો ब्रह्मवाद, શ્રી પુરુષોત્તમજીનો सृष्टिभेदवाद તથા ख्यातिवाद તથા શ્રી ગિરધરજીનો शुद्धाद्वैतमार्तण्ड ગ્રન્થો।

રામાનુજમતદર્શન

"ઊર્મિલ"

પ્રધાન વૈષ્ણવસંપ્રદાયોમાંના આ સંપ્રદાયનું સૈદ્ધાંતિક નામ વિશિષ્ટાદ્વૈતવાદ છે, આ સંપ્રદાય પણ અન્ય વૈદાન્તિક મતોની જેમ પ્રાચીન કાળથી પ્રચલિત છે. બ્રહ્મસૂત્રમાં વિશિષ્ટાદ્વૈતમતના સમર્થક તરીકે આશ્મરથ્યનું નામ મળે છે. પાંચરાત્રમત પણ એક રીતે વિશિષ્ટાદ્વૈતમત સદૃશ છે. એ પાંચરાત્રમતનો ઉલ્લેખ મહાભારતમાં પણ મળે છે. આટલું છતાં ય બ્રહ્મસૂત્રની વિષ્ણુપરક વ્યાખ્યા નવી દૃષ્ટિએ તો દશમી શતાબ્દીથી શરૂ થઈ. શ્રી નાથમુનિ તથા યામુનાચાર્યે પોતાના અલૌકિક પાંડિત્યબળે વિશિષ્ટાદ્વૈતમતને નૂતન પ્રકાશ અર્પ્યો. અને તેમના પછી અગિયારમી શતાબ્દીમાં થયેલા શ્રીમદ્રામાનુજાચાર્યજીએ એ પ્રકાશને સમસ્ત દેશમાં પ્રસરાવ્યો. શ્રી રામાનુજાચાર્યજીના એ પ્રચંડ કાર્યના કારણે જ તેઓ મતપ્રવર્તક ગણાયા તેમ વિશિષ્ટાદ્વૈતમત રામાનુજમત નામે પણ ઓળખાયો.

ઉપર જણાવ્યું તેમ યામુનાચાર્ય તેમ રામાનુજાચાર્યનું મતદર્શન એકદમ નવું નથી. એ મતનું શિક્ષણ યા ગ્રહણ ગુરુશિષ્યપરંપરા દ્વારા પ્રાપ્ત થયું હતું. દ્રવિડ દેશમાં મનાય છે કે આ સંપ્રદાયનું બીજ શ્રીલક્ષ્મીજીએ વાવ્યું હતું. આથી આ સંપ્રદાય શ્રીસંપ્રદાય નામે પણ પ્રસિદ્ધ છે. આ સંપ્રદાયની બે પ્રણાલિકા છેઃ એક આલવારોની અને અન્ય આચાર્યોની. આલવારો એ ભક્તિસૃષ્ટિ છે અને આચાર્યો દાર્શનિક છે.

આલવારોની પરંપરા નીચે પ્રમાણે છેઃ

સારયોગી, ભૂતયોગી. મહાયોગી, ભક્તિસાર, ભટ્ટનાથ, ગોદામા, કુલશેખર, યોગિવાહ, શ્રોપાણસ્વામી, ભક્તાંઘ્રિરેણુ, પરાંકુશમુનિ—શઠરિપુ, મધુરકવિ અને પરકાલ.

આ આલવારોનાં તામિલ નામ નીચે પ્રમાણે છે:

પૌયગૈયાલવાર, ભૂતઆલવાર, પૈયાલવાર, તિરુમઙ્ઘી શૈયાલવાર, પેરીઆલવાર, આંદાલ, કુલશેખર આલવાર, તિરુમંગાઈ આલવાર, તિરુપ્પાનાલવાર, નમ્માલવાર મધુર કવિ, અને તોન્ડરડી ખોળિડચા આલવાર.

આ બારમાંના પ્રથમ ત્રણ આલવારો દ્રવિડ પ્રબંધના પ્રવર્તકો છે. તેમનાં જન્મસ્થાન સંભવતઃ કાંચી, તિરુવન્નમલઇ તથા મયલાપુર હતાં. ચતુર્થ આલવાર ભક્તિસાર બ્રહ્મર્ષિ અને વારાંગનાના પુત્ર હતા, અને પ્રથમના ત્રણ આલવારોના અનુગ્રહે આલવાર ભક્ત થયા હતા. પાંચમા ભટ્ટનાથ અને છઠ્ઠાં તેમનાં પુત્રી આંદાલ મહાન ભક્ત હતાં. આંદાલ આલવાર મધુરભાષિણી હોઇ ગોદામા નામે પણ પ્રસિદ્ધ છે. તામિલ ભાષામાં તેમણે સ્તોત્રરત્નાવલી નામક ગ્રંથ રચ્યો છે.

કુલશેખરનો જન્મ મલબારના ચોલપટ્ટન યા તિરુમન્જિક્કોલમ નામક સ્થાનમા થયો હોઇ તેઓ મલબારપ્રાન્તના ક્ષત્રિય રાજા હતા તેમણે તામિલ ભાષામા 'પેરુમાલ તિરુમોળિ' નામક તથા સસ્કૃતમા "મુકુન્દમાલા' નામક ગ્રથ રચ્યા છે ભાષા તેમ ભાવસૌન્દર્યના કારણે તેમના ગ્રથો રસિક સમાજમા નિતાન્ત પ્રસિદ્ધ છે તિરુપ્પાનાલવાર બ્રાહ્મણ હોઈ ત્યાગ-તપમય જીવન ગુજારતા હતા પરાકુશ મુનિ પાડ્યદેશની કુરુકાપુરીમા પ્રકટ્યા હોઈ શૂદ્ર હતા તેમણે રાગ ભક્તિજ્ઞાન પ્રચુરિત ગ્રથોની રચના કરી છે તિરુવિરુત્તમ્, તિરુવાશિરિયમ્, પેરિયતિરુવન્તાદિ તથા તિરુવોયમોલિ નામક એ ગ્રથો સાહિત્યિક સૌદર્યથી સમન્વિત તેમ આધ્યાત્મિક તત્ત્વોના પ્રદર્શકરૂપ હોઈ વૈષ્ણવોમા સર્વશ્રેષ્ઠ મનાય છે વેદાન્તદેશિકે અન્તિમ ગ્રથને 'દ્રવિડોપનિષદ્' તરીકે સબોધી—સમ્માની તેનો સસ્કૃત ભાષામા અનુવાદ કર્યો છે મધુરકવિ પરાકુશમુનિના શિષ્ય હોઈ તેમણે ગુરુનુ પવિત્ર ચરિત્ર લખીને ગુરુભક્તિને ઈશ્વરભક્તિની સમાન આદરણીય બતાવી છે

શ્રીપાણસ્વામી કહેવાય છે કે અત્યજના હાથે ઉછેર પામ્યા હતા સપ્રદાયમા એક સુદૃઢ ભક્ત તરીકે તેમનુ ખૂબ સમ્માન છે છેલ્લા પરકાલ પણ અછૂત જાતિના હોઈ એક ભયાનક ડાકુ હતા લૂટફાટથી મળેલુ દ્રવ્ય તેઓ મદિરો બધાવવામા વાપરતા પૂર્વજન્મના સસ્કારી હોઇ સદ્ગુરુપ્રતાપે હૃદયપલટો થતા તેઓ એક મહાન ભક્ત થયા હતા તેમણે ૭ પદ્યગ્રથો નિર્માણ કર્યા હોઇ તે તામિલ ભાષાના વેદાગ મનાય છે આ આલવારો સાપ્રદાયિક મતવ્યે દ્વાપરના અતમા અને કલિના પ્રારભે થયા હતા પણ પ્રવર્તમાન સશોધનાનુસાર તેઓ સર્વ ઈ સ ના સાતમા સૈકાથી તે નવમા સૈકા સુધીમા થઇ ગયા છે

આ સપ્રદાયમા એક તરફ ઉપર્યુક્ત આલવારોએ ભક્તિગગા વહાવી છે, જ્યારે બીજી તરફ આચાર્યોએ નિજ દાર્શનિકતાથી મતને સુદૃઢ કર્યો છે શ્રી નાથમુનિના પૂર્વે આ મતના દ્રવિડાચાર્ય, ગુહદેવ, ટક, શ્રીવત્સાક પ્રભૃતિ આચાર્યોના નામ મળે છે યામુનાચાર્યે નિજ "સિદ્ધિત્રય" ગ્રથમા તેમનો બ્રહ્મસૂત્ર પર ભાષ્યટીકા આદિ કૃતિઓના કર્તા તરીકે ઉલ્લેખ કર્યો છે રામાનુજાચાર્યે પણ સ્પષ્ટ લખ્યુ છે

भगवद्बोधायनटङ्कद्रमिडगुहदेवकपर्दिभारुचिप्रभृत्यविगीतशिष्टपरिगृहितपुरातनवेदान्तव्याख्यानसुव्यक्तार्थश्रुतिनिदर्शितोऽयं पन्था । (વેદાર્થસગ્રહ)

અર્થાત્—ભગવાન બોધાયન, ટક, દ્રમિડ, ગુહદેવ, કપર્દિ, ભારુચિ આદિ શ્રદ્ધેય આચાર્યોદ્વારા સ્વીકૃત પ્રાચીન વેદાન્તવ્યાખ્યાનોથી સુવ્યક્ત થયેલ અર્થવાળી શ્રુતિઓથી આ માર્ગ નિર્દેશ્યો છે

આ પ્રમાણે આ સપ્રદાય પણ અન્ય સપ્રદાયોની જેમ અત્યત પ્રાચીન છે, પણ તેને નૂતન પ્રતિભાવાન સ્વરૂપ તો શ્રી નાથમુનિ પછી જ મળ્યુ છે શ્રી નાથમુનિ નવમી શતાબ્દીમા થયા હોઇ તેઓ મહાસમર્થ યોગી, વિદ્વાન તેમ ભક્ત હતા તેમનુ બીજુ નામ શ્રીરગનાથ હતું સપ્રદાયમતવ્યે તેઓ શઠકોપ સ્વામીનો સાક્ષાત્કાર પામ્યા હોઇ તેમના દ્વારા સહસ્રગીતિ

અને દ્રાવિડ સિદ્ધાંત શીખ્યા હતા. દ્રવિડ દેશમાં પ્રસરેલા આ મતને તેમણે કાશ્મીર સુધી પ્રસરાવ્યો હતો. તેમણે લુપ્તપ્રાય 'તામિલવેદ'નો પુનરુદ્ધાર કર્યો. શ્રીરંગમના પ્રસિદ્ધ મંદિરમાં ભગવાનની સમક્ષ તેને ગાવાની વ્યવસ્થા તથા વૈદિક ગ્રંથોની જેમ જ એ ગ્રંથોનું પણ અધ્યાપન પ્રારંભ્યું. તેમના 'યોગરહસ્ય'નો ઉલ્લેખ વેદાન્તદેશિકે કર્યો છે. તેમનો 'ન્યાયતત્ત્વ' નામક અન્ય ગ્રંથ વિશિષ્ટાદ્વૈતનો પ્રથમ ગ્રંથ હોઈ તેમાં ન્યાયનાં તત્ત્વોનું વિવેચન છે. આ નાથમુનિના પુત્ર ઈશ્વરમુનિના પુત્ર તે સુપ્રસિદ્ધ યામુનાચાર્ય. શ્રી નાથમુનિના શિષ્ય પુંડરિકાક્ષના પ્રધાન શિષ્ય શ્રી રામમિશ્રદ્વારા યામુનાચાર્યે સંપ્રદાયનું રહસ્ય પ્રાપ્ત કર્યું હતું. તેમના સિદ્ધિત્રય, પુરુષનિર્ણય, આગમપ્રામાણ્ય, કાશ્મીર આગમપ્રામાણ્ય, ગીતાર્થસંગ્રહ અને સ્તોત્રરત્ન આદિ ગ્રંથોથી તેમની પ્રબળ વિદ્વત્તા અને અનુપમ ભક્તિ જણાઈ આવે છે.

તેમના પછી આ સંપ્રદાયમાં જે મહાન જ્યોતિર્ધર થયા તે રામાનુજાચાર્ય. આ પ્રતાપી પુરુષની અસાધારણ વિદ્વત્તા અને પ્રબળ પ્રતિભાના કારણે આ સંપ્રદાય એમના સમયથી રામાનુજમતને નામે ઓળખાય છે. તેઓ ઇ. સ. ૧૦૧૭ માં દક્ષિણ ભારતના ભૂતપુરી—વર્તમાન પેરમ્બુધૂરમાં આવિર્ભાવ પામ્યા હોઇ તેમના પિતાનું નામ કેશવ સોમયાજી અને માતાનું નામ કાંતિમતી હતાં. શરૂઆતમાં તેમને યાદવપ્રકાશની પાસે વેદાધ્યયન વાસ્તે મૂકવામાં આવ્યા હતા. પણ ટૂંક સમયમાં જ તેમની જિજ્ઞાસા અને જ્ઞાન એટલાં વિસ્તૃત થઈ ગયાં કે યાદવપ્રકાશ તેમને માટે યોગ્ય નીવડી શકયા નહિ. એક વખત, सर्वं खल्विदं ब्रह्म नेह नानास्ति किंचन એ પદની વ્યાખ્યામાં જ શિષ્ય ગુરુથી મહાન બની ગયા. પરિણામે યાદવપ્રકાશના હૃદયમાં પ્રકટેલા ઈર્ષ્યાગ્નિમાંથી હરકોઈ ઉપાયે બચીને પણ રામાનુજ તેમનાથી છૂટા થઈ ગયા. આ જ યાદવપ્રકાશ પાછળથી તેમના શિષ્ય થયા હતા એમ સાંપ્રદાયિક મંતવ્ય છે.

પછી તો તેમની કીર્તિસુવાસથી આકર્ષાઈ શ્રી યામુનાચાર્યે તેમને બોલાવવા પોતાના શિષ્ય મહાપૂર્ણસ્વામીને મોકલ્યા હતા. પોતાના દેહત્યાગ પહેલાં રામાનુજને મળવાની યામુનાચાર્યને તીવ્ર ઇચ્છા હતી. પણ તેઓ ત્યાં પહોંચે તે પહેલાં જ યામુનાચાર્યનું દેહાવસાન થવાથી તેમની મુલાકાત થઈ શકી નહિ. કહેવાય છે કે યામુનાચાર્યજીની ત્રણ અંતિમ વાંછનાઓ તેમણે બ્રહ્મસૂત્ર પર ભાષ્ય ઇત્યાદિદ્વારા પૂર્ણ કરવાનો સંકલ્પ કરવાથી યામુનાચાર્યના શબની વળી ગયેલી આંગળીઓ સીધી થઈ ગઇ હતી. યામુનાચાર્યજીના પટ્ટશિષ્ટ મહાપૂર્ણસ્વામી પાસે તેમણે સંપ્રદાયની મંત્રદીક્ષા લીધી હતી. આચાર્યના અન્ય શિષ્યોદ્વારા પણ તેમણે સાંપ્રદાયિક જ્ઞાનના અંશો પ્રાપ્ત કર્યા હતા.

બત્રીસમા વર્ષે સંન્યસ્ત લીધા પછી રામાનુજે સંપ્રદાયનું આચાર્યપદ સ્વીકાર્યું હતું. પછી તો તેમની ઉદ્ભટ વિદ્વત્તાથી આકર્ષાઇ અનેક રાજાઓ તથા વિદ્વાનોએ તેમનું શિષ્યત્વ ગ્રહણ કરી તેમનો લાભ લેવા માંડ્યો અને પરિણામે શ્રીસંપ્રદાય ખૂબ વિકસિત થયો. શ્રીયામુનાચાર્યના શિષ્ય ગોષ્ઠિપૂર્ણ સ્વામીએ તેમની વિદ્વત્તા, નિષ્પક્ષપાતપણું, પવિત્રતા તેમ ઔદાર્ય આદિથી મુગ્ધ થઇને વિશિષ્ટાદ્વૈતવાદને રામાનુજદર્શન નામથી પ્રચલિત કર્યો હતો.

આમ સ્વમતને વિસ્તૃત કર્યા પછી એને સુદૃઢ બનાવવા રામાનુજે લેખનપ્રવૃત્તિ શરૂ કરી સૌથી પ્રથમ તેમણે યામુનાચાર્યની મ કલ્પસિદ્ધિ નામે લીધેલી પ્રતિજ્ઞાનું પાલન કરવા બ્રહ્મસૂત્ર ઉપરની બોધાયનની પ્રાચીન વૃત્તિ કાશ્મીરમાથી મેળવી તેના પર ભાષ્ય કર્યું સાંપ્રદાયિક મત વ્યાનુસાર એ ભાષ્યનુ નામ "શ્રીભાષ્ય" સાક્ષાત્ શ્રી સરસ્વતીજીએ સૂચવ્યુ હતુ એ ભાષ્યથી અતિરિક્ત તેમણે અનેક ગ્ર થો રચ્યા છે તેના વેદાન્તસ ગ્રહ, વેદાન્તદીપ, વેદાન્તસાર, વેદાન્તતત્ત્વસાર, ગીતાભાષ્ય, ગદ્યત્રય, ભગવદારાધનાક્રમ, અષ્ટાદશરહસ્ય કણ્ટકોદ્ધાર, કૂટસન્દોહ, ઈશાવાસ્યોપનિષદ્ભાષ્ય, ગુણરત્નકોષ, ચક્રોલ્લાસ, દિવ્યસૂરિપ્રભાવદીપિકા, દેવતાપારમ્ય, ન્યાયરત્નમાલા, નારાયણમ ત્રાર્થ, નિત્યપદ્ધતિ, નિત્યારાધનાવિધિ, ન્યાયપરિશુદ્ધિ, ન્યાયસિદ્ધાંજન, પ ચપટલ, પ ચરાત્રરક્ષા, પ્રશ્નોપનિષદ્વ્યાખ્યા, મણિદર્પણ, મતિમાનુષ, મુણ્ડકોપનિષદ્વ્યાખ્યા, યોગસૂત્રભાષ્ય, રત્નપ્રદીપ, રત્નપટલ, રામપૂજાપદ્ધતિ, રામાયણવ્યાખ્યા, વાર્તામાલા, વિશિષ્ટાદ્વૈતભાષ્ય, વિષ્ણુસહસ્રનામભાષ્ય, વેદાર્થસ ગ્રહ, શરણાગતિગદ્ય, શ્વેતાશ્વતરોપનિષદ્વ્યાખ્યા, સત્તાર્થસિદ્ધિ, શતદૂષણી આદિ ગ્ર થો તેમની ઉદ્ભટ વિદ્વત્તાનો સ્પષ્ટ પરિચય આપે છે

સ પ્રદાયની મૂળ પ્રણાલિકાનુસાર તેમ નિષ્પાપ અને ઔદાર્યહૃદયી હોઈ જાતિભેદને આચાર્યશ્રીએ નિજ જીવનમા ખાસ સ્થાન આપ્યુ નથી યામુનાચાર્યના જે શિષ્યોદ્વારા આચાર્યશ્રીએ સાંપ્રદાયિક જ્ઞાન મેળવ્યુ હતુ, તેમાના એક નિરુકચાયિ ને બીજા શૂદ્ર હતા આચાર્યશ્રીના શિષ્યોમા પણ અનેક શૂદ્રો હોઇ તેમાય ઉરગવલ્લી દેસર નામના શૂદ્ર શિષ્ય તો તેમના ખાસ પ્રિયજન હતા ભગવત્પ્રપત્તિથી પરિપૂર્ણ એવા આ જ્યોતિર્ધર ૧૨૦ વર્ષનુ દીર્ઘાયુષ વિતાવી સ્વધામ સિધાવ્યા હતા

તેમના પછી વિશિષ્ટાદ્વૈત સ પ્રદાયમા દેવરાજાચાર્ય, વરદાચાર્ય, સુદર્શનવ્યાસભટ્ટાચાર્ય નડાદુરમ્મલ, વીરરાઘવદાસાચાર્ય, વાદિહંસામ્બુદાચાર્ય, વે કટનાથ વેદાન્તાચાર્ય, સુપ્રસિદ્ધ લોકાચાર્ય, મલ્લિનાચાર્ય, અનતાચાર્ય, મહાચાર્ય, શ્રીનિવાસાચાર્ય આદિ સમર્થ આચાર્યો થઈ ગયા છે તેમા દેવરાજાચાર્યે "બિમ્બતત્ત્વપ્રકાશિકા" નામક પ્રબ ધ રચી અદ્વૈતવાદીઓના પ્રતિબિંબવાદનુ ખંડન કર્યું છે તેરમી શતાબ્દીના વરદાચાર્યે "તત્ત્વનિર્ણય" ગ્ર થમા શ્રીવિષ્ણુને જ પરબ્રહ્મ તરીકે સિદ્ધ કર્યા છે રામાનુજના શ્રીભાષ્ય ઉપરના તેમ તેમના તથા તેમના પૂર્વેના સાંપ્રદાયિક સિદ્ધાંતગ્ર થો પરના સિદ્ધાંતસમર્થક ગ્ર થોનો ક્રમ સ પ્રદાયમા ખાસ કરીને નીચે પ્રમાણે સમ્માનિત છે

પરાશર ભટ્ટકૃત 'તત્ત્વરત્નાકર', વરદાચાર્યકૃત 'ન્યાયસુદર્શન' અને 'પ્રજ્ઞાપરિત્રાણ,' નારાયણકૃત 'નીતિમાલા,' વરદવિષ્ણુ મિશ્રકૃત 'માનમાહાત્મ્યનિર્ણય,' વિષ્ણુચિત્તકૃત 'સ ગતિમાલા,' શ્રીરામમિશ્રકૃત 'વિવરણ,' સુદર્શનાચાર્ય કૃત 'શ્રીભાષ્યવ્યાખ્યાશ્રુતપ્રકાશિકા,' 'શ્રુતદીપિકા' અને 'તાત્પર્યદીપિકા,' વરદગુરુકૃત 'તત્ત્વસાર' અને 'પ્રમેયમાલા,' અપ્રમેયરામાનુજકૃત "ન્યાયકુલિશ," મેઘનાદારિકૃત "નયપ્રકાશિકા,", પરકાલયતિકૃત 'ચિતપ્રકાશિકા', શ્રીનિવાસકૃત 'યતીન્દ્રમતદીપિકા', ર ગરામાનુજકૃત 'બ્રહ્મસૂત્ર', શ્રીભાષ્ય અને ન્યાયસિદ્ધાંજન પરની ટીકાઓ, બૃહદારણ્યક તથા છાંદોગ્ય પર વિશિષ્ટાદ્વૈતી ભાષ્ય તથા

રામાનુજ સિદ્ધાંતસાર નામક પ્રકરણ ગ્રંથ, તેરમી શતાબ્દીના લોકાચાર્યકૃત શ્રી 'વચનભૂષણ' અને કવિતાર્કિક સિંહ તથા સર્વતંત્રસ્વતંત્ર એવા વેદાન્તાચાર્ય વેંકટનાથકૃત તત્ત્વટીકા, શતદૂષણી, અધિકરણસારાવલી, તત્ત્વમુક્તાકલાપ, ન્યાયપરિશુદ્ધિ, ન્યાયસિદ્ધાંજન, સેશ્વરમીમાંસા, રહસ્યત્રયસાર, પાંચરાત્રરક્ષા, સચ્ચરિત્રરક્ષા, સ્તોત્રરક્ષા, ગીતાભાષ્ય, તાત્પર્યચંદ્રિકા, દ્રાવિડ પદ્મમાલા, ગીતાર્થસંગ્રહરક્ષા, યાદવાભ્યુદયકાવ્ય, હંસસંદેશ, સંકલ્પસૂર્યોદય, સ્તોત્રસંગ્રહ અને સુભાષિતનીતિ.

શ્રી રામનુજાચાર્યના મૃત્યુ પછી તેરમી શતાબ્દીમાં શ્રીવૈષ્ણવોમાં બે મત ઊઠયા હતા. એક પક્ષ તામિલ વેદની જ પ્રામાણિકતા અક્ષુણ્ણભાવે સ્વીકાર કરતો હોઇ સંસ્કૃતમાં નિબદ્ધ ગ્રંથો પર શ્રદ્ધાવાન ન હતો. તામિલ ભાષાના પક્ષપાતી આ મતનું નામ "ટેંકલૈ" છે અને તેના પ્રતિષ્ઠાપક સુપ્રસિદ્ધ શ્રી લોકાચાર્ય હતા. તેમણે 'શ્રીવચનભૂષણ' નામક ગ્રંથ લખી તેમાં પોતાના મતનું વિશદ શાસ્ત્રીય વિવેચન કર્યું છે. એથી અતિરિક્ત જેમાં 'તત્ત્વત્રય,' અને 'તત્ત્વશેખર' પ્રકાશિત છે એવાં ૧૬ રહસ્યોની રચના કરી છે. શ્રીરંગમમાં યવનો દ્વારા લુટાતા મંદિરની રક્ષા કરતાં આ મહાન પુરુષે પોતાનું જ્વલંત બલિદાન અર્પ્યું હતું. તેમના મતમાં થયેલા ૧૫મી સદીના વરવરમુનિએ લોકાચાર્યના ગ્રંથો પર ટીકાઓ લખી છે તેમ તામિલવેદનાં ભાષ્યોનો પ્રચુર પ્રચાર કર્યો હતો.

અન્ય પક્ષ તામિલ તથા સંસ્કૃત બન્નેને સમાન માનતો હોઇ સંસ્કૃતાભિમાની હતો. તે મતનું નામ 'વડકલૈ' છે. એના પ્રતિષ્ઠાપક વિખ્યાત 'વેદાન્તદેશિક' હતા. તેઓ અને લોકાચાર્ય સમકાલીન હતા. બન્નેમાં ભાષાભેદની સાથે અઢાર સિદ્ધાંતગત પાર્થક્ય પણ છે. એમાં 'પ્રમા'ના વિષયક પાર્થક્ય વિશેષ છે.

આ પ્રમાણે વિશિષ્ટાદ્વૈત સંપ્રદાય અનેક વિદ્વત્રત્નોથી પ્રભાન્વિત હોઈ સંપ્રદાયની ગ્રંથસંપત્તિ પણ વિપુલ હતી. હવે એ ગ્રંથરત્નો દ્વારા બદ્ધમૂલ વિશિષ્ટાદ્વૈતસિદ્ધાંતપ્રક્રિયા તરફ સહજ દૃષ્ટિપાત કરી લઈએ.

'एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म' આદિ શ્રુતિવાકય બ્રહ્મના એકત્વનું પ્રતિપાદન કરે છે. શ્રીશંકરાચાર્ય અને શ્રીરામાનુજાચાર્ય બન્નેએ પોતપોતાના અદ્વૈત સિદ્ધાંત–સંપ્રદાય શ્રુતિપ્રામાણ્યથી જ સ્થાપિત કર્યા છે; પણ બન્નેની પ્રક્રિયાઓ વિભિન્ન હતી. શ્રી રામાનુજના મતાનુસાર बृहबृंहि वृद्धौ એ ધાતુની સાથે मनिन् પ્રત્યય થવાથી એ એકમાં ત્રણનો સમાવેશ છે અને એ શ્રુતિ–સ્મૃતિ ઉભયથી પ્રમાણિત છે. "बृहति बृंहयतीति तत्परं ब्रह्म" એવું રહસ્યામ્નાયબ્રાહ્મણનું વચન છે. વિષ્ણુપુરાણમાં પણ એવા અર્થનું પ્રતિપાદક વાકય છેઃ बृहत्त्वाद् बृंहणत्वाच्च तद् ब्रह्मेत्यभिधीयते। આ બન્ને વાકયોથી સ્પષ્ટ થાય છે કે સ્વયં બૃહત થવા અને અન્યને બૃહત કરવામાં જે સમર્થ છે તે એક બ્રહ્મ છે. બ્રહ્મ એક છે અને તેમાં ત્રણ મૌલિક પદાર્થ છેઃ ચિત્—જીવ, અચિત્—જડસમૂહ અને પુરુષોતમ યા ઇશ્વર. સ્થૂલ સૂક્ષ્મ, ચેતનાચેતન વિશિષ્ટ બ્રહ્મ જ ઇશ્વર છે. અનંત જીવ અને જગત તેનું શરીર છે અને તે એવા શરીરના આત્મા છે. જીવ જગતને

મિથ્યા દર્શાવ્યા વિના પણ બ્રહ્મનુ એકત્વ રામાનુજમતમાં પ્રમાણિત કરી શકાય છે

કોઈ પણ વસ્તુના જ્ઞાનને માટે ત્રણ પ્રમાણ મનાય છે પ્રત્યક્ષ, અનુમાન અને શબ્દ, અર્થાત્ વેદ રામાનુજાચાર્યના મતાનુસાર યથાવસ્થિત વ્યવહારાનુગુણ જ્ઞાન જ પ્રમા છે પ્રમાનુ કારણ પ્રમાણ બે પ્રકારનુ છે નિર્વિકલ્પ અને સવિકલ્પ બન્ને વિશિષ્ટવિષયક છે અવિશિષ્ટવિષયક જ્ઞાનની ઉપલબ્ધિ થઈ શકતી નથી પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનની પ્રક્રિયા આ પ્રકારે છે

આત્મા મનની સાથે સયુક્ત થાય છે આ પ્રકારે જ્ઞાનોદય થાય છે એટલે જ્ઞાન વિષયાવગાહી છે નિર્વિશેષ વસ્તુનું જ્ઞાન થઈ શકતું નથી સ્મૃતિ પૃથક્ પ્રમાણ નથી, કેમકે સ્મૃતિ પણ પ્રત્યક્ષની અતર્ગત છે પૂર્વાનુભૂત વસ્તુના સસ્કારથી સ્મૃતિ ઉત્પન્ન થાય છે પ્રત્યભિજ્ઞા પણ પ્રત્યક્ષની અતર્ભુક્ત છે અભાવ પણ ભાવાન્તરરૂપ હોઈ અભાવનું જ્ઞાન પણ પ્રત્યક્ષની અતર્ગત છે પુણ્યવાન પુરુષની પ્રતિભા—યોગજ જ્ઞાન પણ પ્રત્યક્ષની જ અતર્ગત છે આચાર્યના મતાનુસાર સર્વ જ્ઞાન સત્ય અને સવિશેષવિષયક છે નિર્વિશેષ વસ્તુ ગ્રહણ કરવુ અસભવિત છે ભ્રમનુ જ્ઞાન, સ્વપ્નાદિકનુ જ્ઞાન સર્વજ્ઞાન છે, તેથી તેમનો સિદ્ધાત છે કે अत सर्व ज्ञान सत्य सविशेष विषय च । વળી કહે છે अत सर्वं विज्ञानजात यथार्थमिति सिद्धम् । ઉપમાન અને અર્થાપત્તિ પણ અનુમાનની અતર્ગત છે તેને પૃથક્ પ્રમાણ રૂપે ગ્રહણ કરવાની આવશ્યકતા નથી આચાર્યના મતાનુસાર અપૌરુષેય અને નિત્ય વેદવાક્ય જ શબ્દપ્રમાણ છે

જગતમા બે પ્રકારના જીવ જોવામા આવે છે અધિક પ્રાણશક્તિવાળા અને અલ્પપ્રાણ શક્તિવાળા પ્રથમ વર્ગના જગમ કહેવાય છે અને અન્ય સ્થાવર કહેવાય છે. પ્રત્યેક સત્ વસ્તુ ઉપર્યુક્ત ત્રૈતમા છે કોઈ જડ પદાર્થ આત્મા અને ઈશ્વર વિના રહી શકે એમ નથી કોઇ આત્મા પ્રકૃતિ અને ઈશ્વર વિના રહી શકે એમ નથી અને ઈશ્વર પણ પ્રત્યેક પદાર્થમા સ્થિત રહે છે મનુષ્ય પોતાની બુદ્ધિ અનુસાર પોતાને શરીર સમજે છે, શરીરમા રહીને તેનુ સચાલન કરનાર ચેતન આત્મા અનુમાને છે કે પછી વેદાન્તની પ્રક્રિયા અનુસાર સત્યનુ અનુસધાન કરી પોતાને આત્માની અદરના સ્થિત ઈશ્વર કલ્પે છે. મનુષ્યનુ જ્ઞાન તેની વિવેકશક્તિની ગહનના અનુસાર હોય છે અત સિદ્ધાત એ છે કે શરીર, શરીરનુ ધારણ પોષણ કરનાર આત્મા અને તેનુ નિયત્રણ કરનાર ઈશ્વર એ ત્રણેની સમષ્ટિ જ યથાર્થ અદ્વૈત છે પ્રત્યેક વસ્તુમા એ ત્રૈત રહે છે જ વેદોમા એના માટે અનેક પ્રમાણ છે વાસ્તે જગતનો પ્રત્યેક પદાર્થ ત્રૈતાત્મક હોઈ કોઈ પણ પરિસ્થિતિમા અદ્વિતીય નથી તાત્પર્ય એ કે વેદાન્તથી પરિણામવાદ પ્રમાણિત થાય છે, વિવર્તવાદ નહિ

પરિણામવાદનુ સ્વરૂપ એ છે કે કારણ જ કાર્ય બની રહે છે કારણનો ગુણ જ કાર્યનો ગુણ છે આ જગતરૂપ કાર્યમા જો આમ આપણને ત્રણ પદાર્થ દષ્ટિગોચર થાય તો તેના કારણમા પણ એ ત્રણ પદાર્થનુ હોવુ આવશ્યક છે પરિણામવાદ વેદસમત છે જુઓ.

यथा सौम्यैकेन मृत्पिण्डेन विज्ञातेन सर्वं मृन्मय विज्ञात भवति ઇત્યાદિ

હવે પ્રશ્ન એ ઊઠે છે કે જડ પ્રકૃતિ અને આત્મા જ જેનું શરીર છે એ ઈશ્વરમાં પણ શું પરિવર્તન થાય છે? વેદ આ પ્રશ્નનો ઉત્તર નકારમાં આપે છે. વેદોની નિર્વિકારપરક શ્રુતિઓ બ્રહ્મને અવિકાર્ય બનાવે છે. બ્રહ્મ જ્યારે આ વિવિધ નામરૂપાત્મક જગતના રૂપમાં પરિણત થાય છે, ત્યારે તેમાં ઉપલક દૃષ્ટિએ દેખાતું પરિવર્તન એ તો કેવળ ભગવાનની સમસ્ત સ્થૂલ શરીરોમાં અનુપ્રવિષ્ટ થવાની ઇચ્છા માત્ર છે. એ પરિવર્તન કદાપિ કોઈ પણ દૃષ્ટિએ વિકાર ન કહી શકાય. આચાર્યના મતે કારણાવસ્થ સૂક્ષ્મ અચિદ્‌વિશિષ્ટ બ્રહ્મ કાર્યાવસ્થ સ્થૂલ અચિદ્‌વિશિષ્ટ જગતનું કારણ છે.

જીવસ્વરૂપના સંબંધમાં રામાનુજમત પ્રમાણે જીવાત્મા એ પરમાત્માનો વાસ્તવ અંશ છે તથા અણુ પરિમાણવાળો છે. બ્રહ્મમાં અને જીવમાં સજાતીય અને વિજાતીય ભેદ નથી. સ્વગત ભેદની દૃષ્ટિએ બ્રહ્મ ઈશ્વર છે અને જીવ દાસ છે. જીવ કાર્ય છે અને ઈશ્વર કારણ છે. ઈશ્વર–જીવ બન્ને સ્વયંપ્રકાશ છે, ચેતન અને જ્ઞાનાશ્રય છે, આત્મસ્વરૂપ છે. જીવ દેહેન્દ્રિય, મન, પ્રાણાદિથી ભિન્ન છે. જીવ નિત્ય હોઈ તેનું સ્વરૂપ પણ નિત્ય છે. તે એક નથી પણ અનેક છે. સ્વાભાવિક રૂપમાં જીવ સુખી છે. ઉપાધિવશ બનતાં—અજ્ઞાન બનતાં તેને સંસારભોગ પ્રાપ્ત થાય છે. જીવ જ કર્તા, ભોકતા, શરીરી અને શરીર છે. રામાનુજમતે બ્રહ્મ સગુણ અને સવિશેષ છે. તેમાં નિકૃષ્ટ કાંઈ પણ નથી. સર્વેશ્વરત્વ, સર્વશેષિત્વ, સર્વકર્મારાધ્યત્વ, સર્વફલપ્રદત્વ, સર્વાધારત્વ, સર્વકાર્યોપાદકત્વ, સમસ્તદ્રવ્યશરીરત્વ આદિ તેનાં લક્ષણ છે. ચિદચિચ્છરીરત્વ પણ તેનું લક્ષણ છે. તે સૂક્ષ્મ ચિદચિદ્દિશેષ રૂપમાં જગતનું ઉપાદાન કારણ છે અને સંકલ્પવિશિષ્ટ રૂપમાં નિમિત્ત કારણ છે. જીવ અને જગત તેનાં શરીર છે. ભગવાન જ આત્મા છે. તેના ગુણોની સંખ્યા નથી. ગુણોમાં તે અદ્વિતીય છે. ઈશ્વર જ સૃષ્ટિકર્તા, હર્તા, કર્મફળપ્રદાતા, નિયંતા, સર્વાન્તર્યામી છે. ભગવાન્ નારાયણ, વિષ્ણુ, વાસુદેવ તેનાં નામો છે. બ્રહ્મ સર્વથા ધ્યાનાદિક વડે ઉપાસ્ય જ છે. ભગવાનની શકિત માયા છે. તે સ્વભાવરૂપી છે, કલ્પિત યા અધ્યારોપિત નથી.

શ્રીરામાનુજના મતે જે વ્યકિતને કર્મના સંબંધમાં જ્ઞાન થઈ ગયું છે, તે બ્રહ્મજિજ્ઞાસાનો અધિકારી છે. પ્રથમ કર્મ અને કર્મફળની અનિત્યતા આદિનું જ્ઞાન થાય છે. એ જ્ઞાન થતાં બ્રહ્મ-જિજ્ઞાસાની પ્રવૃત્તિ ઉત્પન્ન થાય છે. શ્રીરામાનુજ બ્રહ્મમીમાંસા અને પૂર્વમીમાંસાને એક જ શાસ્ત્ર માને છે. કર્મ અને જ્ઞાનની આવશ્યકતા બતાવાઇ છે, પણ તે કેવળ પરબ્રહ્મમાં ભકિત કેળવવાને માટે જ. સાચો વિશિષ્ટાદ્વૈતવાદી તો ભગવાનના દાસત્વની પ્રાપ્તિ જ વાંછશે. વૈકુંઠમાં શ્રી, ભૂ, લીલાદેવીઓની સાથે નારાયણની સેવા કરવી એ જ પરમપુરુષાર્થ કહેવાય છે. પ્રાકૃત દેહ નષ્ટ થઈ જતાં અપ્રાકૃત દેહમાં નારાયણની સમાન ભોગ કરવો એ જ અંતિમ મુકિત છે. ભગવાનની સાથેની અભિન્નતા કદી સંભવિત નથી, કેમકે જીવ સ્વરૂપતઃ નિત્ય અણુ છે, નિત્ય દાસ છે, નિત્ય અણુ છે. તે વિભુ કદી બની શકે નહિ. મુકત જીવ શ્રી વૈકુંઠધામમાં અપાર કલ્યાણ ગુણનિધિ ભગવાનના ચિદાકાશના રૂપમાં રહીને આનંદાનંદનો અનુભવ કરશે.

મુકિતના સાધન તરીકે રામાનુજ ધ્યાન ઉપાસનાત્મક ભકિતને જ દર્શાવે છે. તેઓ કહે છે

કે બ્રહ્માત્મૈક્યજ્ઞાનથી અવિદ્યાની નિવૃત્તિ થતી નથી, કેમકે ત્યાં બન્ધન પારમાર્થિક છે ત્યાં એ પ્રકારના જ્ઞાનથી તેની નિવૃત્તિ ક્યાંથી થાય? ભક્તિથી જ ભગવાન પ્રસન્ન થઈ મુક્તિ પ્રદાન કરે છે ભક્તિ સાધનભક્તિ તથા સાધ્યભક્તિ એમ બે પ્રકારની છે પ્રપત્તિ પણ બે પ્રકારની છે, એકાન્તી અને પરમૈકાન્તી ન્યાસવિદ્યા જ પ્રપત્તિ છે. આનુકૂલ્યનો સંકલ્પ અને પ્રાતિકૂલ્યનું વર્જન પ્રપત્તિ છે સ્પષ્ટ શબ્દોમાં ભગવાનમાં આત્મસમર્પણ કરવું એ જ પ્રપત્તિ સર્વ પ્રકારથી ભગવાનનું શરણ સ્વીકારવું એ પ્રપત્તિનું લક્ષણ છે આચાર્યશ્રી સ્વયં સ્પષ્ટ પ્રાર્થે છે —

सत्यकाम सत्यसंकल्प परब्रह्मभूत पुरुषोत्तम महाविभूते, श्रीमन्नारायण वैकुण्ठनाथ अपारकारुण्य सौशील्यवात्सल्योदार्यैश्वर्यसौन्दर्यमहोदधे, अनालोचितविशेषाशेष लोकशरण्य प्रणतार्तिहर आश्रितवात्सल्यजलधे, अनवरतविदितनिखिलभूतजातयाथात्म्य अशेषचराचरभूतनिखिलनियमाशेषचिदचिद्वस्तुशेषीभूत निखिलजगदाधाराखिलजगत्स्वामिन् अस्मत्स्वामिन् सत्यकाम सत्यसंकल्प सकलेतरविलक्षण अर्थिकल्पक आपत्सख, श्रीमन्नारायण अशरणशरण्य, अनन्यशरण त्वत्पदारविंदयुगल शरणमहं प्रपद्ये ।"

હે પૂર્ણકામ સત્યસંકલ્પ, પરબ્રહ્મસ્વરૂપ પુરુષોત્તમ! હે મહાન ઐશ્વર્યયુક્ત શ્રીમન્નારાયણ! હે વૈકુણ્ઠાધિપતિ! આપ અપાર કરુણા, સુશીલતા, વત્સલતા, ઉદારતા, ઐશ્વર્ય અને સૌન્દર્ય આદિના મહોદધિ છો. નાના મોટાનો વિચાર ન કરતાં સામાન્યતઃ સર્વ લોકોને આપ શરણ આપો છો પ્રણત જનોની પીડા હરો છો શરણાગતોને માટેના આપ વત્સલતાના સમુદ્ર છો આપ સદાય સમસ્ત ભૂતોની યથાર્થતાના જ્ઞાતા છો સંપૂર્ણ ચરાચર ભૂતો, સમસ્ત નિયમો તથા સમસ્ત જડચેતન વસ્તુઓના આપ અવયવી છો સમસ્ત જગતના સ્વામી પરમાધાર છો આપની કામનાઓ પૂર્ણ અને સંકલ્પ સત્ય છે આપ સમસ્ત પ્રપંચથી ઇતર અને વિલક્ષણ છો. યાચકોના તો કલ્પવૃક્ષ અને વિપત્તિગ્રસ્તોના સહાયક છો આવા અતુલ મહિમાવંત આશ્રયહિતોના આશ્રયી હે શ્રીમન્નારાયણ! હું આપના ચરણારવિન્દયુગલની શરણમાં જ આવું છું એના વિના મારું અન્ય શરણ ક્યાંય નથી"

કેવી માર્મિક પ્રાર્થના છે! રામાનુજમતના સમસ્ત વેદાન્તનો સરવાળો રામાનુજની એ પ્રાર્થનામાં સમાઈ ગયો છે *

ધન્ય શ્રી રામાનુજ

* લેખકના અપ્રકટ 'સિદ્ધાંતદર્શનિકા 'માંથી

સ્તુતિકાર માતૃચેટ અને તેમનું અધ્યર્દ્ધશતક

પં૰ સુખલાલજી સંઘવી

અશ્વઘોષ અને કાલિદાસ બન્ને ભારતીય કવિ છે અને બ્રાહ્મણકુલોદ્દ્ભવ છે. તેમાંય અશ્વઘોષ તો કાલિદાસનો માત્ર પૂર્વવર્તી જ નહિ પણ કાલિદાસના કવિત્વનો પ્રેરક સુધ્ધાં છે. તેમ છતાં પહેલેથી આજ લગી કાલિદાસની ખ્યાતિ જેટલી અને જે રીતે ભારતમાં વ્યાપેલી છે તેટલી અને તે રીતે અશ્વઘોષની ખ્યાતિ ભારતમાં પ્રસરી નથી. વિદ્વાન હોય કે માત્ર વિદ્યારસિક હોય પણ ભારતને ખૂણે ખૂણે વસનાર હરકોઈ તેવી વ્યક્તિની જીભે કાલિદાસનું નામ અને તેની કૃતિઓ રમમાણ હશે, જ્યારે અશ્વઘોષના નામ કે તેની કૃતિઓને જાણનાર ભારતમાંથી વિરલ જ મળી આવશે. તેથી ઊલટું ભારતની બહારના ભારતની ચોમેર સંલગ્ન ભારત કરતાંય અતિવિશાલ બૌદ્ધ પ્રદેશોમાં અશ્વઘોષનું નામ અને તેની કૃતિઓ સુપ્રસિદ્ધ છે; જ્યારે ટિબેટ, ચીન, મધ્ય એશિયાની આબાદીઓ અને સિલોન, બ્રહ્મા આદિ પ્રદેશોમાં કાલિદાસ અને તેની કૃતિઓ વિશે જાણનાર વિરલ જ મળી આવશે. આ અન્તરનું શું કારણ એ પ્રશ્નનો ઉત્તર સહજ અને ઇતિહાસ-સિદ્ધ છે. અશ્વઘોષ બ્રાહ્મણ કવિ છતાં તે બૌદ્ધ ભિક્ષુ થયો ન હોત અને તેણે તથાગતની ગાથા ન ગાતાં બ્રાહ્મણસંસ્કૃતિનો યશોવિસ્તાર કર્યો હોત, તો તેનું સ્થાન ભારતમાં નિઃશંકપણે કાલિદાસના જેવું જ હોત. તેથી ઊલટું કાલિદાસે સુગતસંસ્કૃતિની યશોગાથામાં જ સરસ્વતીને કૃતાર્થ કરી હોત તો ભારતમાં તે ભાગ્યે જ આટલી પ્રસિદ્ધિ પામત.

અશ્વઘોષ અને કાલિદાસની ભારતમાંની ખ્યાતિના અંતર વિશેનું ઉપરનું નિદાન આચાર્ય માતૃચેટને વિશે પૂરેપૂરું લાગુ પડે છે. માતૃચેટ પણ ભારતનો જ સુપુત્ર છે. એટલું જ નહિ પણ તે અશ્વઘોષ અને કાલિદાસની પેઠે તત્કાલીન સમ્રાટ્-માન્ય પણ રહ્યો છે, અને છતાંય આપણા ભારતીઓને માટે માતૃચેટનું નામ અત્યારે છેક જ અપરિચિત થઈ ગયું છે. એની કૃતિ કે કૃતિઓ વાસ્તે તો જાણે કે ભારતના ભંડારોમાં જરા પણ જગ્યા જ ન હોય એમ બન્યું છે, જ્યારે એની કૃતિનાં સીધેસીધાં કે આડકતરાં અનુકરણો બ્રાહ્મણ અને જૈનપરંપરામાં હજી પણ અસ્તિત્વ ધરાવે છે.

છેલ્લાં સો વર્ષમાં થયેલા યુરોપિયન ગવેષકોમાંથી એમ. એ. સ્ટીન મહાશયે ખુટન(Khotan)-થી અને એ. ગ્રનવેડેલ તથા એ. વૉન લે કૉગ એ બે મહાશયોએ તુરફાન (Turfan)માંથી ગ્રંથાવશેષો મેળવ્યા ન હોત[1] અને તે અવશેષોનું પ્રકાશન પ્રો. સિલ્વન્ લેવી વગેરેએ કર્યું ન હોત તો અશ્વઘોષ તેમજ માતૃચેટ વિશે યુરોપમાં તેમ જ ભારતમાં ભાગ્યે જ કોઈ કાંઇ વિશેષ

૧. A History of Indian Literature, Vol 1Iની પ્રસ્તાવના, પૃ. ૯

જાણવા પામ્યુ હોત અહી માતૃચેટ અને તેની કૃતિ અધ્યર્દ્ધશતક મુખ્યપણે પ્રસ્તુત છે તેથી એને વિશે એ નિર્વિવાદપણે કહી શકાય કે માતૃચેટ અને અધ્યર્દ્ધશતક વિશેની અત્યાર લગી જે માહિતી અને સાધનસમ્પત્તિ આપણને પ્રાપ્ત થાય છે, તેનો પ્રધાન યશ ઉપર નિર્દેશેલ સ્ટીન અને લેવી વગેરે મહાશયોને જ ભાગે જાય છે તેમના પછી તો અનેક યુરોપિયન સ્કોલરોએ માતૃચેટ અને તેની જુદીજુદી કૃતિઓ વિશે અનેક પ્રયત્નો કર્યા છે અને છેલ્લે ભારતીય વિદ્યાના અધ્યાપક વિન્તરનિત્ઝે પોતાની 'હિસ્ટ્રી ઓફ ઇંડિયન લિટ્રેચર'ના બીજા ભાગમા માતૃચેટ અને અધ્યર્દ્ધશતક વિશે પર્યાપ્ત માહિતી[૨] આપી છે આ બધુ છતા જો ભગીરથપ્રયત્ની ભિક્ષુ રાહુલ સાંકૃત્યાયને ૧૯૨૬ની બીજીવારની ટિબેટ યાત્રા વખતે સા-સ્કયા (Sa-skya) નામના ટિબેટન વિહારમાની પોણો ઇંચ ધૂળથી રગાયેલ ઉપેક્ષિતપ્રાય ભારતીય જ્ઞાન-સપત્તિ ઉપર હસ્તસ્પર્શ કર્યો ન હોત, તો આજે જે મૂળ સસ્કૃત રૂપમા જ પૂર્ણ અધ્યર્દ્ધશતક આપણને સુલભ થયુ છે તે થયુ ન હોત અને અધ્યર્દ્ધશતકના ટિબેટન તેમ જ ચાઈનીઝ અનુવાદો ઉપરથી અને તુરફાનમાથી પ્રાપ્ત થયેલ ખડિત ભાગોના અપૂર્ણ અનુસધાન પરથી જ તે વિશે યુરોપિયન સ્કોલરોએ જે કાઈ લખ્યુ છે તે દ્વારા જ જાણવાનુ રહેત સસ્કૃતના અભ્યાસી આપણે ભારતીય આજે માતૃચેટની મૂળ સસ્કૃત કૃતિને વાચવા સમજવા ને વિચારવા સમર્થ થયા છીએ તેનો એકમાત્ર યશ ભિક્ષુ રાહુલ સાંકૃત્યાયનને જ ભાગે જાય છે

માતૃચેટનો પરિચય

માતૃચેટના જન્મસ્થાન, જાતિ, માતા-પિતા, વિદ્યા અને દીક્ષાગુરુ તેમ જ શિષ્યપરિવાર આદિ વિશે હજી લગી કશુ જાણવા મળ્યુ નથી તેમના વિશે અત્યારે જે કાઈ થોડી માહિતી આપવી શક્ય છે, તે પ્રો વિન્તરનિત્ઝના લખાણને આધારે જ તેથી અહી એ લખાણનો આવશ્યક સારભાગ આપવો પ્રાપ્ત છે

સમ્રાટ્ કનિષ્ક, જેના દરબારમા કવિ અશ્વઘોષ હોવાનુ મનાય છે, તેણે માતૃચેટને પણ પોતાની રાજસભામા આવવાનુ આમત્રણ આપ્યુ હતુ પરતુ માતૃચેટે વૃદ્ધત્વને કારણે આવી ન શકવા બદલ ક્ષમા માગવા-પૂર્વક એક પત્ર જવાબમા કનિષ્કને લખ્યો હતો એ પત્ર ટિબેટન ભાષામા અનુવાદિત થયેલ મળે છે અને તે 'મહારાજ કણિકલેખ' નામે સુપ્રસિદ્ધ છે આ પત્રનુ અગ્રેજી ભાષાન્તર એફ ડબલ્યુ થોમસ મહાશયે 'ઇંડિયન એન્ટિક્વેરી' (૩૨, ૧૯૦૩ પૃ ૩૪૫) મા પ્રસિદ્ધ કર્યુ છે આ પત્ર ૮૫ પદ્યોનુ એક લઘુકાવ્ય છે એ પદ્યોમા બુદ્ધના આદેશ પ્રમાણે નૈતિક જીવન ગાળવાનો ઉપદેશ મુખ્યપણે ગ્રથિત છે, કરુણાથી ઊભરાતા એ પદ્યોમા કવિ માતૃચેટ છેવટે સમ્રાટ્ને બહુ જ ઉત્સુકતાથી નમ્ર વિનતીપૂર્વક કહે છે કે તારે વન્ય પશુઓને અભયદાન આપવુ અને શિકાર છોડી દેવો

સાતમા સૈકામા જ્યારે ચીની યાત્રી ઈ-ત્સિગ ભારતમા પ્રવાસ કરતો હતો, ત્યારે

---

૨. જુઓ પૃ ૨૬૯ થી ૨૭૨

માતૃચેટની પ્રસિદ્ધ કવિ તરીકેની ખ્યાતિ હતી અને તેણે કરેલ બુદ્ધ–સ્તોત્રો જ્યાંત્યાં સર્વત્ર ગવાતાં. તે વખતે ઈ–ત્સિંગે જે એક લોકવાર્તા સાંભળેલી તે માતૃચેટની ખ્યાતિ પુરવાર કરી આપે છે.

એકદા બુદ્ધ ભગવાન જંગલમાંથી પસાર થતા હતા ત્યારે એક બુલબુલે મધુર સ્વરમાં ગાવું શરૂ કર્યું; જાણે કે તે બુદ્ધની જ સ્તુતિ કરતી હોય ! તે ઉપરથી બુદ્ધે શિષ્યોને ભવિષ્યદ્વાણી કરી કહ્યું કે આ બુલબુલ અન્યદા માતૃચેટરૂપે અવતરશે.

માતૃચેટની સૌથી વધારે પ્રસિદ્ધ સ્તુતિઓ બે છેઃ એક ચતુઃશતક જેમાં ચારસો પદ્યો છે અને બીજી સાર્ધશતક જેમાં દોઢસો પદ્યો છે. આ બન્ને સ્તુતિઓના ખંડિત અવશેષો મધ્ય એશિયામાંથી મળેલ લિખિત ગ્રન્થોમાંથી મળી આવ્યા છે. આ સ્તુતિઓ સાદી તેમ જ અનલંકૃત કિન્તુ સુન્દર ભાષામાં રચાયેલ શ્લોકબદ્ધ કૃતિઓ છે અને તે સ્તુતિઓની બાહ્ય આકારથી અસર થાય તે કરતાં તેમાં ગ્રથિત પવિત્ર ભાવોની ધાર્મિકો ઉપર વધારે અસર થતી. આ વિશે ઈ–ત્સિંગ કહે છે કે ભિક્ષુઓની પરિષદમાં માતૃચેટની બન્ને સ્તુતિઓ ગવાતી સાંભળવી એ એક સુખદ પ્રસંગ છે. વધારામાં તે કહે છે કે આ સ્તુતિઓની હૃદયહારિતા સ્વર્ગીય પુષ્પ સમાન છે. અને તે સ્તુતિઓમાં પ્રતિપાદન કરેલ ઉચ્ચ સિદ્ધાન્તો ગૌરવમાં પર્વતનાં ઉન્નત શિખરોની સ્પર્દ્ધા કરનારા છે. ભારતમાં જેઓ સ્તુતિઓ રચે છે તે બધા માતૃચેટને સાહિત્યનો પિતા માની તેનું અનુકરણ કરે છે. અસંગ અને વસુબન્ધુ જેવા બોધિસત્ત્વો પણ માતૃચેટની બહુ પ્રશંસા કરતા. સમગ્ર ભારતમાં બૌદ્ધ ઉપાસક કે ભિક્ષુ થનાર દરેકને પાંચ કે દશ શીલનો પાઠ શીખી લીધા પછી તરત જ માતૃચેટની સ્તુતિઓ શીખવવામાં આવે છે. આ પદ્ધતિ મહાયાન, હીનયાન બન્ને પરંપરાઓમાં પ્રચલિત છે. ઈ–ત્સિંગ એ સ્તુતિઓની પ્રશંસા કરવા પોતાને અસમર્થ માને છે, અને તે ઉમેરે છે કે આ સ્તુતિઓના ઘણા વ્યાખ્યાકારો અને અનુકરણકારો થયા છે, ત્યાં લગી કે છેવટે પ્રસિદ્ધ બૌદ્ધ તાર્કિક દિઙ્નાગે પણ માતૃચેટના સાર્ધશતકગત દરેક શ્લોકની આગળ એક એક શ્લોક રચી એક ત્રણસો શ્લોકનો સંગ્રહ તૈયાર કરેલો જે 'મિશ્રસ્તોત્ર' તરીકે જાણીતો છે. ઇ–ત્સિંગે પોતે સાર્ધશતકનો ચીની ભાષામાં અનુવાદ કરેલો છે અને ટિબેટન ભાષામાં તો માતૃચેટની સાર્ધશતક અને ચતુઃશતક એ બંને કૃતિઓનાં ભાષાંતરો છે. ચતુઃશતકનું નામ ટિબેટન અનુવાદમાં 'વર્ણનાર્હવર્ણન' * એવું છે. અને એ જ નામ મધ્ય એશિયામાંથી પ્રાપ્ત અવશેષની અંતિમ પ્રશસ્તિમાં પણ છે. આ સિવાય માતૃચેટને નામે ટિબેટન ભાષામાં જે બીજી કૃતિઓ ચડેલી છે, તેની યાદી એફ. ડબલ્યુ. થોમસ મહાશયે આપેલી છે.

જોકે ટિબેટન પરમ્પરા માતૃચેટ અને અશ્વઘોષ બન્નેને એક જ દર્શાવે છે છતાં ખરીરીતે એ બન્ને વ્યક્તિઓ ભિન્ન ભિન્ન જ હતી અને માતૃચેટ અશ્વઘોષનો વૃદ્ધ સમકાલીન હતો. ચીની

* ટિબેટન ઉપરથી લગભગ અર્ધા ભાગનું અંગ્રેજી ભાષાંતર એફ. ડબલ્યુ. થૉમસે કર્યું છે અને તે ઈન્ડિઅન એન્ટિકવેરી ૨૪, ૧૯૦૫, પૃ. ૧૪૫માં પ્રસિદ્ધ થયું છે.

પરંપરા એ બન્નેને જુદાજુદા જ માને છે અને તે જ પરંપરા સાચી છે આ પરંપરાનું સમર્થન ભિક્ષુ રાહુલજીએ અધ્યર્દ્ધશતકની પ્રસ્તાવનામા સબળ દલીલોથી કરેલુ છે

અધ્યર્દ્ધશતકનો પરિચય

જે અધ્યર્દ્ધશતકનો પરિચય વાચકોને કરાવવો અહી ઇષ્ટ છે તે મૂળ સસ્કૃતમા જ જર્નલ ઓફ ધી બિહાર એન્ડ ઉડીસા રીસર્ચ સોસાયટી પુસ્તક ૨૩ ખડ ૪ (૧૯૩૭)મા છપાયેલ છે એનું સપાદન શ્રી કે પી જાયસવાલ અને ભિક્ષુ રાહુલજીએ કર્યું છે આ સસ્કરણ જે લિખિત પ્રતિને આધારે પ્રસિદ્ધ થયુ છે, તે લિખિત પ્રતિ ભિક્ષુ રાહુલજીએ ટિબેટમાથી મેળવેલી અને તે મૂળે ઈ ૧૧મા સકાના સુનયશ્રીમિત્ર નામક નેપાલી વિદ્વાનની માલિકીની હતી, જેણે નેપાલમા પાટણ નગરમા એક વિહાર સ્થાપ્યો હતો અને જે મૂળ સસ્કૃત ગ્રથોના ટિબેટન ભાષાન્તરો કરવા ટિબેટમા ગયો હતો એ લિખિત પ્રતિ શ્રી રાહુલજીએ પોતાની ત્રીજી ટિબેટ યાત્રામા મેળવી હતી આ પ્રતિ ક્યાથી કેવી રીતે અને કેવા સજોગોમા તેમને મળી તેમ જ આ પ્રતિની લબાઇ પહોળાઈ વગેરેનુ શુ સ્વરૂપ છે એનુ વર્ણન બહુ જ રોચક છે છતા અહી તે જતુ કરવુ પડે છે, કેમ કે મારો આશય આ સ્થળે મુખ્યપણે અધ્યર્દ્ધશતકના બાહ્ય-આન્તર હાર્દને જ બતાવવાનો છે પરતુ જેઓ શોધખોળ અને ભારતીય–વિદ્યા–સપત્તિમા રસ ધરાવતા હોય તેઓ પૂર્વોક્ત જર્નલના પુસ્તક ન ૨૧, ૨૩ અને ૨૪મા પ્રસિદ્ધ થયેલ ટિબેટમાની શોધ વિષેના શ્રી રાહુલજીના લેખો અવશ્ય વાચે તેમાથી તેઓ બહુ જ નવીન જ્ઞાતવ્ય વસ્તુ મેળવી શકશે.

પ્રસ્તુત અધ્યર્દ્ધશતકનુ ટિબેટન ભાષાતર પણ શ્રી રાહુલજીને પ્રાપ્ત થયેલુ એનુ ચીની ભાષાતર થયેલુ છે એ વાત તો પહેલા કહેવાઈ ગઇ છે પણ એના તો તોખારિયન ભાષાતરના અવશેષો સુધ્ધા પ્રસિદ્ધ થયા છે આ વિવિધ ભાષાન્તરો એટલુ પુરવાર કરવા માટે બસ છે કે અનેક શતાબ્દીઓ લગી પ્રસ્તુત અધ્યર્દ્ધશતકની ખ્યાતિ અને પ્રચાર જુદાજુદા દેશોમા રહ્યા છે એના જન્મસ્થાન ભારતમાથી એ ભલે અદૃશ્ય થયુ હોય, છતા તે અનેક રૂપોમા ભારત બહાર પણ આજે વિદ્યમાન છે

અધ્યર્દ્ધશતકના પર્યાય તરીકે મે સરલતા ખાતર સાર્ધશતક શબ્દ માતૃચેટના પરિચયમા વાપર્યો છે બન્ને શબ્દનો અર્થ એક જ છે અને તે અર્થ એટલે 'એકસો પચાસ સખ્યાના શ્લોકોનું સ્તોત્ર' અધ્યર્દ્ધશતક એ નામનુ ટિબેટન ઉપરથી સસ્કૃત રૂપાન્તર 'શતપચાશિકાસ્તોત્ર' એવુ પણ કરવામા આવ્યુ છે તેમ છતા એ સ્તોત્રનુ અસલ નામ તો અધ્યર્દ્ધશતક જ છે એમા ખરી રીતે પદ્યો એકસો પચાસ નહિ પણ એકસો ત્રેપન મળે છે, જે બધાં માતૃચેટરચિત જ ભાસે છે પચાસ ઉપર ત્રણ પદ્યો વધારે હોવા છતા તે અર્ધ શબ્દથી સોના અર્ધ તરીકે ગણવામા આવ્યા છે સામાન્ય રીતે લોકો એમ સમજે છે કે અર્ધ એટલે આખાનો બરાબર અર્ધ ભાગ. પણ અર્ધ શબ્દ આખાના બે સમાન અશ પૈકી એક અશની પેઠે તેના નાના મોટા બે અસમાન

અંશ પૈકી કોઈ પણ એક અંશ માટે પણ વપરાય છે.[૩] એટલે પ્રસ્તુત સ્તોત્ર સો ઉપરાંત ત્રેપન શ્લોકપ્રમાણ હોય તોય એનું અધ્યર્દ્ધશતક નામ તદ્દન શાસ્ત્રીય અને યથાર્થ છે.

અધ્યર્દ્ધશતક તેર વિભાગમાં વહેંચાયેલું છે. દરેક વિભાગ એના વિષયાનુરૂપ નામથી અંકિત છે. એ નામ અને વિભાગની રચના મૂળકારની જ હશે. તે વિભાગો નીચે પ્રમાણે છેઃ—

૧. ઉપોદ્ઘાતસ્તવ
૨. હેતુસ્તવ
૩. નિરુપમસ્તવ
૪. અદ્ભુતસ્તવ
૫. રૂપસ્તવ
૬. કરુણાસ્તવ
૭. વચનસ્તવ
૮. શાસનસ્તવ
૯. પ્રણિધિસ્તવ
૧૦. માર્ગાવતારસ્તવ
૧૧. દુષ્કરસ્તવ
૧૨. કૌશલસ્તવ
૧૩. આનૃણ્યસ્તવ

છેલ્લાં બે પદ્યો વંશસ્થ છંદમાં અને બાકીનાં બધાં અનુષ્ટુપ્‌માં છે. આખા સ્તોત્રનું સંસ્કૃત તદ્દન સરલ, પ્રસન્ન અને નિરાડંબર શૈલીવાળું છે. સ્તુતિકાર માતૃચેટે એટલી નાનકડીશી સ્તુતિમાં બુદ્ધના આધ્યાત્મિક જીવનની શરૂઆતથી તેની પૂર્ણતા સુધીનું સંક્ષિપ્ત કિંતુ પરિપૂર્ણ ચિત્ર એટલી બધી સાદગી, સચ્ચાઇ ને ભાવવાહિતાથી ખેંચ્યું છે કે તે સ્તોત્ર વાંચનાર અને વિચારનાર ક્ષણભર ભૌતિક જગતની ઉપાધિઓ ભૂલી જાય છે.

સ્તુતિ-સ્તોત્રનું પ્રવાહબદ્ધ અને અખંડ વહેણ તો ઓછામાં ઓછું ઋગ્વેદના સમયથી ભારતમાં આજ લગી વહેતું આવ્યું છે. પણ માતૃચેટનું પ્રસ્તુત સ્તોત્ર તેના પૂર્વકાલીન અને ઉત્તર-કાલીન સ્તોત્રથી કેટલાક અંશોમાં જુદું પડે છે જે આપણું ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે. વેદનાં પ્રાચ્ય સૂક્તો સૂર્ય, ચન્દ્ર, ઉષા આદિ પ્રકૃતિગત અંશોને જ દિવ્યતા અર્પી તેમ જ ઇન્દ્ર, વરુણ આદિ પ્રસિદ્ધ પૌરાણિક દેવ-દેવીઓની ઓજસ્વિની કિન્તુ તત્કાલીન કાંઈક અગમ્ય ભાષામાં ભાવ અને જીવનભરી સ્તુતિઓ કરે છે. પણ તે સૂક્તો ભાગ્યે જ કોઈ ઐતિહાસિક વ્યક્તિને સ્તવે છે. આગળ જતાં સ્તુતિનો પ્રવાહ બીજી દિશામાં પણ વહેવો શરૂ થાય છે. બૌદ્ધ પ્રાચીન પિટકોમાં અને જૈન આગમોમાં સ્તુતિઓ સંસ્કૃત ભાષાનું કલેવર છોડી પ્રાકૃત ભાષાનો આશ્રય લે છે અને સાથે જ તે કાલ્પનિક તેમ જ પૌરાણિક દેવ-દેવીઓનો પ્રદેશ છોડી ઐતિહાસિક વ્યક્તિનો વિષય સ્વીકારે

૩. જુઓ સિદ્ધહેમશબ્દાનુશાસનનું સૂત્ર 'समेंऽशेऽर्धे न वा' (૩-૧-૫૪) અને તેની બૃહદ્વૃત્તિ.

છે પાલિ સુત્તો બુદ્ધને સ્તવે છે, જ્યારે જૈન સુત્ત મહાવીરને સ્તવે છે ભાષા અને વિષયભેદ ઉપરાંત આ પાલિ–પ્રાકૃત સ્તુતિઓનુ બીજુ પણ એક ખાસ લક્ષણ છે અને તે એ કે એ સ્તુતિઓ તદ્દન સાધારણ બુદ્ધિવાળા માણસથી પણ સમજાય તેવી સહેલી અને નિરાડમ્બરશૈલીમા મળી આવે છે માતૃચેટના ઉત્તરવર્તી બ્રાહ્મણપરપરાના કવિઓ વૈદિક શૈલીમા સ્તુતિઓ રચે છે કાલિદાસ જેવા મહાકવિઓ કવિત્વસુલભ કલ્પનાઓ દ્વારા સુપ્રસન્ન અને હૃદયગમ શબ્દબધમા ઇષ્ટદેવને સ્તવે છે તો બાણ–મયૂર આદિ સ્તુતિકારો વ્યાકરણ અને અલકારશાસ્ત્રના ભારથી લચી જતી એવી શબ્દાડબરી શૈલીમા સ્તુતિઓ રચે છે, પણ આ બધા જ કવિઓનુ સામાન્ય લક્ષણ એ છે કે તેઓ પોતાના વૈદિક પૂર્વજોના ચાલેલ ચીલે ચાલી પ્રકૃતિગત તેમ જ પૌરાણિક દેવદેવીઓની જ મુખ્યપણે સ્તુતિઓ રચે છે એમાથી કોઈની સરસ્વતી ભાગ્યે જ ઐતિહાસિક વ્યક્તિને સ્તવે છે તેથી ઊલટુ માતૃચેટના ઉત્તરવર્તી બૌદ્ધ ને જૈન સ્તુતિકારો પોતાના પૂર્વજોને માર્ગે જ વિચરી બુદ્ધ મહાવીર જેવા ઐતિહાસિક કે પૌરાણિક પણ મનુષ્યની સ્તુતિઓ રચે છે તેઓ પોતાના પૂર્વજોની અકૃત્રિમ શૈલી છોડી મોટે ભાગે શબ્દ અને અલકારના આડબરમા કવિત્વસુલભ કલ્પનાઓને વર્ણે છે એટલુ જ નહિ પણ તેઓ ઐતિહાસિક માનવજીવનનુ ચિત્ર સ્તુતિ દ્વારા રજૂ કરવા પ્રવૃત્ત થયા હોવા છતા તેમા એવા અનેક તત્ત્વોની સેળભેળ કરે છે કે જેથી તે સ્તુત્ય વ્યક્તિનુ જીવન શુદ્ધ માનવજીવન ન રહેતા અર્ધ દૈવીજીવન કે અર્ધ કાલ્પનિક જીવન ભાસવા લાગે છે પછીના બૌદ્ધ કે જૈન દરેક સ્તુતિકારે મોટા ભાગે પોતાના ઇષ્ટદેવને સ્તવતા અનેક દૈવી ચમત્કારો અને માનવજીવનને અસુલભ એવી અનેક અતિશયતાઓ વર્ણવી છે વધારામા એ સ્તુતિઓ શુદ્ધ વર્ણનાત્મક ન રહેતા બહુધા ખડનાત્મક પણ બની ગઈ છે જાણે પોતાને અમાન્ય એવા સપ્રદાયોના ઇષ્ટદેવો ઉપર કટાક્ષ–ક્ષેપ કર્યા સિવાય પોતાના ઇષ્ટદેવની સ્તુતિ જ કરવા તેઓ અસમર્થ બની ગયા હોય ! મોટે ભાગે દરેક સપ્રદાયની સ્તુતિનુ સ્વરૂપ એવુ બની ગયુ છે કે તેનો પાઠ તે સપ્રદાયના શ્રદ્ધાળુ ભક્ત સિવાય બીજામા ભાગ્યે જ ભક્તિ જગાડી શકે

આવી વસ્તુસ્થિતિ છતા માતૃચેટનું પ્રસ્તુત સ્તોત્ર બ્રાહ્મણ અને શ્રમણ કવિઓની એ અતિશયતાઓથી સર્વથા મુક્ત રહ્યુ છે એમા માતૃચેટે બુદ્ધના આધ્યાત્મિક જીવનને કવિસુલભ કલ્પનાદ્વારા સરલ અને શિષ્ટ લૌકિક સસ્કૃતમા સ્તવ્યુ છે પણ એણે તેમા દૈવી ચમત્કારો કે વિકસિત માનવતા સાથે જરા પણ અસગત દેખાય એવી અતિશયતાઓનો આશ્રય લીધો જ નથી. તે સ્વમાન્ય તથાગતને સ્તવે છે, પણ ક્યાય અન્ય સપ્રદાયસમત દેવો કે પુરુષો ઉપર એક પણ કટાક્ષ નથી કરતો ગમે તેવા વિરોધી સપ્રદાયના અનુયાયીને પણ માતૃચેટની આ સ્તુતિનો પાઠ તેને વિશે અણગમો ઉત્પન્ન નથી જ કરતો આ શૈલીદ્વારા જાણે માતૃચેટે એવુ તત્ત્વ સ્થાપિત કર્યુ લાગે છે કે કોઈ પણ ભક્ત કે સ્તુતિકાર પોતાના ઇષ્ટદેવની ભક્તિ કે સ્તુતિ બીજા કોઈના દોષ જોયા સિવાય અને દૈવી કે અસ્વાભાવિક ચમત્કારોનો આશ્રય લીધા વિના પણ કરી શકે છે

અહી ઈ–ત્સિગના ઉપર આપેલ એ કથન વિશે વિચાર કરવો ઘટે છે કે માતૃચેટની

સ્તુતિઓના ઘણા વ્યાખ્યાકારો અને અનુકરણકારો થયા છે. આજે આપણી સામે માતૃચેટનું સમકાલીન કે ત્યાર પછીનું સમ્પૂર્ણ ભારતીય વાઙ્મય નથી કે જેથી ઈ-ત્સિંગના એ કથનની અક્ષરશઃ પરીક્ષા કરી શકાય. તેમ છતાં જે કાંઈ વાઙ્મયની અસ્તવ્યસ્ત અને અધૂરી જાણ છે, તે ઉપરથી એ તો નિઃશંક કહી શકાય છે કે ઈ-ત્સિંગનું એ કથન નિરાધાર કે માત્ર પ્રશંસા-પૂરતું નથી. માતૃચેટની એ પૈકી પહેલી સ્તુતિ 'ચતુઃશતક' છે. નાગાર્જુનની 'મધ્યમક કારિકા' ૪૦૦ શ્લોકપ્રમાણ છે. નાગાર્જુનના શિષ્ય આર્યદેવનું ચતુઃશતક પણ તેટલા જ શ્લોકપ્રમાણ છે. બન્ને ગુરુ–શિષ્ય માતૃચેટના સમીપ ઉત્તરવર્તી છે અને બૌદ્ધ શૂન્યવાદી વિદ્વાનો છે. તેથી એમ કહેવાનું મન થઈ જાય છે કે કદાચ નાગાર્જુન અને આર્યદેવે માતૃચેટના 'ચતુઃશતક'નું અનુ-કરણ કરી પોતપોતાનાં ચતુઃશતપ્રમાણ પ્રકરણો લખ્યાં. આ પ્રકરણો ઈ-ત્સિંગ પહેલાં રચાયેલ હોઈ તે તેના ધ્યાનમાં હતાં જ અને તેનું ચીની ભાષાન્તર પણ છે જ. ઇ–ત્સિંગે ચતુઃશતકના અનુકરણની વાત કહી છે તે સાધાર લાગે છે. જૈન આચાર્ય હરિભદ્રે પ્રાકૃતમાં વીસ વીશીઓ રચી છે જે ચારસો શ્લોક પ્રમાણ થાય છે. જોકે હરિભદ્ર ઈ-ત્સિંગના ઉત્તરવર્તી હોઈ એ વિંશિકાઓ ઇ-ત્સિંગની જાણમાં ન હોઈ શકે, છતાં એટલું તો ભારતીય વિદ્વાનોની અનુકરણપરંપરા ઉપરથી કહી શકાય કે કદાચ હરિભદ્રની એ રચનામાં પણ માતૃચેટના ચતુઃશતકની સાક્ષાત્ નહિ તો પાર-મ્પરિક પ્રેરણા હોઈ શકે. માતૃચેટનું બીજું સ્તોત્ર અધ્યર્દ્ધશતક છે. એનું અનુકરણ તો દિઙ્નાગે કર્યું જ છે, અને દિઙ્નાગની એ અનુકૃતિ ટિબેટન ભાષામાં મળે છે. ઈ-ત્સિંગ પહેલાં એ રચાયેલ હોઈ તેની જાણ ઈ-ત્સિંગને હતી જ. દિઙ્ગનાનું સ્થાન ભારતમાં અને ચીનમાં તે કાળે અતિ-ગૌરવપૂર્ણ હતું. દિઙ્નાગ સિવાય બીજા બૌદ્ધ વિદ્વાનોએ પણ અધ્યર્દ્ધશતકનાં અનુકરણો કર્યાં હોય એવો સંભવ છે, કેમકે અસંગ અને વસુબન્ધુ જેવા અસાધારણ વિદ્વાનો પણ માતૃચેટના પ્રશંસક હતા. આગળ વધારે શોધને પરિણામે એવાં અનુકરણો મળી આવે તો નવાઈ નહિ. એ ઉપરાંત જૈન સ્તુતિકારો ઉપર પણ અધ્યર્દ્ધશતકની સાક્ષાત્ કે વંશાનુવંશગત છાયા પડી હોય તેવો વધારે સંભવ લાગે છે. સ્તુતિકાર સિદ્ધસેન દિવાકર દિઙ્નાગના બહુ સમીપવર્તી છે. તેમણે દિઙ્નાગના 'ન્યાયમુખ'નું અનુકરણ કરી 'ન્યાયાવતાર' રચ્યો છે એમ માનવાને આધાર છે. તેમણે દિઙ્નાગની અન્ય કૃતિઓની સાથે દિઙ્નાગનું અધ્યર્દ્ધશતક અને તેના જ મૂળ આદર્શરૂપ માતૃ-ચેટનું અધ્યર્દ્ધશતક જોયું હોય એવો વધારે સંભવ છે. જો એ સંભવ સાચો હોય તો એમ માનવું નિરાધાર નથી કે સિદ્ધસેને રચેલ પાંચ સળંગ બત્રીસ–બત્રીસ શ્લોકની બત્રીશીઓ, જેનું કુલ પ્રમાણ અધ્યર્દ્ધશતકના એકસો ત્રેપન શ્લોક કરતાં માત્ર સાત જ શ્લોક વધારે થાય છે, તેમાં પણ માતૃચેટના પગલે ચાલવાનો પ્રયત્ન છે. સિદ્ધસેન પછી થનાર અને મોટે ભાગે સિદ્ધસેનની સ્તુતિઓનું જ પોતાની ઢબે અનુકરણ કરનાર સ્વામી સમન્તભદ્રના 'સ્વયમ્ભૂસ્તોત્ર'ની સ્મૃતિ પણ આ સ્થળે અસ્થાને નથી, કેમકે એ સુશ્લિષ્ટ સ્તોત્રમાં પણ અધ્યર્દ્ધશતક કરતાં માત્ર દશ જ શ્લોક ઓછા છે, અર્થાત્ તેની શ્લોકસંખ્યા ૧૪૩ છે. હું ઉપર જણાવી ગયો છું કે પચાસથી થોડા ઓછા કે થોડા વધારે શ્લોકો હોય તો પણ તે શતાર્ધ શાસ્ત્રીય રીતે કહેવાય છે. એટલે કહેવું હોય તો

એમ કહી શકાય કે સિદ્ધસેનના ૧૬૦ અને સમતભદ્રના ૧૪૩ શ્લોકો એ અધ્યર્દ્ધશતકના ૧૫૩ શ્લોકોની બહુ નજીક છે આ સિવાય સિદ્ધસેનની સ્તુતિઓમા કોઈ કોઈ ખાસ એવા શબ્દો અને ભાવો છે કે જે ઉપરથી એમ માનવાને કારણ મળે છે કે કદાચ સિદ્ધસેને એ શબ્દો કે ભાવો માતૃચેટ અગર તેના અનુકર્તાઓની સામે જ પ્રકટ કર્યા હોય, જે વિષે આગળ થોડુ વિચારીશુ

સિદ્ધસેન અને સમન્તભદ્ર કરતા પણ આચાર્ય હેમચન્દ્ર આ સ્થળે વિશેષ સ્મરણીય છે જો કે આચાર્ય હેમચન્દ્ર તો ઈત્સિંગ પછી લગભગ પાચ શતાબ્દી બાદ થયા છે, છતા એમનુ માત્ર 'વીતરાગસ્તોત્ર' પણ જ્યારે અધ્યર્દ્ધશતક સાથે સરખાવીએ છીએ ત્યારે ઈત્સિંગના અનુસ્મરણ વિષયક કથન વિષે જરા પણ સંદેહ રહેતો નથી 'વીતરાગસ્તોત્ર'ના શ્લોકો ૧૮૭ છે એટલે તે સખ્યાની દૃષ્ટિએ અધ્યર્દ્ધશતકથી બહુ દૂર છે અધ્યર્દ્ધશતકના તેર વિભાગો છે, જ્યારે વીતરાગ સ્તોત્રના વીશ પણ હેમચદ્રે 'વીતરાગસ્તોત્ર' કુમારપાલ ભૂપાલને ઉદ્દેશી લખ્યુ છે માતૃચેટનો કનિષ્ક સાથેનો સબધ જોતા એમ થઈ આવે છે કે શુ માતૃચેટે પણ સમ્રાટ કનિષ્કને ઉદ્દેશી અધ્યર્દ્ધશતક જેવા સ્તોત્રો રચ્યા ન હોય? હેમચદ્રે કુમારપાલ પાસે શિકાર છોડાવ્યો અને વન્ય પ્રાણીઓને તેને હાથે અભયદાન દેવડાવ્યુ એ અમારીઘોષણાની વાત ઇતિહાસવિદિત છે માતૃચેટે સમ્રાટ કનિષ્કને લખેલ પત્રમા પણ છેવટે વન્ય પ્રાણીઓને અભયદાન દેવાની અને શિકાર છોડવાની વિનતી છે આ સાદૃશ્ય ભલે એક બીજાના ગ્રન્થાનુકરણરૂપે ન હોય, તોય એમા ધાર્મિક પરપરાની સમાનતાનો તો પડઘો સ્પષ્ટ છે જ ગમે તેમ હોય, પણ અધ્યર્દ્ધશતક અને વીતરાગસ્તોત્ર એ બન્નેનો પુન પુન પાઠ કરતા મન ઉપર એવી છાપ તો પડે જ છે કે હોય ન હોય પણ હેમચદ્ર સામે અધ્યર્દ્ધશતક કે બીજા તેના જ સ્તોત્રો અવશ્ય હતા હેમચદ્રનુ બહુશ્રુતત્વ અને સર્વતોમુખી અવલોકન અને તેનો ગ્રન્થસગ્રહરસ જોતા એ કલ્પના સાવ નિર્મૂળ ભાગ્યે જ કહી શકાય બીજા કોઈની સ્તુતિ કરતા હેમચદ્રના વીતરાગસ્તોત્ર સાથે અધ્યર્દ્ધશતકનો કેટલો વધારે બિબ-પ્રતિબિબભાવ છે એ જાણવુ બહુ રસપ્રદ હોઈ તેની ટૂકમા સરખામણી કરવી અનેક દૃષ્ટિએ ઉપયોગી છે

માતૃચેટે બીજા કોઈમા દોષનુ અસ્તિત્વ બતાવ્યા સિવાય જ બુદ્ધને સ્તવતા કહ્યુ છે કે, જેનામા કોઈ પણ દોષ છે જ નહિ અને જેનામા સમગ્ર ગુણો છે જ તેને જ શરણે જવુ, તેની જ સ્તુતિ કરવી, તેની જ ઉપાસના કરવી અને તેની જ આજ્ઞામા રહેવુ વાજબી છે—જો બુદ્ધિ હોય તો[૪]

આ જ ભાવ હેમચદ્રે સહેજ શૈલીભેદે વર્ણવ્યો છે બીજામા સપૂર્ણ દોષો છે જ્યારે

---

૪ सर्वदा सर्वथा सर्वे यस्य दोषा न सन्ति ह ।
सर्वे सर्वाभिसारेण यत्र चावस्थिता गुणा ॥ १ ॥
तमेव शरण गन्तु त स्तोतु तमुपासितुम् ।
तस्यैव शासने स्थातु न्याय्यं यद्यस्ति चेतना ॥ २ ॥

તમ વીતરાગમાં બધા ગુણો જ છે. નાથ તરીકે તારો આશ્રય લઈએ છીએ, તને જ સ્તવીએ છીએ, તારી જ ઉપાસના કરીએ છીએ, તારા સિવાય અન્ય કોઈ ત્રાતા નથી.[૫]

માતૃચેટ બુદ્ધ વિશે કહે છે કે આ બુદ્ધને દોષો અને એના બીજસંસ્કારો કશું જ નથી. વળી હે સુગત, તેં દોષો ઉપર એવો સખત પ્રહાર કર્યો છે કે જેથી તેં પોતાના ચિત્તમાં દોષના સંસ્કારોને પણ બાકી રહેવા દીધા નથી.[૬]

આ જ વસ્તુને હેમચંદ્ર ટૂંકમાં વર્ણવે છે કે વીતરાગે સમ્પૂર્ણ ક્લેશ-વૃક્ષોને નિર્મૂળ ઉખાડી નાખ્યાં છે.[૭]

માતૃચેટે મનુષ્યજન્મની અતિદુર્લભતા સૂચવી ક્ષણભંગુર સરસ્વતી—વાક્શક્તિ—ને બુદ્ધની સ્તુતિમાં જ સફળ કરી લેવાની ભાવનાથી કહ્યું છે કે મહાન સમુદ્રમાં છૂટી ફેંકાયેલ ધોંસરીના કાણાંમાં કાચબાની ડોકનું આપમેળે આવી જવું અતિદુર્લભ છે. તેવો જ અતિદુર્લભ સદ્ધર્મના સંભવવાળો મનુષ્યજન્મ પામી હું ક્ષણિક અને ગમે ત્યારે સવિઘ્ન બની જનાર સરસ્વતીને શા માટે સફળ ન કરું ?[૮]

આ જ ભાવ હેમચંદ્ર અતિટૂંકમાં વીતરાગને સ્તવતાં વર્ણવે છે કે, વીતરાગ વિશે સ્તોત્ર રચી હું સરસ્વતીને પવિત્ર કરીશ. સંસારકાન્તારમાં જન્મધારીઓના જન્મનું ફળ તે તેની સ્તુતિ જ છે.[૯]

માતૃચેટ બુદ્ધને ઉદ્દેશી કહે છે કે તું કોઇની પ્રેરણા વિના જ સ્વયમેવ સાધુ છે; તું નિઃસ્વાર્થ વાત્સલ્યવાળો છે; તું અપરિચિતોનો પણ સખા છે અને તું અસંબંધીઓનો પણ બંધુ છે.[૧૦]

---

૫. વીત૰—सर्वे सर्वात्मनाऽन्येषु, दोषास्त्वयि पुनर्गुणाः ॥ ११, ८ ॥
त्वां प्रपद्यामहे नाथं, त्वां स्तुमस्त्वामुपास्महे ।
त्वत्तो हि न परस्त्राता किमु ब्रूमः किमु कुर्महे ॥ ६, ५ ॥

૬. અધ્ય૰—सवासनाश्च ते दोषा न सन्त्येवास्य तायिनः ॥ ३ ॥
तथा सर्वाभिसारेण दोषेषु प्रहृतं त्वया ।
यथैषामात्मसन्ताने वासनापि न शेषिता ॥ ३१ ॥

૭. વીત૰—सर्वे येनोदमूल्यन्त, समूलाः क्लेशपादपाः ॥ १, २ ॥

૮. અધ્ય૰—सोऽहं प्राप्य मनुष्यत्वं ससद्धर्ममहोत्सवम् ।
महार्णवयुगच्छिद्रकूर्मग्रीवार्पणोपमम् ॥ ५ ॥
अनित्यताव्यनुसृतां कर्म्मच्छिद्रससंशयाम् ।
आत्तसारां करिष्यामि कथं नैनां सरस्वतीम् ॥ ६ ॥

૯. વીત૰—तत्र स्तोत्रेण कुर्यां च पवित्रां स्वां सरस्वतीम् ।
इदं हि भवकान्तारे जन्मिनां जन्मनः फलम् ॥ १, ६ ॥

૧૦. અધ્ય૰—अव्यापारितसाधुस्त्वं त्वमकारणवत्सलः ।
असंस्तुतसखश्च त्वं, त्वमसम्बन्धबान्धवः ॥ ११ ॥

હેમચંદ્ર શબ્દાન્તરે એ જ વસ્તુ વીતરાગ વિશે કહે છે—તું વગર બોલાવ્યે પણ સહાયક છે, તું નિષ્કારણ વત્સલ છે, તું વગર પ્રાર્થનાએ પણ સાધુ છે અને તું સંબંધ વિના પણ મૈત્રીબંધુ છે.[૧૧]

જાતકોમાં બુદ્ધે અનેક વાર પોતાના શરીરને ભોગે પણ હિંસ્રોના મુખમાંથી પ્રાણીઓ છોડવ્યાની જે વાત છે તેનો સંકેત કરી માતૃચેટે સ્તવ્યું છે કે હે સાધો, તેં પોતાનું માંસ પણ આપ્યું છે તો અન્ય વસ્તુની વાત જ શી? તેં તો પ્રાણોથી પણ પ્રણયીનો સત્કાર કર્યો છે તેં હિંસ્રોદ્વારા આક્રાન્ત પ્રાણીઓના શરીરો પોતાના શરીરથી અને તેમના પ્રાણો પોતાના પ્રાણથી ખરીદી બચાવી લીધા છે.[૧૨]

બુદ્ધના પ્રાણાર્પણની કરાયેલ સ્તુતિનો જ પરિહાસ કરી હેમચંદ્ર ઇષ્ટદેવને સ્તવે છે. તેણે એક સ્થળે મહાવીરને સ્તવતાં કહ્યું છે કે स्वमांसदानेन वृथा कृपालुः (अयोगव्यवच्छेदद्वात्रिंशिका શ્લો૦ ૬) જ્યારે એ જ પરિહાસ તેણે વીતરાગસ્તોત્રમાં બીજી રીતે સૂચવ્યો છે જે સ્પષ્ટ બૌદ્ધ જાતકકથા સામે છે. જેમ કે, હે નાથ, પોતાના દેહના દાનથી પણ બીજાઓએ જે સુકૃત ઉપાર્જ્યું નથી તે સુકૃત તો ઉદાસીન એવા તારા પદાસન નીચે આવી પડતું.[૧૩]

હેમચંદ્રે કરેલ આ પરિહાસ જૈન પરંપરામાં સિદ્ધસેન દિવાકર જેટલો તો જૂનો છે જ. દિવાકરે પણ મહાવીરને સ્તવતાં સ્વમાંસદાનથી પરપ્રાણીની રક્ષા કરનારને દયાપાત્ર કહ્યા છે. જેમકે,

कृपां वहन्तः कृपणेषु जन्तुषु स्वमांसदानेष्वपि मुक्तचेतसः ।
त्वदीयमप्राप्य कृतार्थ! कौशलं स्वतः कृपां संजनयन्त्यमेधसः ॥

द्वात्रिंशिका १-६

માતૃચેટે નિસ્પૃહતા-પ્રકર્ષદ્વારા બુદ્ધની ચિત્તશુદ્ધિ સ્તવતાં કહ્યું છે કે ગુણોમાં પણ તારી આસક્તિ ન હતી, ગુણીઓ ઉપર પણ રાગ ન હતો. તારા સુપ્રસન્ન ચિત્તની પરિશુદ્ધિ આશ્ચર્યજનક છે.[૧૪]

---

૧૧ वीत०—अनाहूतसहायस्त्वं, त्वमकारणवत्सलः ।
अनभ्यर्थितसाधुस्त्वं, त्वमसम्बन्धबान्धवः ॥ १३, १ ॥

૧૨ अध्य०—स्वमांसान्यपि दत्तानि वस्तुष्वन्येषु का कथा ।
प्राणैरपि त्वया साधो! मानितः प्रणयी जनः ॥ १२ ॥
स्वैः शरीरैः शरीराणि प्राणैः प्राणाः शरीरिणाम् ।
जिघांसुभिरुपात्तानां क्रीतानि शतशस्त्वया ॥ १३ ॥

૧૩ वीत०—यद्देहस्यापि दानेन, सुकृतं नार्जितं परैः ।
उदासीनस्य तन्नाथ, पादपीठे तवालुठत् ॥ ११, ५ ॥

૧૪ अध्य०—गुणेष्वपि न सङ्गोऽभूत् तृष्णा न गुणवत्स्वपि ।
अहो ते सुप्रसन्नस्य सत्त्वस्य परिशुद्धता ॥ ४९ ॥

હેમચંદ્ર પણ બીજા શબ્દોમાં એમ જ સ્તવે છે—તું જ્યારે સુખ–દુઃખ કે સંસાર–મોક્ષ બન્નેમાં ઉદાસીન છે ત્યારે તારામાં વૈરાગ્ય સિદ્ધ જ છે એટલે તું સર્વત્ર જ વિરક્ત છે.[૧૫]

માતૃચેટ બુદ્ધના દેહરૂપને સ્તવતાં કહે છે કે ઉપશાન્ત અને કાન્ત, દીપ્તિવાળું અને છતાં આંજી ન નાખે તેવું, બળશાળી અને છતાં ત્રાસ ન આપે તેવું તારું રૂપ કોને ન આકર્ષે[૧૬] ?

હેમચંદ્રે પણ એ જ ભાવ બીજા શબ્દોમાં સ્તવ્યો છે—હે પ્રભુ, પ્રિયંગુ, સ્ફટિક, સ્વર્ણ આદિ જેવા જુદા જુદા વર્ણના તમારા વગર ધોયે પણ પવિત્ર દેહો કોને આકર્ષતા નથી?[૧૭]

માતૃચેટ બુદ્ધની કરુણા સ્તવતાં કહે છે કે હે નાથ, પરોપકારમાં એકાન્તપણે મગ્ન અને પોતાના આશ્રય–બુદ્ધ–કલેવર પ્રત્યે અત્યંત નિષ્ઠુર એવી કરુણાવિહીન કરુણા ફક્ત તારામાં હતી.[૧૮]

હેમચંદ્ર પણ વીતરાગના વિલક્ષણ ચરિત્રને એ જ રીતે સ્તવે છે—હે નાથ, તેં પોતાના હિંસકો ઉપર પણ ઉપકાર કર્યો છે અને સ્વાશ્રિતોની પણ ઉપેક્ષા કરી છે. તારું ચરિત્ર સહજ રીતે જ આવું વિચિત્ર હોય ત્યાં આક્ષેપને અવકાશ જ ક્યાં છે?[૧૯]

માતૃચેટે બુદ્ધનું શાસન અવગણનાર વિશે જે કહ્યું છે તે જ હેમચંદ્રે બીજી ભંગીમાં વધારે ભારપૂર્વક વીતરાગનું શાસન અવગણનાર વિશે કહ્યું છેઃ—

હે મુનિશ્રેષ્ઠ, આ પ્રકારના કલ્યાણયુક્ત તારા શાસનનો જે અનાદર કરે તે કરતાં બીજું વધારે ભૂંડું શું?[૨૦]

હે વીતરાગ, જે અજ્ઞાનીઓએ તારું શાસન નથી અપનાવ્યું, તેઓના હાથમાંથી ચિન્તામણિ રત્ન જ સરી ગયું છે અને તેઓએ પ્રાપ્ત અમૃતને નિષ્ફળ કર્યું છે.[૨૧]

---

૧૫. वीत०—सुखे दुःखे भवे मोक्षे, यदौदासीन्यमीशिषे ।
तदा वैराग्यमेवेति, कुत्र नासि विरागवान् ॥ १२, ६ ॥

૧૬. अध्य०—उपशान्तं च कान्तं च दीप्तमप्रतिघाति च ।
निभृतं चोर्जितं चेदं रूपं कमिव नाक्षिपेत् ॥ ५२ ॥

૧૭. वीत०—प्रियङ्गुस्फटिकस्वर्ण–पद्मरागाञ्जनप्रभः ।
प्रभो तवाधौतशुचिः कायः कमिव नाक्षिपेत् ॥ २, १ ॥

૧૮. अध्य०—परार्थैकान्तकल्याणि कामं स्वाश्रयनिष्ठुरा ।
त्वय्येव केवलं नाथ करुणाऽकरुणाऽभवत् ॥ ६४ ॥

૧૯. वीत०—हिंसका अप्युपकृता आश्रिना अप्युपेक्षिताः ।
इदं चित्रं चरित्रं ते, के वा पर्यनुयुञ्जताम् ॥ १४, ६ ॥

૨૦. अध्य०—एवं कल्याणकलितं तवेदमृषिपुङ्गव ।
शासनं नाद्रियन्ते यत् किं वैशसतरं ततः ॥ ९१ ॥

૨૧. वीत०—च्युतश्चिन्तामणिः पाणेस्तेषां लब्धा सुधा मुधा ।
यैस्ते शासनसर्वस्वमज्ञानैर्नात्मसात्कृतम् ॥ १५, ३ ॥

માતૃચેટ વિરોધાભાસદ્વારા બુદ્ધની પ્રભુતા બુદ્ધના જીવનમાંથી જ તારવી સ્તવે છે કે હે નાથ, તે પ્રભુ–સ્વામી છતાં પણ વિનેય–શિષ્યવાત્સલ્યથી સેવા કરી, વિક્ષેપો સહ્યા, એટલું જ નહિ પણ વેશ અને ભાષાનું પરિવર્તન સુધ્ધાં કર્યું ખરી રીતે હે નાથ, તારા પોતામાં પ્રભુપણું પણ હમેશાં નથી હોતું તેથી જ તો બધાઓ તને પોતાના સ્વાર્થમાં સેવકની માફક પ્રેરે છે[૨૨]

હેમચંદ્ર પણ વિરોધાભાસથી છતાં બીજી રીતે જૈન દૃષ્ટિ પ્રમાણે પ્રભુત્વ વર્ણવે છે—હે નાથ, તેં બીજાપ્રભુઓની માફક કોઇને કાંઇ આપ્યું નથી તેમ જ બીજા પ્રભુઓની માફક કોઈની પાસેથી કાંઇ લીધું નથી અને છતાંય તારામાં પ્રભુત્વ છે ખરેખર કુશળની કળા અનિર્વચનીય જ હોય છે[૨૩]

બુદ્ધે કોઈ પણ સ્થિતિમાં કલ્યાણકરી સ્વપ્રતિપદાનું–મધ્યમપ્રતિપદાનું લંઘન નથી કર્યું એ ગુણની સ્તુતિ માતૃચેટે જેવી શબ્દરચના ને ભંગીને અવલંબી કરી છે તેવી જ શબ્દરચના અને ભંગીને વધારે પલ્લવિત કરી તેમાં હેમચંદ્રે અતિ ઉદાત્તભાવ ગોઠવ્યો છે

જ્યાં ત્યાં, અને જે તે રીતે, જેણે કેણે, ભલે તને પ્રેર્યો હોય—તારાથી કામ લીધું હોય છતાં તું તો પોતાના કલ્યાણમાર્ગનું કદી ઉલ્લંઘન કરતો નથી[૨૪]

જે તે સમ્પ્રદાયમાં, જે તે નામથી અને જે તે પ્રકારે તું જે હો તે હો, પણ જો તું નિર્દોષ છે તો એ બધા રૂપમાં હે ભગવન્, છેવટે તું એક રૂપ જ છે વાસ્તે તને–વીતરાગને નમસ્કાર હો[૨૫]

માતૃચેટે બુદ્ધની ઉપકારકતા અલૌકિક રીતે સ્તવી છે કે, હે નાથ, અપકાર કરનાર ઉપર તું જેવો ઉપકારી બન્યો છે તેવો ઉપકારી જગતમાં બીજો કોઈ માણસ પોતાના ઉપકારી પ્રત્યે પણ નથી દેખાતો[૨૬]

આ જ વસ્તુને હેમચંદ્રની સ્ફુટ વાચા ગ્રથે છે હે નાથ, બીજાઓ ઉપકારકો પ્રત્યે પણ

---

२२ अध्य०—प्राप्ता क्षेपा रृता सेवा वेशभाषान्तर कृतम् ।
नाथ वैनेयवात्सल्यात् प्रभुणापि सता त्वया ॥ ११६ ॥
प्रभुत्वमपि ते नाथ सदा नात्मनि विद्यते ।
वक्तव्य इव सर्वैर्हि स्वैर स्वार्थे नियुज्यसे ॥ ११७ ॥

२३ वीत०—दत्त न किञ्चित्कस्मैचिनात्त किञ्चित्कुतश्चन ।
प्रभुत्व ते तथाप्येतत्कला कापि विपश्चिताम् ॥ ११, ८ ॥

२४ अध्य०—येन केनचिदेव त्व यत्र तत्र यथा तथा ।
चोदित स्वा प्रतिपद कल्याणीं नातिवर्तसे ॥ ११८ ॥

२५ वीत०—यत्र यत्र समये यथा यथा योऽसि सोऽस्यभिधया यया तया ।
वीतदोपकलुष स चेद् भवानेक एव भगवन्नमोस्तु ते ॥ ३१ ॥
अयोगव्यवच्छेदद्वात्रिंशिका

२६ अध्य०—नोपकारपरेऽप्येवमुपकारपरो जन ।
अपकारपरेऽपि त्वमुपकारपरो यथा ॥ ११९ ॥

એટલો સ્નેહ નથી દાખવતા જેટલો તમે અપકારકો પ્રત્યે પણ ધરાવો છો. ખરેખર તમમાં બધું અલૌકિક છે.[૨૭]

માતૃચેટે બુદ્ધની દુષ્કર કારિતા વિશે કહ્યું છે કે, સમાધિવજ્રથી હાડકાંઓનો ચૂરેચૂરો કરનાર તેં છેવટે પણ દુષ્કર કાર્ય કરવું છોડયું નહિ.[૨૮]

હેમચંદ્રે એ જ ભાવ ભંગ્યન્તરથી સ્તવ્યો છેઃ હે નાથ, તેં પરમસમાધિમાં પોતાની જાતને એવી રીતે પરોવી કે જેથી હું સુખી છું કે નહિ, અગર દુઃખી છું કે નહિ, તેનું તને ભાન સુધ્ધાં ન રહ્યું.[૨૯]

માતૃચેટે બુદ્ધના બધા જ બાહ્ય–આભ્યન્તર ગુણોની અદ્ભુતતા જે શબ્દ અને શૈલીમાં સ્તવી છે લગભગ તે જ શબ્દ અને શૈલીમાં હેમચંદ્રે પણ વીતરાગને અદ્ભુતના સ્વામી તરીકે સ્તવ્યા છે.

દશા, વર્તન, રૂપ અને ગુણો એ બધું આશ્ચર્યકારી છે, કેમકે બુદ્ધની એક પણ બાબત અનદ્ભુત નથી.[૩૦] અધ્ય૦ ૧૪૭

હે ભગવન્, તારો પ્રશમ, રૂપ, સર્વભૂતદયા એ બધું આશ્ચર્યકારી છે, તેથી સંપૂર્ણ આશ્ચર્યના નિધીશ તને નમસ્કાર હો.[૩૧]

માતૃચેટ બુદ્ધનાં વન્દન કરનારાઓને પણ વન્દે છે—હે નાથ, જેઓ પુણ્યસમુદ્ર, રત્નનિધિ, ધર્મરાશિ અને ગુણાકર એવા તને નમે છે, તેઓને નમસ્કાર કરવો એ પણ સુકૃત છે.[૩૨]

હેમચંદ્ર એ જ ભાવ માત્ર શબ્દાન્તરથી સ્તવે છેઃ—હે નાથ, જેઓએ તારા આજ્ઞામૃતથી પોતાની જાતને સદા સીંચી છે તેઓને નમસ્કાર, તેઓની સામે આ મારી અંજલિ અને તેઓને જ ઉપાસીએ છીએ.[૩૩]

---

૨૭. वीत०—तथा परे न रज्यन्त उपकारपरे परे ।
यथाऽपकारिणि भवानहो सर्वमलौकिकम् ॥ १४, ५ ॥

२८. अध्य०—यस्त्वं समाधिवज्रेण तिलशोऽस्थीनि चूर्णयन् ।
अतिदुष्करकारित्वमन्तेऽपि न विमुक्तवान् ॥ १४४ ॥

२९. वीत०—तथा समाधौ परमे त्वयात्मा विनिवेशितः ।
सुखी दुःख्यस्मि नास्मीति, यथा न प्रतिपन्नवान् ॥ १८, ७ ॥

३०. अध्य०—अहो स्थितिरहो वृत्तमहोरूपमहो गुणाः ।
न नाम बुद्धधर्माणामस्ति किंचिदनद्भुतम् ॥ १४७ ॥

३१. वीत०—शमोद्भुतोऽद्भुतं रूपं सर्वात्मसु कृपाद्भुता ।
सर्वाद्भुतनिधीशाय तुभ्यं भगवते नमः ॥ १०, ८ ॥

३२. अध्य०—पुण्योदधिं रत्ननिधिं धर्मराशिं गुणाकरम् ।
ये त्वां सत्त्वा नमस्यन्ति तेभ्योऽपि सुकृतं नमः ॥ १४९ ॥

३३. वीत०—तेभ्यो नमोऽञ्जलिरयं, तेषां तान् समुपास्महे ।
त्वच्छासनामृतरसैर्यैरात्माऽसिच्यतान्वहम् ॥ १५, ७ ॥

માતૃચેટ અને હેમચંદ્રની સ્તોત્રગત વધારે તુલનાનો ભાર જિજ્ઞાસુઓ ઉપર મૂકી આ સરખામણીનો ઉપસંહાર માતૃચેટથી બહુ મોડે નહિ થયેલ કાલિદાસ અને સિદ્ધસેનના એકાદ બે પદ્યોની સરખામણીથી પૂરો કરું છું માતૃચેટે સ્તુતિનો ઉપસંહાર કરતા જે ભાવ પ્રકટ કર્યો છે તે જ ભાવ કાલિદાસ વિષ્ણુની સ્તુતિના ઉપસંહારમા દેવોના મુખથી પ્રકટ કરે છે —

હે નાથ, તારા ગુણો અક્ષય છે જ્યારે મારી શક્તિ ક્ષયશીલ છે. તેથી લબાણના ભયને લીધે વિરમુ છુ, નહિ કે સ્તુતિજન્ય તૃપ્તિને લીધે અધ્ય. ૧૫૦

હે વિષ્ણો, તારા મહિમાનુ કીર્તન કરી વાણી વિરમે છે તે કાતો શ્રમથી અને કા તો અશક્તિથી, નહિ કે તારા ગુણોની પરિમિતતાથી રઘુ ૧૦–૩૨.

આ સ્થળે બ્રાહ્મણ અને શ્રમણ પરંપરાની મૌલિક માન્યતાના ભેદ વિશે એક બાબત તરફ ધ્યાન જાય છે તે એ કે બ્રાહ્મણપરંપરા કોઈ પણ દેવમા દુષ્ટ કે શત્રુના નાશને સાધુ–પરિત્રાણ જેવા જ ગુણ તરીકે સ્તવે છે, જ્યારે બૌદ્ધ ને જૈન પરંપરા મિત્ર કે શત્રુ સાધુ કે દુષ્ટ બને ઉપર સમાન ભાવે કરુણા વર્ષાવવી એને જ પ્રકૃષ્ટ માનનીય ગુણ માને છે આ માન્યતાભેદ ગમે તે બ્રાહ્મણ કવિની સ્તુતિ અને શ્રમણ કવિની સ્તુતિમા નજરે પડવાનો જ તેથી અહીં તેવા ઉદાહરણો નથી તારવતો

માતૃચેટ બુદ્ધના વચનોને સર્વજ્ઞતાનો નિશ્ચય કરાવનાર તરીકે સ્તવે છે, જ્યારે સિદ્ધસેન પણ મહાવીરના વચનોને એ જ રીતે સ્તવે છે, અને વધારામા શરીરના અતિશયને ઉમેરે છે

"હે નાથ, ક્યા તારા દ્વેષીને પણ તારા એ પ્રકારના વચનો સાભળી તારે વિશે સર્વજ્ઞપણાનો નિશ્ચય ન થાય ?"[૩૪]

"હે વીર તારુ સ્વભાવથી શ્વેત રુધિરવાળુ શરીર અને પરાનુકપાથી સફળ ભાષણ આ બન્ને તારે વિશે સર્વજ્ઞપણાનો નિશ્ચય જેને ન કરાવે એ માણુસ નહિ પણ કોઈ બીજુ જ પ્રાણી છે[૩૫]

કાગળના દુર્ભિક્ષનો ભય ન હોત તો સપૂર્ણ અધ્યર્ધશતક નહિ તો છેવટે તેના કેટલાક પદ્યો ગુજરાતી અનુવાદ સાથે લેખને અને આપત પણ એ લોભ આ સ્થળે જતો કરવો પડે છે તેમ છતા અધ્યર્ધશતકમા આવતા બે મુદ્દા પરત્વે અહી વિચાર દર્શાવવો જરૂરી છે, કેમકે તે તુલનાત્મક અને ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ સાહિત્ય તેમ જ સામ્પ્રદાયિક પરંપરાઓનુ અધ્યયન

૩૪ अध्य०—कस्य न स्यादुपश्रुत्य वाक्यान्येवविधानि ते ।
त्वयि प्रतिहतस्यापि सर्वज्ञ इति निश्चय ॥ ६८ ॥

૩૫ वपु स्वभावस्थमरक्तशोणित परानुकम्पासफल च भाषितम् ।
न यस्य सर्वज्ञविनिश्चयस्त्वयि द्वय करोत्येतदसौ न मानुष ॥
द्वात्रिंशिका १—१४

કરવામાં ખાસ ઉપયોગી છે. પહેલો મુદ્દો મનુષ્યજન્મની દુર્લભતા સમજાવતા દૃષ્ટાન્તનો અને બીજો મુદ્દો બુદ્ધને સ્વયંભૂરૂપે નમસ્કાર કરવાને લગતો છે.

માતૃચેટે પ્રારંભમાં જ મનુષ્યજન્મની દુર્લભતા સમજાવવા કહ્યું છે કે—

सोऽहं प्राप्य मनुष्यत्वं, ससद्धर्म्ममहोत्सवम् ।
महार्णवयुगच्छिद्रकूर्म्मग्रीवार्पणोपमम् ॥ ५ ॥

આ ઉક્તિમાં જે ઝોંસરાના છેદમાં કાચબાની ડોક પરોવાઈ જવાનો દાખલો આપી માનવજીવનની દુર્લભતા સૂચવી છે, તે દાખલો બૌદ્ધ ગ્રન્થ સૂત્રાલંકારમાં તો છે જ, પણ આ દાખલો પાલિ મજ્ઝિમનિકાયમાં[૩૬] પણ છે. પરંતુ જૈન ગ્રન્થોમાં તો આવાં દશ દૃષ્ટાન્તો પહેલેથી જ પ્રસિદ્ધ છે. ઉત્તરાધ્યયનની નિર્યુક્તિ[૩૭] જે પાંચમી શતાબ્દીથી અર્વાચીન નથી જ તેમાં એ દશે દૃષ્ટાન્તોની યાદી છે. અને આ યાદી જૂની પરંપરાનો સંગ્રહ માત્ર છે. એ પરંપરા કેટલી જૂની છે તે નક્કી કરવું સરલ નથી, પણ બૌદ્ધ ને જૈન પરંપરામાં જે આવા દાખલાઓનું સામ્ય દેખાય છે તે ઉપરથી એટલું તો નક્કી જ છે કે ઉપદેશકો અને વિદ્વાનો આ દેશમાં જ્યાં ત્યાં માનવજીવનની દુર્લભતા સમજાવવા આવાં દૃષ્ટાન્તો યોજી કાઢતા અને તે દ્વારા સાધારણ લોકોમાં આવાં દષ્ટાન્તો રમતાં થઈ જતાં. એક વાર કોઈએ એક દૃષ્ટાન્ત રચ્યું કે પછી તો તે ઉપરથી બીજાઓ તેના જેવાં નવનવ દષ્ટાન્તો રચી કાઢતા. જૈન પરંપરામાં આ જ લગી માત્ર તેવાં દશ દષ્ટાન્તો જ જાણીતાં છે. અને તેનો ઉપયોગ ધાર્મિક પ્રદેશમાં બહુ થાય છે. માતૃચેટે કૂર્મગ્રીવા શબ્દ વાપરી કાચબાની ડોક સૂચવી છે, જ્યારે જૈન ગ્રંથોમાં સમીલા શબ્દ વપરાયેલો છે, જેનો અર્થ છે સાંબેલું અર્થાત્ એક નાનકડો લાકડાનો લાંબો શો ટુકડો. યુગચ્છિદ્ર શબ્દ બન્ને પરંપરાઓના વાઙ્મયમાં સમાન છે. ભાવ એવો છે કે મહાન સમુદ્રને એક છેડે ઝોંસરું તરતું મૂકવામાં આવે અને તદ્દન બીજે છેડે એક નાનકડો પાતળો ડંડીકો, એ બન્ને ક્યારેક અથડાય એ સંભવ જ પહેલાં તો ઓછો અને બહુ લાંબે કાળે તરંગોને કારણે અતિવિશાળ સમુદ્રમાં પણ ક્યારેક ઝોંસરું અને એ લાકડું એક બીજાને અડકી જાય તોય ઝોંસરાના કાણામાં એ દંડીકાનું પરોવાવું અતિ દુઃસંભવ છે. છતાંય દુર્ઘટનાઘટનપટીયસી વિધિલીલા જેમ એ લાકડાને એ છેદમાં ક્યારેક પરોવી દે તેમ આ સંસારભ્રમણમાં માનવયોનિ તેટલે જ લાંબે ગાળે અને તેટલી જ મુશ્કેલીથી સંભવે છે. માતૃચેટે કાણામાં દંડીકાને બદલે કાચબાની ડોક પરોવાવાની વાત કહી છે તેનો ભાવ પણ એ જ છે. બાકીનાં નવ દષ્ટાન્તો પણ એ જ ભાવ ઉપર ઘડાયેલાં છે.

માતૃચેટે स्वयम्भुवे नमस्तेऽस्तु (શ્લો. ૮) શબ્દથી બુદ્ધને નમસ્કાર કર્યો છે. અહીં વિચારવાનું એ પ્રાપ્ત છે કે સ્વયંભૂ શબ્દ બ્રાહ્મણપરંપરા અને તેમાંય ખાસ પૌરાણિક પરંપરાનો છે. તેનો અર્થ તે પરંપરામાં એવો છે કે જે વિષ્ણુના નાભિકમળમાંથી માતાપિતા સિવાય જ

૩૬. જુઓ બાલપંડિત સુત્ત.

૩૭. જુઓ ચતુરંગીયાધ્યયન, ગાથા ૧૬૦, અને તેની 'પાઇઅ' ટીકા.

આપમેળે જન્મ્યો તે બ્રહ્મા–કમલયોનિજ સ્વયંભૂ બૌદ્ધ અને જૈન પરંપરા આવી કમળમાંથી સ્વયં જન્મની કલ્પનાને માનતી જ નથી અલબત્ત, એ બન્ને પરંપરામાં सयंसम्बुद्ध અને सम्मासम्बुद्ध જેવા શબ્દો છે પણ તે બન્ને શબ્દોનો અર્થ આપમેળે જ્ઞાનપ્રાપ્તિ એટલો જ છે, નહિ કે આપમેળે જનમવું તે છેક પ્રાચીન બૌદ્ધ અને જૈન વાઙ્મયમાં પોતપોતાના અભિમત તીર્થંકરો વાસ્તે તેઓએ જિન, સુગત, તીર્થંકર, સ્વયંસંબુદ્ધ આદિ જેવાં વિશેષણો વાપર્યાં છે, તેમાં ક્યાંય બ્રાહ્મણ અને પૌરાણિક પરંપરાના અભિમત દેવો માટે તે પરંપરામાં વપરાયેલ ખાસ સ્વયંભૂ, વિષ્ણુ, શિવ આદિ વિશેષણો દેખાતાં નથી તે જ રીતે બૌદ્ધ અને જૈન પરંપરામાં પ્રસિદ્ધ એવા જિન, સુગત, અર્હન્ આદિ વિશેષણો બ્રાહ્મણપરંપરાના પ્રાચીન ગ્રંથોમાં ક્યાંય દેખાતાં નથી સામાન્ય રીતે બ્રાહ્મણ અને શ્રમણ પરંપરાનો આ શબ્દભેદ જૂનો છે તેથી બૌદ્ધો કે જૈનો બ્રહ્મના વાચક સ્વયંભૂ શબ્દને બુદ્ધ કે જિનમાં ન વાપરે એ સ્વાભાવિક છે

પૌરાણિક પરંપરામાં સ્વયંભૂનું સ્થાન જાણીતું છે પાછલા વખતમાં વિષ્ણુ અને શિવની પૂજાપ્રતિષ્ઠા વિશેષ વધી તે પહેલાં ક્યારેક બ્રહ્માની પ્રસિદ્ધિ અને પૂજા વિશેષ હતાં ક્યારેક સ્વયંભૂ સૃષ્ટિના કર્તા દેવ તરીકે પ્રસિદ્ધ હતો અને આ લોક સ્વયંભૂકૃત મનાતો, જેનો ઉલ્લેખ સૂત્રકૃતાંગ[૩૮] જેવા પ્રાચીન ગ્રંથમાં મળે છે બૌદ્ધો કે જૈનો જગતને કોઈનું રચેલું ન માનતા હોવાથી તેઓ સૃષ્ટિકર્તા સ્વયંભૂને ન માને અને તેથી એ પૌરાણિક સ્વયંભૂ શબ્દને પોતાના અભિમત સુગત કે જિન વાસ્તે ન વાપરે એ સ્વાભાવિક છે તેમ છતાં તેઓ એ પૌરાણિક કલ્પનાને નિર્મૂળ અને નિર્યુક્તિક સૂચવતા પોતાના દેવો વાસ્તે સ્વયંસંબુદ્ધ શબ્દ વાપરી એમ સૂચવતા કે આપમેળે જન્મસંભવ નથી પણ આપમેળે જ્ઞાન તો સંભવે છે માન્યતાની આ પરંપરાનો ભેદ ચાલ્યો આવતો છતાં ક્યારેક એવો સમય આવી ગયો છે કે તે વખતે બૌદ્ધો અને જૈનો બન્નેએ પૌરાણિક સ્વયંભૂ શબ્દને તદ્દન અપનાવી લીધો છે આગળ જતાં જેમ શિવ, શંકર, મહાદેવ, વિષ્ણુ, પુરુષોત્તમ અને બ્રહ્મા આદિ અનેક વૈદિક અને પૌરાણિક શબ્દોને પોતાના અભિપ્રેત અર્થમાં અપનાવી લેવાની પ્રક્રિયા જૈન અને બૌદ્ધ સ્તુતિપરંપરામાં ચાલી છે, તેમ ક્યારેક પહેલાંના સમયમાં સ્વયંભૂ શબ્દને અપનાવી લેવાની પ્રક્રિયા પણ શરૂ થયેલી આ શરૂઆત પહેલાં કોણે કરી તે તો અજ્ઞાત છે પણ એટલું તો નક્કી છે કે એ શરૂઆત કોઈ એવા સમય અને દેશના એવા ભાગમાં થઈ છે જે વખતે અને જ્યાં સ્વયંભૂની પૂજા–પ્રતિષ્ઠા બહુ ચાલતી માતૃચેટ ઇસ્વીસનના પહેલા સૈકાનો કવિ છે તેણે બુદ્ધ માટે સ્વયંભૂ શબ્દ વાપર્યો છે તે ઉપર સૂચવેલ પ્રક્રિયાનું જ પરિણામ છે હજી લગી માતૃચેટ પહેલાંના કોઈ જૈન ગ્રન્થમાં મહાવીર આદિ અર્હન્ માટે સ્વયંભૂ શબ્દ વપરાયેલો જણાયો નથી તેથી ઊલટું નિર્વિવાદ રીતે માતૃચેટ પછીની જૈન કૃતિઓમાં મહાવીર આદિના વિશેષણ તરીકે સ્વયંભૂ શબ્દ વપરાયેલો મળે છે—ખાસ કરી સ્તુતિઓમાં માતૃચેટે પણ સ્તુતિમાં જ બુદ્ધ માટે એ શબ્દ વાપર્યો છે માતૃચેટ પછી બીજા બૌદ્ધ સ્તુતિકારો એ શબ્દ વાપરે એ તો

---

૩૮ પ્રથમ શ્રુતસ્કંધ ૧, ૩, ૭

સ્વાભાવિક જ છે. જૈન સ્તુતિકાર સિદ્ધસેન દિવાકર જે ઈ. સ.ના પાંચમા સૈકા લગભગ થયેલ છે તેણે પોતાની બત્રીશીઓમાં મહાવીરની સ્તુતિ તરીકે જે પાંચ બત્રીશીઓ રચી છે, તેનો આરંભ જ '**स्वयम्भुवं भूतसहस्रनेत्रं**' શબ્દથી થાય છે. ત્યારબાદ તો જૈન પરંપરામાં સ્વયંભૂ શબ્દ પુરાતન સ્વયંસંબુદ્ધ શબ્દના જેટલી જ પ્રતિષ્ઠા પામે છે. સ્તુતિકાર સમન્તભદ્રે પણ '**स्वयम्भुवा भूतहितेन भूतले**' શબ્દથી જ સ્તોત્રની શરૂઆત કરી છે. એક વખતે બૌદ્ધ પરંપરામાં એવો પણ યુગ આવ્યો છે, કે જે વખતે સ્વયંભૂચૈત્ય સ્વયંભૂવિહાર અને સ્વયંભૂબુદ્ધની વિશેષ પૂજા શરૂ થઈ હતી. અને તે ઉપર સ્વયંભૂપુરાણુ જેવા તીર્થમાહાત્મ્યગ્રંથો પણ રચાયા છે. આ પુરાણ નેપાલમાં આવેલ સ્વયંભૂચૈત્ય અને તેના વિહાર વિશે અદ્ભુત વર્ણન આપે છે, જે બ્રાહ્મણપુરાણોને પણ વટાવી દે તેવું છે. આ બધું એટલું તો સૂચવે છે કે બ્રાહ્મણ અને પુરાણ-પરંપરામાં સ્વયંભૂનું જે સ્થાન હતું તેના આકર્ષણથી બૌદ્ધ અને જૈન સ્તુતિકારોએ પણ સુગત, મહાવીર આદિને વિશે પોતાની ઢબે સ્વયંભૂપણાનો આરોપ કર્યો અને તેઓ પોતે પણ (ભલે બીજી દૃષ્ટિએ) સ્વયંભૂને માને છે એમ પુરવાર કર્યું. આ સ્થળે એ પણ નોંધવું જોઈએ કે એક સ્વયંભૂસમ્પ્રદાય હતો જેના અનુયાયી સ્વાયંભુવ કહેવાતા. પછી તે સમ્પ્રદાય કોઈ સાંખ્ય-યોગની શાખા હોય કે પૌરાણિક પરંપરાનું કોઈ દાર્શનિક રૂપાન્તર હોય, એ વિશે વધારે શોધ થવી બાકી છે.

અથેતિ આ લેખ તૈયાર કરવામાં મારા વિદ્યાર્થી શાન્તિલાલ મણિલાલ જૈને પૂરી મહેનત લીધી છે. તેને તપાસી જઈ તેમાં યોગ્ય ફેરફારનું સૂચન પં. દલસુખ માલવણિયાએ કર્યું છે, તે બદલ હું એ બન્નેનો આભારી છું.

'વેદાંતવાદી' મંડનમિશ્ર*

શ્રી દુર્ગાશંકર કે. શાસ્ત્રી

શંકરાચાર્યના જીવનની દંતકથાઓમાં મંડનમિશ્ર સાથેના વાદવિવાદની કથા ઘણી પ્રસિદ્ધ છે. મંડનમિશ્રનું ઘર બતાવતાં કહેલા

स्वतः प्रमाणं परतः प्रमाणं
कीराङ्गना यत्र गिरो गृणन्ति ।
द्वारस्थनीडान्तरसन्निरुद्धा
जानीहि तन्मण्डनमिश्रमोकः ॥

ઇત્યાદિ શ્લોકોથી સૂચિત ત્યાંની સ્ત્રીઓનું પાંડિત્ય, મંડનમિશ્રની પત્ની ઉભયભારતીની શંકર અને મંડનના વિવાદમાં કોણ જીત્યું, એનો નિર્ણય આપવા જેટલી યોગ્યતા વગેરે એના મોહક અંશો એ કથામાં છે કે શિક્ષિત માણસો પણ એ મોહના પ્રવાહમાં તણાઇ જાય તે નવાઈ નહિ. પણ અહીં તો વેદાન્તી ગ્રન્થકાર તરીકે મંડનમિશ્ર વિશે કેટલી સાચી માહિતી હાલમાં આપણી પાસે છે એની જ ટૂંકી નોંધ આપવાનો ઇરાદો છે.

શંકરવિજય[1] આદિ શંકરાચાર્યના ચરિત્ર સંબંધી દંતકથાઓના સંગ્રહરૂપ ગ્રન્થોમાં એવી કથા મળે છે કે શંકરાચાર્ય ધાર્મિક દિગ્વિજય કરવા નીકળ્યા ત્યારે કુમારિલના શિષ્ય મંડનમિશ્ર જેઓ ચુસ્ત કર્મવાદી મીમાંસક હતા એમને વાદવિવાદમાં હરાવ્યા પછી સંન્યાસાશ્રમની દીક્ષા આપી પોતાના શિષ્ય બનાવ્યા અને પૂર્વાશ્રમના મંડનમિશ્ર સંન્યાસી તથા શંકરના શિષ્ય થયા પછી સુરેશ્વર નામથી પ્રખ્યાત થયા. 'નૈષ્કર્મ્યસિદ્ધિ' અને 'બૃહદારણ્યકવાર્તિક' જેવા ગ્રન્થોના કર્તા તરીકે આ સુરેશ્વર પ્રસિદ્ધ છે.

ઉપરની દંતકથામાં પહેલી શંકા મહીસૂરના પ્રો. હિરિયાન્ને નાખી. તેઓએ ઈ. સ. ૧૯૨૩માં[2] કહ્યું કે મંડનમિશ્રનો 'બ્રહ્મસિદ્ધિ' ગ્રન્થ જે ત્યાં સુધી છપાયો નહોતો પણ જેની હાથપ્રત પોતે જોઈ હતી તેમાંના કેટલાક સિદ્ધાંતો સુરેશ્વરના સિદ્ધાંતોથી એટલા ભિન્ન છે કે સુરેશ્વર અને મંડનમિશ્ર એક વ્યક્તિ હોઈ શકે નહિ, એટલું જ નહિ પણ ઘણું કરી મંડનમિશ્ર શંકરાચાર્ય પહેલાં થઈ ગયા, જ્યારે સુરેશ્વર શંકરાચાર્યના શિષ્ય હતા એમ એ પોતે જ 'નૈષ્કર્મ્યસિદ્ધિ'માં કહે છે.

---

* ભારતીય વિદ્યાભવનના આશ્રય નીચે યુનિવર્સિટીમાં આપેલું વ્યાખ્યાન.

૧ શંકરાચાર્યના ચરિત્રના કહેવાતા લગભગ બારેક ગ્રન્થો મળે છે, જેમાંથી એક 'શંકરવિજય' આનન્દાશ્રમ પૂનામાં અને એક ગોવિન્દાનન્દનો 'શંકરાચાર્યચરિત' કેરલ પબ્લિશિંગ હાઉસ, ત્રીચુર કોચીન સ્ટેટમાં છપાયો છે.

૨ જ. રો. એ. સો. ૧૯૨૩ એપ્રિલ અને ૧૯૨૪ જાન્યુઆરી.

મંડનમિશ્રનો આ 'બ્રહ્મસિદ્ધિ' ગ્રન્થ જૂના વખતમાં ખૂબ પ્રસિદ્ધ હતો. ભામતીકાર વાચસ્પતિમિશ્રે એ ગ્રન્થ ઉપર બ્રહ્મતત્ત્વસમીક્ષા નામની ટીકા લખી હતી જેનો એ વિદ્વાન ભામતીમાં વારંવાર ઉલ્લેખ કરે છે. પણ હજી સુધી એ ટીકા મળી આવી નથી. વળી બ્રહ્મસિદ્ધિ ગ્રન્થનો અદ્વૈતસિદ્ધિકાર મધુસૂદન સરસ્વતીએ सिद्धीनामिष्टनैष्कर्म्यब्रह्मगानामियं क्रमात् । अद्वैतसिद्धिरधुना चतुर्थी समजायत ॥ એ શબ્દોમાં સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કરેલો જાણવામાં હોવા છતાં બ્રહ્મસિદ્ધિ ગ્રન્થનો પત્તો નહોતો. અને એ ગ્રન્થના વિષયની માહિતી ન હોવાને પરિણામે કીથ જેવો પ્રાચ્યવિદ્યાવિદ્, જૈન લેખક વિદ્યાનંદ મંડનમિશ્રને વેદાંતવાદી કહે છે એ પુરાવાનાં બળથી મંડનમિશ્ર અને સુરેશ્વરને એક માનવાના સંભવને સ્વીકારે છે.[3]

મંડનમિશ્રના આ 'બ્રહ્મસિદ્ધિ' ગ્રન્થની હાથપ્રતોની શોધ કરતાં મદ્રાસ ગવર્નમેન્ટ ઓરિયેન્ટલ મેન્યુસ્ક્રિપ્ટ્સ લાઇબ્રેરીના એ વખતના ક્યુરેટર મહામહોપાધ્યાય એસ. કુપ્પુસ્વામી શાસ્ત્રીને ૧૯૨૦માં પત્તો લાગ્યો. એમણે જ ૧૯૨૨માં એનું સંપાદન આરંભ્યું અને ૧૯૩૩માં મ. ગ. ઓ. મે. માળાના ચોથા મણકા તરીકે છપાઈને એ ગ્રન્થ બહાર પડ્યો.

આ બ્રહ્મસિદ્ધિ ગ્રન્થ અદ્વૈતવેદાંતનો છે એટલે મંડનમિશ્ર અને સુરેશ્વરની એકતા ન સ્વીકારીને પણ એ ગ્રન્થના કર્તૃત્વથી વિદ્યાનંદે કહ્યું છે તેમ મંડનમિશ્રને વેદાંતવાદી કહી શકાય એમ છે. વળી મંડનમિશ્રના વિધિવિવેક, સ્ફોટસિદ્ધિ વગેરે ગ્રન્થો પણ પ્રકટ થયા છે, અને એ ઉપરથી તેઓ મીમાંસક હતા એ તો ઘણા વખતથી ચોક્કસ જાણવામાં છે. પણ અહીં તો વેદાંતના ઇતિહાસમાં મંડનમિશ્રનું સ્થાન ટૂંકામાં અવલોકવાની ઇચ્છા છે. અને સંસ્કૃત સાહિત્યમાં મંડનમિશ્રનું સૌથી મહત્ત્વનું અર્પણ, મારા મતે, વેદાંતનો 'બ્રહ્મસિદ્ધિ' ગ્રન્થ જ છે.

ઉપનિષદોથી અદ્વૈત વેદાંતનો સંપ્રદાય આ દેશમાં ચાલુ થયો હતો. ઔપનિષદ કાળ પછીના કાળમાં અદ્વૈતવેદાંત વિષયક જે વિચારો થયા હશે તેમાંના કેટલાક મહાભારત (ગીતા અને શાન્તિપર્વ)માં મળે છે. પછી બ્રહ્મસૂત્રમાં કાશકૃત્સ્ન, ઔડુલોમિ વગેરેના ભિન્નભિન્ન મતો સંગ્રહાયા છે એ જોતાં અદ્વૈતવાદનો સ્વીકાર કરવા છતાં કેટલીક વીગતોની બાબતમાં ભિન્નભિન્ન મતો ધરાવનારા વેદાન્તીઓ બ્રહ્મસૂત્રકારના સમય પહેલાં હતા એમ દેખાય છે. બ્રહ્મસૂત્ર ઉપર શંકરાચાર્ય પહેલાં પણ એક તો ઉપવર્ષની જેનો સ્પષ્ટ નિર્દેશ શંકરાચાર્યે કર્યો છે[4] અને બીજી પણ અનેક વ્યાખ્યાઓ હતી એમ શાંકરભાષ્ય તથા રામાનુજભાષ્ય ઉપરથી જણાય છે. સૂત્રકાર પછીનું અને શંકરાચાર્ય પહેલાંનું ગૌડપાદીય કારિકા સિવાય કશું વેદાંતસાહિત્ય ન મળવાથી એ વચલા કાળના વેદાંતીઓમાંથી એક ગૌડપાદાચાર્યનું નામ જ જળવાઈ રહ્યું છે. આનું કારણ એ છે કે ગૌડપાદનો અદ્વૈતવાદ શંકરાચાર્યના વાદને મોટે ભાગે અનુકૂળ છે. શાંકરપરંપરામાં ગૌડપાદને શંકરના પરમગુરુ ગણવામાં આવે છે, એ રૂઢિને કદાચ પ્રમાણ ન ગણવામાં આવે, પણ ભાષ્યમાં શંકર 'સંપ્રદાયવિદ્ કહે છે' એમ કહીને ગૌડપાદીયકારિકાને ઉતારે છે.[5] એ પુરાવો નિઃસંદિગ્ધ

૩. કર્મમીમાંસા, ૧૯૨૧ પૃ. ૧૧
૪. બ્ર. સૂ. શાં. ભા., ૩–૩–૫૩
૫. બ્ર. સૂ. શાં. ભા., ૧–૪–૧૪

છે આ રીતે શાંકર અદ્વૈતને અનુકૂળ જે વેદાન્તવાદીઓ બ્રહ્મસૂત્ર પછીના કાળમાં થઈ ગયા તેમાં ગૌડપાદ સર્વશ્રેષ્ઠ અને કદાચ શંકરના નજીકના કાળમાં થઈ ગયા, જેમ કાશકૃત્સ્ન બ્રહ્મસૂત્રકાર પહેલાં થઈ ગયા હતા [૬]

પણ જેમ શંકરને અનુકૂળ કેટલાક વેદાન્તીઓ હતા, તેમ કેટલાક ભિન્નમતના હોવાનો પણ સંભવ છે અને ભર્તૃપ્રપંચનામના કેટલાક મહત્ત્વના સિદ્ધાન્તોની બાબતમાં ભિન્નમત ધરાવનાર એક વેદાન્તીના ગ્રન્થો જૂના વખતના પ્રસિદ્ધ હોય એમ સુરેશ્વરાચાર્યના બૃહદારણ્યકવાર્તિકથી તથા તેની ટીકાઓના ઉલ્લેખોથી જણાય છે [૭] આ ભિન્નમતની પરંપરા શંકરાચાર્ય પછી કદાચ અલ્પ કાળ સુધી ચાલુ રહી હોય એ સંભવ છે શ્રીમદ્ભાગવતમાં એવી ભિન્નમતની પરંપરાનો અદ્વૈતવાદ છે એમ હું માનું છું અને મંડનમિશ્રના 'બ્રહ્મસિદ્ધિ' ગ્રન્થમાં પણ શંકરાચાર્યથી થોડા મતભેદ દેખાય છે

મંડનમિશ્રના મતભેદના મુદ્દાઓ

પ્રો હિરિયાન્ને જ છેક ઇ સ ૧૯૨૩–૨૪માં મંડનમિશ્ર અને સુરેશ્વરાચાર્યની ભિન્નતાના પુરાવા તરીકે નીચેના ચાર મુદ્દાઓ ખાસ નોંધ્યા હતા

(૧) અવિદ્યાના આશ્રય અને વિષયનો પ્રશ્ન,

(૨) શબ્દાદ્વૈત,

(૩) સ્ફોટવાદ, અને

(૪) બ્રહ્મસાક્ષાત્કાર માટે ધ્યાનની જરૂર

આ ચારમાં 'બ્રહ્મસિદ્ધિ'ના સંપાદક કુપ્પુસ્વામી શાસ્ત્રીએ બીજા નવા મુદ્દાઓ ઉમેર્યા છે અલબત્ત, બધા સરખા મહત્ત્વના નથી, પણ વેદાન્તના ઇતિહાસમાં મંડનમિશ્રનું સ્થાન સમજવા થોડા મહત્ત્વના મુદ્દાઓની નોંધ નીચે કરી છે

અજ્ઞાનના આશ્રય અને વિષયનો પ્રશ્ન

શાંકર વેદાન્તમાં અજ્ઞાન કે અવિદ્યાનું સ્થાન ઘણું મોટું છે, એ પ્રસિદ્ધ છે શંકરાચાર્યે બ્રહ્મસૂત્રભાષ્યના ઉપોદ્ઘાતમાં જ અવિદ્યાનો પ્રમાણશાસ્ત્રના મૂળને સ્પર્શીને પોતાના વાદમાં અતિશય પરિણામકારક વિચાર કર્યો છે છતાં શંકરાચાર્યે સ્પષ્ટ શબ્દોમાં અજ્ઞાનનો આશ્રય કોણ અને વિષય કોણ એનો સ્ફોટ કર્યો નથી પરિણામે આ મુદ્દાની બાબતમાં પાછળના વેદાન્તીઓમાં મતભેદ ઊભો થયો છે

આ મતભેદ શરૂ કોનાથી થયો એ પ્રશ્ન છે ભામતીપ્રસ્થાન અને વિવરણપ્રસ્થાન વચ્ચે આ મહત્ત્વનો મતભેદ સંપ્રદાયમાં ગણાય છે અને વિવરણકાર પ્રકાશાત્મયતીન્દ્ર (ઈ સ ૧૨૦૦)[૮]

૬ બ્ર સૂ, શાં ભા, ૧–૪–૨૨

૭ જુઓ 'હિંદ તત્ત્વજ્ઞાનનો ઇતિહાસ', ૩, પૃ ૧૭૫

૮ જુઓ 'હિંદ તત્ત્વજ્ઞાનનો ઇતિહાસ', ૩, પૃ ૨૧૭

પહેલાં થયેલા ભામતીકાર વાચસ્પતિમિશ્રે[૯] "પ્રથમ[૧૦] અવિદ્યા જીવને આશ્રયે રહેલી છે અને વિષય તરીકે પરમેશ્વરનો આશ્રય કરે છે" એમ સ્પષ્ટ કહ્યું છે.[૧૦] મૂળ શાંકરભાષ્યમાં "પરમેશ્વરાશ્રયા" એવું વચન છે, તેની સ્પષ્ટતા કરતાં ઉપર પ્રમાણે ખુલાસો વાચસ્પતિએ કર્યો છે. વાચસ્પતિ પહેલાં આવું કથન ફક્ત મંડનમિશ્રનું જ મળે છે. "જીવોની અવિદ્યા છે," એમ એ કહે છે.[૧૧] પણ મંડનમિશ્રને શાંકરપ્રસ્થાનની બહાર ગણીને ઉપલા મતને વેદાંતસંપ્રદાયે ભામતીકારનો મત ગણ્યો છે અને એની વિરુદ્ધનો મત સુરેશ્વરે કહ્યો છે એમ કુપ્પુસ્વામી શાસ્ત્રી કહે છે.[૧૨] પણ એમણે ઉલ્લેખેલ સુરેશ્વરના કથનમાં આશ્રય અને વિષય બ્રહ્મ છે એવો સ્પષ્ટ અર્થ દેખાતો નથી અને વેદાંતના પાછલા ગ્રન્થોમાં એવા સ્પષ્ટ મત માટે સર્વજ્ઞાત્મમુનિના સંક્ષેપ શારીરકનો જ

आश्रयत्वविषयत्वभागिनी
निर्विभागचितिरेव केवला ।

૧–૩૧૯

એ શ્લોક ઉતારેલો વાંચ્યો છે.

હવે ભામતીકારે અવિદ્યાનો આશ્રય જીવ છે એ પોતાનો મત મંડનમિશ્ર પાસેથી લીધો છે, એમ શ્રી સૂર્યનારાયણ શાસ્ત્રી, કુપ્પુસ્વામી વગેરે દ્રાવિડ વિદ્વાનો કહે છે. અને વાચસ્પતિ પહેલાં મંડનમિશ્ર થયા હોવાથી એની ના પડાય એમ નથી. પરંતુ શંકરાચાર્યનાં વચનોના પૂર્વાપર આલોચનમાંથી એ મત નીકળી શકે છે, કોઈ શાંકરસિદ્ધાંત સાથે એને વિરોધ નથી અને બ્ર. સૂ. ૪–૧–૩ ના ભાષ્યમાં શંકર પોતે "અજ્ઞાન કોને છે?" એવા પ્રશ્નના જવાબમાં "જે તું પૂછે છે તેને" એમ કહે છે એમાંથી સ્પષ્ટ અજ્ઞાન અજ્ઞાની જીવને આશ્રિત છે એવો અર્થ નીકળે છે. ટૂંકામાં મારા મતે તો અમલાનન્દ કહે છે તેમ ભાષ્ય અને શ્રુતિનું હૃદય જાણીને વાચસ્પતિએ "જીવમાં રહેલી અવિદ્યાનો વિષય બ્રહ્મ છે" એમ કહેલું છે.[૧૩] મંડનમિશ્રે આ વિચાર વાચસ્પતિ પેઠે જ પણ તેની પહેલાં શ્રુતિ અને ભાષ્ય ઉપરથી લીધો હોવાનો સંભવ છે. વાચસ્પતિ જેવી શ્રદ્ધાથી ભલે નહિ પણ મંડનમિશ્રે શાંકરભાષ્ય જોયું તો છે જ. વળી વાચસ્પતિએ વિચાર કર્યા વગર કેવળ મંડનમિશ્રને અનુસરીને આ મત સ્વીકાર્યો છે એવું માનનાર પંડિતોને એટલું જ પૂછવાનું કે એમ હોય તો બીજી અનેક માન્યતાઓની બાબતમાં આગળ જોઇશું તેમ વાચસ્પતિએ મંડનમિશ્રનું ખંડન કર્યું છે તેનું શું?

---

૯. વાચસ્પતિમિશ્રે ઈ. સ. ૮૪૧માં એક ગ્રન્થ લખ્યો છે.

૧૦. બ્ર. સૂ. ૧–૪–૩ ની ભામતી

૧૧. બ્રહ્મસિદ્ધિ, પૃ. ૧૦

૧૨. બ્રહ્મસિદ્ધિ ઉપોદ્ઘાત, પૃ. ૩૫ તથા ટીપ ૩૩

૧૩. जीवस्था या अविद्याया विषयं ब्रह्म शुक्तिवत् ।
ऊचे वाचस्पतिर्भाष्यश्रुत्योर्हृदयवेदिता ॥

બ્ર. સૂ. ૧–૪–૧૦ની કલ્પતરુટીકા.

પણ અહીં વિચારણીય મુદ્દો તો જુદો જ છે, અને તે એ કે જો મંડનમિશ્ર અને સુરેશ્વરાચાર્ય દંતકથા કહે છે તેમ એક હોય તો સુરેશ્વરના ગ્રન્થોમાં એ વિચાર મળવો જોઇએ હવે બ્રહ્મસિદ્ધિમાં શંકર પહેલાના અદ્વૈતવાદીનો મત અને સુરેશ્વરમાં શાંકર અદ્વૈતનો મત હોવાથી એ બેના ગ્રન્થોમાં સિદ્ધાંતભેદ દેખાય એ સ્વાભાવિક છે એટલે એ કારણથી મંડન અને સુરેશ્વરને ભિન્ન વ્યક્તિ માનવાની જરૂર નથી, એવી પ્રો. સુબ્રહ્મણ્ય શાસ્ત્રીએ 'બ્રહ્મસિદ્ધિ'ના આમુખમાં દલીલ કરી છે મને તો એ દલીલ પોકળ લાગે છે, કારણ કે મંડનમિશ્ર શંકર પહેલાના સંપ્રદાયના અદ્વૈતવાદી હોવા છતાં એમણે શાંકરભાષ્ય જોયેલ છે એ નક્કી છે, અને વાચસ્પતિ, અમલાનન્દ વગેરે શાંકર વેદાંતીઓને જે સિદ્ધાન્તનો વાંધો નથી તેનો સુરેશ્વરને શાંકરવેદાંતી તરીકે વાંધો હોવાનું કારણ નથી એટલે માનવસ્વભાવની સાધારણ દૃષ્ટિથી જોતાં તો પોતે ગૃહસ્થાશ્રમી હતા તે વખતે બધું જોયા પછી બાંધેલા વિચારને જાણે જાણતા જ ન હોય એમ સંન્યાસી થયા પછી એ જ વિષયનો ગ્રંથ લખે, એટલે કે 'બ્રહ્મસિદ્ધિ'ના કર્તા જ 'નૈષ્કર્મ્યસિદ્ધિ'ના કર્તા હોઇ શકે, એ વાત મારી બુદ્ધિને તો સમજાતી નથી

મંડનમિશ્ર અને સુરેશ્વરની ભિન્નતા સાબિત કરવા માટે આ એક જ દાખલો પૂરતો છે અને સિદ્ધાંતભેદના બીજા દાખલાઓ જે કુપ્પુસ્વામી શાસ્ત્રીના 'બ્રહ્મસિદ્ધિ'ના ઉપોદ્ઘાતમાંથી નીચે ઉતાર્યા છે તે ઉપરનાને પુષ્ટિ આપીને નિર્ણાયક થાય છે

સ્ફોટવાદ

મંડનમિશ્ર વૈયાકરણ ભર્તૃહરિના સ્ફોટવાદને તથા શબ્દાદ્વૈતને માને છે અને તેણે સ્ફોટવાદને સિદ્ધ કરવા માટે 'સ્ફોટસિદ્ધિ' નામનો જુદો ગ્રન્થ લખ્યો છે હવે મીમાંસકાગ્રણી કુમારિલ સ્ફોટવાદની વિરુદ્ધ છે અને શંકરાચાર્ય પણ સ્ફોટવાદને નથી સ્વીકારતા,[૧૪] સુરેશ્વર સ્વાભાવિક રીતે જ સ્ફોટવાદની ઉપેક્ષા કરે છે અને શબ્દાદ્વૈતને નથી સ્વીકારતા [૧૫]

જ્ઞાનકર્મસમુચ્ચયવિચાર—મુક્તિ માટે જ્ઞાન એટલું બસ નથી, પણ જ્ઞાન અને કર્મનો સમુચ્ચય આવશ્યક છે એવો વાદ શંકરાચાર્ય પહેલાંથી પ્રસિદ્ધ હતો, એમ શંકરાચાર્યના ગ્રન્થો જોતાં સ્પષ્ટ દેખાય છે ખાસ કરીને પૂર્વમીમાંસાના પંડિતો વૈદિક કર્મોની, મુક્તિમાં કોઈક જાતની ઉપયોગિતા સિદ્ધ કરવા મથે એ સ્વાભાવિક છે વેદોની તથા વૈદિક કર્મોની સામાન્ય લોકોના તથા પંડિતોના માનસ ઉપર જે પ્રબળ પકડ હતી તેનો વિચાર કરવાથી જ શંકરાચાર્યને મોક્ષ માટે બ્રહ્માત્મૈક્ય જ્ઞાન જ પૂરતું છે અને વૈદિક કર્મની એમાં બિલકુલ જરૂર નથી એનું સિદ્ધ કરવા માટે જે ભારે પ્રયત્ન કરવો પડયો છે તે સમજી શકાય છે

હિંસાત્મક વૈદિક કર્મોનો પ્રથમ વિરોધ ઉપનિષત્કાલીન જ્ઞાની ઋષિઓએ કર્યો, પણ એ ઉગ્ર ન હતો એથી આત્મજ્ઞાન તરફ આકર્ષણ થયું પણ વૈદિક કર્મો ગયાં નહિ પછી ભગવાન બુદ્ધે ઉગ્ર વિરોધ કર્યો પરિણામે વૈદિક કર્મો બૌદ્ધ સમાજમાંથી નીકળી ગયાં, પણ બૌદ્ધ ધર્મ

૧૪ જુઓ બ્ર સૂ, ૧–૩–૨૮ ૧૫ જુઓ 'બ્રહ્મસિદ્ધિ' નો ઉ, પૃ ૨૬ તથા ટીપ ૨૦, ૨૧

છૂટો પડી ગયો અને છેવટ તો આ દેશમાંથી લગભગ નીકળી ગયો અને બ્રાહ્મણધર્મમાં વૈદિક કર્મોનું સ્થાન લગભગ પૂર્વવત્ રહ્યું; જોકે અહિંસા આદિ ગુણોને સામાન્ય ધર્મમાં સ્થાન મળ્યું અને એ રીતે બ્રાહ્મણધર્મને નવો સંસ્કાર મળ્યો. અતિ ટૂંકામાં ઉપર દર્શાવેલી ઐતિહાસિક પરિસ્થિતિમાં ઈ. સ. ના પહેલા બીજા શતકથી તે સાતમાઆઠમા શતક સુધીમાં આ દેશમાં અપૂર્વ અને સર્વદેશી વિદ્યોપાસના અને બૌદ્ધ, જૈન તથા બ્રાહ્મણ મતના વિદ્વાનો વચ્ચે કર્મ, જ્ઞાન, ઈશ્વર, પ્રમાણશાસ્ત્ર, મિથ્યાજ્ઞાન વગેરે વિષયો સંબંધે વિદ્યાવૃદ્ધિકર વિવાદ ચાલીને જે બહોળી ગ્રન્થરચના થઈ છે તેનું સમગ્ર દર્શન ઘણું આહ્લાદક છે. આ ઈ. સ. પહેલાબીજા શતકથી ૭ મા ૮ મા શતક સુધીમાં શબર, કુમારિલ જેવા સમર્થ મીમાંસકો પણ થઈ થયા છે અને તેઓએ કર્મકાંડાત્મક પૂર્વમીમાંસાને નવી જ પ્રતિષ્ઠા આપી. ઉપર કહેલા સમય દરમિયાન જ આ દેશમાં અદ્વૈતવાદી વેદાંતીઓની પણ પરંપરા જીવતી હતી એ પહેલાં કહ્યું જ છે. પણ વેદાંતીઓમાં જેમ ગૌડપાદાચાર્ય જેવા કેટલાક દ્વૈતના તથા વૈદિક કર્મના ઉગ્ર વિરોધી હતા, ત્યારે બીજા કોઈક ભર્તૃપ્રપંચ જેવા અમુક અંશમાં ભેદને અવકાશ આપતા હતા, ત્યારે કોઈક કર્મજ્ઞાનના સમુચ્ચયને સ્વીકારતા હતા. અને મંડનમિશ્ર ઘણું કરી પોતાના સંપ્રદાયને અનુસરી અમુક પ્રકારનો સમુચ્ચયવાદ સ્વીકારે છે. મંડનમિશ્ર કહે છે કે[૧૬] "બ્રહ્માત્મભાવનું વેદાંત વચનો વડે જ્ઞાન થયા પછી કેટલાકનું મિથ્યાજ્ઞાન નિવૃત્ત થઇ જાય છે ત્યારે કેટલાકનું મિથ્યાજ્ઞાન કાંઈક અંશે ચાલુ રહે છે અને એ દૂર કરવા માટે જેમ નિદિધ્યાસન આવશ્યક છે તેમ યજ્ઞદાનાદિ કર્મોની પણ જરૂર છે."

શંકરાચાર્ય કર્મોની આવી આવશ્યકતા માનતા નથી, એ કહેવાની જરૂર નથી. અને પોતાને શંકરના શિષ્ય કહેવરાવનાર સુરેશ્વરાચાર્ય પણ કર્મજ્ઞાનસમુચ્ચયનો ઉગ્ર વિરોધ કરે છે. તેઓ શંકરને અનુસરીને ચિત્તને શુદ્ધ તથા આત્માભિમુખ કરવા માટે જ નિત્ય નૈમિત્તિક કર્મોને આવશ્યક ગણે છે પણ તે પછી જ્ઞાનકર્મનો સમુચ્ચય ઘટતો નથી એમ સ્પષ્ટ કહે છે.

મંડનમિશ્ર કર્મ પેઠે જ ધ્યાન કે ભાવનાને આવશ્યક ગણે છે.[૧૮] જ્યારે સુરેશ્વરાચાર્ય સ્પષ્ટ કહે છે કે ઉપાસના કે ભાવનાની બિલકુલ જરૂર નથી.[૧૯]

જીવન્મુક્તિવિચારઃ–આ દેશમાં ધર્મ અને જ્ઞાન બેયનું લક્ષ્ય ત્રણ હજાર વર્ષના લાંબા ઇતિહાસમાં મોક્ષ જ રહ્યું છે. અલબત્ત મોક્ષના સ્વરૂપ વિશે મતભેદ ઘણો છે. વળી સામાન્ય રીતે ધાર્મિક સંપ્રદાયો મરણ પછી સ્વર્ગ અથવા મોક્ષ મળવાની વાત કરે છે, જ્યારે વેદાંત વિદેહ-મુક્તિ અને જીવન્મુક્તિ બેયને સ્વીકારે છે. ખરી રીતે શંકરાચાર્યના કહેવા પ્રમાણે બ્રહ્માત્મૈક્ય-સાક્ષાત્કાર થયો કે મુક્તિ જ છે; પછી એ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરનાર વ્યક્તિ આ લોકમાં ગમે તે સ્થિતિમાં

૧૬. જુઓ બ્ર. સિ., પૃ. ૩૫ થી ૩૭

૧૭. જુઓ નૈષ્કર્મ્યસિદ્ધિ, પૃ. ૩૨ થી ૪૦

૧૮ બ્ર. સિ., પૃ. ૩૩, ૩૫

૧૯. નૈષ્કર્મ્યસિદ્ધિ, પૃ. ૪૦

હોય એ જ્ઞાનીને મુક્તિ માટે મરણ સુધી વાટ જોવાની કે મુક્તિને ક્યાય શોધવાની જરૂર નથી આવો જ્ઞાની જ્ઞાન થયા પછી જીવે ત્યા સુધી જીવન્મુક્ત કહેવાય છે

હવે મંડનમિશ્રે પણ જીવન્મુક્તિની ચર્ચા કરી છે, પણ એણે શાંકર ભાષ્યના જીવન્મુક્તિનિરૂપણથી કોઈક મતભેદ પણ દર્શાવ્યો છે[20] આ વિષયમા तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ संपत्स्ये[21] એ શ્રુતિ અને अनारब्धकार्ये एव तु तदवधे, भोगेन त्वितरे क्षपयित्वा सपद्यते એ બે સૂત્રોનો[22] આધાર લઈ વિચાર કરવામા આવ્યો છે, જેનો સાર એવો છે કે

भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ।
क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे[23] ॥

એ અને એ મતલબની બીજી શ્રુતિઓ કહે છે તેમ પરાવર પરમાત્માનુ દર્શન થતા સર્વ કર્મો ક્ષીણ થઈ જાય છે એવો સર્વ વેદાન્તીઓનો મત છે પણ આપણા કર્મવાદ અનુસાર પ્રત્યેક શરીર અમુક કર્મોથી બંધાય છે, અને કર્માનુસાર ચાલે છે એટલે સર્વ કર્મો જો ક્ષીણ થઈ જાય તો કર્મને આધારે ઊભેલુ શરીર તરત પડી જવુ જોઈએ પણ એ સ્થિતિ અનિવાર્ય હોય તો જ્ઞાનની પરંપરા ચાલવાનો જ સંભવ નથી રહેતો આ મુશ્કેલી પ્રાચીન વેદાન્તીઓના ધ્યાનમા આવી જ હતી અને બ્રહ્મસૂત્રકાર કહે છે તેમ જે શરીરમા જ્ઞાન થયુ હોય તે શરીરને ટકાવનાર પ્રારબ્ધ કર્મની અસર જ્ઞાનીને માટે પણ રહે છે બાકીના સંચિત જેનુ કાર્ય આરંભાયુ નથી તે અને ક્રિયમાણ કર્મ જ્ઞાનીને લાગુ નથી પડતા શંકરાચાર્ય સૂત્રકારનુ આ વચન સ્વીકારે છે મંડનમિશ્રને જીવન્મુક્તિ તો કબૂલ છે,[24] પણ એ પ્રારબ્ધકર્મનુ જોર કાંઈક ઓછુ કરવા માગે છે એ કહે છે કે[25] "જ્ઞાનથી અવિદ્યા અને કર્મ આરબ્ધ અને અનારબ્ધ બેય ક્ષીણ થયા છતા થોડો કાળ આરબ્ધ કાર્ય કર્મના સંસ્કાર ટકી રહે ખરા, પણ તે યે શરીરના પડવા સાથે નિવૃત્ત થાય છે, અને મરણ પછી તો બિલકુલ એ સંસ્કાર રહેતા નથી"

આ પ્રસંગમા શાંકરભાષ્યની કેટલીક ગૌણ દલીલોનું મંડનમિશ્રે ખંડન કર્યું છે પણ મુખ્ય તાત્પર્યમા તેઓ શંકરથી બહુ જુદા પડતા હોય, એમ મને લાગતું નથી સંસ્કારથી શરીર ટકવાની મંડનમિશ્રની યુક્તિ શાંકર ભાષ્યમા છે જ[26]

પણ મંડનમિશ્રે પૂર્વપક્ષની એક દલીલ તરીકે કહ્યુ છે કે, "જો તત્ત્વજ્ઞાન પછી તરત જ દેહ પડી જાય એમ માનવામા આવે તો સ્થિતપ્રજ્ઞના લક્ષણો ગીતામા આપ્યા છે તે ઘટે નહિ"

---

૨૦ જુઓ બ્ર સિ, પૃ ૧૩૦ થી ૧૫૪

૨૧ છા, ૬-૧૪-૨

૨૨ બ્ર સૂ, ૪-૧૧-૫, અને ૪-૧-૧૯

૨૩ મુંડક ઉ, ૨-૨-૮

૨૪ જુઓ બ્ર સિ, પૃ ૧૩૧-૧૩૨

૨૫ „ „ પૃ ૧૩૨, ૧૩૩ તથા ઉપોદ્ઘાત પૃ ૩૮

૨૬ „ બ્ર સૂ ૪-૧-૧૫ ઉપરના ભાષ્યના શબ્દો તથા ૪-૧-૧૯ ની કલ્પતરુ ટીકા

અને એના જવાબમાં પૂર્વપક્ષની દલીલ આપી છે કે "સ્થિતપ્રજ્ઞને જેની અવિદ્યા તદ્દન ગળી ગઈ છે એવો સિદ્ધ ન ગણવો પણ અમુક અવસ્થાને પ્રાપ્ત થયેલો સાધક ગણવો".[૨૭] હવે મને તો એ જ પ્રકરણનાં પછીનાં વચનોથી લાગે છે કે મંડનમિશ્ર પોતે પણ સ્થિતપ્રજ્ઞને સાધક નહિ પણ સિદ્ધ જ માને છે. પણ પૂર્વપક્ષમાં કહેલા ઉપલા વચને પાછળના વેદાન્તીઓનું ખાસ ધ્યાન ખેંચ્યું છે. અને ભામતીમાં વાચસ્પતિમિશ્ર "સ્થિતપ્રજ્ઞ સાધક નહિ પણ સિદ્ધ" એ શબ્દો વડે મંડનમિશ્રના ઉપલા વચને ઉત્પન્ન કરેલી શંકાને દૂર કરે છે.[૨૮] બધું જોતાં બ્ર. સિ. ના ઉપોદ્ઘાતમાં આ મતભેદ ઉપર મ. મ. કુપ્પુસ્વામી શાસ્ત્રીએ જે ભાર મૂક્યો છે તે મને તો વધારે પડતો લાગે છે.

આ જ પ્રકરણમાં બ્ર. સૂ. ના यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणाम् (૩. ૩. ૩૨.) એ સૂત્રના ભાષ્યમાં "અન્તરતમ આદિ ઋષિઓએ સમ્યગ્દર્શન થયું હોવા છતાં પરમેશ્વરના નિયોગને અધીન થઈને પરમેશ્વરે જ સોંપેલા અધિકારનો નિર્વાહ કરવા માટે મરણ પછી એક અથવા વધારે નવા દેહો પણ ધારણ કરેલા છે" એમ શંકરે કહેલું છે. શાંકરભાષ્યના શબ્દો જોતાં ઇતિહાસ-પુરાણમાં વ્યાસ, વસિષ્ઠ વગેરે જ્ઞાની ઋષિઓના પુનર્જન્મ વિશે જે કથાઓ મળે છે તેનો વેદાંતના મુક્તિવાદને અનુકૂળ ખુલાસો કરવાનો સૂત્રકારે ઉપર કહેલા સૂત્રમાં પ્રયત્ન કર્યો છે, એવો શંકરાચાર્યનો અભિપ્રાય જણાય છે. સાધારણ રીતે શંકરાચાર્યનું વલણ એમના કેવલાદ્વૈતવાદને બાધક ન હોય એવી બાબતમાં પ્રાચીન શ્રુતપરંપરાને અનુકૂળ રહેવાનું છે.

હવે મંડનમિશ્રે આ આધિકારિકોનો મુદ્દો ચર્ચ્યો જ નથી, પણ જીવન્મુક્તના પ્રકરણમાં વિદ્વાનનું શરીર પડ્યા પછી તેનું કૈવલ્ય ચોક્કસ છે એમ તેઓ કહે છે.[૨૯] અને એ ઉપર ભાર દઈને કુપ્પુસ્વામી શાસ્ત્રી શંકરથી મંડન આ બાબતમાં જુદા પડે છે એવો અર્થ કાઢે છે. મારા મતે તેમનો આ અભિપ્રાય બરાબર નથી. ખરી રીતે મંડનમિશ્રે પ્રસ્તુત વિષયને સ્પર્શ જ નથી કર્યો. એમ તો સુરેશ્વરે પણ એ પ્રશ્ન નથી ચર્ચ્યો. અહીં શંકરાચાર્ય બ્ર. સૂ. ભાષ્યમાં સૂત્રોથી બંધાયેલા છે. સૂત્રમાં જેની ચર્ચા હોય તે સર્વ વિષયો વિશે શંકરને કાંઈક અભિપ્રાય આપવો જ પડે, જ્યારે મંડન અને સુરેશ્વર અમુક મર્યાદિત વિષયની જ ચર્ચા કરે છે. ખરી રીતે "દેહ પડ્યા પછી વિદ્વાનને કૈવલ્ય મળે જ" એ નિશ્ચયમાં મંડનથી શંકર જરાય ઓછા આગ્રહી નથી.[૩૦] પણ ઉપર કહેલ આધિકારિકોને એ નિયમ લાગુ નથી પડતો. તેઓને—વ્યાસવસિષ્ઠાદિ ને કૃષ્ણાદિ અવતારોની કોટિના ગણવા એવો શંકરનો અભિપ્રાય છે.

વેદાંતવાદવિષયક શંકર અને સુરેશ્વરથી મંડનના મતભેદના વધારે મુદ્દાઓને વિસ્તારથી ચર્ચવાની જરૂર નથી. કુપ્પુસ્વામી શાસ્ત્રીએ મતભેદના જે બીજા મુદ્દાઓ નોંધ્યા છે, તેમાંના ઘણા તો અમુક ઉપનિષદ્વચનોનો અર્થ શંકરથી મંડને જુદો કર્યો હોવાના છે. આમાં મને કાંઈ

---

૨૭. બ્ર. સિ., પૃ. ૧૩૦, પં. ૧૭ થી ૧૯

૨૮ બ્ર સૂ., ૪–૧–૧૫ ઉપર ભામતી તથા તે ઉપરની કલ્પતરુ જુઓ.

૨૯. બ્ર. સિ., પૃ. ૧૩૨, પં ૯ થી ૧૪

૩૦. [જુઓ ૪–૧–૧૪ ના ભાષ્યનો છેલ્લો ભાગ. મંડને એ કટકાના શબ્દો ઉતાર્યા છે.

મહત્ત્વ લાગતુ નથી ઉપનિષદ્‌વચનોના અર્થની બાબતમા એવી છૂટ સપ્રદાયમાન્ય છે[૩૧]

अविद्यया मृत्यु तीर्त्वा એ ઈશાવાસ્ય ઉ ની શ્રુતિનો એ ઉપનિષદ્‌ના શાકરભાષ્યમા આપેલા અર્થથી મડનમિશ્રે જુદો અર્થ આપ્યો છે,[૩૨] એ સાચુ છે પણ એ અર્થભેદ ઉપર ભાર મૂકવામા કાઈ તત્ત્વ નથી ખરી રીતે જે અર્થ મડને આપ્યો છે તે શકરના વાદને અનુકૂળ છે, એટલુ જ નહિ પણ બ્ર સૂ ૧–૧–૪ના ભાષ્યના અન્તમા આપેલી ગાથાઓનુ તાત્પર્ય સમજાવતા ભામતીકારે એ જુદા અર્થમા એ મત્ર ઉતાર્યો છે

મડન અને સુરેશ્વર–શકરાચાર્યથી ક્યાક ક્યાક જુદા પડનાનુ મડનમિશ્રનુ વલણ અને ઉપર વિસ્તારથી જોયુ તેમ સ્ફોટવાદ તથા જ્ઞાનકર્મસમુચ્ચય જેવા મહત્ત્વના સિદ્ધાન્તોની બાબતમા મડનનો શકર અને સુરેશ્વરથી ભિન્ન મત મડનમિશ્ર તથા સુરેશ્વરને ભિન્ન વ્યક્તિ સિદ્ધ કરવા માટે પૂરતો સમર્થ છે છતા શ્રુતપરપરાના બળથી આ સિદ્ધાન્તભેદની અવગણના કરનાનુ સુબ્રહ્મણ્ય શાસ્ત્રી આમુખમા કહે છે મને તો એમની દલીલ ગળે ઊતરતી નથી વળી તેઓ મડનમિશ્રના અમુક વચનોનું સુરેશ્વરના બૃહદારણ્યકવાર્તિકના અમુક વચનો સાથે મળતાપણુ વીગતથી દર્શાવીને એ સામ્યને એ બેની એકતાનુ પ્રમાણ ગણે છે પણ મને એ દલીલ સમર્પક નથી લાગતી એક લેખકે બીજામાથી વિચારો અને શબ્દોના ઉતારા કર્યા હોવાનો સભવ છે વેદાતીઓ અથવા આપણા પ્રાચીન દાર્શનિક લેખકો વિરુદ્ધ પક્ષના પણ અનુકૂળ વિચારો અને શબ્દો ઉતારવામા વાધો ગણતા નથી અને નામ લીધા વગર ઉતારા કરે છે અહી મડનમિશ્રના બ્ર સિ ગ્રન્થમાથી બૃહદારણ્યકવાર્તિકમા ઉતારા થયા હોવાનો સભવ છે

પણ મડનમિશ્ર અને સુરેશ્વરની એકતાની વિરુદ્ધ સિદ્ધાન્તભેદ ઉપરાત નીચેની બે દલીલો પણ કુપ્પુસ્વામી શાસ્ત્રીએ કરી છે [૧] સુરેશ્વર पण्डितमन्या वेदार्थनिश्चिता महामीमांसका धीरा "અસપ્રદાયબલના ટેકાથી બોલનારા" એવા આક્ષેપો બૃ વા મા જે પ્રતિપક્ષીઓ માટે કરે છે તેમા મડનમિશ્ર ઉદ્દિષ્ટ હોવાનુ એકાદ સ્થળે ટીકાકાર આનન્દગિરિ કહે છે[૩૪] [૨] કુપ્પુસ્વામી શાસ્ત્રી કહે છે કે[૩૫] વેદાતના મળી આવેલા કોઈ પણ પ્રમાણભૂત ગ્રન્થમા મડનમિશ્ર અને સુરેશ્વરની એકતા કહી નથી, એટલુ જ નહિ પણ અદ્વૈતવાદના તથા દ્વૈતવાદના અનેક ગ્રન્થોમા બેય લેખકોને ભિન્ન કહેલ છે

વળી સર્વજ્ઞાત્મમુનિ સ્પષ્ટ શબ્દોમા મડનવચનને 'અન્યથાપ્રસ્થાન' કહે છે એટલે કે શકર પ્રસ્થાનથી મડનપ્રસ્થાન ભિન્ન છે અને સુરેશ્વર તો શકરના અનુયાયી છે એ નિર્વિવાદ છે

૩૧ મડનમિશ્રે પોતે જ પ્રસ્તુત જ શ્રુતિના બે અર્થ આપ્યા છે શકર પણ ઘણીવાર એક કરતા વધારે અર્થ આપે છે

૩૨ બ્ર સિ, પૃ ૧૩, ૫ ૭થી ૧૧

૩૩ જુઓ બ્ર સૂ, ૧–૧–૪ ના ભાષ્યનો અન્તભાગ તથા તે ઉપર ભામતી, નિ સા આ, પૃ ૧૫૫

૩૪ જુઓ બ્ર સિ નો ઉપોદ્ઘાત, પૃ ૩૦ તથા તે ઉપરની ૪૧ થી ૪૫ ટીપો

૩૫ એજન, ઉ પૃ ૫૦, ૫૧ તથ તે ઉપરની ટીપો

મારા મતે ઉપરની બે દલીલો ગમે તેવી બદ્ધમૂલ શ્રુતપરંપરાને ઉખેડી નાખવા માટે સમર્થ છે. પણ એથી આગળ ચાલીને કુપ્પુસ્વામી શાસ્ત્રી નીચેનો પુરાવો ઉમેરે છે. આનન્દાનુભવ નામના ચિત્સુખ પહેલાં થયેલા વેદાન્તી ગ્રન્થકાર ન્યાયરત્નદીપિકામાં વિશ્વરૂપ અને મંડનને એક વાક્યમાં જુદા ગણે છે. અને પછીના વાક્યમાં ગૃહસ્થ વિશ્વરૂપ એ જ સંન્યાસી સુરેશ્વર એમ કહે છે. મતલબ કે મંડન અને સુરેશ્વરને ભિન્ન ગણે છે'[૩૬] એ સ્પષ્ટ છે.

દંતકથાના આગ્રહી સુબ્રહ્મણ્ય શાસ્ત્રી તો મંડનમિશ્ર, ઉમ્બેક, વિશ્વરૂપ અને સુરેશ્વર ચારેયને એક ગણે છે.[૩૭] પણ મારો નિશ્ચય તો કુપ્પુસ્વામી શાસ્ત્રીને અનુસરતો મંડનમિશ્ર અને સુરેશ્વરને જુદા ગણવાનો છે. અલબત્ત સુરેશ્વર અને વિશ્વરૂપ એક હોય એ સંભવ છે.

મંડનમિશ્રનો સમય

દંતકથા પ્રમાણે તો મંડનમિશ્ર શંકરાચાર્યના સમકાલીન અને પાછળથી સુરેશ્વરરૂપે શિષ્ય એટલે એનો સમય થોડાં વર્ષો પહેલાં તો શંકરાચાર્યના સમયથી નિશ્ચિત હતો. પણ 'બ્રહ્મસિદ્ધિ'માં શંકરથી ભિન્ન વિચારો છે, માટે 'શંકરવિજય'ની દંતકથામાંથી વિશ્વાસ ચલિત થતાં મંડનમિશ્રના સમય માટે પણ શંકા ઉત્પન્ન થાય એ સ્વાભાવિક છે. અને 'બ્રહ્મસિદ્ધિ' છપાયા પહેલાં જેઓએ એ ગ્રન્થનું સંપૂર્ણ અવલોકન કર્યું નહોતું તેઓની માન્યતા એવી થઈ હતી કે શંકરાચાર્યથી ભિન્ન વેદાન્તમત દર્શાવનાર મંડનમિશ્ર શંકર પહેલાં અને એના બીજા ગ્રન્થોમાં કુમારિલમાંથી ઉતારા કરનાર કુમારિલ પછી થયા હોવા જોઇએ. આ વિચારશ્રેણીને અનુસરી શ્રી. પી. વી. કાણેએ કુમારિલને ઈ. સ. ૬૧૦ થી ૭૦૦ વચ્ચે, મંડનમિશ્રની સાહિત્યપ્રવૃત્તિને ૬૯૦ થી ૭૧૦ વચ્ચે, ઉમ્બેકની ૭૦૦ થી ૭૩૦ વચ્ચે અને શંકરના શિષ્ય સુરેશ્વરની ઇ. સ. ૮૦૦થી ૮૪૦ વચ્ચે મૂકેલ છે.[૩૭] જ્યારે શ્રી. રામસ્વામી શાસ્ત્રીએ 'તત્ત્વબિંદુ'ના ઉપોદ્ઘાતમાં મંડનમિશ્રને ઈ. સ. ૬૮૦ થી ૭૫૦માં મૂકેલ છે.[૩૮] કીથ મંડનમિશ્ર અને સુરેશ્વરની ભિન્નતાના ઉપર નોંધેલા પુરાવા પ્રકટ થયા પહેલાં કહે છે કે કુમારિલ ઇ. સ. ૭૦૦ પહેલાં નહિ અને મંડનમિશ્ર તે પછી.[૩૯]

અહીં સ્પષ્ટતા ખાતર કુમારિલના સમયના નિર્ણય માટે જે પુરાવો ઘણાં વર્ષો પહેલાં પ્રાચ્યતત્ત્વવિદ્ કે. બી. પાઠકે આપ્યો છે અને પાછળના બધા તદ્વિદોએ સ્વીકાર્યો છે તે ટૂંકામાં નોંધવો જોઇએ:[૪૦] ચિનાઇ સાધનો ઉપરથી એ વિદ્વાને દર્શાવ્યું છે કે સાતમા શતકના પાછલા ભાગમાં આ દેશમાં મુસાફરી કરનાર ચિનાઇ પ્રવાસી ઇત્સીંગ કહે છે કે 'વાક્યપદીય'ના કર્તા ભર્તૃહરિ ઈ. સ. ૬૫૦ માં મરણ પામ્યા હતા. હવે એ વિદ્વાને વિસ્તારથી બતાવ્યું છે તેમ કુમારિલે 'વાક્યપદીય'માંથી ઉતારો કર્યો છે તથા તેનું ખંડન કર્યું છે. કુમારિલે કરેલું ભર્તૃહરિનું ખંડન

---

૩૬. જુઓ બ્ર. સિ. નો ઉપોદ્ઘાત પૃ. ૫૧ તથા ટીપ ૧૪૮નું किं च प्रसिद्धप्रभावैर्विश्वरूपप्रभाकरमंडनवाचस्पतिसुचरितमिश्रैः એ ન્યાય–ર.દી. નું વચન.

તથા ટીપ ૧૫૦માં ઉતારેલું વચન.

૩૭. પી૦ વી૦ કાણેનું હિસ્ટરી ઑફ ધર્મશાસ્ત્ર ૧૯૩૦, પૃ.૨૫૨ થી ૨૬૪

૩૮. વાચસ્પતિમિશ્રનું તત્ત્વબિન્દુ, અનામલ્લાઈ યુનિવર્સિટી સીરીઝ ૧૯૩૫ નો ઉપોદ્ઘાત

'બ્રહ્મસિદ્ધિ'મા બતાવવી શકાય છે પણ ઉપર એ પ્રશ્નનો સવિસ્તર વિચાર કર્યો છે અને શંકરમાંથી વાચસ્પતિ અને કદાચ મંડનમિશ્રને પણ એ વિચાર મળ્યો હોવાનો સંભવ છે બીજી બાબતમા તો મંડનમિશ્ર તરફ માન હોવા છતા શંકર તરફ વાચસ્પતિને ઘણુ વધારે માન છે, અને શંકરથી જુદા પડતા 'બ્રહ્મસિદ્ધિ'ના વચનોને ઉતારીને તેનુ વાચસ્પતિએ ખંડન કર્યું છે[૫૦] મંડનમિશ્રના સ્ફોટવાદનુ પણ ખંડન તત્ત્વબિન્દુમા કર્યું છે

મંડનમિશ્રે અદ્વૈત વેદાંત સાથે વૈયાકરણ ભર્તૃહરિના કેટલાક સિદ્ધાન્તો, ન્યાયશાસ્ત્રના અમુક સિદ્ધાન્તો અને પૂર્વમીમાંસાની અમુક માન્યતાઓનો મેળ સાધવાનો 'બ્રહ્મસિદ્ધિ'મા પ્રયાસ કર્યો છે અને એ એની વિશેષતા છે એમ કહી શકાય પણ શંકરના પ્રખર પ્રકાશમા મંડનમિશ્ર ઝાંખા પડી ગયા 'બ્રહ્મસિદ્ધિ' ગ્રન્થનો પ્રચાર લગભગ લુપ્ત થઈ ગયો દ્રવિડદેશમા એની હાથપ્રત જળવાઈ રહી એને સદ્‌ભાગ્ય જ ગણવુ પડશે, કારણ કે દાર્શનિક દૃષ્ટિથી કે સંસ્કૃત દૃષ્ટિથી શંકર સાથે એને સરખાવી જ ન શકાય પણ કેટલીક અવાતર દલીલો માટે ગ્રન્થ વાચવા જેવો છે અને વેદાંતના ઇતિહાસ ઉપર એમાથી કેટલુંક અજવાળુ જરૂર પડે છે

---

૫૦ ભામતી (નિ પ્રે ક ૫ વાળી આવૃત્તિ પૃ ૫૨૫૩)મા મંડનમિશ્રના યજ્ઞાદિ કર્મથી સમુચ્ચિત બ્રહ્મોપાસનના મોક્ષ આપે છે એ મતની દલીલો બ્રહ્મસિદ્ધિ પૃ ૨૭ થી ૩૬ અને ૧૫૪ વગેરેમાથી ખેંચી લઈ તેનુ (પૃ ૫૪, ૫૫મા) અને બ્ર સિ પૃ ૧૨–૧૩ તથા પૃ ૩૫માથી શબ્દો જ ઉતારીને (પૃ ૫૮મા) તેનુ ખંડન કર્યું છે વળી બ્ર સિ પૃ ૧૩૦–૧૩૧ના વચનોને વાચસ્પતિએ બ્ર સૂ ૪–૧–૧૫ની ટીકામા પૂર્વપક્ષ તરીકે ઉતારી તેનુ ખંડન કર્યું છે

પંડિત કવિ નાનાક

શ્રી. રામલાલ ચૂનીલાલ મોદી

ઉપક્રમ

આચાર્ય આનંદશંકરભાઇની સમકક્ષ વિદ્વત્તા અને સમૃદ્ધિવાળા બે નાગર બ્રાહ્મણો મધ્યકાલીન ગુજરાતમાં થયા છે; એક 'કીર્તિકૌમુદી'નો કર્તા સોમેશ્વરદેવ અને બીજા પંડિત નાનાક. પરન્તુ સોમેશ્વર જેટલો જાણીતો છે, તેટલો નાનાક નથી, કારણ કે સોમેશ્વરના રચેલા કેટલાક ગ્રન્થો અને શિલાલેખોની પ્રશસ્તિઓ મળી આવે છે, તેમ જ તેના પૂર્વજો ચૌલુક્ય રાજાઓના પુરોહિતો હોવાથી અને તે જાતે મહામાત્ય વસ્તુપાલનો આશ્રિત કવિ હોવાથી, તેના વિશે ઇતિહાસના પ્રબન્ધોમાં ઘણા ઉલ્લેખો થયેલા જોવામાં આવે છે; પરંતુ નાનાક સંબંધી 'ચતુર્વિંશતિપ્રબંધ'માં સહેજ ઉલ્લેખ હોવા ઉપરાંત બીજું કાંઈ સૂચન કોઈ ગ્રંથમાં મળતું નથી, તેમ જ તેનો રચેલો કોઇ ગ્રંથ પણ મળ્યો નથી. તેણે પ્રભાસપાટણમાં સરસ્વતીસદન બંધાવ્યું હતું, તેની વગર સંવતની[1] પ્રશસ્તિનો શિલાલેખ અને બીજી સંવત ૧૩૨૮ની પ્રશસ્તિનો શિલાલેખ એમ બે મળી આવ્યા છે. તે ઉપરથી તેના સંબંધી કેટલીક હકીકત જાણવા મળે છે.

જ્ઞાતિ અને કુલ

નાનાકનું કુલ આનંદપુર અથવા નગર (હાલના વડનગર)માં રહેતું હતું. તેની જ્ઞાતિ નાગર બ્રાહ્મણની હતી અને તેનું ગોત્ર કાપિષ્ઠલ[2] હતું. તેનો મૂળ પુરુષ સોમેશ્વર હતો. સોમેશ્વરનો જન્મ વડનગર અને વિસનગરની વચ્ચે આવેલા ગુંજા ગામમાં થયો હતો. આ ગુંજા ગામ વૈજવાપ ગોત્રના બ્રાહ્મણોની માલેકીનું હતું, અને તે કોઈ ચૌલુક્ય રાજાએ (કદાચ મૂલરાજે) એ ગોત્રના કોઈ બ્રાહ્મણની દીવાનગીરી(શ્રીકરણવ્યાપર)થી પ્રસન્ન થઈ ઇનામ તરીકે આપેલું હતું. સોમેશ્વર વડનગરનો વતની હોવા છતાં, જન્મ ગુંજામાં થયો હતો, તેથી હું ધારું છું કે તે ગામમાં તેનું

૧. ગુ. ઐ. લે. ભા. ૩ પૃ. ૯૭ ઉપર આ પ્રશસ્તિ આપી છે, તેમાં તેનું વર્ષ નથી, પરન્તુ શ્રી. દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રી ગુ. મ. રા. ઇ. ભા. ૨, પૃ. ૪૦૭માં નોંધે છે કે તે સં. ૧૩૨૦ની છે. પરંતુ Important Inscriptions from the Baroda State એ પુસ્તકમાં આ શિલાલેખોની જે પ્રતિકૃતિઓ છપાઈ છે, ત્યાં પહેલીમાં સંવત આપ્યો નથી.

૨. બંને પ્રશસ્તિમાં (પહેલીનો શ્લોક ૯ અને બીજીનો શ્લોક ૧) નાનાકનું ગામ કાપિષ્ઠલ જણાવ્યું છે, છતાં શ્રી. દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રી તેનું ગોત્ર વૈજવાપ જણાવે છે, તે યોગ્ય નથી, તેમ જ તેઓ ગુંજામાં સોમેશ્વર રહેતો હતો એમ લખે છે, તે પણ બરોબર નથી. ગુંજામાં તો તેનો માત્ર જન્મ થયો હતો.

મોસાળ હશે સોમેશ્વર પોતે ઉપાધ્યાય હતો અને વિદ્યાર્થીઓને વેદશાસ્ત્રનુ શિક્ષણ આપતો હતો તેને સીતા નામની સુશીલ અને સુશિક્ષિત પત્ની હતી અને આમટ નામનો પુત્ર હતો આમટ યજ્ઞયાગાદિક કર્મમા કુશલ હતો તેને પ્રશસ્તિ અ ૨ મા દીક્ષિત કહ્યો છે, તેથી તેણે જાતે પણ કોઈ યજ્ઞ કર્યો હશે એમ લાગે છે તેને સકલગુણવતી સજ્જની નામની પત્ની હતી તેનાથી તેને બ્રહ્મા જેવો વિદ્વાન ગોવિન્દ નામનો પુત્ર થયો હતો આ ગોવિન્દ તે આપણા ચરિતનાયકનો પિતા ગોવિન્દને બે સ્ત્રીઓ હતી તેમા પહેલીનુ નામ લાછી અને બીજી પત્નીનુ નામ સૂહવા હતુ બને પતિપત્નીએ દેહશુદ્ધિ માટે નર્મદા નદીમા સ્નાન કર્યું હતુ ગોવિન્દે સસારનો ત્યાગ કરી સન્યસ્ત ગ્રહણ કર્યું હતું ગોવિન્દને ત્રણ પુત્રો હતા સાથી મોટો પુરુષોત્તમ વિષ્ણુના જેવો પ્રતાપી હતો ફેર માત્ર એટલો કે વિષ્ણુની નાભિમા બ્રહ્માનો વાસ હતો, જ્યારે પુરુષોત્તમના મુખમા બ્રહ્માનો વાસ હતો, અર્થાત્ વેદ તેના મુખપાઠે હતા સૌથી નાના પુત્રનુ નામ મલ્હણ હતુ તેણે કાશીની યાત્રા કરી હતી તેને સાગ ઋગ્વેદ કઠાગ્રે હતો

અભ્યાસ અને વિદ્વત્તા

નાનાક ગોવિન્દનો વચલો પુત્ર હતો[3] તેની બાલ્યાવસ્થા કેવી વીતી હતી તે જાણવામા નથી, પરન્તુ તેના અભ્યાસ અને વિદ્વત્તાની વીગત પ્રશસ્તિઓમા જણાવેલી છે તેણે કાતન્ત્ર-વ્યાકરણનો સપૂર્ણ અભ્યાસ કર્યો હતો તે કાવ્ય, નાટક અને અલકારશાસ્ત્રમા નિપુણ હતો તે આખા ઋગ્વેદનો જ્ઞાતા હતો અને રામાયણ, મહાભારત, પુરાણો અને સ્મૃતિઓમા પારગત હતો તેનામા કવિત્વશક્તિ પણ હતી, કેમકે પ્રશસ્તિકાર જણાવે છે કે (અક ૧, શ્લો ૭૦) પ્રાચીન કવિઓએ કરેલા શબ્દોના વ્યયથી કટાળી વાગ્દેવતાએ તેના મુખમા નિવાસ કર્યો હતો જોકે તેનુ રચેલુ કોઈ કાવ્ય મળ્યુ નથી, પરન્તુ વિસલદેવની રાજસભામા અમરસૂરિની કવિત-શક્તિની પરીક્ષા જે પરીક્ષકોએ લીધી હતી તેમા નાનાક પણ હતો, એમ ચ વિ પ્ર ના અમર-સૂરિપ્રબન્ધમા જણાવ્યુ છે गीत न गायतितरां युवतिर्निशासु ચરણ નાનાકે પાદપૂર્તિ માટે અમરસૂરિને આપ્યુ હતુ વળી, વથળીમાથી મળી આવેલી અપૂર્ણ પ્રશસ્તિ નાનાકની રચના હશે એમ મારુ માનવુ છે તે પ્રશસ્તિ અપૂર્ણ હોવાથી પ્રશસ્તિ રચનારનુ નામ તો નથી, પણ તે આનદપુરનો હતો, તેનુ ગોત્ર કાપિષ્ઠલ હતુ અને તેના પિતાનુ નામ ગોવિન્દ હતુ, એ હકીકત તો તેમા જળવાઈ રહી છે[4] આ પ્રમાણે તેની કવિત્વશક્તિનો થોડોક પુરાવો મળે છે ખરો નાનાકે વિસલદેવની રાજસભામા વેદાદિશાસ્ત્રોના પરીક્ષા પણ આપી હતી એમ પ્રશસ્તિકાર કહે છે

૩ શ્રી દુર્ગાશકર શાસ્ત્રી (ગુ મ રા ઇ, ભા ૨, પૃ ૪૦૭) મલ્હણને ગોવિદનો વચલો પુત્ર અને નાનાકને સૌથી નાનો પુત્ર જણાવે છે, પણ પ્રશસ્તિ અ ૧ મા મલ્હણને कनिष्ठ (શ્લોક ૭૦) અને નાનાકને कनीयान् (શ્લો ૭૧) કહ્યો છે

૪ वंशे कपिष्ठलमुनेरवनीवनसरल वनीपकजनीनवनीरवाह ।

भूजानिपूजितपद पदमिंदिराया गोविंद इत्यजनि कोविदसार्वभौम ॥ ४४ ॥

श्रीसिंधुरानन्दपुरद्विजस्य तस्यात्मजन्मा .(ગુ એ લે ભા ૩, અ ૨૨૫)

ચારિત્ર્ય અને સામાજિક પદવી

તેનામાં આટલી વિદ્વત્તા હતી, એટલું જ નહિ, પણ તે રાજનીતિમાં નિપુણ હતો, બુદ્ધિમાનોમાં શ્રેષ્ઠ હતો, જિતેન્દ્રિય હતો, ઉજ્જ્વલ આચરણવાળો હતો અને નાગરજ્ઞાતિના ભૂષણરૂપ હતો. તે ઉપરાંત તે કાવ્યાનંદમાં રસિક હતો. આથી તે શ્રૌત અને સ્માર્ત બંને સંપ્રદાયના બ્રાહ્મણોના સમાજને શોભાવનારો હતો, એટલું જ નહિ, પણ ત્રણે વર્ણના લોકોમાં આગેવાન થયો હતો. આટલી યોગ્યતાને લીધે વિસલદેવ રાજાએ પણ તેના પગ ધોઈને તેને દાન આપ્યું હતું.

સમૃદ્ધિ અને ઉદારતા

જેમ આચાર્ય આનન્દશંકરભાઈમાં શ્રી અને સરસ્વતીનો સંગમ થયો હતો, તેમ નાનાકમાં પણ લક્ષ્મી અને શારદાનો વિરોધ શમ્યો હતો, એમ પ્રશસ્તિ(અં. ૨)કાર જણાવે છે. અર્થાત્ તેની વિદ્વત્તા જેવી અગાધ હતી, તેવી તેની સમૃદ્ધિ પણ વિપુલ હતી. આ સમૃદ્ધિ વિસલદેવની કૃપાથી પ્રાપ્ત થઈ હતી. જ્યારે વિસલદેવ સોમનાથની યાત્રાએ ગયો હતો, ત્યારે નાનાકને સાથે લઈ ગયો હતો અને ત્યાં પોતે બંધાવેલી વિસલબ્રહ્મપુરીમાં એક હવેલી આપી પ્રભાસમાં કાયમનો વસાવ્યો હતો. અને સોમેશ્વરની પૂજાનું કાર્ય સોંપી બગસરા ગામ જિવાઈમાં આપ્યું હતું. આના બદલામાં વિસલદેવને તે જીવતો હતો ત્યારે શાસ્ત્રપુરાણોની કથાઓ કહી સંભળાવતો અને તેના મરણ પછી પર્વે પર્વે તેનું શ્રાદ્ધ સરાવતો હતો. વળી સોમદેવની પૂજાથી પ્રસન્ન થઈને સોમનાથના મઠપતિ વીરભદ્રે તેને માંગરોળ ગામની ઊપજનો સાતમો ભાગ બાંધી આપ્યો હતો. આથી નાનાકની સમૃદ્ધિ વધી ગઈ હતી. આ સમૃદ્ધિનો તે સદુપયોગ કરતો હતો. પ્રશસ્તિકાર કહે છે કે તેણે ઘણા મહાયજ્ઞો કર્યા હતા, તે ઉદાર બુદ્ધિનો હતો, અતિથિઓનો સારો સત્કાર કરતો, તેના ઘેરથી કોઈ અભ્યાગત ખાલી હાથે પાછો જતો નહિ, તે સો બ્રાહ્મણોને નિત્ય બ્રહ્મભોજન કરાવતો[૫] અને પોતાનાં સુપાત્ર સગાંવહાલાં અને મિત્રમંડળીને છૂટે હાથે દ્રવ્યની સહાય આપતો. તેણે ઘણાં સાર્વજનિક કાર્યો પણ કર્યાં હતાં. તેણે પ્રભાસમાં સમુદ્રના કિનારે સારસ્વત સદન બંધાવ્યું હતું. આ કદાચ પાઠશાળા માટેનું મકાન હશે. આથી પ્રશસ્તિકાર યોગ્ય જ કહે છે કે આટલી યોગ્યતાવાળો નાગરભૂષણુ નાનાક કોનો મિત્ર ન હોય ?

પત્ની અને પુત્ર

નાનાકને લક્ષ્મી નામની પત્ની હતી. તે મધુરભાષિણી અને ઉભય કુલના ભૂષણરૂપ હતી. તેને ગંગાધર નામનો પુત્ર હતો, પરન્તુ તેની યોગ્યતા વિશે પ્રશસ્તિકાર કંઈ જણાવતો નથી, પણ આશીર્વાદ આપે છે કે તે રાજનીતિમાં કુશળ થાઓ અને પોતાના સુચરિતથી કુલને પાવન કરો. એ ઉપરથી જણાય છે કે પ્રશસ્તિ રચાયાને સમયે ગંગાધરની ઉમર નાની હશે. નાનાકના કુટુંબનું શું થયું તે જાણવામાં આવ્યું નથી. છેલ્લી પ્રશસ્તિ રચાયા કેડે પચીસેક વર્ષ પછી અલાઉદ્દીન ખૂનીના લશ્કરે (સં. ૧૩૫૬) સોમનાથ ઉપર ચઢાઈ કરી હતી, તે વખતે આ કુટુંબનો નાશ થયો હોય અગર તો ભાગીને બીજે જઈ વસ્યું હોય.

---

૫. આ સો બ્રાહ્મણો તે તેના સરસ્વતીસદન (પાઠશાળા)ના વિદ્યાર્થીઓ કદાચ હશે.

વડનગરો કે વિસનગરો ?

જેમ અત્યારે બ્રાહ્મણોમા નાગરજ્ઞાતિ ઉચ્ચ મનાય છે, તેમ તે કાળે પણ મનાતુ હ એમ દ્વયાશ્રય કાવ્ય ઉપરથી જણાય છે (સ ૧૯, શ્લો ૬૦ અને તે ઉપરની ટીકા) ને નાનાક પ્રશસ્તિ અ. ૧, શ્લો ૩૨મા પણ ગર્વપૂર્વક લખ્યુ છે કે मानुष्यैर्द्विजता दुरासदतरा तत्राप्य नागरज्ञाति स्यातिमती નાનાક નાગર બ્રાહ્મણ હતો એમા શક નથી, પરન્તુ તે વડનગરો વિસનગરો નાગર હતો, તે સબધી મતભેદ છે[૬] તેના પૂર્વજો વડનગરા હોવાથી તે વડનગ નાગર હોવાનો વિશેષ સભવ છે છતા પણ ચ વિ પ્ર મા તેને विसलनगरीय કહ્યો છે, તે કેટલાક તેને વિસનગરો પણ ગણે છે જો નાનાકના કાળમા નાગરમા ભેદ પડ્યા હોય, તો વડનગરો હોઈ શકે, કારણ કે ચ વિ પ્ર મા તેને વિસનગરનો રહેવાસી કહ્યો છે, કઈ વિસનગ નાગર કહ્યો નથી પણ હુ ધારુ છુ કે તેના સમયમા વિસનગર તાજુ જ વસેલુ હોવાથી સમયે એ ભેદ સ્પષ્ટ પડ્યા નહિ હોય કેટલાક વિદ્વાનો વિસનગર અજમેરના ચૌહાણ રા વિમલદેવે વસાવ્યાનુ માને છે, પણ તેને માટે કોઈ આધાર નથી એવુ કહેવાય છે કે મહમ ગિઝનીએ સોમનાથ ઉપર ચઢાઈ કરી, ત્યારે તેના સામે ઘણા રાજાઓ થયા હતા. તે પાટણનો ભીમદેવ પહેલો સામેલ નહિ થવાથી અજમેરના વિસલદેવે ગુજરાત ઉપર ચઢાઈ ! ભીમને હરાવ્યો અને પોતાની ચઢાઈના સ્મારકરૂપે તેણે વિસનગર વસાવ્યુ[૭] આમા ઐતિહાિ તથ્ય નથી, કારણ કે ભીમદેવ મહમ્મદની સામે લઢ્યો હતો એમ મુસલમાન લેખક લખે છે વિસલદેવ ચૌહાણે ગુજરાત ઉપર ચઢાઈ કર્યાનો પણ કોઈ સ્થળે ઉલ્લેખ નથી આ વિસલ (વિગ્રહરાજ ત્રીજો) ભીમનો સમકાલીન નહોતો, પણ તેના પુત્ર કર્ણદેવનો સમકાલીન હ કર્ણના સમયમાં પણ તેણે ગુજરાત ઉપર ચઢાઈ કરી હોય તેવુ જણાતુ નથી વળી સિદ્ધરાજ સમય પહેલા વિસનગર શત્રુરાજાએ વસાવ્યુ હોય તો સિદ્ધરાજ શત્રુના કાયમના સ્મારક જેવા નગરનો નાશ કર્યા વિના રહે નહિ વિસનગરનો ઉલ્લેખ દ્વયા કાવ્ય કે ચૌદમી શતાબ્દી પહેલ કોઈ ઉત્કીર્ણ લેખમા કે ગ્રથપુષ્પિકા (Colophon)મા જોવામા આવતો નથી આથી ચૌદ

---

૬ શ્રી દુર્ગાશકર શાસ્ત્રી કૃત ગુ મ કા રા ભા ૨, પૃ ૪૦૭, ટિ ૨ શ્રી દુર્ગાશકરભાઈ વડનગરો નાગર ગણે છે, તેનુ કારણ પુછાવતા તેમણે જણાવ્યુ હતુ કે તેનુ ગોત્ર "વૈજવાપ" હતુ ; તે માત્ર વડનગરા નાગરોમા જ હોય છે, પરન્તુ બને પ્રશસ્તિઓમા તેનુ ગોત્ર "કાપિષ્ઠલ" જણા છે 'વૈજવાપ' ગોત્ર તો ગુ જાના ઇનામદાર નાગરોનુ હતુ એ સ્પષ્ટ છે તેના પૂર્વજો વડનગરના । તેથી તે કાળે જો નાગરોમા જ્ઞાતિભેદ પડ્યા હોય, તો તેને વડનગરો ગણી શકાય ખરો

૭ શ્રી મહાસુખરામભાઈ કૃત 'વીસનગર' પૃ ૫–૬ તથા શ્રી વિશ્વેશ્વરનાથ રેઉ કૃત ભાર પ્રાચીન રાજવશ ભા ૧ પૃ ૨૩૫ તથા ૨૮૬, શ્રી મહાસુખભાઈએ કોઈ પ્રમાણ આપ્યુ નથી શ્રી 'ફિરિસ્તા'નો આધાર ટાકે છે, પણ તે મુસલમાનો સાથેના વિસલદેવના યુદ્ધ સબધી છે કે વિસલ વસાવ્યા સબધી છે તે સ્પષ્ટ નથી વળી તેઓ 'વીસલનગર' કહેતા નથી, પણ 'વીસલપુર' લખે તે બીજુ પણ ગામ હોય તેમ જ તેઓ વિસલદેવ ત્રીજા અને ચોથા બનેએ વિસલપુર વસાવ્યાનુ । છે, તો કઈ વાત ખરી માનવી ? વિસનગર વિસલદેવ વાઘેલાએ વસાવ્યાનો સ્પષ્ટ પુરાવો છે

વિસલદેવે તે વસાવ્યું હોય તેમ જણાતું નથી. પરંતુ તે વાઘેલા વિસલદેવે વસાવ્યું હશે એમ લાગે છે. તેણે પોતાના નામથી પ્રભાસમાં (વિસલબ્રહ્મપુરી) વસાવી હતી એમ નાનાકની પ્રશસ્તિમાં ઉલ્લેખ છે. આ પ્રમાણે તેણે વડનગર પાસે વિસલનગર વસાવ્યું હોય તો તેમાં આશ્ચર્ય નથી. વિસલના નામનાં બીજાં ગામો પણ ગુજરાત કાઠિયાવાડમાં છે, જેવાં કે વિસલવાસણા, વિસાવદર (विसलपद्र), વગેરે. આ પ્રમાણે નાનાકના સમયમાં તાજા વસેલા ગામ ઉપરથી નાગરોમાં ભેદ તે કાળે પડયા નહિ હોય, પણ પાછળથી પડયા હશે, એમ મને લાગે છે. જો તે ભેદ તે સમયે જ પડ્યા હોય તો તે વડનગરો નાગર હોવો જોઈએ. ચ. વિ પ્ર. માં તેને વિસનગરનો રહેવાશી કહ્યો છે તે ખોટું છે, કેમકે પ્રશસ્તિઓમાં તો તેના પૂર્વજો વડનગરના હતા અને તે પોતે પ્રભાસમાં રહેતો એમ સ્પષ્ટ ઉલ્લેખો છે, તેમાં વિસનગરનું નામ સુધ્ધાં નથી.

ઉપસંહાર

ખરેખર નાગરજ્ઞાતિભૂષણ પંડિત કવિ નાનાક ગુજરાતનો સત્પુત્ર હતો. મહાન ગુજરાતીઓની નામાવલિમાં તેનું નામ અગ્રપંક્તિ શોભાવે એવું છે. પ્રશસ્તિકારની સાથે આપણે પણ તેના વિશે કહી શકીએ કે

मुखे यदीये विमलं कवित्वं बुद्धौ च तत्त्वं हृदि यस्य सत्त्वम् ।
करे सदा दानमयावदानं पादे च सारस्वततीर्थयानम् ॥१४॥
काव्येषु नव्येषु ददाति कर्णं प्राप्नोति यः संसदि साधुवर्णम् ।
विभूषणं यस्य सदा सुवर्णं प्राप्तं तु पात्रे न मुखं विवर्णम् ॥२५॥

હર્ષગણિકૃત वस्तुपालचरित्र માં છે જુઓ પ્રસ્તાવ ૮ (રચ્યા સંવત ૧૪૯૭)

निजनाम्ना निवेश्योर्व्यां नगरं मंत्रिणा नवम् ।
श्रीविशलनृपोऽनैकधर्मस्थानमनोहरम् ॥४७॥
अकम्पधर्मवप्रेभ्यो विप्रेभ्यो वासहेतवे ।
परितो द्वादशग्रामाभिरामं सुकृती ददौ ॥४८॥
सत्यशौचदयानिष्ठा विशिष्टाचारतत्परा ।
वसन्ति ब्राह्मणास्तत्र पवित्रा वेदपाठतः ॥४९॥
नरेन्द्रशासनप्राप्तस्थानाच्छादनभोजना: ।
षट्कर्मनिरता नित्यं निश्चिन्ता निष्परिग्रहाः ॥५१॥
प्रासादं ब्रह्मणस्तत्र जगत्सौन्दर्यजित्वरम् ।
गजवाजिनरोदाररचनाराजितं किल ॥५२॥

આ ઉપરથી જણાશે કે વિસનગર વિસલદેવે વસાવ્યું હતું, એટલું જ નહિ, પણ તેમાં બ્રહ્માનું ભવ્યમંદિર બંધાવ્યું હતું અને બ્રાહ્મણોને તેના ફરતાં બાર ગામ દાનમાં આપ્યા હતાં.

અર્થ–જેના મુખમા નિર્મળ કવિત્વ છે, બુદ્ધિમા તત્ત્વજ્ઞાન છે, હાથમા હંમેશા દાનની વસ્તુ છે અને પગમાં સરસ્વતી તીર્થની યાત્રાનુ ચિહ્ન છે જે નવા કાવ્યો સાંભળે છે, સભામા સત્પુરુષનુ માન મેળવે છે, સદા સોનાના આભૂષણો ધારણ કરે છે અને સુપાત્ર મનુષ્યના સામે પોતાનુ મુખ બગાડતો નથી.[૭]

આચાર્યશ્રી આનન્દશંકરભાઈની વિદ્યાર્થિદશા

આચાર્યશ્રી ગુજરાત કૉલેજ છોડીને બનારસ સધાવ્યા ત્યારે એમને આપવાનુ માનપત્ર ઘડવાનુ હતુ એને અગે એમના વિદ્યાર્થિજીવન વિશે મને જે થોડુક જાણવા મળ્યુ હતુ તેની આ પ્રસગે નોધ કરુ તો કદાચ અનુચિત નહિ ગણાય

આનન્દશકરભાઇ પ્રવેશિકા(મૅટ્રિક્યુલેશન)મા બેઠા ત્યારે સસ્કૃતમા એમનો પહેલો નબર આવ્યો હતો અને જગન્નાથ શકર શેઠ શિષ્યવૃત્તિ એમને મળવી જોઈતી હતી, પણ પરીક્ષકોએ જોયુ તો પોતે ગુજરાતી હતા, અને ગુજરાતીને શિષ્યવૃત્તિનુ કાઇ કામ નહિ એમ કરીને તેઓએ પહેલી ને બીજી બેય શિષ્યવૃત્તિ દક્ષિણીને આપી દીધી આ વાત ગુજરાત કૉલેજમા શ્રી ઢેકને કરીને એક અધ્યાપક હતા તેમણે આનન્દશકરભાઇને કરી હતી

બીજુ, પોતે એફ એ મા બેઠા ત્યારે પણ સસ્કૃતમા પહેલો નબર આવ્યો હતો, પણ દૈવયોગે ત્યારે પોતે બીજા એક વિષયમા નીકળી ગયા, એટલે સસ્કૃતનો પહેલો નબર નકામો ગયો

બી એ તથા એમ એ મા પોતે 'ત્રીજા' વર્ગમા જ પાસ થયા

આમ આનન્દશકરભાઇની વિદ્યાર્થિ–કારકિર્દી જોઇએ છીએ તો એમા કાઇ વિશિષ્ટતા દેખાતી નથી, તોપણ વિદ્યાની અનન્ય તથા તેજસ્વી ઉપાસના પોતે કરી એવી બહુ ઓછા કરી ગયા છે ને કરશે

આ ઉપર સામાન્ય પક્તિના વિદ્યાર્થીઓએ આ બોધ લેવાનો છે, કે પરીક્ષામા ઊચો આક ભલે ન આવે, તોપણ જીવનમા ઊચો આક મેળવવા એ પ્રયત્ન કરે તો કોઈ એને રોકી ન શકે અને 'તેજસ્વી' વિદ્યાર્થીઓએ એમ શીખવાનુ છે, કે દુનિયામા પડ્યા પછી તેઓ લોકહિતાર્થે કાઇ પ્રવૃત્તિ કરી જાય તો તો ઠીક છે, નહિ તો ઉજ્જવલ વિદ્યાર્થિ–કારકિર્દીનુ મૂલ્ય અતિઅલ્પ છે

પૂના
સ ૧૯૯૮ આશ્વિન વદિ ૬
શુક્રવાર

દેસાઈ વાલજી ગોવિન્દજી

---

૭ બીજી પ્રશસ્તિ સરસ્વતી સરોવર સબધી છે, એમ અત્યાર સુધી ધારવામા આવતુ હતુ, પણ Important Inscriptions from the Baroda State એ પુસ્તકમા આપેલી પ્રતિકૃતિ ઉપરથી જણાય છે કે મૂળ પાઠ સર નથી પણ સદ્ છે, તેથી બને પ્રશસ્તિઓ સરસ્વતી સદન સબધી પ્રશસ્તિ ઘણા કવિઓ પાસે રચાવી હશે તેમાથી બે કવિઓની સારી લાગવાથી, બંને શિલામા કોતરાવી હશે એમ હુ માનુ છુ, તેથી પહેલીમા રચનાકાળ આપ્યો નથી, પણ બને એક જ સમયની છે

"હાં રે કોઈ માધવ લ્યો !"

ડૉ. મંજુલાલ ર. મજમૂદાર

મનુષ્યને જે વસ્તુનું અહોરાત્ર ચિંતન થયા કરતું હોય, તેનું મન પણ તેના–મય, તન્મય થઈ જાય છે, એવો સ્વાભાવિક અનુભવ છે. તે ઉપરથી તત્ત્વજ્ઞાનીઓએ એક 'લૌકિક ન્યાય'—લોક-કહેવત પ્રચલિત કરી છે: એનું નામ कीटभ्रमरीन्याय : કીડાને ભમરી વારંવાર આવીને ડંખ મારી જાય ત્યારે કીડાને જે દુ:ખનો અનુભવ થાય છે તેનું તેને પ્રતિપળે સ્મરણ રહ્યા કરે છે: અને 'એ ભમરી આવી! એ ભમરી આવી!' એવું અખંડ રટણ એને રહ્યા કરે છે. આવા સતત રટણને પરિણામે, કહેવાય છે કે, કીડો, કીડો મટી જઈ, ભમરી બની જાય છે: તેની કાયાપલટ થઈ જાય છે.

આવી જ રીતે જીવાત્માને જો પરમાત્માનું સતત સ્મરણ રહ્યા કરે, તો તે પરમાત્મસ્વરૂપ બની જાય છે. તેથી જ શ્રુતિવાક્ય છે કે यो यः स्मरति स एव सः । ब्रह्मविद् ब्रह्मैव भवति । જે જેનું સ્મરણ કરે છે તે તેવો બની જાય છે. બ્રહ્મને જાણનાર, બ્રહ્મને જાણ્યા પછી, પોતે સાક્ષાત્ બ્રહ્મરૂપ બની જાય છે.

મનુષ્યનું આન્તર મન જે વસ્તુમાં લીન હોય છે તે વસ્તુના વિચાર તેના મનમાં ઘોળાયા કરે છે: બાહ્ય મન અને શરીર, બાહ્ય વ્યાપારોમાં રોકાવા છતાં, તેના વિચાર તેના આન્તર મનનો કબજો લઈ લે છે. અને પરિણામે બહારના વ્યાપારમાં તેની એકાગ્રતા રહેતી નથી. 'શૂન્યમનસ્ક' એવો શબ્દ એને માટે પ્રચલિત છે. 'વેણી ગૂંથી ને માંહી ફૂલ હું તો ભૂલી'—એવા પ્રકારની નાયિકાની ભુલકણી પ્રવૃત્તિને તેની સખી મીઠો ઉપાલંભ આપતાં પૂછે છે: 'ભૂલ્યું ભુલાય એમ કેમ? અલબેલડી!' —આ પ્રશ્નનો ઉત્તર બાહ્ય વ્યાપારમાં દેખાતા તેના મનના ખાલીપણામાંથી મળી રહે છે.

શ્રુતિરૂપા ગોપીઓ જ્યારે ગોકુલવૃંદાવનની વ્રજભૂમિમાં આહીરજીવન ગાળે છે, ત્યારે તેમનું અખંડ ધ્યાન બાલલીલાવતારી શ્રીકૃષ્ણમાં જ રહે છે: તેનું સુંદર વર્ણન 'હરિવંશ'માં તથા 'શ્રીમદ્‌ભાગવત'ના 'દશમસ્કંધ'માં આપેલું છે. લોકદૃષ્ટિએ બાહ્ય વ્યાપારમાં રોકાયેલાં રહેવા છતાં, તેમનાં વત્સલ મન સનાતન–બાલક એવા શ્રીકૃષ્ણનાં ચરિત્રસંકીર્તનમાં જ રચ્યાં-પચ્યાં રહે છે. વૃત્તિઓરૂપી ભ્રમર, બીજા વિષયો (પદાર્થો તથા પ્રદેશો)માં ભ્રમણ કરવાને લીધે 'ગુણગુણ' અવાજ કર્યા કરે છે અને ઠરી ઠામ બેસી શકતો નથી. પરંતુ એને જ્યારે પોતાનું વંશરંધ્ર (વાંસમાં કોરેલું ઘર) મળી આવે છે ત્યારે એનો બધો ગણગણાટ શમી જાય છે; અને આત્મા સાથે તે લયલીન—એકાકાર બની જાય છે: ગોપીઓનાં મન પણ જ્યારે બાલકૃષ્ણના વિચારોથી સભર ભર્યાં હોય છે ત્યારે એમનાં મનમાં બીજા વિચારો માટે બિલકુલ જગા રહેતી નથી:

ઊલટુ, મનમા ઘોળાતા વિચારો ઊભરાઈ, છલકાઈને બહારના વિચારોને અને વ્યવહારોને પણ ભીંજવી દે છે તેને તેવો રંગ ચઢાવે છે

મહી વેચવા જતી વ્રજની ગોપી મહી વેચવાના બાહ્ય વ્યાપારની સાથે, મનમા અખંડ રમણ કરતા બાલકૃષ્ણનુ નામ કેવી રીતે ભૂલથી જોડી દે છે અને તેથી મહીયારીને કેટલી રમૂજ ઉત્પન્ન કરે છે—એ કથાપ્રસંગે કેટલાંક ખૂબ સુંદર ગીતો આપણને આપ્યા છે લગભગ તેરમા શતકમા થઈ ગયેલા બિલ્વમંગળ સ્વામી—લીલાશુકે श्रीकृष्णकर्णामृतમા આ સંબંધી એક સંસ્કૃત મુક્તક રચ્યુ છે —

विक्रेतुकामा किल गोपकन्या
मुरारिपादार्पितचित्तवृत्ति ।
दध्यादिकं मोहवशादवोचद्
'गोविंद–दामोदर–माधवे'ति ॥ —આશ્વાસ ૨, શ્લો ૫૬

એક બીજા કવિએ આ જ વિચારને આર્યાછંદમાં ગૂંથ્યો છે —

'नन्दसुत क्रीणीत'त्यमिदधति दुग्धविक्रये गोष्ठे ।
धन्या वनिता वन्या विक्रीणातीव या कृष्णम् ॥

—આવી રીતે ભાનભૂલેલી શૂન્ય મનવાળી અને તેથી ભુલકણી બનેલી ગોપીને આપણે 'ઘેલી' કે 'ભોળી' એવુ નામ આપવા પ્રેરાઈએ છીએ પરંતુ અહી ધ્વનિત કરેલી ઘેલછા કે તેનુ ભોળપણુ—જેને બિલ્વમંગળ સ્વામી 'मोह' (બેભાનપણુ) કહે છે, તેને તેના સાદા અર્થમા સમજવાના છે અનહદ ભક્તિની દૃષ્ટિએ કે અનન્ય સ્નેહની દૃષ્ટિએ ગોપીની ઘેલછા અને ભુલકણા-પણુ ભક્ત હૃદયને આનંદિત કરે છે, અને મહીયારીને તેના સદોદિત સ્મરણ માટે ધન્યવાદ ઉચ્ચરાવે છે

નરસિંહ મહેતાએ બે જુદા પદમા આ પ્રસંગને ગાયો છે 'શૃંગારમાળામા'મા ગૂંથાયેલુ પદ ૮૧મુ* વિશેષ પ્રસિદ્ધ નથી

"ધરણીધરશુ લાગ્યુ, માહારુ ધ્યાન રે
મહીડુ વીસરી ગયુ 'લ્યો કોઈ કહાન રે'—ધરણીધર શુ૦
ચાલી ચાલી ગોવાલણી, ગૈ નગર મોઝાર રે
મટુકીમા બેઠા, શ્રી દેવ મોરાર રે—ધરણીધર શુ૦
લોક કહે 'ગોવાલણી, ઘેલી થઈ રે
વેચે છે કહાન અને માથે છે મહી રે !'—ધરણીધર શુ૦
નરસૈયાચો સ્વામી, ભેટશુ ધીર રે
આપ-સરીખડી વાહાને, કીધી આહીર રે—ધરણીધર શુ૦"

પોતાની વૈખરી વાણીનું ઉચ્ચારણ અને પોતાનુ આન્તર મન—તે વચ્ચેના વિરોધનુ પૃથક્કરણ ગોપી પોતે જ કરવા માડે છે "હુ મહી વેચવા નીકળી છુ અને 'કહાન લ્યો' એમ કેમ કહુ છુ ?"—એ પોતાને પ્રશ્ન કરે છે એનુ આન્તર મન એની ગૂંચ ઉકેલી આપે છે "ધરણીધર શુ લાગ્યુ માહારુ ધ્યાન રે તેથી, મહીડુ વેચવા નીકળી છુ એ વાત હું ભૂલી ગઈ, અને

*'નરસિંહ મહેતાકૃત કાવ્યસંગ્રહ', પૃ ૨૮૮

મારાથી 'લ્યો રે કોઈ કહાન !' એમ બોલાઈ ગયું." બાહ્ય જગતમાં જ રાચનારી લોકદૃષ્ટિને ત્યારે બીજા જ પ્રકારનો વિરોધ દેખાય છે. લોક કહે છે : "આ શું ? વેચે છે કહાન, અને માથે છે મહી રે ! ખરેખર ગોવાલણી ઘેલી થઈ છે !' દુનિયાનાં ઊંધાં ચશ્માને આમ જ ડાહ્યાં પણ દીવાનાં લાગે છે.

આ બેવડા વિરોધનો ઉકેલ પ્રભુ લાવી દે છે; ગોપીની ચોખ્ખી ભૂલ—ચોખ્ખી શરતચૂકને પ્રભુ સુધારી લે છે. ભક્તોના ભાવને પ્રભુ કેવા અધીન બને છે અને દુનિયામાં તે ભાવનાનો કેવો સાક્ષાત્કાર કરી બતાવે છે—તે અનેક ભક્તોની ભીડપ્રસંગે પ્રભુએ કરી બતાવેલું છે. અહીં તેથી જ સાક્ષાત્ શ્રીકૃષ્ણ મટુકીમાં આવીને બેસે છે ! કોઈ પૂછશે : 'ખરેખર, પ્રભુ ક્યાં વસે છે ?' તેને ઉત્તર છે : 'જ્યાં ભક્તો એમનું સ્મરણ કરે છે ત્યાં.' પોતે શ્રીમુખે કહ્યું છે:—

'नाऽहं वसामि वैकुण्ठे योगिनां हृदये न च ।
मद्भक्ता यत्र गायन्ति तत्र तिष्ठामि नारद ॥'

સાક્ષાત્કાર થયા પછી ગોપીરૂપી વૃત્તિને પ્રભુએ આત્મામાં લીન કરી દીધી—'આપ સરીખડી વાહાલે કીધી આહીર રે' : એટલે પછી કોઇને કંઈ કહેવા-સાંભળવાપણું રહ્યું જ નહિ—केन कं पश्येत् જેવો પ્રશ્ન રહ્યો નહિ.'

ઉપરના પદના કેન્દ્રભૂત વિચારને નરસિંહ મહેતાએ એક બીજા પદમાં જરા વધારે તાદૃશતાથી વર્ણવ્યો છે; અને એમાં કંઈક કથાતત્ત્વ પણ ભેળવ્યું છે. 'ગોપી કહાનને વેચે છે કે મહીને વેચે છે ?' તે સંબંધી લોકોનો ભ્રમ દૂર થયો કે નહિ તે ઉપરના પદમાં કહેવાયું નથી : આ અંગને નીચેના પદમાં પ્રાધાન્ય અપાયું છે:—

"ભોળી રે ભરવાડણ હરિને, વેચવા ચાલી :
સોળ સહસ્ર ગોપીનો વાહાલો, મટુકીમાં ઘાલી—ભોળી૦
અનાથના નાથને વેચે, આહીરની નારી :
શેરીએ શેરીએ સાદ પાડે : 'લ્યો કોઈ મોરારિ !'—ભોળી૦
મટુકી ઉતારી, માંહી મોરલી વાગી :
વ્રજનારીને સહેજે જોતાં, મૂરછા લાગી—ભોળી૦
બ્રહ્માદિક ઇન્દ્રાદિક સરખા, કૌતુક એ પેખે;
ચૌદ લોકના નાથને, કાંઇ મટુકીમાં દેખે—ભોળી૦
ગોવાલણીના ભાગ્યે પ્રગટ્યા, અંતરજામી :
દાસલડાને લાડ લડાવે, નરસૈંનો સ્વામી—ભોળી૦"

ભક્તાધીન ભગવાન જેવા ભાવે સ્મરાય છે તેવા ભાવે ભક્ત સમક્ષ પ્રત્યક્ષ થાય છે. महतो महीयान् ઈશ્વર अणोरणीयान् બને છે—ચૌદ લોકના નાથ ગોપીની નાની સરખી મટુકીમાં સમાઈ જાય છે; અને તેવા સૂક્ષ્મ સ્વરૂપે ભકતોને કૌતુકભર્યું દર્શન દે છે. અંતર્યામી ભગવાન આ રીતે ભકતોના ભાવનું લાલન કરે છે, તેનું સુંદર દૃષ્ટાંત અહીં આપ્યું છે.

મૂલ ભાગવતમાંના કથાપ્રસંગનો અંકુર અને બિલ્વમંગલ સ્વામીના રચેલા મુક્તકમાંનો

સૂક્ષ્મ ભાવ નરસિંહ મહેતાએ બે જુદા પદમાં ગૂંથ્યો છે એ પદોમાં, ગોપીઓની આસક્તિ અને અનુરક્તિને પરિણામે જે રમૂજ થઈ તેના હુલામણા ભક્તકવિએ ગાયા છે, છતાં એમાનું કથાતત્ત્વ આછું અને ઓછું સ્પષ્ટ છે

નરસિંહ મહેતાના અનુગામી મીરાંબાઈએ એ જ પ્રસંગમાંથી એક સુંદર ઊર્મિગીત ઉપજાવ્યું છે એમાં કથાપ્રસંગનો ઉકેલ વર્ણનાત્મક શૈલીમાં નહિ પરંતુ સીધી સંવાદાત્મક શૈલીમાં કર્યો છે અને અહીં જ નરસિંહ મહેતાની પુરુષસુલભ સરલતા અને મીરાંબાઈની સ્ત્રીસહજ ભાવોર્મિની સાહજિકતા વચ્ચેનો ભેદ આપણે જોઈ શકીએ છીએ તેમના ગીતનો ઉપાડ જ કવિત્વમય અને કુતૂહલપ્રેરક છે

"હા રે કોઈ માધવ લ્યો, માધવ લ્યો !"

—આવા ઉપાડથી જાગ્રત થયેલું કુતૂહલ પછીની લીટીઓથી શાંત થાય છે 'કોઈ માધવ લ્યો !' એવું કોણ બોલે છે? ક્યારે બોલે છે? શું કામ બોલે છે?—બધા પ્રશ્નોનો તુરત ઉત્તર મળે છે આખા ગીતનો ઉત્તરાર્ધ આવા પ્રશ્નોના સમાધાન માટે જ યોજાયો છે

"વેચતી વ્રજનારી રે હા રે કોઈ૦"
માધવને મટુકીમાં ઘાલી
ગોપી લટકે મટકે ચાલી—હા રે કોઈ૦

ગામના લોક ગોપીનો ટહુકો સાંભળી તેને સામો પ્રશ્ન કરે છે —

"હા રે ગોપી ! ઘેલું શું બોલતી જાયે ?
માધવ મટુકીમાં ના સમાયે !"—હા રે કોઈ૦

માધવના સ્મરણથી જેનું મન સભર ભરેલું છે તેવી ગોપી જરાયે સંકોચ કે સંભ્રમ વગર ઉત્તર દે છે કે

"નવ માનો તો જુઓ ઉતારી— "

—અને ખરેખાત, ભક્તની લાજ રાખનાર ભગવાન—જેના તરફ લોકો આશ્ચર્યવત્ જોઈ રહે છે તે જ કંઈ આશ્ચર્ય જેવું કરી બતાવે છે અને 'તુલસીને પત્રે તોળાનાર' પ્રભુ ભક્તને સાચી પાડે છે

"માંહી જુવે તો કુંજવિહારી !"—હા રે કોઈ૦

આમ ને આમ,

વૃંદાવનમાં તે જાતાં દહાડી
વહાલો ગૌ ચારે છે ગિરિધારી—હા રે કોઈ૦
ગોપી ચાલી વૃન્દાવનવાટે
સૌ વ્રજની ગોપીઓ સાથે—હા રે કોઈ૦
મીરાંકે પ્રભુ ગિરધર નાગર
જેના ચરણકમળ સુખસાગર—હા રે કોઈ૦"

'હા રે કોઈ માધવ લ્યો, માધવ લ્યો !' — એ ટહુકાના ભણકારા આજે પણ પ્રાચીન વ્રજભૂમિના અને ગોકુલવૃન્દાવનની ગલીએ ગલીએ ભાવિક યાત્રાવાસીને સંભળાય છે સામાન્ય પ્રવાસીને તેવું કંઈ થતું નથી

આઇનસ્ટાઇનનો સાપેક્ષતાવાદ

શુદ્ધ ભૌતિક શાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ એ વાદનો પ્રાથમિક ગાણિતિક પાયો

શ્રી અંબાલાલ બા. પુરાણી

[ગણિતનાં કેટલાંક મૌલિક તત્ત્વોના જ્ઞાન વિના આઇનસ્ટાઇનના સાપેક્ષતાવાદનો અભ્યાસ શકય નથી એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ નથી. આઇનસ્ટાઇનનું પોતાના પ્રતિભાબળે ઉપજાવેલું ટેન્સોર્સનું ગણિત તો ઘણું દુર્ગમ્ય હોઈ મારા જેવા માટે તો તે ગજાબહાર છે. છતાં, આઇનસ્ટાઇનનો સાપેક્ષતાવાદ સમજવામાં મદદભૂત થાય એવો ગણિતનો પ્રાથમિક ભાગ અહીં આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે, જેથી જિજ્ઞાસુ તેના અભ્યાસ પ્રત્યે આકર્ષાય અને સામાન્ય વાચક આઇનસ્ટાઇનના અસલ વાદને કાંઈક ઠીક સમજે.]

ભૌતિક શાસ્ત્રોના વિકાસની રૂપરેખા

અહીં આપણે પદાર્થના સ્વરૂપમાં જ્ઞાનની શોધખોળ કરતાં પરિણામે જે મહાન સામાજિક, ઔદ્યોગિક અને વ્યવહારની સરળતાસાધક પરિણામો માનવજાતિમાં ઉદ્‌ભવ્યાં છે તેના વિકાસને ગૌણ ગણીને બાજૂએ મૂકીને કેવળ પદાર્થતત્ત્વના શુદ્ધ જ્ઞાનના વિકાસની રૂપરેખા રજૂ કરીશું.

સત્તરમી સદીમાં કાર્ય–કારણનો સિદ્ધાંત ભૌતિક શાસ્ત્રના અબાધિત નિયમ તરીકે સ્વીકારાયો. ગેલીલિયો અને ન્યૂટન તેના પ્રતિભાશાળી શોધકો હતા. ત્યારથી ભૌતિક જગતની એક જડ યંત્ર તરીકે સમજૂતી આપવાના પ્રયત્નો શરૂ થયા અને તે છેક ઓગણસમી સદી સુધી ચાલ્યા. જડ જગતની નિર્જીવ, એટલે જીવનહીન, અચેતન, યંત્ર તરીકે સમજૂતી આપવાનો પ્રયત્ન કરતાં મહાન ભૌતિક શાસ્ત્રવેત્તાઓએ ધાર્યું કે આખરી પૃથક્કરણમાં જીવન પણ પાર્થિવ તત્ત્વોનો સમૂહ, તેમનું જ કાર્ય હોવું જોઈએ. એટલે જીવન પણ છેવટે યાંત્રિક,—જડ તત્ત્વનો જ આવિર્ભાવ છે. એમને પૂછો કે ન્યૂટનની પ્રતિભામાં અને એક યંત્રના કાર્યમાં કશો જ ફેર નહિ ? તો તેઓ કહે કે "ફેર માત્ર સંકુલતાનો." આ વિચાર પ્રમાણે તો માનવની સ્વતંત્રસંકલ્પશક્તિને સ્થાન જ નથી.

ઓગણીસમી સદીની આખરમાં રાસાયનિક તત્ત્વોના અણુ પરમાણુઓનાં સૂક્ષ્મતર સ્વરૂપો શોધાયાં, વિદ્યુદણુ(Electrone)નું અસ્તિત્વ સ્વીકારાયું, અને તેજ, ઉષ્ણતા વગેરેના પ્રસરણ-(Radiation) નો સૂક્ષ્મ અભ્યાસ આરંભાયો. સાથે સાથે રશ્મિલ તત્ત્વ (Radium)ના વિવિધ પ્રકારના આલ્ફા, બીટા, ગેમા વગેરે રશ્મિઓની અને રશ્મિદાયક પ્રવૃત્તિની શોધ મદામ અને મોં. કુરીએ કરી, તેનાંથી પણ પદાર્થતત્ત્વના અંતિમ બંધારણ ઉપર અસાધારણ પ્રકાશ પડચો. મેક્સ પ્લેન્ક નામના જર્મન શોધકે પ્રસરણ(Radiation)ની સમજૂતી આપતાં એવો વાદ રજૂ કર્યો કે વિદ્યુદણુઓમાં જે શક્તિનું પ્રસરણ થાય છે તે ધીમે ધીમે ચઢતાં 'મોજાં'ની પેઠે

નહિ પરંતુ એક પગથિયેથી બીજે કૂદકો મારતી ક્રિયા પેઠે થાય છે એના વાદને ‘ ક્વૉન્ટમ વાદ’ કહેવાય છે એ વાદને પરિણામે જગતના પદાર્થતત્ત્વની અંતિમ રચનામાથી કેવળ યાન્ત્રિકતાનો ખ્યાલ દૂર કરવાની ફરજ પડી એણે સિદ્ધ કર્યું કે પ્રકૃતિની ગતિ ઘણા સૂક્ષ્મ પરિમાણવાળા આચકાઓ વડે યા તો કૂદકાઓ વડે થાય છે, એ સૂક્ષ્મ આચકાનું માપ “એચ” સર્વ પદાર્થના અંતિમ પરમાણુઓ માટે અવિકારી છે

આમ પ્રકૃતિની ક્રિયાઓમા સળંગતા—સાતત્ય હતા તેને ઠેકાણે Discontinuity—વિચ્છેદતા તૂટકતા આવી આઇનસ્ટાઈને આગળ જઈને એમ પણ બતાવ્યુ કે કાર્યકારણનો નિયમ પણ ભૌતિક જગતમા અબાધિત નથી એમ મૅક્સ પ્લૅન્કની શોધ સિદ્ધ કરે છે અને અબાધિત કાર્ય-કારણને ઠેકાણે કેવળ સંભાવ્યતા જ સ્થાપન થઈ શકે છે। ઉદાહરણ તરીકે રશ્મિતત્ત્વ—Radium ધાતુ—ના એક પરમાણુનુ વિભાજન થઈને સીસાના અને હીલિયમના પરમાણમા તે રૂપાતર પામે છે હવે તમે રેડિયમ ધાતુના પાચ હજાર અણુઓ લો તેમાથી કયો પરમાણુ વિનાશ પામીને સીસાના અને હીલિયમના પરમાણુઓમા રૂપાતર પામશે તે કહેવુ આજના ભૌતિક શાસ્ત્ર માટે અસંભવિત છે અલબત્ત, શક્યતા કે સંભાવ્યતા એવી છે કે વર્ષને અંતે બે પરમાણુઓ વિનય પામી જશે અને બાકીના એમ ને એમ રહેશે પૂર્ણાંક તરીકે જ આ વિનય થાય છે, અપૂર્ણાંક તરીકે કદી થતો જોવામા આવતો નથી, પરંતુ કયા બે પરમાણુમાનો, એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપી શકાય તેમ નથી

વળી વધુ ચોકાવનાર હકીકત તો એ જડી આવી કે રેડિયમ ધાતુનો પરમાણુ આપોઆપ વિભક્ત થાય છે અને એ વિભાજનની ક્રિયાની ગતિ ઉપર કોઈ પણ પ્રકારે—ભૌતિક શાસ્ત્રની કોઈ પણ જાણીતી શક્તિ વડે,—રસાયનકાર્ય વડે, વિદ્યુત વડે, લોહચુંબક કે કોઈ પણ શક્તિના પ્રયોગ વડે—કશી પણ અસર ઉત્પન્ન કરી શકાતી નથી'

આ પ્રકારની અશક્તિ અને કયા વિદ્યુદણુઓ વિભાજન પામશે એનો નિશ્ચય કરવાની અસંભવિતતાને પરિણામે કાર્યકારણતાનો નિયમ કંઈક અંશે હચમચી ગયો એટલે જીવનમા પણ યાન્ત્રિક નિયતિવશતાને બદલે માનવની મંકલ્પશક્તિની સ્વતંત્રતા શક્યતા તરીકે સ્વીકારાવા લાગી

પદાર્થ-તત્ત્વના અંતિમ સ્વરૂપનુ અન્વેષણ કરતા આખરે ભૌતિકશાસ્ત્ર તેજ આગળ આવીને અટક્યુ તેજના બધારણનો વર્ષોથી અભ્યાસ કરીને પ્રયોગો વડે વારાફરતી તે સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ અણુઓનો પ્રક્ષેપ અને વળી પાછો ઊર્મિનો વિલાસ યાને ઊર્મિમાળાનો પ્રસાર મનાયો આખરી નિર્ણય અત્યારે એવો લાગે છે કે તેજનુ સ્વરૂપ સ્થૂળ પદાર્થતત્ત્વના સૂક્ષ્મવિદ્યુદણુઓથી પણ ઝીણા એવા “ફોટોન”નો પ્રક્ષેપ છે, કારણ કે તેજમા રશ્મિઓની ગતિમાં પૂર્ણાંક વડે જ વૃદ્ધિક્ષય થાય છે વળી તે ઊર્મિસ્વરૂપ પણ છે, કારણ કે પાણીના મોજાની પેઠે તેજમા રશ્મિને અવરોધ નડતા તે અવરોધ આજુબાજુ ફરી વળે છે। અને શ્વેત તેજના રશ્મિને કાચના પહેલમા થઈને પસાર કરતા સાત રંગના વિવિધ આંદોલનવાળા મોજાઓમા તેનુ પૃથક્કરણ થઈ જાય છે આમ તેજ અણ્વાત્મક છે અને ઊર્મિસ્વરૂપ પણ છે.

લગભગ બે સદીઓ પૂર્વે ભૌતિકશાસ્ત્રવેત્તાઓને સર્વવ્યાપી, આકાશતત્ત્વનું અસ્તિત્વ સ્વીકારવાની ફરજ પડી હતી, કારણ કે તે વિના એકબીજાથી દૂર આવેલા પદાર્થોનાં પરસ્પર કાર્યપ્રતિકાર્યની સમજૂતી આપવી અશક્ય હતી. તેજના કે ઉષ્માના પ્રસરણ માટે જ કેવળ નહિ, વિદ્યુત અને લોહચુંબકનાં કાર્યો માટે પણ આકાશતત્ત્વ આવશ્યક હતું. અને એ દૂર રહેલા પદાર્થો વચ્ચે કાર્ય કરતું ગુરુત્વાકર્ષણ પણ આકાશતત્ત્વ વિના કેવી રીતે સંભવિત બને? આ અન્વેષકોને જણાયું કે ગુરુત્વાકર્ષણની અને રશ્મિલના અણુના વિભાજનના પરિણામે થતા રશ્મિ-વિકીરણની સમજૂતી માટે આકાશતત્ત્વનું અસ્તિત્વ આવશ્યક છે, પરંતુ બીજી બધી ઘટનાઓ તો એવા આકાશતત્ત્વ વિના પણ સમજાવી શકાય તેવી છે.

આખરે એ આકાશતત્ત્વના ગુણોનો અભ્યાસ કરવા માટે માઇકેલસન અને મોર્લી નામના બે અન્વેષકોએ પચાસ વર્ષ પૂર્વે પ્રયોગોની યોજના કરી જે દ્વારા આકાશતત્ત્વમાં ફરતી પૃથ્વીની ગતિ ઉપર થતી એની અસરનું માપ કાઢી શકાય. પ્રયોગની યોજના એટલી તો સૂક્ષ્મગ્રાહી હતી કે ધારેલી અસરનો એકસોમો ભાગ પણ તે દર્શાવી શકે. પરંતુ ઘણા પ્રયોગોને અંતે પૃથ્વીની ગતિના વેગ ઉપર આકાશતત્ત્વમાં ગતિ કરવાને પરિણામે વિરોધની કાંઈ પણ અસર માલૂમ જ પડી નહિ. આમ પરિણામ તો અભાવાત્મક આવ્યું.

એની સમજૂતી લોરેન્સ અને ફીટઝીરોલ્ડ નામના બે ભૌતિક વિદ્યાવિશારદોએ એવી આપી કે આકાશતત્ત્વમાં ગતિ કરતો પદાર્થ પોતાની ગતિની દિશામાં સંકોચાતો હોવો જોઇએ, તેથી આપણે તે માપી શકતા નથી.

આઇનસ્ટાઇને ૧૯૦૫ની સાલમાં જાહેર કર્યું કે પ્રકૃતિ યાને કુદરતનું બંધારણ જ એવું છે કે તેમાં કોઇ પણ પ્રયોગ વડે આપણે નિરપેક્ષ ગતિને જાણી શકીએ તેમ છે જ નહિ. આનો અર્થ એવો પણ થયો કે પ્રકૃતિમાં આકાશતત્ત્વ જેવું કોઇ સર્વવ્યાપી, સર્વેને માટે સમાન એવું, માધ્યમ નથી જેને આપણે પરિમાણ—મંડળ તરીકે (યાને પરિમાણો માપવાના ચોકઠા તરીકે) વાપરી શકીએ. મર્યાદિત સાપેક્ષતાનો આ સિદ્ધાંત આપણને પ્રથમ દૃષ્ટિએ ન સમજાય તેવો લાગવાનો સંભવ છે. એકાદ ઉદાહરણ આપીને તે સ્પષ્ટ કરીશું. ધારો કે તમે નદીમાં કે સમુદ્રમાં એક વહાણને લંગર નાંખીને પડેલું જુઓ છો. બીજે દિવસે પણ તમે તેને ત્યાં જ જુઓ છો. એટલે સ્વાભાવિક રીતે જ તમે એમ ધારશો કે વહાણ એક જ જગાએ—ગતિ વિના—સ્થિર ઊભું છે. પરંતુ આઇનસ્ટાઇન કહે છે કે એ ખ્યાલ પૃથ્વીપૂરતો જ સાચો છે, એટલે કે તમારું પરિમાણ માપવાનું મંડળ પૃથ્વી હોય તો તમે એને સ્થિર ગણશો, પરંતુ તમે સૂર્યને તમારાં પરિમાણનું ધોરણ બનાવો તો? તો તમને પૃથ્વી અને એમાં રહેલું તમારું વહાણ પણ દર સેકન્ડે લગભગ ૧૮ માઇલની ઝડપે ગતિ કરી રહેલાં જણાશે. વળી આખી સૂર્યમાળાને લઇને સૂર્ય અવકાશમાં પ્રચંડ ગતિથી ખસે છે, એટલે વહાણ કે પૃથ્વી કોઇ પણ અવકાશમાં સ્થિર છે એમ કહી શકાય નહિ. આમ ગતિમાત્ર સાપેક્ષ લાગે છે.

છેલ્લા ચાળીશેક વર્ષમા ભૌતિક શાસ્ત્રના ક્ષેત્રમા ગણિતશાસ્ત્રનો પ્રભાવ ઘણો વધ્યો છે, અને તેમ થવાના કારણો પણ હતા અત્યારસુધી ભૌતિક અન્વેષણ કરનારાઓ સ્થળ એટલે પોતાની આજુબાજુ આવી રહેલુ, દૂર સુધી પસરી રહેલુ, કોઇ તત્ત્વ એમ માનતા, અને કાળને, બીજા સામાન્ય માણસો પેઠે, તેઓ પોતાની પાસે થઇને વહી જતા કોઇ તત્ત્વ તરીકે ગણતા મતલબ કે, સ્થળ યાને દિશા અને કાળ બન્ને એકબીજાથી ભિન્ન અને નિરપેક્ષ એટલે કે અવિકારી ગણાતા. કોઇ પણ પદાર્થનું માપ જાણવા માટે જો તે સીધી લીટીમા હોય તો લબાઇ, જો તે એક સમતલમા આવી રહેલ હોય તો લબાઇ અને પહોળાઇ, જો પરસ્પર કાટખૂણે આવી રહેલ ત્રણ સમતળમા હોય તો લબાઇ પહોળાઇ તથા ઊંચાઇ વગેરે નક્કી કરવી પડે છે. આઇન સ્ટાઇન જે પરિમાણનું ધોરણ સ્થાપન કરે છે, તેમા લબાઈ પહોળાઇ ઊચાઇ ઉપરાત કાળને પણ ચોથા પરિમાણ તરીકે ઉમેરીને એ ચારેને અવિભાજ્ય ગણવામા આવે છે દિશા અને કાળને આપણે ભૌતિક પદાર્થોના પરિમાણમા જુદા પાડી શકીએ તેમ નથી, એમ તેનુ કહેવુ છે પૃથ્વી—ખરુ જોતા આખુ પાર્થિવ વિશ્વ—કેવળ દિશામા નહિ પરતુ દિક્ અને કાળ એ બન્નેના અવિભાજ્ય સ્વરૂપના બનેલા Continuumમા—અતૂટ પટમા ગતિ કરી રહેલ છે એને માટે સર જેમ્સ જીન્સ ક્રિકેટના મેદાનનુ ઉદાહરણ આપે છે ક્રિકેટનુ મેદાન એ સ્થળ-કાળનો પટ એમા ગતિ કરતા દડાને જમણા, ડાબા કે આગળપાછળના ખ્યાલોનો કાઇ પણ સબધ નથી હોતો એ મેદાનમા ખાડાટેકરાઓ હોય તો દડો ગતિ કરતા ઊચોનીચો જશે તમે કહેશો કે એમ થવાનુ કારણ ગુરુત્વાકર્ષણનુ બળ છે આઇનસ્ટાઇન કહે છે કે મેદાનના પટનો એ અનિવાર્ય ગુણ છે, દડાને ખેચનાર કોઈ બળની કલ્પના કરવાની જરૂર નથી

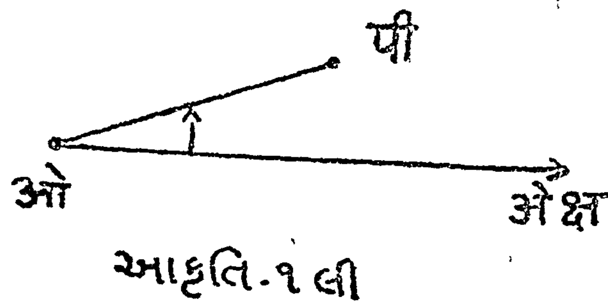
તો પછી પેલા ઈથર—આકાશતત્ત્વનુ શુ? તે છે કે નથી? તેનુ અસ્તિત્વ વાસ્તવિક છે કે નહિ? આઇનસ્ટાઈન એનો ઉત્તર એવો આપે છે કે પ્રકૃતિમા જેમ સ્થળ અને કાળ એવા બે તત્ત્વોને ભૌતિક પરિમાણ જાણવા માટે જુદા પાડી શકાય તેમ નથી, તેમ આકાશતત્ત્વનું અસ્તિત્વ પણ જાણી શકાય તેમ નથી હુ જેને સ્થળકાળનો સયુક્ત અતૂટ પટ ગણુ છુ, તેને તમે "આકાશ તત્ત્વ" કહો કે "સ્થળ" કહો તો કાઈ વાધો નથી એની વાસ્તવિકતા કે અવાસ્તવિકતા વિશે આપણે કાઇ કહેતા નથી ઉપયોગી હોવાથી આપણે એ પટનો સ્વીકાર કરીએ છીએ એટલે કે એ પરિમાણમડળનો પટ આપણી બુદ્ધિની પેદાશ છે, પ્રકૃતિમા આવી રહેલ કોઈ નક્કર કે સ્થૂળ પદાર્થ નથી પણ આપણે પૂછીએ કે, "એમ નહિ—તમે ભૌતિક જગતની ઘટનાઓને સમજાવવાનો દાવો કરો છો, તો આ નવી રીતે સૂર્યમાથી તેજ પૃથ્વી ઉપર કેવી રીતે આવે છે તે સમજાવો" આધુનિક ભૌતિકશાસ્ત્ર એના ઉત્તરમા એમ કહે છે કે શક્તિ વહે છે, પ્રસરે છે તે આપણે જાણીએ છીએ, પરતુ તે એક અણુ—એક બિદુથી અન્ય બિદુએ ગતિ કરે છે એ અર્થમા નહિ એટલેકે સૂર્યમાથી નીકળેલુ તેજનુ એક રશ્મિ મુસાફરી કરતું પૃથ્વી ઉપર પહોચે છે એમ નથી સૂર્યમાથી પ્રસરતો ક્ષોભ—જેને આપણે તેજ કહીએ છીએ—તે ક્ષોભ જ પૃથ્વીને પહોચે છે અને આગળ વધીને પૂછીએ કે, "શક્તિ વહે છે એમ કહીએ છીએ તેમા 'શક્તિ' એટલે શુ સમજવુ?" તો આધુનિક ભૌતિક વિજ્ઞાન કહે છે કે શક્તિ પણ એક ઉપ-

યોગી વિચાર કે ખ્યાલ છે. વિશ્વમાં વિસ્તરી રહેલ સ્થળકાળનાં ચાર પરિમાણોના બનેલા અતૂટ પટમાં જસતના પતરા ઉપર જેમ સળ પડેલા હોય છે તેમ જે સળો પડે છે, જે ક્ષોભો થાય છે,. જે (Distortions) વિકૃતિ થાય છે, તેના સાતત્યને આપણે શક્તિ કહીએ છીએ. ગુરુત્વાકર્ષણનો જે નિયમ ન્યૂટને શોધી કાઢ્યો તે ફક્ત ગતિમાન પદાર્થમાં થતા ગતિના પ્રવેગની સમજૂતી આપે છે. પરંતુ એ સમજૂતી આપતાં ન્યૂટને પદાર્થમાત્રમાંથી ચારે બાજૂ પ્રસરતા ગુરુત્વાકર્ષણના બળની જે કલ્પના કરી તે અનિવાર્ય નથી. આઇનસ્ટાઇન કહે છે કે લંબાઈ×પહો-ળાઇ×ઊંચાઇ×કાલ એ ચાર પરિમાણોના બનેલા અતૂટ પટમાં ક્ષોભ થાય છે એમ કહીને આપણે પડતા ફળની કે ગતિમાન ગ્રહોની ગતિની સમજૂતી ઊલટી વધારે સારી રીતે આપી શકીએ છીએ.

એણે આપેલી સમજૂતીને પ્રયોગાત્મક સાબિતીઓનો ટેકો પણ મળેલો છે.

પરિમાણો માપવાની પદ્ધતિઓ

૧. એક સપાટીવાળા સમતલમાં આવેલ કોઈ બિંદુની સ્થિતિ ઓ, એટલે કે તેના સ્થાનાંક નક્કી કરવા માટે આપણે સામાન્ય રીતે 'ઓ' બિંદુ સ્થિર કલ્પીને એક્ષ નામે કોઈ લીટી દોરીએ છીએ. પછી ઓ બિંદુને અજાણ્યા સ્થાનાંકવાળા બિંદુ પી ને આપણે લીટીથી જોડીએ છીએ. હવે પી ના સ્થાનાંક નક્કી કરવા માટે એક્ષ ઓ પો ખૂણાતું માપ અને ઓ પી લીટીની લંબાઈ જાણવી જોઈએ. (જુઓ આકૃતિ ૧.)

આકૃતિ-૧ લી

૨. પરંતુ સપાટ પ્રદેશમાં આવી રહેલ કોઈ પણ બિંદુની કે વસ્તુની સ્થિતિ દર્શાવવી હોય તો સામાન્ય રીતે કોર્ટેઝિયન સ્થાનાંકની પદ્ધતિનો સ્વીકાર કરવામાં આવે છે. એક્ષ ઓ એક્ષ અને વાઇ ઓ વાઇ બન્ને કાટખૂણે મળે છે. એ$_{૧}$ બિંદુની સ્થિતિ નક્કી કરવા માટે એ$_{૧}$ ઉપરથી ઓ એક્ષ, ઉપર એક લંબ દોરવામાં આવે છે; તથા એ$_{૧}$ ઉપરથી ઓ વાઇ ઉપર એ$_{૧}$ સી$_{૧}$ લંબ દોરવામાં આવે છે. આ બન્નેનાં માપ વડે એ$_{૧}$ બિંદુની સ્થિતિ નિશ્ચિત થાય છે.

તે જ પ્રમાણે એ$_{૨}$ બિંદુની સ્થિતિ પણ ઓ બી$_{૨}$ અને ઓ સી$_{૨}$ એ બેના સાપ વડે જાણી શકાય.

હવે આપણે એ$_1$ અને એ$_2$ વચ્ચેનુ અંતર "એલ" માપવુ હોય તો

જો એક્ષના ઉપર એ$_1$નુ અંતર = એક્ષ$_1$ = ઓ બી$_1$ લેવાથી

અને ઓ વાઇના ઉપર તેનુ અંતર = વાઇ$_1$ = ઓ સી$_1$ લેવાથી

તે જ પ્રમાણે એ$_2$ની સ્થિતિના માપ એક્ષ$_2$ = ઓ બી$_2$ અને

વાઇ$_2$ = ઓ સી$_2$ લેવાથી

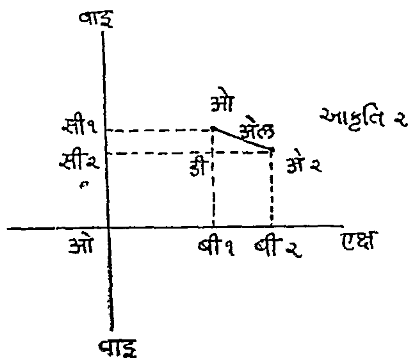
જાણી શકાય છે.

હવે એ$_1$ અને એ$_2$ વચ્ચેનું અંતર એલ, કાઢવા માટે —

$(\text{એ}_1 \text{એ}_2)^2 = (\text{એ}_1 \text{ડી})^2 + (\text{એ}_2 \text{ડી})^2$ (એ$_1$ ડી એ$_2$ કાટખૂણાવાળો ત્રિકોણ હોવાથી)

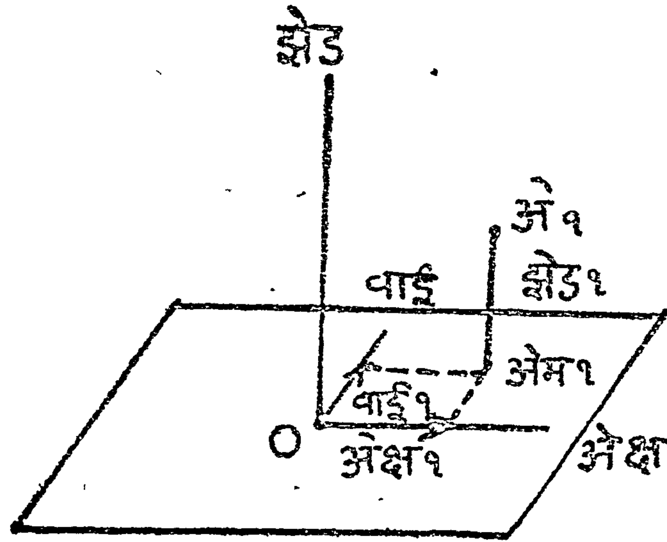
એટલે એલ^2 = $(\text{એક્ષ}_2 - \text{એક્ષ}_1)^2 + (\text{વાઇ}_2 - \text{વાઇ}_1)^2$

બે પરિમાણવાળા પદાર્થોની સ્થિતિ આ પદ્ધતિએ નક્કી કરી શકાય છે. (જુઓ આકૃતિ ૨ ૭)

૩ હવે ત્રણ પરિમાણમંડળમા રહેલું કોઈ બિંદુ કે પદાર્થ કલ્પીએ, તો તેની સ્થિતિ નક્કી કરવા માટે સપાટ પ્રદેશ નહિ પણ ઘન પદાર્થ યા તો અધ્ધર દિશામા વિસ્તરતો પ્રદેશ આપણે માપવો પડશે

એટલે કે પરસ્પર કાટખૂણે મળનારા ત્રણ સમતલો આપણે લેવા પડશે, અને એ ત્રણેના એટલે કે લબાઈ પહોળાઈ અને ઊંચાઈના, માપ આપણે જાણવા જોઈએ ત્રણે સમતલોની રેખાઓ ઓ નામના મૂલબિંદુએ એકબીજાને મળે છે એટલે ઓ એક્ષ, ઓ વાઇ અને ઓ ઝેડ એ ત્રણનુ પરિમાણમંડળ બનેલુ છે (જુઓ આકૃતિ ૩ ૭)

આકૃતિ ૩

હવે એ$_{૧}$ બિંદુની સ્થિતિ કે સ્થાનાંક નક્કી કરવા માટે પ્રથમ તો ઓ એક્ષ$_{૧}$ અને ઓ વાઇ$_{૧}$ બન્ને અંતરો નક્કી કરી તેઓ જ્યાં મળે છે તે બિંદુ એમ$_{૧}$ શોધી કાઢવું જોઈએ. પછી એમ$_{૧}$ ને કાટખૂણે લંબ દોરી એ$_{૧}$નું ઝેડની સપાટીમાં સ્થાન નક્કી કરવામાં આવે છે, એટલે કે એમ$_{૧}$ ઝેડ$_{૧}$. આમ એક્ષ$_{૧}$, વાઇ$_{૧}$ અને ઝેડ$_{૧}$ જાણવાથી એ$_{૧}$ ના સ્થાનાંક નક્કી થઈ શકે છે.

તે જ પ્રમાણે બીજું કોઈ બિંદુ એ$_{૨}$ લઈએ તો તેના સ્થાનાંક પણ એક્ષ$_{૨}$ વાઇ$_{૨}$ અને ઝેડ$_{૧}$ જાણવાથી નક્કી થઈ શકે.

એ બન્ને વચ્ચેનું અંતર એલ કાઢવા માટે:—

$$(\text{એલ})^2 = (\text{એક્ષ}_{૨} - \text{એક્ષ}_{૧})^2 + (\text{વાઇ}_{૨} - \text{વાઇ}_{૧})^2 + (\text{ઝેડ}_{૨} - \text{ઝેડ}_{૧})^2$$

એ સમીકરણનો ઉપયોગ કરી શકાય છે

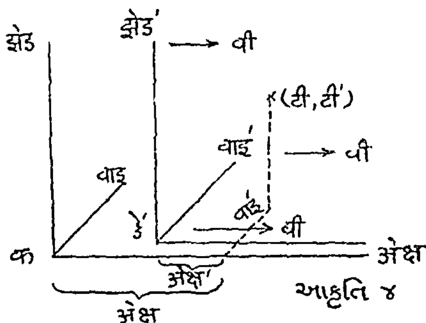
પરિમાણમંડળના સ્થાનાંકોનું રૂપાંતર

ધારો કે, એક પરિમાણ–મંડળ એસમાં આવેલા કોઈ એક બિંદુના સ્થાનાંકો—ઓ એક્ષ વાઇ ઝેડ આપણે જાણીએ છીએ તો બીજા કોઈ પણ પરિમાણ મંડળ એસ' માં ઓ' એક્ષ', વાઇ' ઝેડ'ની સંખ્યામાં તે જ બિંદુનાં પરિમાણો નક્કી કરી શકીએ ખરા ?

આ બીજું પરિમાણ–મંડળ—યાને ચોકઠું—પહેલાની સરખામણીમાં સીધી લીટીમાં અને સમાન વેગ વી પૂર્વક ગતિ કરતું હોય તો આપણે તે બિંદુના સ્થાનાંકો જાણી શકીએ છીએ.

સરળતા ખાતર એમ ધારો કે એક્ષની ધરી એક્ષ', વાઈ અને વાઇ' અને ઝેડ અને ઝેડ' ત્રણે સમાન્તર છે અને ઓ અને ઓ' એ બે મૂળબિંદુઓ ટી કાલ સુધી છૂટા પડે છે અને એક પરિમાણમંડળ વી વેગપૂર્વક ગતિ કરે છે તો ગતિને અંતે ઓ એક્ષ ધરી ઉપરના પરિમાણમાં ફેર પડશે તે આ પ્રમાણે:—

એક્ષ' = એક્ષ – વી ટી ખાડીના પરિમાણો
વાઇ = વાઇ' અને ઝેડ=ઝેડ' એ પ્રમાણે સમાન જ રહેશે
આ પ્રમાણે એક પરિમાણમડળના બિંદુના સ્થાનાકનુ અન્ય પરિમાણમડળના સ્થાનાકોમા

આકૃતિ ૪

રૂપાતર માપી શકાય છે (જુઓ આકૃતિ ૪ થી) આને ગેલીલિયોની પદ્ધતિ કહે છે અને તેનો પાયો ન્યૂટનના સ્થનકાળના ખ્યાલો ઉપર રહેલો છે

અત્યાર સુધીની પરિમાણપદ્ધતિઓ સુપ્રચલિત છે હવે આપણે કેટલાક પ્રયોગો અને તેના પરિણામો નોધીશુ અને તે ઉપરથી પરિમાણપદ્ધતિમા આવશ્યક ફેરફાર કયા છે તેનો વિચાર કરીશુ

૧ તેજની ગતિની નિરપેક્ષતા—

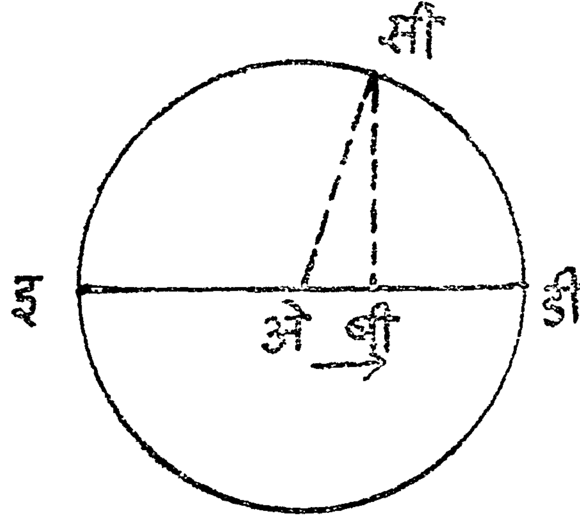
તેજની ગતિની નિરપેક્ષતા નિરપેક્ષ ગતિની શોધ જોડે સકળાયેલ છે તે આ રીતે —

સૂર્ય, ગ્રહો, ઉપગ્રહો અને તારાઓમાથી જે તેજ પૃથ્વી ઉપર આવે છે તે વચલા ખાલી અતરાળ પ્રદેશમા પ્રસરી રહેલ આકાશતત્ત્વને (ઈથરને) આભારી છે એમ ગનાતુ એ આકાશ તત્ત્વ કોઈએ જોયુ નથી પરતુ એ આકાશતત્ત્વ અર્ધુ પદાર્થતત્ત્વ જેવુ પાર્થિવ ગણાય છે અને તે સર્વવ્યાપી છે તે પદાર્થોની આરપાર જાય છે અને ખાલી જગાને વ્યાપીને રહે છે તેજનુ મોજુ એ આકાશતત્ત્વમા ગતિ કરે છે

હવે જેને મધ્યબિંદુ લઈને ૩,૦૦,૦૦૦ કીલોમીટર જેટલી ત્રિજ્યા લઈને એક વર્તુળ દોરો ૩,૦૦,૦૦૦ કીલોમીટર એટલે ૧,૮૬,૦૦૦ માઈલ, એ મહાન અતર તેજનુ રશ્મિ એક સેકન્ડમા વટાવે છે

વર્તુળના કેન્દ્ર જે ઉપર એક દ્રષ્ટા કલ્પો અને તે તેજના રશ્મિની ગતિની દિશામાં વી વેગથી ગતિ કરીને એક ક્ષણ પછી વી બિંદુએ પહોચે છે. તો જેવી = વી જેટલુ અતર તે એક

ક્ષણમાં કાપશે. તેજનું મોજું તો એક ક્ષણને અંતે એથી ડી સુધી પહોંચી જશે. (જુઓ આકૃતિ ૫). એટલે બી ડી = સી − વી; એમાં સી તેજની ગતિનું સૂચક ગણવાનું.

આકૃતિ.૫

સામી બાજૂએ ગણીએ તો બી ઇ = સી + વી.

અને બી સી = $\sqrt{\text{સી}^2 - \text{વી}^2}$ (પાયથેગોરાસના સિદ્ધાંત પ્રમાણે)—

હવે આ બી સી એટલે ગતિ ને લંબની દિશામાં આવેલું અંતર નિશ્ચિતપણે માપી શકાશે, કારણ કે તેજની ગતિ સી સર્વ દિશામાં સમાન રહે છે, અને વી ગતિ પણ નિશ્ચિત છે.

માઈકેલસન મોર્લીનો પ્રયોગ

આકાશતત્ત્વમાં પૃથ્વીની ગતિને પરિણામે તેના વેગમાં ફેર પડવો જોઈએ, એ ધારણા સિદ્ધ કરવા માટે આ પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો હતો.

યોજના એવી હતી કે પૃથ્વી જે દિશામાં ગતિ કરે છે તે દિશામાં તેજનું એક રશ્મિ મોકલવું અને પૃથ્વીની ગતિની દિશાને કાટખૂણે પણ એક રશ્મિ એકીવખતે રવાના કરવું. એ બે રશ્મિઓને એક બિંદુએ ભેગાં કરવાં. આમ કરવાથી તે બે રશ્મિઓના પાછા ફરવાના સમયમાં ફેર પડવો જોઈએ, કારણ કે તેજના રશ્મિની દિશામાં પૃથ્વી પોતે ગતિ કરતી હોવાથી એ રશ્મિને પાછા ફરતાં ઓછો સમય લાગવો જોઈએ.

એસની દિશામાંથી તેજનાં રશ્મિઓ આવે છે અને ઓ બિંદુ આગળ એ નામના અડધા પારો લગાડેલા અરીસાને તે ૪૫° ને ખૂણે અથડાઈને કેટલાંક સીધેસીધાં એમ$_૧$ બિંદુએ રહેલી આરસીમાં પરાવર્તન પામે છે અને એ અરીસામાં અથડાઈને પરાવર્તન પામી ત્યાંથી એલ તરફ ગતિ કરે છે. એસથી એ બિંદુ સુધી આવેલાં કેટલાંક રશ્મિઓ પરાવર્તન પામીને એમ$_૨$, બિંદુએ મૂકેલા અરીસામાં પરાવર્તન પામી પાછાં ફરશે અને ઓ બિંદુમાંથી પસાર થઈ એલમાં પ્રવેશ કરશે.

હવે તેજનાં બે રશ્મિઓનો માર્ગ આ પ્રમાણે છે:—

ઉપરની ગતિએ સામાન્ય રીતે તેજના પ્રચંડ ગતિવેગની—એક સેકન્ડના ૧,૮૬,૦૦૦ માઇલની—સરખામણીમા નહિ જેવી જ હોય છે, એટલે આપણને એ ફેરફાર દેખાઈ આવતો નથી

પરંતુ વધારે ને વધારે વેગવાન પદાર્થ બનતો જાય અને જો કોઇ પદાથ તેજના જેટલી જ ગતિ મેળવે તો ઉપરના સમીકરણમા વી = સી થાય પરિણામે —

$$\frac{\text{એલ}'}{\text{એલ}} = \sqrt{1 - \frac{\text{વી}^2}{\text{સી}^2}} \text{ એ સમીકરણમા } \sqrt{1 - \frac{\text{વી}^2}{\text{સી}^2}} = 0 \text{ બને}$$

એટલે એવા પદાર્થના બધા પરિમાણો બે જ પરિમાણમંડળમા જઇ પડશે. એટલે કે સઘળા જ પદાર્થો—માપવાનો ગજ પણ—સરખા જ પ્રમાણમા સંકોચાશે, જેથી કરીને એ નિરપેક્ષ ગતિ દ્રષ્ટાને માલૂમ જ નહિ પડી શકે।

ખરુ જોતા લોરેન્સ ફીટઝીરેલ્ડની આ સમજૂતી ન્યૂટનના સ્થલ અને કાલની નિરપેક્ષતાના ખ્યાલનુ રક્ષણ કરવાની ગરજ સારે છે પરંતુ શા માટે એમ ધારવુ કે પદાર્થમાત્ર ગતિની દિશામા સંકોચાય છે ? ના માટે એમ નહિ કે સ્થળનો જ તે એક ગુણ છે ?

આઈનસ્ટાઇને આપેલી સમજૂતી આપણે આગળ જોઈશુ, પરંતુ તે પહેલા તેણે કાલના પરિમાણની સાપેક્ષતા સાબિત કરી તે જોઈએ.—

કાલમાનની સાપેક્ષતા

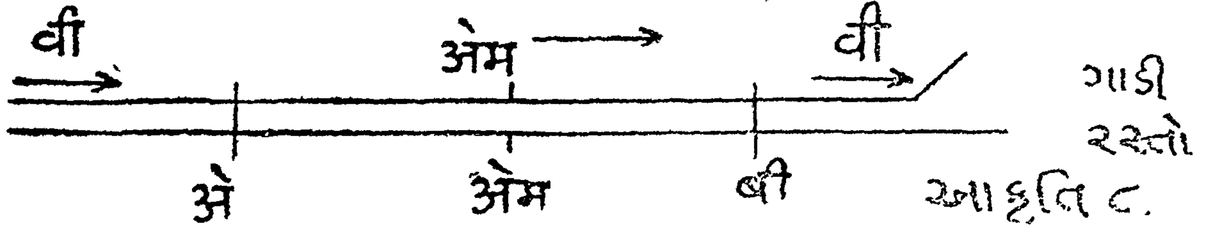
કાલનુ માપ એટલે શુ ? સમકાલીનતા. "ગાડી આઠ વાગે ઊપડે છે" એટલે ? આઠના આંકડા ઉપર ઘડિયાળના કાટાની આવવાની ક્રિયા અને ગાડી ઊપડવાની ક્રિયા બન્ને એકીવખતે—યુગપદ—થાય છે

પાસેપાસેના પદાર્થોમા આ સમકાલીનતાની ખાતરી રાખી શકાય, પરંતુ દૂર અંતરે આવેલા પદાર્થો માટે તેની ખાતરી નહિ રાખી શકાય એમ આઈનસ્ટાઈને બતાવ્યુ છે બે ઘટનાઓ એકી વખતે બને છે એમ ખાત્રીથી કહેવુ અસંભવિત છે તમે કહેશો કે "હુ મારી નજરે જોઉ તો પણ ?"—"હા, તોપણ"—

ધારો કે એક ઘણી લાબી આગગાડી વી ગતિએ પાટા ઉપર ચાલે છે હવે ગાડીમા બેઠેલા ઉતારુઓ ગાડીને પોતાના પરિમાણોના મંડળ તરીકે—સર્વ પરિમાણોના ધોરણ તરીકે—ગણશે. બધી ઘટનાઓને તેઓ આગગાડી જોડે યોજીને જાણશે અને જોશે રસ્તા ઉપર બનતી બધી ઘટનાઓ આગગાડીના દૃષ્ટિબિંદુથી પણ બનશે સમકાલીનતાનો અર્થ એ છે કે રસ્તાને સ્થિર પરિમાણ-મંડલ તરીકે લઈને કાલ માપો કે આગગાડીને પરિમાણમંડલ તરીકે કલ્પીને કાલનુ માપ કાઢો, તો એ બન્ને એક જ આવશે

રસ્તાને સ્થિર ગણતા તેના ઉપર આવેલા એ અને બી એ બે બિંદુએ તેજનો ચમકારો એકી વખતે થાય છે એમ આપણે કહીએ ત્યારે એનો અર્થ એ થાય છે કે એ અને બી એ બેની બરાબર મધ્યમા આવેલ બિંદુ એમ આગળ તે બન્ને એકીવખતે પહોચશે અને દેખાશે

રસ્તા ઉપર બનતી એ ઘટના ગાડીનાં બે બિંદુઓ એ અને વી ઉપર પણ, ગાડી સ્થિર હોય તો, દેખાશે. (જુઓ આકૃતિ ૮ મી). એમ' એ ગાડીના એ વી અંતરનું મધ્યબિંદુ છે એમ ધારો.

આકૃતિ ૮.

હવે ધારો કે આગગાડી વી વેગપૂર્વક ગતિ કરે છે. તો, જ્યારે એ અને વી ઉપર તેજનો ચમકાર થાય છે (બંદૂકના ફૂટવાને લીધે કે બીજી રીતે) ત્યારે એમ અને એમ' બન્ને એક જ હશે. પરંતુ તુરત જ એમ' બિંદુ ગાડી સાથે વી વેગપૂર્વક ગતિમાન બનશે; એટલે કે દ્રષ્ટા ગાડીમાં ન હોત તો એમ બિંદુ ઉપર જ રહેત, અને એ તથા વી બન્ને બાજૂથી આવતા તેજના રશ્મિને એકીવખતે જોઈ શકત. પરંતુ ગાડી સાથે તે ગતિમાન હોવાથી તે એ થી દૂર અને વી ની તરફ જતો હશે. પરિણામે, વી થી આવતું તેજનું રશ્મિ તેને પહેલું અને એ થી આવતું જરા મોડું દેખાશે. એટલે તે એને પાછળની, અને વીને આગળ બનતી ઘટના તરીકે ગણશે.

ફલિત એ થયું કે રસ્તા ઉપર બનતી ઘટનાઓ ગાડીમાં ગતિ કરતા દ્રષ્ટા માટે એકીવખતે બનતી નથી; એટલે કે, પ્રત્યેક પરિમાણમંડળનું કાળમાન જુદું હોય છે. સર્વ ઘટનાઓ માટે નિરપેક્ષ એવું કાળમાન છે જ નહિ. આમ ભૌતિકશાસ્ત્રમાં સ્વીકારાયેલો કાલની નિરપેક્ષતાનો ખ્યાલ મૂકી દેવો પડ્યો.

આ વસ્તુને ગણિતમાં રજૂ કરવાની એક રીત આ પ્રમાણે છેઃ—

એસ નામનું એક પરિમાણમંડલ સ્થિર છે. એમાં એ બિંદુ એ એક ઘડિયાળ છે જે તે પરિમાણમંડળ માટે અવિકારી છે. બીજા કોઈ બિંદુ વી ઉપર પહેલા બિંદુ એની ઘડિયાળ સાથે મેળવેલું ઘડિયાળ છે.

તેજનું એક રશ્મિ એથી વી અને વીથી એ જતાંઆવતાં સરખો સમય લેશે, કારણ કે તેજની ગતિ સર્વ દિશામાં સમાન છે.

એ બિંદુએથી તેજના એક રશ્મિને રવાના કરો; એથી નીકળતાં ટીઅ સમય છે, અને વીને પહોંચે છે ત્યારે ટિ વી સમય છે. હવે વી બિંદુ આગળ એક અરીસો રાખીને ત્યાંથી એ તરફ એ રશ્મિને પરાવર્તન પમાડો. જ્યારે તે એ બિંદુને પહોંચે છે ત્યારે ટી'અ કાલ છે એમ ધારો.

આપણે પ્રયોગના આરંભમાં એ અને વીની ઘડિયાળોને સમાન—બરાબર—મૂકી છે, એટલે

$$ટી\ વી - ટી_{અ} = ટી'_{અ} - ટી\ વી$$

અથવા $$ટીવી = \frac{ટી_{અ} + ટી'_{અ}}{૨}$$

વળી આપણે આ સમીકરણ ઉપરથી એ પણ કહી શકીએ કે—

$\dfrac{\text{अत्र (अंतर)}}{\text{टीत्री} - \text{टी}_{\text{अ}}} = \text{सी}$, અર્થાત્ એ અને ત્રી એ બિંદુએ રહેલી ઘડિયાળો સમાન કાલ દર્શાવે એટલા માટે એ બન્ને વચ્ચેના અંતરને બન્ને ઘડિયાળના કાળાંતરથી ભાગીએ તો તેજના રશ્મિની ગતિ સી આવવી જોઈએ

આનો અર્થ હવે સ્પષ્ટ કરતા જણાશે કે બે જુદાજુદા બિંદુઓએ બનતી ઘટના સમકાલીન છે એમ ત્યારે જ કહી શકાય જ્યારે એ બિંદુઓ એક જ પરિમાણમંડળમા આવેલા હોય, અથવા તો સીધી લીટીમાં સમાન વેગપૂર્વક ગતિ કરી રહેલ પરિમાણમંડલમા હોય

પરંતુ અસમાન વેગપૂર્વક, એટલે કે પરસ્પર સાપેક્ષ, ગતિ કરનાર પરિમાણમંડળોની ઘટનાઓનો કાલ સમકાલીન છે એમ કહેવુ અસંભવિત છે

તેજના રશ્મિની ગતિ પૃથ્વી ઉપર નિરપેક્ષ છે, અવિકારી છે, એ પ્રયોગાત્મક ઘટનાને લઈને આપણે પ્રશ્ન વિચારવાનો તે એ છે કે એક ગતિમાન અને એક સ્થિર એવા બે પરિમાણ-મંડલોમાના એકમા બનતી ઘટનાના પરિમાણો—દિશાના અને કાલના જાણીતા હોય તો તેમને બીજા પરિમાણમંડલના માનસમૂહમા ફેરવી શકાય કે નહિ ? અલબત્ત, આ રૂપાંતરમા એક શરત આપણે પાળવાની તે એ કે તેજના રશ્મિની ગતિ એ બન્ને પરિમાણમંડળમા અવિકારી રહેશે, કારણ કે પૃથ્વી ઉપર તે નિરપેક્ષ માલૂમ પડી છે

ઉપર આગગાડી અને રસ્તાનુ ઉદાહરણ લઇએ એમા રસ્તો એટલે ધારો કે કે પરિમાણ-મંડળ અને આગગાડી તે કે' એવુ ગતિમાન પરિમાણમંડળ છે

હવે કે પરિમાણમંડળમા બનતી કોઈ પણ ઘટનાના સ્થાનાંક નક્કી કરવા માટે ત્રણ પરસ્પર કાટખૂણે મળતા સમતનો એક્ષ, વાઇ અને ઝેડના માપ અને ટી નામે કાલમાન જાણવુ જોઈએ—એ અગાઉ અપાઈ ચૂકેલ સમજૂતી વડે સમજી શકાય તેવુ છે

હવે એ જ ઘટનાના પરિમાણો કે' નામના પરિમાણમંડળમા એક્ષ', વાઇ', ઝેડ' તથા ટી' છે એમ ધારો (જુઓ આકૃતિ ૮)

આ બન્ને વચ્ચે કશો સબંધ નથી હવે પ્રશ્ન એ છે કે આ બન્ને વચ્ચે સંબંધ સ્થાપન કરવો હોય તો કેવી રીતે થઈ શકે ? –તેજના રશ્મિની ગતિ આ બન્ને માટે અવિકારી રહે છે એ આપણી ગણતરીમા આપણે ધ્યાનમા રાખવાનુ છે એ રીતે ગણતા —

$$\text{एक्ष}' = \frac{\text{एक्ष} - \text{वी टी}}{\sqrt{1 - \frac{\text{वी}^2}{\text{सी}^2}}} \quad \text{वाइ} = \text{वाइ}', \quad \text{झेड}' = \text{झेड}'$$

$$\text{અને टी}' = \frac{\text{टी} - \frac{\text{वी}}{\text{सी}^2}\,\text{एक्ष}}{\sqrt{1 - \frac{\text{वी}^2}{\text{सी}^2}}}$$

એ પ્રમાણે એકના પરિમાણો બીજામા રૂપાંતર પામશે

આઇનસ્ટાઇન આ પ્રમાણે ફીટઝીરોલ્ડ અને લોરેન્સના સમીકરણની સમજૂતી ગતિમાન પદાર્થની બાજૂ સંકોચાય છે એમ ધાર્યા વિના, કેવળ પરિમાણમંડળમાં કાલમાનને દાખલ કરીને આપી શકે છે.

ઉપર જણાવેલાં બન્ને પરિમાણમંડલોમાં તેજના રશ્મિની ગતિ કેવી સમાન રહે છે તે જોઈએ.

ઉપરના પરિમાણમંડળમાં એક્ષની બાજૂએ તેજનું રશ્મિ સી ગતિથી પ્રેરાય તો એક્ષ = સી ટી થાય.

હવે એક્ષનું એ મૂલ્ય આપણે બીજા પરિમાણમંડળ (के') માં મૂકીએ તો—

$$\text{એક્ષ}' = \frac{(\text{સી} - \text{વી})\ \text{ટી}}{\sqrt{૧ - \frac{\text{વી}^2}{\text{સી}^2}}}$$ આવશે અને

$$\text{ટી}' = \frac{\left(૧ - \frac{\text{વી}}{\text{સી}}\right)\text{ટી}}{\sqrt{૧ - \frac{\text{વી}^2}{\text{સી}^2}}}$$ એટલે, એક્ષ' = સી ટી' અર્થાત્ તેજના રશ્મિની ગતિ के' માં

નિશ્ચિત થાય છે અને તે સી — અવિકારી—રહે છે.

ઉપરનું આગગાડી અને રસ્તાનું ઉદાહરણ લઈને આપણે બે પરસ્પર અસમાન ગતિ કરી રહેલા પરિમાણમંડળને આઇનસ્ટાઇનની ગણતરી (કાળમાન અને સ્થળમાન) લાગુ પાડીએ.

ધારો કે એ દૃષ્ટાંતમાં આગગાડી વી માઇલની ઝડપે ગતિ કરે છે તેને એક દ્રષ્ટા રસ્તા પર ઊભો રહીને જુએ છે.

હવે ગાડીની અંદર મુસાફરી કરતો એક માણસ (અંદર ને અંદર) વી' માઇલની ઝડપે ગતિ કરે છે એમ કલ્પો.

તો, ગાડીમાં ચાલતા માણસની ગતિ રસ્તે ઊભેલા દ્રષ્ટાને કેટલી લાગશે ?—

પ્રથમ દૃષ્ટિએ તો વી + વી' બેની ગતિનો સરવાળો એમ માનવાને આપણે લલચાઇશું, પરંતુ એ ગણતરી સાચી નથી.

લોરેન્સના સમીકરણનો અને આઇનસ્ટાઇને આપેલી પરિમાણના રૂપાંતરની પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરતાં આપણને જણાશે કે આગગાડી અને રસ્તા ઉપરનો દ્રષ્ટા તથા આગગાડી અને તેની અંદરનો માણસ એ બન્ને જુદાંજુદાં પરિમાણમંડળ—એક એસ અને બીજી એસ'—છે, એમ ધારવું જોઈએ.

હવે રસ્તા ઉપરના માણસને આગગાડીમાં ચાલતા માણસની ગતિ વી'' લાગે છે એમ ધારીએ તો, આપણે એસ, અને એસ' એ બે જુદી પરિમાણપદ્ધતિમાંથી એકના પરિમાણનું

બીજાના પરિમાણમા રૂપાતર કરવા માટે લોરેન્સના સમીકરણનો ઉપયોગ કરવો પ્રાપ્ત થાય છે. એટલે

$$\text{વી}'' = \frac{\text{વી} + \text{વી}'}{1 - \frac{\text{વી}\,\text{વી}'}{\text{સી}^2}}$$ એ પ્રમાણે આવશે

લંબાઈ વગેરે દિશાનાં પરિમાણોની સાપેક્ષતા

આગળ આપણે કાલમાનની સાપેક્ષતા તો જોઈ ગયા તે ઉપરાત પણ સ્થિર અને ગતિમાન પરિમાણમડળની અદરના ઘડિયાળોની ગતિમા ફેર પડે છે

હવે લબાઈ વગેરે સ્થળના પરિમાણમા થતો વિકાર નક્કી કરવા માટે એક મીટર લબાઈનો લાકડાનો મીટર લો અને સરળતાને ખાતર કે' નામના પરિમાણમડળમા એક્ષ' બિદુ ઉપર તેને એવી રીતે મૂકો કે એક્ષ' = ૦ થાય હવે એ મીટરનો બીજો છેડો એક્ષ' = ૧ સુધી લબાયેલો હશે

હવે કે નામના બીજા ગતિમાન પરિમાણમડળમા એ મીટરની લબાઈ કેટલી હશે એ પ્રશ્ન આપણે વિચારવાનો છે

એની લબાઈ નક્કી કરવા માટે આપણે ટી સમયે કે નામના પરિમાણમડળમા તેની સ્થિતિ—(સ્થાનાંક) જાણવી જોઈએ

હવે જો ટી = ૦ લઈએ તો એક્ષ $= 0 \times \sqrt{1 - \frac{\text{વી}^2}{\text{સી}^2}}$ એક્ષ = મીટરના આરભનુ બિદુ

અને એક્ષ એક મીટરને અતે આવતું છેવટનું બિદુ,—

$$\text{એક્ષ} = 1 \times \sqrt{1 - \frac{\text{વી}^2}{\text{સી}^2}}$$

એટલેકે એ અતર $= \sqrt{1 - \frac{\text{વી}^2}{\text{સી}^2}}$ થાય છે હવે વી = ૦ હોય તો એ અતર = ૧ આવે પરતુ કે નામના પરિમાણમડળમા એ મીટર વી વેગપૂર્વક ગતિ કરે છે એમ ધારીએ તો,

તેની લબાઈ $= \sqrt{1 - \frac{\text{વી}^2}{\text{સી}^2}}$ આવશે

આ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાશે કે જેમ વી વેગ વધતો જશે, તેમ તેમ એ મીટર વધારે ટૂકો બનતો જશે

ફીઝો નામના શોધકે સન ૧૮૫૧મા જુદાજુદા પદાર્થોમા તેજની ગતિ નક્કી કરવા માટે પ્રયોગો કરીને તેના પરિણામો ગણિતના એક સમીકરણમા રજૂ કર્યા હતા

સ્થિર અને ગતિમાન પદાર્થમા તેજના રશ્મિની ગતિ તેઓએ પ્રથમ શોધી કાઢી હતી

અને ફીઝોએ એ શોધની ખાતરી કરી હતી. સ્થિર પાણીમાં અને ગતિમાન પાણીમાં તેજનાં રશ્મિની ગતિનું સમીકરણ નક્કી કરવામાં આવ્યું હતું.

આઇનસ્ટાઇને આકાશતત્ત્વ કે એવા બીજા કોઇ પણ તત્ત્વનું અસ્તિત્વ સ્વીકાર્યા વિના કેવળ નવી પરિમાણપદ્ધતિ વડે એ જ સમીકરણ સાધી બતાવ્યું.

એણે ગતિમાન પાણીને એક પરિમાણમંડળ તરીકે એસ'—લીધું અને દ્રષ્ટાને એણે બીજું પરિમાણમંડળ કલ્પ્યો—એસ પાણીની ગતિ વી હોય તો, પાણીમાં તેજના રશ્મિની ગતિ વી' લેતાં,

$वी' = \frac{सी}{अेन}$ એ પ્રયોગને અંતે નક્કી થયેલ સમીકરણ હોઇ તે માપી શકાય છે.

હવે બહાર ઊભા રહેલા દ્રષ્ટાને સાપેક્ષ એ રશ્મિની ગતિ વી'' લઇએ તો આગળના સમીકરણ પ્રમાણે (જુઓ પાનું ૪૧૦)

$$वी'' = \frac{वी + वी'}{१ + \frac{वी\ वी'}{सी^२}} = \frac{वी + \frac{सी}{अेन}}{१ + \frac{वी}{सी\ अेन}} = \frac{सी}{अेन} + वी\left(१ - \frac{१}{अेन^२}\right) \text{ (લગભગ)}$$

ફીઝોએ પ્રયોગોને પરિણામે શોધેલું સમીકરણ તે એ જ.

લોરેન્સ અને ફીટઝીરોલ્ડે પોતાનું સમીકરણ મેક્સવેલના વિદ્યુત અને ચુંબક-શક્તિને લગતા પ્રયોગો ઉપરથી સાધ્યું હતું; ફીઝોએ તેજના રશ્મિની ગતિના પ્રયોગો પર પોતાનું સમીકરણ રચ્યું હતું. આઇનસ્ટાઇને એ ત્રણે ભૌતિક શાસ્ત્રોના નિયમોને એકરાશમાં પોતાની પરિમાણપદ્ધતિની નવીનતાને પરિણામે આણ્યા અને તેણે સિદ્ધ કરી બતાવ્યું કે દરેક ભૌતિક ક્ષેત્રના નિયમો કોઇ પણ પરિમાણમંડળથી સ્વતંત્ર રીતે દર્શાવી શકાય છે.

મર્યાદિત સાપેક્ષતાનો નિયમ

માઇકેલસનના પ્રયોગના અભાવાત્મક પરિણામને લઇને તથા પરિમાણમંડળમાં કાલમાનની આવશ્યકતા સ્વીકારીને તથા તેજના રશ્મિની ગતિ અવિકારી હોવાને પરિણામે ભૌતિક પ્રયોગાત્મક શાસ્ત્રોમાં જે નવું દૃષ્ટિબિંદુ સ્વીકારવાની ફરજ ઊભી થઇ તેને આઇનસ્ટાઇને શરૂઆતમાં મર્યાદિત સાપેક્ષતાના નિયમનું નામ આપ્યું.

એ નિયમ આ પ્રમાણે છેઃ—

સતત, એકસરખી ગતિ કરતા કોઇ પણ પરિમાણમંડળમાં કાર્ય કરી રહેલા ભૌતિક પ્રકૃતિના નિયમો સદાય એકસરખા જ રહે છે; અને બીજા એવા સ્થિર કે ગતિમાન પરિમાણમંડળને પણ તે નિયમો સરખા જ માલૂમ પડે છે.

(આ પ્રમાણે ન હોય તો આપણે સ્વીકારવું જ પડે કે આપણા પરિમાણમંડળમાંનું કોઇ એક પ્રકૃતિને વધારે અનુકૂળ આવે છે અને બાકીનાં પ્રતિકૂળ છે. ખરું જોતાં, સર્વે પરિમાણ

આઇનસ્ટાઇન કહે છે કે એ માન્યતા તર્કસમત નથી અને પ્રયોગથી પણ એને ટેકો મળતો નથી. ખરુ જોતા પદાર્થતત્ત્વ—Matter—આખરે તો શક્યાત્મક હોવાથી શક્તિ કે બળનુ પણ વજન તો હોવુ જોઇએ, અને એમ જો હોય તો ગતિ કરતુ તેજનુ રશ્મિ (જ્યોતિની ગતિ) ન્યૂટન જેને ગુરુત્વાકર્ષણ કહે છે તેની અસરને અધીન હોવુ જોઇએ અને પોતાના સીધી રેખાના માર્ગમાથી વાકુ વળતુ જોઇએ.

આ ગણતરી ઉપર આઇનસ્ટાઇને કરેલી ભવિષ્યવાણી સાચી પડી હતી તે આગળ જોઇશુ

ત્યારે પ્રશ્ન થશે કે તેજના રશ્મિ જો ગુરુત્વાકર્ષણને અધીન હોય તો તેજના રશ્મિની ગતિ સર્વ દિશામા સમાન અને અવિકારી કેવી રીતે હોઇ શકે? આઇનસ્ટાઇને મર્યાદિત સાપેક્ષતામા તો તેજના રશ્મિની ગતિને, પૃથ્વીપૂરતી, અવિકારી તરીકે સ્વીકારી છે તેનુ શુ?

આઇનસ્ટાઇને તેજના રશ્મિની ગતિને **પૃથ્વીને માટે** અવિકારી તરીકે સ્વીકારી છે, સર્વત્ર નહિ અને જ્યારે એણે પ્રતિપાદન કર્યું કે તેજ પાર્થિવ હોવાથી તે પણ અન્ય સર્વ પદાર્થોની પેઠે ગુરુત્વાકર્ષણના નિયમને અધીન હોવુ જોઇએ, ત્યારે એણે એ પણ સ્વીકાર્યું કે તેજની ગતિ મહાન અતરો માટે અવિકારી કે સમાન ન હોઇ શકે, કારણ કે તેને ગોળ વળાક લેવાની ફરજ પડે છે

ન્યૂટન અને એની પછીના શોધકો કાળ અને સ્થળના પરિમાણોને અવિકારી, નિરપેક્ષ તરીકે સ્વીકારતા આવ્યા છે તેઓ માનતા કે ગેલીલિયન સ્થાનાકની પદ્ધતિ—એટલે યુક્લિડની-ભૂમિતિ—આપણા પાર્થિવ વિશ્વને લાગુ નથી પડતી, કારણ કે ગુરુત્વાકર્ષણનુ બળ સર્વ પદાર્થો ઉપર કાર્ય કરે છે અને એને પરિણામે આપણને સર્વત્ર અસમાન વેગપૂર્વક ગતિ કરી રહેલ પદાર્થોના સ્થાનાક જાણવાની ફરજ પડે છે

આઇનસ્ટાઇન કહે છે કે "તો પછી એમ શા માટે નહિ કે આ પાર્થિવ જગતમા યુક્લિડની ભૂમિતિ—ગેલીલિયન પરિમાણમડળ—મળવુ જ અશક્ય છે? ગુરુત્વાકર્ષણ જેવુ બહારનુ કોઈ બળ પદાર્થો ઉપર કાર્ય કરે છે એમ માનવાને બદલે પદાર્થમાત્રમા રહેલ જડતાની શક્તિ જ ગુરુત્વાકર્ષણ છે એમ માનવુ વધારે યથાર્થ લાગે છે"

નવા પરિમાણમડળની યોજના

આઇનસ્ટાઇને ગુરુત્વાકર્ષણનો આખો પ્રશ્ન અસમાન વેગપૂર્વક ગતિ કરી રહેલ પદાર્થોના સ્થાનાક નક્કી કરવા માટેનો પ્રશ્ન બનાવ્યો

એણે વિદ્યુતશક્તિના કાર્યક્ષેત્રના સમીકરણ—જેના ઉપર લોરેન્સનુ સમીકરણ આધાર રાખે છે, તથા જે મેક્સવેલ નામના પ્રખ્યાત શોધકના પ્રયોગો ઉપર પ્રતિષ્ઠિત છે તેનુ ઉદાહરણ લીધુ અને વિદ્યુતશક્તિ કાર્ય કરે છે તેમા પણ પદાર્થો પાસે પાસે આવતા આકર્ષણ કે વિકર્ષણનુ બળ વધતુ જાય છે અને દૂર જતા ઓછુ થતું જાય છે એટલે એ વિદ્યુત્-શક્તિના ક્ષેત્રનો અભ્યાસ કરવાથી અને એમા અમુક સ્થળે કાર્ય કરી રહેલ વિદ્યુત્-શક્તિનુ માન—માપ—કાઢવાની યોજના કરવાથી પ્રશ્ન સફળ બને છે તે દર્શાવ્યુ

એ જ પ્રમાણે લોહચુંબકની શક્તિના ક્ષેત્રમાં પણ પ્રશ્ન અસમાનપણે કાર્ય કરી રહેલ આકર્ષણ કે વિકર્ષણની શક્તિના અભ્યાસનો બને છે.

એક ધાતુની સપાટ લોઢી લઇને તેનાં જુદાંજુદાં બિંદુએ જુદુંજુદું ઉષ્મામાન (Temperature) કલ્પીએ તોપણ પ્રશ્ન લગભગ ગુરુત્વાકર્ષણ જેવો જ બને છે;—જુદાંજુદાં ઉષ્મામાન માપવાની પદ્ધતિપૂરતો.

એટલે પદાર્થ શા માટે નીચે પડે છે? એના જવાબમાં "પૃથ્વી તેને આકર્ષે છે" એમ કહેવાને બદલે આઇનસ્ટાઇન કહે છે કે સ્થલમાં જુદાજુદા બિંદુએ અસમાન વેગપૂર્વક ગતિ કરી રહેલા પદાર્થોના અભ્યાસનો એ પ્રશ્ન છે. વિદ્યુત કે લોહચુંબક શક્તિ કરતાં ગુરુત્વાકર્ષણની શક્તિમાં ભેદ એ છે કે એ શક્તિ પદાર્થોની સ્થિતિથી સ્વતંત્ર હોઈ સર્વત્ર કાર્ય કરે છે. ગુરુત્વાકર્ષણમાં એક પીછું કે સીસાનો દડો બન્ને સમાનપણે વધતા વેગપૂર્વક પૃથ્વી ઉપર પડે છે. આમ ગતિની વૃદ્ધિ પદાર્થના વજનથી સ્વતંત્ર છે. આ વેગની વૃદ્ધિ **પ્રયોગસિદ્ધ** છે એ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે. એટલે

ગુરુત્વાકર્ષણનું બળ = પદાર્થનું વજન × ગુરુત્વાકર્ષણનું વિશિષ્ટ પરિમાણ, આમાં પદાર્થનું વજન તો તેનો અવિભાજ્ય ગુણ હોઈ હમેશાં જાણી શકાય તેમ હોય છે.

હવે ગતિની વૃદ્ધિ $= \frac{\text{પદાર્થનું વજન}}{\text{પદાથનો જથો}} \times$ ગુરુત્વાકર્ષણનું વિશિષ્ટ પરિમાણ.

આપણે જાણીએ છીએ કે **એક જ બિંદુએ પડતા સર્વ પદાર્થો**ના પતનની ગતિમાં સમાન વૃદ્ધિ થાય છે

એટલે $\frac{\text{પદાર્થનું વજન}}{\text{પદાર્થનો(જડ)}}$ = એ પ્રમાણ સર્વ પદાર્થો માટે સમાન છે, એટલે કે તે અવિકારી સંખ્યા છે!

ઉપરના સમીકરણમાં ૧ ને આપણે મૂકીશું તો જણાશે કેઃ—

ગતિની વૃદ્ધિ $=$ ૧ $= \frac{\text{પદાર્થનું વજન}}{\text{પદાર્થનો (જડ)}} \times$ ગુરુત્વાકર્ષણનું વિશિષ્ટ પરિમાણ, એટલે કે પદાર્થનું વજન = પદાર્થનો (જડ) જથો.

ટૂંકામાં પદાર્થની અંદર રહેલ જડ વસ્તુતત્ત્વને આપણે એના વજનથી જ જાણી શકીએ તેમ છીએ. અને વજન એ જો ગુરુત્વાકર્ષણને આભારી હોય—(ન્યૂટન એમ માને છે)—તો ગુરુત્વાકર્ષણ પદાર્થનો, કે જે સ્થળમાં પદાર્થ આવી રહ્યો છે તે સ્થળનો જ એક ગુણ હોવો જોઇએ એમ આઇનસ્ટાઇન કહે છે.

ગોઝના સ્થાનાંકો

બે પતરાંનાં કે પૂઠાંનાં ગોળ સપાટ ચક્રો ધારો; તેમાંનું એક પોતાની ધરી ઉપર ગોળગોળ ફરે છે એમ કલ્પો. ગતિમાન ચક્ર ઉપરના કેન્દ્ર સિવાયના કોઈ પણ બિંદુએ રહેલો માનવ કેન્દ્રથી દૂર ફેંકતા બળનો અનુભવ કરશે. એ હકીકત સ્થિર ચક્રવાળા માનવને ગુરુત્વાકર્ષણ જેવી જ લાગશે.

એમાં એક જ સમય દર્શાવતાં બે ઘડિયાળો એક કેન્દ્રમાં અને એક અમુક અંતરે (આર)

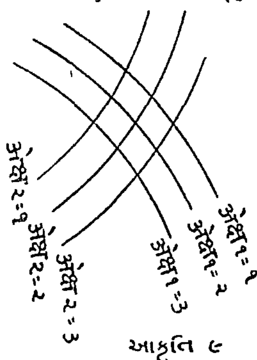
મૂકીશુ તો આગળ આપણે જોઇ ગયા છીએ કે કેન્દ્ર સ્થિર હોવાને લીધે ત્યા મૂકેલી ઘડિયાળનો કાળ ગેલીલિયન = સ્થિર પરિમાણમડળનો કાલ—હશે, જ્યારે ગતિમાન બિદુએ મૂકેલી ઘડિયાળનો સમય ઓછો થશે—ખરુ જોતા, પ્રત્યેક બિદુનો પોતાનો વિશિષ્ટ સમય હશે, એટલે કે આખા ચક્રનો એક જ સમય નહિ હોય

એ જ પ્રમાણે કેન્દ્રમા એક છેડો મૂકીને માપવાનો ફૂટ ત્રિજ્યાની સીધી લીટીમા મૂકીશુ તો આપણે જાણીએ છીએ કે ગતિની દિશામા રહેલો ફૂટનો છેડો સકોચાય છે એટલે, ગતિમાન ચક્રમા ચક્રનો ઘેરાવો દર્શાવતી અવિકારી સખ્યા π — પાઇ —૩·૧૪૧૬ થી ઓછી થશે $\left(\frac{\text{પરીધ}}{\text{વ્યાસ}} = \pi\right)$

ગોઝ નામના ગણિતશાસ્ત્રીએ સ્થાપિત કર્યુ કે કોઇ પણ ગોળ સપાટી પર—વનગોળાની સપાટી પર તથા ગતિમાન ચક્રના ઉપર આવેલા કોઇ પણ બિદુની સ્થિતિ—યાને સ્થાનાક—નક્કી કરવા માટે યુક્લિડની ભૂમિતિમા આવતી સીધી રેખાઓનો આશ્રય નહિ લઇ શકાય એના ઘન ઉપરની રેખાઓ કમાન પેઠે ગોળ —વળેલી હશે, એટલે બિદુની સ્થિતિ નક્કી કરવા માટે કાર્ટેઝિયન પદ્ધતિ નહિ ચાલે

એવી ગોળ વળેલ સપાટીની ભૂમિતિ ગોઝે નિર્માણ કરી છે એણે બે દિશામાનો લીધા—જે આપણી પૃથ્વીના માપમા અક્ષાશ અને રેખાશ થાય છે ઈંડાના જેવા આકારની સપાટી, ટેકરીની કે ઊડી ખીણની સપાટીના બિદુઓના સ્થાનાક નક્કી કરવા માટે યુક્લિડની ભૂમિતિ નહિ ચાલે, એટલે ગોઝે ગણિત કરી બતાવ્યુ છે

આઇનસ્ટાઇને ગોઝની પદ્ધતિના બે દિશામાનને બદલે ચાર પરિમાણો—લબાઈ—પહોળાઈ, ઉચાઈ × કાળ—લીધા અને એના સમીકરણોનો ઉપયોગ કર્યો (જુઓ આકૃતિ ૯). આઇનસ્ટાઇને

આકૃતિ ૯

તો સ્થળને—દિશાને સપાટ નહિ પરંતુ ગોળ વળેલી માને છે, એટલે ગોઝની પદ્ધતિ એને ઘણી ઉપયોગી થઈ પડી, કારણ કે ગોઝે પોતાનું ઘનગોળનું ગણિત કોઈ પણ પ્રકારના પરિમાણમંડળથી સ્વતંત્રપણે ઉપજાવ્યું છે.

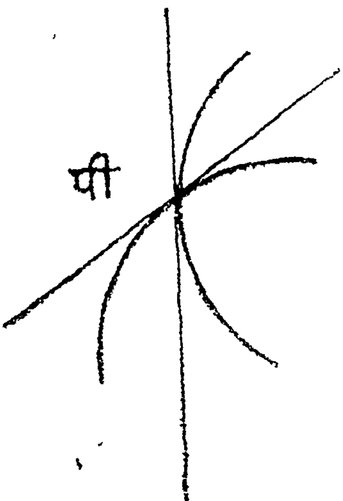
એક સપાટી ઉપર ગમે તે જાતની કમાનો દોરો—કોઈ પણ ઘનગોળ પદાર્થ ઉપરની રેખાઓ એ કમાનો જેવી જ હશે. હવે એ પ્રત્યેક કમાનને કાપે એવી બીજી પણ કેટલીક કમાનો દોરો. એક અક્ષ$_1$ અને બીજી અક્ષ$_2$ છે. એ બે કમાનો વચ્ચે બીજી પણ અનેક કમાનો કલ્પી શકાશે અને એ રીતે કોઇ પણ બિંદુનાં પરિમાણો એ બે કમાનો પરની તેની સ્થિતિ વડે નક્કી કરી શકાશે.

ગોઝની પરિમાણપદ્ધતિ બરાબર સમજવા માટે (આકૃતિ ૮ જુઓ) અક્ષ$_1$ નામની કમાનો દોરો; પ્રત્યેક કમાનને અક્ષ$_1$ = ૧; અક્ષ$_1$ = ૨; અક્ષ$_1$ = ૩ તથા એને મળતી એટલે કે કાપતી, અક્ષ$_2$ નામની બીજી કમાનો પણ દોરો—જેનું મૂલ્યાંકન અક્ષ$_2$ = ૧; અક્ષ$_2$ = ૨; અક્ષ$_2$ = ૩ એ પ્રમાણે ધારો.

હવે અક્ષ$_1$ = ૧ અને અક્ષ$_1$ = ૨ એ બે કમાનોની વચ્ચે અનેક સૂક્ષ્મ બીજી કમાનો કલ્પી શકાશે અને પ્રત્યેક કમાન ઉપર આવેલા કોઇ પણ બિંદુની સ્થિતિ અક્ષ$_1$ = ૧ અને અક્ષ$_1$ = ૨ એ બેની વચ્ચે હોવાથી તેનું મૂલ્યાંકન આપણે ચોકસાઈપૂર્વક કરી શકીશું. એ જ પ્રમાણે અક્ષ$_2$ = ૧ અક્ષ$_2$ = ૨ ની પ્રત્યેક કમાન ઉપર આવેલ કોઇપણ બિંદુની સ્થિતિ અને તેનાં પરિમાણો આપણે બરાબર જાણી શકીશું.

હવે અક્ષ$_1$ અને અક્ષ$_2$ ના સ્થાનાંકવાળું એક બિંદુ પી કલ્પો, અને તેમાંથી ઘણું જ નજીક—એ જ કમાન ઉપર એક બીજું બિંદુ પી′ ધારો, જેના સ્થાનાંક અક્ષ$_1$ + ડી અક્ષ$_1$ અને અક્ષ$_2$ + ડી અક્ષ$_2$ છે. (પીનાં સ્થાનાંક અક્ષ$_1$ અને અક્ષ$_2$ છે.) આવાં તદ્દન નજીકનાં બિંદુઓનાં પરિમાણ ગોઝની પદ્ધતિમાં આવે છે.

આ છેક નજીકનાં બિંદુનો ખ્યાલ બરાબર આવે એટલા માટે આપણે એક બીજી આકૃતિનો આશ્રય લઇએ (આકૃતિ ૧૦ જુઓ). એમાં પી નામના કોઇ બિંદુની ખૂબ નજીક એક બીજું બિંદુ લઇશું તો એના ઉપર દોરાયેલો લંબ એ બિંદુ સાથે મળી જશે અને એ બિંદુથી પસાર થતી કમાન ત્યાંથી પસાર થતી સીધી લીટી જેવી જ લાગશે—જે લીટી ખરું જોતાં કમાનને કાટખૂણે પસાર થતી હોય છે.

આકૃતિ ૧૦

યુકિલડની જ ભૂમિતિનો આશ્રય લઇને ડી′ અલ′ અંતર (પી′ અને પી વચ્ચેનો) આપણે જાણી શકીએ છીએ. ઉપર પ્રમાણે સ્થાનાંક અક્ષ$_1$ અને અક્ષ$_2$ તથા અક્ષ$_1$ + ડી અક્ષ$_1$; અક્ષ$_2$ + ડી અક્ષ$_2$ હોય તો—

(ડી અલ)^2=જી$_{11}$ ડી અક્ષ$_{12}$+જી$_{12}$ ડી અક્ષ$_1$ ડી અક્ષ$_2$+જી$_{21}$ ડી અક્ષ$_2$ ડી અક્ષ$_1$+જી$_{22}$ ડી અક્ષ$_{22}$

એલ$_{૧}$ જેક્ષ$_{૨}$ એક્ષ$_{૪}$, એક્ષ$_{૧}$ અલ$_{૩}$ જેક્ષ$_{૪}$, એક્ષ$_{૨}$ એમ$_{૩}$ એક્ષ$_{૪}$ એ પ્રમાણે પ્રત્યેક બિંદુએ કે ઘટનાને ચાર પરિમાણમંડળ મળશે

ગુરુત્વાકર્ષણની સમજતી—સાપેક્ષતા પ્રમાણે

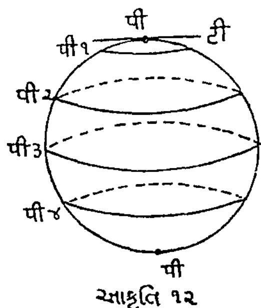
વિશ્વમા જ્યા જ્યા પદાર્થતત્ત્વ છે ત્યા ત્યા સર્વ પદાર્થો સમાનપણે વૃદ્ધિ પામતા વેગથી પડે છે—વજન જુદાજુદા હોય તોપણ એટલે ગુરુત્વાકર્ષણના અભ્યાસ માટે પદાર્થના વજન ઉપર કે જડતા ઉપર ધ્યાન આપવાને બદલે તેના ગતિમાનપણા ઉપર જ મુખ્યત્વે ધ્યાન આપવુ જોઇએ એ ગતિમાનપણા માટે વિશ્વરેખા ઉપર તેની સ્થિતિ જાણવી જોઈએ એ રેખા તેના ઉપર આવેલા સર્વ પદાર્થો માટે સમાન છે એટલે ખરુ જોતા ગુરુત્વાકર્ષણને વિશ્વરચનાનો જ એક ગુણ માનવો પ્રાપ્ત થાય છે—પદાર્થો વચ્ચે આકર્ષણ કરનાર કોઈ વિશિષ્ટ બળ નથી

વિશ્વની ભૌમિતિક રચના પદાર્થતત્ત્વની વધારે સાચી રીતે શક્તિની હાજરી સાથે અવિભક્ત પણે જોડાયેલી છે એટલે આપણે વિશ્વની ભૌમિતિક રચનાને અને પદાર્થતત્ત્વને—કે શક્તિને જુદા પાડી શકીએ તેમ નથી વિશ્વભૂમિતિ ગોળાટવાળી છે અને એ ગોળાટ પ્રત્યેક ઘટનાને અને વિશ્વરેખાને—વૃદ્ધિમાન વેગનો દેખાવ આપે છે

આઇનસ્ટાઇનનું વિશ્વ — દિશાનો વળાટ

આઇનસ્ટાઇને પોતાનો સાપેક્ષતાવાદ વધારે સ્પષ્ટ કરવા માટે જુદીજુદી બાજૂએથી ગણિતશાસ્ત્રનો આધાર લઇને જૂના વિચારો રજૂ કર્યા છે તેમાનો એક કાળ=દિશારૂપી અતૂટ પટનો વળાટ છે એક ઘનગોળાની સપાટી જેમ મર્યાદિત હોવા છતા કોઇ જગાએ એનો છેડો આવતો ન હોવાથી અમર્યાદિત પણ ગણી શકાય, તેમ વિશ્વની દિશા મર્યાદિત હોઇ અમર્યાદિત છે.

દિશાના વળાટનો ખ્યાલ બરાબર આવે તેટલા માટે પ્રથમ એક વળેલી સપાટી કલ્પો એના ગોળાકારની ઉપર રહેનારા પ્રાણીઓને ધારો કે ત્રણ દિશામાનનુ ભાન નથી હવે (જુઓ આકૃતિ ૧૨) એમાં પી બિંદુને કાટખૂણે પી ટી નામનો લબ દોરો પી વર્તુળના પ્રત્યેક બિંદુએ રહેનાર પ્રાણી તે બિંદુને અને લબને એક જ ગણશે (પી ટી) એમ ગણીને તે પોતાનુ વિશ્વ અનત હોઈ અનતમા વિસ્તરી રહ્યુ છે એમ પણ માનશે પોતાની સપાટી ઉપરના કોઇ પણ બે બિંદુઓ વચ્ચેના ટૂકામા ટૂકા અતરને તે "સીધી લીટી" કહેશે.

આકૃતિ ૧૨

હવે પી બિંદુથી સમાન અતરે રેખા દોરતા વર્તુળ થશે અને જો તેની ત્રિજ્યા બહુ નાની હશે તો પરીઘ/વ્યાસ એ પ્રમાણે એટલેકે $\pi = ૩.૧૪૧૬$ આવશે

પરંતુ પી-પી૧, પી-પી૨ જેવી મોટી ત્રિજ્યાઓ લઇને જો તે વર્તુળો દોરશે તો પી પી૧ વગેરેને સીધી લીટી તરીકે ગણશે. પરંતુ ખરું જોતાં એ ત્રિજ્યાઓ એક વિશાળ વર્તુળની કમાનો જ હશે. તે પ્રાણીને જણાશે કે પરીધ/વ્યાસનું પ્રમાણ π જેમ જેમ ત્રિજ્યા વધતી જાય છે તેમ તેમ ઓછું થતું જાય છે. અને જ્યારે ત્રિજ્યા ઘટતાં ઘટતાં પાછી પી' બિંદુએ વર્તુળની સામી બાજૂએ પહોંચશે ત્યારે તેને તે પાછું બરાબર થઇ જતું લાગશે.

ગણિતવેત્તા હશે તે તો જાણશે કે એ સપાટી ગોળાટવાળી છે અને તેના નિયમ પણ તે તારવી શકશે અને તે સપાટી મર્યાદિત છતાં અમર્યાદિત છે એમ સમજી શકશે.

આ ઉદાહરણમાં હવે કાળને ઉમેરશો તો ઘન-ગોળાકાર દિશાનો કાંઇક ખ્યાલ આવશે. આઇનસ્ટાઇનના કલ્પેલા વિશ્વમાં દિશામાં વળાટ છે, પરંતુ કાળ સીધી લીટીમાં ગતિ કરતો કલ્પાયો છે. એટલે કાળ અને દિશા બન્નેને ભેગાં રજૂ કરવા માટે એક સીલિંડર—ગોળનળાકારનું ઉદાહરણ વધારે બંધબેસતું છે, જેમાં ગોળાકાર ઘનસપાટી દિશા સૂચવે છે અને સીધી લીટી—ઊભી લીટી—કાળ દર્શાવે છે.

ટેન્સોર્સ

આઇનસ્ટાઇનના સાપેક્ષતાવાદનો યથાર્થ ખ્યાલ આવે તેટલા માટે ટેન્સોર્સનું ગણિત આવશ્યક છે. એ ગણિતનો આશ્રય લઇને તેણે સાપેક્ષતાવાદનો વિકાસ કરી તેનાં જુદાંજુદાં શકય ક્ષેત્રોમાં તેને લાગુ કર્યો છે તથા પ્રયોગાત્મક સાબિતીઓની પણ ભવિષ્યવાણી કરેલી છે.

આ ગણિત રીમેન અને ક્રીસ્ટોફેલ નામના બે મહાન ગણિતશાસ્ત્રવિદોએ પ્રથમ વિકસાવ્યું હતું અને રીકી અને લેવી—સીવીટાએ તેનો આગળ પ્રયોગ કરીને આઇનસ્ટાઇન માટે ક્ષેત્ર તૈયાર કર્યું હતું.

ટેન્સોર એટલે શું ?

" Tensors are expressions which seem to include intrinsic qualities of the continuum, and may be applied in the form of groups ascertained in referance to it.

The theory of how to find mathematical expressions of a character so general that they can be used in equations descriptive of intervals in such a fashion that the equations remain true, however the co-ordinates to which they relate vary in datails is called the theory of Tensors. "

Lord Haldane's Reign of Relativity

A tensor is an ensemble of the magnitudes of the same nature, inseparable from one another which are called the " Components of Tensor. "

Jean Becqurel

ટેન્સોર એટલે દિશાના અતૂટ પટના પોતાના ગુણોનો સમુચ્ચય વ્યક્ત કરનાર ગાણિતિક સમીકરણ એ સમીકરણમા એક કરતા વધારે પરિમાણમંડળના મૂલ્યોનો સમાવેશ એવી રીતે કરવામા આવે છે કે પરિમાણમંડળના સ્થાનાકો ગમે તેટલા બદલાય તોપણ તે સમીકરણ અવિકારી રહે છે

આપણે આઇનસ્ટાઈનના ગુરુત્વાકર્ષણના વાદમા જોયુ છે કે બે ઘટનાઓ વચ્ચેનુ અતર તેના સ્થાનાક નિશ્ચિત કરવાના પરિમાણ-મડળથી સ્વતંત્ર છે એટલેકે એક્ષ$_{૧}$, એક્ષ$_{૨}$ એક્ષ$_{૩}$, એક્ષ$_{૪}$ એ સ્થાનાક હોય તો —

ઘટનાઓ વચ્ચેનુ અતર ડી એસ^{૨} = જી$_{૧૧}$ ડી એક્ષ$_{૧}^{૨}$+જી$_{૧૨}$ ડી એક્ષ$_{૧}$ ડી એક્ષ$_{૨}$+જી$_{૪૪}$ ડી એક્ષ$_{૪}^{૨}$ આ સમીકરણ સ્થાનાકોથી સ્વતત્ર છે

જ્યારે કોઇ પણ ટેન્સોરના અવયવી ભાગો એક પરિમાણમડળમા શૂન્ય બરાબર થાય, ત્યારે અન્ય પરિમાણ-મડળમા પણ તે શૂન્ય જ હશે આઇનસ્ટાઇને સાપેક્ષતાનો જે નિયમ જાહેર કર્યો છે તેના પરિણામ તરીકે કહી શકાય કે પ્રકૃતિના સર્વે નિયમો પરિમાણમડળથી સ્વતત્ર એવા ટેન્સરના સમીકરણમા વ્યક્ત થવા જોઇએ ગુરુત્વાકર્ષણ, વિદ્યુત, ઉષ્મા, વગેરેના નિયમો આ ટેન્સરના ગાણિતિક સમીકરણોમા વ્યક્ત કરવામા આઇનસ્ટાઇન ફતેહમદ થયો છે

સાપેક્ષતાની પ્રયોગાત્મક સાબિતીઓ

ભૌતિક શાસ્ત્ર પ્રયોગાત્મક છે એટલે ગમે તેવી પ્રતીતિજનક લાગે એવી વિચારપદ્ધતિને છેવટે તો પ્રયોગની વ્યવહારુ કસોટીમાથી પસાર થવુ જ પડે છે

આઇનસ્ટાઇનની વિચાર-પદ્ધતિનો એટલે કે સાપેક્ષતાનો કળશ પ્રયોગાત્મક સાબિતીઓ વડે જ ચઢ્યો પોતાની નવી શોધનો આધાર લઇને એણે કેટલીક આગાહીઓ કરી જે પાછળથી સાચી નીવડી ઉપરાંત, એની પૂર્વેના શોધકો જે ઘટનાઓની સમજૂતી આપવામા નિષ્ફળ ગયેલા તેની સમજૂતી આઇનસ્ટાઇને આપી અને તે ગણિતથી સાબિત કરી શકાય એવી રીતે આપી

૧ તેજની ગતિ પૃથ્વીની સપાટી ઉપર અવિકારી અને નિરપેક્ષ છે અને પૃથ્વી ઉપરના કોઇ પણ પદાર્થની ગતિ તેજના રશ્મિની ગતિથી વધારે હોઇ શકે નહિ એ વિધાનનો પુરાવો જ્યારે રેડિયમ તત્ત્વની શોધ થઇ ત્યારે મળી આવ્યો

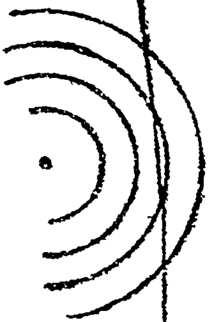
રેડિયમનો પરમાણુ પ્રતિક્ષણ વિભાજન પામે છે અને તેમાથી આલ્ફા, બીટા અને ગેમા એમ ત્રણ પ્રકારના રશ્મિઓ પ્રસરે છે એમાના બીટા નામના રશ્મિઓ સૌથી વધારે ગતિવાળા જણાય છે પરતુ તેમની ગતિ માપતા તેજના રશ્મિની ગતિ કરતા કાઇક ઓછી માલૂમ પડી છે — (અલબત્ત, તે ગતિ લગભગ તેજના રશ્મિની ગતિને પહોચી જાય છે.)

૨ ગતિને પરિણામે પદાર્થના વજનમા ફેર પડે છે એ બાબત પણ બીટા રશ્મિ અને "કેથોડ" રશ્મિની ગતિનો અભ્યાસ કરીને તેના વજનમા પડતો ફેર પણ પુરવાર કરવામા આવ્યો છે

વધારે પ્રતીતિજનક પુરાવાઓ નીચે પ્રમાણે હતા:

૧. તેજ પદાર્થતત્ત્વનો—પદાર્થજન્ય શક્તિનો—આવિર્ભાવ હોવાથી તેનું વજન હોવું જોઇએ એવું આઇનસ્ટાઇને પ્રતિપાદન કર્યું તે તો આપણે આગળ જોઈ ગયા છીએ. એ વિચારની સાબિતી પૃથ્વી ઉપર કે પૃથ્વીથી થોડે દૂર એવા નજીકના અંતરમાં પ્રયોગો કરીને થઈ શકે નહિ, કારણ કે તેજના રશ્મિની ગતિ ઘણી ઝડપી છે: એક સેકન્ડના ૧,૮૬,૦૦૦ માઇલ.

તેજનું વજન છે એ પુરવાર કરવા માટે એણે પ્રથમ તો એમ જાહેર કર્યું કે તે ગુરુત્વાકર્ષણને અધીન હોવું જોઇએ. પૃથ્વીનું ગુરુત્વાકર્ષણ પણ એના પર અસર ઉત્પન્ન કરે એટલું બળવાન નથી. પરંતુ સૂર્ય જેવા મહાન ગોળાની નજીકમાં થઈને તેજનું રશ્મિ પસાર થાય તો તેના માર્ગમાંથી તે ચલિત થવું જોઈએ. એ કેટલું થવું જોઇએ તેની પણ એણે ગણતરી કરી. જ્યારે ૧૯૦૫માં સૂર્યનું ખગ્રાસ ગ્રહણ થયું ત્યારે જ એ ગણતરીની સચ્ચાઇ પુરવાર કરવાની તક મળી. અને ખગોળશાસ્ત્રવેત્તાઓની બે જુદીજુદી ટોળીઓએ એ સૂર્યગ્રહણનો પ્રસંગ સાધીને દૂર આવેલા સ્થિર તારાના તેજના રશ્મિનું અવલોકન કર્યું; અને તેને પરિણામે આઇનસ્ટાઇને આગળથી કરેલી ગણતરી સાચી ઠરી અને તારાના તેજનાં રશ્મિ સૂર્ય આગળથી પસાર થતાં દૂર જતાં એટલે કે જાણે કે પ્રત્યાકર્ષણ પામતાં હોય એમ જણાયું. આ ગણતરી ૧૦૭ સેકન્ડ જેટલી નાની સરખી હતી! એ ગણતરીનું સૂક્ષ્મત્વ કલ્પવા માટે ૧૭ યાર્ડને અંતરે એક વાળ મૂકીએ તો કાંઇક ખ્યાલ આવે. (જુઓ આકૃતિ ૧૩.)

આકૃતિ. ૧૩

૨. બીજી સાબિતી. બુધના ગ્રહની ગતિમાં જણાતી અનિયમિતતાની સમજૂતી અને તેની સાચી ગણતરી કરવાની પદ્ધતિ આઈનસ્ટાઇને આપી તે છે.

બુધનો ગ્રહ લંબગોળ જેવા વર્તુળમાં ગતિ કરે છે, પરંતુ તેની ગતિમાં અનિયમિતતા જણાતી જેની સમજૂતી ન્યૂટનના ગુરુત્વાકર્ષણની ગણતરી વડે કે વાદ વડે આપી શકાતી નહિ. બુધની લંબગોળાકાર ગતિ કક્ષાની રેખામાં ૪૫ સેકન્ડ જેટલી ભૂલ એક સૈકામાં જણાતી આવી છે.

બુધના ગ્રહનો લંબગોળાકાર (Elliptical) માર્ગ છે. તેના બે વ્યાસોમાંનો (લંબાઈવાળો વ્યાસ જેને–Perihelian–કહેવામાં આવે છે ને જ્યારે સૂર્યની સમીપ જતો ત્યારે દર સો વર્ષે ૪૫ સેકન્ડ જેટલો તે પોતાના માર્ગથી ખસતો જણાતો. ૪૫ સેકન્ડ તે વર્તુળના ૩૬૦° અંશના પ્રત્યેક અંશની ૬૦ મિનિટોમાંની એક મિનિટની ૬૦" સેકન્ડમાંથી ૪૫" સેકન્ડ એમ ગણવાની.

આઈનસ્ટાઇને સાપેક્ષતાનો આશ્રય લઈને ગણતરી કરી બતાવ્યું કે લંબગોળાકાર વર્તુળ સ્થિર નથી હોતું પરંતુ તે પોતાની ગતિની કક્ષામાં ગોળગોળ ફરે છે; અને એને લઈને બુધના ગ્રહમાં અનિયમિતતા દેખાય છે તે ખરું જોતાં એ લંબગોળાકાર વર્તુળને સ્થિર કલ્પવામાં આવે છે તેને આભારી છે.

રશ્મિનું પૃથક્કરણ કરનાર યંત્ર—સ્પેક્ટ્રોસ્કોપ જુદાજુદા બળતા પદાર્થોમા રહેલા તત્ત્વોની જુદાજુદા રંગની જ્યોતિરેખાઓના માપ દર્શાવે છે તે ઉપરથી બળતા પદાર્થની અંદર ક્યા ક્યા તત્ત્વો રહેલા છે તે નક્કી કરી શકાય છે

આઈનસ્ટાઈને આગળ સિદ્ધ કરેલુ છે કે ગતિમાન અને સ્થિર પદાર્થના ઉપરના ઘડિયાળો એક જ કાળ દર્શાવતા નથી એણે એ પણ પ્રતિપાદન કર્યું કે પૃથ્વી જેવા ગ્રહમા ગુરુત્વાકર્ષણનુ બળ ઘણુ અલ્પ અને સૂર્યમા તે ઘણુ મહાન હોવાને કારણે સૂર્ય ઉપરનુ ઘડિયાળ—કાલમાન—પૃથ્વી ઉપરના ઘડિયાળ—કાલમાન—કરતા ધીમુ ચાલશે

સૂર્યના તેજમા કોઈ તત્ત્વની જ્યોતિ બળતી હોય તો આપણને અહીં તે લાલ રંગની રેખા તરફ બળતી દેખાશે એટલે કે કોઈ પણ પ્રયોગશાળામા એ જ તત્ત્વ બાળવાને પરિણામે તેની રેખા સ્પેક્ટ્રોસ્કોપમા જ્યા દેખાશે તેની સરખામણીમા સૂર્ય ઉપરથી આવતી એ જ તત્ત્વની જ્યોતીરેખા લાલરંગની રેખાની વધારે નજીક દેખાશે

આ ગણતરી પણ ઘણી સૂક્ષ્મ પરિમાણ જેટલી છે, પરંતુ તે પણ પ્રયોગથી સાબિત થઇ છે

આમ જુદાજુદા પ્રયોગો વડે સાપેક્ષતાવાદ કસોટીમાથી સફળતાપૂર્વક પસાર થયો છે

સંદર્ભગ્રંથો

1 "Lorentz, Einstein, Milikowski"—Das Relativitsprinze
2 The Theory of Relativity–Restricted and Generalized —by A Einstein
3 Le temps l'espece et la Causaliti daus la Physique —by P Lengevin
4 Le principle de Relativiti, Bulletin de la Societi' deo Electrician —by P Lengevin
5 As Eddington–Report on the Relativity theory of Gravitation (1920)
6 „ (2) Space-time and Gravitation
7 De sitter–On Einstein Theory of Gravitation and its astronomical Consequences
8 Monthly Notices-Oct 1916, Dec 1916, Nov. 1918
9 Charles Bacquarrel–Le principle de Relativiti' et Catheorie or La Gravitation (1922)

गुजरात से मिले हुए प्रतिहारों तथा राजपूताना से मिले हुए सोलंकियों के दानपत्र और शिलालेख

महामहोपाध्याय रायबहादुर साहित्यवाचस्पति डाक्टर गौरीशंकर हीराचंद ओझा,
डी० लिट्०, अजमेर

प्राचीन काल में "गुर्जर" नामक एक राजवंश था, जिसके मूलपुरुष के नाम से उसके वंशधर "गुर्जर" कहलाये और उनके अधीन का देश गुर्जर देश अथवा गुर्जरत्रा (गुर्जरों से रक्षित देश) नाम से प्रसिद्ध हुआ। प्राचीन काल में वह देश बड़ा विस्तृत था और वर्तमान जोधपुर राज्य के सारे उत्तर-पूर्वी भाग से लगाकर भड़ोच राज्य (गुजरात में) तक उसका विस्तार था। इस समस्त गुर्जर देश की प्राचीन राजधानी भीनमाल (श्रीमाल) थी, जो जोधपुर राज्य के दक्षिणी विभाग में है। गुर्जरों से भीनमाल का राज्य चावड़ावंशियो ने लिया और उनसे रघुवंशी प्रतिहारों ने।

उनकी वंशावली नागभट से आरंभ होती है। उसकी तीन पीढ़ी बाद नागभट (दूसरा) हुआ, जिसने चक्रायुध को परास्त कर कन्नोज का राज्य छीना और उसी के समय से गुर्ज्जर देश के इन प्रतिहारों की राजधानी कन्नोज हुई, जिससे उन्हें कन्नोज के प्रतिहार भी कहते हैं। उसके पुत्र भोजदेव की ग्वालियर की बृहत् प्रशस्ति से पाया जाता है कि उस (नागभट, दूसरा) ने आन्ध्र, सैंधव, विदर्भ (बरार) आदि के समान आनर्त (दक्षिणी काठियावाड़) को भी विजय किया था[1]। कन्नोज के इन प्रतिहारों के अब तक गुजरात से निम्नलिखित चार दानपत्र और एक शिलालेख मिला है

१—हांसोट (भड़ोच जिला, बम्बई अहाता) से मिला हुआ वि. सं. ८१३ (ई. स. ७५६) का चौहान राजा (भर्तृवड्ढ भर्तृवृद्ध) दूसरे का दानपत्र। ३६ पंक्तियें का यह दानपत्र दो पत्रों पर खुदा हुआ है। इससे पाया जाता है कि चौहान वंश में महेश्वरदाम

(१) आर्कियालॉजिकल सर्वे ऑव् इंडिया; ई. स. १९०३–४ कि रिपोर्ट पृ. २८१।

हुआ, जिसका पुत्र भीमदाम था। भीमदाम का पुत्र भर्तृवड्ढ प्रथम और पौत्र हरदाम हुआ। हरदाम का पुत्र धुभटदेव और उस (धुभटदेव) का पुत्र भर्तृवड्ढ (दूसरा) था, जिसने भृगुकच्छ (भड़ोच) मे रहते समय सूर्यग्रहण के अवसर पर अक्रूरेश्वर जिले के अन्तर्गत अर्जुनदेवी गाव का एक चतुर्थांश सौजपद्र (¹) के निवासी कौण्डिन्य गोत्र के ब्राह्मण तावी के पुत्र भट्ट बूट को, एक चतुर्थांश वरमेकी (१) गाव के त्रिवेदी ब्राह्मण चर्मशर्मा (१) के पुत्र जब (१) को तथा (शेषाश) सैाजपद्र के निवासी ब्राह्मण भट्टुल को दान मे दिया। इस दानपत्र के अतिम भाग मे लिखा है कि जिस समय यह लिखा गया उस समय वहा (प्रतिहार) नागावलोक (नागभट प्रथम) का राज्य था[1]। इससे निश्चित है कि भड़ोच के चौहान कन्नोज के प्रतिहारों के साभत थे।

२–बिना सवत् का काठियावाड से मिला हुआ प्रतिहार राजा भोजदेव का शिला लेख। इससे निश्चित है कि उक्त राजा का अधिकार काठियावाड़ पर हो गया था[2]।

३–वलभी सवत् ५७४ (वि. स ९५०=ई. स. ८९४) का महासामंत चैालुक्य (सोलकी) बलवर्मा का ऊना (जूनागढ़ राज्य, दक्षिणी काठियावाड) का दानपत्र। यह दानपत्र तावे के दो पत्रो पर खुदा हुआ है और इसमें ३६ पंक्तिया है। इससे पाया जाता कि परम भट्टारक महाराजाधिराज परमेश्वर महेन्द्रायुधदेव के महासामंत अवनिवर्मा (प्रथम) के पुत्र चौलुक्य बलवर्मा ने नक्षिशसपुर में रहते समय माघ सुदि ६ (ता १७ जनवरी ८९४) को वहांकी चौरासी का जगपुर गांव कणवीरिका नदी के तट पर स्थित तरुणादित्यदेव के सूर्य–मदिर को दान दिया[3]।

इस दानपत्र में आया हुआ महेन्द्रायुधदेव कन्नोज का प्रतिहार राजा महेन्द्रपाल (प्रथम) था।

४—वि० स. ८५६ (ई. स. ८९९) का उपर्युक्त ऊना गाव का अवनिवर्मा (द्वितीय) का दानपत्र। यह दानपत्र तीन पत्रो पर खुदा हुआ है, जिनमें से दूसरा

(१) एपिग्राफिया इडिका, जिल्द १२, पृ २०२-४।
(२) नागरी प्रचारिणी पत्रिका, भाग ९, पृ ३२५।
(३) एपिग्राफिया इडिका, जिल्द ९, पृष्ठ ४।

पत्रा दोनों तरफ खुदा है, शेष दोनों केवल एक ही तरफ। सब मिलाकर इसमें ६८ पंक्तियां हैं। इससे पाया जाता है कि चौलुक्य (सोलंकी) वंश में कल्ल और महल्ल नामक दो बड़े राजा हुए। कल्ल के पौत्र (नाम अस्पष्ट है, संभवतः बाहुक धवल) ने धर्म नाम के किसी राजा को परास्त किया, अनेक बड़े राजाओं को जीता और कर्णाट (दक्षिण के राठोड़ो) की सेना को हराया। उसका पुत्र अवनिवर्मा (प्रथम) हुआ, जिसके पुत्र बलवर्मा ने बीषढ़ को हराकर उसके दो नगारे छीन लिए और जज्जप को मारकर पृथ्वी को हूणों से मुक्त किया। उसका पुत्र अवनिवर्मा (द्वितीय) हुआ, जिसने यक्षदामकी सेनाको हराया, अपने राज्य पर आक्रमण करनेवाले राजाओं को परास्त किया तथा धरणीवराह को भगाया। इसी अवनिवर्मा (द्वितीय) ने, जो परमभट्टारक महाराजाधिराज परमेश्वर भोजदेव के, उत्तराधिकारी परमभट्टारक महाराजाधिराज परमेश्वर महेन्द्रपालदेव का सामंत था, धीइक की अनुमति से सौराष्ट्र मंडल (सोरठ, काठियावाड़) के अन्तर्गत नक्शिसपुर की चौरासी का अंबुलक (अंबुलक) गांव जयपुर गांव के निकट कड़वीरिका के तट पर स्थित तरुणादित्य के मंदिर को दान दिया[१]।

इस दानपत्र में आया हुआ महेन्द्रपालदेव ऊपर के दानपत्र में आया हुआ प्रतिहार महेन्द्रायुध ही है। धीइक प्रतिहारों की तरफ से नियुक्त काठियावाड़ का शासक होना चाहिये।

५––हड्डाला (पूर्वी काठियावाड़) से मिला हुआ शक संवत् ८३६ (वि. सं. ९७१) पौष सुदि ४ (ई. स. ९१४ ता. २३ डिसंबर) का चाप (चावड़ा) वंशी धरणीवराह का दानपत्र। ५२ पंक्तियों का यह दानपत्र दो पत्रों पर खुदा हुआ है। इससे पाया जाता है कि चाप (चावड़ा) वंश में विक्रमार्क नामका राजा हुआ, जिसका पुत्र अड्डक था। अड्डक का पुत्र पुलकेशी और पुलकेशी का ध्रुवभट हुआ। ध्रुवभट का छोटा भाई धरणीवराह था, जो महीपालदेवका सामंत था और वर्द्धमान में रहकर अड्डणक देश पर राज्य करता था। उसने उत्तरायण पर्व के अवसर पर अमंदक के वंश के

(१) एपिग्राफिया इंडिका; जिल्द ९, पृष्ठ ६–१०।

देवाचार्य के पुत्र महेश्वराचार्य को कथिका की स्थली से मिला हुआ विकल गांव दानमें दिया[1]।

उक्त दानपत्र में आये हुए महीपालदेवको, जिसका सामंत धरणीवराह था, पहले विद्वानो ने गिरनार–जूनागढ के चूडासमा का वंशधर मानलिया था, पर अब निश्चित प्रमाणो से यह सिद्ध हो गया है कि वह कन्नोज के प्रतिहार राजा नागभट के वंशज महेन्द्रपालदेव का पुत्र महीपालदेव था।

कन्नोज के प्रतिहार–साम्राज्य की अवनति के समय प्रतिहारो के सामंत चौहान, सोलंकी आदि स्वतंत्र बन बैठे और वे अपने अपने राज्यो का विस्तार करने लगे। सांभर के चौहानो की एक शाखा ने मारवाड की तरफ नाडोल तक अधिकार कर लिया। सोलंकियो ने चावडों का अनहिलवाड़ का राज्य अधीन कर उत्तर की तरफ पैर बढ़ाये और मारवाड़ के दक्षिण तक जा पहुंचे। अनहिलवाड में राज्य स्थापित करनेवाले इस सोलंकी वंशकी वंशावली मूलराज से प्रारंभ होती है। मूलराज के पूर्वजोका राज्य पहले कहा था, इसका ठीक ठीक पता नही चलता। वि. स १०४३ माघ वदि ३० (ई. स. ९८७, ता. २ जानवरी) रविवार के दानपत्र में वह अपने को महाराजाधिराज श्रीराजिका पुत्र लिखता है[2]। मेरुतुंगाचार्य ने वि. स. १३६१ (ई स. १३०४) में प्रबन्धचिन्तामणि की रचना की।,उसमें मूलराज के प्रबंध में वह लिखता है कि भूयराज (भूयडदेव) के वंशज मुंजालदेव के तीन पुत्र राज, बीज और दंडक हुए। सोमेश्वर (सोमनाथ, दक्षिणी काठियावाड) की यात्रा से लौटते हुए ये तीनों कार्पटिक[3] वेष में अणहिलपुर (अणहिलवाडा) पहुंचे। वहां के राजा सामंतसिंह ने राज की योग्यता का परिचय पाकर अपनी बहिन लीलावती का विवाह उसके साथ कर दिया। कुछ समय बाद वह गर्भवती हुई और अकाल ही में उसकी मृत्यु हो गई। तब मंत्रियो ने उसका पेट चीरकर गर्भस्थ बालक को निकाला। मूल नक्षत्र और अप्राकृतिक रीति से जन्म होने के कारण उसका नाम मूलराज रक्खा

(१) इंडियन एन्टिक्वेरी, जिल्द १२, पृ १९०–९५।

(२) वही, जिल्द ६, पृ १९१।

(३) "बॉम्बे गैज़ेटियर"में कार्पटिकका अर्थ कापडी (भिखारी) किया है (जि १, खंड १, पृ १५६), जो ठीक नहीं है। कार्पटिक से कावर लेकर चलेनवाले यात्री का आशय है।

गया। वह जन्म से ही बड़ा होनहार था। अपने पराक्रम से उसने अपने मामा के राज्य की बड़ी वृद्धि की। पीछे से अपने मामा को मारकर[1] वह स्वयं उसके राज्य का स्वामी बन गया[2]। जिनमंडनगणि के वि. सं. १४९२ (ई. स. १४३५) में रचे हुए "कुमारपालप्रबन्ध" में भी बहुधा इसी कथा की पुनरावृत्ति की है[3]।

उपर्युक्त ग्रंथों में आये हुए राज, बीज और दंडक नाम तो ठीक हैं[4], परन्तु उनमें दी हुई मूलराज के सम्बन्ध की अन्य बातें कल्पना मात्र है। सामंतसिंह का, जिसे अन्य स्थल पर भूभटदेव भी लिखा मिलता है, राज्य केवल सात वर्ष तक रहा था। ऐसी दशा[5] में अनहिलवाड़ा पहुंचते पर राजि के साथ सामंतसिंह की बहिन का विवाह होना, उस (बहिन) के मरने पर उसका पेट चीरकर मूलराज का निकाला जाना, मूलराज का अपने मामा का राज्य-विस्तार करना और फिर अपने मामा को मारकर उसका सारा राज्य स्वयं हड़प लेना कैसे संभव हो सकता है?

उपर्युक्त पुस्तकों में आया हुआ राज तथा मूलराज के वि. सं. १०४३ के दानपत्र में दिया हुआ उसका पिता महाराजाधिराज श्रीराजि एक ही व्यक्ति जान पड़ते हैं। ऐसी दशा में मूलराज भूयराज (भूयगड़देव) का वंशज ठहरता है। भूयड़, भूयगड़ अथवा भूवड़, भूभट के प्राकृत रूप हैं। भूभट अवनिवर्मा का पर्याय है, जो कन्नोज के प्रतिहारों का सामंत था और काठियावाड़ में राज्य करता था। "प्रबंधचिंतामणि" से

---

(१) मामा को मारकर राज्य लेना कोई आश्चर्य की बात नहीं है। राजपूताने में पिता, भाई, जामाता आदि को मारकर राज्य हस्तगत करने के कई उदाहरण मिलते हैं।

(२) पृष्ठ ३८-९ (ई. स. १८८८ का संस्करण)।

(३) पत्र २-३ (वि. सं. १९७१)।

(४) दंडक का नाम हेमचन्द्र-रचित "द्व्याश्रय महाकाव्य" में भी मिलता है (सर्ग ३, श्लोक ९९), जो वि. सं. १२०० से भी पूर्व का है। "प्रबंधचिन्तामणि" से पीछे के बने हुए ग्रन्थों में राज, बीज और दंडक के पूर्वजों की शृंखला में भूयड़राज, कर्णादित्य, चन्द्रादित्य तथा समादित्य नाम दिये हैं। इनमें भूयड़राज के अतिरिक्त अन्य नाम कल्पित प्रतीत होते हैं।

(५) जिनमंडनगणि-रचित "कुमारपालप्रबन्ध," पत्र २, रत्नमाल, पृष्ठ २२। "प्रबंधचिंतामणि" की किसी किसी प्रति में उसका २७ वर्ष राज्य करना लिखा है (हिन्दी प्रबन्धचिन्तामणि [मुनि जिनविजयजी संपादित] पृष्ठ १८), जो ठीक नहीं प्रतीत होता।

लगभग ७५ वर्ष पूर्व बने हुए अरिसिंहविरचित "सुकृतसंकीर्तन" नामक ग्रन्थ में मूलराज के सम्बन्ध में लिखा है कि वह अपनी भक्ति के कारण प्रति सोमवार को सोमनाथ के दर्शनार्थ जाया करता था[1]। अवनिवर्मा (द्वितीय) के जिन दानपत्रों का उल्लेख ऊपर आया है वे ऊना ग्राम से मिले है, जो दक्षिणी काठियावाड़ के अन्तर्गत जूनागढ़ राज्य में सोमनाथ के निकट ही है। इससे तो यही प्रकट होता है कि मूलराज सोरठ की सोलंकी शाखा के अवनिवर्मा अर्थात् भूभटदेव अथवा भूयगड़देव का वंशज था। अवनिवर्मा (द्वितीय) का समय वि स. ९५६ और मूलराज का वि. स. ९९८ से १०४२ तक मिलता है। इस पर विचार करने से भी हमारे अनुमान की पुष्टि होती है। मूलराज के ऊपर आये हुए दानपत्र में उसके पिता श्रीराजिको महाराजाधिराज लिखा है, जिससे स्पष्ट है कि वह किसी बड़े राजा का सामंत और छोटे-बड़े प्रदेश का स्वामी रहा होगा, जो सोमनाथ के निकट ही होना चाहिये।

काठियावा. के इन सोलंकी राजाओं के समय के राजपूताना से अबतक निम्न-लिखित शिलालेख और दानपत्र मिल चुके है —

१. वि. सं. १०५१ माघ सुदि १५ (ई. स ९९५, ता. १९ जनवरी) का परमभट्टारक महाराजाधिराज परमेश्वर मूलराज का जोधपुर राज्य के सांचोर जिले के वालेरा ग्राम से मिला हुआ दानपत्र। यह दानपत्र तांबे के दो पत्रो के एक ही तरफ खुदा हुआ है और इसमें २१ पंक्तियां है। इससे पाया जाता है कि उक्त तिथि को अणहिलपाटक (अनहिलवाड़ा, पाटण) में रहते समय परमभट्टारक महाराजाधिराज परमेश्वर मूलराजने सत्यपुरमंडल का वरणक ग्राम कान्यकुब्ज से आये हुए दुर्लभाचार्य के पुत्र दीर्घाचार्य को दान में दिया[2]।

इस दानपत्र में आया हुआ सत्यपुरमंडल जोधपुर राज्य का वर्तमान साचोर जिला है।

---

(१) पदेऽथ तस्याजनि भागिनेय चौलुक्यवंशार्णवपूर्णचन्द्र। श्रीमूलराज .... ॥१॥. . ॥२॥ सुव्यक्तभक्ति प्रतिसोमवार य सोमनाथ प्रणिपत्य वीर ॥ ३ ॥

द्वितीय सर्ग।

(२) एपिग्राफिया इंडिका, जिल्द १०, पृष्ठ ९८-९।

भीमदेव का कोई दानपत्र अथवा शिलालेख नहीं मिला है। उसके समय का एक लेख आबू के विमलशाह के मंदिर की एक मूर्ति पर खुदा है, जो वि. सं. १११९ (ई. स. १०६२) का है। उससे पाया जाता है कि उक्त राजा भीमदेव के मंत्री शांति (सम्पत्कर, सांतू) की स्त्री शिवदेवी ने अपने दो पुत्रों नीन्न (नीना) और गीगा के कल्याण के लिए यह मूर्ति[1] स्थापित की[2]।

भीमदेव (प्रथम) के मंत्री विमलशाह के बनवाये हुए विमलवसति (विमलवसही) नामक जैनमन्दिर के जीर्णोद्धार की वि. सं. १३७८ ज्येष्ठ सुदि ९ (ई. स. १३२२, ता. २५ मई) सोमवार की प्रशस्ति में भीमदेव (प्रथम) का कुछ हाल मिलता है। उससे पाया जाता है कि चन्द्रावती के राजा धन्धु (धन्धुक, धन्धुराज) ने उसकी सेवा स्वीकार न की और धारा के स्वामी राजा भोज के पास चला गया। इस पर राजा भीम (भीमदेव) ने विमल (विमलशाह) को आबू का दंडपति नियत किया। इसने वि. सं. १०८८ (ई. स. १०३१) में आबू पहाड़ पर आदिनाथ (विमलवसही) का मन्दिर बनवाया[3]।

सोलंकी राजा सिद्धराज जयसिंह का लेख[4] है। वि. सं. ११८६ (चैत्रादि ११८७) आषाढ सुदि १५ (ई. स. ११३०, ता. २३ जून) का यह लेख भीनमाल के निकट गौतम तालाव के पास से मिला है।

वि. सं. १२०० (ई. स. ११४३) का बाली से मिला हुआ सोलंकी राजा सिद्धराज जयसिंह के समय का शिलालेख। इससे पाया जाता है कि उक्त संवत् में महाराजाधिराज जयसिंह का सामंत आश्वाक था, जिसकी राणीकी जीविका मैं वालाही ग्राम था। उस समय पाल्हा के पुत्र वोपणवस्थमन ने बहुघृण देवी के उत्सव के निमित्त चार द्रम्म

---

(१) यह मूर्ति विमलशाह के मंदिर की तेरहवीं देवकुलिका में स्थापित है।

(२) अर्बुद-प्राचीन-जैन-लेख-सन्दोह; भाग २, पृष्ठ ३७, लेख संख्या ९३। इसमें 'सोमभूपाल' छपा है, जो ठीक नहीं है। मूल पाठ 'भीम भूपाल' है।

(३) मूल लेख की नकल से।

(४) मेरा जोधपुर राज्य का इतिहास; खंड १, पृष्ठ ५३।

दान दिये । आगे चलकर उसी व्यक्ति-द्वारा कुछ अन्य लोगो, कुओ आदिको एक-एक द्रम्म दिये जाने का उल्लेख है[१] ।

इस लेख मे दिया हुआ वाल्ही ग्राम जोधपुर राज्य का वर्तमान वाली है और वहुघृण देवी वहुगुणदेवी अथवा वोलमाता, जिसके मन्दिर में यह लेख खुदा है ।

साभर के उमरशाह-नामक कुए मे से मिला हुआ सोलकियो का एक शिलालेख। यह लेख दो काले पत्थरो पर खुदा हुआ है और वहुत विगडी हुई दशा में है । इसमें सोलंकी राजा मूलराज की राज्य-प्राप्ति का समय वि. स ९९८[२] (ई. स. ९४२) दिया है और इससे पाया जाता है कि मूलराज का पुत्र चामुडराज हुआ, चामुडराज का वल्लभराज, वल्लभराज का उत्तराधिकारी दुर्लभराज, दुर्लभराज का भीमदेव, भीमदेव का पुत्र कर्णदेव तथा कर्णदेव का जयसिंह हुआ[३] । इसके आगे का भाग वहुत विगड गया है, जिससे यह निश्चित रूप से नहीं कहा जा सकता कि यह लेख सिद्धराज जयसिंह के समय का है अथवा उसके उत्तराधिकारी कुमारपाल के समय का ।

इस लेख में एक स्थल पर "शाकभरी" शब्द आया है जो साभर का सूचक है।

वासवाडा राज्य के तलवाडा नामक ग्राम के निकट ही गदाधर का जीर्ण मन्दिर है । इसके सभामडप में एक गणपति की मूर्ति रक्खी हुई है, जिसके आसन पर वारीक अक्षरो मे खुदा हुआ सात पंक्तियो का गुजरात के सोलंकी राजा सिद्धराज जयसिंह का लेख है, जिसका कितना एक अंश प्रतिदिन जल चढने से विगड गया है, फिर भी उसका आशय स्पष्ट है । उससे पाया जाता है कि सोलंकी वशी राजा कर्ण के पुत्र जयसिंह ने, जो 'सिद्धराज' कहलाता था, नरवर्मा (मालवे का परमार राजा) को जीतकर यहा गणपति का मदिर वनवाया[४] । इसमे कोई सवत् नहीं दिया है और न यह पता चलता है कि

(१) एपिग्राफिया इडिका, जिल्द ११, पृष्ठ ३३ ।

(२) यही सवत् "कुमारपालप्रबन्ध" (पत्र ३) में भी मिलता है। पहले मैंने दूसरे ग्रंथो के आधार पर मूलराज की राज्यप्राप्ति का समय वि स १०१७ माना था, पर अब उपर्युक्त शिलालेख के मिल जाने से इस विषय में कोई सन्देह नहीं रह जाता।

(३) इडियन एन्टिक्वेरी, जिल्द ५८, पृष्ठ २३५ ।

(४) मेरा वासवाडा राज्य का इतिहास, पृष्ठ १४-६ ।

गणपति का वह मन्दिर कौनसा था; परन्तु यह निश्चित है कि यह मूर्ति उसी गणपति के मन्दिर से लाकर यहां रक्खी गई है।

चौलुक्य (सोलंकी) कुमारपाल का वि. सं. १२०७ (ई. स. ११५०) का चितौड़गढ़ का शिलालेख। यह लेख २८ पंक्तियों का हैं। इससे पाया जाता है चौलुक्य वंश में मूलराज हुआ, जिसका वंशज सिद्धराज जयसिंह था। उसका उत्तराधिकारी कुमारपाल-देव हुआ। शाकंभरी (सांभर) के शासक को परास्तकर और सपादलक्षदेश को उजाड़कर वह शालीपुर (शालेरा, उदयपुर राज्य के चित्तौड़ के निकट) नामक स्थान में पहुंचा। वहां अपना डेरा रखकर वह चित्रकूट पर्वत (वर्तमान चितौड़गढ़) देखने गया और वहां के समिद्धेश्वर के मंदिर को उसने एक गांव भेंट किया[१]।

वि. सं. १२०९ माघ वदि १४ (ई. स. ११५२ ता. २७ डिसंबर) शनिवार का सोलंकी राजा कुमारपाल के समय का उसके सामंत आल्हणदेव का किराडू का शिला-लेख। यह लेख २१ पंक्तियोंका है। इससे पाया जाता है कि उक्त समय में जब कि कुमारपाल राज्य करता था तथा श्रीकरण[२] आदि समस्त मुद्राएं महादेव करता था, उसकी कृपा से किरातकूप, लाठहृद और शिवा का राज्य पानेवाले महाराज श्री आल्हणदेव ने शिवरात्रि के पर्व पर अपने अधीनस्थ उक्त नगरों के महाजनों, तंबोलियों आदि में यह आज्ञा प्रचारित की कि प्रत्येक मास की दोनों पक्षों की अष्टमी, एकादशी एवं चतुर्दशी तिथियों को कोई भी व्यक्ति जीवहत्या न करे और न दूसरों को करने दे। इसके विपरीत यदि कोई जीवहत्या का पाप करेगा तो यदि वह साधारण व्यक्ति हुआ तो उसपर पांच द्रम्म और यदि राजा से सम्बन्ध रखनेवाला कोई व्यक्ति हुआ तो उसपर एक द्रम्म दंड किया जायगा[३]।

वि. सं. १२०९ (चैत्रादि १२१०) द्वितीय ज्येष्ठ वदि ४ (ई. स. ११५३, ता. १३ मई) का पालीसे मिला हुआ सोलंकी राजा कुमारपाल के समय का शिलालेख[४]।

(१) एपिग्राफिया इंडिका; जिल्द २, पृष्ठ ४२२–२४।

(२) राज्य की अनेक मुद्राओं में एक में "श्री" खुदा रहता था, जिसके लगाने को "श्रीकरण" कहते थे। यह मुद्रा मुख्य मानी जाती थी। उदयपुर राज्य में प्राचीन प्रथा के अनुसार अन्य मुद्राओं के अतिरिक्त एक मुद्रा में "श्री" भी रहता है, जो रुपयों के सम्बन्ध के कागजों पर लगाई जाती है।

(३) एकाग्राफिया इंडिका; जिल्द ११, पृष्ठ ४४–६।

(४) मेरा जोधपुर राज्य का इतिहास; खंड १, पृष्ठ ५७।

यह लेख बहुत बिगडी हुई दशामें है।

वि. सं. १२१० (चैत्रादि १२११) ज्येष्ठ सुदि ६ (ई. स ११५४, ता. २० मई) गुरुवार का सोलंकी राजा कुमारपाल के समय का भाटूद से मिला हुआ शिलालेख। यह लेख भी बहुत बिगडी हुई दशा में है। इसमें कुमारपाल के नाडोल के दंडनायक (हाकिम) श्रीवैजाक का उल्लेख है। एक स्थल पर "भुंटपद्रनगर" दिया है, जो भाटूद का सूचक है[1]।

कार्तिकादि वि स. १२१२ (चैत्रादि वि. स. १२१३) श्रावण सुदि ५ (ई स. ११५६, ता. २४ जुलाई) सोमवार का सोलंकी राजा कुमारपाल का नानाणा से मिला हुआ दानपत्र। यह दो पत्रों पर खुदा हुआ है और इसमें ३२ पंक्तियां हैं। इसमें मूलराज से लगाकर कुमारपालदेव तक की इन सोलंकी राजाओं की वंशावली दी है और कुमारपालदेव के विषय में लिखा है कि उसने अणहिलपाटक (अनहिलवाड़ा, पाटण) में रहते समय नाडूलीय चौहान कुतपाल के वंश की पुत्री लाखणदेवी के बनवाये हुए लाखणेश्वर के मंदिर को, जो त्रिपुरुषदेव के मंदिर के अन्तर्गत है, नाडूल की मंडपिका से एक द्रम्म प्रतिदिन दान दिया[2]।

वि. स. १२१३ मार्गशीर्ष वदि १० (ई. स ११५६, ता. ९ नवंबर) शुक्रवार का नाडोल से मिला हुआ सोलंकी कुमारपाल के समयका शिलालेख। इससे पाया जाता है कि उक्त संवत् में, जब कि कुमारपालदेव का राज्य था और उसका मंत्री वहड़देव श्री-करण आदि समस्त मुद्रा करता था, उसके सामंत महामांडलिक प्रतापसिंह ने, जो बोणाना जाति के योगराज का पौत्र और वस्तराज का पुत्र था, बदरी की मंडपिका की आय से एक रुपया प्रतिदिन नदूलडागिका के महावीर तथा अरिष्टनेमी और लंबड़ी के अजित स्वामीदेव के मन्दिरों को दान दिया[3]।

इस दानपत्र में दिया हुआ 'नदूलडागिका' नाडलाई और 'बदरी' बोर्ली, जो नाडलाई से आठ मील उत्तरमें है।

---

(१) वही, खंड १, पृष्ठ ६१-२।
(२) मूल दानपत्र की छाप से।
(३) इंडियन एन्टीक्वेरी, जिल्द ४१, पत्र २०३।

वि. सं. १२१६ श्रावण वदि १ (ई. स. ११५९, ता. ३ जुलाई) शुक्रवार का बालीसे मिला हुआ सोलंकी राजा कुमारपालदेवके समय का शिलालेख। यह वहां के माता के मंदिर के एक स्तंभ पर खुदा हुआ है और इसमें उसके दंडनायक वैजल का उल्लेख है[1]।

वि. सं. १२१८ आश्विन सुदि १ (ई. स. ११६१, ता. २१ सितंबर) गुरुवार का किराडू से मिला हुआ सोलंकी राजा कुमारपालदेव के समय का शिलालेख। यह लेख वहांके शिवमंदिर से मिला है। यह बहुत बिगड़ी हुई दशा में है और इसका लगभग एक-तिहाई हिस्सा नष्ट हो गया है। इसके प्रारंभिक अंश में आबू के अग्निवंशी परमारों की उत्पलराज से लगाकर कृष्णराज (द्वितीय) तक वंशावली दी है, परन्तु बीच-बीच में कुछ नाम नष्ट हो गये हैं। इसके आगे कृष्णराज (द्वितीय) के छोटे पुत्र सोच्छराज के वंशजों का हाल है। इससे पाया जाता है कि सोच्छराज का पुत्र उदयराज हुआ, जिसने चोड़, गौड़, करणाट और मालवा तक प्रभुत्व स्थापित किया[2]। उसका पुत्र सोमेश्वर हुआ, जिसने सोलंकी राजा सिद्धराज जयसिंह की कृपा से अपना गया हुआ राज्य प्राप्त किया। वि. सं. १२०५ (ई. स. ११४८) में सोलंकी कुमारपालदेव के समय उसने मन्दिर की प्रतिष्ठा की और वह किराटकूप (किराडू) तथा शिवकूप की रक्षा करता रहा। वि. सं. १२१८ (ई. स. ११६१) में उसने जज्जक[3] नाम के राजा से तणुकोट्ट (तन्नोट) और नवसर (नौसर, जोधपुर राज्य) के किले छीन लिये तथा दंड में उससे १७९० घोड़ों और मयूर

(१) मेरा जोधपुर राज्य का इतिहास; खंड १, पृष्ठ ५८।

(२) परमार सोलंकियों के सामंत थे और उन्हीं के शामिल रहकर इन स्थानों की लडाइयों में लड़े होंगे।

(३) यह जैसलमेर नगर के संस्थापक भाटी जैसल का दूसरा नाम होना चाहिये। प्राचीन ख्यातों आदि में वि. सं. १२१२ में जैसलमेर नगर का जैसल-द्वारा बसाया जाना लिखा मिलता है। वि. सं. १२१८ में उसका विद्यमान रहना संभव है। तणुकोट्ट (तन्नोट) जैसलमेर से अनुमान ७५ मील उत्तर-पश्चिम में है और वह जैसलमेर राज्य की पुरानी राजधानी थी। नवसर, वर्तमान नौसर है, जो जोधपुर राज्य के फलोंदी परगने में है। इससे प्रकट है कि उस समय जैसलमेर राज्य का विस्तार बहुत बड़ा था और जोधपुर राज्य का फलोदी परगना भी जैसलमेर राज्य का अन्तर्गत था। इतना ही नहीं, किन्तु जोधपुर राज्य के उत्तर में स्थित बीकानेर राज्य का दक्षिण का बहुतसा अंश भी जैसलमेर के भाटियों के अधीन था। जब राव बीका ने कोड़मदेसर में गढ़ बनाया

आदि ८ हाथी लिये। फिर उसको सोलंकी राजा (कुमारपालदेव) की अधीनता स्वीकार कराकर उसने उसका राज्य उसे वापस दिलादिया।

वि. स १२२१ (ई.स. ११६४) का जालोर का सोलंकी राजा कुमारपाल का शिलालेख। यह लेख वहाकी पुरानी मस्जिद मे लगा है। इससे पाया जाता है कि उक्त सवत् में गुर्जरदेश के स्वामी कुमारपालदेवने प्रभुदेवसूरी से ज्ञान प्राप्तकर जावालिपुर में कचनगिरि (सौनलगढ) के गढ़ पर पार्श्वनाथ का मदिर बनवाया, जो 'कुंवरविहार' कहलाता है[1]। इस लेख में दिया हुआ जावालिपुर जोधपुर राज्य का वर्तमान जालोर परगना है।

वि. स. १२२८ मार्गशीर्ष सुदि १३ सोमवार का नारलाई का सोलंकी राजा कुमारपालदेव के समय का शिलालेख। इससे पाया जाता है कि उक्त संवत में श्री कुमारपालदेव के राज्यकाल में नाडूल्य मे केल्हण तथा वोरिपद्यक में राणा लखमण का राज्य था और सोनाणा का ठाकुर अणसीह था। इस कार्य मे सूत्रधार महिदरा और इन्दराक ने उसकी सहायता की[2]।

इस लेख में दिया हुआ नाडूल्य नाडोल, सोनाणा उसी नामका ग्राम और वोरिपद्यक संभवत वौर्ली है, जो सभी जोधपुर राज्य में हैं।

विना संवत् का सोलकी राजा कुमारपाल का चितौडगढ़ का शिलालेख। यह वड़ा शिलालेख चितौड़ के क़िले पर एक खेत में पडा हुआ मुझे मिला था। खेतवाला खरीफ के मौसिम में खेत की रक्षा के लिए उस पर सोया बैठा करता था, जिससे उसके कई अक्षर घिस गये है, तोभी अधिकाश भाग सुरक्षित है। मैं ने इस लेख को उदयपुर के विक्टोरिया हॉल म्यूजियम में रखवाया, जहां अब तक यह सुरक्षित है।

सोलकीवश में मूलराज हुआ। उसका पुत्र चामुड, चामुड का वल्लभराज, वल्लभ राज का दुर्लभराज, दुर्लभराज का भीमदेव और भीमदेव का कर्णदेव हुआ। कर्णदेव ने सूदकूप नाम के घाट में मालवे के सुभटो को मारा। उसका पुत्र सिद्धराज जयसिंहदेव

तो भाटियो ने उसे नष्ट कर दिया जिससे उसको ओर उत्तर में जाकर वीकानेर नगर को अपनी राजधानी बनाना पडा। भाटियों का प्रभुत्व उस समय बहुत बढा हुआ था। जज्जक से १७०० घोडे और आठ हाथी दंड लेना भी उक्त राज्य का विशाल होना प्रकट करता है।

(१) मूल लेख की छाप से।

(२) एपिग्राफिया इन्डिका, जिल्द ११, पृष्ठ ४८।

हुआ, जिसने धारा नगरी में भोज के वंश का उच्छेद किया। पुत्रप्राप्ति के लिए वह पैदल सोमनाथ गया और देवताने भी उसकी भक्ति से प्रसन्न होकर कहा कि भीमदेव का पुत्र क्षेमराज, क्षेमराज का देवप्रसाद, देवप्रसाद का त्रिभुवनपाल और त्रिभुवनपाल का कुमारपाल है (जो तेरे पीछे राजा होगा)। कुमारपालने जांगलदेश के वीरों को स्वर्ग पहुंचाया तथा उसकी सेनाने बहुत से विरोधी राजाओं की पृथ्वी अपने अधीन की। उस (कुमारपाल) ने शाकंभरी देश को जीता। वह दिग्विजय करता हुआ चितौड़ में पहुंचा। वह दान, शौर्य, संयम, सत्यता तथा देवताओं, ब्राह्मणों और गुरुओं की भक्ति के लिए प्रसिद्ध हुआ। वहां (चित्तौड़ में) रहते समय उसने अपने अमात्य (मंत्री) पद पर मधुसूदन के पुत्र सोमेश्वर को नियत किया। उसने वहां (चित्तौड़ में) वराह का मन्दिर बनवाया और उसके निर्वाह के लिए दान दिये[1]।

बिना संवत् का जोधपुर राज्य के रतनगढ़ ताल्लुके से मिला हुआ सोलंकी राजा कुमारपाल का शिलालेख। इससे पाया जाता है कि अमावास्या के पर्व पर पुनपाक्ष की स्त्री गिरिजादेवी ने समस्त प्राणियों को अभयदान दिया[2]।

सोलंकी राजा भीमदेव (दूसरा) के समय का वि. सं. १२३५ कार्तिक सुदि १३ (ई. स. ११७८ ता. २६ अक्टोबर) का किराडू से मिला हुआ शिलालेख। इससे पाया जाता है कि महाराजपुत्र मदन ब्रह्मदेव उसका सामंत था[3]।

वि. सं. १२४२ कार्तिक सुदि १५ (ई. स. ११८५ ता. ९ नवंबर) रविवार का वीरपुर (डूंगरपुर राज्य में) से मिला हुआ सोलंकी राजा भीमदेव (द्वितीय) के समय का दानपत्र। यह दानपत्र तांबे के दो पत्रों के एक ही तरफ खुदा हुआ है और इसमें कुल बयालीस पंक्तियां हैं। इससे पायाजाता है कि परमभट्टारक महाराजाधिराज परमेश्वर सोलंकी भीमदेव (द्वितीय) के राज्यकाल में, जब कि महामात्य (प्रधान मंत्री) देवधर श्रीकरण आदि समस्त मुद्रा करता था, उसके सामंत गुहिलदत्त (गुहिलोत) वंशी भर्तृपट्टाभिधान (उपनाम) वाले महाराजाधिराज विजयपाल के पुत्र महाराजाधिराज अमृतपालदेव का

(१) मूललेख की छाप से।

(२) भावनगर इंस्क्रिपशन्स; पृष्ठ २०६।

(३) मूललेख की छाप से।

वागड़ (डूंगरपुर और बासवाड़ा राज्यो का सम्मिलित नाम) वटपद्रक मंडल (वड़ोदा) पर राज्य था। उस (अमृतपालदेव) ने सूर्यग्रहण के पर्वपर भारद्वाज गोत्र के रायकवाल जाति के ब्राह्मण यज्ञकर्त्ता ठाकुर शोभा के पुत्र मदन को षड्पचाशतमडल (छप्पन, उदयपुर राज्य) के गातोड़ ग्राम का ल्हसाड़िया नाम का एक रहट, बाहर की दो हलवाह भूमि तथा धान (चावल) का खेत दान दिया। दानपत्र के अत में महाराजा अमृतपालदेव, महाराजकुमार सोमेश्वर तथा पुरोहित पाल्हा पालपक के हस्ताक्षर है[१]।

वि. सं. १२५३ (ई स ११९६) का वटादोवड़ा (डूंगरपुर राज्य) मे मिला हुआ सोलंकी राजा भीमदेव (द्वितीय) के समय का लेख। यह वहा के शिवमदिर की एक मूर्त्ति के आसन पर खुदा है। इससे पाया जाता है कि महाराजा भीमदेव के राज्यसमय उव्वणक (दीवड़ा) गाव में श्री नित्यप्रमोदित देव के मदिर में महतम एल्हा के पुत्र वैजा ने मूर्त्ति स्थापित करवाई[२]।

वि सं. १२६३ श्रावण सुदि २ (ई स. १२०६ ता. ९ जुलाई) रविवार का आहाट (उदयपुर राज्य, मेवाड की प्राचीन राजधानियो में से एक) से मिला हुआ सोलकी राजा भीमदेव (द्वितीय) का दानपत्र। यह दानपत्र तांबे के दो पत्रो पर खुदा हुआ है और इसमें ३८ पक्तिया है। इसके प्रारभ में मूलराज से लगाकर भीमदेव (द्वितीय) तक सोलकी नरेशो की वशावली दी है। इससे पाया जाता है कि भीमदेव (द्वितीय) ने नवति (नाउटी, उदयपुर राज्य) के कृष्णात्रेय गोत्रीय रायकवल जाति के ब्राह्मण वीहड़ के पुत्र रविदेव को अपने राज्य के मेदपाट (मेवाड) मंडल के अन्तर्गत आहाड में (वभाउवा नाम का) रहट और कुएं से सयुक्त कडवा का खेत दान में दिया और यह आज्ञा दी कि उस कुए के सयुक्त खेत से हरफसल में पैदा होनेवाले अन्न का नवा भाग आहाड के श्री भायलस्वामिदेव के मन्दिर को दिया जाय। दानपत्र के अन्त में भीमदेव (द्वितीय) का हस्ताक्षर और एक कटार का चिह्न है[३]।

कार्तिकादि वि सं. १२६५ (चैत्रादि १२६६) वैशाख सुदि १५ (ई स. १२०९,

(१) मूल दानपत्र की छाप से।

(२) मूल्लेख की छाप से।

(३) सातवीं बडोदा ओरिएन्टल कान्फ्रेस की रिपोर्ट, पृष्ठ ६४५–८।

ता. २१ अप्रेल) मंगलवार का सोलंकी राजा भीमदेव (द्वितीय) के समय का कनखल (आबू) का शिलालेख। इसके प्रारंभिक अंश में लिखा है कि उज्जैन के शैव मठ के तपस्वी केदारराशिने, जो तापस की शिष्यपरम्परा में था, अचलगढ़ (आबू) के कनखल नामक तीर्थ में, कोटेश्वर आदि के मन्दिरों का जीर्णोद्धार करने के अतिरिक्त शूलपाणि (शिव) के दो नये मन्दिर और कनखलशंभु के मन्दिर के सभामंडप में स्तंभो की एक पंक्ति बनवाई। इसके अंतिम अंश से पाया जाता है कि उस समय परमभट्टारक महाराजाधिराज परमेश्वर सोलंकी भीमदेव (द्वितीय) का राज्य था और महंतम ठामू श्रीकरण आदि समस्त मुद्रा करता था। चन्द्रावती का धारावर्ष उस (भीमदेव, द्वितीय) का सामंत और कुमार प्रह्लादन उस धारावर्ष का युवराज था[1]।

वि. सं. १२८३ (ई. स. १२२६) का नाणा (जोधपुर राज्य) से मिला हुआ सोलंकी राजा भीमदेव (द्वितीय) के समय का शिलालेख। यह उक्त गांव के नीलकंठ महादेव के भीतर लगा है और मारवाड़ी भाषा में है। इसमें उक्त मंदिर के जीर्णोद्धार किये जाने का उल्लेख है[2]।

वि. सं. १२८७ फाल्गुण वदि ३ (ई. स. १२३१, फरवरी) रविवार का सोलंकी राजा भीमदेव (द्वितीय) का आबू में तेजपाल द्वारा बनवाये हुए लूगवसही नामक नेमिनाथ के जैनमंदिर का शिलालेख। इसके प्रारंभिक अंश में तेजपाल के पूर्वजों की चंडप से पूरी वंशावली दी है। इसके बाद अर्बुद (आबू) का वर्णन और चन्द्रावती के परमारों की धूमराज के वंशज रामदेव से लगाकर कृष्णराजदेव तक की वंशावली दी है। इसमें कई महत्त्वपूर्ण ऐतहासिक घटनाओं का उल्लेख है, और इससे पाया जाता है कि तेजपाल ने उक्त मंदिर अपनी पत्नी अनुपमादेवी और पुत्र लावण्यसिंह (लूगसिंह) के कल्याणार्थ बनवाया था[3]।

उक्त संवत् का सोलंकी राजा भीमदेव (द्वितीय) के समय का आबू का दूसरा शिलालेख। इसमें भी तेजपाल द्वारा नेमिनाथ के मंदिर के बनवाये जाने का वर्णन और

(१) इंडियन एन्टिक्वेरी; जिल्द ११, पृ. २२१।
(२) मेरा जोधपुर राज्य का इतिहास; खंड १, पृष्ठ ५९।
(३) एपिग्राफिया इंडिका; जिल्द ८, पृष्ठ २०८–१०।

उसके सम्बन्ध मे मनाये जानेवाले उत्सवो की निश्चित तिथियां तथा कार्यक्रम दिया है[१]।

अतिम दोनो शिलालेखो मे दिया हुआ तेजपाल सोलंकी राजा भीमदेव (द्वितीय) के पोरवाड जाति के मंत्री वस्तुपाल का छोटाभाई था।

वि. सं. १३०८ (ई. स. १२६३) के आस-पास सोलंकियों की बघेला शाखा के वीरधवल के पुत्र वीसलदेव ने गुजरात के अंतिम सोलंकी राजा त्रिभुवनपाल से गुजरात का राज्य छीन लिया। उसके वंशवालों के दो शिलालेख अब तक राजपूताना से मिले है।

१-वि. स. १३२० (ई. स. १२६३) का अजारी गांव (सिरोही राज्य) से मिला हुआ बघेला अर्जुनदेव का शिलालेख। यह वहा के गोपालजी के मदिर के फर्श मे लगा हुआ है। इसके अनुसार उसके समय तक आबू के परमार किसी प्रकार गुजरात के सोलंकियो के अधीन थे[२]।

२-वि. सं. १३५० माघ सुदि १ (ई स. १२९३, ता. २९ दिसंबर) मंगलवार आबू से मिला हुआ बघेला सारगदेव का शिलालेख। यह वहा के विमलशाह के मदिर में लगा हुआ है। इससे पाया जाता है कि उस समय अणहिलपाटक में परमेश्वर परमभट्टारक अभिनव सिद्धराज उपनामवाले महाराजा सारगदेव का राज्य था और मुख्य अमात्य वाघूप श्रीकरण आदि समस्त मुद्रा व्यापार करता था। उस (सारंगदेव) की कृपा पर निर्भर रहनेवाले (सामंत) महारावल वीसलदेवने, जो अष्टादश शत मंडल, चन्द्रावती नगरी और अर्बुद भूमि पर राज्य करता था, विमलवसही और लुणवसही मन्दिरों की पूजा तथा निर्वाह के लिए कर लगाने की व्यवस्था की और यह आज्ञा जारी की कि यात्रियोसे मुडक, चौकी, रखवाली आदि किसी प्रकार का कर न लिया जावे तथा चन्द्रावती का महारावल अथवा, उसका कोई भी अधिकारी महन्त (मन्दिरो का) व कोतवाल यात्रियों से कुछ न ले और कल्याणक (पचकल्याण) आदि के उत्सवो पर जो सघ आवे उनके चौकी-पहरे का प्रबध करे एवं आबू से लौटने तक किसी की कोई वस्तु चोरी जावे तो आबू का स्वामी (ठाकुर) उसकी क्षति-पूर्ति करे[३]।

(१) वही, जिल्द ८, पृष्ठ २१९-२२१।
(२) मूललेख की छाप से।
(३) मूललेख की छाप से।

सम्मानित आचार्य ध्रुवकी झलक

आचार्य आनन्दशंकर ध्रुव सन् १९२९ में बनारस हिन्दू विश्वविद्यालयकी सेवा करने प्रिन्सिपल के रूप में पधारे। मैं अपने सहयोगी अध्यापक हरिराम दीक्षित के साथ उनका दर्शन करने 'अजमतगढ़ पैलेस' गया। अहमदाबादी पगड़ी धारण किये हुए वे पूरे पण्डित नजर आये। विशाल मस्तक, उन्नत ललाट रोली के तिलकके कारण विशेष दमक रहा था। उनके जेब में दो तीन फाउन्टेनपेन उनके सुलेखक होने का परिचय दे रही थी। संयोगवश हम दोनोंका थोड़े ही समय में परिचय हो गया।

महाभारतके शान्तिपर्व में वेदान्ती के लक्षण इस प्रकार वर्णित हैं :

निर्ममश्चानहङ्कारो निर्द्वन्द्वश्छिन्नसंशयः।
नैव क्रुध्यति न द्वेष्टि नानृता भाषते गिरः॥
आक्रुष्टस्ताडितश्चैव मैत्रेण ध्याति नाशुभम्।
वाग्दण्डकर्ममनसां त्रयाणां च निवर्तकः॥
समः सर्वेषु भूतेषु ब्रह्माणमभिवर्तते।
नैवेच्छति न चानिच्छो यात्रामात्रव्यवस्थितः॥

आचार्य ध्रुव ऐसे समय में काशी विश्वविद्यालय की सेवा करने आये जब वहां का वातावरण विशुद्ध नहीं था। महत्त्वशाली प्रत्येक कार्य में, आरंभ में कठिनाइयाँ रहती ही हैं, परन्तु यहां कठिनाइयां अधिक थी। आरंभ में आचार्य आनन्दशंकरजी सेन्ट्रल हिन्दू कॉलेजके प्रिन्सिपल हो कर आये। आप में वे गुण यथेष्ट मात्रा में थे जिनका उपर उद्धरण दिया गया है। उनमें न अहंकार रहा, न द्वेष, न क्रोध रहा, न वाणीकी कठोरता। वह सबके प्रति समान व्यवहार करने लगे। मेघाच्छन्न आकाश निर्मल हो उठा। उनके विशाल पाण्डित्य और अद्भुत ज्ञान का श्रद्धेय पूज्यपाद मालवीजीने पूरा लाभ उठाया। जिस डिपार्टमेन्ट में मतभेद होता—आचार्य ध्रुव उसके 'प्रधान' बना दिये जाते। अतएव आचार्य आनन्दशंकरजी यद्यपि सेन्ट्रल हिन्दू कॉलेज (Arts College) के प्रिन्सिपल रहे पर वास्तव में उनको युनिवर्सिटी—प्रिन्सिपल

कहना अधिक न्यायसंगत होगा। आर्ट्स, सायन्स, लॉ आदि कॉलेजके प्रिन्सिपल का कार्य भी उनको ही करना पड़ता रहा। उनके रिटायर होनेके बाद अलग अलग प्रिन्सिपल नियुक्त करने पड़े। उनके कार्यो की चर्चा एकबार सन् १९२० में स्वनामधन्य डाकर भगवानदास एम ए., डी. लिट् ने बनारस हिन्दू युनिवर्सिटीके कोर्टकी मिटिंग मे की थी। आपने कहा था "As regards the present incumbent of the office, undoubtedly he is the gentlest of gentlemen, a most learned scholar, a very able professor, a hard working officer, and a distinct and great influence for good, amongst the staff and the students He has to discharge (a) the duties of principal of a college of over 60 staff members, 1100 students, and six or seven hostels holding over 400 boarders, and (b) the duties of University Professor of Sanskrit and also, at the same time, (c) the duties of Pro-Vice chancellor of six colleges, as general disciplinarian, Secretary of court and of council, and right hand man of the V C in respect of endless details of office and other work" हिन्दू विश्वविद्यालय उन्नति करता हो गया और आचार्य ध्रुव के विदा होने के पूर्व उसमें प्राय तीन सहस्र विद्यार्थी अध्ययन करते रहे। कभी कभी उनको चाह पीने या भोजन करने के लिये भी अवकाश कम मिलता रहा परन्तु उनके धार्मिक कृत्य, उनके अध्ययन, उनकी साहित्यक प्रवृत्तियें में कोइ विक्षेप नहीं पड सकता था। उनके बिस्तरे के चारों ओर नयी नयी पुस्तकों, मैगजीनो और आलोचनात्मक नये ग्रथो का ढेर देखा जाता था। अनेकबार ऐसा भी देखा गया कि आज जो विशिष्ट ग्रथ विदेश से उनको मिला-कल किसी व्याख्यान में उसके उद्धरण उन्होने उपस्थित किये।'वसन्त' कें अतिम पृष्ठ पर जो अनूठे, भावपूर्ण, एवं मर्मस्पर्शी उद्धरण अग्रेज विद्वानो के छापे जाते थे वे उनके विशाल ज्ञान के परिचायक हैं।

अनेकबार उनसे हिन्दी साहित्यकी चर्चा होती। गुजराती साहित्य के संबन्ध में और हिन्दी साहित्यकी अनूठी बातें गुजराती भाषा में लिखने के लिए वे सदा प्रोत्साहित करते रहते। "क० दलपतराम डाह्याभाई," "गुजराती साहित्यके तीन अपूर्व न," "कनैयालाल मा० मुन्शी," "रमणलाल व० देसाई" आदि लेख जब हिन्दी में प्रकाशित हुए तो उन्होने गुजराती भाषा और लिपि में लिखने की आज्ञा दी। मैं युक्त-प्रान्तवासी कैसे शुद्ध भाषा लिख सकूंगा-यही सोचता था। परन्तु उन्हो ने इतना वात्सल्यभाव दिखलाया कि लेख लिख आने

पर स्वयं उसको उचित संशोधन करके अपने 'वसन्त' (ज्येष्ठ १९९१) में उसे स्थान दिया। उत्तर भारतीय गुजराती भाषाभाषी गुजरातकी साहित्यिक प्रवृत्तियों में विशेष रस लेवे-इस ओर उनका सदा ध्यान रहा है। उन्हीके अनुग्रह से मुझे और सहयोगी अध्यापक हरिराम दीक्षित को उनके आफिस से "वसन्त" पत्रिका निश्शुल्क मिलती रही।

पं. सीताराम चतुर्वेदी एम. ए. के आग्रह से "गुजराती साहित्य के तीन अपूर्व ध्रुव" तथा "मोतीलाल रविशंकर घोड़ा" शीर्षक लेख लिखे गए। श्री. हरिलाल हर्षद ध्रुव और केशव हर्षद ध्रुव के साथ अपना नाम देखकर वे यही कहते थे कि श्री. केशवभाई का जीवन धन्य है कि उनको अभी भी साहित्यसेवाका पूरा समय मिलता ह। उनको (आ० ध्रुव को) विश्वविद्यालय की झंझिरों से थोड़ा ही अवकाश मिलता था। यह बात उनको असर कर रही थी। उनकी इच्छा रही कि जब अवकाश ग्रहण कर गुजरात लौटूंगा तो अपना सब समय गुजराती साहित्यकी सेवा में लगाऊँगा और मातृभाषा के ऋण से मुक्त होनेका यत्न करूंगा।

उनको मैं ने चिन्तित बेचैन देखा था उस समय जब महात्मा गांधीजी ने अछूतों के लिए यरवाड़ा जेल में अनशन किया था। आचार्य ध्रुव स्वयं कट्टर सनातन धर्मावलम्बी थे। वे नित्य सन्ध्या के उपरान्त देवपूजा भी करते रहे। परन्तु उनका मत उदार रहा। वास्तव में महात्मा गांधीजी के कथनानुसार वे प्राचीन और अर्वाचीन मतों के बीच सेतुरूप रहे। यरवाड़ा जेल में अछूतो के सम्बंध में जो विचारविनिमय हुआ था-उसके डा. ध्रुव स्वयं संयोजक रहे। उनकी लिखी "स्पर्श्यास्पर्श्यविचार" नाम्नी मीमांसा, प्रत्येक सनातन आर्यधर्म के अनुयायियोंके लिये संग्रहणीय है।

आचार्य ध्रुवजी में परस्पर विरोधी तत्त्वों के समन्वय की अनूठी शक्ति थी. इसीसे उनके विरोधी भी उनके मित्र बन जाते थे। और यही उनकी सफलता का मुख्य रहस्य था। उनके शब्द नये तुले होते थे और जब कभी किसी विषय में अपना मत प्रकट करते तो प्रमाणों की धारा उनका अनुगमन करती थी। वे संस्कृत, अंग्रेजी और गुजराती भाषाओं के पण्डित थे-इतनाही नहीं-वे इतिहास, अर्थशास्त्र, दर्शनशास्त्र, वेदान्त, और हिन्दीभाषा के भी पूर्ण पण्डित थे। उनके गीताविषयक प्रवचन श्रोताओं को मुग्ध कर दिया करतेथे। उनके अनेक गीता-प्रवचन "सनातनधर्म" साप्ताहिक में प्रकाशित हुए हैं।

आचार्य ध्रुवने कभी अपने भारतीय वेष में परिवर्तन नहीं किया। उनके रहते अनेक गवर्नर, गवर्नर जनरल, यहा तक कि प्रिन्स ऑफ वेल्स तथा ड्यूक ऑफ कनाट आदि विश्वविद्यालय में आये परन्तु उनकी धोती और पगड़ी सदा उनके कट्टर आर्य होने का परिचय देती रही। काशी से सबन्ध होन के बाद उनकी समस्त भारत में विशिष्ट ख्याति हो गयी थी। इन्टर युनिवर्सिटीबोर्ड के वे सम्मानित कर्णधार रहे।

हिन्दू विश्वविद्यालयने उनकी विद्वत्ता पर रीझकर उनको डी लि. की उपाधि से विभूषित किया था।

बनारस हिन्दू विश्वविद्यालय के निर्माता और पोषकों मे जिनका नाम स्वर्णाक्षरों में लिखा जावेगा--उनमे आचार्य आनन्दशकर ध्रुव अवश्य ऊचा स्थान ग्रहण करेंगे।

उनके निधन से आन्तर्राष्ट्रीयख्यातिप्राप्त विद्वानरत्न का स्थान रिक्त हो गया है। परमात्मा उनको शान्ति देवे।

द्विवेदी सावलजी नागर [साहित्यभूषण]
समासद् गुज० वर्ना० सोसायटी, अमदावाद, तथा नागरी प्रचारिणी सभा, काशी, अध्यापक, सेन्ट्रल हिन्दू स्कूल

आचार्य ! आपका यह प्रयाण

पल पल प्रकाश का संजीवन।
अरुणोदय की हँसती चितवन।
मधुपों का यह गुंजन नर्तन।
सब छोड़ चले अब किस वन में ?
जीवन प्रभात के इस क्षण में।

सूना प्रभात सूना जीवन।
सूने सोर जगती के मन।
गुरुवर ! अब जीवन है बेमन।
मनमें उठता यह संघर्षन।
कैसे हो अब पथ का दर्शन ?

नवयुवक-कुसुम सुरभित होगे।
उन्मत्त-विहग-कलरव होगे।
पूरव-पश्चिम सुखमय होगे।
पर कसक हाय-लगता है बाण।
आचार्य ! आपका यह प्रयाण ॥

रचयिता-बलदेवराम दीक्षित, काशी

आचार्य-स्मृतिः ।

आनन्दकानन रम्यं ज्ञानगन्धप्रसारकम् ॥
आनन्दमूर्तेर्देवस्य प्रियं विश्वेश्वरस्य च ॥ १ ॥
आनन्ददानशीलस्य विश्वनि श्रेयसे सदा ॥
आनन्दशंकरो ह्येष बभूवाध्यापकोऽधिपः ॥ २ ॥
विमदो मोदयुक्तश्च मारमोहविवर्जित: ॥
प्रेरितो मोहनेनैव मारमोहनभारभृत् ॥ ३ ॥
आनन्दे शंकरे सौम्ये भागीरथ्यास्तटे स्थिते ॥
विश्वविद्यालये जातोऽध्यक्षो खे हि यथा ध्रुव ॥ ४ ॥
चालयन्स्वगणान्सम्यक् स्वकर्मणि ह्यतन्द्रित ॥
शमयंस्तेषु संभूतान्पारस्परिकविग्रहान् ॥ ५ ॥
प्रसादयंस्तान्चाप्यापि हितसत्यविशिष्टया ।
भृता चिर धुरा गुर्वी मालवीयस्य धीमतः ॥ ६ ॥
प्राच्यप्रतीच्यविद्यासु परिशीलनधीपर ॥
दर्शयन्गौरव प्राच्य प्रागल्भ्यं ज्ञानधर्मयो ॥ ७ ॥
परंपरागतं धर्म स्वकुलाचरण मुदा ॥
परिसेवमानोऽरुचद् यथा ऋक्षगतो ध्रुव ॥ ८ ॥
एवं प्रवर्तयश्चक्रं विश्वविद्यालयात्मकम् ॥
लब्ध्वा श्रेयोगणान्दत्त्वा गीतासारं विधार्य च ॥ ९ ॥
कर्मण्यसगं कृष्णोक्तं बापूभाईसुतो ध्रुव ॥
प्राप्तकालो ध्रुव इव जहाराध्रुवसम्पद: ॥ १० ॥
द्वौ पुत्रौ कन्यके द्वे च तथान्यान्स्वजनान्बहून् ।
शिष्यास्त्यजन्गुणोपेतान्ध्रुवो ध्रुवपद गत ॥ ११ ॥
इत्यस्मिन्नध्रुवे लोक ध्रुवस्मरणलिप्सया ॥
'हरिणा' स्मारितं ह्येतद्ध्रुवाङ्कस्थानवाञ्छया ॥ १२ ॥

हरिराम मणिराम दीक्षित बी ए., ए टी सी
अध्यापक-सेन्ट्रल हिन्दू स्कूल, काशी

आचार्य-स्मरणम् ।

आधारः सर्वविद्यानां बृहस्पतिरिवापरः ।
जयति सुधियां श्रेष्ठ आनन्दशङ्करो ध्रुवः ॥ १ ॥

श्रुति-स्मृति-पुराण-ज्ञो न्यायसिद्धान्तकोविदः ।
सांख्यविद्योगशास्त्रज्ञो वेदान्तेषु बहुश्रुतः ॥ २ ॥

मीमांसाशास्त्रनिष्णातश्चार्हतमतपारगः ।
सम्बुद्धागमवागीशः साहित्यैकधुरन्धरः ॥ ३ ॥

आनन्दशङ्करो विप्रो बापूभाईसुतः सुधीः ।
ध्रुववंशावतंसोऽयमाचार्यो विदितो भुवि ॥ ४ ॥

चारुचारित्र्यसंदीप्तो विद्यारत्नसमुज्ज्वलः ।
व्यवहारपटुर्धीमान् राजनीतिविशारदः ॥ ५ ॥

कविर्वाग्मी मनीषी च शान्तो दान्तो दृढव्रतः ।
विनेता देशिता चैव धार्मिको देशप्रेमिकः ॥ ६ ॥

विश्वविद्यालयस्यास्य कुलाधिपतिना स्वयम् ।
आध्यक्ष्ये स्थापितो मान्ये मालवीयमनस्विना ॥ ७ ॥

आजीवनं समभ्यस्ता निष्ठया विधिनाखिलाः ।
प्राचीना नूतना विद्याः प्राच्यपाश्चात्यदेशजाः ॥ ८ ॥

प्रायच्छदर्थिने सोऽयं विश्वविद्यालयः स्थितः ।
गिरा मधुरया तुष्यन्नानन्दशङ्करः कृती ॥ ९ ॥

पुण्ये वाराणसीधाम्नि श्रद्धया वसता चिरम् ।
विधिना चरितो धर्मः ऋषिप्रोक्तः सनातनः ॥ १० ॥

अभ्युदयं परं लब्ध्वा निःश्रेयसकृते कृती ।
विषयान्सकलांस्त्यक्त्वा मायया कल्पितांस्तदा ॥ ११ ॥

ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या जीवो ब्रह्मैव नापरः ।
इति मत्वा तथा ध्यात्वा शंकरः शङ्करोऽभवत् ॥ १२ ॥

आचार्यस्मरणं पुण्यं छात्रोपकृतये मया ।
तनोतु विदुषां मोदं कृतं सत्यांशुशर्मणा ॥ १३ ॥

सत्यांशुमोहन मुखोपाध्याय, एम. ए., एल. टी.
प्रोफेसर, टीचर्स टेनिंग कॉलेज, काशी विश्वविद्यालय।